University of Mysore.

Oriental Library Publications.

GENERAL EDITOR

M. S. BASAVALINGAYYA, M.A., B.L.,

Curator, Govt. Oriental Library, Mysore.

SANSKRIT SERIES No. 79

श्रीव्यासतीर्थविरचितम्

तर्कताण्डवम्

श्रीराघवेन्द्रतीर्थकृतन्यायदीपाख्यव्याख्यासमलङ्कृतम्

तृतीयं संपुटम्

TARKA TANDAVAM

OF

SRI VYASATIRTHA

WITH

THE NYAYADIPA OF SRI RAGHAVENDRATIRTHA

Vol. III

EDITED BY

VIDVAN V. MADHVACHAR

Govt. Oriental Library, Mysore.

MYSORE

PRINTED BY THE ASST. SUPDT., GOVT. BRANCH PRESS

1938

तर्कताण्डवतृतीयसंपुटे प्रकरणसूचीपत्रम्

अपूर्ववादः.

आख्यातवादः.

वृत्तित्रयवादः.

समासार्थवादः.

अध्याहारवादः.

बलाबलवादः.

अत्रावश्यं प्रकाशनीयाः केचन विषया उत्तरसंपुटे ग्रन्थसमाप्तावेव प्रदर्शयिष्यन्ते ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः हरिः ॐ ॥

अथापूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वभङ्गः ॥ ४१ ॥

प्राभाकरास्तु—'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ स्वर्गकामं नियोज्यं प्रति क्रिया[1] लिङ्शब्देन कार्यतया बोधयितुमशक्या । कामी हि काम्यादन्यत्काम्याव्यवहितसाधनमेव कार्यतयाऽवैति । न तु व्यवहितसाधनम् । क्रिया चास्थायित्वेन काम्य-

---

अथापूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वभङ्गः ॥ ४१ ॥

अपूर्वस्य कल्प्यत्वं साधयितुं यथोक्तं[2] वाच्यत्वं निरसितुमाह—**प्राभाकरास्त्विति** । अपूर्वं लिङ्वाच्यमित्याहुरित्यन्वयः । लिङादेर्हि लोके वृद्धव्यवहारादिना कार्यत्वबोधकत्वमवगतमिति वेदेऽपि तथैव वाच्यम् । कार्यत्वं च लोक इव वेदे धात्वर्थस्य न बोधयितुं शक्यमित्यपूर्वमेव तथा बोध्यमिति युक्तिमाह—**स्वर्गेत्यादिना** । **नियोज्यं प्रतीति** । ममेदं कार्यमिति बोद्धारं प्रतीत्यर्थः । अशक्येत्यस्य तस्मादित्यादिनान्वयः । कुतोऽशक्येत्यत्र ऽपूर्ववादपूर्वपक्षे मण्युक्तमाह—**कामीति** । यत्काम्यादन्यत्वे सति काम्याव्यवहितसाधनं तदेव

[1] यागा—क. ज. [2] परोक्तं—ए. उ.

व्यवहितत्वान्न कामिनियोज्यान्वययोग्या। तृप्ति-कामस्य व्यवहितसाधने पाके कार्यताधीस्तु न तृप्तिकामितया। किं तु तृप्तिसाधनौदनकामितयैव। अन्यथा सिद्धान्नस्यापि तृप्तिकामस्य व्यवहितसाधने पाके कार्यताधीः स्यात्। तस्मात्फल-पर्यन्तस्थाय्यपूर्वमेव लिङा कार्यत्वेन बोध्यमित्य-पूर्वं लिङ्वाच्यमित्याहुः ॥

कामी कार्यत्वेनावैतीति व्याप्तिरिहाभिमता। कामी यद्यत्कार्यत्वेनावैति तत्तत्काम्यादन्यत्वे सति काम्याव्यवहितसाधनमिति व्याप्यव्यापके ज्ञेये। [1]नित्ये कर्माणि व्यभिचारात्काम्येत्युक्तिः। काम्ये स्वर्गादावव्यभिचाराय काम्या[2]दन्यदिति। काम्यात् स्वर्गादेः। न च पाकत्वात्पाकः कार्य इत्यनुमितौ व्यभिचार इति शङ्क्यम्। तन्मते तत्रापि तदपेक्षाभ्युपगमात्। **कामि-नियोज्येति।** कामिरूपो यो नियोज्यः ममेदं कार्यमिति बोद्धा तदन्व-ययोग्या तस्य कार्यत्वबोधविषयत्वयोग्येत्यर्थः ॥

ननु तृप्तिकामस्य व्यवहितेऽपि पाके कार्यत्वबोधोऽस्त्येव। तत्र प्रवृत्तिरूपस्य कार्यत्वबोधकार्यस्य दर्शनात्। अन्यथा तत्र प्रवृत्त्यनुप-पत्तेरित्यत आह—**तृप्तीति।** अव्यवहितकाम्यसाधन एव प्रवृत्तिरिति पक्षे तु न दोषः। अन्नस्याकाम्यत्वात्। काम्यतृप्तिं प्रति च व्यवहितत्वा-दप्रवृत्त्युपपत्तेरिति भावः। अस्त्वेवं ततः किमित्यत आह—**तस्मादिति। लिङा कार्यत्वेन बोध्यमिति।** यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गकाम-

[1]कर्मत्वघटितत्वं [illegible] नास्ति-ए. उ. [2]अन्यदिति। नत्विष्टसाधनत्वमि-[illegible]। न च-उ. जं. [3]नैति-उ. ए.

तन्न । क्रियायां व्यवहितफलान्वयस्येवापूर्वेण सह विषयतयाऽप्यन्वयस्य क्वाप्यदर्शनादपूर्वान्वयस्याप्ययोग्यत्वात् ॥

किं च न लिङा साक्षात्साधनत्वं बोध्यते । येनायोग्यताधीः स्यात् । नापि परम्पर[1]या साधनत्वं येन परम्पराघटकं द्वारमुपस्थाप्यं स्यात् । किं तु यदकरणे काम्यं न सिध्यति तत्त्व[2]रूपं साक्षात्परम्परासाधनसाधारणं साधनत्वसामान्यम् ।

नियोज्यकं यागविषयकमपूर्वं कार्यमित्येवंरूपेण बोध्यमित्यर्थः । यथा यागस्य फलान्वयायोग एवमपूर्वान्वयायोगोऽपीत्यर्थापत्तिरप्रयोजिकैव न लिङ्वाच्यत्वमपूर्वस्य कल्पयतीति भावेनाह— **क्रियायामिति** । यागादावित्यर्थः । नन्वस्त्वेवं परस्यापि दोषः । तावता कथं स्वपक्षे साधनत्वबोधो लिङादिना स्यात् । न हि पराङ्गदाहेन स्वाङ्गदाहो निवर्तत इत्यतः स्वपक्षे दोषमुद्धरति-- **किंचेति** । **द्वारमिति** । अपूर्वलक्षणमुपस्थाप्यं तदर्थं लिङ्वाच्यं च स्यादिति योज्यम् । **तत्त्वरूपमिति** । स्वर्गादिलक्षणकाम्यसिद्धिविरहप्रयोजकविरहप्रतियोगिकृतिविषयत्वरूपमित्यर्थः ॥

न च साक्षात्परम्परासाधारणं साधनत्वसामान्यमेव नास्तीति वाच्यम् । तथात्वे साक्षात्परम्परेति विशेषोक्तेरेवायोगेन व्याघातादिति भावः ॥

ननु कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य भवद्भिरपि प्रवर्तकत्वोपगमात्तज्ज्ञा-

[1] राम:—नं. ग.   [2] तत्र साधनत्वम् ञ क.

तज्ज्ञानमात्रेण च कार्यतावुद्ध्युपपत्ते[1]रव्यवहितत्व-विशेषणं व्यर्थम्। न ह्युक्ते साधनत्वे ज्ञातेप्य-व्यवधानाज्ञानेन कार्यत्वाज्ञानं दृष्टम्। न च व्यव-हितसाधनमसाधनमेव। भावार्थद्वारा कृतिसाध्य-स्यापूर्वस्यापि कृत्यसाध्यतापत्तेः। काम्याभा[2]वव्या-प्याभावप्रतियोगित्वरूपस्य साधनत्वस्य व्यवधा-नेप्यहानेश्च। काष्ठादिकं पाकसाधनमित्यबाधित-व्यवहाराच्च॥

नार्थं साक्षात्साधनत्वज्ञानमावश्यकमित्यत आह- **तज्ज्ञानेति**। **कार्यतेति** कृतिसाध्यतेत्यर्थः। अव्यवहितत्वज्ञानस्यापि अन्वयव्यतिरेकावगतहेतु[3]ताकत्वात्कथं तद्व्यर्थमित्यत आह— **न ह्युक्तेति**। यदकरण इत्यादि-नोक्त इत्यर्थः॥

नन्वव्यवहितत्वज्ञानस्य व्यतिरेकाभावेन स्वातन्त्र्येण तस्यानावश्य-कत्वेप्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वस्यैव साधनलक्षणतया तदभावे साधनत्वा-योगेन तत्सम्पादकत्वेन वा साक्षात्साधनत्वरूपविशेषाभावे साधनत्व-सामान्यस्यैवाभावेन साधनत्वसामान्यसंपादकत्वेन वाव्यवहितत्वमावश्य-कमित्यत आद्यं निराह- **न चेति**। काया[4]ननुकूलव्यवहितस्य[5]साधनत्वेप्य न्यादृशस्या[6]साधनत्वमेवेति तु नेत्यर्थः। तत्र हेतुत्रयमाह— **भावार्थेति**॥

'धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते'।

इत्युक्तेः। यागादिरूपधात्वर्थद्वारा यागादिविषयकृतिसाध्यस्येत्यर्थः। अन्त्यं

---

[1] त्तो अ-कृ. नं. ग. सु. [2] व प्रयोजकीभूताभावप्र-ज. [3] तुत्वा-उ. नं. [4] र्न नुकू-ए. नं. [5] स्यनसा-ए. स्यागा उ. [6] शेष्टस्याना-ए. स्याप्यनादृशसाध-नं.

नापि साक्षात्साधनत्वरूपैकविशेषबाधे साधनत्वसामान्य[1]स्यापि बाधोऽतिप्रसङ्गात् । न च सामान्यज्ञानं विशेषज्ञानपूर्वकमिति नियमोऽस्ति । सिद्धान्नस्य पाकेऽप्रवृत्तिस्त्विष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखजनकत्वज्ञानेन प्रतिबन्धात् । न तु व्यवहित-

निराह—नापीति । अतिप्रसङ्गादिति । शशशृङ्गबाधे शृङ्गसामान्यस्यापि बाधापत्तेः । नीलघटबाधे घटसामान्यस्यापि बाधापत्तेश्चेति भावः ॥

ननु साक्षात्साधनत्वरूपविशेषस्य बाधे[2] तज्ज्ञानायोगात्परम्परा-घटकानुपस्थित्या परम्परासाधनत्वरूपविशेषस्याप्यज्ञानाद्विशेषज्ञानाभावे च सामान्यज्ञानमेव नोदेतीत्यत आह—न चेति । प्रशस्तरूपवान् मैत्र इत्यत्र गौरश्यामविशेषानवगमेपि रूपमात्रप्रतीतेरिति भावः ॥

यत्तूक्तं पूर्वमन्यथासिद्धान्नस्यापीति तत्राह—सिद्धान्नस्येति । अप्रवृत्तिस्त्विति पदच्छेदः । इष्टमन्नादि । तदुत्पत्तिनान्तरीयकदुःखजनकत्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादनान्तरीयकेत्युक्तम् । स्वाभीष्टान्नस्य सिद्धत्वेन पुनःपाकेन जायमानान्नस्यानिष्टतया तदुत्पत्तिनान्तरीयकदुःखस्यापि स्वेष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वात्तादृशदुःखजनकत्वज्ञानरूपप्रतिबन्धादेव न तत्र प्रवृत्तिरित्यर्थः । यद्वा इष्टं तृप्त्यादि । तदुत्पत्तिनान्तरीयकश्रमादिदुःख-जनक[3]त्वमन्नभोजनेप्यस्ति । अप्रतिबन्धकत्वादनान्तरीयकेत्युक्तम् । सिद्धान्नस्य तेनैव तृप्तिसंभवेन पुनःपाकस्य तृप्त्युत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखजनकत्वात्तज्ज्ञानरूपप्रतिबन्धादेव तत्राप्रवृत्तिरित्यर्थः । कुत एवमित्यतो

[1] न्यवा—नं. ग. न्यस्य वा—रा. सु. [2] न ज्ञा—ए. उ. नं. [3] कमन्न—ए.

साधनत्वात् । अन्यथा हि सिद्धस्वर्गसाधनापूर्व-स्यापि स्वर्गकामस्य स्वर्गाव्यवहितसाधनेऽपूर्वे कार्यताधीः स्यात ॥

किं चैवं यदुत्पत्त्यनन्तरमेव कार्योत्पत्तिस्तत्रैव-कामिनः कार्यताधीरित्यपि सुवचत्वादपूर्वेऽपि का-र्यताधीर्न स्यात् । किं त्वपूर्वजन्ये स्वोत्पत्त्यनन्तर-मेव स्वर्गाद्युत्पादके चरमे व्यापारविशेषे कार्य-ताधीः स्यादिति स एव लिङ्गाच्यः स्यादिति ॥

यदि च यदकृत्वान्यत्कर्तुमशक्यं तत्रैव कार्य-ताधीः । न चापूर्वमकृत्वा चरमो व्यापारः कर्तुं शक्य इत्यपूर्वे कार्यताधीः । तर्हि यागमकृत्वाऽ-

विपक्षे बाधकमाह— अन्यथेति । उक्तरूपप्रतिबन्धादप्रवृत्तिरित्यनङ्गी-कार इत्यर्थः । एवमुक्तादिशा व्यवहितेऽपि कार्यताबुद्धेरुपपन्नत्वेऽपि तद-नभ्युपगतौ प्रतिबन्दीरूपातिप्रसङ्गमाह— किं चैवमिति । अन्यथोप-पत्ताव[2]व्यवहित एव कार्यताबुद्धिरित्यङ्गीकार इत्येवंशब्दार्थः । अपूर्वे-पीति । अपूर्वोत्पत्त्यनन्तरं बहुकालपर्यन्तमपि स्वर्गादिकार्यस्याजन-नादिति भावः । अपूर्वजन्य इति । स्वर्गादिफलोत्पत्ति[3]व्यवहितपूर्वका-लवर्ती कश्चनापूर्वजन्यो व्यापारविशेष एव कार्यतया बोध्य इति स एव लिङ्गाच्यो न त्वपूर्वमिति स्यादित्यर्थः । परमुखेन समाधिं वाचयति—यदि-चेति । सेति । कार्यताधीरित्यर्थः । अव्यवहितसाधन एव कार्यता-

[1] स्ये.—ज. क. [2] वध्यव्य—उ. ए. [3] त्यव्य-उ.

पूर्वं कर्तुमशक्यमिति धातूपात्ते प्रवृत्तिविषये याग एव साऽस्तु ॥

किं चैवं पुष्टिकामो [1]घृतं पिबेदित्याप्तवाक्याद्घृतपानादौ कार्यताधीर्न स्यात् । तत्र द्वारस्य लिङाऽनुक्तेरन्यस्य च तदुपस्थापकस्याभावात् । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां वैद्यशास्त्रेण वा तदुपस्थितिः । श्रोतुस्तदा तदनुसंधानाभावात् । अन्यथाऽऽप्तवाक्यवैयर्थ्यात् ॥

यदि च तत्र द्वारानिश्चयेऽपि द्वाराभावानिश्चयमात्रेण कार्यताधीस्तर्हि प्रकृतेऽपि तथास्तु । द्वारस्यापूर्वस्यातीन्द्रियत्वेन तदभावस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् ॥

किंचैवं विलम्बेन महाव्याधिनिवृत्तिकाम इद-

बुद्धिरिति पक्षे दोषान्तरमाह—**किं चैवं पुष्टिकाम इति** ॥

ननु तत्रापि पुष्टिसाधन[2]धातुसाम्यादि तत्साधनं घृतपानमिति तत्प्रति साक्षात्साधनत्वज्ञानादेव तत्र कार्यताधीरित्यस्त्वित्यत आह—**तत्र द्वारस्येति** । वैदिकलिङ एव द्वारवाचकत्वोपगमादिति भावः । धातुसाम्यादेः किंचिदन्यदेवोपस्थापकमस्त्वित्यत आह—**अन्यस्येति** । **अन्यथेति** । श्रोतुस्तदनुसंधान इत्यर्थः । स्वत एव प्रवृत्त्युपपत्ते[3]रिति भावः । **प्रकृतेपीति** । व्यवहित[4]हेतुयागादावपीत्यर्थः । तदेव व्यनक्ति—**द्वारस्येति** । अव्यवहित एव कार्यताबुद्ध्युपगमे दोषान्तरं चाह—**किंचैवं विलम्बेनेति** ॥

---

[1] अमृतं पि—ज. क. [2] तंद्र—तं. उ. [3] त्तिरि—उ. ए. [4] ते तु यागादाव—ए.

मौषधं पिबेदित्याप्तवाक्यादौषधपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् । व्यवधानस्याप्तेनैवोक्तेः ॥

किं च कारणत्वाख्यं साधनत्वं न कार्याव्यवधानगर्भम् । अजनितकार्यस्याहेतुत्वापत्तेः। किं त्वनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वं वा शक्तिर्वा कारणत्वम् । तच्च कार्यस्य कादाचित्कत्वार्थं[1] व्यवधानमपेक्षत इति अव्यवधानं फलोपधानव्यापकम् । तथा चाव्यवधानाज्ञानेपि कारणत्वं सुबोधमेव । नहि व्याप्यधीर्व्यापकधीपूर्वकेति नियमोस्ति ॥

ननु—व्यवहिते [2] साधनत्वबोध एव कथम्। येन तत्र कार्यताधीः स्यादित्यत आह —**किं च कारणत्वेति । अजनितेति ।** वनस्थदण्डादेरिति भावः । न्यायमतरीत्याऽऽह—**अन्यथेत्यादि ।** मीमांसकमतेनाह—**शक्तिर्वेति । कादाचित्कत्वेति ।** यावत्कारणसत्त्वं कार्योदयाभावेन कदाचिदेव कार्योदयो जायत इति तदर्थमव्यवधानमव्यवहितपूर्ववृत्ति किञ्चिदपेक्षत इति हेतोरित्यर्थः । अस्त्वेवमव्यवहितपूर्ववृत्तिस्वरूपमव्यवधानं [3]व्यापकम्। फलोपधानं व्या[4]प्यम् । किं तत इत्यत आह—**तथाचेति । व्याप्येति ।** साधनत्वरूपव्याप्यस्वरूपधीरव्यवधानरूपव्यापकधीपूर्विका न हीत्यर्थः । तथात्वे सन्निकृष्टधूमधीरपि न स्यादिति भावः ।

---

[1] र्थमव्य—ज. ग. क. नं. रा. सु. [2] तसा—नं. उ [3] व्याप्यम्—ए. उ. नं. [4] पकम्—नं. उ.

एतेन—कामी काम्यादन्यत्साक्षात्साधनत्वेनाज्ञायमानं यत्कर्तव्यतयाऽवैति तदव्यवहितसाधनमन्तराकृत्वैव। यद्वा काम्यादन्यत्कामी प्रथमं काम्याव्यवहितसाधन[1]मेव कर्तव्यतयाऽवैति पश्चाद्व्यवहितसाधनमित्यादिका अव्यवधानगर्भाः श्राद्धनियमा निरस्ताः। व्यवहितसाधनेपि कार्यताबुद्धेरुक्तत्वात् ॥

किंच मास्तु प्रथमं यागे फलसाधनताधीः। तथापि त्वदङ्गीकृतेन फलकरणत्वज्ञानेनैव कार्य-

---

पूर्वपक्षे मण्युक्तं प्राभाकराभिमतमन्यदपि पक्षद्वयं निराह—**एतेनेति**। **यदि कर्तव्यतया जानातीति**। यत्र तु अव्यवहितसाधनमन्तरा मध्ये कृत्वैवावैति। नान्यथेत्यर्थः। श्राद्धनियमा इत्युपहासः। यद्वा केवलं श्रद्धया कल्पिताः श्राद्धाः ते च ते नियमाः श्राद्धनियमाः अप्रमाणका इति यावत्। **उक्तत्वादिति**। किं च लिङा साक्षात्साधनत्वं बोध्यत इत्यादिनोक्तत्वादित्यर्थः। यद्वा किं चैवं पुष्टिकाम इत्यादिनोक्तत्वादित्यर्थः ॥

एवं नियताव्यवहितयागादौ फलसाधनताबोधो नेत्येतद्दोषषट्कोक्त्या निरस्य तद्बलादपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वं निरस्तम्। इदानीं साधनत्वबोधाभावमुपेत्यापि अपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वं नेत्येत[2]दुपपादयति—**किं च मास्त्वित्यादिना**। **करणत्वेति**। करणत्वं व्यापारोपेतत्वं

---

[1] तया ज्ञातमे—रा. सु. [2] द्दोषषट्केनोप—ए. उ. नं.

तार्थीयागेऽस्तु। स्वीकृता च त्वया कामाधिकारे-
फलं प्रति परामृष्ट[1]कारणत्वस्य यागस्यापूर्वं प्रति
विषयत्वमितिवदता[2] कारणत्वधीः। न च कारणत्वे
ज्ञातेपि साधनत्वाज्ञानात्कार्यताधीविलम्बो दृष्टः॥
किंच यथाऽऽग्नेयादिषट्कस्य ब्राह्मणावगोरणस्य

तज्ज्ञानेनेत्यर्थः। तदेव कुत इत्यत आह—स्वीकृता चेति। त्वया प्राभाकरेण। कामाधिकार इति। कामः काम्यमानं स्वर्गादि लक्षणं फलमधिक्रियते प्रतिपाद्यते यस्मिन् तत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादा वित्यर्थः। परामृष्टकारणत्वस्यावगतकारणत्वस्य। अपूर्वं प्रति विषयत्वमितीति। विषयत्वं च ज्ञानघटयोरिव स्वभावसंबन्धो वा तन्निरूपणाधीनत्वं वा समानसंवित्संवेद्यत्वं वा व्यावृत्तसाधनत्वं वेति मण्युक्तमेव ज्ञेयम्। प्रागेवेति। विषयत्वबोधात्पूर्वमित्यर्थः। ननुकरणत्वं सव्यापारत्वम्। साधनत्वं त्वव्यवधानगर्भम्। न च तज्ज्ञानं कार्यताधीर्भवतीत्यत आह—न च कारणत्व इति। प्रतिबन्धाप्यपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वं नेत्याह—किं च यथेति। यद्वा एवमियतापूर्वस्य वाच्यत्वं नेत्युक्त्वाद्यकल्प्यत्वमिदानीं प्रतिबन्ध्यादिना साधयति—किं चयथेति। [4]"यदाग्नेयोऽष्टाकपालोमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रंपयोमावास्यायामग्नीषोमीयमेकादकशपालं पौर्णमासे प्रायच्छत् उपांशु याजमन्तरा यजतीति" वाक्यविहितानामाग्नेयद्वयदधियागपयोयागाग्नीषोमीययागोपांशुयागानां दर्शपूर्णमासशब्दि-

[1] पुष्कर-ज. क. रा. [2] वमेव कर-ज. ग. क. नं रा. सु.
[3] इति इति नास्ति—ए. ङ. नं. [4] यद्वा इत्यादि नास्ति—ङ. नं.

च प्रागेव परमापूर्वसाधनत्वे शत[1]यातना साधनत्वे च ज्ञाते पश्चादुत्पाद्यमपूर्वं दुरितापूर्वं च कल्प्यते, तथा ज्योतिष्टोमस्यापि प्रागेव स्वर्गसाधनत्वे ज्ञाते पश्चात्परमापूर्वं कल्प्यताम् ॥

यदि च काम्यस्थळे क्रियाया व्यवहितसाधनत्वदर्शनेनाग्नेयादेर्व्यवहितफलसाधनत्वयोग्यतासंभवादादावेव परमापूर्वादिसाधनत्वधीस्तर्हि लोके काष्ठस्यानुभवस्य घृतपानादिक्रियायाश्च व्यवहिते

तानां षट्कस्येत्यर्थः । फलशिरस्कस्य लिङोऽपूर्ववाचकत्वोपगमादिह च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति फलश्रवणेनाग्नेयादौ श्रुतलिङोऽपूर्ववाचकत्वादादावेवाग्नेयादीनां लिङ्वाच्यं फलपर्यन्तस्थायि परमापूर्वं प्रति साधनत्वेऽवगते सति तेषामाशुतरविनाशिनां पर्वद्वयानुष्ठेयानां मेळनायोगेन परमापूर्वनिवर्तकत्वायोगात् श्रुतपरमापूर्वसाधनत्वनिर्वाहायाग्नेयादिभिः षड्भिः कर्मभिः षडपूर्वाण्युत्पत्त्यपूर्वनामकानि कल्प्यन्ते यथा ; यथा वा यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयादित्यत्र शतयातनानामकनरकविशेषसाधनत्वेऽवगोरणशब्दितवधोद्यमस्यावगते सति तन्निर्वाहाय दुरितापूर्वं कल्प्यते ; तथै[2]व "शंयौ च सर्वपरिदानादि"ति तृतीयाध्यायचतुर्थपादीयावगोरणनयेऽभिधानात्तथैवेत्यर्थः । **प्रागेवेति** । अपूर्वावगतेः पूर्वमित्यर्थः ॥

पराभिमतसमाधिमनूद्य समः समाधिरित्याह—**यदि चेति** । उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादिकाम्यस्थळ इत्यर्थः । **व्यवहितेति** ।

[1] धाया–क. ज. [2] थैवावगोरण . . .–उ. नं.

पाके स्मृतौ पुष्ट्यादौ च साधनत्वदर्शनाज्ज्योतिष्टोमस्यापि[1] स्यादावेव स्वर्गसाधनत्वमवगम्यताम् । न हि वैदिकक्रियायामेव व्यवहितसाधनत्वदर्शनं योग्यतासंभावकं न तु लौकिकक्रियायामिति कुलधर्मः ॥

ननु—यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेदित्यत्र हेतुहेतुमतोर्लिङ् । स च साधनत्वमात्रमाह । इह तु विधौ लिङ्कार्यतामाह । सा च न व्यवहितसाधने[2] युक्तेति चेन्न । इष्टसाधनतैव कार्यतेत्युक्तत्वात् ॥

लिङ्गाच्चापूर्वद्वारा व्यवहितस्वर्गादिसाधनत्वस्य सिद्धत्वात्तत्र व्यवहितसाधनत्वदर्शनेनाग्नेयादेरपि व्यवहितमपूर्वलक्षणं फलं प्रति वा अपूर्वव्यवहितस्वर्गादिरूपफलं प्रति वा साधनतायोग्यतासंभवादादावेवोत्पत्त्यपूर्वोपस्थितेः प्रागेव परमापूर्वसाधनत्वशतयातनासाधनत्वधीरित्यर्थः । उक्तं च मणावपि पूर्वपक्षे काम्येऽपूर्ववाच्यत्वस्थितावाग्नेयादौ तद्द्वारा साधनत्वस्य योग्यत्वसंभवादिति । काष्ठस्येत्यादेर्यथाक्रमं पाक इत्यादिना त्रया[4]णामन्वयः । पूर्वपक्ष मण्युक्तमव[5]गोरणमात्रवैषम्यरूपसमाधिमाशङ्क्य निराह—नन्वित्यादिना। हेतुहेतुमतोरिति। अव[6]गो रणं हेतुः । शतयातनारूपफलं हेतुमत् । 'हेतुमतोर्लिङिति' पाणिनिना लिङो विधानादिति भावः । इह त्विति । ज्योतिष्टोमादौ । उक्तत्वादिति ।

[1] स्यापूर्वद्वारा स्व—नं. [2] नेन यु—नं. [3] 'दिना' इति शोधितम् -नं [4] येणान्व—ए. [5] मवगो ए. उ. नं. [6] अवगो—ए. नं.

एतद्[1]प्यभिप्रेत्योक्तं कर्मनिर्णये 'लिङाद्यर्थस्त्विष्टसाधनत्वमेवे'ति । न तु साक्षात्साधनत्वरूपो वा परम्परासाधनत्वरूपो वा विशेष इत्यर्थः ॥

अपि च—यथा त्वन्मते घटेन जलमाहरेत्यादावशक्यस्यापि छिद्रेतरत्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वेन भानं तथेहाशक्यस्यापि स्थायिव्यापारस्यान्वयितावच्छेदकत्वेन भानमस्तु । कृतमपूर्वे शक्तिकल्पनया । अन्यथा तत्रापि छिद्रेतरत्वं घटपदवाच्यं स्यात् ॥

एतदप्याह 'इष्टसाधनत्वमेवार्थ' इति । इष्टसाधनत्वमेवार्थः शक्यम् । अपूर्वं त्वशक्यमपि [2]स्थायिव्यापारस्यान्वयितावच्छेदकत्वेन भासतामित्यर्थः ॥

विधिवाद इति योज्यम् । एतदपीति । कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वरूपं साधनत्वमात्रं लिङर्थ इत्येतदपीत्यर्थः । अपूर्वप्रतीतिमुपेत्यापि तस्य लिङ्वाच्यत्वं निराह—अपि चेति । अशक्यस्यापि शब्दशक्त्यविषयस्यापीत्यर्थः । भानं घटेन जलमाहरेत्यादिशाब्दज्ञान इति योज्यम् । स्थायिव्यापरस्यापूर्वस्य क्षणिकक्रियायाः स्वर्गादिसाधनतान्वयितावच्छेदकत्वेन भानमस्त्वित्यर्थः । कृतं अलमित्यर्थः । लिङ इति शेषः । अर्थपदानुवादेनार्थमाह—अर्थः शक्य[3]मिति ॥

---

[1] देव मि—क. ज. [2] प्यन्वयिना—ग. रा. सु. [3] क्य इ-ए. उ. नं.

किं च—पीनश्चैत्रो दिवा न भुङ्क्ते इत्याप्तवाक्यादन्वये बुद्धे पश्चात्तदुपपादकं रात्रिभोजनमिवेहापि वेदेन यागस्य स्वर्गं प्रति साधनत्वसामान्ये बुद्धे स्वद्वारा तदुपपादकमपूर्वं पश्चात्कल्प्यताम्। किमन्यलभ्[1]यापूर्वे शक्तिकल्पनया। अन्यथा रात्रिभोजनमपि पीनपदवाच्यं स्यादिति श्रुतार्थापत्तिलोपः स्यात्। यदि च तत्रोपपादकानुपस्थितिमात्रेण [2]नायोग्यताधीः किं तूपपादकाभावो[3]पस्थित्यैवेति पूर्वमेवान्वयधीस्तर्हि इहापि तथास्तु। उपपादकापूर्वाभावानिश्चयस्योक्तत्वात्। न चानुपपत्तेस्तौल्येऽपि लोकेऽभि[4]हितान्वयानुपपत्तिर्वेदे त्वभिधेयानुपपत्तिरिति भेदकल्पने हेतुरस्ति॥

ननु—छिद्रेतरत्वं प्रत्यक्षेण घटादौ प्रसिद्धम् अपूर्वं तु न केनाप्यतो वैषम्यमित्यतो वा, ननु—छिद्रेतरत्वं घटनिष्ठमपूर्वं तु कर्तृनिष्ठं व्यधिकरणं कथमन्वयितावच्छेदकत्वेन भायादित्यनुशयाद्वाह—**किंचेति**। [5]**साधनत्वसामान्ये बुद्धेपीति**। तद्बोधसंभवः प्रागेवोक्त इति भावः। स्वद्वारा[6]साधनत्वसामान्यबोधद्वारा। [7]स्वेत्यपूर्वं वा। क्वचित्तद्द्वारेति पाठः। साधनत्वसामान्योपपादकमित्यर्थः। प्रतिबन्दीवैषम्यमाशङ्क्य सममित्याह—**यदि चेति**। **उपपादकाभावोपस्थित्यैवेति**। अयोग्यता धीरित्यनुकर्षः। **इहापीति**। ज्योतिष्टोमादावपीत्यर्थः। **उक्तत्वादिति**। द्वारस्यापूर्वस्यातीन्द्रियत्वेनेत्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः। प्रकारान्तरेण वैषम्यमाशङ्क्य निराह—**न चेति**। **अभिहितेति**।

---

[1] भ्येपू–ग. रा. सु. [2] नयो–ज [3] वोनुप–ज. [4] के त्वभिहितानुप–ग. रा सु. [5] 'अन्वय इति पीनत्व भोजनयोः' इत्यधिकम्–ए. [6] स्वोत्पत्त्यपूवसार्धं–उ. नं. [7] 'स्वेत्यपूर्व वा' इति नास्ति–नं. उ.

एतदप्याहे'ष्टसाधनत्वमेवार्थ' इति। अपूर्वं तु नार्थः किं तु कल्प्यमेवेत्यर्थः ॥

किं च लोके लि[1]ङ्पदशक्यत्वेन निश्चितस्य कार्यत्वस्य[2] धात्वर्थेनान्वयोऽनुपपन्नश्चेद्गङ्गाशब्दस्य तीर इव लिङस्तदन्वययोग्येऽपूर्वे लक्षणास्तु। न तु शक्तिः। अन्यथा वेदे काप्यमुख्यवृत्तिर्न

शब्देन शक्त्या बोधितस्य पीनत्वादेरित्यर्थः। अभिधेयस्य अभिधातुं योग्यस्य[3] अभिधास्यमानस्येति यावत्। लिङाऽपूर्वेवगते पश्चाद्यागस्य साधनत्वमवगम्यते। न तु तत्प्रागिति वैषम्यकल्पने हेतुरस्तीत्यर्थः ॥

ननु—लोके वृद्धव्यवहारेण लिङः कार्यत्व एव शक्तिग्रहात् कामी हि काम्यादित्युक्तदिशा धात्वर्थे लिङः कार्यत्वबोधकत्वायोगादगत्याऽपूर्वे वाच्यत्वकल्पनमित्यतः लिङैवापूर्वोपस्थितिमभ्युपेत्यापि वाच्यत्वं निराह—**किंच लोक इति। अनुपपन्नश्चेदिति**। कामी हि काम्यादित्युक्तनियमबलादिति भावः। तदन्वययोग्ये कार्यतान्वययोग्य इत्यर्थः ॥

ननु कथं वेदे लक्षणेत्यत आह—**अन्यथेति**। इन्द्रप्रतिपादकमन्त्रस्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियुक्तत्वेन तन्मन्त्रगतेन्द्रादिपदस्य गार्हपत्ये मुख्यवृत्तिर्न स्यात्। सोमनेत्यादौ सोमवतेति लक्षणा न स्यादित्यर्थः। लक्षणाबीजस्याभावान्न लक्षणेत्याशङ्क्याह—

[1] ङ्शब्दश–**ग. क. ज. नं. रा. सु.** [2] वेदे इत्यधिकम्–**क. ज. नं. रा सु.** [3] स्येत्यर्थः। इति यावत्–**ए.**

स्यात्। न चापूर्वस्य मुख्यार्थसंबन्धित्वेनानुपस्थितेर्न लक्षणा युक्तेति वाच्यम्। त्वयाऽपि लिङोऽपूर्वे शक्तिग्रहार्थं कार्यत्वेन रूपेण सामान्यतो वा तर्केण विशेषतो वा तदुपस्थितेः स्वीकृतत्वात्॥

एतदप्याह 'लिङाद्यर्थस्त्विष्टसाधनत्वमेवेति'। इष्टसाधनत्वमेवार्थो वाच्यं अपूर्वं तु लक्ष्यमित्यर्थः॥

एतेन—क्षणिकक्रियायाः कालान्तरभाविफलकामिकार्यतयाऽन्वयो न शब्दबोध्यः। तदङ्गभूतयोग्यताविरहादिति निरस्तम्। व्यवहितसाधनेऽपि कार्यताबुद्धेर्दर्शितत्वेन तदविरोधेनैव योग्यताया निर्वक्तव्यत्वात्॥

न चेति। **तर्केण विशेषतो वेति**। यदि स्थायी व्यापारो न स्यात्तर्हि क्रियायाः व्यवहितफलसाधनत्वं न स्यादित्येवंरूपतर्केणेत्यर्थः॥

यत्तु मणौ अपूर्ववादपूर्वपक्षे[1] क्षणिकक्रियायाः कार्यता लिङा बोधयितुं [2]न शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताज्ञानविरहादित्यादिनोक्तं तन्निराह—**एतेनेति**। कालान्तरभावियत्फलं तत्कामिनः कार्यता तथान्वय इत्यर्थः। **दर्शितत्वेनेति**। "किं चैवं[3]मित्यादिग्रन्थेनेति भावः॥

ननु—तदविरोधेन योग्यताया निर्वक्तव्यत्वादित्ययुक्तम्। तादृ-

---

[1] नाहत्यक्रियाकार्यतया लिङा—**ए. उं.** [2] नेति नास्ति—**ए. उ.** [3] वं—'पुष्टिकामो घृतं पिबेत्' इत्या—**ए.** किंच पनिश्चेत्र इत्यादि—**नं. उ.**

किंच केयं योग्यता या व्यवहिते नास्ति । न तावत्सजातीयेऽन्वयदर्शनम् । कथं चित्साजात्यस्य यागेऽपि सत्त्वादति[1]प्रसक्तत्वात् । व्यवहितपुष्टिजनकेन घृतपानेन सह क्रियात्वेन साजात्यस्य यागेऽपि सत्त्वाच्च । पदार्थतावच्छेदकेन वाऽन्वयितावच्छेदकेन वा धर्मेण साजात्यस्य पयसा सिञ्चतीत्यनाप्तवाक्येऽतिव्याप्तेः । अद्य जातः पयः पिबतीत्याप्तवाक्येऽव्याप्तेश्च । लोके लिङर्थस्य कार्यत्वस्य धात्वर्थेन सहाश्रि-

---

शयोग्यताया अभावादेवेत्यतो बाधकप्रमाणाभावरूपयोग्यताऽस्त्येवेति वक्तुं सजातीयेन्वयदर्शनं वाऽन्वयविरोधिरूपविरहो वान्वयप्रयोजकरूपवत्ता वा योग्यतेति प्रसक्तपक्षत्रयं क्रमान्निराह—**न तावदित्यादिना**। साजात्यं किं पदार्थत्वादिना येन केन चिद्धर्मेणोत पदार्थतावच्छेदकधर्मेणाथान्वयितावच्छेदकधर्मेण । न त्रयमपीति क्रमेण निराह—**कथं चिदित्यादिना**। आशु[2]विनाशिनो घृतपानस्य व्यवहितपुष्टिहेतुत्वदर्शनेन तत्साजात्यस्य पदार्थत्वस्य यागे सत्त्वेन योग्यताविरहोऽसिद्ध इति भावः । **इत्यनाप्तवाक्य इति**। पयसा सिञ्चतीत्याप्तोक्तेः पयस्त्वादेः पदार्थतावच्छेदकस्यान्वयतावच्छेदकस्य च द्रवद्रव्यत्वादेः सत्त्वेनानाप्तोक्ते तद्वाक्ये तस्य सत्त्वादतिव्याप्तेरित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम् । अद्य जातः पयः पिबतीत्यादावसंभवश्चेति मण्युक्तं च ध्येयम् ।

[1] अतिप्रसक्तत्वादिति नास्ति **नं. ग.** यागेपि सत्त्वादिति न—**ज. क. रा. सु.**

[2] तरविना -**ए. उ.**

तत्वेनैवान्वयस्य दर्शनेन त्वत्प्रतिकूलत्वाच्च । त्वन्मते हि [1]लक्ष्यस्य स्थायिकार्यस्य धात्वर्थेन सह विषयितयान्वयः ॥

नाप्यन्वयविरोधिरूपविरहो योग्यता । अतिव्याप्तेरुक्तत्वात् । कार्यत्वान्वयं प्रति विरोधिनोऽसाधनत्वस्य क्रियायामभावाच्च । साधनत्वसामान्यान्वयं प्रति च क्षणिकत्वस्याविरोधित्वात् ।

तत्प्रतिकूलत्वाच्चेति । सजातीयेन्वयदर्शनरूपयोग्यताया इति योज्यम् । लोके हि लिङ् धात्वर्थस्यैव कार्यत्वं बोधयति । व्युत्पत्तिबलात् । वेदे तु स्वर्गादिसाधनस्य यागादिरूपधात्वर्थजन्यस्यापूर्वस्य कार्यत्वं बोधयति "कामी हि काम्यादन्यदि" त्यादिप्रागुक्तनियमबलादिति तव मतम् । सजातीयेन्वयदर्शनरूपयोग्यता तु तस्य प्रतिकूलेति भावः । लोके पाकः कार्यः भोजनं कार्यमित्यन्वयः । वेदे तु यागादिविषयकमपूर्वं कार्यमित्यन्वय इति भावेन वेदे बोधप्रकारं व्यनक्ति—**त्वन्मते हीति । उक्तत्वादिति ।** पयसा सिञ्चतीत्यनाप्तवाक्येऽतिव्याप्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । तत्र सेकान्वयविरोधिनो वह्नित्वादेर[2]भावादिति भावः । प्रकृते यागादावप्यस्तीयं योग्यतेत्याह—**कार्यतेति ॥**

ननु—क्षणिकक्रियायां कालान्तरभाविफलसाधनता कथमित्यत आह—**साधनत्वेति ।** साक्षात्परम्परासाधारणस्य कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रागुपपादितत्वादिति भावः । इयमपि योग्यता वेदे

---

[1] लिङर्थस्य स्था–**रा. सु.** [2] रसंभवा–**नं.**

लोके क्रियायाः स्थायिकार्यान्वयाभावस्यैव दर्शनेन क्रियात्वस्यैवापूर्वविषयितान्वयविरोधित्वेन त्वत्प्रतिकूलत्वाच्च ॥

नाप्यन्वयप्रयोजकरूपवत्ता योग्यता। अतिव्याप्तेः। कार्यतान्वयं प्रति प्रयोजकस्य साधनत्वसामान्यस्य, फलसामान्यसाधकत्वान्वयं प्रति प्रयोजकस्य क्रियात्वस्य, फलविशेषसाधनत्वान्वयं प्रति प्रयोजकस्य यागत्वस्य, यागे सत्त्वाच्च। यागत्वस्य फलविशेषसाधनत्वान्वयं प्रति प्रयोजकत्वाज्ञानं तु पुरुषदोष एव। क्रियान्वयं प्रति प्रयोजकत्वेन [1]क्लृप्तस्य कार्यत्वत्वस्य लिङर्थे स्थायि कार्येऽभावेन त्वत्प्रतिकूलत्वाच्च। अपूर्वेऽपि

त्वन्मतप्रतिकूलेत्याह—**लोक इति । अतिव्याप्तेरिति ।** प्रागुक्तानाप्तवाक्ये । इयमपि योग्यता "यजेत स्वर्गकाम" इत्यादावस्तीत्याह—**कार्यतेति । फलविशेषेति ।** स्वर्गादिरूपफलविशेषेत्यर्थः ॥

ननु यागत्वस्य फलविशेषान्वयप्रयोजकत्वे तद्बोधापत्तिरित्यत आह—**यागत्वस्येति ।** अन्वयप्रयोजकरूपवत्तालक्षणयोग्यतापि तव प्रतिकूलेत्याह—**क्रियान्वयं प्रतीति ।** लोके क्रियान्वितं हि कार्यत्वं लिङा बोध्यते । तत्र कार्यत्वस्य लिङा बोधितस्य धात्वर्थपाकादिरूपक्रियान्वये कार्यत्वत्वं तन्त्रं क्लृप्तम् । वेदे च यागविषयके अपूर्वे कार्यत्वमेवास्ति । न तु कार्यत्वत्वम् । [2]तत्र तु अपूर्वगतकार्यत्वधर्म एव । तथा च कार्यत्वस्यैव यागादिक्रिययान्वयो न तु कार्यत्वत्वाश्रयकार्यत्वाश्रयस्यापूर्वस्येति

---

[1] लिङर्थे इत्याधिकम्–ञ. ग. क. नं. रा. सु. [2] तत्त्वपूर्व- ङ. नं.

कार्यतान्वयं प्रति प्रयोजकस्य स्थायित्वस्य पूर्वमनुपस्थितेश्च । शाब्दस्यान्वयज्ञानस्यान्वयप्रयोजकरूपव्याप्यज्ञानाधीनत्वेऽनुमितित्वापाताच्च ॥

तस्माद्बाधकप्रमाणाभाव एव योग्यता । सा च प्रकृतेप्यस्ति । साधनत्वसामान्याबाधस्योक्तत्वात् । विस्तृतं चैतद्योग्यताप्रस्तावे ॥

अस्तु वा या काचन योग्यता । तथाऽपि न तज्ज्ञानं शाब्दधीहेतुः । किं तु योग्यता व्यतिरेकनिश्चयाभाव एवेत्युक्तं प्रामाण्योत्पत्तिस्वतस्त्वे । अत एव संशयसाधारणं योग्यताज्ञानं शाब्दधीहेतुः । प्रतिबन्धकस्य योग्यताभावनिश्चयस्य सर्वत्रासत्त्वादित्याहुः[1] ॥

एतदप्याह 'इष्टसाधनत्वमेवार्थ' इति । इष्टसा-

त्वन्मतप्रतिकूलत्वादस्या अपि योग्यताया इत्यर्थः । **पूर्वमिति** । लिङ्कार्यताबोधात्पूर्वमित्यर्थः । तथा चासंभव इति भाव । न च स्वरूपसती योग्यता कारणं योग्यताभ्रमादन्वयबोधानापत्तेरिति भावः । **अन्वयप्रयोजकरूपव्याप्येति** । अन्वयप्रयोजकरूपस्यान्वयव्याप्यत्वनियमाद्व्याप्येत्युक्तम् । **उक्तत्वादिति** । 'किं च न लिङ्गासाक्षा'दित्यादिना ग्रन्थेनेति भावः ॥

ननु—यत्किंचिद्बाधकाभावो वा यावद्बाधकाभावो वा । नाद्यः । व्यभिचारात् । नान्त्यः । दुर्ज्ञानत्वादित्यत आह—**विस्तृतमिति** ।

1 अस्तुवा इत्यादि नास्ति—**क. ग.**

धनत्वसामान्यमेवार्थः, न तु साक्षात्साधनत्वं, येन योग्यता न स्यादित्यर्थः । तस्मात्क्रिया कार्यत्वान्वययोग्यैव ॥

केचित्तु क्रियावत्क्षणिककृत्युपहितमपूर्वमपि क्षणिकमिति सममेवेत्याहुः ॥

अपरे तु विवादविषयो लिङ् समभिव्याहृतक्रियान्वितकार्यत्वबोधकः प्रमाणालिङ्त्वात् लौकिकलिङ्गादित्याहुः ॥

तस्मात्क्रियान्वययोग्यं इष्टसाधनत्वमेव लोके वेदे च लिङर्थः ॥

अपूर्वस्य लिङ्गाच्यत्वभङ्गः ॥ ४१ ॥

क्रियेति भिन्नं पदम् । कृत्युपहितमिति । कार्यमिति । कृतिरूपोपाधिग्रस्तमित्यर्थः । यागविषयकं कार्यमित्येव तस्य लिङापि बोधनात् । तथाच यागस्येव तस्यापि न काम्यसाधनत्वज्ञानं संभवतीति कथं तस्य कार्यत्वबोधः स्यादिति भावः । अपूर्वस्य लिङ्गाच्यत्वेऽनुमानविरोधमाह—अपरेत्विति ॥

अपूर्वस्य लिङ्गाच्यत्वभङ्ग ॥ ४१ ॥

अथ लिङादेरपूर्वे व्युत्पत्तिभङ्गः ॥ ४२ ॥

किं चापूर्वे लिङादेः शक्तिग्रहो न तावत्कार्यत्वेन वा, क्रियातिरिक्तकार्यत्वेन वा, स्थायिकार्यत्वेन वा। तेषामपूर्वादन्यत्र घटादावपि सत्त्वेन शक्यतानवच्छेदकत्वात्। अन्यथा प्रमेयत्वेनापि तद्ग्रहः स्यात्। [1]नाप्यपूर्वत्वेन तस्य प्रागनुपस्थितेः ॥

अथ लिङादेरपूर्वे व्युत्पत्तिभङ्गः ॥ ४२ ॥

अपूर्वे व्युत्पत्त्यसंभवान्न [2]तल्लिङादिवाच्यमित्याह—**किंचेति**। वक्ष्यमाणापेक्षया न तावदिति निर्देशः—**कार्यत्वेनेति**। कृतिसाध्यत्वेनेत्यर्थः। [3]**नाप्यपूर्वत्वेनेति**। **पूर्वापरीभूतेति**। अतीतानागतेत्यर्थः। तन्मात्रानुगतत्वादेव घटादिव्यावृत्तस्येत्युक्तम्। **प्रागिति**। लिङादिव्युत्पत्तेः पूर्वमित्यर्थः। लिङादिनैवोपस्थितावन्योन्याश्रयान्मानान्तरेणोपस्थितौ चापूर्वत्वभङ्गादिति भावः ॥

यत्तु—मणावपूर्ववादपूर्वपक्षे अस्तु वोपस्थितेष्वगृहीतासंसर्गेषु

---

[1] न चातिप्रसक्तत्वेपि प्रवर्तकज्ञानस्य यः प्रकारः स एव लिङादे शक्यतावच्छेदक इति वाच्यम्। घटादिव्यावृत्तस्य पूर्वापरीभूतधात्वर्थमात्रानुगतस्य कृतिसाध्यत्वस्यैव प्रवर्तकज्ञानप्रकारत्वात्—**ग. रा. सु.** [2] ‘ तत् ’ इति नास्ति—**उ. ए.**
[3] इदं ‘ वक्ष्यमाणापेक्षया ’ इत्यतः प्रागस्ति—**ए. उ. नं.**

एतेन—स्थायित्वफलजनकत्वकृतिसाध्यत्वेष्वगृहीतासंसर्गेषु त्रिषु धर्मेषु शक्तिग्रहः । तत्तु धर्मत्रयं परस्परमन्वयायोग्यं सदन्विताभिधानदशायां स्वान्वययोग्यं धर्मिसामान्यमुपस्थापयतीति निरस्तम् । त्वदभिमतस्यापूर्वरूपस्य[1] धर्मिणो वा[2]च्यत्वासिद्धेः । धर्मिसामान्यस्य स्वविषयीभूतयागान्वयात्प्रागेवोपस्थितौ तद्द्वारा क्रियाया एव कार्या[3]न्विततयाऽभिधानापाताच्च ॥

स्थायित्वस्वर्गजनकत्वकार्यत्वेषु शक्तिरित्यादिनोक्तं तन्निराह—**एतेनेति।** [4]**अगृहीतासंसर्गेष्विति**[5] । एकस्मिन् धर्मिण्यगृहीतसामानाधिकरण्येष्वेतद्विशेषणं स्वरूपं सत् । न तु शक्तिग्रहप्रकार इति ज्ञेयम् । **शक्तिग्रह इति** । लिङादेरित्यनुकर्षः । **धर्मत्रयमिति ।** धर्मत्रयवाची परस्परान्वयायोग्यं सत् अन्वयायोग्याभिधायीसन्नित्यर्थः । **अन्वितेति** । लिङादिना धर्मत्रयान्वितकिंचिद्वस्त्वभिधानदशायां स्वान्वयायोग्यधर्मत्रयान्वययोग्यमुपस्थापयति । परस्परा[6]न्वितधर्मत्रयवाचको लिङादिरित्यर्थः । वाच्यत्वाभावस्फोरणार्थं प्राधान्येनानुवादः । **वाच्यत्वस्यासिद्धेरिति ।** योग्यताबललभ्यत्वाद्धर्मिणः धर्मत्रयस्यैव वाच्यत्वादिति भावः । **तद्द्वारेति** । धर्मिसामान्योपस्थितिद्वारेत्यर्थः । कामी हि काम्यादन्यत्काम्याव्यवहितं [7]कार्यतयावैतीति । यागस्तु व्यवहित इति न प्रथमं कार्यतया प्रतिपत्तुमलमिति अपूर्वोपस्थितौ तु तद्धेतुतया यागं कार्यत्वेन

[1] पध—ज नं. रा. सु. [2] वान्यत्वस्यासि—ग. वाच्यत्वस्या—रा. सु. [3] र्यतान्वि—ग. नं. [4] अगृहीतसं—ए. उ. [5] ‘ष्वेकस्मिन्ध’ इत्यमस्ति—उ. ए. [6] रानन्वि—नं. उ. [7] कर्तव्यतयावैतीति—ए. वेत्तीति—उ

एतेनै[1]व–वस्तुतः क्रियाभिन्ने घटादिसाधारणे कार्ये कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वेन शक्तिग्रहः। योग्यताबलात्स्थायित्वलाभः। एवं च क्रिया शक्तिग्रहदशायामेव त्यक्ता। [2]घटादिद्रव्यगुणकर्माणि त्वयोग्यत्वादन्विताभिधानदशायामेव त्यक्तानीत्य-

पश्चात्प्रतिपद्यत इति च त्वयोक्तत्वाल्लिङ्ग्च्यधर्मत्रयेणैव स्वयोग्यधर्मिसामान्योपस्थितौ तत्साधनत्वस्य यागेवगन्तुं शक्यत्वेन कार्यत्वाधारत्वेन लिङादिनाभिधानं स्यादित्यर्थः। "घटादावेव कार्ये शक्तो लिङिति शक्तिग्रहः ततःतत्कार्यमिति स्मरणं ततो योग्यतादिवशात्प्रचुरद्रव्यगुणकर्माणि कार्याणि विहाय यागविषयकं कार्यमित्यनुभवो भवन्नपूर्वमालम्बते। योग्यत्वाच्च स्थायित्वलाभ" इत्यादिना मणावनूदितव्युत्पत्तिप्रकारं च निराह—**एतेनैवेति**। क्रियाभिन्नत्वस्यापि शक्यकोटौ प्रवेशे क्रियाया एव शक्यत्वं लब्धित्यतस्तस्य शक्यकोटावप्रवेशद्योतनायोक्तं वस्तुतः क्रियाभिन्न इति। **कार्य इति**। कृतिसाध्य इत्यर्थः। **योग्यताबलादिति**। स्वर्गकामान्वययोग्यताबलादिति वा स्वर्गसाधनत्वान्वययोग्यताबलादिति वेत्यर्थः। **क्रियेति**। त्यक्तेत्यन्वयः। **अन्विताभिधानेति**। शब्दानामन्वित एवार्थे अभिधा स्वीकारेण लिङादि[3]ःकार्यत्वेन घटादिकं ज्ञापयन्नपि यागविषयकं कार्यमिति यागान्वितकार्याभिधानवेळायां घटादिद्रव्यगुणकर्मणामयोग्यत्वेन बाधादपूर्व एव पर्यवस्यति। यथा वह्नित्वेन गृहीतसंबन्धोपि धूमादिः पर्वतादिनिष्ठः पर्वतीयवह्नावेव पर्यवस्यति। यथा वा न्यायमते कार्यत्वं कर्तृमात्रे संबन्धग्रहात्कर्तृविशेषे पर्यवस्यति।

[1] ननु वस्तु–**क** [2] 'प्रवर' इत्यधिकम्–**ग.** पचरद्ध–**ज. क.** प्रचर–**रा. स.** [3]दिका–**उ. ए.**

पूर्वे पर्यवसानमिति[1] निरस्तम् । क्रियावद्धटादेरपि स्वर्गा[2]साधनत्वेनायोग्यत्वसाम्ये क्रमेण त्यागायोगेन द्वयोरपि पूर्वमेव त्यागे शक्तिग्रहस्थळाभावेन व्युत्पत्त्यनुपपत्तेः । द्वयोरपि पश्चात्त्यागे च क्रियाया अपि शक्यत्वान्नित्यस्थळे निषेधस्थळे च क्रियात्यागे हेत्वभावेन क्रियाया एव लिङर्थत्वसंभवान्नित्याद्यपूर्वासिद्धेः ॥

पक्षधर्मताबलात्तद्वदिति भावः । स्यादेवं यदि त्वदुक्तरीत्या पौर्वापर्येण त्यागः न चैवं किं तु युगपदेव पूर्वंपश्चाद्वेति न पक्षद्वयमपि युक्तमित्याह—**क्रियावदिति । क्रमेणेति ।** शक्तिग्रहकाले क्रियाया यागविषयकं कार्यमित्यन्विताभिधानकाले घटादेरिति क्रमेण त्यागायोगेनेत्यर्थः । **द्वयोरपीति ।** क्रियाया इव घटादेरपि पूर्वं शक्तिग्रहकाल एवेत्यर्थः । पश्चादन्विताभिधानकाले । **त्यागे चेति ।** कार्यत्वेनानवगमे चेत्यर्थः । **शक्यत्वादिति ।** शक्तिग्रहकाले क्रियात्यागाभावेन घटादिसाधारणेन कार्यत्वेन क्रियायामपि शक्तिग्रहादिति भावः । **नित्यस्थळ इति ।** अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादावित्यर्थः । न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधस्थळ इत्यर्थः । तत्र कामाश्रवणेन काम्यव्यवहितत्वरूपस्य [3]कार्यत्वानवगमरूपक्रियात्यागहेतोरभावेनेत्यर्थः ॥

एतेनैकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोन्यत्रापि तथैवेति न्यायादत्राप्यपूर्वमेव लिङर्थ इति निरस्तम् । अपूर्वत्वेन शक्तेरग्रहणे कार्यत्वविशिष्ट एव धर्मिणि शक्तिग्रहात् । क्रियाया अपि कार्यत्वविशिष्टत्वेन तस्या

[1] मिति चेन्न कि—क　[2] र्गसा—ज. ग. क. नं. रा. सु.　[3] अकार्यत्वाव—ए.

किं च क्रियायां यद्[1]भिन्नपदोपात्तस्वर्गकामान्वयानुपपत्तिधीः ततः प्रागेव प्रत्ययोपात्तस्य घटादेः प्रकृत्युपात्तयागविषयकत्वान्वयानुपपत्तिधीरिति घटादेरेव पूर्वं त्यागो युक्तः ॥

ननु तर्हि—तर्कितेऽपूर्वे व्युत्पत्तिरस्तु। तर्कश्च मन्मते स्मृतिरेव। सापेक्षज्ञानत्वस्यैव तल्लक्षणत्वात्। तर्कस्य च भाविप्रमाणसापेक्षत्वादिति चेन्न। ज्ञानस्यार्थप्रकाशात्मकत्वेन[2] प्रकाशेऽन्यानपेक्षत्वात्। उत्पत्तौ च भाव्यपेक्षाया असंभवात् ॥

किं च तर्कस्यापि यदि स्थायी व्यापारो न

एव कार्यत्वेन लिङर्थत्वसंभवादिति। यत्तु क्रियायाः पूर्वं त्यागः पश्चाद्धटादेरिति तद्विपरीतमित्याह—**किंचेति**। **प्रत्ययोपात्तस्येति**। शक्तिग्रहकाले कार्यत्वेन रूपेण लिङ्प्रत्ययगृहीतस्येत्यर्थः। प्रकारान्तरेणापूर्वोपस्थितिमाशङ्क्य निराह—**नन्वित्यादिना**। **तर्कित इति**। यदिस्थायी व्यापारो न स्यादिति वक्ष्यमाणतर्केणोपस्थित इत्यर्थः। **मन्मत इति**। प्राभाकरमत इत्यर्थः। संस्काराजन्यत्वात्कथं स्मृतिरित्यत आह—**सापेक्षेति**। **भावीति**। तर्को हि प्रमाणसहकारी। तच्च प्रमाणमनुमानमर्थापत्त्यादिर्वा। प्रकृते च प्रसिद्धार्थस्वर्गकामान्वयानुपपत्तिरूपभाविप्रमाणसापेक्षस्तर्क इत्यर्थः। अर्थविषयीकरणेऽन्यसापेक्षत्वमुत स्वोत्पत्तावाद्य आह—**ज्ञानस्येति**। अन्त्य आह—**उत्पत्तौ चेति**।

---

[1]दाभि—ग. ज. क. नं. रा. सु. [2] नार्थप्रका—ग. ज. क. नं. रा. सु.

स्यात्तर्हि क्रियाया व्यवहितफलसाधनत्वं न स्यादित्येवं रूपतया फलसाधनत्वप्रतीत्यनन्तरभावित्वेनान्योन्याश्रः ॥

अपि चान्वयप्रयोजकरूपस्य स्थायिव्यापारस्य तर्केण [1]प्रयोगेन वोपस्थितौ[2] तद्वारा क्रियायामेव कार्यत्वान्वयसंभवादपूर्वस्य वाच्यत्वं न सिध्येत् ॥

किंच न केवलमपूर्वे व्युत्पत्तिविरहः। किंतु लोकसिद्धप्राथमिकक्रियाकार्यव्युत्पत्तिविरोधोऽपि ॥

अन्योन्याश्रय इति । फलसाधनत्वप्रतीत्यनन्तरं तदुपजीवनेन तर्कप्रवृत्तिः । तर्केण चापूर्वोपस्थितौ तद्वारा फलसाधनत्वप्रतीतिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । तर्केणापूर्वोपस्थितिः त्वन्मतप्रतिकूलेत्याह—**अपि चेति** । क्रियायां फलसाधनत्वान्वये कार्यत्वान्वये वा प्रयोजकरूपस्येत्यर्थः । काम्यव्यवहितक्रियायां कार्यत्वाद्यन्वयस्य स्थायिव्यापारनिमित्तत्वात्तस्य च [3] संभवेन लिङ्वाच्यत्वमपूर्वस्य न सिध्येत् । क्रियायाः कार्यत्वान्वयार्थतयैव स्थायिव्यापारोपस्थित्यर्थमपूर्वस्य लिङ्वाच्यकल्पनादिति भावः ॥

एवमपूर्वे लिङो व्युत्पत्तिराहित्यमुक्त्वा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थव्युत्पत्तिविरोधरूपदोषान्तरं चाह—**किंचेति** । **लोकसिद्धेति** । लोके

[1] प्रागेवो-**ग. ज. क. नं. रा. सु.** [2] तौक्ति-**ग. रा. सु.** तक्रिया-**ज. क.** [3] क्रियायां फलसाधनत्वज्ञानात् कार्यत्वज्ञानाद्वा * ‘ प्रागिष्टकोधिणोपस्थितौ तद्वारा क्रियायां काम्यसाधनत्वस्य ज्ञानत्वकार्यत्वज्ञानस्य च ’ इत्यधिकम्-**ए.** * ‘ द्वाराप्रागेव तर्केणोपस्थितौ ’ इति शिष्टमेवमेवास्ति-**उ. नं.**

ननु—लोकव्युत्पन्न[1]कार्यत्वमत्यक्त्वैव तदनुकूलो धर्मी स्वीकृत इति न तद्विरोध इति चेन्न। तत्र स्वीकृतस्य कार्यत्वस्येहात्यागेपि तत्र[2] स्वीकृस्य धर्म्यंशस्येहा[3]स्वीकृतत्वेन तद्विरोधतादवस्थचात् ॥

किं च तत्र स्वीकृतस्य कार्यत्वं लिङ्शक्यम् कार्यत्वत्वं तु शक्यतावच्छेदकमित्यस्येह कार्यं शक्यं

पचे[4]तेत्यादौ कार्ये [5]धर्मिणि न शक्तिग्रहः किं त्वन्यलभ्ये कार्यत्व एव। धर्मिणः पाकादेर्धातुनैवोपस्थितिसंभवात्। क्रियाकार्यत्वस्य चान्विताभिधानलभ्यत्वादिति त्वया स्वीकृतत्वेन पचेते[6]त्यादौ पाकरूपक्रियाकार्येत्येवंरूपायाः क्रियायाः कार्यव्युत्पत्तिर्लोकसिद्धा। प्राथमिकी च। तद्विरोधोपीत्यर्थः। तस्मादयोग्यतया क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पनमित्यादिना मणौ पूर्वपक्षोक्तं व्युत्पत्तिविरोधाभावमाशङ्क्य निराह—**नन्विति। तदनुकूल इति।** कार्यत्वान्वयानुकूलोपूर्वाख्यो धर्मी[7] वेदे स्वीकृत इत्यर्थः। धात्वर्थो यागादिस्तु कामी हि काम्यादन्यदित्याद्युक्तदिशा कार्यत्वाननुकूल इति भावः। **स्वीकृतस्येति।** लिङर्थत्वेनेति योज्यम्। [8]**धर्म्यंशस्येति।** अपूर्वाख्यस्येत्यर्थः ॥

ननु लोकेऽस्वीकृतस्येह स्वीकारेऽपि तत्र स्वीकृतस्येह त्यागो-नास्त्येवेत्यतः सोप्यस्तीत्याह—**किं च तत्रेति।** लोक इत्यर्थः। **इहेति।** वेद इत्यर्थः। **शक्यमिति।** लिङ इत्यनुषङ्गः ॥

---

[1] न्नं कार्यमत्य—**ग. रा. सु.** [2] त्रास्वी—**ग. नं. रा. सु.** [3] हस्वी-**ग. ज. नं. रा. सु.** [4] चतीत्या—**नं.** चेतेत्या-**उ.** [5] र्यध—**नं. उ.** [6] चर्त।—**नं.** चेते—**उ.** [7] र्मो—**ए.** [8] र्मांश—**ए.**

कार्यत्वं शक्यतावच्छेदकमिति वदता त्यक्तत्वेन स्वीकृतत्यागोऽप्यस्त्येव ॥

न च वैदिकव्युत्पत्तिविरोधात्क्रियाकार्य एव लिङ् लाक्षणिकोस्त्विति वाच्यम् । मद्रीत्या लोके वेदे च मुख्यत्वसंभवे तदयोगात् । लोकवेदाधिकरणन्यायेन व्युत्पत्तौ लोकस्यैवोपजीव्य-

ननु यथा स्वर्गपदस्य—

यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च [1]सुखं स्वर्गपदास्पदम् ॥

इति वाक्यशेषादलौकिकसुखे गृहीतव्युत्पत्त्यनुरोधेन चन्दनखण्डादौ लोके स्वर्गपदस्यामुख्यता; यथा वा यवादिशब्दस्यार्यप्रसिद्ध्या दीर्घशूकादौ गृहीतशक्त्यनुरोधेन च प्रियङ्ग्वादावमुख्यत्वं एवं वेदे लिङादेरपूर्वे गृहीतव्युत्पत्त्यनुरोधेन लोके लिङ् अमुख्योस्तु । तथा च न लोकव्युत्पत्तिविरोध इत्याशङ्क्याह—**न चेति** । क्रिया कार्य एव क्रियारूपकार्य एवेत्यर्थः । **मद्रीत्येति** । इष्टसाधनत्वमेव लिङर्थ इति मद्रीत्येत्यर्थः । **लोकवेदेति** । आद्यस्य तृतीये पादे "प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागादि"ति दशमेधिकरणे चिन्तितः[3] लोके प्रयुज्यमानगोब्राह्मणादिशब्देभ्यस्तदर्थेभ्यश्चवेदे प्रयुज्यमानगवादिशब्दास्तदर्थाश्चान्ये उताभिन्ना इति संदेहे स्वरछान्दसवर्णागमलोपविकारविपर्ययाध्या[4]यानाध्यायादिधर्मभेदात्क्रमभेदात्स्वरुयूपाद्यपूर्वशब्दसाहचर्याच्च शब्दानामन्यत्वं तत एवार्थानामपीति प्राप्ते प्रत्यभिज्ञाबलेन वर्णानां

1 तत्सुखं स्व.पदास्पदम्—उ. 2 तम्—उ. ए. 3 ध्ययाध्यापनादि—नं. उ.

त्वेन वैपरीत्यस्यैवोचितत्वाच्च । न ह्यत्र स्वर्गशब्दस्य प्रीतिविशेषे यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यादिवाक्यशेषेणेव लिङोपूर्वे केनचिद्वाक्येन शक्तिर्बोधिता । नापि यववराहादिशब्दानां दीर्घशूकादाविव लिङः स्थायिकार्ये एवार्य[1]प्रयोगप्राचुर्य-

---

तदात्मकपदानामुभयत्राभेदावगमाद्वैदिकशब्दानामन्यत्वे लौकिकव्यवहारविषयत्वेन वृद्धव्यवहाराधीनव्युत्पत्त्यसंभवे तेषामर्थाप्रत्यायकत्वापाताच्चानन्यत्वमेव लोकवेदशब्दानां तदर्थानां चेत्ति सिद्धान्तयति । तत्रोक्तेन लौकिकवैदिकशब्दानामभेदोपपादकेन लौकिकव्युत्पत्त्यनुसरणन्यायेनेत्यर्थः । **वैपरीत्यस्येति** । लोके व्युत्पत्तिविरोधेन वेद एव लक्षणास्वीकारस्येत्यर्थः ॥

ननु—स्वर्गादिशब्दव्युत्पत्तेरिव वैदिकव्युत्पत्तेर्बलत्त्वमित्यत आह—**न हीति** । अत्र वेदे प्रतीतसुखविशेष इत्यर्थः । **नापि यववराहेति** । तत्रैव "तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यादि"ति पञ्चमेधिकरणे "यवमयश्चरुर्भवति, वाराही उपानहावुपमुञ्चते" इत्यादौ श्रुतयववराहादिशब्दाः किं म्लेञ्छप्रसिद्ध्यनुसारेण प्रियङ्ग्वाद्यर्था उतार्यप्रसिद्ध्यनुरोधेन दीर्घशूकार्थका इति संदेहे. शब्दार्थनिर्णयस्य लोकप्रमाणकत्वाद्विरोधाभावाच्च उभयार्था इति प्राप्ते आर्यप्रसिद्धेरविप्लुतत्वेन बलवत्त्वात्तदनुरोधेन दीर्घशूकादौ गृहीतव्युत्पत्त्येर्बलवत्त्वात्तद्विरोधेन म्लेञ्छव्यवहारासिद्धा प्रियङ्ग्वादिव्युत्पत्तिरमुख्येति सिद्धान्तितम् । नह्येवं प्रकृतेस्तीत्यर्थः ॥

[1] आर्यपदं न.—ग. रा. क.

मस्ति । येन शक्तिः सिध्येत् । श्रौतस्य कामि-नियोज्यान्वयस्यानुपपत्तिस्तु न शक्तिग्राहिका । किं त्वपूर्वे तात्पर्यग्राहिका । तात्पर्यं च लक्षणयापि युक्तम् । अन्यथा गङ्गाशब्दस्य तीरे, आदित्यो यूपो यजमानः प्रस्तर इत्यादावादित्य यजमानादिशब्दानां यूपप्रस्तरादौ च, शक्तिः स्यात् ॥

एतदप्युक्तं लिङाद्यर्थस्त्विष्टसाधनत्वमेवेति । न त्वपूर्वम् । तत्र लिङादेः शक्तिग्रहायोगादित्यर्थः ।

लिङादेरपूर्वे व्युत्पत्तिभङ्गः ॥ ४२ ॥

नन्विहाप्यर्थापत्तिरेवापूर्वशक्तिग्रहे प्रमाणमित्यत आह---**श्रौतस्येति** । प्रकृत्यवगतयागादाविति योज्यम् । **न शक्तीति** । अपूर्वे शक्तिग्राहिका नेत्यर्थः । **शक्तिः स्यादिति** । न चेष्टापत्तिः । तथात्वे "तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिङ्गसमवाया" दिति सूत्रे गौणतोक्तिविरोध इति भावः ॥

लिङादेरपूर्वेव्युत्पत्तिभङ्गः ॥ ४२ ॥

अथ पण्डापूर्वभङ्गः ॥ ४३ ॥

किं चैवं नित्यस्थळे, न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि-निषेधस्थळे च, त्वदभिमतं पण्डापूर्वं न सिध्येत् । लोके क्रियाकार्य[1]त्वे शक्तेर्गृहीतत्वान्नित्यादिस्थळे च कामाधिकार इव योग्यताया अभावात्क्रियाया एव च पण्डापूर्ववच्छ्रुतिबलादलौकिकेष्ट[2]साधनत्व-कल्पनात् । क्रियाकार्यत्वस्यैव लिङर्थत्वसंभवात् ।

अथ पण्डापूर्वभङ्गः ॥ ४३ ॥

अन्यथानुपपत्त्याऽपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वे बाधकान्तरमाह—**किं चैवमिति** । कामिनियोज्यान्वयानुपपत्त्या अपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्व इत्यर्थः । **त्वदभिमतमिति** । सन्ध्योपासनविषयं कार्यं कलञ्जभक्षणा-भावविषयकं कार्यमिति यत्फलाजनकमपूर्वं त्वदभिमतं तन्न सिध्येदि-त्यर्थः । कुत इत्यतः क्रियाकार्यत्वस्यैव लिङर्थत्वसंभवादिति वक्ष्य-माणहेतुनाऽन्वयः । कथमित्यतः लोके क्रियायाः [3]कार्यत्व एव लिङर्थत्व-ग्रहात् तदपवादकस्य चेहाभावात् सन्ध्योपासनादिकं कार्यं कलञ्जभक्षणा-दिकं न कार्यं कलञ्जभक्षणाभावः कार्य इति वा व्युत्पत्तिग्रहसंभवादिति भावेनाह--**लोक इति** । क्रियारूपकार्य इत्यर्थः । **कामाधिकार इवेति** । 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादाविवेत्यर्थः । तत्र फलाश्रवणेन कामि-नियोज्यान्वयानुपपत्त्यभावेन कार्यत्वान्वयायोग्यताया अभावादित्यर्थः ॥

नन्वपुमर्थे पुमर्थासाधने च कथं कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वबुद्धि-रित्यत आह—**क्रियाया एवेति** । **क्रियाकार्यस्येति** । क्रियारूप-

[1] र्यैश–ज. ग. र्यैश–क. रा. [2] ष्टत्वक–ज. ग. क. नं. रा.
[3] कार्यत्व इति नास्ति–उ. नं.

तस्य[1] लिङ्वाच्यत्वं दूरापास्तम् । स्वीकृतं च त्वया सन्ध्यानुपास्तिजन्यस्य कलञ्जभक्षणजन्यस्य च दुरितापूर्वस्यावाच्यत्वेपि सन्ध्योपास्तिजन्यस्य कलञ्ज[2]भक्षणान्निवृत्तिरूपव्यापारजन्यस्य चापूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वम् । न चैकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थ इति न्यायस्यायं विषयः। कामाधिकारे लक्षणादिनाऽप्य-पूर्वपरत्वोपपत्त्याऽपूर्वे शक्तेरनिर्णयादित्युक्तत्वात् । न चैकत्रानुपपत्त्यालाक्षणिकार्थो गृहीत इति तद-भावेऽपि सः । अवगोरणवाक्येपि दुरितापूर्वस्याग्ने-यादिवाक्ये उत्पत्त्यपूर्वस्य च लिङर्थत्वापातात् ॥

कार्यस्येत्यर्थः । **दूरापास्तमिति ।** अपूर्वे सति तस्य लिङ्वाच्यत्वं सिद्ध्येत् । तस्यैवासिद्धौ लिङ्वाच्यत्वं दूरनिरस्तमित्यर्थः । मास्तु नित्यादिस्थळेऽपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वमित्यतोऽपसिद्धान्त इति भावेनाह —**स्वीकृतं चेति ॥**

ननु काम्यस्थळेऽपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वसिद्धौ नित्यादिस्थळेऽपि तथात्वं न्याय्यमेवेति शङ्कां निराह—**न चेति । उक्तत्वादिति ।** लोक-वेदाधिकरणन्यायेनेत्यादिना ग्रन्थेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥

ननु मास्तु नित्यादिस्थळे शक्त्याऽपूर्वसिद्धिः, लक्षणयैव पण्डापूर्व-लाभोस्त्वित्यतो लक्षणाबीजाभावादयमपि पक्षो न युक्त इत्याह—**न चैकत्रेति ।** काम्यस्थळे कामिनियोज्यान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः । अनुपपत्त्य-भावेपि एकत्र निर्णीतन्यायेन लक्षणयाऽपूर्वस्य लिङर्थत्वेऽतिप्रसङ्गमाह— **अवगोरणेति ।** ‘ यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयादि ’त्यत्र ‘ हेतुहेतु-मतोर्लिङि’त्युक्तलिङ्प्रत्ययबलेनावगोरणस्य कालान्तरभाविशतयातना-

---

[1] च इत्यधिकम्–**नं. ग. रा.** [2] कलञ्जपदं न–**नं.ग रा.**

किं चास्तु कामाधिकारे क्रियाऽतिरिक्त[1]स्थायिकार्ये शक्तिग्रहः, तथाऽपि नित्यादिस्थळे क्रियातिरिक्तः क्रियाजन्यः स्थायी यागध्वंसो वा द्रव्ये[2] स्वत्वध्वंसादि[3]र्वोपात्तदुरितक्षयादिकं वा लिङ्वाच्यम् । तेन च यागध्वंसादिना धात्वर्थस्य निरूपकत्वेनान्वयः । श्रुत्युक्तत्वात् । पण्डापूर्वमिव ध्वंसादिकमेवालौकिकेष्टमित्यस्तु । युक्तं चैतत् । ध्वंसस्य नित्यत्वेन पण्डापूर्व इवात्र[4] निवर्तकान्वेषण क्लेशाभावात् ।

रूपनरकहेतुत्वावगमेन तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽपूर्वं कल्प्यते, तथाऽऽग्नेयादावपि फलापूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वेप्युत्पत्त्यपूर्वाणि कल्प्यन्त इति तवाङ्गीकारो न युक्तः स्यात् । तत्राप्यपूर्वं लिङर्थः इत्येव स्यादित्यर्थः । **किं चास्त्वति** । काम्यस्थळेपि यागादिध्वंसस्य स्थायिव्यापारत्वे 'नन्वस्तु यागादिध्वंस एवे'त्यादिना वक्ष्यमाणदोषादस्तु तत्रस्थायिकार्ये शक्तिग्रह इत्युक्तम् । **द्रव्य इति** । 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते'त्यादिवाक्योक्ते नित्ये दर्शपूर्णमासादौ यद्द्रव्यं पुरोडाशाज्यदध्यादि, तस्येदं न ममेति यत्स्वत्वत्यागरूपस्वत्वध्वंसः तदादिकमित्यर्थः । मन्त्रोच्चारणध्वंसादिरादिपदार्थः । सन्ध्योपासनादौ, 'आपः शुद्ध्यन्तु मैनसः' इत्यादिनोपात्तदुरितक्षयादिकं वेत्यर्थः । **तेन चेति** । लिङ्वाच्येन चेत्यर्थः । धात्वर्थस्य यागादेः । को विशेषोस्मिन् पक्ष इत्यत आह—**युक्तं चेति** । **निवर्तकेति** । जन्यस्य भावस्य निवृत्तिनियमादपूर्वस्य च कर्मनाशिनी

---

[1] क्तस्था—रा. ग. [2] व्यध्वंसादिकं वा, तदुपात्त—नं. [3] दिर्क—वो ग. रा [4] व तान्निव—नं.

एतदप्युक्तमिष्टसाधनत्वमेवेति । न तु पण्डापूर्वमित्यर्थः ॥

पण्डापूर्वभङ्गः ॥ ४३ ॥

अथ न्यायमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वभङ्गः ॥ ४४ ॥

न्यायमते त्वपूर्वस्य कल्प्यत्वम[1]युक्तम् । पूर्वं प्रतीतेन हि यागस्य स्वर्गसाधनत्वेनापूर्वं कल्प्यम् । तच्च [2]तन्मते न युक्तम् । कारणत्वं हि [3]तन्मतेऽनन्यथासिद्ध[4]नियतपूर्ववृत्तित्वम् । तच्च रासभादौ कारणत्वाभावायाव्यवहितनियतपूर्ववृत्तित्वं वाच्यम्[5] । अव्यवहितत्वविशेषणाभावे रासभादेरपि

संस्पर्शाद्यभावे सति फलैकनाश्यत्वनियमात् । नित्यादौ च फलाभावान्निवर्तकान्वेषणप्रयासः स्यात् । न तु ध्वंस इत्यर्थः ॥

पण्डापूर्वभङ्गः ॥ ४३ ॥

अथ न्यायमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वभङ्गः ॥ ४४ ॥

स्वमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वं युक्तमिति वक्तुं—यत्तु मणौ प्रतीता च स्वर्गसाधनता साक्षादसाधनस्य यागस्य व्यापारमन्तरेणानुपपत्त्या स्वर्गनिर्वाहकव्यापारं कल्पयतीत्यादिनाऽपूर्वस्य कल्प्यत्वमुक्तम् । तत्तावन्निराह—**न्यायेति** । **रासभादेरिति** । तस्य घटादिकं प्रति हेतुत्वा-

[1] मुक्तम्—ग [2] त्वन्म—ग. ज. क. [3] त्वन्म—ज. क. रा. [4] द्धाव्यवहितनि—ग. नं. द्धाव्यवहितपूर्व—रा. [5] तच्चेत्यादि नास्ति—ग. नं. रा.

हेतुत्वापातात् । एवं च कारणत्वान्तर्गताव्यवधानशरीर एव प्रविष्टस्यापूर्वस्य कारणत्वबोधकेन शब्देनैवोक्तत्वात्कथमपूर्वस्य कल्प्यत्वम् । विस्तृतं चैतच्छक्तिवादे ॥

न्यायमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वभङ्गः ॥ ४४ ॥

अथ स्वमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वसमर्थनम् ॥ ४५ ॥

मम त्वनन्यथासिद्ध[1]नियतपूर्ववृत्तित्वं न कार-

भावो न तावदनन्यथासिद्धत्वाभावेन तथात्वे नियत पदवैयर्थ्यात् । कलस-कारणसहभूतत्वाभावरूपानन्यथासिद्धत्वस्य रासभेपि सत्त्वाच्च । नापि नैयत्याभावेन। व्यक्त्यपेक्षया नियमस्य दण्डादावप्यभावात्। जात्यपेक्षया नियमस्य च घटजातीयं प्रति दण्डजातीयस्येव रासभजातीय[2]स्य व्यवहितपूर्ववृत्तित्वनियमसंभवात् । अव्यवहितपूर्ववृत्तित्वनियमविशेषणमावश्यकमेवेति भावः । **शक्तिवाद इति** । शक्तावर्थापतिपञ्चकोक्तिप्रस्तावे किंचानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वं रासभादौ तदभाव इत्यादौ ग्रन्थेन विस्तृतमित्यर्थः ॥

न्यायमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वभङ्गः ॥ ४४

अथ स्वमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वसमर्थनम् ॥ ४५ ॥

मम त्विति । युक्तं द्वारीभूतस्यापूर्वस्य कल्पनमित्यन्वयः । मत इति पूर्वस्माद्विभागेनानुषङ्गः । कथमित्यतः कारणत्वान्यथानुपपत्तिरूपयुक्तिं वक्तुं कारणत्वनिर्धारणाय प्रसक्तप्रतिक्षेपं करोति—**अनन्यथे-**

1 द्वाव्यवहितानि—**ग. नं. रा.** 2 यं प्रति—**उं. न.**

णत्वम्। घटमनुत्पाद्य नष्टेपि दण्डे कारणत्वव्यवहारात्। कारणं हि सन्निधाप्यते। न तु सन्निधानात्कारणम्। नापि सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्वं कारणत्वम्[1]। यागे तस्यासंभवात्। वैदिकस्य साङ्गप्रधानकर्मणः फलोत्पादने स्वानिष्पाद्यान्यानपेक्षत्वात्[2]। किं तु शक्त्याख्यमतीन्द्रियं धर्मान्तरम्[3]। उक्तं चैतच्छक्तिवादे। तच्च क्वचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यामुन्नीयते। क्वचिच्छब्देन। तदाश्रयस्य शक्तस्य कार्यकादाचित्कत्वनियामकत्वेन व्यवहितस्य जनकत्वे कार्यसातत्यापत्तेरव्यवधानमावश्यकम्। तच्चाव्यवधानं चिरध्वस्तस्य यागस्य साक्षान्न संभवतीति[4] व्यापारद्वारेणाव्यव-

---

त्यादिना। यद्वा मम त्वित्यस्य सन्निहितेनाऽप्यन्वयः॥

नन्वनुत्पादकदण्डे कथं कारणत्वव्यवहारः कार्यसन्निधेरभावात्। सन्निहितस्यैव कारणत्वादित्यत आह—**कारणं हीति**। **न त्विति**। अन्यथा रासभादेरपि कारणतापत्तेरिति भावः। **शक्तिवाद इति**। शक्तावर्थापत्तिपञ्चकोक्तिप्रस्ताव इत्यर्थः। कथं तज्ज्ञानमित्यत आह-- **तच्च क्वचिदिति**। दण्डादौ। **क्वचिच्छब्देनेति**। ईश्वरधर्माधर्माद्यतीन्द्रिये 'पराऽस्य शक्तिः, यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिशब्देनेत्यर्थः। तदाश्रयस्येतस्यैव निर्देशः। **शक्तस्येति**। दण्डादेरित्यर्थः। **कार्येति**। कार्यस्य कादाचित्कत्वं कार्यकादाचित्कत्वं

---

[1] शक्तिवादे निराभात्—**ग. नं. रा.** [2] यागे तस्येत्यादिकं नास्ति—**ग. नं. रा.** [3] 'उक्तं चैतच्छक्तिवादे' इति नास्ति—**ग. नं. रा.** [4] स्वव्या—**ग. नं. रा.**

धानं वक्तव्यमिति युक्तं द्वारीभूत[1]स्यापूर्वस्य कल्पनम् ॥

स्वमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वसमर्थनम् ॥ ४५ ॥

अथ यागध्वंसस्य यागव्यापारत्वभङ्गः ॥ ४६ ॥

ननु—

अस्तु यागध्वंस एव यागस्य व्यापारः । यागजन्यत्वात्तत्वपूर्वम् । क्लृप्तस्य ध्वंसस्य फलजनकत्वमात्रकल्पने लाघवात् । अपूर्वस्य तु स्वरूपमपि कल्प्यम् ॥

तन्नियामकत्वमित्यर्थः । कार्यसांतत्यं कार्यस्य संततत्वम् ॥

स्वमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वसमर्थनम् ॥ ४५ ॥

अथ यागध्वंसस्य यागव्यापारत्वभङ्गः ॥ ४६ ॥

कार्यकादाचित्कत्वनियामककारणव्यवधानस्यान्यथोपपत्तिरूपं तथापि ध्वंस एव व्यापारोस्त्वित्यादिना मण्युक्तचोद्यमाह—**नन्वास्त्वित्यादिना** । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वस्यैव व्यापारत्वादाह—**यागेति** । ध्वंसस्येति योज्यम् । **स्वरूपमपीति** । न केवलं जनकत्वमित्यपेरर्थः ।

---

[1] तापू--ग. ज. नं.

न च प्रतियोगिध्वंसयोः कथमेकत्रापेक्षा, विरोधादिति वाच्यम्। व्यापारव्यापारिभावेनापेक्षायामविरोधात्। एककाल एव हि तयोरपेक्षा विरुद्धा। न तु कालभेदेऽपि॥

न चैवं कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन यागस्य प्रतिबन्धकत्वं स्यादिति वाच्यम्। कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकत्वापादने इष्टापत्तेः। कार्यानुकूलविघटकत्वरूपप्रतिबन्धकत्वापादनं तु न युक्तम्। प्रतिबन्धकत्वेन प्रतिबन्धकत्वापादनायोगादिति चेन्मैवम्॥

ध्वंसस्या[1]नन्तत्वेन फलानन्त्यापातात्। अपूर्वं तु फलविनाश्यम्॥

न चापूर्वमप्यनन्त[2]काल ।स्थत्वाऽनन्तफल-

मण्युक्तसमाधिमाशङ्क्य निराह—न च प्रतियोगीति। तयोरपेक्षेति। स्वर्गादिरूपकार्यस्यैककालीनयागतद्ध्वंसविषयकापेक्षा जात्या विरुद्धा न तु भिन्नकालीनयोः तयोर्विषये अपेक्षेत्यर्थः। कारणीभूतेति। ध्वंसस्यापि व्यापारतया कारणत्वादिति भावः। प्रतिबन्धकत्वेनेति। कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिबन्धकत्वरूपत्वात्तेनैव कार्यानुकूलकिंचिद्धर्मविघटकत्वरूपप्रातिबन्धकत्वस्यापादने आपाद्यापादकाविशेष इत्यर्थः। आनन्त्येनेति। उत्तरावधिशून्यत्वेनेत्यर्थः। अपूर्वोपगमेपि स्यादयं दोष इत्यत आह—अपूर्वं त्विति। प्रागभाववदिति भावः। उत्पत्ति-

[1] स्यानन्त्येन–ज. क. नं रा　　[2] न्तफलमु–ग. नं.

साङ्गप्रधान[1]क्रियानुष्ठानानन्तरमेवेश्वरप्रीतिश्चे-त्फले विलम्बो न स्यात् । [2]परमस्वतन्त्रेश्वरप्रीतेः फलजननेऽन्यानपेक्षत्वात् । तथा च फलपर्यन्त-स्थायिना क्रियाजन्येनापूर्वेण फलाव्यवहितपूर्व-काले ईश्वरप्रसादः सम्पाद्य इत्येव युक्तम् ।

आद्यं निराह—**साङ्गेति** । ननु कारणान्तरविलम्बादस्तु विलम्ब इत्यत आह—**परमेति** । एतेनोत्पन्नोपि परमेश्वरप्रसादः तदीयप्रारब्ध-कर्मणा प्रतिबद्ध इति प्रत्युक्तम् । तथात्वे सर्वस्वातन्त्र्यभङ्गात् । उक्तं च सुधायाम्—

'अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः' ।

इति श्लोकव्याख्यानावसरे 'प्रारब्धकर्मप्रतिबद्धो भगवत्प्रसाद इति तु मन्दम् । अचेतनानां कर्मणां भगवत्प्रसादप्रतिबन्धकत्वायोगादि'त्यादि । द्वितीयं परिशेषयति—**तथा[3]चेति** । विलम्बायोगे सतीत्यर्थः । **इत्येव युक्तमिति** । एतेन यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावादिति मण्युक्तं निरस्तम् ॥

तत्कर्म हरितोषं यत्सा विद्या तन्मतिर्यया ।

इति पुराणवाक्यस्य ; फलमत उपपत्तेरित्यधिकरणोक्तन्यायस्य ; 'विज्ञान-मानन्दं ब्रह्म, रातिर्दातुः परायणमि'त्यादिश्रुतेः ; 'स भगवान् स्वकृतेन तुष्येत्'—

'कर्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसादः श्रवणादिभिः ।
मध्यमः' . . . . ॥

---

[1] नानङ्गतयानुष्ठा—ज. क. [2] परमस्वतन्त्रेश्वरप्रीतिश्चेत् फलविलम्बो न स्यात्—ज. क.

अन्यथा प्रोक्षणावघातादेः सन्निपत्योपकारकस्य प्रयाजादेरारादुपकारकस्य समप्रधानेषु षड्यागेषु एकैकस्य चानुष्ठानानन्तरमेव तत्तदनुष्ठानप्रयुक्त[1]-श्वरप्रीतिर्भवतीति वाच्यम्। तथा च साङ्गप्रधान-काम्यकर्मण्यसमाप्तेपि प्रोक्षणादिजन्यप्रीतेरमोघ-त्वाद्य[2]त्किंचित्फलं स्वीकार्यं स्यात्॥

इत्यादिस्मृतेश्चमानत्वादिति भावः। **अन्यथेति।** कर्मोत्तरक्षण एव प्रसादोत्पत्तावित्यर्थः॥

यागेषु हि द्विविधमङ्गम्। किं चित्सन्निपत्त्योपकारकं, किं चिदा-रादुपकारकम्। यागस्वरूपोत्पत्तौ व्याप्रियमाणं 'व्रीहीन् प्रोक्षति' 'व्रीहीनवहन्ती'त्यादिवाक्योक्तप्रोक्षणावघातपेषणश्रपणादिकं सान्निपा-त्यङ्ग्। यागस्वरूपनिर्वृत्त्यनन्तरं तेन स्वर्गादिफले जनयितव्ये सह-कारिभूतं 'समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडोयजती'त्यादिवाक्योक्त-प्रयाजादिशब्दितसमिद्यागादिकमारादुपकारकाङ्गमिति ध्येयम्॥

अवघातादेः प्रयाजादेरित्यस्य तत्तदनुष्ठानेत्यनेनान्वयः। **सम-प्रधानेष्विति।** दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति फलवाक्ये दर्श-पूर्णमासशब्दितानां 'यदाग्नेयोष्टाकपाल' इत्यादिवाक्यविहितानां षण्णा-माग्नेयादीनां यागानामविशेषेण फलहेतुत्वबोधनात् षडपि यागाः समाः प्रधानाश्च भवन्तीति समप्रधानेष्वित्युक्तम्। **असमाप्तेपीति।** केन चित्प्रबलनिमित्तेन विघ्निते ऽपीत्यर्थः। **किंचित्फलमिति।** न चेष्टापत्तिः। अङ्गत्वव्याघातात्। फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायाविषयत्वात्काम्ये

[1] क्तादवान्तरादीश्व—ग. [2] यर्कि—ग. क. नं.

किंचैवं भाविमहाप्रायश्चित्तं महापातकं च जानत ईश्वरस्य पूर्वेण निषिद्धकरणेन उत्तरेण[1] विहितकरणेन च तत्कोपस्य प्रसादस्य चोत्पत्ता-वविवेकित्वं स्यात्।[2] अपि च भोजनविषभक्षणयो-रनुष्ठाने ताभ्यां तृप्तिमरणे भवतामितीश्वरेच्छा-भावे तयोरनुत्पत्तेस्तृप्तिमरणे अपि भोजनाद्यजनक-पुण्यपापफले स्याताम् ॥

कर्मणि किंचिद्वैकल्येपि फलभावस्य षष्ठे[3]ध्याये तृतीयपादे द्वितीयाधि-करणे व्यवस्थापितत्वेन तद्विरोधाच्चेति भावः ॥

ननु--समाप्तकर्मस्थळ एवायं नियमः। असमाप्तप्रधानस्थळेऽनुष्ठि-ताङ्गानां फलोपगमेपि न दोषः। इति वदन्तं प्रत्याह---**किंचैवमिति**। कर्मकृत्युत्तरक्षण एव ईश्वरप्रसादाद्युत्पत्तावित्यर्थः। **निषिद्धेति**[4]। कलञ्जभक्षणादिनिषिद्धकरणेन सन्ध्यावन्दनादिविहितकरणेन च कोपस्य प्रसादस्य चे[5]त्यर्थः। **अविवेकित्वमिति**। भाव्युपमर्दकज्ञानिनः तदुप-मर्द्यपूर्वभाविनिषिद्धविहितकरणकृतकोपप्रसादाभ्यामित्यर्थः। ततश्च कि-मित्यत आह---**तस्मादिति**। कर्मणो विनैवापूर्वं प्रीत्यादिरूपेश्वरेच्छा-विशेषव्यापारकत्वेऽतिप्रसङ्गान्तरमाह---**अपि चेति**। एवमित्यापाद-कांशस्यात्रोत्तरत्र चानुषङ्गो ध्येयः ॥

---

1 उत्तरेण इति नास्ति–**ग. नं. रा.** 2 तस्मात्कोपप्रसादातिरिक्ते निषिद्ध-विहितकरणजन्ये प्रायश्चित्तमहापातकनाश्ये पापपुण्ये स्वीकार्ये। इत्यधिकम्–**ग.** 3 ष्ठे व्यव–**उ. न.** 4 "महापातककरणेन विहितेपि प्रायश्चित्तकरणेन चेत्यर्थः। यद्वा जानत इत्यनन्तरं ताभ्यामिति शेषाः। कोपस्य प्रसादस्येत्यन्वयः। तथा" इत्यधिकम्–**उ.** 5 त्यन्वयः–**उ.**

किंच—

"देहो ब्रह्मार्थेन्द्रियाद्याः क्रियाश्च

तथा दृष्टं पञ्चमं कर्महेतु"।

इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मादृष्टशब्दाभ्यां;

"अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्।

विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्"॥

तृप्तिजनकं पुण्यं हि भोजनद्वारा तृप्तिं जनयति। पापं हि विषभक्षणमुत्पाद्य मृतिं जनयति। यदेश्वरेच्छाविशेषद्वारैव पुण्यपापयोस्तृप्तिमृतिहेतुत्वं तदा तृप्तिस्थळे मृतिस्थळे चेश्वरेच्छाया आवश्यकत्वात्तस्याश्च भोजनाद्यजनकपुण्यपापव्यापारत्वस्य वाच्यत्वाद्भोजनादिजनकपुण्यादेर्भोजनादिव्यापारकत्वात्। तथाचेश्वरेच्छाजन्ये तृप्तिमरणे भोजनाद्यजनकपुण्यपापफले स्याताम्। अतः सत्यामपीश्वरेच्छायां भोजनादिजनकपुण्यादिफलत्वमेव तृप्त्यादेर्वाच्यम्। एवं स्वर्गो नरको वा भवत्वितीश्वरेच्छायां सत्यामपि शुभाशुभरूपापूर्वजनकविहितनिषिद्धफलत्वं स्वर्गनरकयोर्वाच्यमिति भावः॥

श्रुतिस्मृतिबलाच्चादृष्टमीश्वरप्रीतिश्च द्वयमप्युपेयमित्याह—**किंचेति**। देह इत्युपलक्षणम्। भूम्यादिरपि ग्राह्यः। आद्यपदेन श्रुक्स्रुवादयो ग्राह्याः। क्रियाः हस्तादिचेष्टाः। हस्तादिक्रियाभिः होमादिकर्मजननात्। हेत्विति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः। हेतुरित्यर्थः। **श्रुताविति**। अष्टादशे गीताभाष्यो[1]क्तायास्यश्रुतावित्यर्थः। अधिष्ठानं देहभूम्यादि कर्ता विष्णुः करणमिन्द्रियश्रुक्स्रुवादयः चेष्टा हस्तादि-

---

[1] क्तश्रुता—**नं. उ.**

इत्यादिस्मृतौ च कर्तृदैवशब्दाभ्यामीश्वरादृष्टयोः पृथगुक्तिर्न स्यात्। न हीश्वरोऽप्रसन्नः शुभहेतुः। अकुपितो वाऽशुभहेतुः॥

किंच—

"अनादिकर्मभिर्बद्धो जीवः संसारमण्डले।
वासुदेवेच्छया नित्यं भ्रमतीह सुखेतरम्" ॥

इत्यादिश्रुतिषु कर्मशब्दार्थादृष्टेश्वरेच्छयोः पृथगुक्तिः,

क्रिया दैवमदृष्टम् इत्यादीत्यादिपदेन—

"शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः" ॥

इति वाक्यशेषग्रहः। **स्मृतौ चेति**। गीतायामन्तिमाध्यायोक्तस्मृतौ चेत्यर्थः। **ईश्वरादृष्टयोरिति**। प्रागुक्तश्रुतिसमाख्याबलात्कर्तृदैवपदयोरीश्वरादृष्टवाचकत्वाङ्गीकारावश्यम्भावादिति भाव ॥

नन्वेतावतेश्वरस्य हेतुत्वप्राप्तावपि तत्प्रीतिकोपयोरपि कथं हेतुत्वप्राप्तिरित्यत आह—**न हीति**। अदृष्टस्येश्वरेच्छायाश्च द्वयोरप्यावश्यकत्वमिति भावेन विपक्षेऽनेकस्पष्टवचनविरोधमप्याह—**किंचानादीत्यादिना**। **इत्यादिस्मृतिष्विति**। समयपादान्ते अनुव्याख्यानोक्तस्मृतिष्वित्यर्थः। न च कर्मशब्दः क्रियावचन इति युक्तम् अनादित्वायोगात् आशुतरविनाशिनां प्रवाहतोप्यनादित्वायोगात् बद्ध इत्युक्तययोगाच्चेति भावेनाह—**कर्मशब्दार्थादृष्टेति**। उक्तिरित्येतेषां

"द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च।
यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया" ॥

इत्यादिस्मृतौ कर्मशब्दार्थस्यादृष्टस्येश्वरेच्छाधीनत्वोक्तिः;

"कर्माणि तानि च पृथक्चेतनान्येव सर्वशः।
अचेतनशरीराणि स्वकर्मफलभाञ्जि च" ॥

इत्यादिस्मृतिषु कर्मणामभिमानिचेतनोक्तिः; उपनिषत्सु सुवर्णमलदृष्टान्तेन, सर्पकञ्चुकदृष्टान्तेन,

---

न स्यादिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । **कर्मेति** । धर्माधर्माविति जिज्ञासाधिकरणसुधोक्त्यनुरोधेनाह—**इत्यादिस्मृतौ कर्मशब्दार्थस्येति** । भक्तिपादान्तेऽनुव्याख्यानोक्तस्मृतिमाह—**कर्माणि तानि चेति** । चेतनोक्तिरित्युपलक्षणम् । ब्रह्मपारस्तोत्रपठनेन ब्रह्महत्याया राजदेहान्निष्कान्तत्वाद्युक्तिश्चेत्यपि ध्येयम् । तस्य क्रियाजन्यस्थाय्यपूर्वपक्ष एव संभवादिति भावः । **सुवर्णमलेति** । वाजसनेये षष्ठे 'तद्यथा पेशस्करी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुत' इति श्रुतवाक्यस्य;

'स्वर्णकारो यथा स्वर्णमलमग्नौ निहत्य च ।
शुद्धेन तेन चात्मानं कुरुते रूपमञ्जसा ॥'

इत्यादिव्याख्यानादिति भावः । **सर्पकञ्चुकेति** । षट्प्रश्नोपनिषदि पञ्चमप्रश्नान्ते 'यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एव ह वै स पाप्मना

राहुचन्द्रदृष्टान्तेन, पुष्करपालाशदृष्टान्ते न च, सुवर्णमलादीनां सुवर्णाद्याश्रितत्ववत्कर्मणामपि जीवाश्रितत्वोक्तिः ; स्मृतिषु "अपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परब्रह्मणि यज्ञपुरुषे भगवति वासुदेव एव भावयान" इत्याद्युक्तिश्च ; न स्यात् ॥

तस्मात्क्रियाजन्यापूर्वेणेश्वरप्रीतिर्भवतीत्येव युक्तम् ॥

क्रियाजन्यापूर्वस्येश्वरप्रीतिहेतुत्वसमर्थनम् ॥ ४७ ॥

विनिर्मुक्त' इति श्रवणादिति भावः । **राहुचन्द्रेति** । छान्दोग्योपनिषद्यष्टमाध्यायान्ते 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामी' ति श्रवणादिति भावः । **पुष्करपलाशेति** । छान्दोग्ये चतुर्थेऽध्याये 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत' इति श्रवणात् । **अपूर्वं यत्तदिति** । पञ्चमस्कन्धे सप्तमाध्याये भरतस्त्वित्युपक्रम्य 'ईजे च भगवन्तं यज्ञपुरुषं क्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धयाऽऽहिताग्निरग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं चातुर्होत्रविधिना संप्रचरत्सु नानायागेषु विरचितक्रियेष्वपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिङ्गानां मन्त्राणामर्थनियामकतया साक्षात्कर्तरि परदेवतायां भगवति वासुदेव एवे' ति श्रुतगद्ये प्रकृतोपयुक्तपदानामेवोद्धारेण प्रदर्शनमिति नान्यथानुवाददोषः शङ्क्यः ॥

क्रियाजन्यापूर्वस्येश्वरप्रीतिहेतुत्वसमर्थनम् ॥ ४७ ॥

अथ सन्ध्यावन्दनाद्यकरणे दुरितसमर्थनम् ॥४८॥

ननु—

क्षणिकब्रह्महत्यादिक्रियायाः कालान्तरीयनरकजनकत्वार्थं तत्र दुरितापूर्वं कल्प्यताम् । सन्ध्यावन्दनादिनित्याकरणे तु कथं दुरितकल्पनम् । सन्ध्याकालीनं[1] यत्करणं तदभावस्य च स्थायितया नरकार्थं दुरितानपेक्षणात् ॥

यत्तु—

'नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यश्चपश्चिमाम् ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥'

इत्यादौ नञर्थस्याभावस्य प्रतियोगिन्युत्कटाकाङ्क्षत्वादादौ करणनान्वयः । अनन्तर करणविशिष्टस्याभावस्य[2] सन्ध्याकालेनान्वयः । न तु

अथ सन्ध्यावन्दनाद्यकरणे दुरितसमर्थनम् ॥ ४८ ॥

एवं क्रियासर्वसाधारण्येनापूर्वं समर्थ्य नित्याकरणस्थळेऽप्यपूर्वं साधयितुमाक्षिपति— **नन्वित्यादिना मैवमित्यन्तेन** । पूर्ववादिमुखेनैव पक्षान्तरमनूद्यापाकरोति—**यत्त्विति** । नोपतिष्ठति नोपतिष्ठते । छान्दसं परस्मैपदम् । पूर्वां सन्ध्यामिति योज्यम् । **प्रतियोगिनीति** । उपतिष्ठत्युपास्त इतिपदद्वयोक्तानुष्ठानरूपप्रतियोगिनीत्यर्थ । **करणेनेति** । संध्यानुष्ठानेनेत्यर्थः । **करणविशिष्टस्येति** । सन्ध्यानुष्ठाननिरूपितस्याभावस्येत्यर्थः । **सन्ध्याकालेनेति** । सन्ध्याकालीनो यः सन्ध्यानुष्ठाना-

[1] तत्कल्पनं तत्करणं तदभा—ज. क.　　[2] स्यैव—ग. रा. सु.

अभावोपसर्जनस्य करणस्य। तथा च सन्ध्याकालीनस्य करणाभावस्यास्थायित्वाद्दुरितं कल्प्य[1]मिति। तन्न॥

कारीर्या आसन्नसमयोपलक्षितवृष्टेरेव फलत्ववदिहापि सन्ध्याकालोपलक्षितस्याकरण[2]स्यैव हेतुत्वात्तस्य च स्थायित्वेन दुरितानपेक्षणादिति चेन्नैवम्॥

सन्ध्यो[3]पलक्षितमकरणं हि नतावदनित्यम्।

भाव इत्यन्वय इत्यर्थः। **अभावेति**। अभा[4]वं प्रति प्रतियोगितया गुणभूतस्य सन्ध्यानुष्ठानस्य सन्ध्याकालेन सन्ध्याकालीनं यदनुष्ठानमित्यन्वयो[5]नेत्यर्थः। करणस्योपसर्जनत्वादभावस्यैव प्राधान्यादिति भावः॥

अस्त्वेवं त्वदुक्तन्यायेनाभावस्यैव सन्ध्याकालेनान्वयः तथापि स कालो न विशेषणं येनास्थायित्वं तद्विशिष्टाभावस्य स्यात्। किं तूपलक्षणमेवातो नास्थिरत्वमभावस्येति भावेनाह—**कारीर्या[6]मिति**। 'वृष्टिकामः कारीर्या यजेते'ति वाक्योक्तकारीरिनामकेष्टौ यथा अव्यवहितकालोपलक्षितवृष्टिफलकत्वं न तु तत्कालविशिष्टवृष्टिफलकत्वं तथेत्यर्थः। **अकरणस्यैव**। करणाभावस्यैवेत्यर्थः। एवशब्दस्योपलक्षितस्यैवेत्यन्वये तात्पर्यम्। नरकरूपफलस्य निरवधिकत्वापत्त्या नाभावस्य नरकहेतुत्वम्। किं तु तज्जन्यं सावधिकफलजनकमपूर्वमेव कल्प्यमिति भावेन तद्दोषदार्ढ्यार्थं तदनित्यत्वपक्षं तावन्निराह—**सन्ध्येति**। सन्ध्याकालोपलक्षितं सन्ध्यादिनित्यकर्माननुष्ठानमित्यर्थः।

---

[1] तामि–**ग.** [2] त्वस्यै–**ग.** [3] न्ध्याकालोप–**रा. सु.** [4] अभावप्रतियोगिगुण–**नं.** [5] येत्यर्थः. [6] र्या इति–**नं. उ.**

निवर्तकाभावात् । निर्वर्तकं हि नैतत्कालीनं करणम् । तदसम्भवात् । नाप्यन्यकालीनकरणम् । अविरोधात् । अविहितकाले सन्ध्योपासनेपि नरकानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अकरणस्य नित्यत्वे तु यागे यागध्वंसस्य व्यापारत्वपक्ष इवात्राप्यकरणस्यानन्त्यात्फलानन्त्यं स्यात् ॥

किंच दुरितापूर्वाभावे प्रायश्चित्तवैयर्थ्यम् । दुरिता[1]पूर्वान्यस्य तन्निवर्त्यस्याभावात् ।

एतत्कालीनमिति । सन्ध्याकालीनमित्यर्थः । **असंभवादिति** । तत्काले विद्यमानस्याकारणस्य तत्कालीनकरणेन निवृत्तेरयोगादित्यर्थः । एकस्मिन्नेव काले करणाकरणयोरयोगादिति भावः । **नरकानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति** । तदापादकस्य विहितकालसन्ध्याननुष्ठानस्याविहितकालीनानुष्ठानेन निवर्तितत्वादिति भावः । **यागध्वंसस्येति** । प्राग्व्यक्तमेतत् ॥

ननु नरकस्य सावधिकत्वोक्तिपरवचनबलान्नित्यस्याप्यकरणस्य सावधिकफलजननस्वभावः कल्प्यत इत्यत आह—**किंचेति** । **प्रायश्चित्तेति** । अकरणनिमित्तप्रायश्चित्तेत्यर्थः । **अभावादिति** । तथा चाकरणस्यानिवर्त्यतया सत्यपि प्रायश्चित्ते नरकफलं स्यादेवेति भावः । सामग्र्यभावादेव कृतप्रायश्चित्तस्य नरकफलाभाव इति चोद्यमति-

[1] तान्यस्य—ग. नं. रा. सु. तात्पान्यस्य—क.

न च प्रायश्चित्ताभावसहकृतमेवाकरणं नरकहेतुः । ब्रह्महत्यादावपि तत्प्रसङ्गादिति दिक् ॥

सन्ध्यावन्दनाद्यकरणे दुरितसमर्थनम् ॥ ४८ ॥

प्रसङ्गेन निराह—**न चेति**।[1] **तत्प्रसङ्गादिति**। न चेष्टापत्तिः। तथात्वे—

'सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।' इति—

'ब्रह्मपारस्तवेनैव निष्क्रान्ता राजदेहतः ।'

इत्यादौ निवृत्त्याद्युक्तिर्न स्यात् । प्रायश्चित्तस्य प्रतिबन्धकत्वे विहिताकरणस्यापि शुभकर्मप्रतिबन्धकत्वापत्त्या नरकहेतुत्वं न स्यात् ॥

किंच प्रायश्चित्ताभावसहितस्याकरणस्य नरकहेतुत्वेन दुरितापूर्वापलापे ज्योतिष्टोमादिसाध्यमपूर्वमपि न स्यात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यागप्रागभावविशिष्टात्माभवस्यैव स्वर्गादिफलहेतुत्वोपपत्तेरात्मनः स्थायित्वेप्यनुष्ठितयागे तस्मिन् यागप्रागभावाभावेन यागप्रागभावविशिष्टात्माभावसंभवात् । सत्यप्यकरणे प्रायश्चित्तदशायां प्रायश्चित्ताभावसहकृताकरणाभाववत् ॥

न च यागस्यैव यागप्रागभावाभावरूपत्वात्कृतयागेपि यागनाशानन्तरं प्रागभावोन्मज्जनेन प्रागभावाभावस्याप्ययोग इति वाच्यम् । यागध्वंसस्यापि प्राग[2]भावविरोधित्वात् । न च फलानन्त्यदोषः । प्रायश्चित्ताभावसहकृताकरणादेरपि नरकहेतुत्वे तद्दोषसाम्यात् ॥

न च प्रायश्चित्तस्य दुरितनाशकत्वरूपफलाभावेपि कर्मान्तराधिकारासंपादनं फलमस्त्विति वाच्यम् । महापातकातिरिक्तेन क्षुद्रपापेनाधिकाराभावा[3] त्तत्र प्रायश्चित्तवैयर्थ्यात् । अन्यथा यत्किंचित्पापवतोपि अकृतप्रायश्चित्तस्यानधिकारापातादित्याद्यभिप्रेत्याह—**दिगिति** ॥

सन्ध्यावन्दनाद्यकरणे दुरितसमर्थनम् ॥ ४८ ॥

1 'हेतुरिति।नरकादेरिति योज्यम्'। इत्यधिकम्—**उ.नं.** 2 बावा- **उ.** 3 वे उत्तर—**उ.नं.**

अथ व्रीहियवसाध्ये यागे वैजात्यभङ्गः ॥ ४९ ॥

यत्तु मणौ—वैकल्पिकव्रीहियवसाध्ये यागे तृणारण्यादिजन्यवह्निष्वव वैजात्यमस्त्यन्यथा हि व्यभिचारितयोर्व्रीहियव[1]योरव्याभिचारगर्भितं याग-हेतुत्वं न स्यात् । तथा च व्रीहिभिर्यजेतेत्यादि-श्रुतिरप्रमाणं स्यात् । न चैवं विजातीययाग-साध्यं स्वर्गादिफलं प्रति द्वारभूतेऽपूर्वेपि वैजात्यं स्यादिति शङ्क्यम् । विद्यमानमपि यागगतं[2] वै-जात्यमनादृत्य ज्योतिष्टोमत्वेनैव स्वर्गसाधनत्वस्य

अथ व्रीहियवसाध्ययागे वैजात्यभङ्गः ॥ ४९ ॥

एवमपूर्वं समर्थ्य तस्यैकजातीययागसाध्यत्वेनैवैकजात्यं न पुनर्वि-जातीययागजन्यत्वेप्यैकजात्यमिति भावेन मण्युक्तयागवैजात्यमनूद्य नि-राह—-यत्तु **मणाविति । वैकल्पिकेति** । 'व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्यजेते' त्यादिवाक्यश्रुतयोः व्रीहियवयोराग्नेययागे विकल्पेन साधनत्वं 'एकार्थास्तु विकल्पेरन् समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्ये'ति द्वादशाध्यायतृतीयपादे समर्थितत्वात् वैकल्पिकव्रीहियवेत्युक्तम् । **अन्यथा हीति** । ऐकजात्ये-हि व्रीह्यभावेपि यवैः यवाभावे च व्रीहिभिर्यागोत्पत्त्या व्यतिरेकव्यभि-चरितयोरित्यर्थः । ज्योतिष्टोमत्वेनेति दृष्टान्तार्थमुक्तम् । ज्योतिष्टोमत्वेनैव दर्शपूर्णमासत्वेनैव रूपेणाग्नेयादेः स्वर्गसाधनत्वस्य 'दर्शपूर्णमासाभ्यां

[1] साध्ये यागे तृणारण्यादिजन्ययोरव्य—क. [2] हेतुत्वं न स्यात् इत्यधिकम् क.

श्रुत्या बोधितत्वात्। व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ तु व्रीहित्वादेरादरादिति । तन्न ॥

शक्तिवादिनो मम मते तृणारण्यादावप्येकशक्तिकत्वेनानुगमस्योक्ततया व्रीह्यादावप्येकशक्तिकत्वेनानुगमे व्यभिचाराभावात् ॥

व्रीहियवसाध्ये यागे वैजात्यभङ्गः ॥ ४९ ॥

अथ साधनस्योत्कर्षादिना फलेप्युत्कर्षादि ॥५०॥

यत्र तु साधने यागादौ गुरुत्वलघुत्वरूपोत्कर्षापकर्षयोः श्रवणेऽपि फले स्वर्गादौ तदश्रवणं तत्रैक रूप एव स्वर्गे द्वयोर्न विकल्पः । किं तु

स्वर्गकामो यजेते'ति श्रुत्या बोधितत्वादित्यर्थः ॥

नन्वेवं व्रीहियवयोरौषधद्रव्यत्वेनैव साधनताबोधोस्तु । तथा च तज्जन्ययागे वैजात्यं मास्त्वित्यत आह—**व्रीहिभिरिति। आदरादिति।** अन्यथा अतिप्रसङ्गादिति भावः । **उक्ततयेति।** तृणादीनामेकशक्तित्वसाधनवादे ॥

व्रीहियवसाध्ययागे वैजात्यभङ्गः ॥ ४९ ॥

अथ साधनस्योत्कर्षादिना फलेप्युत्कर्षादिकम् ॥ ५० ॥

नन्वेवं "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते"त्यादौ श्रुतेष्टिसोमयोरेकरूपफलकयोरपि व्रीहियववद्विकल्पः स्यादित्यत आह—**यत्र त्विति । एकरूप एवेति ।** सप्त-

लघूपाये सति गुरूपायोपदेष्टुर्वेदस्याप्रामाण्यपरिहाराय प्रयासाधिक्येपि समफलप्रदस्येश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यपरिहाराय च फलेप्युत्कर्षापकर्षौ श्रुतार्थापत्तिसिद्धौ ॥

उक्तं हि ब्राह्मे—

'साधनस्योत्तमत्वेन साध्यं चोत्तममाप्नुयुः' ।

इति । अन्यैरपि—

'कर्मणामल्पमहतां फलानां च स्वगोचरे ।
विभागः स्थानसामान्यादविशेषेऽपि चोदितः'॥

म्यन्तः स्वर्गविशेषणम् । **फलप्रदस्येति** । रातिर्दातुः परायणम् । फलमत उपपत्ते''रिति श्रुतिसूत्रादिसिद्धत्वात् । फलप्रदस्येश्वरस्येत्युक्तम् । **श्रुतार्थापत्तीति** । साधनतारतम्यान्यथानुपपत्तिरूपेत्यर्थः । ब्राह्मे ब्रह्मपुराणे । **अन्यैरपीति** । मीमांसकैरपीत्यर्थः । उक्तमित्यनुषङ्गः । "फलस्य कर्मनिष्पत्तेः तेषां लोकवत्परिमाण[1]तः फलविशेषःस्या" दित्यर्थवादाधिकरणसिद्धान्तगुणसूत्रे कर्मणामिति भट्टकारिका । **पलानां चेति**। अल्पमहतामित्यन्वयः । **स्थानेति** । यथा सङ्ख्यारूपस्थानप्रमाणसाम्येन विभागः विवेकः कार्यः । अल्पकर्मणामल्पफलं महाकर्मणां महाफलमित्येवं रूपेण विभाग इत्यर्थः । विशेषाश्रवणात्कथमेतदित्यत उक्तं— **विशेषेपीति** । **चोदित इति** । आह च मणिकृदप्यपूर्ववादसिद्धान्ते ज्योतिष्टोमादौ श्रुतस्वर्गफलत्वेपि गुरूपायत्वेनाननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्या-

[1] ण विशेषः स्या—उ. ण शेषः स्या—नं.

इति। एवं देशकालपात्राद्युत्कर्षादिनाऽपि फलोत्कर्षादिकं द्रष्टव्यम्। यत्र तु शक्तिव्यवस्थ[1]या वा वर्णव्यवस्थया वा कालादिव्यवस्थया वानु कल्पो यथा—

"सहस्रगुः शतं दद्याद्दश दद्याच्च गोशती।
एकां गां दशगुर्दद्यात्सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः।
एकमेव तु शूद्राणां प्रभु[2]कर्मसमादिशत्।
एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया"
"कृते यद्द्वादशाब्दे[3]त्रेतायां हायनेन[4]तु।
द्वापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ।"

पत्त्या फलभूमा कल्प्यत इति। उक्तस्यापवादमाह—**यत्र त्विति**। तस्य विवरणमित्यादावित्यन्तेन। अनुकल्पो नाम मुख्यस्याभावेन्यस्य चोदनम्। शक्तिव्यवस्थया अनुकल्पस्थलमाह—**सहस्रगुरिति**। सहस्रं गावो यस्य[5]सहस्रगुः। एवमग्रेपि। [6]दशेति गाव इति योज्यम्। वर्णव्यवस्थया तमाह—**एकमेवेति**। **एतेषामिति**। ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानामित्यर्थः। समादिशदित्यन्वयः। कालव्यवस्थया तमाह—**कृत इति**। हायनेन वत्सरेण। नोत्कर्षादिकं कल्प्यामिति पदविभागः। एवं यत्र मुख्याभावे प्रतिनिध्युपादानं सोमाभावे पूतीकस्य व्रीहीणामभावे नीवाराणां खादिराभावे कदरस्योपादानम्। तत्रापि न फलापकर्षकल्पनम्॥

[1] स्थाया वा—**ग.** अग्रेप्येवमेवास्ति. [2] भुःक. **ग. क. नं. रा. सु.** [3] ब्देन त्रे—**क. नं. रा. सु.** [4] तत्—**क. नं. रा. सु.** [5] स्य स स—**नं उ.** [6] शतं गाव इ—**नं. उ.**

इत्यादौ तत्र फले[1]नोत्कर्षादिकमिति दिक् ।

साधनस्योत्कर्षादिना फले[2]प्युत्कर्षादि ॥ ५० ॥

अथ गयाश्राद्धादिजन्यापूर्वस्य पित्रादिगतत्व-नियमभङ्गः ॥ ५१ ॥

यत्तु मणौ गयाश्राद्धादावपूर्वस्यौत्सर्गिकं कृति-

ननु मुक्तौ साधनतारतम्ये सति न फलतारतम्यमित्यत आह-**दिगिति** । अन्यत्र विस्तृतं तदिति भावः ॥

साधनस्योत्कर्षादिना फलेऽप्युत्कर्षादिकम् ॥ ५० ॥

अथ गयाश्राद्धादिजन्यापूर्वस्य पित्रादिगतत्व-नियमभङ्गः ॥ ५१ ॥

एवमपूर्वस्य कल्प्यत्वं साधनोत्कर्षादिनाऽतिशयितत्वादिकं च समर्थ्येदानीं तस्य कर्तृनिष्ठतां व्युत्पादयितुं परोक्तान्यनिष्ठताव्युत्पादन-प्रकारमनूद्य निराह—**यत्तु मणावित्यादिना** । इत्युक्तमित्यन्वयः । अपूर्ववादान्ते "विहिताक्रियया कर्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरभावि

1 चोत्क—**ग.** 2 लस्योत्क—**नं.**

सामानाधिकरण्यं वैधेन पित्राद्युद्देशेन प्राप्तव्य[1]-भोगसामानाधिकरण्ये[2]नापोद्यते । यदि तु तत्रापि कृतिसामानाधिकरण्यं तर्हि मुक्तेपि पितरि गया-श्राद्धादिफलं स्यात् । पुत्रगतस्य गयाश्राद्धादि-जन्यापूर्वस्यानाशात् ॥ एवं

"सविष्ठायां क्रमिर्भूत्वा पितृभिः सह मज्जति" । इत्यादौ पुत्रानृतभाषणादिना पितुरपि नरक-स्मरणेन पुत्र[3]समवेतानृतभाषणजन्यदुरितेन मुक्त-स्यापि पितुर्नरकं स्यात् । कृतिसमानाधिकरणस्य दुरितस्य पुत्रे सत्त्वात् । भोगसामानाधिकरण्ये तु मुक्ते पितरि दोषरूपसहकार्यभावेनापूर्वोत्पत्तिप्रस-क्तेरभावान्नातिप्रसङ्ग इत्युक्तम् । तन्न ॥

फलं जन्यत इत्युत्सर्ग" इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । **वैधेनेति** । पितृभोग-कामो गयाश्राद्धं कुर्यादित्येवमाद्यरूपविधिसंबन्धिना पित्राद्युद्देशेनेत्यर्थः । आपोद्यते कृतिसामानाधिकरण्यं निरस्यत इत्यर्थः । **फलं स्यादिति** । कुत इत्यतः फलोत्पादकसत्त्वादिति भावेनाह—**पुत्रेति** । स्वपक्षे तु नैतद्दोषद्वयमित्याह—**भोगसामानाधिकरण्ये त्विति** । **दोषेति** । राग-द्वेषाख्यदोषरूपेत्यर्थः । **नातिप्रसङ्ग इति** । गयाश्राद्धादिफलभाक्त्वादि-प्रसङ्गो नेत्यर्थः । न चैवं गयाश्राद्धादेर्वैफल्यमिति शङ्क्यम् । अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतो दोषस्या[4]ङ्गस्य वैगुण्येन वैफल्यस्योचितत्वादिति भावः ।

[1] यो भो—**ग. क. रा. सु.** प्तभो—**नं.** [2] णतयापो—**ग. क. नं. रा. सु.** [3] त्रे स—**क.** [4] स्य वैगु—**उ. नं.**

पितृभोजकस्य पुत्रगत[1]गयाश्राद्धानृतभाषणादिजन्यापूर्वस्य पितृमुक्तेः[2] प्राक्तनत्वे भोगं विनैव पितृगतब्रह्मसाक्षात्कारेणैव नाशस्य "एवं है वास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त" इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्पुत्रगतस्याप्यपूर्वस्य पितृभोजकत्वेन तदीयत्वात्। पराचीनं तु न संभवत्येव ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरभाविकर्मणामश्लेषस्य 'एवं[3] विदि पापं कर्म न श्लिष्यत' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्। पुत्रकृतानामप्यनृतभाषणादीनां पितृभोजकत्वांशे तदीयत्वात्। तस्मात्कारीर्यादिजन्यापूर्वस्य कृतिसामानाधिकरण्येपि सस्यजीवेषु [4]पुष्टिरूपफलवद्गयाश्राद्धादिजन्यापूर्वस्य पुत्रगतत्वेपि पित्रादौ तृप्त्यादिकं युक्तम्। ग्रामकामेष्ट्यादौ ग्रामादेरिवान्यसमेवेत-

---

कृतिसामानाधिकरण्येप्यतिप्रसङ्गं निराह—**पितृभोजकेति**। पितृगतसाक्षात्कारानिवर्त्यतोपपादनाय पितृभोजकस्येत्युक्तम्॥

ननु श्रुतावस्यापि ज्ञानिसंम्बन्धिन एव नाश उच्यत इत्यत आह—**पुत्रेति**। पराचीनं मुक्तितः पश्चात्तनमित्यर्थः। गयाश्राद्धादिजन्यमपूर्वमिति योज्यम्। पितृभिः सह मज्जतीत्युक्त्या पुत्रस्यापि भोजकत्वात्पितृभोजकत्वांश इत्युक्तम्। कथं व्यधिकरणभोगजनकत्वमपूर्वस्येतिशङ्कां दृष्टान्तोक्त्या परिहरन्नुपसंहरति—**तस्मादिति**। **ग्रामकामेष्टीति**।

---

[1] कृतग—**क.** [2] क्तितः प्राचीनभोगं विने—**ग. रा.** त. प्राचीनत्वे भो—**क. नं. सु.** [3] मेवैनंवि—**ग. रा.** मेवं वि—**सु.** [4] तृप्तिरू—**ग.** ष्वपि तृप्ति—**नं. रा.** सर्वजीवेष्वपि तृप्ति—**सु.**

स्यापि पितृतृप्त्यादेः पुत्रेणोद्दिष्टतया पुत्रफलत्वात्।
एवं जातेष्ट्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥

गयाश्राद्धादिजन्यापूर्वस्य पित्रादिगततत्वनियमभङ्गः ॥ ५१ ॥

अथाख्यातस्योदयनोक्तकृत्यर्थत्वभङ्गः ॥ ५२ ॥

आख्यातार्थस्त्वधःसन्तपनादिरूपधात्वर्थानुकूलव्यापार एव, न तु यत्नरूपा कृतिरेवेति नियमः।

"वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम" इति वाक्योक्तेत्यर्थः **एवं जातेष्ट्यादावपीति** । "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते" इति विधाय "य एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवती"ति श्रुतपुत्रगतपूतत्वादिफलजनकत्वमिष्टिकर्तृपितृगतस्याप्यपूर्वस्य युक्तमिति द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥

गयाश्राद्धादिजन्यापूर्वस्य पित्रादिगततत्वनियमभङ्गः ॥ ५१ ॥

अथाख्यातस्योदयनोक्तकृत्यर्थत्वभङ्गः ॥ ५२ ॥

प्रसङ्गादाह—**आख्यातार्थस्त्विति** । तिङ्प्रत्ययार्थस्त्वित्यर्थः । पूर्वं लिङर्थनिरूपणेनाख्यातार्थस्मरणादिति ध्येयम् । **धात्विति** । विक्लित्यादिफलजनकाधःसन्तपनादिरूपपच्यादिधात्वर्थानुकूलशरीरस्प –

चैत्रः पचति रथो गच्छतीत्यादौ चेतनाचेतन-साधारण्येनाख्यातस्य प्रयोगात् । आख्यातेन धात्वर्थानुकूलव्यापारस्यैव प्रतीतेश्च । कृतेस्तदर्थ-त्वेऽचेतने आख्यातो गौणः स्यात् । न च मुख्य-संभवे तद्युक्तम् । अत्रा[1]होदयनः । कृतिरेवाख्या-तार्थः । पचति पाकं करोतीति कृत्यर्थककरोति-नाऽऽख्यातार्थस्य विवरणात् । किं करोतीति कृत्य-र्थकप्रश्नस्य पचतीत्याख्यातेन प्रतिवचनाच्च । न हि भिन्नार्थं विवरणं भवति । न च प्रश्नोत्तरे व्यधिकरणे भवतः ॥

न च पचतीत्यादावाख्यातोक्तेन व्यापारेण कृतेराक्षेपादाक्षिप्तकृतेर्व्याख्यानपरं विवरणमिति वाच्यम् । अचेतनव्यापारसाधारण्येन[2] व्यापार-त्वेनोपस्थितस्य व्यापारस्य चेतना[3]साधारणकृत्य-

---

न्दादिरूपो व्यापार इत्यर्थः । कुत इत्यतः शब्दार्थनिर्णयस्य प्रयोग[4]-प्रत्ययाधीनत्वादिति भावेन स्वोक्तार्थे तावाह—**चैत्र इति । व्यापार-स्यैव प्रतीतिश्चेति च**[5] । एतच्चोत्तरभङ्गे विवरिष्यते । **अत्रेति ।** आख्यातार्थविषये व्याख्या[6]नरूपं प्रश्नप्रतिवचनरूपं च प्रमाणमाह—**पचति पाकं करोतीत्यादिना ।** विवरणस्यान्यथोपपत्तिमाशङ्क्य निराह—**न च पचतीत्यादाविति । आक्षेपादिति ।** व्यापाररूपकार्येण

[1] आहेति नास्ति—**ग. क. नं. सु. रा.** [2] णेन—**ग. नं. रा. सु.** [3] नसा—**नं. सु.** [4] प्रत्ययेतीदं प्रतीतीति शोधितमपि—**उ.** [5] च इति नास्ति—**उ. नं.** [6] रूपपदं न—**उ. नं.**

नाक्षेपकत्वात् । तदुक्तम्—

“भावनैव हि यत्नात्मा सर्वाख्यातस्य गोचरः।
तया विवरणध्रौव्यादाक्षेपानुपपत्तितः” ॥

इती[1]ति । तन्न । व्यापारत्वेनोपस्थितेनापि व्यापारेण योग्यताबलाच्छिद्रेतरघटवत्पर्यवसितस्य वा पाकाद्यर्थकपच्यादिसमभिव्याहारबलादाक्षिप्तस्य वा यत्नस्य करोतिना विवरणसंभवात् । न च शक्य[2]मेव विव्रियते इति नियमः । लाक्षणिकादेरपि [3]योग्यताबलाद्विवरणसंभवात् ॥

किं च करोतेरपि न कृतिरर्थः । किं तु क्रियैव ।

तत्कारणस्याक्षेपादित्यर्थः । **तदुक्तमिति** । कुसुमाञ्जलौ पञ्चमे स्तबके उक्तमित्यर्थः । **तयेति** । भावनया करोतिनोक्तयेत्यर्थः । आक्षेपानुपपत्तिरसिद्धेत्याह—**व्यापारत्वेनेति** । **योग्यतेति** । चेतननिष्ठव्यापारस्य प्रयत्नरूपत्वाद्योग्यताबलादित्युक्तम् । घटेन जलमाहरेत्यादौ योग्यताबलाच्छिद्रेतरेणेत्यर्थपर्यवसानं यथा तथेहापि पाकानुकूलव्यापारस्य योग्यताया कृतित्वे पर्यवसानात्पाकानुकूलव्यापारस्य पचिसमभिव्याहारलभ्यस्य यत्नेन विनायोगेन तेन तदाक्षेपाद्वा तद्विवरणसंभवादित्यर्थः । विवरणान्यथानुपपत्त्या तस्य शक्यत्वमित्यत आह—**न चेति** । शक्यः शक्तिविषयः । **लाक्षणिकादेरिति** । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गातीरे घोष इति सिंहश्चैत्र इत्यादौ सिंहसदृशश्चैत्र इत्यादिविवरणदर्शनादिति भावः । करोतेः कृत्यर्थत्वमुपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु तदेव नेत्याह—**किं चेति** । **क्रियैवेति** । व्यापार-

---

[1] ति तन्न—ग. क. नं. रा. सु. [2] क्य एव—ग. क. नं. रा. सु.
[3] पि विवरणदर्शनात्—ग. क. नं.

रथो गच्छति गमनं करोति इच्छति इच्छां करोति निद्राति निद्रां करोतीत्यादौ कृत्यसंभवेऽपि करोतिना [1]व्याख्यानात् ॥

न च यत्ने शक्तस्यैव करोतेर्निद्रां करोतीत्यादौ व्यापारमात्रे लक्षणेति वाच्यम् । व्याख्येये लक्षणादिप्राप्तस्यापि तात्पर्यविषयस्य वाचकपदैर्विवरणार्थत्वाद्व्याख्यानस्य । अन्यथा पचतीत्येतद्व्याख्यने कृञोपि व्यापारमात्रे शक्तस्य कृतौ लक्षणा स्यात् । अत एव व्यापारविषयस्य धात्वर्थविशेषस्यानिर्धारणेन किं करोतीति प्रश्ने पचतीति धात्वर्थविशेषेणोत्तरं च युक्तम् ॥

अथ क्रियाजन्यत्वाविशेषेपि कृतिजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां घटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारदर्शनात्तृजन्तकृधातु[2]निष्पन्नस्य कर्तृपदस्य यौगिकस्य कृत्याश्रयवाचकत्वाच्च कृञो यत्नार्थकत्वम् । तदुक्तम् ॥

"कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया ।
यत्न एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना" ॥

मात्रमेवेत्यर्थः । **अन्यथेति** । व्याख्यानेपि लक्षणाश्रयण इत्यर्थः । एवं प्रतिवचनगातिमुक्त्वा प्रश्नगतिमाह—**अत एवेति** । किं चेत्यादिनोक्तमासिद्धमिति शङ्कते—**अथेति** । **तदुक्तमिति** । तत्रैव कुसुमाञ्जलौ पञ्चमपरिच्छेदे उक्तमित्यर्थः । कर्तृरूपव्यवस्थया चेति च शब्दोध्याहार्यः । **यत्न एव कृतिरिति** । यत्न एव करोत्यर्थ इत्यर्थः ॥

---

[1] नाख्यातविवरणात्—सु. [2] व्युत्पन्नस्य—ग.क.रा.सु.

इति चेन्न। इच्छां करोति प्रयत्नं करोति निद्रां करोति बीजमङ्कुरं करोतीत्यादौ यत्नजन्यत्वाभावेपि कृतव्यवहारात्। प्रत्युत नैयायिकानां घटाङ्कुरयोः कृतिजन्यत्व[1]साम्येपि शरीरव्यापारजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यामेव कृताकृतव्यवहारदर्शनात्कृञ्धातो[2]र्व्यापाररूपाक्रियार्थ[3]त्वमेव युक्तम्। कर्तृपदमपि न यौगिकम्॥

यौगिकत्वे हि न तावत्कृधातोः कृतिरर्थः। तृचश्चाश्रयोऽर्थः। [4]तथात्वे हि कृत्याश्रयः कर्तृपदार्थः स्यात्। न च तद्युक्तम्। पक्तेत्यनेन

नन्वेवमाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे भावनाख्यातार्थ इति भज्येतेत्यत उक्तं पूर्वापरस्मिन्निति। एकं पदमिदम्। विषयसप्तमी। पूर्वापरीभूतव्यापारकलापविषयिणी सैव कृतिः भावनेत्युच्यत इत्यर्थः। मणौ वर्धमाने च प्रदर्शितानेव [5]शेषाद्व्यनक्ति—**इच्छां करोतीत्यादिना। कृतव्यवहारादिति**। इच्छा कृता निद्रा कृतेति व्यवहारादित्यर्थः। दोषान्तरं च स्वयमाह– **प्रत्युतेति**। कार्यमात्रे ईश्वरकृतिजन्यत्वं न्यायमते स्वीक्रियत इति नैयायिकानामित्युक्तम्। यदपि कर्तृरूपव्यवस्थयेति तदपि मण्याद्युक्तादिशा निराह—**कर्तृपदमपीति**। डुकृञ् करणे इत्यस्माण्ण्वुल्तृचाविति कर्तरिविहिततृच्प्रत्यये गुणे च कर्तेति निष्पन्नं रूपमिति नाङ्गीकर्तुं शक्यं किं तु रूढमित्येवोपेयमिति [6]वक्ष्यन् यौगिकत्वे प्रसक्तपक्षत्रयं क्रमान्निराह—**न तावदित्यादिना।**

[1] त्वप्रतिसंधानेपि श–ग. क. नं. रा. सु. [2] तोरभि व्या–सु.
[3] र्थकत्व–ग. सु. रा. [4] तथा च कृत्याद्याश्र–ग. रा. तथा च कृत्याश्र–सु.
[5] दोषान्व्यनक्ति–उ. [6] व्यवस्थयेत्याधिकम्–उ.

पाकाश्रयप्रतीतिप्रसङ्गात् । पाककृत्याश्रयाप्रतीतिप्रसङ्गाच्च ॥

नापि तृचोपि कृतिरर्थः । तस्य धात्वर्थकृत्या सह विषयत्वेन जनकत्वेन वाऽन्वयासंभवात् । अभेदान्वये च कृतिरित्येव धीः स्यात् । न तु कृत्याश्रय इति । पक्तेत्यत्रापि पाककृतिरित्येव धीः स्यात् । [1]न तु पाककृतिमानिति । तस्मादगत्या तृचः कृतिमान[2]र्थो वक्तव्यः । तेन पक्तेत्यत्र पाककृतिमानिति धीर्युक्ता । तथा च पाक[3]कर्तेत्यत्र धातोः कृतिरर्थश्चेत्तृजर्थेन कृत्याश्रयेण सह कृधात्वर्थस्या[4]न्वयः स्यात् । न हि कृत्याश्रयस्य पुनः [5]स्वकृत्यान्वयः । तस्मात्कर्तृपदं कृत्याश्रये वा क्रियाश्रये वा रूढमेव । न तु यौगिकमिति न तेन व्याख्याना[6]त्कृञः कृत्यर्थत्वसिद्धिरिति ॥

आख्यातस्योदयनोक्तकृत्यर्थत्वभङ्गः ॥ ५२ ॥

तस्माद्रूढमेवेत्यन्तेन । पाकाश्रयप्रतीति प्रसङ्गादिति । कर्तेत्यत्रोक्तरीत्येति भावः । परीत्योक्तं कृत्याश्रय इति । स्वरीत्योक्तं क्रियाश्रय इति । व्यापाराश्रय इत्यर्थः

आख्यातस्योदयनोक्तकृत्यर्थत्वभङ्गः ॥ ५२ ॥

1 " न तु कृत्या " इत्यारभ्य नास्ति—**सु.** 2 नित्यर्थो—**नं.** 3 पाकपदं न—**ग. रा. सु.** 4 स्यानन्व—**ग. नं. रा. सु.** 5 स्वपदं न—**ग. रा. सु.** 6 व्याख्यानादिति न—**ग. रा. सु.**

अथाख्यातस्य मण्युक्तयत्नार्थत्वभङ्गः ॥ ५३ ॥

मणौ तु—आख्यातस्य कृतिरेवार्थो न तु व्यापारः। पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नस्यैव प्रतीतेः। व्यापारेण यत्नाक्षेपे तु प्रतीतिद्वयानुभवः स्यात्। किं च व्यापारत्वरूपगुरुशरीरोपाध्यपेक्षया लघुत्वेन यत्नत्वजातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। शक्तिग्राहकप्रमाणेन लघुनि शक्तिग्रहात्। अचेतने त्वाख्यातो लाक्षणिकः। अन्यथा क्वापि लक्षणा न स्यात्। तस्माल्लडाख्यातं यत्नवाचकं आख्यातत्वाल्लि[1]ङाख्यातवदित्युक्तम्। तन्न। आख्या

अथाख्यातस्य मण्युक्तयत्नार्थत्वभङ्गः ॥ ५३ ॥

यच्च मणौ शब्दखण्डान्ते आख्यातवादे उदयनमतमनूद्य भट्टमुखेन दूषयित्वोच्यत इत्यादिना स्वयं सिद्धान्तितं तच्च नेति भावेन तदनूद्य निराह—**मणौ त्विति**। **यत्नाक्षेपे त्विति**। व्यापारस्य कार्यत्वात्तेन स्वकारणीभूतयत्नाक्षेपे त्वित्यर्थः। रथो गच्छतीत्यादौ कथमित्यत आह—**अचेतन इति**। **अन्यथेति**। यद्यचेतनेप्याख्यातस्य मुख्यार्थलाभाय व्यापारशक्तिकल्पना तर्हि शक्त्यतिरिक्तवृत्त्यन्तरोच्छेदः स्यात्। गङ्गायां घोष इत्यादावपि तीरादिसाधारण्येनैव गङ्गादिशब्दशक्तिग्रहः

[1] लिङा—ग. रा.

तस्य चेतनाचेतनसाधारणधात्वर्थानुकूलव्यापारमात्रे प्रयोगे सत्यपि लाघवमात्रेण कृतित्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वकल्पने हि कारणादिशब्देष्वपि कारणत्वरूपोपाध्यपेक्षया सत्ताजा[1]तिरेव लघुत्वा[2]त्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं सत्तारहित[3]सामान्यादौ तु कारणपदं लाक्षणिकमिति स्यात् ॥

न च सत्तायाः कारणपदा[4]द्धीरेव नास्तीति वाच्यम् । पचिसमभिव्याहृताख्यातेन यत्नस्येव सामान्यादीतरत्कारणमित्यत्र सामान्यादीतरशब्दसमभिव्याहृतकारणपदेन सत्तायाः प्रतीतेः । पचतात्यादावपि यत्नधीरेव नेति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥

यदि च सामान्यादीतरेत्यादावाक्षेपादेव सत्ताधीस्तर्हि पचतीत्यादावपि यत्नधीराक्षेपादित्यस्तु ।

स्यात् इत्यर्थः । **प्रयोगे सत्यपीति** । रथो गच्छति चैत्रो गच्छतीत्यादिप्रयोगे सतीत्यर्थः ॥

ननु—प्रयोगप्रत्ययाभ्यां शक्तिग्रहात्कारणपदेन सत्ताया अप्रतीतेः कथं सा कारणपदनिमित्तं स्यादित्याशङ्क्य निराह—**न चेति** ॥

ननु सामान्यादीतरस्य कारणत्वं न सत्ताभावे युक्तमिति सत्ताया आक्षेपादेव तत्र धीरित्यत आह—**यदि चेति** । व्यापाररूपस्याख्यातार्थस्य सत्त्वेपि यत्नधीस्तु व्यापाररूपकार्येण स्वकारणीभूतयत्नाक्षेपा-

[1] तेरे—**ग. क.** [2] तत्रेति नास्ति—**ग. क. रा. सु.** [3] ते सा—**ग. क. नं. रा. सु.** [4] त्प्रतीतिरे- **नं.**

एवं च प्रतीतिद्वया[1]पादनमिष्टमेव । न च वैपरीत्यं शङ्क्यम् । यत्नस्य सामग्र्यैकदेशभूतकारणमात्रत्वेन स्वजन्यव्यापारानाक्षेपकत्वात् । व्यापारस्य च कार्यत्वेन स्वकारणयत्नाक्षेपकत्वात् ॥

न च पचतीत्यादौ यत्नातिरेकेण व्यापारधीरेव नास्तीति न तेन यत्नाक्षेप इति वाच्यम् । यत्नविरामेपि तत्कार्यस्याधःसन्तपनरूपधात्वर्थानुकूलस्य शरीरव्यापारस्य सत्त्वकालेपि पचतीतिप्रयोगात् । यत्नस्य सत्त्वेऽपि आमवातादिशिथिलीकृतकळेबरस्य व्यापाराभावकाले पचतीत्यप्रयोगाच्च ॥

दित्यर्थः । प्रतीतिद्वयानुभवः स्यादिति प्रागुक्तं दोषं निराह—**एवं चेति** । **वैपरीत्यमिति** । यत्न एवा[2]ख्यातार्थो व्यापारस्त्वाक्षेपलब्धार्थ इति वैपरीत्यमित्यर्थः । वैषम्यादित्याह—**यत्नस्यैति** । **सामग्र्यैकदेशेति** । व्यापाररूपकार्यस्य यत्नमात्रं न सामग्री सत्यपि यत्ने कार्यानुकूलव्यापारानुपलम्भात् । किं तु व्यापाररूपकार्यं प्रति या सामग्री तदेकदेशभूतकारणमात्रं, तथा च कथं तेन कार्याक्षेपः सामग्र्या एव कार्याक्षेपकत्वात् । अत एव पद्धतौ कारणं तु समग्रमेव कार्यमनुमापयतीत्युक्तमिति भावः । धीरेव नास्तीति वदन्तं प्रति प्रयोगरूपकार्यान्वयव्यतिरेकबलात्तद्धीरस्तीत्यनुमीयत इति भावेनाह—**यत्नविरामेति**[3] । शरीरव्यापारस्य शरीर-

---

[1] यानुभवापा—**क. नं. रा. सु.** [2] व वाच्यार्थो—**उ.** [3] यत्नं विनापीति—**नं.**

न चाक्षिप्तत्वेनाशाब्दे यत्ने पचतीत्यत्र शाब्दस्य वर्तमानत्वस्यान्वयः कथमिति शङ्क्यम्। शाब्दवर्तमानत्वान्वितेन धात्वर्थेन वा धात्वर्थानुकूलव्यापाररूपेणाख्यातार्थेन वा वर्तमानत्वविशिष्टस्यैव यत्नस्याक्षेपात् ॥

वस्तुतस्तु पचतीत्यादौ यत्नोपि धात्वर्थानुकूलव्यापारत्वेनैव प्रतीयते, न तु यत्नत्वेनेति न यत्नस्याक्षेपोपि ॥

यच्चोक्तं रथो गच्छतीत्यादावाख्यातो लाक्षणिक इति। तन्न। न हि गङ्गाशब्दस्य पूर इवाख्यातस्य यत्ने प्रयोगप्राचुर्यादिना शक्तिः क्लृप्ता। येन तीर इव व्यापारे शक्यसंबन्धाल्लक्षणा स्यात् ॥

कृतव्यापारस्य। यत्नस्याक्षेपपक्षे बाधकमाशङ्कते—**न चाक्षिप्तत्वेनेति**। आक्षिप्तत्वेन हेतुना शाब्द इत्यर्थः। शाब्दस्याशाब्देनान्वयो नास्त्येवेत्याह—**शाब्देति**। शाब्दंयद्वर्तमानत्वं पचतीत्यादौ 'वर्तमाने लडि'तिविहितलट्प्रत्ययेन प्रतीतं तदन्वितेन पच्यादिरूपधात्वर्थेन वा शाब्दवर्तमानत्वान्वितेनाख्यातार्थेन वेत्यर्थः। एतच्चाभ्युपेत्योक्तमिति भावेनाह—**वस्तुतस्त्विति**। न च मुख्ये संभवति गौणार्थत्वं युक्तमिति पूर्वभङ्गे स्वोक्तं समर्थयितुं "अन्यथा कापि लक्षणा न स्या"दिति प्रागुक्तदोषं च निराह—**यच्चेति**। यत्तु सुधायां सांख्यपरीक्षायामाद्याधिकरणे ॥

"स्वेच्छानुसारितामेव स्वातन्त्र्यं हि विदो विदुः ॥"

तस्माद्धात्वर्थानुकूलव्यापा[1]रस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन सर्वत्र मुख्यत्वसंभवे चेतने मुख्यस्त्वचेतने त्वमुख्य इति वृत्तिद्वयकल्पनमयुक्तमिति ॥

आख्यातस्य मण्युक्तयत्नार्थत्व[2]भङ्गः ॥ ५३ ॥

अथाख्यातस्य रत्नकोशकारोक्तोत्पत्त्याद्यर्थत्वभङ्गः ॥ ५४ ॥

रत्नकोशकारस्तु—

धात्वर्थोऽधःसंतपनादिव्यापारः। आख्यातार्थस्तु[3]

इत्येतद्व्याख्यानावसरे वृक्षस्तिष्ठतीत्यादौ कर्तृव्यवहारो गौण इति वचनं तत्त्विच्छाधीनकृतिमत्त्वं कर्तृत्वमित्युपेत्य । व्यापारवत्त्वं कर्तृत्वमिति पक्षे त्वविरुद्धमिति ज्ञेयम् ॥

आख्यातस्य मण्युक्तयत्नार्थत्वभङ्गः ॥ ५३ ॥

अथाख्यातस्य रत्नकोशकारोक्तोत्पत्त्याद्यर्थत्वभङ्गः ॥ ५४ ॥

रत्नकोशकारस्त्विति । आहेति वक्ष्यमाणेनान्वयः । यद्यप्येतन्मतं [4]यत्तु रत्नकोशकृतोक्तमित्यादिना मणावेवानूद्य निरस्तम् । तथाऽपि गौरवादिरूपमण्युक्तदोषमप्रीयमाणः शिष्यव्युत्पादनार्थं निष्कृष्य तदुक्तमनूद्य पुनरिहनिरस्यत इत्यदोषः । धात्विति । पच्यादिधात्वर्थ

[1] रत्वस्य–ग. क. रा. सु. [2] त्वप्रकारभ–ग. नं. [3] स्तूत्पत्तिरेव–ग. नं. रा. सु. [4] यत्तु इति नास्ति–उ. नं.

कृतिरेव। सा च धात्वर्थेनाधेयतया समानाधिकरणा[1]प्रातिपदिकार्थेन तु कार्यतयाऽन्वेति। अत एव चैत्रः पचति पाकमुत्पादयतीति विवरणम्। आख्यातेनोत्पत्तिमात्रे उक्तेऽपि उत्पत्तिं प्रति कारणत्वरूपस्योत्पादकत्वस्यान्वयतयाप्रतीतेः॥

यद्वोत्पादनैवाख्यातार्थः। सा च धात्वर्थेन विषयितया प्रातिपदिकार्थेनाश्रिततयाऽन्वेति। एवं च

इत्यर्थः। **आधेयतयेति**। पाकाश्रितोत्पत्तिरित्येवंरूपेणेत्यर्थः। **समानाधिकरणेति**। पचति चैत्र इत्यादौ चैत्रादिरूपप्रातिपदिकार्थेन कार्यतया चैत्रनिष्पाद्या पाकोत्पत्तिरिति वा पाकोत्पत्तिकारणं चैत्र इति वान्वेतीत्यर्थः। किं मानमत्रेत्यत आह—**अत एवेति**। आख्यातादेरुत्पत्त्याद्यर्थत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथैवंरूपेण तस्य व्याख्यानशब्दितं विवरणं न स्यादिति भावः॥

ननूत्पत्तिमात्रस्याख्यातार्थस्य चैत्रादिप्रातिपदिकार्थेन कार्यतालाभः कथमित्यत आह—**आख्यातेनेति**। **अन्वयतयेति**। चैत्रादिपदसमभिव्याहारबलेन कार्यकारणभावो वाक्यार्थरूपेण भासत इत्यर्थः। **उत्पादनैवेति**। उत्पादकनिष्ठो धर्मविशेष उत्पादना पचति चैत्र इत्यादौ पाकविषयकोत्पादनवांश्चैत्र इत्यर्थः इत्युपेत्याह—**सा चेति**। प्रातिपदिकार्थेन चैत्रादिना। एवमुक्तौ को लाभ इत्यतः रथो गच्छति, चैत्रो गच्छतीत्यादावाख्यातस्य मुख्यार्थलाभ इत्याह—**एवं चेति**।

---

[1] णप्र—**ग. क. नं. रा. सु.**

धात्वर्थोत्पादकता चेतनेऽचेतने सर्वत्राप्यस्तीति सर्वत्राप्याख्यातो मुख्य एव। व्यापारस्य यत्नस्य[1] चाख्यातार्थत्वे च यतते जनातीत्यादौ यत्नज्ञान-विषयकयत्नव्यापारयोरसंभवेनाख्यातस्तत्र शब्द-साधुरेव स्यात्। उत्पत्त्यर्थकत्वे तु यत्नज्ञानयो-रप्युत्पत्तिसंभवादाख्यातोऽर्थसाधुः। न चार्थसाधु-त्वसंभवे शब्दसाधुत्वं युक्तम्॥

यद्यपि मन्मतेऽपि उत्पादयतीत्यादावुत्पादार्थ-कधातूत्तराख्याते शब्दसाधुत्वम्। तथाऽपि त्वन्मते जानातीच्छति यतते निद्रातीत्यादिषु बहुषु शब्द-साधुत्वमिति विशेषः। पचतीत्यादौ वर्तमान-

परपक्षे बाधकमाह—**व्यापारस्येति**। स्वपक्षे तत्रोपपत्तिमाह—**उत्पत्त्यर्थकत्वे त्विति**। **अर्थसाधुरिति**। अर्थविषयेपि साधुर्न तु पूर्वत्रेव शब्दमात्र इत्यर्थः॥

ननूत्पादनैवाख्यातार्थ इति मतेपि घटमुत्पादयतीत्यादावुत्पाद-नादि[2]विषयकोत्पादनाभावाच्छब्दसाधुत्वमेवेति को विशेष इत्यत आह—**यद्यपीति**। **मन्मतेपि**। रत्नकोशकारमतेपीत्यर्थः। **त्वन्मते**। यत्ना द्यर्थकत्ववादिमते॥

नन्वेवं लडादिस्थळे वर्तमानादियत्नलाभो न स्यादित्यत आह—**पचतीत्यादाविति**। वर्तमानोत्पत्त्यन्वितेर्त्युक्त्या शाब्दस्य वर्तमान-

[1] स्य व्याख्या—नं. रा. सु. [2] नाविष—उ.

यत्नलाभस्तु वर्थतमानोत्पत्त्यन्वितधात्वर्थेनाक्षेपा-
दित्याह ॥

तदपि न ॥

[1]उत्पत्तेराख्यातार्थत्वे तया सह चैत्रस्य जनकत्वरूपोऽन्वय इति चैत्रः पचतीत्यनेन चैत्रः पाकोत्पत्त्युत्पादक इति धीः स्यात्। न तु पाकोत्पादक इति। पाकमुत्पादयतीति त्वदुक्तविवरणविरोधश्च स्यात्। पक्षद्वयेप्यचेतनेपि ज्ञानोत्पादके इन्द्रियलिङ्गशब्दादौ जानातीति प्रयोगश्च स्यात्। इन्द्रियादेरप्युत्पत्तिं प्रति जनकतयोत्पादनां प्रत्याश्रयत्वेनान्वयसंभवात्। चैत्रो घटं जानाती-

---

त्वस्य कथमाक्षिप्तयत्नान्वय इति निरस्तम्। शाब्दोत्पत्त्यैवान्वयोपगमात् ॥

अन्वय इति। इति शब्दो हेत्वर्थः। **त्वदुक्तविवरणविरोध इति**। पाकोत्पत्तिमुत्पादयतीत्येव विवर[2]णापत्तेरिति भावः। **पक्षद्वयेपीति**। उत्पत्तिराख्यातार्थ उत्पादनैवाख्यातार्थ इति पक्षद्वयेपीत्यर्थः। **उत्पादनां प्रत्याश्रयत्वेनेति**। उत्पादकनिष्ठधर्मविशेषस्यैवोत्पादनारूपत्वात्। त्वया च कर्त्र[3]साधारण्येनोत्पादनैवाख्यार्थ इत्यु[4]क्तत्वेन करणानामप्युत्पादकत्वेनोत्पादनाश्रयत्वसंभवादिति भावः। उत्पादकत्वेनैव प्रातिपदिकार्थस्यान्वये दोषान्तरं चाह—**चैत्रो घटमिति**।

[1] आद्यपक्षे—**ग.** आद्यपक्षे आख्यातार्थभूतोत्पत्त्या सह चै—**नं. रा. सु.**
[2] णोपपत्ते—**नं.** [3] र्तृसा—**नं.** [4] त्यनु—**उ.**

त्युक्ते घटज्ञानवान्न वेति संशयश्च स्यादचेतनस्यापि ज्ञानोत्पादकत्वादिति ॥

आख्यातस्य रत्नकोशकारोक्तोत्पत्त्याद्यर्थत्वभङ्गः ॥ ५४ ॥

अथाख्यातस्य प्राभाकरोक्तसङ्ख्यामात्र वाचित्वभङ्गः ॥ ५५ ॥

प्रभाकरास्तु–फलानुकूलोऽधः संतपनादिरूपव्यापारो धात्वर्थः। आख्यातवाच्या तु सङ्ख्यैव। तेन चैत्रः पचति रथो गच्छतीत्यत्र चैत्ररथयो-

---

कुत इत्यत आह—**अचेतनास्यापीति**। ज्ञानहीनस्यापि चक्षुरादेरित्यर्थः ॥

आख्यातस्य रत्नकोशकारोक्तोत्पत्त्याद्यर्थत्वभङ्गः ॥ ५४ ॥

अथाख्यातस्य प्राभाकरोक्तसङ्ख्यामात्रवाचित्वभङ्गः ॥ ५५ ॥

प्राभाकरास्त्विति। आहुरित्यन्वयः। एतन्मतमप्याख्यातवादे मणौ एतेनेत्यादिनानूद्य इतिगुरुमतमपास्तमित्यादिना दूषितमपि तदुक्तदूष[1]णायारोचमानः स्वयमनूद्य दूषयतीत्यदोष इति ध्येयम्। **फलेति**।

[1] णमरो–उ. नं.

धात्वर्थान्वय एव प्रतीयते न तु कृत्याश्रयत्वं[1] नापि तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वमिति सर्वत्रापि धात्वर्थाख्याता[2]र्थौ मुख्यौ। पचतीत्यत्र यत्नधीस्तु धात्वर्थेनाक्षेपादित्याहुः। तन्न। चैत्रादेर्धात्वर्थान्वयो हि न ताव[3]दाश्रयत्वम्। अधः संतपनादेश्चैत्रानाश्रितत्वात्॥

नापि जनकत्वम्। तस्य काष्ठादावपि सत्त्वेन काष्ठानि पचन्तीति प्रयोगस्यापि मुख्यत्वप्रस-

नापि धात्वर्थजनककृत्याश्रयत्वम्। रथो गच्छतीत्यादौ कृत्यभावेन [4]गौणत्वप्रसङ्गात्॥

तण्डुलविक्लित्यादिरूपफलेत्यर्थः। धात्वर्थः पच्यादिधात्वर्थः। आदिपदेनोत्तरदेशसंयोगादिरूपफलानुकूलश्चलनादिरूपो व्यापारो गम्यादिधात्वर्थ इति ग्राह्यम्। संख्यैव, सा च कर्तृनिष्ठेति भावः। एवकारेण व्यापारमात्रं व्यावर्त्यं न तु वर्तमानत्वाद्यपि। तेन लडाद्युक्तं वर्तमानत्व मित्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थाविरोधः। उक्तार्थे हेतुमाह—तेनेति। आख्यातादेः संख्यादिवाचित्वेन कारणेनेत्यर्थः। सर्वत्रापीति। चेतनेऽचेतने चेत्यर्थः। धात्वर्थेनेति। व्यापाररूपधात्वर्थस्य चेतननिष्ठस्य यत्नेन विनानुपपत्तेस्तेन तदाक्षेपादित्यर्थः। एवं धात्वर्थान्वयं चैत्रादेर्निरस्य

---

[1] नवात–क. रा. नं. सु.　[2] धात्वाख्यातौ–मु. ग. रा. सु.　[3] वत्तदा–ग. रा. सु.　[4] तत्रेत्यधिकम्–क. रा. नं. सु.

किं च यदि सङ्ख्यामात्रमाख्यातार्थः स्यात्तदा लडाद्युक्तं वर्तमानत्वा[1]दिकं केनान्वेतु। न तावद्धात्वर्थेन। तथात्वे ह्यधःसंतपनादिरूपे धात्वर्थेऽनागते तदनुकूले व्यापारे च वर्तमाने पक्ष्यतीत्येव स्यात्। न तु पचतीति। नापि सङ्ख्यया। तथात्वे ह्ययमपाक्षीदित्यादौ कर्तृगतसङ्ख्याया विद्यमानत्वेन पचतीति स्यात् ॥

तस्मात्प्रतीत्यनुरोधाद्धात्वर्थानुकूलव्यापार एवाख्यातार्थः। तद्गतमेव च वर्तमानत्वमाख्यातेनोच्यत इति[2] युक्तम् ॥

ननु वर्तमानत्वस्य[3] व्यापारेणान्वये यथैकैकस्य [4]व्यापारस्य वर्तमानत्वेन पचतीति प्रयोगः

सङ्ख्यामात्रवाचित्वं चाख्यातस्य निराह—**किं चेति**। **संख्यामात्रमिति**। व्यापारो यदि नाख्यातार्थ इति मात्रपदार्थः। वर्तमानत्वं वर्तमानत्वादीत्यर्थः। **प्रतीत्यनुरोधादिति**। व्यापारस्य वर्तमानत्वादेरेव पचतीत्यादिप्रयोगेन प्रतीतेस्तदनुरोधादित्यर्थः। **धात्वर्थेति**। फलानुकूलोऽधःसंतपनादिरूप एव पच्यादिधात्वर्थः। तदनुकूलो व्यापारस्तु शरीरस्पन्दादिरूप एवाख्यातार्थ इत्यर्थः। तथैव धात्वर्थादेरग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥

यत्तु मणावथ पाकानुकूलैककृतिकाले पचतीतिवदित्यादिना कृतेराख्यातार्थत्वे बाधकमाशङ्कितं तद्व्यापारपक्षे सममिति भावेनोक्तार्थे बाधकमाशङ्क्य निराह—**नन्वित्यादिना**। **एकैकस्येति**। स्थाली-

---

[1] त्वं के—**क. रा. नं. सु** [2] इत्युक्तं यु—**क.** [3] स्याख्यातेनान्व—**क.** [4] व्यापारस्येति नास्ति—**क.**

तथैकैकस्य व्यापारस्यानागतत्वेनातीतत्वेन च पचतीति प्रयोगकाल एव पक्ष्यत्यपाक्षीदिति प्रयोगः स्यादिति चेन्न । यावतां मध्य एकैकस्य विद्यमानत्वेन[1] व्यवहारः तावतां सर्वेषां प्रागभावे ध्वंसे च पक्षत्यपाक्षीदिति प्रयोगव्यवस्थापनात् । व्यवहारानुरोधेन हि सर्वत्र निमित्तकल्पनमिति ॥

आख्यातस्य प्राभाकरोक्तसंख्यामात्रवाचित्रभङ्गः ॥ ५५ ॥

अथ संख्याया वाच्यगामित्वनियमः॥ ५६ ॥

एवं कर्तृकर्मणी अपि लकारवाच्ये । चैत्रस्त

स्थापनमधःसंतपनं तण्डुलप्रक्षाळनं स्थाल्यां तण्डुलप्रक्षेपणं दर्व्यापरिलोडनमित्यादिव्यापारेष्वेकैकस्येत्यर्थः । एकदा सर्वमेळनासंभवेन सर्वसमुदायस्य[2] वर्तमानत्वेन पचतीतिप्रयोगस्यायोगादेकैकस्येत्युक्तम् । कुत एषा कल्पनेत्यत आह—**व्यवहारेति** ॥

आख्यातस्य प्राभाकरोक्तसंख्यामात्रवाचित्वभङ्गः ॥ ५५ ॥

अथ संख्याया वाच्यगामित्वनियमः ॥ ५६ ॥

यत्तु मणौ—“ स्यादेतत् । चैत्रस्तण्डुलं पचती ” त्यादिना “ इति वैयाकरणा ” इत्यन्तेन कर्तृकर्मणोरपि लकारार्थत्वमाशङ्क्य तन्नेत्यादिना दूषितं तदप्ययुक्तमितिभावेनाख्यातार्थनिरूपणप्रसङ्गादाख्यातार्थत्वं कर्त्रादेः साधयति—**एवमिति** । यद्यपि “ लः कर्मणि च भावे-

---

[1] वर्तमानेत्यधिकम्–**रा. सु.**   [2] स्याव–**नं.**

ण्डुलान्पचति चैत्रेण पच्यन्ते तण्डुला इत्यादौ कर्तृकर्मणोश्चैत्रतण्डुलयोराख्यातोक्तसङ्ख्यान्वयनियमदर्शनात्। तस्य चाख्यातार्थत्वं विनानुपपत्तेः। अन्यथा तण्डुलान् पचतीत्यत्र तण्डुलान् पचन्तीति, चैत्रेण पच्यन्ते तण्डुला इत्यत्र च चैत्रेण[1] पच्यत इति च सङ्ख्याविनिमयः स्यात् ॥

नन्वाख्यातस्य सङ्ख्यावाचित्वमेव नास्ति। यद्बलात्कर्तृकर्मवाचित्वं कल्प्येत। प्रथमान्तकर्तृकर्मवाचकपदं विनाख्यातप्रयोगाभावेन चैत्रः पचतीत्यादौ सुब्विभक्त्यैव सङ्ख्याप्रतीतेरुपपत्तेः।

चाकर्मकेभ्यः'' इति सूत्रेण कर्मणि भावे चकारात् कर्तरि लकारा विहिताः। तथापि भावार्थे विवादाभावात् कर्तृकर्मणीत्येवोक्तम्[2]। कुत इत्यत आख्यातोक्तसङ्ख्यान्वयानुपपत्तिरूपप्रमाणादिति भावेनाह— **चैत्र इति। अनुपपत्तेरिति**। कुत इत्यत आख्यातावाच्योपि सङ्ख्यान्वयेऽवाच्येष्वनेकेष्वन्वयः स्यात्। एकत्रैवेति नियमो न स्यादिति भावः। कर्तृकर्मणोश्चैत्रतण्डुलयोराख्यातोक्तसङ्ख्यान्वयनियम एवासिद्ध इत्यत आह—**अन्यथेति**। प्रागुक्तनियमाभाव इत्यर्थः। **विनिमय इति**। आख्यातोक्तसङ्ख्यान्वयस्यावाच्यत्वादितिभावः। [3]पक्षधराद्युक्तचोद्योत्तराभ्यामेवाख्यातस्य सङ्ख्यावाचित्वं निर्धारयति— **नन्वित्यादिना**। कथं तर्हि सङ्ख्याप्रतीतिरित्यत आह—**सुब्विभक्त्यैवेति**। आख्यातेनापि सङ्ख्याभिधाने पौनरुक्त्यापत्तेरिति भावः ॥

1 चैत्रेण इति नास्ति—**नं.** 2 के कु—**नं.** 3 विनिमय इति इत्यारभ्य नास्ति—**उ. नं.**

न चैवं विनिगमनाविरहात्सुब्विभक्तेरेव सङ्ख्या-वाचित्वं त्यज्यतामिति वाच्यम् । चैत्रो दण्डी-त्यादावाख्याताभावेऽपि सुब्विभक्त्यैव सङ्ख्या-प्रतीतेरिति चेत् । मैवम् ॥

चन्द्रे कळङ्कः सुजने दरिद्रता
विकासलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला ।
मुखाप्रसादः सधनेषु सर्वदा
यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम्"

इत्यादौ बहुत्ववाचकसुब्विभक्तेरभावेऽपि कथय-न्तीति तिङ्विभक्त्यैव बहुत्वप्रतीतेः ॥

ननु यत्र सुबन्तप्रयोगं विना केवलाख्यातप्रयोगः तत्र कथ-मित्यतस्तादृशप्रयोग एव नेति भावेनोक्तं प्रथमान्तेत्यादि । इत्यादा-वित्यादिपदेन चैत्रेण पच्यन्ते तण्डुला इत्यादिग्रहः ॥

ननु पौनरुक्त्य[1]भयादन्यतरस्य सङ्ख्यावाचित्वत्यागेऽवश्यंभावि-न्याख्यातस्यैव तत् कुत इत्याशङ्क्य निराह—**न चैवमिति । चन्द्र इति ।** विधातुः स्रष्टुः यशः खण्डितं प्रतिहतं कथयन्ति । चन्द्रगत-कळङ्कादयो यशोहानिं कथयन्ति, अकुशलोऽयं विधाता चन्द्रादिष्व-नर्हमेव कळङ्कादिकमकरोदित्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥

न चात्र सुब्विभक्तेरश्रवणेऽप्येते पदार्था इत्यध्याहृतसुब्विभक्ति-रस्तीति वाच्यम् । तिङ्विभक्त्या बहुत्वप्रतीत्यैव बहुवचनान्तपदाध्या-

[1] क्त्यात्तयोरन्य—नं.

किं च कर्तुराख्यातवाच्यत्वे तस्य प्रातिपदिकार्थेन चैत्रेण सह चैत्रो दण्डीत्यादिवदभेदान्वयः संभवति । कर्तुरवाच्यत्वे त्वाख्यातोक्ता केवलैव सङ्ख्या प्रातिपदिकार्थेन चैत्रेणान्वेतीति वाच्यम् । न च तद्युक्तम् । चैत्रस्यादावेवान्तरङ्गसुब्विभक्त्यैव सङ्ख्यान्वितत्वेनोक्ततया इतरानाकांक्षत्वेनाख्यातोक्तसङ्ख्यानन्वया[1]पातात् ॥

न च सुब्विभक्त्याख्याताभ्यामेकैव सङ्ख्या[2]प्रतीयते । तथा च सुब्विभक्त्युक्तया सङ्ख्ययैवान्वयः । न तु तिङ्विभक्त्युक्तया[3]न्वय इति विभागो न युक्त इति वाच्यम् । एकस्याः सङ्ख्यायाः शीघ्रया सुब्विभक्त्यैवाभिहितत्वेन मन्थरायाः तिङ्विभक्तेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥

न च समूहालम्बनायाः सर्वपदार्थस्मृतेरेकत्वेन पूर्वापर[4]भावाभावान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् ॥

हारादिति भावः । अभेदान्वयानुपपत्त्या च कर्त्राद्यर्थत्वं लकारस्येत्याह— **किं चेति** । सुब्विभक्त्या सङ्ख्यान्वितत्वेनोक्तत्वे बीजमन्तरङ्गेति । सङ्ख्याद्वयं नेत्याशङ्क्य पररीत्या निराह— **न चेति** । **मन्थराया इति** । पृथक्पदोपात्तत्वेन कर्तृगतसंख्यावाचित्वस्य विलम्बितत्वादिति भावः ।

1 न्वयात्—क. ग. रा. 2 भिधीयते—ग. क. रा. नं. 3 येति विभा—ग. रा. नं. 4 रीभा—नं रा.

यद्यदाकांक्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवाभिधीयते" ॥

इति न्यायेन सुब्विभक्तिप्रातिपदिकार्थयोः प्रथममन्वयात् । अन्यथाऽवान्तरवाक्यार्थज्ञानाभावेन शास्त्रपाठादिकं न स्यात् । शैघ्र्यमन्थरत्वाभ्यां श्रुतिवाक्यादेर्बलाबलव्युत्पादनं च न स्यात् ॥

न च पचति चैत्र इत्यत्राख्यातेनैव प्रथमं संख्योपस्थापितेति वाच्यम् । एवमपि चैत्रः पचतीत्यत्राख्यात[1]सङ्ख्यानन्वयासमाधानात् । मन्मते

पौर्वापर्यमेवास्तीत्याह—यद्यदिति । इति न्यायेनेति । मीमांसकन्यायेनेत्यर्थः । शास्त्रपाठादिकमिति । एकस्मिन्नेव दिने कृत्स्नशास्त्रपाठायोगेन प्रतिदिनं खण्डशः खण्डश एव पाठ्यत्वादिति भावः । शैघ्र्येति । अन्यथेत्यनुषङ्गः । तृतीयेऽध्याये श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये प[2]रदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादित्यधिकरणे—

"प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके बलाबलं ।
शीघ्रमन्थरगामित्वात्तथैव श्रुतिलिङ्गयोः" ॥

इति वार्तिकोक्तदिशेति भावः । श्रुतिलिङ्गादेरितिवक्तव्ये श्रुतिवाक्ययोरित्युक्तिः प्रकृताभिप्रायेण । चैत्रप्रातिपदिकगतसुब्विभक्त्युक्तसंख्यान्वयस्य प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहाररूपपदश्रुतिगम्यत्वादाख्यातोक्तसंख्यान्वयस्य पदान्तरसमभिव्याहाररूपवाक्यगम्यत्वादिति भावः । इत्यत्रेति । पूर्वमाख्यातश्रवणादिति भावः । कथं तर्हि त्वन्मतेऽप्युभयवाच्यसंख्याया एकत्वा[3]द्वैयर्थ्यमन्यतरस्येत्यत आह—मन्मते त्विति । कर्त्रादिर-

[1] तोक्तसं—क. रा.　[2] पार—नं.　[3] द्वैयर्थ्य—उ.

तु प्रातिपदिकाख्यातार्थयोः [1]चैत्रकर्त्रोरभेदान्वय उभयत्राप्यबाधितः ॥

ननु—कर्तुराख्यातवाच्यत्वे कर्तृत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यम् । कर्तृत्वं च मन्मते कृतिमत्त्वम् । त्वन्मते व्यापारवत्त्वम् । उभयथापि कृतिव्यापारयोः विषयितया पाकादिधात्वर्थान्वयो न स्यात् । प्रवृत्ति[2]भूत निमित्त[3]भूतयोस्तयोः पदार्थैकदेशत्वेनान्वयाप्रतियोगित्वादिति चेन्न । त्वयापि पक्ता पाचतः पाककर्तेत्यादौ कृतेः पदार्थैकदेशत्वेपि

प्याख्यातार्थ इति मन्मत इत्यर्थः । **उभयत्रेति** । सुब्विभक्त्या पूर्वं सङ्ख्याबोध इति पक्षे आख्यातेन पूर्वं सङ्ख्याबोध इति पक्षे चेत्यर्थः । आख्यातेन सङ्ख्याविशिष्टकर्तृसामान्ये बोधिते सति चैत्रादिपदेन तद्विशेषबोधेन सामान्यविशेषयोः समभिव्याहारेणाभेदावगतावेकैव संख्या पर्यवस्यति । कर्ता चैत्र इत्यादाविवेति भावः ॥

यत्तु मणौ वस्तुतः पचतीत्यत्र यत्नवतः शक्यत्वे धात्वर्थस्य विषयत्वेन कृतावन्वयो न स्यादित्यादिनोक्तं बाधकं तदाशङ्कते—**नन्विति** । **विषयितयेति** । धात्वर्थविषयकतयेत्यर्थः । **पदार्थैकदेशत्वेनेति** । कृतिमतो वा व्यापारवतो वा आख्यातार्थत्वेन कृत्यादेरेकदेशत्वादित्यर्थः । पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु तदेकदेशेनेति न्यायात् । अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यादौ राज्ञोप्यानयनान्वयापत्तेरिति भावः । **पक्ता पाचक इति** । "ण्वुल्तृचाविति" सूत्रेण कर्तरि तृच्प्रत्ययस्य ण्वुल्प्रत्ययस्य

---

[1] योरेकत्वेप्यभेधा–**नं.** [2] भूतपदं न–**ग. क. रा. नं.** [3] तैकदेशभू–**ग. रा.**

धात्वर्थान्वयस्य स्वीकृतत्वेन तद्वत्पचतीत्यत्रापि धात्वर्थान्वयस्य संभवात् ॥

यदि च पाचक इत्यादेः पाकविषयककृतिमानिति नार्थः किं तु कृतिमान् पाकस्येति । तर्हि पचतीत्यस्यापि स एवार्थोऽस्तु ॥

किं च न वयं व्यापारविशिष्टे एकैव शक्तिरिति ब्रूमः । येन व्यापारस्य पदार्थैकदेशत्वेनान्वयो न स्यात् । किं तु व्यापारे[1] आश्रये च शक्तिद्वयम् । व्यापाराश्रयत्वं त्वन्वयतया भाति । न च शक्तिद्वयकल्पने गौरवम् । आख्यातत्वेन व्यापारे भावकर्मविहिताख्यातभिन्नाख्यातत्वेन कर्तरि च शक्तिरिति शक्ततावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्यावश्यक-

---

च विधानेन तत्र कर्त्रर्थत्वा[2]वश्यंभावात् ॥

न च तत्रापि कृतिरेवार्थ इतिवाच्यम् । व्युत्पत्तिप्रतीतिव्यवहाराणां कर्तर्येव सत्त्वेन तद्विरोधात् । पाककर्तेत्यादौ सर्वथाप्यपरिहाराच्चेति भावः । **पाकस्येतीति** । पाकसंबन्धीत्यर्थः । तथा च पदार्थस्यैव पदार्थेनान्वयो न तु तदेकदेशेनेति भावः ॥

ननु पचतीत्यादौ धात्वर्थविषयकत्वस्याख्यातार्थे व्यापारेऽनुभवादिसिद्धत्वात्कथं संबन्धमात्राङ्गीकार इत्यतः तथैव समाधिमाह— **किंचेति** । कथं [3]तर्हि व्यापारवैशिष्ट्यधीरित्यत आह—**व्यापाराश्रयत्वं त्विति** । आख्यातत्वेन भावकर्मा[4]न्याख्यातत्वेन च वाच्ययोर्व्यापार-

---

[1] इतः 'भावकर्म' इति पर्यन्तं नास्ति—**क. रा.** [2] त्वशङ्का—**नं.**
[3] तेन व्या—**नं.** [4] मविहिताख्यातत्वेन आश्रये व्यापारवैशिष्ट्य -**नं.**

त्वात् । अन्यथा त्वन्मतेप्याख्यातत्वेन कृतौ लट्त्वेन वर्तमानत्वे[1] शक्तिर्न स्यात् ॥

तस्माद्व्यापारस्य शक्त्यन्तरेण स्वातन्त्र्येणोपस्थितत्वाद्धात्वर्थेन सह विषयितया कर्त्रा चाधेयतयान्वय इति न किं चिदनुपपन्नम् ॥

एतेन कर्तुर्वाच्यत्वं विना न सङ्ख्यान्वयानुपपत्तिः । यथा कर्तुर्वाच्यत्वे तस्य प्रथमान्तचैत्रपदोपस्थाप्येनैवान्वयनियमः । तथा सङ्ख्याया अपि [2]तदन्वयनियमसंभवादिति निरस्तम् । अम्बायां भीष्म इवाख्यातोक्तसंख्यायां प्रातिपदिकार्थो निराकांक्ष इत्युक्तत्वात् ॥

एतेनैवाख्यातोक्तसंख्यायाः स्वभावादेव प्रथमान्तोक्तान्वय इति निरस्तम् । नैराकांक्ष्यस्योक्तत्वात् । उक्तरीत्याऽन्यथैवोपपत्तौ स्वभावकल्पनायोगाच्च ॥

अथ कर्तुरवाच्यत्वेऽपि न संख्यान्वयनियमानुपपत्तिः । समानपदोपात्तभावनान्वयिनैव संख्या-

---

व्यापारिणोर्वैशिष्ट्यमन्वयविधया भातीत्यर्थः । यत्तु सङ्ख्यान्वयानुपपत्त्या कर्तुराख्यातवाच्यत्वमित्युक्तं तत्र मण्युक्तान्यथासिद्धिमनूद्य निराह — **एतेनेति** । **उक्तत्वादिति** । चैत्रस्यादावेवान्तरङ्गसुब्विभक्त्यैवेत्यादिना ग्रन्थेनोक्तत्वादित्यर्थः । **उक्तरीत्येति** । मन्मते त्वित्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः । संप्रदायस्त्वित्यादिना मण्युक्तान्यथासिद्धिं चाशङ्कते—**अथेति** । **समानेति** ।

[1] त्वे च श–क. रा. [2] वाच्यत्व इत्यधिकम्–क. रा.

न्वयात् । भावना च व्यापारतया न व्यापारवन्तमाकांक्षतीति चैत्रः तण्डुलान् पचतीत्यत्र तण्डुलानां द्वितीयान्तशब्दोपात्तत्वेन कर्मकारकतया व्यापारत्वेनोपस्था[1]पितत्वात्तान्विहाय प्रथमान्तशब्दोपस्थितेन शुद्धेन चैत्रेणैवान्वेति । एवं चैत्रेण तण्डुलाः पच्यन्त इत्यत्र चैत्रस्य तृतीयान्तशब्देन कर्तृकारकतया व्यापारवत्त्वेनोपस्थितत्वात्तं विहाय प्रथमान्तशब्दोपस्थितैः तण्डुलैरेवान्वेति । अत एव

एकपदोपात्ता या भावना तयान्वयि यद्वर्तते तेनान्वेतीत्यर्थः । भावना नाम साधनकलापगोचरो यत्नविशेषः । तदन्वयि किं । येन सङ्ख्यान्वेतीत्युक्तमित्यत आह—**भावना चेति ।** शुद्धेन चैत्रेणैवान्वेतीति संबन्धः । तत्र हेतुर्व्यापारवन्तं नाकाङ्क्षतीति । इति शब्दो हेतौ । तत्र हेतुर्व्यापारतयेति । भावनाया व्यापाररूपतया व्यापारयुक्तं नाकाङ्क्षतीति कृत्वा शुद्धेन व्यापाररहितेन चैत्रेणैवान्वेतीति । कुत्रेत्यत उक्तं । **चैत्रः तण्डुलान् पचतीत्यत्रेति ।** कर्मकारेण कुतो नान्वेतीत्यत उक्तं-**द्वितीयान्तेति ।** "कर्मणि द्वितीये"ति कर्मकारके द्वितीया विहिता क्रियां कुर्वद्धि कारकं व्यापारवदेव च क्रियां कुर्वद्भवतीति कर्मकारकं व्यापारयुक्तत्वेनैवोपस्थाप्यत इति कर्मभूतान् तण्डुलान्विहायेत्यर्थः । शुद्धेनेत्यत्र हेतुः प्रथमान्तशब्दोपस्थापितेनेति । "प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमे"ति शुद्धे प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमाया अनुशासनादिति भावः । कर्मणि प्रयोगेप्याह—**एवमिति । तृतीयान्तेति ।** "कर्तृकरणयोस्तृतीये"ति कर्तरि तृतीयाविधाना-

[1] स्थित—रा. नं.

यं यं भावनाऽनुधावति तं तं संख्यापीति [1]स्थिति-रिति चेन्न ॥

भावनानीताया अपि संख्याया निराकांक्षेण प्रातिपदिकार्थेनानन्वयस्योक्तत्वात् ॥

किं चैवं चैत्रः तण्डुलान् पचतीत्यत्रापि तण्डु-लानां भावनाविषयभूतपाकविषयतया परम्परया भावनान्वयेन संख्यान्वयः स्यात् ॥

न च संख्या साक्षाद्भावनान्वयिना[2]न्वेतीति वाच्यम् । धात्वर्थेनाप्यन्वयापातात् ॥

न चाश्रयत्वेन भावनान्वयिनान्वेतीति वाच्यम् । तण्डुलाः पच्यन्त इत्यत्र तण्डुलानन्वयप्रसङ्गात् ॥

दिति भावः । **भावनानीताया इति** । भावनया नीता भावनानीता तस्याः । भावना यत्र गच्छति तत्र सङ्ख्यामपि नयतीत्युक्तत्वाद्भावना-नीताया इत्युक्तम् । **उक्तत्वादिति** । चैत्रस्यादावेवान्तरङ्गेत्यादिना ग्रन्थेनोक्तत्वादित्यर्थः । सङ्ख्यापि किं यथाकथं चिद्भावनान्वयि-नान्वेत्युत साक्षात्तदन्वयिना, अथ आश्रयत्वेन भावनान्वयिना, यद्वा भावनां प्रति विशेष्येण । आद्य आह—**किं चेति** । द्वितीय-माशङ्क्य निराह—**न चेति** । **अन्वयापातादिति** । सङ्ख्याया इति योज्यम् । तृतीयमाशङ्क्य निराह—**न चाश्रयत्वेनेति** । आश्र-यश्च कर्तैव । न तु कर्मेति भावः । उक्तदोषपरिजिहीर्षया परिहारं

---

[1] ति चेन्न—**क. रा.** [2] एवेत्याधिकम्—**नं.**

न च भावनां प्रति विशेष्येणान्वेतीति नियमः तण्डुलानां च भावनानाश्रयत्वेपि पाककृतिविषयाः तण्डुला इति प्रतीतेर्विशेष्यत्वमस्तीति वाच्यम् । चैत्रो जानातीच्छति प्रयतत इत्यादौ चैत्रे धात्वर्थातिरिक्तभावनान्वयाभावेन संख्यानन्वयापातात् ॥

तस्मादाख्यातादाश्रयत्वेन कर्तुरुपस्थितौ तस्य संख्यान्वये च सति समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थेनाभेदान्वय इति[1] युक्तम् । अत एव सुप्यते [2]चैत्रेणेत्यादौ संख्यान्वययोग्ययोः सतोरपि कर्तृकर्मणोरवाच्यत्वान्न संख्यान्वयप्रत्ययः । प्रत्यये वा [3]शब्देन स्वापेनैवान्वयो वाच्य इति स्वापद्वित्वबहुत्वाभ्यां द्विवचनबहुवचने स्याताम् ।

व्यञ्जयन् चतुर्थमाशङ्क्य प्रत्याह—**न च भावनां प्रतीति । धात्वर्थातिरिक्तेति ।** ज्ञानेच्छाप्रयत्नविषयभावनाया एवाभावादिति भावः । कथं तर्ह्यन्वय इत्यत आह—**तस्मादिति । आश्रत्वेनेति ।** भावनाश्रयत्वेन व्यापाराश्रयत्वेन वेत्यर्थः । यद्वा कर्त्रर्थाश्रयेण लकारविधानादाश्रयत्वेन लकाराद्युत्पत्तिनिमित्तत्वेनेत्यर्थः । वाच्यत्वेनेति यावत् । यद्वा सङ्ख्यां प्रत्याश्रयत्वेनेत्यर्थः । आख्यातोपस्थितकर्तर्यैव सङ्ख्यान्वय इत्यत्र हेतुमाह—**अत एवेति ।** सङ्ख्याया वाच्यार्थगामित्वनियमादेवेत्यर्थः । **सुप्यत इति ।** ञिष्वप् शय इत्यस्य भावे रूपं सुप्यते

[1] त्येव गृह्यत इत्युक्तम्—**नं.**　[2] चैत्रेणेति नास्ति—**क. रा. नं.**　[3] इतः 'भावोत्पन्न' इति पर्यन्तं नास्ति—**क. रा.**　" वाआश्रयत्वेनैवान्वयो वाच्य इति स्वापवद्वित्वबहुवचनाभ्यामन्वयो वाच्य इति द्विवच " इत्याद्यस्ति—**नं.**

न च तत्र द्विवचनबहुवचनयोरसाधुत्वादेवाप्रयोगः । अर्थस्य सत्त्वेनासाधुत्वस्य वाङ्मात्रत्वात् ॥

किं च स्वापे संख्यान्वयप्रत्ययेऽपि भावोत्पन्नलकारेण आश्रयत्वेन धात्वर्थरूपभावोपस्थितौ [1] तत्र संख्यान्वये च सति संख्यावतार्थेन भावेन धात्वर्थस्य स्वापस्याभेदान्वय इति ॥

संख्याया वाच्यगामित्वनियमः ॥ ५६ ॥

चैत्रेणेति। इत्यादावित्यादिपदेन [2] सकर्मकर्तरिप्रयोगग्रहः। अत एव सतो-[3]ऽपि कर्तृकर्मणोरित्युक्तिः । यद्वा आद्यस्य चतुर्थे पादे गतिबुद्धीत्यत्र—

"कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्" ॥

इति मञ्जर्याद्युक्तेस्तदभिप्रायेण कर्मोक्तिः । प्रत्ययः प्रतीतिः । **भावोत्पन्नेति** । "लः कर्मणि च भाव चाकर्मकेभ्य" इति भावार्थ विहितलट्प्रत्ययरूपलकारेणेत्यर्थः । भावो नाम—

"धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयत"

इत्युक्तेर्धात्वर्थ एव । **आश्रयत्वेनेति** । पूर्ववदेव सङ्ख्यां प्रतीत्यर्थो ध्येयः ॥

सख्याया वाच्यगामित्वनियमः ॥ ५६

[1] इतः भङ्गसमाप्तयन्तस्य स्थाने "न च संख्यान्वये च सति संख्यावतः आख्यातार्थेन भावेन धात्वर्थस्य भावस्याभेदान्वय इति न संख्याया वाच्यगामित्वनियमभङ्गः" इत्यस्ति. प्रकरणविभागश्च नास्ति—**रा.** [2] अकर्मक—**उ.** [3] अत्र प्रकरणविभागो नास्ति—**उ. ए. नं.**

अथ कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वसमर्थनम् ॥ ५७ ॥

एतेन कर्तृकर्मत्वे एवाख्यातस्य शक्ये न तु तद्धर्मिणौ, तयोः प्रातिपदिकादेव लाभात् । अनन्यलभ्ये च शक्तिकल्पनादिति निरस्तम् । कर्तुः प्रातिपदिकार्थेनाभेदान्वयस्यैव व्युत्पादितत्वादभेदान्वययोग्यस्य च कर्तुरन्येनालाभात् ॥

किं चैवमनभिहितयोः कर्तृकर्मणोः तृतीयाद्वितीये भवतः । तेन चैत्रः तण्डुलान् पचतीत्यत्र चैत्रेण तण्डुलान् पचतीति न भवति । एवं चैत्रेण तण्डुलाः पच्यन्त इत्यत्र चैत्रेण तण्डुलान्पच्यत इति न भवतीति व्युत्पादकव्याकरणमप्यनु-

---

अथ कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वसमर्थनम् ॥ ५७ ॥

कर्तुरन्येनालाभादिति । आख्यातादन्येनेत्यर्थः । आख्यातस्य कर्त्राद्यर्थकत्वे व्याकरणानुरोधोपि साधक इत्याह—**किं चैवमिति** । द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे अनभिहित इत्यधिकृत्य "कर्मणि द्वितीया, कर्तृकरणयोस्तृतीयेति" तिङाद्यनुक्ते कर्मणि द्वितीया, तिङाद्यनुक्ते कर्तरि करणे च तृतीयेति तिङाद्यनभिहितयोः कर्तृकर्मणोरित्यर्थः । **तेनेति** । तिङाद्यनभिहिते कर्तरि कर्मणि च तृतीयादिकं भवतीति कथनेनेत्यस्य इति न भवतीत्येवंरूपाभ्यां द्वाभ्यां क्रमेणान्वयः । **व्याकरणमिति** ।

कूलितं भवति । अन्यथा कर्तृकर्मसंख्याभिधानानभिधानाभ्यामेवाभिहितानभिहितकार्योपपादने तद्विरोधः स्यात् ॥

अपिचैवं चैत्रः पचतीति शब्दयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिरूपं सामानाधिकरण्यं सिध्यति। अन्यथाख्यातस्य कर्तृत्ववाचकत्वे एकत्रोभयोर्वृत्त्यभावेन सामानाधिकरण्यमेकसंख्यावाचित्वेन कथं चिन्नेयं स्यात् ॥

तस्मात्पाचक इत्यादाविव पचतीत्यत्रापि संख्यायाः कर्त्रैवान्वयः। न तु भिन्नपदोपात्तानिराकाङ्क्षप्रातिपदिकार्थेना[1]न्वयः। तस्मात्कर्तृकर्मणी[2] एव लकारवाच्ये ॥

कर्मणि द्वितीयेत्यादिव्याकरणसूत्रमित्यर्थः । अन्यथेत्यस्य विवरणं— **कर्तृकर्मेत्यादि** ॥

अन्यदप्यानुगुण्यमाह—**अपि चैवमिति** । बहुवचनान्तेन न्यायोपपादनमात्रम् । न प्रकृताभिप्रायेणेति ज्ञेयम् । तथा च चैत्रत्वं चैत्रपदनिमित्तं, आख्यातस्य च कर्तृत्वं निमित्तमिति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोश्चैत्रपचतिशब्दयोर्न्यायसिद्धसामानाधिकरण्यमपि सिद्धं भवतीत्यर्थः। अन्यथेत्यस्यैव व्याख्या आख्यातस्येत्यादि । **उभयोरिति** । प्रवृत्तिनिमित्तयोरभावेन तद्बोधनेन सामानाधिकरण्यायोगादेकसंख्येत्युक्तम् । यद्वोभयोरित्यस्य संख्ययोरित्यर्थः । तथा च [3]यथाश्रुत एवान्वयः ॥

---

[1] अन्वयपदं न—नं. ग. रा. सु. [2] णील—नं. क. ग. रा. सु.
[3] थातथा—नं.

अत एव भगवत्पादैः "कर्तृकर्मव्यपदेशाच्चेति[1], आत्मानं परस्मै शंसतीति श्रुतौ शंसतीत्याख्याते न जीवस्य शंसनकर्तृत्वमुच्यत" इत्युक्तम् ॥

मिथ्यात्वानुमानखण्डने च "दृश्यतेत्वग्र्यया बुद्ध्येति" श्रुतौ दृश्यत इत्याख्यातेन ब्रह्मणो दृक्कर्मत्वमुच्यत इति सूचितम् ॥

कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वसमर्थनम् ॥ ५७ ॥

अथ धातोर्मण्डनोक्तफलवाचित्वभङ्गः ॥ ५८ ॥

एवंच विक्लित्त्यादिरूपफलजनकोऽधःसन्तपनादिव्यापार एव पच्यादिधात्वर्थः । उक्तधात्वर्थानुकूलशरीरस्पन्दादिराख्यातार्थः ॥

कर्त्रादेराख्यातवाच्यत्वे सम्मतिमाह—**अत एवेति** । व्यपदेशादित्युक्ततात्पर्यकथनं कर्तृत्वमुच्यत इत्युक्तमिति । एवमग्रेपि ध्येयम् ॥

कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वसमर्थनम् ॥ ५७ ॥

अथ धातोर्मण्डनोक्तफलवाचित्वभङ्गः ॥ ५८ ॥

परोक्तं निरसितुं स्वमतं निष्कृष्य दर्शयति—**एवं चेति** ।

---

[1] सूत्रे इत्याधिकम्—नं ग रा. सु.

मण्डनस्तु—वि[1]क्लृतिरेव धात्वर्थः । तज्जनकोऽधःसन्तपनादिरेवाख्यातार्थः । तथाहि । व्यापारमात्रस्य पच्यादिधात्वर्थत्वे गमनादावपि पच्यादिप्रयोगः स्यात् । विक्लृत्त्यादिफलोपहितस्य तु धात्वर्थत्वे फलमुपलक्षणं चेदुपलक्ष्यतावच्छेदकानतिप्रसक्तरूपाभावात्स एवातिप्रसङ्गः । विशेषणं चेन्नागृहीतविशेषणान्यायेन प्रथमोपस्थितत्वाल्लाघवाच्च फलमेव धात्वर्थः ॥

न च व्यापारविगमे फलदशायां पचतीति स्यान्न त्वपाक्षीदिति तदा धात्वर्थस्य फलस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । तदा धात्वर्थस्य सत्त्वेप्याख्याता-

---

विक्लृत्तिस्तण्डुलादेरवयवशिथिलता । **मण्डनस्त्विति** । आहेति वक्ष्यमाणेनान्वयः । **धात्वर्थः फलमिति** । मण्डनाचार्या इत्यादिनानूद्यैतन्मतं मणौ निरस्तमपि व्युत्पादनार्थमधिकदोषोक्त्यर्थं च पुनरत्रोपन्यस्तमित्यदोषः । तत्र परिशेषरूपयुक्तिं वक्तुमाह—**तथाहीति** ॥

धात्वर्थः फलं न चेत्तर्हि स किं व्यापारमात्रं फलोपरक्तो वा । तत्रापि फलोपलक्षितव्यापारो वा फलविशिष्टव्यापारो वेति हृदि विकल्प्याद्य आह—**व्यापारमात्रस्येति** । द्वितीयमनूद्य तत्रा[2]प्याद्यं निराह—**विक्लृत्यादिफलेति** । स **एवेति** । गमनादावपीत्युक्त एव । द्वितीय आह—**विशेषणं चेदिति** । फलस्य धात्वर्थत्वे बाधकमाशङ्क्य निराह—**न चेति** ॥

---

[1] क्लृति—नं. ग. रा. सु. [2] त्राद्यं—ए.

र्थस्य धात्वर्थानुकूलव्यापारस्यातीतत्वेन तदा पचतीत्या[1]दिव्यापारवर्तमानत्ववाच[2]काख्यातप्रयोगस्यानुचितत्वात् । प्रत्युत व्यापारस्यातीतत्वादपाक्षीदित्यतीता[3]ख्यातप्रयोग एवोचितः ॥

एतेनाकाशस्य स्पन्दजन्यसंयोगविभागरूपधात्वर्थाश्रयत्वादाकाशो गच्छति पतति[4] त्यजतीति स्यादितिनिरस्तम् । आकाशे धात्वर्थस्य सत्त्वेपि व्यापाराभावेन व्यापारवर्तमानत्वाद्यर्थकस्य गच्छत्यगच्छदित्याद्याख्यातप्रयोगस्याप्रसङ्गात् ॥

एतेनैव फलस्य विक्लृत्यादेर्धात्वर्थत्वे[5] तस्य धात्वर्थस्याक्रियात्वात्तण्डुलादेः क्रियाजन्यफलभागित्वरूपं कर्मत्वं न स्यादिति निरस्तम् । परस-

---

नन्वेवं तुल्यन्यायतया गच्छतीति गमिधातोरुत्तरदेशसंयोगः, पततीति धातोरधोदेशसंयोगः, त्यजतीति धातोर्विभागोर्थ इति स्यात् । तथाच गगनेप्युक्तसंयोगादिसंभवेन गच्छतीत्यादिप्रयोगः स्याद्विवक्षितधात्वर्थस्य तत्रापि सत्त्वादित्यत आह—**एतेनेति** । एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति—**आकाश इत्यादिना** । **व्यापारेति** । परिस्पन्दादिरूपव्यापाराभावनेत्यर्थः ॥

बाधकान्तरं च प्रत्याह—**एतेनैवेति** । **क्रियात्वादिति** । अन्यथा तद्वाचिनो धातुत्वं न स्यात् । "भूवादयो धातव" इत्यत्र

---

[1] देर्व्या—क. ग. रा. सु. [2] च्याख्या—क. ग. रा. सु. [3] र्थका—नं. ग रा. र्थे शंसकाख्या—सु [4] पतति इति नास्ति—क. नं. [5] त्वेन क्रियात्वात्त—नं. क.

मवेतव्यापारजन्यफलभागित्वमेव हि कर्मत्वम् । स च व्यापारस्त्वाख्यातार्थो वा धात्वर्थो वेत्यन्यदेतत् । तस्मात्फलमेव धात्वर्थ इत्याह ॥

तन्न—

फलस्य धात्वर्थत्वे हि ओदनकामः पचेतेत्यत्र विधिप्रत्ययेन विक्लित्तिरूपधात्वर्थ एवेष्टसाधनत्वं बोधनीयम् । न च तद्युक्तम् । फलस्य स्वयमिष्टत्वेन तत्साधनत्वायोगात् । प्रवृत्त्यविषयत्वाच्च । न ह्युपायमकृत्वा फलं साक्षात्साधयितुं शक्यम् ॥

तस्मात्फलसाधने प्रवृत्तिविषयेऽधःसन्तपनादिव्यापार एव विधिप्रत्ययेनेष्टसाधनत्वं बोध्यमिति फलानुकूलव्यापार एव धात्वर्थः ॥

क्रियावाचिनामेव धातुत्वोक्तेरिति भावः । सिद्धान्तरीत्याह—**धात्वर्थो वेति** । **अन्यदेतदिति** । तथाचाख्यातार्थभूताधःसन्तपनादिव्यापारजन्यविक्लित्त्यादिफलाधारत्वात्तण्डुलानां कर्मत्वं युक्तमेवेति भावः ॥

इष्टसाधनत्वं विधिप्रत्ययार्थ इत्युपपादितत्वात्तदन्वयाद्ययोगरूपबाधकमाह—**फलस्य धात्वतर्थत्व इति** । पचतेः स्वरितेत्त्वात्कर्तृगामिक्रियाफले सति "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इति पचेतेत्यात्मनेपदम् । **प्रवृत्त्याविषयत्वाच्चेति** । फलस्येत्यनुषङ्गः । प्रवृत्तिविषयस्यैव विधिप्रत्ययेनेष्टसाधनतया बोधनीयत्वात्प्रवृत्तिहेतुत्वात्तद्बोधस्येति भावः । प्रवृत्त्यविषयत्वं व्यनक्ति—**नहीति** ॥

यदि विधिप्रत्ययबोध्यमिष्टसाधनत्वं धात्वर्थान्वयि स्यात्तदा स्यादयं

नन्विष्टसाधनत्वं न धात्वर्थे बोध्यते । किं तु लडर्थभूतवर्तमानत्ववदाख्यातार्थेऽधःसन्तपनादौ बोध्यते । न चाख्यातार्थस्य व्यापारस्य धात्वर्थेन फलेन सह जनकतयान्वितत्वेनेष्टसाधनत्वस्य लाभाद्विधिप्रत्ययवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । अन्वयतया तल्लाभेपि प्रकारत्वेन तल्लाभार्थत्वाद्विधेः । इष्टसाधनत्वप्रकारकमेव हि ज्ञानं प्रवर्तकमिति चेन्न । एवं हीष्टसाधनत्वान्वितस्याधःसन्तपनादेः प्रथमान्तोक्तचैत्रेणाधेयत्वेनान्वयो नास्तीति चैत्रैः पचतीति न स्यात् । जन्यतयान्वयमात्रेण तथात्वे तु काष्ठं पचतीत्यपि[1] स्यात् ॥

तस्मात्फलानुकूलोऽधःसन्तपनादिः धात्वर्थः । तदनुकूलस्पन्दादिश्चाख्यातार्थः । स च कर्त्राधेयतयान्वेतीत्येव युक्तम् ॥

दोषः । न चैवम् । किन्त्वाख्याता[2]र्थान्वयीति शङ्कते—**नन्विति** । बाधकमाशङ्क्य निराह—**नचेति** । **अन्वयतयेति** । प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारलभ्यस्यान्वयरूपत्वादेकप्रत्ययश्रुत्या विशेषणविशेष्यभावापन्नताबोधितयोः प्रकारप्रकारिरूपत्वादिति भावः ॥

किंप्रकारत्वज्ञानेनेत्यत आह—**इष्टसाधनत्वेति** । **अन्वयो नास्तीति** । अधः सन्तपनादेर्व्यापारस्य चैत्राधारकत्वाभावादिति भावः । तर्हि जनकाकाङ्क्षया तदन्वयोस्त्वित्यत आह—**जन्यतयेति** । प्रथ-

---

[1] तथा इत्यधिकम्–**सु.**　[2] तान्व–**ए.**

नच फलमनन्तर्भाव्य व्यापारमात्रस्य शक्यत्वे त्यजतिगच्छत्योरेकार्थत्वापत्तिः, फलस्य धात्वर्थप्रवेशे तु फलस्य शक्यत्वपक्ष इवेष्टसाधनत्वान्वयानुपपत्तिः; न हि फलविशिष्टं फलसाधनं भवतीति वाच्यम्। फलस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन विशेष्यतया धात्व[1]वाच्यत्वात्। विशेष्य एव चापरपदार्थान्वयात्। केवलव्यापारस्यैव च विशेष्यत्वात्॥

किंच यदि च[2] फलस्य धातुवाच्यत्वं[3], फला-

मान्तेनाधेयतयान्वयार्थं सन्तपनादिव्यापारमात्रस्य धातुवाच्यत्वे बाधकमाशङ्क्य निराह—**न च फलमिति**। **एकार्थत्वेति**। परिस्पन्दादिव्यापारमात्रस्योभयत्र[4]तुल्यत्वादिति भावः। **फलस्येति**। उत्तरदेशसंयोगजनकपरिस्पन्दो गमिधात्वर्थः। विभागजनकपरिस्पन्दस्त्यजिधात्वर्थः। इत्येवंरूपेण धात्वर्थप्रवेशे त्वित्यर्थः॥

ननु प्रवृत्तिनिमित्तस्यापि वाच्यत्वं पूर्वं शक्तिग्रहवादे साधितमित्यत आह—**विशेष्यतया धा[5]त्ववाच्यत्वादिति**। ननु यथाकथंचिदपि धातुवाच्यत्वात्फलविशिष्टेपि व्यापारे कथं विधिप्रत्ययोक्तेष्टसाधनत्वान्वय इत्यतो विशेषणे फले नास्त्येवेत्याह—**विशेष्य एवेति**। **अपरपदार्थेति**। अपरशब्दार्थेत्यर्थः॥

केवलं फलमेव धात्वर्थ इति पक्षे व्यापारे प्रयोगान्वयव्यतिरेकरूपं बाधकमाह—**किञ्चेति**। नन्वेतच्चोद्यं न च व्यापारविगम इत्यादि-

[1] त्वर्थवा–**सु.** [2] यदि इति नास्ति–**ग. रा. सु.** [3] त्वे–**ग. रा. सु.**
[4] यतु–**प. उ.** [5] त्वर्थवा–**ए. उ.** तुवा **नं.**

भावे व्यापारकाले पाको वर्तेत इति न स्यात् । तदाख्यातस्याप्रयुक्तत्वेन तदर्थव्यापारवर्तमानत्वमादाय वर्तेत इति प्रयोगनिर्वाहासम्भवात् । न चाद्यापि फले शक्तिः क्लृप्ता । येन पाको वर्तेत इत्यत्र पाकशब्दो लाक्षणिकः स्यात् ॥

किं चैवं व्यापारविगमे फलकाले पाको वर्तेत इति कदाचित्प्रयोगः स्यात् । पाकशब्दमुख्यार्थस्य विक्लृत्तेः सत्त्वादिति ॥

धातोर्मण्डनोक्तफलवाचित्वभङ्गः ॥ ५८ ॥

अथ उपसर्गाणां वाचकत्वसमर्थनम् ॥ ५९ ॥

एवं प्रजयतीत्यादौ प्रादिनोपसर्गेण प्रकर्षादि-

ग्रन्थोक्तदिशा तुल्यन्यायतया परिहृतमित्यत आह—**तदाख्यातस्येति** । तर्हि पाक इति प्रयोगः पाकानुकूलव्यापारे लाक्षणिकोऽस्त्वित्यत आह—**न चाद्यापीति** । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकं चाह—**किंचैवमिति** ॥

धातोर्मण्डनोक्तफलवाचित्वभङ्गः ॥ ५८ ॥

अथ उपसर्गाणां वाचकत्वसमर्थनम् ॥ ५९ ॥

यत्तु मणौ—शब्दखण्डे उपसर्गास्तु द्योतका न वाचका इत्यादिना द्योतकत्वमुक्तं तन्नेतिभावेन धात्वर्थनिरूपणप्रसङ्गात्तत्संसृष्टोपसर्गार्थमपि[1] निरूपयति—**एवमिति** । कुत इत्यत आह—

[1] अपिपदं न—**नं.**

रूपार्थविशेषप्रतीतेः प्रादेः प्रकर्षादौ शक्तिरेव । न तु मण्याद्युक्तं धातुगतशक्त्य[1]वच्छेदकत्वरूपमुपसन्दानत्वापरपर्यायं द्योतकत्वम् । गवादिशब्दानां स्वार्थ इव प्रादेरपि प्रकर्षादावावापोद्वापाभ्यां शक्तिग्रहात् ॥

प्रकृष्टजयप्रत्ययस्य च जयमात्रे क्लृप्तशक्तिकजिधातुसमभिव्याहारेणोपपत्तौ धातावेव प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टजये शक्तिकल्पने गौरवात् ॥

अन्यथा शुक्लां गामानयेत्यादावपि गोशब्द एव शुक्लोत्तरगोशब्दत्वेन शुक्लगवि शक्ति[2]कल्पनाप्रसङ्गाच्च । न च सार्थकत्वेन क्लृप्तस्य धातोरेव

गवादीति । आवापोद्वापाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । प्रादेरन्वये प्रकर्षादिधीस्तद्व्यतिरेके तदभावधीरित्येवमावापोद्वापाभ्यामिति भावः ॥

नन्वावापोद्वापयोः शक्ततावच्छेदकत्वेनोपपत्तिरस्त्वित्यत आह—**प्रकृष्टजयप्रत्ययस्य चेति** । **शुक्लगवीति** । समासान्तस्यानित्यत्वात्साधुः ॥

ननु—शुक्लशब्दस्यापि गोशब्दस्येव लोकेऽर्थवत्त्वं क्लृप्तं न तु प्रादेरुपसर्गस्यातो वैषम्यान्न प्रतिबन्दीति भावेनाशङ्क्य निराह—**न च सार्थकत्वेनेति** । जयार्थत्वं प्रकृष्टजयार्थत्वमित्येवंरूपेण नानार्थ-

---

1 क्तताव—**नं. क. रा. सु.** त्वर्थगतशब्दता—**ग.** 2 क्तिः कल्प्यास्यात्—**नं. ग. रा. सु.**

नानार्थत्वं कल्प्यम् । न तु स्वातन्त्र्येणार्था[1]-नवबोधकत्वेन निरर्थकस्य प्रादेरर्थवत्त्वमिति वाच्यम् । व्यतिस इतादावुपसर्गस्यापि[2] स्वातन्त्र्येणा[3]न्वयबोधकत्वदर्शनात् ॥

[4]अस्वातन्त्र्यमात्रेण निरर्थकत्वे चशब्दैव शब्देवशब्दादीनां प्रकृतिप्रत्यया[5]दीनां च नैरर्थक्यप्रसङ्गात् । धातोरेवाक्षादिवन्नानार्थत्वेऽर्थविशेषबोधने उपसर्गानपेक्षाप्रसङ्गात्[6] ॥

त्वमित्यर्थः । **स्वातन्त्र्येणेति** । धातुपरित्यागेनेत्यर्थः । **व्यति स इति** । विअतीत्युपसर्गद्वयपूर्वकादसभुवीत्यस्मात् 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदे 'श्नसोरल्लोप' इत्यकारलोपे 'तासस्त्योर्लोप' इति सकारलोपे प्रत्ययसकारस्य 'सात्पदाद्योरिति' षत्वाभावे च व्यतिस इति रूपम् । व्यतिभवस इत्यर्थः । **उपसर्गस्येति** । जातावेकवचनम् । तत्र धातोरश्रवणेप्युपसर्गप्रत्ययमात्रश्रवणेप्यर्थबोधदर्शनादित्यर्थः ॥

तत्रापि स्मृतधातोरेवार्थ[7]बोधकत्ववादिनं प्रत्याह—**अस्वातन्त्र्यमात्रेणेति** । **चशब्दैवशब्देवशब्दादीनामिति** । चशब्दस्यैवकारस्य इवशब्दस्य तुशब्दहिशब्दादीनां प्रत्येकमर्थबोधकत्वाद्दृष्टे-

1 र्थाव–**ग.** र्थबो–**रा.** र्थाबो–**सु.** 2 अपि पदं न–**ग. सु.** 3 णार्थबो–**रा. सु.** 4 "व्यति स इत्यादौ" इत्यारभ्य नास्ति–**क. नं.** 5 आदिपदं नास्ति–**ग. रा.** 6 च इत्यधिकम्–**सु.** 7 बोधकत्व इति नास्ति–**ए.**

न चोपसर्गस्यापि शक्तत्वे धात्वपेक्षा न स्यादिति वाच्यम् । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां प्रत्ययप्रकृत्योरिवोपसर्गेण साधुत्वार्थमेव धातोरपेक्षणेनार्थबोधनार्थमनपेक्षणात् । धातुस्त्वर्थविशेषबोधनार्थमेवोपसर्गसापेक्षः । अन्यथा चकारादिरपि समभिव्याहृतशब्दान्तरस्य, प्रकृतिरपि प्रत्ययस्योपसन्दानं स्यात् ॥

किंचैवं धातोः प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टजये शक्तिश्चेत्प्रशब्दस्यैव जिपूर्वत्वेन तत्र शक्तिः किं न

रिति भावः । **प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति** । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय इति प्रकृतिः स्वस्य साधुत्वार्थमेव प्रत्ययसाहाय्यमपेक्षते न तु स्वार्थबोधनार्थम् । प्रत्ययोपि स्वस्य साधुत्वार्थमेव प्रकृतिमपेक्षते । यथा तथैवोपसर्गेणापि 'उपसर्गाः क्रियायोगे' इति सूत्रेण प्रादीनां क्रियावाचियोगे सत्येवोपसर्गसंज्ञोक्त्योपसर्गाणां क्रियाविनाभावेन साधुत्वार्थमेव धात्वपेक्षा न त्वर्थबोधायेत्यर्थः ॥

ननु—जिप्रभृतिधातुरपि स्वयमेव प्रकृष्टजयादिवाचकः उपसर्गं तु स्वस्य साधुतार्थमेवापेक्षते । न तु प्रकृष्टत्वादिरूपार्थविशेषबोधनाय । येनोपसर्गाणा[1]मप्यर्थवत्त्वं स्यादित्यत आह—**धातुस्त्विति** । उपसर्गव्यतिरेकेण केवलधातुप्रयोगस्यापि दर्शनेन तेन विना धातो साधुत्वं नेत्यस्याभावादिति भावः । **उपसन्दानं स्यादिति** । द्योतकः स्यान्न त्वर्थविशेषस्य वाचकः स्यादित्यर्थः ॥

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां जिधातोर्जयरूपार्थवत्त्वं क्लृप्तमिति न

[1] अपि पदं न—ए.

स्यात्। तस्मादावापोद्वापाभ्यां जिधातोर्जय इव प्रशब्दस्यापि प्रकर्षे शक्तिरेव। एवं चेत् प्रतिष्ठत इत्यत्र प्रकृष्टगतिनिवृत्तिधीरेव स्यात्, न तु गतिधीरिति चोद्यं तूभाभ्यां समाधेयम्॥

यदि तव ष्ठाधातुः प्रोत्तरो गत्यर्थस्तदनुत्तरस्तु गतिनिवृत्त्यर्थ इति नानार्थस्तर्हि ममापि प्रशब्दः ष्ठाधातुपूर्वो गत्यर्थस्तदपूर्वस्तु प्रकर्षार्थ इति नानार्थोऽस्तु॥

ननु तथात्वे प्रतिष्ठत इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य गमनान्वयो न स्यात्। प्रशब्दस्याप्रकृतित्वात्। प्रत्ययस्य च प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमात्। धातुस्तु प्रकृतिरिति मन्मते न

वैपरीत्यं युक्तमित्याशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति—**तस्मादिति**। उक्तार्थे बाधकमाशङ्क्य निराह—**एवं चेदिति**। **प्रतिष्ठत इति**। 'समवप्रविभ्यःस्थः' इत्यात्मनेपदम्। **गतिनिवृत्तिधीरिति**। 'ष्ठागतिनिवृत्ता' विति धातुपाठादिति भावः। **उभाभ्यामिति**। उपसर्गस्यावाचकत्ववादिना वाचकत्ववादिना चेत्यर्थः॥

प्रतिष्ठत इत्यत्र गमनं धात्वर्थ एवेत्यादिना मण्युक्तं समाधिमनूद्य समं[1] तन्ममापीत्याह—**यदीत्यादिना**। गमनस्य प्रशब्दार्थत्वे भावनान्वयो न स्यादिति मण्युक्तं बाधकमाशङ्कते—**ननु तथात्व इति**। गतेः प्रशब्दार्थत्व इत्यर्थः। **प्रत्ययार्थस्येति**। लट्प्रत्ययार्थस्य प्रयत्नस्य व्यापारस्य वा गमनेन सह जनकत्वरूपान्वयो न स्यादित्यर्थः। कुत इत्यत आह—**प्रशब्दस्येति**। **मन्मत इति**। प्रोत्तरस्थाधातोरेव

[1] संमत--उ.

दोष इति चेन्न । त्वयैवाख्यातार्थभूतायां संख्यायामस्य नियमस्य त्यागात् ॥

किंच प्रत्ययार्थान्वयेपि प्रयोजकीभूतं प्रकृत्यर्थत्वं–न तावत्प्रकृतिजन्यधीविषयत्वम् । घटमानयेत्यादावाकाशादेः कारणत्वसंबन्धेन प्रकृतिजन्यधीविषयत्वेन कर्मत्वान्वयप्रसङ्गात् ॥

नापि प्रकृतिवृत्तिविषयत्वम् । गम्भीरायां नद्यां मत्स्य इत्यादौ गम्भीरनद्याः सप्तम्यर्थानन्वयप्रसङ्गात् । न हि विशिष्टं नदीवृत्तेर्विषयः ॥

गमनमर्थः, प्रशब्दस्तूपसन्दानमात्रमिति मते दोषो नास्ति, कुतः धातुस्तु प्रकृतिरिति हेतोरित्यर्थः ॥

यद्वा धातुस्तु प्रकृतिः गमनवाचक इति मन्मत इति यथान्यास एव योजना । **अस्य नियमस्येति** । प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमस्येत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थ एवान्वयस्वीकारादिति भावः । व्यक्तमेतत्कर्त्रादेर्लकारवाच्यत्वसमर्थनवादे । न च संख्यान्वयप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थान्वितत्वानियम इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहात् । वर्तमानत्वस्य यत्नान्वयस्वीकाराच्च ॥

अस्तु वायं नियमस्तथापि गतेः प्रशब्दार्थत्वेपि न प्रत्ययार्थानन्वयानुपपत्तिः । उपसर्गार्थस्यापि प्रकृत्यर्थत्वमस्त्येवेति वक्तुं प्रकृत्यर्थत्वेन प्रसक्तं पक्षद्वयं तावदपाकरोति–**किंच प्रत्ययार्थेति** । परमतेनाह–**आकाशादेः कारणत्वसंबन्धेनेति** । तन्मते शब्दस्य जन्यत्वेन घटादिशब्दान्प्रत्याकाशस्य कारणत्वात् । **विशिष्टं नदीति** । गाम्भीर्य-

किंतु वृत्तिसहकारेण प्रकृतिप्रयोज्यधीविषयत्वमात्रम् । अस्ति च तत्प्रशब्दार्थेपि गमने । तस्य प्रशब्दशक्तिसहकारेण ष्ठाधातुरूपप्रकृतिप्रयोज्यधीविषयत्वात् । भवति हि प्रशब्दशक्तिजन्यापि गमनधीः ष्ठाधातुप्रयोज्या । धात्वभावेऽसाधुत्वेन प्रशब्दस्याख्यातस्य च प्रयोगासंभवात् ॥

यद्वाश्वकर्णादिशब्दस्य वृक्षविशेष इव प्रोत्तरस्य ष्ठाधातोर्गमने रूढत्वाद्धातुवत्प्रशब्दोपि शक्त्याश्रयकोटिनिविष्ट एव न तूपसन्दानम् ॥

युक्तनदी न नदीपदवृत्तेर्विषयः । येन नद्यामित्यत्र श्रुतसप्तम्यर्थान्वयः स्यादित्यर्थः । यद्वान्विते वृत्तेस्त्वयानङ्गीकाराद्गाम्भीर्यवैशिष्ट्यस्य समभिव्याहारलभ्यत्वाद्विशिष्टनदी न वृत्तेर्विषय इत्यर्थः ॥

प्रकृत्यर्थत्वं निष्कृष्य वदन्प्रकृते तदस्तीत्याह—**किं त्वित्यादिना**। धातुप्रयोज्यत्वं व्यनक्ति—**धात्वभाव इति** । प्रयोगनिर्वाहकत्वेन धातोरन्यथोपयोगे प्रत्ययस्यापि प्रकृतिसाधुत्वार्थतापत्ते[1]र्धातोरप्यर्थवत्त्वावश्यंभावादित्यनुशयेनाह—**यद्वेति** । **रूढत्वादिति** । मुख्यार्थधीद्वारा गत्यर्थप्रतीतेरभावेन शीघ्रमेव गच्छतीत्यादाविव प्रतिष्ठत इत्यादावपि गत्यर्थप्रतीतेरिति भावः ॥

एतेन—प्रतिष्ठित इत्यत्र विरोधिलक्षणया धातोर्गमनोपस्थितिः तात्पर्यग्राहकः प्रशब्द इति मण्युक्तं निरस्तम् । गतिप्रतीतौ मुख्यार्थधीविलम्बाभावात् । विवरिष्यते चायं लक्षणापक्षनिरासोऽग्रे ॥

---

[1] रिति भावः एतेना इत्यस्ति—ए.

केचित्तु—प्रतिष्ठत इत्यत्र प्रशब्दो निषेधार्थः। एवं च प्रशब्दार्थेन निषेधेन धात्वर्थस्य गतिनिवृत्तेः प्रतियोगित्वेनान्वयाद्गतिनिवृत्तिनिषेधधीरस्तु[1]। न चैवं गतिनिवृत्तिनिषेधस्याप्रकृत्यर्थत्वादाख्यातार्था[2]न्वयो न स्यादिति शङ्क्यम्। गम्भीरायां नद्यामित्यत्र गम्भीरनद्योरन्वयानन्तरं विशिष्ट एवार्थे नद्युत्तरसप्तम्यर्थान्वयवत्तण्डुलान्पचतीत्यत्र तण्डुलविशिष्टपाके भावनान्वयवच्च प्रशब्दार्थधात्वर्थयोर्निषेधप्रातियोगिनोरन्वयानन्तरं विशिष्टे गतिनिवृत्तिनिषेधे भावनान्वयसंभवात्। गतिनिवृत्तिरूपप्रतियोग्यनुल्लेखस्तु प्रळयविरामविमलस्थित्यादिशब्दजन्यप्रतीताविव शब्दस्वभावाद्युक्त इत्याहुः॥

उक्तार्थे बाधकमाशङ्क्य निराह—**नचैवमिति**। अप्रकृत्यर्थत्वात्—धातुरूपप्रकृत्यर्थत्वाभावात्। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमादिति भावः। तर्हि प्रतियोग्युल्लेखः स्यादित्यत आह—**गतिनिवृत्तिरूपेति**। **स्थितीति**। गतिनिवृत्तिरूपत्वेपि न तथोल्लेख इति भावः॥

अत्र पक्षे [3]यद्यप्यनेकसंविधानसापेक्षतया कुसृष्टित्वं रूढपक्षस्यैव ऋजुत्वमित्यस्त्यरुचिर्बीजम्। तथापि मण्युक्तलक्षणानिरासायैतत्पक्षावतार इति ज्ञेयम्॥

---

[1] युक्ता—**नं.** त्युक्तम्—क. **ग. रा. सु.** [2] र्थत्वान्व—**ग. रा.** [3] यद्यपि इति नास्ति—**ए. उ. नं.**

ननु—गतिनिवृत्तौ क्लृप्तशक्तिकस्य ष्ठाधातोः प्रोत्तरस्य गमने लक्षणैवास्तु । विरोधरूपस्य संबन्धस्य सत्त्वात् ।[1] कृतं प्रशब्दस्य शक्तिकल्पनया अनन्यलभ्यस्यैव शक्यत्वात् । तथा च प्रजयतीत्यात्रापि जयमात्रे शक्तस्य जिधातोः प्रकृष्टजये लक्षणैवास्त्विति चेन्न । अनुभवति परिणमत इत्यादौ विरोधरूपस्यापि शक्यसंबन्धस्याभावात् । तत्र कथंचिच्छक्यसंबन्धकल्पने प्रशब्दस्यैव कथंचिच्छक्यसबन्धकल्पनेन गमने लक्षणास्तु ॥

अथवा प्रतिष्ठत इत्यत्रेत्यादिना मण्युक्तलक्षणापक्षं चानूद्य प्रत्याह—**नन्विति । अनुभवतीति ।** सत्तार्थस्य[2] भूधातोरुपसर्गयोगेनानुभवार्थत्वं प्रतीयते । तत्रानुभस्य सत्ताविरोधित्वाभावात् । परिणमत इत्यत्रापि प्रह्वीभावार्थकस्य नमेः परीत्युपसर्गयोगेन विकाररूपार्थकत्वं प्रतीयते । स च न प्रह्वीभावविरोधीति भावः । **तत्र कथंचिदिति ।** अनुभवस्य वस्तुसत्ताधीनत्वादिनेत्यर्थः । **प्रशब्दस्यैवेति ।** यत्नादिप्रकर्षेण गतेर्जायमानत्वात्प्रकर्षरूपशक्यार्थेन गतेः कथं चिज्जन्य[3]-जनकत्वादिरूपसंबन्धसंभवात् । आवापोद्वापाभ्यां प्रोपसर्गादेव गतिप्रतीतिदर्शनादिति भावः ॥

न चैवं प्रशब्दस्यैव गत्यर्थत्वे धात्वपेक्षा न स्यादिति शङ्क्यम् । शब्दसाधुत्वार्थमेव तदपेक्षणेनार्थबोधने तदपेक्षाभावस्योक्तत्वात् । तादृश-

---

[1] तथा च इत्यधिकम्–**नं.** [2] तु धा–**उ. नं.** [3] न्यत्वज–**ए.**

किंचप्रजयतीत्यादौ क्लृप्तशक्तिकजिशब्दलक्षणयैव प्रशब्दार्थलाभेन तच्छक्त्यपलापे क्लृप्तशक्तिकप्रत्ययलक्षणयैव धात्वादिप्रकृत्यर्थलाभेन धात्वादिशक्त्यपलापः स्यात् ॥

किंच प्रशब्दस्य प्रकर्षे शक्तिरन्वयव्यतिरेकसिद्धा । प्रकृष्टजयस्तु पदान्तरसमभिव्याहारलभ्य इति न तत्र धातोर्लक्षणा ॥

किंच संभूयैकार्थबोधकत्वरूपैकवाक्यत्वरक्षार्थं गङ्गाशब्दादौ लक्षणा कल्प्यते । प्रशब्दस्य निरर्थकत्वे च कथमेकवाक्यत्वम् । यद्रक्षणार्थं लक्षणा क[1]ल्प्यते । उपसंदानतयैकार्थबोधकत्वेनैवैकवाक्यत्वे च गङ्गाशब्दस्याप्युपसन्दानत्वे[2]नैकवाक्यत्वं स्यात् ॥

स्यापि प्रकृत्यर्थत्वकथनेनाख्यातार्थान्वयस्यापि प्रागेवोक्तत्वादिति भावः ॥

प्रशब्दस्य शक्यार्थ एव नेति वदन्तं प्रत्याह—**किंचेति** । **धात्वादिशक्त्यपलाप इति** । ननु विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यस्यापि संभवाद्द्वयोरप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्लृप्तशक्तिकत्वान्नान्यतरशक्त्यपलाप इतिचेत्तर्ह्युपसर्गस्यापि क्लृप्तशक्तिकत्वान्नापलापः कार्य इति सममिति भावः ॥

यदपि प्रकृष्टजये लक्षणैवास्त्विति तन्निराह—**किंचेति** । लक्षणाबीजाभावाच्च प्रजयतीत्यादौ लक्षणा न युक्तेत्याह—**किंच संभूयेति** ॥

---

[1] कल्प्येत—ग. रा. सु. [2] नैक—रा. सु.

किंच प्रकृष्टजये धातोर्लक्षणा चेत्प्रशब्दापेक्षा न स्यात् ॥

न च यथा बहुव्रीहिस्थगोशब्दस्य बहुव्रीहिर्लक्ष्येऽन्यपदार्थे तात्पर्यग्राहकस्तथा धातोः प्रशब्दो लक्ष्ये प्रकृष्टजये तात्पर्यग्राहक इति वाच्यम् । तथात्वे तद्वदेव नियतलक्षणात्वेन प्रपूर्वस्य जिधातोः प्रकृष्टभङ्गादौ लक्षणाभावप्रसङ्गात् ॥

यदि तु—प्रशब्दः प्रकृष्टभङ्गादावपि तात्पर्यग्राहकस्तर्हि प्रशब्दमात्रस्यानियतत्वात्तात्पर्यनियमार्थं प्रकरणादिकमावश्यकमिति प्रशब्दवैयर्थ्यम्॥

किंच—प्रकृष्टजये लक्षणा चेज्जयत्वप्रकारिकाधीर्न स्यात् । लक्ष्यस्य शक्यतावच्छेदकरूपेणाप्रतीतेः ॥

मण्युक्तमुपसर्गप्रयोजनमाशङ्क्य निराह—**न च यथेति** । चित्रगुरित्यादिस्थगोशब्दस्य यत्तात्पर्यमन्यपदार्थे तद्ग्राहको यथा बहुव्रीहिः तथा धातोस्तात्पर्यग्राहकः प्रशब्द इत्यर्थः । तद्वदेव बहुव्रीहेरिवैकार्थविशेषलाक्षणिकत्वनियमेनेत्यर्थः । **प्रशब्दमात्रस्येति** । तस्य प्रकृष्टजयादावनेकार्थतात्पर्यग्राहकत्वेन तन्मात्रस्येह प्रकृष्टजयोऽर्थः । इह च प्रकृष्टभङ्गोऽर्थ इत्यर्थविशेषतात्पर्यनिर्णयाक्षमत्वात्तत्प्रकरणादिरूपतात्पर्यनिर्णायकान्तरसापेक्षत्वे तेनैव पूर्णत्वाद्व्यर्थः प्रशब्द इत्यर्थः । **शक्यतावच्छेदकेति** । प्रजयतीत्यादावपि विशेष्यवाचकस्य धातो-

अत एवाजहत्स्वार्थायामपि लक्षणायां काकस्यापि न काकत्वेन धीः। किंतु दध्युपघातकत्वेनैव ॥

तस्मादुपसर्गाः स्वार्थे शक्ता एव। वैयाकरणानामुपसर्गे निरर्थकत्वप्रसिद्धिस्तु स्वातन्त्र्येणार्थानवबोधकत्वमात्रेण। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं भगवत्पादैः—

"समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यते।"

इति;

"उपसंक्रमणं चैव द्वितीयोद्देशितं प्रति।
अतिक्रमं वदन्तं तमुपशब्दो निवारयेत् ॥"

इति च ॥

उपसर्गाणां वाचकत्वसमर्थनम् ॥ ५९ ॥

विशिष्टे लक्षणैवेति मण्युक्त्या जयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः ॥

नन्वेवमाद्यस्य द्वितीयपादे 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इत्यत्र 'निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं वक्तव्य'मित्यादिमहाभाष्योक्तेः, कैयटे च पस्पशादिमग्रन्थे निपातानां द्योतकत्वं वाक्यपादीये निर्णीतमित्याद्युक्तेस्तद्विरोध इत्यत आह—**वैयाकरणानामिति**। अन्यथा 'अतिरतिक्रमणे च' 'सुः पूजायाम्' इत्याद्युक्तिर्न स्यादिति भावः। **समिति हीति**। वाक्यमुपासनापादीयानुव्याख्याने

अथ रूढ्यादिवृत्तित्रयलक्षणम् ॥ ६० ॥

अस्य च शब्दस्य वृत्तिस्त्रिधा । अभिधा

समन्वयसूत्रस्थसमित्यस्यार्थोक्तिपरम् । उपसक्रमणं चेति वाक्यं त्वानन्दमयनयानुव्याख्याने 'एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्ये' ति श्रुतिस्थोपशब्दव्याख्यानपरम् ॥

उपसर्गाणां वाचकत्वसमर्थनम् ५९ ॥

अथ रूढ्यादिवृत्तित्रयलक्षणम् ॥ ६० ॥

एवं प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गादिशब्दार्थनिर्णये सति तदर्थबोधोपायरूपप्रवृत्तिचिन्तावसरः । तत्र—

'प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिरित्यभिधीयते'

इत्यानुमानिकपादीयानुव्याख्यानसुधायां "मुख्यवृत्तिरपि त्रेधा भवति । योगो रूढिर्योगरूढि"रित्यादिवाक्यानि विवृण्वानो वृत्तिसामान्यलक्षणमग्रे विवक्षुर्विभागेन तावन्निर्दिशति---**अस्य चेति** । यस्य शब्दस्यान्वितार्थाभिधायकत्वादिरूपोर्थोऽभिहित अस्येति सङ्गतिं सूचयति । जात्यभिप्रायमेकवचनम् ॥

यद्वास्येति लौकिकेष्वर्थेषु व्यवह्रियमाणस्य न तु विष्णावित्यर्थः । विष्णौ व्यवह्रियमाणशब्देषु वृत्तिभेदस्य चन्द्रिकायां व्युत्पादनात् । अतो न वक्ष्यमाणोपष्टम्भकानानुगुण्यमिति ध्येयम् । गौण्या

लक्षणा गौणी चेति । तदुक्तमनुव्याख्याने—

"तस्मात्परममुख्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यता ।
उपलक्षणा च गौणी च तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः" ॥

इति । तत्राद्या मुख्यवृत्तिरित्युच्यते । द्वितीयतृतीये त्वमुख्यवृत्ती इति ॥

वृत्तिश्च शब्दस्य[1] तात्पर्यरूपमर्थप्रतिपादकत्वम् । न तु मण्युक्तरीत्या शाब्दबोधानुकूलपदार्थोपस्थितिहेतुः [2] पदार्थसम्बन्धः । वाक्यस्थं पदं न स्मारकमित्युक्तत्वेन शाब्दा[3]न्वयबोधानुकू-

---

लक्षणातो ज्यायस्त्वेप्यनुव्याख्यानानुरोधेनायं निर्देशः । **तदुक्तमिति** । आनुमानिकपादे । अन्यत्र तिस्रः शब्दस्य वृत्तय इत्यन्वयः । गौणी चेत्यनन्तरमिति शब्दोऽध्याहार्यः

ननु—तत्र मुख्यतेत्येवोच्यते नत्वभिधेति तत्कथं संमतिरित्यत आह—**तत्राद्येति** । मुख्यतेत्युक्त्या लब्धार्थमाह—**द्वितीयतृतीये त्विति** । का नाम वृत्तिरित्यतस्तत्सामान्यलक्षणमुक्त्वा तत्साधयति—**वृत्तिश्चेति** । अत एव प्रागेवानुक्तिः । प्रतिपादकत्वं प्रतिपत्तिजनकत्वम् । **मण्युक्तेति** । शक्तिवादे । **शाब्देति** । शाब्दबोधपदं अन्वयबोधपरम् । शाब्दान्वयबोधानुकूला या पदार्थोपस्थितिस्मृतिरूपा तद्धेतुः पदपदार्थनिरूपितः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥

उक्तत्वेनेति । भाट्टाभिमताभिहितान्वयभङ्गे । तथाचासंभवि लक्षणमिति भावः । प्रकारान्तरेण मण्युक्तलक्षणस्य वृत्तावसंभवमाह—

---

[1] स्यार्थ—रा. सु. [2] पदेत्याधिकम्—ग. रा. सु. [3] ब्दबोधान्व—नं.

लायाः स्मृतिरूपायाः पदार्थोपस्थितेर[1]भावात् । अयं शब्दोनेन सम्बन्धेनात्रार्थे वर्तत इति सम्ब-न्धस्य वृत्तिहेतुत्वव्यवहाराच्च । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गाशब्दस्य प्रवाहे वृत्त्यभावव्यवहाराच्च॥

तत्र शक्त्या प्रतिपादकत्वमभिधा । न तु मण्युक्तरीत्या शक्तिरेव । गङ्गायां घोष इत्यत्रापि गङ्गाशब्दस्य तीरे शक्तिसद्भावेन तदभिधत्त इति व्यवहारापातात् । तत्र शक्तेर्मूकीभूतत्वान्न तथा

अयमिति । अनेनेति । शक्तिसंबन्धेन लक्षणासबन्धेनेति शक्त्यादि-परामर्शः । वर्तते वृत्तिमान्भवतीत्यर्थः ॥

ननु—गजेन धनवानित्यादौ गजरूपधनवानित्यर्थवत् शक्ति-सबन्धरूपवृत्तिमानित्यर्थोस्त्वितिवादिनं प्रत्याह—**गङ्गायामिति** । लाक्षणिकस्थळे प्रवाहादौ वृत्तिहीनेपि गङ्गादिशब्दे शाब्दबोधानुकूल-तीरादिपदार्थोपास्थितिहेतुभूतस्य तीरसबन्धस्य प्रवाहे सत्त्वेन त्वदुक्त-लक्षणसत्त्वाद्गङ्गादिपदेपि प्रवाहे वृत्तिः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । तथा व्यवहाराभावात् । प्रत्युत वृत्त्यभावव्यवहार एवास्तीति त्वदुक्तलक्षण-मतिव्याप्तमिति भावः ॥

एवं सामान्यलक्षणविभागविशेषोद्देशौ च प्रदर्श्याभिधालक्षणं तावदाह—**तत्र चेति** । वृत्तित्रयमध्ये । **तीरे शक्तिसद्भावेनेति** । प्रवाहगोचरशक्तेस्तीरं प्रत्यप्रतिहतत्वेन शब्दगतशक्तिमात्रस्याभिधात्वे तीरमभिधत्तं इति स्यात् । शक्त्यभिधायकत्वमभिधेति पक्षे तु नायं

[1] रेवा-ग. रा. सु.

व्यवहार इति । अप्रतिपादकत्वातिरिक्तस्य मूकीभावस्याभावेन प्रतिपादकत्वस्यैवाभिधात्वसिद्धेः ॥

(अभिधापि त्रेधा । रूढिर्योगो योगरूढिश्चेति । तत्राखण्डशक्त्या प्रतिपादकत्वं रूढिः । यथा घटादिशब्देषु । न च तेष्वौणादिकप्रत्ययान्तत्वाद्यौगिका इति शङ्क्यम् । अर्थानुगमादर्शनेन व्याकरणस्य साधुत्वमात्रपरत्वात् । अन्ततः प्रकृतिप्रत्यययोरपि स्वार्थे रूढेराश्रयणीयत्वाच्च । न तु समुदायशक्ती रूढिः । एकाक्षर[1]प्रत्ययादौ[2] समुदायाभावात् । योगविवक्षया प्रयुक्ते मण्डपादिशब्दे रूढिव्यवहारापाताच्च ।(अवयवशक्तिसापेक्षा वृत्तिर्योगः) यथा कुम्भकारौपगवराजपुरुषादि-

---

दोषः । तीरप्रतिपादने प्रवाहशक्तेरकिंचित्करत्वादिति भावः । शक्तिरेवेत्यस्य ज्ञानजननसामर्थ्यमेवेत्यर्थः । तीरे शक्तीत्यस्य तीरज्ञानजनने सामर्थ्यसद्भावेपीत्यर्थ इत्येके । **अखण्डेति** । अवयवशक्त्यर्थाप्रतिपादके योगेऽतिव्याप्तिनिरासायाखण्डेत्युक्तिः । अखण्डा वृत्ती रूढिः अवयववृत्तिर्योगः इति प्रमाणलक्षणटीकोक्तेरपि अयमेवार्थो ध्येय इति भावः । रूढ्यभावमाशङ्क्य निराह—**नचेति** । **मण्डपादीति** । मण्डं पिबतीत्यर्थविवक्षया प्रयुक्तेपि शब्दे गृहविशेषविषयसमुदायशक्तेः सत्त्वादिति भावः । यद्वा मण्डशब्दपशब्दयोरपि प्रत्येकसमुदायरूपत्वेन समुदायशक्तेस्तत्रापि भावादिति भावः । **वृत्तिरिति** ।

---

[1] पदादौ—**नं.** [2] तदभावात्—**सु.**

शब्देषु । न चात्रापि व्याकरणं साधुत्वमात्रपरम् । अर्थानुगमदर्शनात् । यद्यपि कुम्भप्रातिपदिककरोतिधात्वणप्रत्ययाः स्वस्वार्थेन्यानपेक्षा रूढा एव । तथापि समुदायः कुम्भकर्तृ[1]रूपे विशिष्टेऽर्थेवयवशक्तिसापेक्षः । न त्वश्वकर्णादिशब्दो वृक्षविशेष इव तन्निरपेक्ष इति यौगिकः । न च वाक्यस्यापि स्वार्थबोधने स्वावयवभूतपदशक्तिसापेक्षत्वाद्योगवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । अवयवशब्देन पदा-

---

अर्थप्रतिपादकत्वं योग इत्यर्थः । कृदन्ततद्धितान्तसमासशब्दानां त्रिविधानां यौगिकानां सुधोक्तानामेवोदाहरणानामुक्तिर्यथा कुम्भकारेत्यादि । कुम्भं करोतीति कुम्भपदे कर्मण्युपपदे 'डुकृञ् करणे' इत्यस्मात् 'कर्मण्यण्' इत्यण्प्रत्यये[2] कुम्भकारेति रूपम् । उपगोरपत्यमित्यपत्यार्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यण्प्रत्यये औपगवेति रूपम् ॥

शाकटायनाभिमतं योगवृत्त्यभावमाशङ्क्य प्रत्याह—**न चात्रापीति** । घटादिशब्देष्विवेत्यपेरर्थः ॥

ननु—कुम्भादिपदानां प्रत्येकं रूढत्वात्कथं यौगिकत्वमित्याशङ्कामनूद्य प्रत्याह—**यद्यपीति** । योगलक्षणस्यातिव्याप्तिमाशङ्क्य निराह — **न च वाक्यस्यापीति** । **पदावयवस्येति** । न चैवं राजपुरुष इत्यादौ योगिकत्वं न स्यात । पदसमुदायरूपत्त्वात्तस्येति वाच्यम् । ऐकपद्यमैकस्वर्यमैकाविभक्तिकत्वं समासप्रयोजनमित्युक्त्या समस्तस्याप्येकपदत्वेन तदवयवस्यापि पदावयवत्वसत्त्वादिति भावः । पक्षान्तरं

---

[1] तृत्वरू–नं. क. रा. सु. [2] "अचो ञ्णितीति वृद्धौ" इत्यधिकम्–उ. नं.

वयवस्य विवक्षितत्वात् । न त्ववयवशक्तिरेव योगः । एकैकस्या अवयवशक्ते रूढित्वात् । शक्तिमेलनस्यावयवे समुदाये चाभावात् । रूढिविवक्षया प्रयुक्ते मण्डपादिशब्दे योगव्यवहारापाताच्च । अवयवशक्तिसापेक्षसमुदायशक्त्यार्थप्रतिपादकत्वं योगरूढिर्यथा पङ्कजादिशब्देषु । अयं ह्यवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वं, समुदायशक्त्या पद्मत्वं च बोधयति । न तु वृत्त्यन्तरं योगरूढिः । निरसिष्यमाणत्वात् । यत्तु सुधायाम्—

"प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिरित्यभिधीयते ।"

निराह—न त्विति । किमवयवशक्तिरेकैकैव योगो अथ तत्समुदाय इति कल्पौ क्रमेण निराह—**एकैकस्या इति । योगव्यवहारापातादिति ।** तत्राप्यवयवशक्तेः सत्त्वात् । सिद्धान्ते तु तत्सत्त्वेपि तत्रावयवशक्तेर्मूकीभावेन तथा समुदायस्यार्थप्रतिपादकत्वाभावान्न दोष इति भावः । **अवयवेति ।** अवयवशक्तिसापेक्षया समुदायशक्त्येत्यर्थः । केवलरूढ्यादावतिव्याप्तिनिरासाय द्वयोरुक्तिः । **वृत्त्यन्तरमिति ।** योगवृत्तिरूढिवृत्तिभ्यामन्या नेत्यर्थः । किंतु तत्समाहाररूपैवेति भावः । **निरसिष्यमाणत्वादिति ।** योगरूढिसमर्थनवादान्ते । 'नन्वयववृत्तिर्योगः रूढिस्त्वखण्डवृत्तिरित्यादिना ग्रन्थेनेति भावः ॥

उक्तरूढिलक्षणे योग[1]रूढिलक्षणे चानुमानिकपादीयसुधोक्तिं विवृण्वान एव तद्विरोधमाशङ्क्य तत्तात्पर्योक्त्या निराह—**यत्त्विति ।** तदिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । सुधावाक्यानां विशकलितानां निष्कृष्यानुवादो—

---

[1] रूढिपदं न–ड.

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण यस्य यत्रावयवार्थसादृश्यसंबन्धानपेक्षः प्रयोगस्तस्य तत्र रूढिः। तत्रावयवार्थानपेक्षत्वोक्त्या योगयोगरूढिभ्यां मुख्यार्थसादृश्यसंबन्धानपेक्षत्वोक्त्या गौणलक्षणाभ्यां च व्यवच्छेद इत्युक्तम्। तदखण्डशक्तौ प्रमाणमप्युक्तः प्रयोगोऽसाधारणत्वाल्लक्षणं च भवतीत्यभिप्रेत्य। न तु शक्तिर्नास्तीति। अनुव्याख्याने

'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे शब्दानामनुभूयते।'

इति गवादिशब्देष्वपि शक्त्युक्तेः—

'बहुळातिप्रयोगतः। रूढमित्येव साध्यं स्यात्'

इति प्रयोगेण रूढिसाधनाच्च। सुधायामपि—

यस्य यत्रेत्यादि। अवयवार्थेति। अवयवार्थानपेक्षः मुख्यार्थसादृश्यानपेक्षःमुख्यार्थसंबन्धानपेक्ष इत्यर्थः। **तदिति।** इत्यभिप्रेत्येत्यन्वयः। **उक्तः प्रयोग इति।** अवयवार्थमुख्यार्थसादृश्यसंबन्धानपेक्ष इत्युक्तः प्रयोगः अनुमानविधया अखण्डशक्तौ प्रमाणमपि लक्षणं च भवतीत्यभिप्रेत्येत्यर्थः। तत्र हेतुरसाधारणत्वात् अतिव्याप्त्यादिशून्यत्वादिति॥

एवमभिप्रायोक्तौ बीजमाह—**शक्त्युक्तेरिति।** जिज्ञासाधिकरण उक्तेरित्यर्थः। प्रमाणमपीत्युक्तार्थे ज्ञापकमाह[1]—**बहुलेति। रूढिसाधनाच्चेति।** अनुव्याख्यान इत्यनुषङ्गः। आनन्दमयनयानुव्याख्यान इत्यर्थः। न तु शक्त्यभावमभिप्रेत्येत्युक्तार्थे ज्ञापकमाह—

---

[1] ह–"प्रयोगयुक्तेति। आनुमानिकपादीयानुव्याख्याने इत्यर्थः"। इत्यधिकम्–उ.

'प्रयोगयुक्तसादृश्य' मित्यनुव्याख्यानस्थप्रयोगशब्दस्य सामर्थ्यमर्थ इत्युक्तत्वाच्च ॥

यदपि सुधायां "प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षा वृत्तिर्योग इत्युक्तं तत्र प्रवृत्तिनिमित्तशब्देनावयवार्थोऽ[1]भिप्रेतः। रूढेरपि घटत्वादि[2]निमित्तापेक्षत्वात्। सुधायामेव रूढिलक्षणे प्रवृत्तिनिमित्तपदस्थानेऽवयवार्थपदप्रयोगाच्च ॥

अत एवानुव्याख्याने "तस्मादि"त्यादिश्लोके वृत्तितद्विशेषरूढ्यादिलक्षणानां प्रतिपादकत्वगर्भितत्वस्य विवक्षितत्वादेव गौणी[3]लक्षणालक्षणपरे—

"प्रयोगयुक्तसादृश्यं [4]संबन्धोवाप्यमुख्यतः।

प्रयोगयुक्तेति । आनुमानिकपादीयानुव्याख्यान इत्यर्थः । समग्रश्लोकोऽग्रे व्यक्तः । प्रयोगः सामर्थ्यमित्युक्तस्य प्रयोगशब्दस्य सामर्थ्यमर्थ इत्युक्तत्वादिति फलितानुवादः ॥

स्वोक्तयोगलक्षणेपि सुधाविरोधमाशङ्क्य निराह—**यदपीति** । इत्युक्तं—आनुमानिकपादे "प्रयोगमात्रबाहुल्य" मित्येतदवतारिकायामुक्तमित्यर्थः । **रूढिलक्षणे इति** । यस्य यत्रावयार्थेत्याद्युक्तलक्षण इत्यर्थः ॥

अत एवेत्यस्य विवरणं विवक्षितत्वादेवेत्यन्तम् । घटत इत्यनेनान्वयः । **इत्यादिश्लोक इति** । "तस्मात्परममुख्यत्व" मित्यादिप्रागुदाहृतश्लोक इत्यर्थः । **गौणेति** । गौण[5]लक्षणयोर्लक्षणपर इत्यस्य

[1] विवक्षितः—**सु. क.** [2] 'रूपप्रवृत्ति' इत्यधिकं—**सु.** [3] णल—**नं ग. क. सु.** [4] श्यसं—**नं. ग. सु.** [5] लाक्षणिकयोर्ल—**उ.**

वृत्तिहेतुरितिज्ञेयः पूर्वायोगे परग्रहः" ॥

इति[1] श्लोके सादृश्यसंबन्धयोः प्रतिपादकत्वरूप-वृत्तिहेतुत्वोक्तिः, सुधायां संबन्धं निमित्तीकृत्य वृत्तिर्लक्षणेत्याद्युक्तिश्च घटते ॥

केचित्तु—शाब्दबोधानुकूलः शब्दस्यार्थेन संबन्धो वृत्तिः, अखण्डशक्तीरूढिः, सखण्डशक्ति-र्योगः अवयवशक्तिसापेक्षा समुदायशक्तिर्योग-रूढिरिति शाब्दबोधानुकूलसंबन्धसामान्यस्यैव वृत्तित्वं तद्विशेषाणामखण्डशक्त्यादीनामेव च रूढ्यादित्वं तस्मादित्यादिश्लोके विवक्षितम् । वृत्तिहेतुरित्यत्र वृत्तिशब्दः[2]प्रयोग [3]परो न तु "तिस्रः शब्दस्य वृत्तय" इत्यत्रेव संबन्धपर इत्याहुः ॥

तस्मादभिधा रूढ्यादिभेदेन त्रिविधा ॥

रूढ्यादिवृत्तित्रयलक्षणम् ॥ ६० ॥

श्लोक इत्यनेनान्वयः । श्लोकार्थस्तु—प्रयोगयुक्तस्य सामर्थ्ययुक्तस्य मुख्यार्थस्य तस्य सादृश्यं संबन्धो वा मुख्यतः शब्दवृत्तिहेतुः गौण-लक्षणा वृत्तिहेतुः पूर्वस्य मुख्यस्यायोगे गौणग्रहः गौणस्याप्ययोगे लक्षणाग्रहः इति ॥

केचित्त्विति । अत्रारुचिबीजं तु संबन्धादिपक्षे प्रागुक्तमेव दूषणं ध्येयम् ॥

रूढ्यादिवृत्तित्रयलक्षणम् ॥ ६० ॥

---

[1] त्यादिश्लो—त्रु. क. [2] प्रायेत्याधिकम्—क. [3] मात्रेत्यधिकम्—गं. क.

अथ योगरूढिसमर्थनम् ॥ ६१ ॥

अत्र केचित्—पङ्कजादिशब्दास्तामरसे पद्मशब्दवद्रूढा एव। कोशेषु पद्मपर्यायत्वेन पाठात्। योगस्य[1] कुमुदादावतिप्रसक्तत्वेनातिप्रसङ्गाय रूढेरपि स्वीकारे आवश्यकत्वाद्रूढ्यैवोपपत्तेश्च। 'सप्तम्यां जनेर्ड' इत्याद्यनुशासनं च "गमेर्डो" इत्यादिवच्छब्दसाधुत्व[2]मात्रपरमित्याहुः।[3] तन्न।

अथ योगरूढिसमर्थनम् ॥ ६१ ॥

यत्तु सुधायां विरोधाद्वैफल्याच्च योगरूढिर्युक्तेति केचिदित्यादिना आनुमानिकपादे योगरूढिमाक्षिप्य तत्समाधानं कृतं तद्विवरितुमाह—**अत्र केचिदिति**। अभिधात्रैविध्यविषये योगरूढ्यपलापवादिन इत्याहुरित्यन्वयः। कोशेषु अमरादिनिघण्टुग्रन्थेषु। योगवादिनोपि रूढिरावश्यकीत्याह—**योगस्येति**। नन्वेवं योगवृत्त्यपलापे पाणिनिस्मृतिविरोध इत्यत आह—**सप्तम्यामिति**। सप्तम्यन्ते उपपदे जनीप्रादुर्भावे इत्यस्माद्धातोः कर्तरि डप्रत्यये पङ्के जायत इति पङ्कजमिति तृतीयाद्यपादे व्युत्पादनापर्यायानुशासनं च गमेर्धातोर्डोप्रत्ययो भवतीत्यौणादिकगोशब्दव्युत्पादनवत्साधुत्वमात्रपरमित्यर्थः। न हि गोशब्दे अवयवार्थनिमित्तकत्वमस्ति। तथात्वे महिष्यादावपि गोशब्द-

[1] स्यच–सु. [2] अन्वाख्यानेत्यधिकम्–सु. व्याख्यानेत्यधिकम्–रा. नं. ग. क. [3] त्साध–नं.

पङ्कजपदेनौपगवादिपदैरिवावयवार्थस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्यापि प्रतीतेः। गोशब्देन तु गमनकर्तृत्वस्याप्रतीतेः। कोशपाठस्ये[1]न्द्रपर्यायशचीपत्यादिशब्दानामिव यौगिकत्वेप्युपपत्तेः। [2]प्राभाकरा[3]स्तु—पङ्कजपदे रूढिः पद्मत्वभानार्थं वा कुमुदाद्यभानार्थंवा। आद्येपि भानं स्मृतिरनुभूतिर्वा। नाद्यः। पद्मत्वस्य पङ्कजपदाशक्यत्वेप्यदृष्टादिना वा पद्मत्वाधिकरण एव नियतप्रयोगरूपसम्बन्धयुक्तेनाशक्तेनैव पदेन वोद्बुद्धसंस्कारादेव तत्स्मृतेः। नान्त्यः। उक्तरीत्या स्मृतं पद्ममादाय

प्रयोगापत्तिरिति भावः। यत्तु सप्तम्यामित्यादि तत्तावदुद्धरति—**पङ्कजपदेनेति। अप्रतीतेरिति।** गोत्वप्रतीतेरेवानुभवात्प्रतीत्यनुरोधेनैव वृत्तिकल्पनात् गोशब्दस्य केवलरूढत्वेपि पङ्कजादिपदानां योगरूढत्वमेवोपेयमिति भावः। कोशपाठान्यथानुपपत्तिमुद्धरति—**कोशेति**। 'वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः' इति यौगिकस्यापि रूढेन्द्रादिशब्दपर्यायत्वेन यथापाठस्तथोपपत्तेरित्यर्थः। **प्राभाकरास्त्विति**। रूढ्यपलापमाहुरित्यर्थः। तत्प्रकारमाह—**पङ्कजेति**। यद्प्येतन्मतं अत्र मीमांसका इत्यादिनानूद्य मणावेव योगिरूढिवादे दूषितम्। तथापि तदुक्तदूषणप्रकारमप्रीयमाणः स्वयं निष्कृष्य तन्मतमनूद्य प्रकारान्तरेण दूषयितुमिमं प्रयत्नमकरोदित्यदोषः। अदृष्टादेः कल्प्यत्वं मन्वानः पक्षान्तरमाह—**पद्मत्वाधिकरण एवेति**। **उक्तेति**। अदृष्टादिना वेत्युक्त-

---

[1] स्य चेन्द्र–नं. क. [2] अत्रेत्यधिकम्–सु [3] स्त्वाहु.–नं. ग. क.

व्यक्तिवचनन्यायेन पङ्कप्रातिपदिकजनिधातुडप्रत्ययरूपैरवयवैः पङ्कजनिकर्तृपद्ममित्या[1]द्यनुभवसम्भवात्। न चैवं गामानयेत्यादौ गोशब्दस्यापि गवि शक्तिर्न स्यादिति वाच्यम्। तथात्वे गोशब्दवैयर्थ्यात्। इह तु पङ्कजपदमुक्तकर्तृ-

रीत्येत्यर्थः। **व्यक्तीति**। व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमादिति न्यायेनेत्यर्थः। न्यायस्यायमर्थः। किंचिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां शब्दानां बुद्धिस्थव्यक्तिविशेषपरत्वादिति। यथाग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत 'इत्यत्राग्नेर्ढक्' इति सूत्रविहितढक्प्रत्ययान्ताग्नेयीशब्देन ज्योतिष्टोमप्रकरणसन्निहितैवाग्निप्रकाशिका अग्नआयाहिवीतय इत्यादिका ऋगुपस्थाप्यत इत्युक्तं तृतीयाध्यायद्वितीयपादीयाष्टमाधिकरणे, यथावा घटेन जलमाहरेत्यादौ सन्निहितं घटादि तथा पङ्कजपदमपि किंचिद्व्यक्तितात्पर्यकतया प्रयुक्तमिति पङ्कजपदगतावयवैः पङ्कज् [2]अ इत्येवंरूपैर्बोध्यमानं पङ्कजनिकर्तृत्वं स्मर्यमाणतया बुद्धिस्थे पद्म[3] एव बोध्यते। पङ्कजनिकर्तृपद्ममिति तथाचान्यथै[4]वानुभवोपपत्तौ किं समुदायशक्त्येति भावः। एवं तर्हि रूढिमात्रविलय इति भावेनाशङ्क्य निराह—**नचैवमिति**। अदृष्टादिना वा गोत्वाधिकरण एव नियतप्रयोगरूपसम्बन्धयुक्तेन गोशब्देनैव वोक्तरीत्या गोपिण्डस्मृतिसम्भवात् न गोपदस्य गविशक्तिः कल्प्येत्यर्थः। **वैयर्थ्यादिति**। गोपदादिना गोत्वादेरनुपस्थितावन्यथोपस्थिते गोपिण्डे अवयवार्थसमर्पणरूपेणापि सार्थक्य[5]सम्भवाद्गोपदस्य रूढत्वादिति भावः। पङ्कजादियोगरूढस्थलेप्येवमास्त्वित्यत आह—**इह त्विति**।

[1] आदिपदं न—नं. क. [2] अमित्ये—उ. [3] दद्वय—नं [4] थोभयो -नं.
[5] क्यासं—नं. ए.

त्व[1]स्योपस्थित्यर्थम् । नचैवमदृष्टादिनेति पक्षे पङ्कजपदप्रयोगकाले कदाचिददृष्टादिना कुमुदस्यापि स्मृतौ तदादायावयवैः पङ्कजनिकर्तृ कुमुदमित्यनुभू[2]येतेति वाच्यम् । तत्काले पद्मस्यैव नियतस्मृतिदर्शनेन फलबलेन पद्मसंस्कारस्यैवोद्बोधकल्पनात् । न च प्रयोगसम्बन्धपक्षे पङ्कजपदेन[3] प्रयोगविषये पद्मत्ववत्तद्व्यापकस्य कुसुमत्वादेस्तद्व्याप्यस्य पुण्डरीकत्वादे[4]रपि सत्त्वात्तयोरपि स्मृतिः स्यादिति वाच्यम् । तयोः प्रयोगेण सह समानियमाभावात् । नापि कुमुदाद्यभानार्थमिति द्वितीयः । पङ्कजं कुमुदमानयेत्यादौ कुमु-

पद्मत्वादिस्मृत्यनुभवयोर्या द्वेधोपपत्तिरुक्ता तद्द्वयं क्रमेणाक्षिप्य समाधत्ते—**न चैवमिति । न च प्रयोगेति च । तयोरपीति** । तथाच—कुसुमं[5] पङ्कजनिकर्तृ पुण्डरीकं पङ्कजनिकर्तृ इत्यपि धीः स्यात् । न तु पद्मं पङ्कजनिकर्तृ इत्येव[6] । पद्मत्वापेक्षयाधिकन्यूनधर्माधिकरणेप्यवयवार्थान्वयप्रसङ्गः इति भावः । **समानियमेति** । पद्मत्ववत्येव पङ्कजपदप्रयोगः तत्प्रयोगवति पद्मत्वमितिवत्कुसुमत्ववत्येव पुण्डरीकवत्येव वा पङ्कजपदप्रयोगाभावान्न पङ्कजपदप्रयोगविषये तयोः स्मृतिरिति भावः । पद्मं पङ्कजपदशक्यं तच्छक्तिप्रश्नोत्तरविषयत्वात् सामान्यव्याप्तया सम्मतवत् । पङ्कजपदं वा पद्मे शक्तं तद्वाचकपद्मादिशब्दपर्यायत्वेन कोशेषु पठ्यमानत्वाल्लोके पद्मादिशब्दैः सहाप्रयुज्यमानत्वाद्वा सम्मतवदिति प्रयोग-

[1] त्वोप—**नं. ग.** [2] भाव्येतेति—**नं. ग. क. सु.** [3] दप्र—**सु. नं. ग क.** [4] देश्च—**नं. ग. क.** [5] कुमुदं—**उ.** [6] त्वेवम्—**नं.** इति. **ए.**

दादेरपि भानात्। किंच[1]पद्मप्रतीत्यर्थं तत्प्रत्यायकयो[2]ग एव कल्प्यः। न तु पद्मत्वे रूढिः। तस्मात्पङ्कजपदं पद्मे यौगिकमेव। इति। उच्यते। पङ्कजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे शक्त्यभावे किं पङ्कजपदशक्यमिति प्रश्ने पद्ममित्याभियुक्तानां प्रतिवचनं कोशकाराणां पद्मपर्यायतया पाठश्च न स्यात्। पङ्कजं पद्ममिति कदाचित्सहप्रयोगश्च स्यात्। न च प्रतिवचनं ज्ञापकत्वमात्रेण युक्तम्। शक्तेरेव पृष्टत्वात्। न च कोशपाठो भ्रमराशक्तस्यापि द्विरेफशब्दस्य भ्रमरपर्यायतया पाठ इव युक्तः। स हि रेफद्वययुक्तभ्रमरशब्दरूपमुख्यार्थसम्बन्धाद्भ्रमरे लाक्षणिक इति वाच्यम्। द्विरेफशब्देन मुख्यार्थानुपपत्त्यपुरस्कारेणैव भ्रमरप्रतीतेः।

अयं मन्वानो हेतूनामप्रयोजकत्वनिरासाय हेतूच्छित्तिरूपबाधकं तावदाह—**पङ्कजपदस्येत्यादिना**। आद्यप्रयोगस्यान्यथोपपत्तिमाशङ्क्य निराह—**न च प्रतिवचनमिति**। **शक्तेरेवेति**। अन्यथा प्रश्नप्रतिवचनयोर्वैरूप्यात्तेरिति भावः। द्वितीयहेतोर्वा द्वितीयतर्कस्य वान्यथोपपत्तिमाशङ्क्य निराह—**न च कोशपाठ इति**। **पाठ इवेति**। 'द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः' इत्यमरादौ पाठ इवेत्यर्थः। भ्रमराशक्तत्वं व्यनक्ति–**नहीति**। द्विरेफशब्द इत्यर्थः। दृष्टान्ता[3]सम्मत्या दूषयति—**द्विरेफेति**। क्लृप्त[4]योगमुखलक्षणयैवोपपत्तौ समुदायशक्ति-

---

[1] तदप्र–सु. नं. ग. क. [2] गाभाव ए–सु, प्रयोगाभाव ए–नं. ग. क.
[3] न्तासंग–उ. [4] प्तल–नं.

योगस्य रेफद्वययुक्तशब्दान्तरेतिप्रसक्तत्वेन भ्रमरशब्देपि रूढेरावश्यकतया भ्रमर एव रूढेरौचित्याच्च । सहाप्रयोगोप्यनन्यथासिद्ध एव । न हि पङ्कजपदावयवाः क्लृप्तया प[1]ङ्कजपदनिष्ठया शक्त्योपस्थितं पद्ममादाय पङ्कजनिकर्तृ पद्ममिति नानुभावयन्ति । किंतु कल्प्येनादृष्टादिना वाशक्तेनैव पङ्कजपदेन वोपस्थितमेवानुभावयन्तीत्यत्र हेतुरस्ति । येन पद्मपदं प्रयुज्येत । किंचास्य पाचकपदवदरूढत्वे पद्मत्वविशिष्टे समुदाय[2]व्युत्पत्ते[3]रपेक्षा न स्यात् । अस्ति च सा । अवयवव्युत्पन्नस्यापि पुंसः समुदायाव्युत्पन्नस्य पद्मत्वाप्रतीतेः । अवयवाव्युत्पन्नस्यापि वृद्धव्य-

---

कल्पनं गुर्वीति वादिनं प्रत्याह—**योगस्येति** । शब्दान्तरे—रामचन्द्रहरिश्चन्द्रादि[4]शब्दे । तृतीयहेतोरन्यथासिद्धिं निराह—[5]**सहाप्रयोगोपीति** । नन्वदृष्टादिनावेत्युक्तरीतिद्वयेनोपस्थित एवपद्मे पङ्कजपदा[6]वयवार्थान्वयेन पद्मपदाकाङ्क्षाविरहादस्तु पद्मपदस्या[7]सहप्रयोगानियमः । न तु द्वयोः शक्तत्वेन पर्यायतेत्यतः कथमन्यथासिद्धत्वमित्यत आह—**न हीति** । हेतुरस्तीत्यनेनान्वयः । समुदायव्युत्पत्त्यपेक्षान्यथानुपपत्त्या च पद्मे शक्तिः पङ्कजपदस्येतिभावेनाह—**किंचेति** । इष्टापत्तिं निराह—**अस्ति च[8] सेति** । व्यतिरेकान्वयावाह—**अवयवेति** ।

[1] पद्मपद–सु. नं. ग. क. [2] वृत्त्यपे–सु. [3] त्यपे—नं. ग. क.
[4] ब्दान्तरे–नं. [5] सहेति नास्ति–नं. ए. [6] पद्मावय—ए. [7] स्यासह–ए.
[8] चेति–नं. ए.

वहारादिना समुदायव्युत्पन्नस्य तत्प्रतीतेश्च । न च नियतप्रयोगरूपसंबन्धग्रहार्थं वृद्धव्यवहारापेक्षा न तु शक्तिग्रहार्थमिति वाच्यम् । गोशब्दादावपि तत्प्रसङ्गात् । यत्त्वत्रोक्तं तथात्वे गोशब्दवैयर्थ्यं स्यादिति । तन्न । मया तद्वैयर्थ्यस्यैवापादनात्[1] । कृतिराख्यतार्थ इति पक्षे करोतीत्यत्र धातोरिव गोप्रातिपदिकस्य कर्मत्वाद्युपस्थापकविभक्त्यनुग्रहार्थत्वोपपत्तेश्च । पङ्कजपदाप्रयोगकाले पद्मत्वस्येव गोपदाप्रयोगकालेऽदृष्टादेः संस्कारानुद्बोधकत्वकल्पनेन गोपदस्य सार्थ[2]कत्वसंभवाच्च । किंचावैयर्थ्याय शक्तिकल्पने लाक्षणिकेपि तत्प्र-

एतच्चावयवव्युत्पत्त्यान्यथासिद्धिनिरासायोक्तम् । समुदाये व्युत्पत्त्यभावे वृद्धव्यवहारापेक्षा नस्यादिति बाधकसूचनाय वृद्धव्यवहारादिनेत्युक्तम् । अत एव तदन्यथासिद्धिमाशङ्क्य निराह—**न चनियतेति । तत्प्रसङ्गादिति ।** शक्तिग्रहार्थत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः— **धातोरिवेति ।** यथा कृधातोरपि तत्र कृतिवाचित्वे वैयर्थ्यात्प्रत्ययानुग्रहार्थत्वं केवलप्रत्ययप्रयोगायोगेन धातुसाहित्येनैव प्रत्ययप्रयोगात्तद्वदिहापीत्यर्थः । अदृष्टादिनोवेत्यादिनोक्तदिशा जायमानगोपिण्डोपस्थितिर्गोपदप्रयोगे सत्येव नान्यथा । अतोपि सार्थक्यमित्याह—**पङ्कजेति । पद्मत्वस्येवेति ।** यथा पद्मत्वगोचरस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकत्वमदृष्टादेवेति कल्प्यते तथेत्यर्थः— **संस्कारेति ।** गोत्वगोचरसंस्कारानुद्बोधकत्वेत्यर्थः—**लाक्षणिकेपीति ।** गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदेन विना तीरोपस्थितौ गङ्गा-

[1] मयेत्यादिकं नास्ति—सु. ग. [2] र्थक्यसं—नं. ग. क.

सङ्गः। शक्तिप्रमाणस्य वृद्धव्यवहारस्याभावात्त-
त्राशक्तिश्चेत्तत्प्रमाणस्य [1] पङ्कजशब्दे भावाच्छक्ति-
रस्तु। यदि च गवादिशब्देष्वपि न स्मृत्यर्थं
शक्तिः किन्त्वनुभवार्थं तर्हि पङ्कजशब्दे [2] तदर्थ-
मेवा [3] स्तु। स्मृतपद्मत्वविशिष्टकर्तृत्वानुभवो यो-
गेनैव चेद्गामानयेत्यत्रापि स्मृतगोविशिष्टानयना-
नुभव आनयेत्यनेनैवास्तु। त्वत्पक्षे लक्षणास्थल-
वत्। ननु व्युत्पत्त्यादेस्तौल्येनायनपदवद्गोपदमपि
स्वार्थानुभावकम्। अन्यथा वैपरीत्यं स्यात्। गङ्गा-
पदं तु न नदी [4] तीरे व्युत्पन्नमिति चेत्पङ्कजमा-

पदवैयर्थ्यापत्त्या गङ्गापदस्य तीरे गोपदस्य गोपिण्ड इव शक्तिः स्यात्। तथाच लक्षणोच्छेद इति भावः—**तत्रेति**। लाक्षणिके गङ्गादिशब्दे शक्तिर्न चेदित्यर्थः—**तत्प्रमाणस्येति**। शक्तिग्राहकप्रमाणस्य वृद्धव्यवहारस्येत्यर्थः। न हि गवादिशब्दे स्मृत्यर्थं शक्तिः किं त्वनुभवार्थमित्यादिना मण्युक्तप्रभाकराशयमनूद्य सममित्याह—**यदि चेत्यादिना**। ननु पङ्कजशब्दसमुदायवृत्तिं विनैव पद्मेवयवार्थविशिष्टानुभवोवयववृत्त्यैव भवष्यतीत्याशङ्क्य एतदपि गोपदे सममिति तत्रापि रूढिर्नस्यादिति भावेनाह—**स्मृतेति**। **त्वत्पक्ष इति**। लाक्षणिकं पदं नानुभावकमिति [5] तार्किकमते गङ्गायां घोष इत्यत्र घोषपदस्यैव तीरान्वयानुभावकत्वं यथा तथैवास्तु गोपदस्य पिण्डे शक्तिर्मास्त्विति भावः। लक्षणास्थलवैषम्यमाशङ्क्य निराह—**नन्विति**॥

[1] तस्येत्यधिकम्–नं. ग. [2] ब्देपि–नं. ग. [3] वसास्तु–नं ग. [4] नदी पदं नास्ति–नं. क. [5] तार्किकपदं नास्ति–नं

नयेत्यत्रापि तत्तौल्येन द्वयमप्यनुभावकम् । ननु पङ्कजपदे यौगिकार्थानुभावकत्वेनापि तदुपपन्नं गोपदे तु न तदस्तीति चेत्तर्हि जातिविशिष्टव्यक्तौ व्युत्पन्नं गोपदमनन्यथासिद्धानियतपूर्ववर्तित्वादिविशिष्टे धर्मिणि व्युत्पन्नं कारणादिपदं च स्वार्थैकदेशस्यैवानुभावकं स्यात् । अथ यावत्यर्थे व्युत्पत्तिः स सर्वोप्यनुभाव्यः । व्युत्पत्तिविषयत्वतौल्यादिति चेत्तर्ह्यवयव्युत्पत्तेः पङ्का[1] दिवत्समुदायव्युत्पत्तेः पद्मत्वं विषय एवेति तदप्यनुभाव्यमेव । इयांस्तुभेदः । गोशब्दे कारणादिशब्देचे-
शक्तिरिह तु नानेति । किंच त्वदुक्तरीतिद्वयेन

तत्तौल्येनेति । क्रियायामानयनपदस्येव पङ्कजपदसमुदायस्यापि पद्मे व्युत्पत्तिसाम्येनानयनत्वविशिष्टानयनानुभावकं यथानयनपदं तथा पङ्कजपदमपि पद्मत्वविशिष्टपद्मानुभावकमेव। न तु पद्मत्वेन स्मृतपद्मेवयववृत्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वमात्रानुभावकमित्यर्थः। गामानयेत्येतद्वैषम्यमाशङ्क्य निराह—ननु पङ्कजेति । तर्हीति । व्युत्पत्तिबलेन पद्मत्वपङ्कजनिकर्तृत्वोभयविशिष्टानु[2]भावोपि एकदेशानुभवाङ्गीकारे सतीत्यर्थः । कारणादीत्यादिपदेन कार्यादिग्रहः । परमुखेनैव समाधिं दाचयित्वा समं पङ्कजपद[3]मपीत्याह—अथेति । ननु केवलरूढगवादिपदैः कथं पङ्कजपदस्य साम्योक्तिरित्यत अह—इयांस्तिति । इह त्विति । पङ्कजपदा[4]वयवसमुदायभेदे[5]नेत्यर्थः । प्रतिबन्द्यापि योगरूढिं साधयितुं प्रतिबन्दिमुपादत्ते—किंचेति । रीतिद्वयेनेति । अदृष्टादिना वा पङ्कजनिकर्तर्येव नियत-

[1] ङ्कजादिकमिव–नं. ग. क. [2] भवेपि–उ. ए. [3] देपी–उ. ए.
[4] देव–उ ए. [5] न नाने–ए.

स्मृतकर्तृत्वान्वितपद्मानुभवो रूढ्यैवास्त्विति योगो न सिध्येत् । यदि चावयवमात्रव्युत्पन्नस्य कर्तृत्वप्रतीतेर्योगसिद्धिस्तर्हि समुदायमात्रव्युत्पन्नस्य पद्मत्वप्रतीते रूढिसिद्धिरित्युक्तम् । तस्माद्-श्वकर्णादिशब्दवद्व्युत्पत्तिद्वयसापेक्षत्वाद्योगरूढोय-म् । एतावांस्तु विशेषोऽश्वकर्णादिषु योगरूढी भिन्नविषये इह त्वेकविषये इति । अपि च पद्मत्व-ावाशष्टस्य पङ्कजपदवृत्तयविषयत्व पङ्कजमानय-त्यादौ विभक्त्यर्थान्वयः शाब्दानुभवप्रवेशश्च न-स्यात् । विभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधा-यित्वस्य शाब्देनैव शाब्दान्वयस्य च व्युत्पत्ति-सिद्धत्वात् । शिष्टं शब्दाध्याहारप्रस्तावे वक्ष्यते ।

प्रयोगसंबन्ध[1]युक्तेनावयवशक्तिशून्यपदपङ्कजपदेनैवाबुद्धसंस्कारादेव पङ्क-जनिकर्तरि स्मृति[2] तत्र समुदायशक्त्या पद्मत्वविशिष्टानुभव इति पूर्वोक्तवैपरीत्यं किं नस्यादित्यर्थः । प्रतिबन्धुद्धारमाशङ्क्य सममित्याह— **यदि चेति । भिन्नविषय इति ।** वृक्षविशेषरूढिः अश्वकर्णसदृशकर्ण-वति पशुविशेष[3]योग इति भिन्नविषय इत्यर्थः । विभक्त्यर्थाद्यन्वयानुप-पत्त्या च रूढिसिद्धि[4]माह—**अपि चेति ।** उभयत्र हेतुमाह—**विभ-क्तीनामिति ।** नन्वन्वयप्रातियोग्यलाभादन्वयानुपपत्तिरित्यन्वयाप्रातियो-गिलाभेनैव भाव्यम् न तु तस्य शब्दशक्त्यैव लाभेनैवेति नियम इत्यत आह—**शिष्टमिति ।** तदुक्तहेतू प्रकृते स्त इत्याशङ्क्य निराह—

---

1 इत्युक्त–उ. 2 तेस्त–उ. 3 षप्रयो–उ. 4 सिद्धिपदं न–**ए.**

न च पङ्कजपदेन स्मृते पद्मे पद्मत्वस्य प्रकृत्यर्थत्वशाब्दत्वे स्त इति वाच्यम् । ते हि न यथाकथंचित्प्रकृतिशब्दजन्यधीविषयत्वे । कार्यकारणसंबन्धात्स्मृते आकाशादौ साहचर्यात्स्मृते पटशब्दे आश्रयाश्रयिसंबन्धात्स्मृतायां घटपदनिष्ठायां शक्तौ च तयोः सत्त्वेन विभक्त्यर्थां[1]न्वयाद्यापातात् । नापि ते नियतप्रयोगसंबन्धेन प्रकृत्यादिजन्यधीविषयत्वे । शक्तिलक्षणादिसंबन्धेन तज्जन्यधीविषये वाच्ये लाक्षणिकादौ विभक्त्यर्थानन्वया[2]द्यापातात् । पङ्कजशब्दे शक्तिकार्यस्य विभक्त्यर्थान्वयादेः शक्तिग्राहकप्रयोगेणैव निर्वाहाच्छक्तित्यागे गोशब्दादावपि तेनैव तन्निर्वाहाच्छक्तित्यागोपत्तश्च । प्रयोगसंबन्धस्य विभक्त्यर्थान्वयादौ तन्त्रत्वे तस्य

न च पङ्कजेति । प्रकृत्यर्थत्वादिकं किं कार्यकारणसम्बन्धेन प्रकृतिजन्यधीविषयत्वम् अथ साहचर्यसम्बन्धेन उताश्रयाश्रयिसम्बन्धेन वा नियतप्रयोगरूपसम्बन्धेन वा । न चतुष्टयमपि युक्तमिति क्रमेण निराह— **ते हीत्यादिना तस्मादित्यन्तेन ।** ते इति द्विवचनम् । [3]कार्यकारणतया स्मृते आकाशकालादावित्यर्थः । **साहचर्यादिति ।** आनय पङ्कजं पट[4]वदित्यादिवाक्ये पूर्वस्मात्पङ्कपदात्साहचर्यसम्बन्धेन स्मृते पटपदे इत्यर्थः । **तयोरिति ।** प्रकृत्यर्थशाब्दत्वयोरित्यर्थः । आदिपदस्य शब्दानुभवापातादित्यर्थः । **नापि ते इति ।** प्रकृत्यर्थशाब्दत्व इत्यर्थः ।

---

[1] र्थाद्य–नं. क. [2] यापा–नं. ग. [3] " धीविषयत्वे धीविषयत्वरूपे । कार्यकारणेति । पङ्कजमानयेत्यादौ पङ्कजादिशब्दस्य न्यायमते आकाशकार्यत्वेन तत्कारणे " इत्यधिकम्–उ. ए. [4] टेनेत्या–उ. ए.

लक्षणादिवद्वृत्त्यन्तरत्वापत्तेश्च । नचेष्टापत्तिः । क्लृप्तशक्त्यैवोपपत्तेः । गोशब्दादावपि तस्यैव वृत्त्यन्तरत्वापत्तेश्च । अन्यथाननुगमात् । ननु गोशब्दादौ शक्तिं विना नियतः[1] प्रयोग एवायुक्तः अन्धपरंपरात्वापातादिति चेत्समं प्रकृतेपि । तस्मात्क्लृप्तवृत्तिविषयत्वरूपं प्रकृत्यर्थत्वादिकमेव विभक्त्यर्थान्वयादौ तन्त्रम् । पाचकमानयेऽत्यत्रापि पाककर्तुः पाचकपदयोगवृत्तिविषयत्वादेव कर्मत्वान्वयादिकम् । पङ्कत्व-

---

तस्यैवेति । प्रयोगरूपसम्बन्धत्वेन तु रूढिरूपस्येत्यर्थः । **अन्यथेति** । पङ्कजादि[2]प्रयोगसम्बन्धेन [3]जन्यधीविषयत्वप्रकृत्यर्थत्वादिकं गवादिशब्दे तु समुदायशक्यतज्जन्यधीविषयत्वं प्रकृत्याद्यर्थत्वमित्यननुगमादित्यर्थः । **तन्त्रमिति** । तथा च पङ्कजमानयेत्यादौ तद[4]भावाद्विभक्त्यर्थान्वयशाब्दान्वयपङ्कत्वविशिष्टश्च न स्यात् इति सुस्थमिति भावः । ननु नेदं तत्र[5] पाच[6]कादियौगिकशब्दे समुदायशक्त्याविषयस्यापि विभक्त्यर्थान्वयादर्शनाद्यौगिकपदस्य वाक्यरूपतया वृत्त्यभावेनावयववृत्तेरप्यविषयत्वात्तत्रावयववृत्तिविषयत्वेन विभक्त्यर्थान्वये वा पङ्कजादावपि तथात्वमास्त्वित्यत आह—**पाचकमिति** । शक्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितिर्हि प्रकृत्यर्थे प्रत्ययान्वयः । पङ्कत्वस्य च समुदाये शक्त्यभावपक्षे शक्यतावच्छेदकत्वात्तेन रूपेण कर्मत्वाद्यन्वयो न स्यात् । न चेष्टापत्तिः ।

---

[1] तप्र—क. नं. [2] दौप्र—उ. ए. [3] तज्जन्य—उ. ए. [4] थाऽभावाद्विभक्त्यर्थान्वयः शाब्दान्वयश्च पङ्कत्वविशिष्टस्य न स्यात् इत्यस्ति—उ. [5] तन्त्रम् उ. ए. [6] पङ्कजा—उ.

विशिष्टस्तु न पङ्कपदयोगाविषयः। किं तु कर्तृत्वविशिष्ट एव। येषां तु तार्किकाणां यौगिकं पदं वाक्यं तेषां वाक्ये वृत्त्यभावात्पाचकस्य कर्मत्वाद्यन्वयो न स्यादेव। किंच योगमात्रं चेत् कुमुदादावपि प्रतीतिप्रयोगौ स्याताम्। न च नियता पद्मोपस्थितिस्तत्प्रतिबन्धिका। रूढिं विना तस्या एवायोगात्। नापि पूर्वपूर्वाप्रयोगः प्रतिबन्धकः। प्रयोगहेतौ सत्यप्रयोगस्यैवायोगात्। नापि ग्राम[1]-ग्रामादिशब्दस्येव पङ्कजपदस्य कुमुदेऽसाधुत्वग्रहः

अनुभवविरोधादिति भावः। **कर्तृत्वमिति**। [2]जनिकर्तृत्वविशिष्टे इत्यर्थः। नन्वस्त्वेवं यौगिके अवयववृत्त्यभ्युपगमवादिनाम् सिद्धान्तिनां मते। न्यायमते तु कथमित्यत आह—**येषामिति**। कुमुदादौ प्रयोगप्रत्यययोरभावान्यथानुपपत्त्या पङ्कजादौ रूढिं साधयति—**किंचयोगेति**। ननु कुमुदादौ अवयवशक्तौ सत्यामप्यप्रयोगादिप्रतिबन्धादिति चेत्। तत्किं प्रतिबन्धकं मण्याद्युक्तदिशा नियतपद्मोपस्थितिः वृद्धानां तत्राप्रयोगो वा तत्रासाधुत्वग्रहो वा पङ्कोत्तरजपदादिकं वा। आद्यमाशङ्क्य निराह—**न चेति**। द्वितीयं प्रत्याह—**नापीति**। तृतीयं निराह—**नापीति**। **ग्राम[3]गामीति**। तृतीये 'कर्मण्यणिति' सूत्रे कर्मण्युपपदे अण्प्रत्ययो विहितः कुम्भकार इत्यादिरूपसिद्ध्यर्थम्। ग्रामगा[4]मीत्यादि त्वसाधु। ग्रामं गच्छतीत्यादौ नेत्युक्तत्वादिति भावः। ननु [5]जातौ साधुत्वग्रहेपि कुमुदव्यक्तौ तद्ग्रहो नेत्यत आह—

---

1 गम्यादि—**क.** 2 पङ्केत्यधिकम्—**उ. ए.** 3 ग्रामग्रामादिति—**नं.** 4 ग्राम इत्यादिस्त्वसाधुः—**ए. उ.** 5 सजातीये—**उ. ए.**

प्रतिबन्धकः । तस्य ग्रामगमनकर्तृजातीय एवासाधुत्वग्रहात् । अस्य तु पङ्कजनिकर्तृजातीये पद्मेऽसाधुत्वग्रहात् । प्रतिपदार्थं च साधुत्वग्रहस्य प्रयोगहेतुत्वे[1] नवे पाचके पाचकपदप्रयोगो न स्यात् । यत्तु नयविवेके यदिशब्दादिकं विधिशक्तेरिव पङ्कोत्तरजपदादिकं कुमुदेऽवयवशक्तेः प्रतिबन्धकं क्लृप्तस्य योगस्य प्रतिबन्धकत्वरूपधर्ममात्रकल्पनं हि लघीयः रूढी रूढेर्योगप्रतिबन्धकत्वशक्तिश्चेति शक्तिद्वयकल्पना तु गरीयसीत्युक्तम् । तन्न । अवयवमात्रव्युत्पन्नस्यापि कुमुदादावप्रयोगापातात् । रूढिं विना पद्मत्वप्रतीतेरनिर्वाहाच्च । अत एव रसे चक्षुष इव कुमुदेऽवयवशक्तेः कुण्ठनं स्वभावादेवेति निरस्तम् । अवयवमात्रव्युत्पन्नस्यापि कुमुदादावप्रयोगापा-

प्रतिपदार्थं चेति । **नवइति** । नूतन इत्यर्थः । चतुर्थं शङ्कते—**यत्त्विति** । **रूढिरिति** । कल्प्येति शेषः । शक्तिश्चेत्यत्रापि कल्प्येति ध्येयम् । **इत्युक्तमिति** । नामधेयपादे तथा निर्मथ्य इति दशमेधिकरणे । **रूढिं विनेति** । तदुपायानुक्तेरिति भावः । **कुण्ठनमिति** । अभिभवोऽप्रवृत्तिरेव वा । ननु कुमुदादावप्रयोगो न प्रतिबन्धात् । येनोक्तदोषः । किं तु पद्मत्वरूपस्य प्रयोगोपाधेरभावाद्वा प्रतीतिनियामकस्य वा प्रयोगग्रहरूपस्य वा सहकारिणोऽभावाद्वेत्यत आद्यमाशङ्क्य

---

[1] त्वेच पा--**नं.** त्वेन पा--**ग. क.**

तात् । न च यथाधेनुप[1]धेनुपदे धानकर्मत्वमात्रस्य निमित्तत्वेपि गोत्वं शक्तेः प्रयोगस्य चोपाधिः । तथा पङ्कत्वमशक्यमेव तयोरुपाधिरिति युक्तम् । कारणादिपदैरिव धेनुपदेनापि विशिष्टस्यैव प्रतीत्या गोत्वविशिष्ट एव तस्य शक्तेः । अन्यथा घटादिपदेपि घटत्वादिरपि तयोरुपाधिः स्यात् । न च यथाहमादिपदे आत्ममात्रशक्तेपि शाक्तग्रहसहकारतया स्वरूपसद्वाचारयितृत्वादिकं धीनियामकम् । तथा पङ्कत्व-

निराह—**न च यथेति** । **धानकर्मत्वस्येति** । पीयमानत्वरूपपानकर्मत्वस्येत्यर्थः । धेट् पाने इत्यस्य 'धेट इच्चे'ति धेटो नुप्रत्यये धातोरिकारादेशे च गुणे च सति धेनुरिति रूपात् । **निमित्तत्वेपि** । प्रवृत्तिनिमित्तत्वेपीत्यर्थः । उपाधिर्नियामक इत्यर्थः । अशक्यमेव पङ्कजादिपदशक्त्यविषय एव । तयोः शक्तिप्रयोगयोर्नियामकः । अतो न कुमुदे तयोः प्रसङ्ग इति भावः । दृष्टान्तासंमत्या दूषयति—**कारणादीति** । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वादिविशिष्टमेव कारणकार्यादिपदैः प्रतीयते । तथा गोत्वविशिष्टमेव धेनुपदेन प्रतीयत इति प्रतीतिबलाद्गोत्वविशिष्ट एव धेनुपदस्य शक्तिग्रहादित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्क्य प्रत्याह—**न च यथेति** । **धीनियामकमिति** । तत्ता[2]दात्म्यप्रतीतिनियामकम् । तथा पङ्कजपदात्पङ्कजनिकर्तृप्रतीतौ पङ्कत्वं नियामकम् । कुमुदे च तदभावान्न पङ्कज-

[1] धेनुपेति नास्ति—नं. ग. क. [2] तत्तदात्म—उ. तदात्म—नं.

मपीति युक्तम्। तत्रानुच्चारयितरि प्रयोगप्रत्यययोः कदाप्यभावादिह त्वपद्मेपि तयोः पङ्कजं कुमुदमिति दर्शनात्। न च धातोः प्रकर्षादिबोधने प्रादिरुपसर्ग इव पङ्कजपदस्य पद्मबोधने पद्मे प्रयोगग्रहः स्वरूपस[1]देवोपसन्दानमिति युक्तम्। घटादिशब्देष्वपि तत्प्रसङ्गात्। प्रकर्षादौ तु प्रादिसम्बन्धाद्धातोरेव वा प्रादेरेव वा शक्तिः। विवरणे तु कुमुदसाधारणेनापि योगेन पद्मस्यैव द्राग्धीरनेकार्थेनापि गोशब्दादिना सास्नादिमद्व्यक्तेरेव प्रयोगप्राचुर्याद्युक्तेत्युक्तम्। तदप्यनेनैव निरस्तम्। कर्तृत्वेन बुद्धेर्योगेन द्राक्सिद्धावपि पद्मत्वेन बुद्धेरूढिं विनायोगात्। गोशब्दवत्पङ्कजशब्दस्यापि निरुप-

पदात्तादृशकर्तृत्वेन कुमुदप्रतीतिरिति भावः। दृष्टान्तवैषम्येण निराह—**तत्रेति**। अहमादिपदे। **दर्शनादिति**। तथा च व्यभिचारान्नपदत्वमुक्तकर्तृत्वधीनियामकमिति भावः। तृतीयमाशङ्क्य पराचष्टे—**न च धातोरिति**। **उपसन्दानमिति**। द्योतकरूपं[2] सहकारीत्यर्थः। **तत्प्रसङ्गादिति**। तथा[3] च घटपदस्यापि घटे शक्तिर्न स्यादिति भावः। न्यायमतरीत्याह—**धातोरे[4]वेति**। स्वमतरीत्याह—**प्रादेरेवेति**। पङ्कजपदान्नियमेन पद्मप्रतीतौ नियामकान्तरमनूद्य निराह· **विवरणे त्विति**। प्राभाकरग्रन्थे। **कर्तृत्वेनेति**। पङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकबुद्धेरित्यर्थः। निरुप-

[1] न्नेवो—नं. ग. क. [2] पस—उ नं. [3] थात्वे—उ. थापि—नं. [4] रेव च—उ. ए.

पदस्यार्थान्तरे प्रयागापाताच्च। सास्नादिमद्व्यक्ताव-साधारण्यस्य रूढस्य शब्दान्तरस्याभावेन पद्मे तु तादृशस्य पद्मशब्दस्य भावेन वैषम्याच्च। तस्मात्केवलयौगिकत्वे कुमुदादिषु प्रयोगादिकं दुर्वारम्। तस्मात्पद्मोपस्थितिनियमो वा पूर्वपूर्वाप्रयोगो वा कुमुदे पङ्कजशब्दस्यासाधुत्वं वा पङ्कोत्तरजपदादिकं वा प्रतिबन्धकमिति पक्षचतुष्टयं कुमुदेऽवयवशक्तेः कुण्ठनं पद्मत्वस्य शक्तिप्रयोगौ प्रत्युपाधित्वं पद्मत्वस्य स्वरूपसत एव धीनियामकत्वं पद्मे प्रयोगग्रहः स्वरूपसन्नेवोपसन्दानं प्रयोगप्राचुर्यात्पद्मस्यैव द्राग्धीरिति पक्षपञ्चकं चायुक्तम्। तदेतदभिप्रेत्योक्तं सुधायां भेकादिष्वपि प्रयोगप्रसङ्गादिति। अस्य च भेकादिष्ववयवशक्तिप्रतिबन्धार्थं रूढिरङ्गीकार्येति नाभिप्रायो येन प्रतिबन्धकत्वे शक्तित्वं पारिभाषिकं स्यादिति शङ्क्येत। किं तु

पदस्य कुमुदाद्युपपदरहितस्य। किंच योगमात्रं चेत्यादिनोक्तमुपसंहरति—**तस्मादिति। उक्तं सुधायामिति।** आनुमानिकपादे वृत्तिनिरूपणप्रस्तावे पङ्कजादिशब्दाः केवलयौगिका इति पक्षे "भेकादिष्वपिप्रयोगप्रसङ्गादित्युक्तमित्यर्थः। प्राचीनतार्किकरीत्या कुमुदेऽवयवशक्तिप्रतिबन्धार्थं रूढिरिति मण्युक्तरीत्या च प्रतिबन्धार्थं रूढ्युपादानमिति भ्रमनिरासाय तस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह—**अस्य चेति।** पारिभाषिकं

रूढ्या पद्मत्वमपि बोध्यमेवेति । यत्र तु[1] ब्रह्म-शब्दादौ योगो नातिप्रसक्तः रूढिबोध्यं धर्मान्तरं च नास्ति तत्रापि तदेव परमं ब्रह्माहुरित्यादिश्रुत्या विष्णुव्यक्तौ रूढिसिद्धिरित्याद्यूह्यम् । तस्मात्प्रति-वचनं कोशपाठः सहप्रयोगाभावः समुदायव्युत्पत्त्य-पेक्षा योगस्यैवापलापप्रसङ्गः पद्मत्वाविशिष्टस्य विभ-

---

न्यायमत इवेति भावः । **पद्मत्वमपीति** । न केवलं योगेन पङ्कजनिक-र्तृत्वमित्यपेरर्थः । नन्वेवं ब्रह्मादिपदे रूढता न स्यात् । अवयवशक्ते-रन्यत्र[2] प्रसङ्गेन तत्प्रतिबन्धरूपस्य धर्मान्तरबोधरूपस्य वा रूढि-फलस्य[3] भावादित्यत आह—**यत्रेति** । **धर्मान्तरं चेति** । न च गुण-पूर्तितोऽवयवार्थादन्यद्विष्णुत्वमेव पद्मत्वमिव ब्रह्मपदबोध्यमिति शङ्क्यम् । विष्णुत्वस्यापि गुणपूर्णत्वादिरूपत्वेनाखण्डधर्मत्वाभावात् । इति भावः । "तदेवर्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्" इति श्रुतिगत-पदानामन्वयमुखेनायमनुवाद इति न क्रमव्यत्यासदोषः शङ्क्यः । **आहुरिति** । प्रयोगबाहुळ्येन समुदायशक्तेरनुमानाच्छ्रुत्या रूढिसिद्धिरित्यु-क्तम् । यद्वा प्रयोगबाहुळ्यं रूढिरिति मताभिप्रायेण श्रुत्येत्युक्तम् । एवं विष्णुशब्दाक्षरादिशब्देष्वपि द्रष्टव्यमित्याह—**इत्याद्यूह्यमिति** । उक्तं सर्वं बुद्ध्यारोहाय संग्रहेणानुवदन्नुपसंहरति—**तस्मादिति** । किं पङ्कज-पदशक्यमिति प्रश्ने पद्ममिति प्रतिवचनमित्यर्थः । किं चास्यपाचकपदव-दित्यादिनोक्तमाह—**समुदायव्युत्पत्त्यपेक्षेति** । किंच त्वदुक्तिरितिद्वये-नोक्तमाह—**योगस्यैवेति** । अपि च पद्मत्वेत्यादिनोक्तमाह—**पद्मत्वेति** ।

---

[1] तु इति नास्ति—**नं. ग** [2] न्यत्रानति प्र—**उ. नं. ए.** [3] स्याभा—**ए.**

क्त्यर्थान्वयः शाब्दानुभवप्रवेशो योगमात्रं चेत्कुमुदादावपि प्रयोगप्रसङ्ग इति युक्त्यष्टकेन योगरूढिसिद्धिः। नन्वयववृत्तिर्योगो रूढिस्त्वखण्डवृत्तिस्ते चैकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे विरुद्धे इत्यसमाहाररूपं वृत्त्यन्तरमेवेदमस्त्वति चेन्न। योगरूढ्योर्यथाक्रमं कर्तृत्वपद्मत्वरूपभिन्नधर्मनियतयोरपि तद्वारैकस्मिन्धर्मिणि सैन्धवशब्दवृत्त्योरिव समाहारसम्भवात्। उभयकार्यदर्शनस्य समाहारेणैवोपपत्तौ वृत्त्यन्तरकल्पने गौरवाच्च। न चैवमसिद्धिबाधसमाहारोपि हेत्वाभासान्तरं स्यादिति वाच्यम्। तत्रैकैकेनैवोद्देशस्य दुष्टत्वबोधस्य सिद्धेः। इह तु पङ्कजपदेनोद्देशस्य कर्तृत्वविशिष्टपद्मत्वबोधस्यैकैकेनासिद्धेः। अत एव

शाब्दानुभवप्रवेश इत्यत्रापि प्रकृत्यर्थस्येत्यनु[1]कर्षः। तथाच युक्त्यष्टकेनेति युक्तम्। किञ्च योगमात्रं चेत्यादिनोक्तमाह— **योगमात्रं चेदिति**। सुधोक्तं योगरूढिसमाहाराक्षेपमनूद्य समाधत्ते— **नन्वित्यादिना**। कर्तृत्वे[2]ति पङ्कजनकर्तृत्वे[3]त्यर्थः। **सैन्धवेति**। सिन्धुसम्बन्धित्वाश्वत्वादिधर्मनियतयोरप्यवयवाखण्डवृत्त्योर्धर्मद्वारैकस्मिन्धर्मिणि समाहारस्तथेत्यर्थः। **उभयेति**। अवयवशक्तिसमुदायशक्तिरूपोभयकार्यस्य कर्तृत्वस्मृतिपद्मत्वस्मृतिरूपस्य यद्दर्शनं तस्येत्यर्थः। वृत्तिद्वयसमाहारो योगरूढिरित्यत्रानुमानिकपादीयाचार्योक्तिं संवादयति— **अतएवेति**। योगरूढेः समाहाररूपत्वादेवेत्यर्थः। तत्र गाम् विष्णु-

[1] षङ्ग.—उ [2] पि—नं. [3] पील—नं.

"विद्वद्रूढिं च तत्रगाम् । बहुशो दर्शयत्यञ्ज स्तात्पर्यात्सनिरुक्तिकम्" इत्यनुव्याख्याने रूढे-र्योगसाहित्यं सनिरुक्तिकमित्यनेनोक्तम् । सन्न्याय-रत्नावल्यामपि न चावयववृत्त्यखण्डवृत्त्योरेकस्य शब्दस्यैकास्मिन्नर्थे विरुद्धत्वाद्योगरूढिर्नाम वृत्ति-र्नास्तीति वाच्यम् । तस्याः पङ्कजादिशब्देषु दृष्टत्वादिति समाहार एवोक्तः । यत्तु सुधायां न हि योगरूढ्योः समाहारो योगरूढिर्येन विरोधः स्यात् । किं नाम रूढलक्षणालक्षणामात्रादि-वेयं योगरूढिवृत्तिर्योगमात्रात्प्रयोगबाहुल्याद्भिन्ना तृतीया वृत्तिरित्युक्तम् । तत् प्रयोगमात्रबाहुल्य-मित्यनुव्याख्यानस्थबाहुल्यशब्दस्य प्रयोजनं वक्तुम् अनेनापि प्रकारेण वृत्तित्रित्वासिद्धिरित्य-

---

निष्ठां तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चदित्यादिका ऐतरेयोपनिषत् सनिरुक्तिकं योगवृत्तिसाहित्येन दर्शयतीत्यर्थः । **सन्न्यायरत्नावल्यामिति** । पुरा-तनानुव्याख्यानटीकायाम् । सुधाविरोधमाशङ्क्य समाधत्ते — **यत्त्विति** । **इयमिति** । पङ्कजादिपदनिष्ठा योगवृत्तिः कुम्भकारादियोगमात्राद्भिन्ना । कुतः । प्रयोगबाहुल्याद्धेतोरित्यर्थः । **इत्यनुव्याख्यानस्थेति** । तत्रोक्तरूढिलक्षणस्यैवाधिकप्रक्षेपेण योगरूढिलक्षणत्वेनोक्तेरिति भावः । **अनेनेति** । योगसहितप्रयोगबाहुल्यरूपेणा[1]पि प्रकारेणेत्यर्थः । न केवलं योगसहितसमुदायशक्तिरूपेणेत्यपेरर्थः । **वृत्तित्रित्वेति** । मुख्य-

---

[1] अपि पदं न–उ. णेत्यर्थ –ए.

भिप्रेत्य वा एकत्रधर्मे समाहारो नेत्यभिप्रेत्य वेति द्रष्टव्यम् । अतएव सुधायां "विद्वद्रूढिं च तत्र गाम्" इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसरे सनिरुक्तिकं योगवृत्तिसाहित्येन तत्र गां परमेश्वरविषयां सर्वशब्दानां विद्वद्रूढिं दर्शयतीत्युक्तम् ॥ इति ॥

इति योगरूढिसमर्थनम् ॥ ६१ ॥

अथ मण्युक्तयोगरूढिसमर्थनभङ्गः ॥ ६२ ॥

मणौतु—पदमेव पदार्थस्मारकम् । दृष्टानुविधा-

वृत्तित्रित्वेत्यर्थः । एवं तात्पर्यकल्पने ज्ञापकमाह—अत **एवेति** । एतच्चोपलक्षणम् । समाहार[1]रूपवृत्तयो हि ता इत्यानन्दमयाधिकरणान्त्यभागसुधावाक्यमपि ज्ञापकं ध्येयम् । एतेन पूर्वोत्तरविरोधोपि प्रत्युक्तः ॥

इति योगरूढिसमर्थनम् ॥ ६१ ॥

अथ मण्युक्तयोगरूढिसमर्थनभङ्गः ॥ ६२ ॥

मणौ त्विति । इति योगरूढिः साधितेत्यन्वयः । शब्दखण्डे योगरूढिवादसिद्धान्ते अस्ति व्युत्पन्नस्य पदज्ञानानन्तरमन्वयप्रतियोगिस्मृति[2]रित्यादिनोक्तं निष्कृष्या[3]नुवदति—**पदमेवेत्यादिना** । **दृष्टेति** ।

---

[1] रूपपदं न—नं. उ. ए [2] त्यादिरि—ए. [3] ध्याप्य—ए.

नत्वाद्गवादिशब्देष्वनुगतत्वात् एकत्वेन लघुत्वाच्च। न तु प्रतिपदार्थस्मृतिः। तत्तत्कालायात मदृष्टचरमननुगतं अनन्तमदृष्टादिकम्। पदं च नासंबद्धं स्मारकम्। न च नियतप्रयोग एव संबन्धः। गवादिशब्देष्वपि तत्प्रसङ्गात्। न च लाक्षणिक इव वृत्त्यन्तररूपः संबन्धोस्ति। तथा च गवादिपदानां गवादिष्विव पङ्कजपदस्यापि पद्मत्वस्मृत्यर्थमेव संबन्धत्वेन रूढिरावश्यकीति योगरूढिः साधिता। तन्न। वाक्यस्थात्पदात्पदार्थस्यानुभूतिरेव न स्मृतिरपीत्यन्विताभिधानप्रस्तावे उक्तत्वात्। त्वन्मते तु[1] पदार्थस्मृतिहेतौ शक्तिस्मृ-

---

पदज्ञानानन्तरमेव पदार्थस्मृतेर्दृष्टत्वादितिभावः। **गवादीति**। तत्र रूढ्या पदस्यैव स्मारकत्वाङ्गीकारादिति भावः। [2]पदमेवेत्येवकार[3]व्यावर्त्यमाह—**न त्विति**। ततः किमित्यत आह—**पदं चेति**। पदस्यस्मारकत्वे हि तदन्यथानुपपत्त्या शक्तिसिद्धिस्तदेव नेत्याह—**वाक्यस्थादिति**। केवल[4]पदस्य स्मारकत्वमप्यस्तीत्यभ्युपगमाद्वाक्यस्थादित्युक्तम्। नन्ववाक्यस्थस्य स्मारकत्वम[5]स्तीति तदन्यथानुपपत्त्या शक्तिसिद्धिरिति चेन्न। हस्तिना हस्तिपस्मृतेरिव पदेन पदार्थस्मृतेरपि व्युत्पत्तिकाले सहानुभूतत्व[6]रूपसंबन्धादेव[7]संभवेन शक्तेरनपेक्षितत्वादिति भावः। **उक्तत्वादिति**। भाट्टाभिमताभिहितान्वयभङ्ग उक्तत्वादित्यर्थः। यद्यप्यदृष्टादिकं न स्मारकमननुगमादिति तन्निराह—**त्वन्मत इति**॥

---

1 'तु' इति नास्ति–**सु. ग.** 'अपि'–**क.** 2 गवादीति इत्यादि नास्ति–**नं.** 3 रस्य व्या–**ए.** 4 लस्य प–**ए. नं. उ.** 5 मप्य–**उ.** 6 तित्वसं–**उ.** 7 स्मरणेति पूरित मस्ति–**ए.**

तावदवश्याङ्गीकार्यस्याननुगतादृष्टादिजन्यत्वस्यादावेव पदार्थस्मृतावङ्गीकर्तुमुचितत्वाच्च । किंच न पदार्थस्मृतिमात्रं शक्तिसाध्यम् । सादृश्या[1]दृष्टादिनापि तत्स्मृतेः । नापि पदजन्या तत्स्मृतिः शक्तिसाध्या वृत्तिसाध्या[2]वा इह तु परिशेषाच्छक्तिसिद्धिरिति वाच्यम् । गङ्गापदात्तीरस्मृतौ

नन्वनन्यगत्या शक्तिस्मृतावननुगतादृष्टाद्यङ्गीकारेऽपि न पदार्थस्मृतौ पदस्यैव सर्वत्रानुगतस्य संभवान्न तत्रादृष्टादिकं स्मृतिहेतुत्वेनाङ्गीकार्यमिति वदन्तं प्रत्याह—**किंचेति** । अस्तु पदादेव पदार्थस्मृतिस्तथापि न तदर्थं पदे शक्तिकल्पना युक्ता । तथाहि । किमविशेषितपदार्थस्मृतिः पदशक्तिसाध्येति शक्तिसिद्धिं मन्यसे अथ पदजन्यपदार्थस्मृतिः शक्तिसाध्येति यद्वा पदजन्यपदार्थस्मृतिः पदवृत्तिसाध्या पङ्कजपदे च लक्षणागौणवृत्त्योरयोगाच्छाक्तिसिद्धिरिति पराधीनानियता पदार्थस्मृतिः शक्तिसाध्येति वा उक्तरूपा स्मृतिर्नियतसंबन्धसाध्येति वा शब्दानुभवहेतुः स्मृतिः शाब्दानुभवप्रवेशप्रयोजकस्मृतिर्वा शक्तिसाध्ये[3]ति । अद्यं निराचष्टे—**न पदार्थेति** । अन्यथोपपत्तिमाह—**सादृश्येति** । द्वितीयतृतीये आशङ्क्य निराह—**नापीति** । ननु वृत्तिसाध्यापदार्थस्मृतिः कथं शक्तिं विनानुपपन्ना । येन शक्तिः सिध्येदित्यत आह—**इहतु परिशेषादिति** । पङ्कजमानयेत्यादौ गौणलक्षणावृत्त्यजन्यत्वे सतिपङ्कजपदवृत्तिजन्या पदार्थस्मृतिः शक्तिं विना न युक्तेति शक्तिसिद्धिरित्यपि न वाच्यमित्यर्थः । आद्ये व्यभिचारमाह—**गङ्गापदात्तीरस्मृताविति** । तत्र सा पदजन्यपदार्थस्मृतिर्भवति न शक्तिसाध्येति

1 श्यदर्शनात् अदृ–**सु.** 2 ध्या च–**क.** 3 ति वा–**नं. उ. ए.**

कार्यकारण[1]संबन्धेनाकाश[2]पदादिजन्यायामाकाशादिस्मृतौ च व्यभिचारात्। अनुभवस्यैव पदानुविधानदर्शनेन स्मृतेः पदाजन्यत्वाच्च। एतेन पदाधीना नियता पदार्थस्मृतिः शक्तिसाध्या, गङ्गादिशब्दात्तीरादिस्मृतिश्च न नियतेति निरस्तम्। पदाधीनत्वस्यैव निरस्तत्वात्। शक्तेरपि संबन्धत्वेनैव स्मारकत्वात्। व्युत्पत्तिकाले चेदमत्र शक्तमित्येकबुध्युपारूढत्वरूपसंबन्धस्य सत्वेन तेनैव

व्यभिचारः इत्यर्थः। यत्तु शक्तिसाध्येत्यस्य शक्तिप्रयोज्येति व्याख्यानाददोष इति तन्न। तथात्वेऽवयवशक्तिप्रयोज्यत्वेनाप्युपपत्त्या रूढ्यसिद्धेः लाक्षणिकेपि शक्तेः प्रयोजकत्वे मानाभावाच्च शक्यार्थस्मृतावेवोपक्षयात्। द्वितीये व्यभिचारमाह— **कार्येति**। दृष्टानुविधानत्वादिति हेतुं च निराह— **अनुभवस्यैवेति**। यद्वा पदजन्या तत्स्मृतिरिति विशेषणमसंभवीत्याह— **अनुभवस्यैवेति**। **पदेति**। वाक्यस्थपदाजन्यत्वात् अवाक्यस्थपदजन्यत्वेपि वृत्तिं विनैव साहचर्यमात्रेण तज्जन्यत्वस्यान्विताभिधानप्रस्ताव एवोक्तत्वात्॥

चतुर्थं निराह— **एतेनेति**। एतेनेत्युक्तमाह— **पदाधीनत्वस्येति**। सादृश्यादृष्टादिनापि तत्स्मृतेरित्युक्तदिशेति भावः। पदाधीनानियता पदार्थस्मृतिः शक्तिसाध्येत्यत्राप्रयोजकत्वं वक्तुमाह— **शक्तेरपीति**। **संबन्धत्वेनेति**। हस्तिहस्तिपादौ तथा क्लृप्तत्वाच्छक्तित्वेन स्मृतिहेतुत्वस्याक्लृप्तत्वादिति भावः। ततः किमित्यत आह— **व्युत्पत्तिकाले चेति**। अवयवशक्तिग्रहणकाल इत्यर्थः। **एकेति**। शब्दार्थयोः

[1] णादिसं -सु. क. [2] शादिपदा—सु. क.

स्मृतिसंभवाच्च। शक्तिस्मृतौ व्यभिचाराच्च। सापि हि नियता। त्वन्मते पदार्थस्मारकत्वात्। मन्मते तदनुभावकत्वात्॥

न च शक्तिरूपसंबन्धस्मृतिर्न शक्योपस्थितिहेतुः। संबन्धज्ञानस्य शक्यरूपप्रतिसंबन्धिज्ञानाधीनत्वे[1]नान्योन्याश्रयात् किंतु संबन्धितावच्छेदकेन गोपदत्वादिनैवेति वाच्यम्। विस्मृतशक्तिकस्य पुंसः शाब्दबोधाभावात्॥

नचान्योन्याश्रयः। त्वन्मते शक्तिस्मृतिपूर्वकाले वृत्तिनिरपेक्षा शक्यस्याशाब्दी स्मृतिः

समूहालम्बनैकज्ञानविषयत्वरूपसंबन्धस्येत्यर्थः। तथाच न [2]शक्तिसिद्धिरिति भावः। **शक्तिस्मृताविति**। पदनिष्ठशक्तिस्मृतिरपि पदाधीना तथापि न शक्तिसाध्या। तद्धेतुभूतशक्त्यन्तराभावात्। परोक्षज्ञानविषयस्याहेतुत्वात्। विषयत्वेन हेतुत्वेपि संबन्धत्वेनाहेतुत्वाच्च व्यभिचार इति भावः॥

ननु तत्र नियतेत्युक्तविशेषणाभावान्न व्यभिचार इत्यत आह—**सापिहीति**। कथमित्यतो व्यनक्ति—**त्वन्मत इति**। पदार्थस्मृतेर्वाक्यार्थबोधाहेतुत्ववादिनो मत इत्यर्थः॥

त्वन्मत इत्यादिनोक्तमसिद्धमिति शङ्कते—**न चेति**। वाच्यमित्यन्वयः। [3]**विस्मृतेति**। तथा च[4] शक्तिस्मृतिः शक्यस्मारकत्वानियतैवेति भावः। मतद्वयेपि न प्रागुक्तान्योन्याश्रयदोष इत्याह—**न चेति**। **वृत्तिनिरपेक्षेति**। अदृष्टाद्यधीनत्वाद्वृत्तिसापेक्षत्वे हि वृत्ति-

1 त्वेन्योन्या—**रा. ग.** 2 समुदायेत्यधिकम्—**ए.** 3 स्मृतीति—**उ.** 4 च—**उ. ए.**

अनन्तरं तु तत्सापेक्षा शाब्दी स्मृतिः। मन्मते तु तत्काले शक्यस्य शक्त्यवच्छेदकत्वेन स्मृतिः, अनन्तरन्तु स्वतन्त्रस्यैवा[1]नुभव इति ज्ञानव्यक्तिभेदात्॥

एतेनैव—पदान्नियता स्मृतिः नियतसंबन्धसाध्या। शक्त्यापि समं पदस्य शक्त्याश्रयत्वमेव संबन्ध इति निरस्तम्। शक्येनापि समं संबन्धान्तरं क्लृप्तमित्युक्तत्वात्॥

एतेनैव शाब्दानुभवहेतुः स्मृतिः शाब्दानुभवप्रवेशप्रयोजिका स्मृतिर्वा शक्तिसाध्येति निरस्तम्। अनुभवहेतुत्वादिप्रयोजकस्य स्मृतौ जातिभेदस्याभावात्। प्राप्ताप्राप्ताविवेकेनानुभवस्येव शक्तिसा-

---

ज्ञानस्य तत्सापेक्षत्वादन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः॥

नन्वेवमनन्तरमपि तथैवास्तु। तथाच शक्तिज्ञानस्य नैयत्याभावान्न व्यभिचार इत्यत आह—**अनन्तरं त्विति**। विस्मृतशक्तिकस्यशाब्दबोधाभावदृष्टेरिति भावः। तत्र हेतुगर्भमशाब्दीशाब्दीति। तत्काले शक्तिस्मृतिकाले। शक्तिस्मृतौ व्यभिचारवारकं मण्युक्तं पञ्चमं साध्यान्तरं च प्रत्याह—**एतेनैवेति**। **नियतसंबन्धसाध्येति**। अत्रापि नियतप्रयोगादिसंबन्धस्य दूषणाल्लक्षणादेरभावात्परिशेषाच्छाक्तिसिद्धिरिति भावः। प्रागुक्तव्यभिचारं निराह—**शक्त्यापीति**। **उक्तत्वादिति**। एकबुद्ध्युपारूढत्वसंबन्धस्य सत्त्वेनेत्यनेनोक्तत्वादित्यर्थः॥

षष्ठसप्तमौ निराह—**एतेनैवेति**। **प्राप्ताप्राप्तेति**। पदार्थस्मृतेः

---

[1] व शाब्दफलीभूतानु—**सु. क.**

ध्यत्वसिद्धेश्च । आद्यपक्षे शक्तिस्मृतौ व्यभिचारात् ॥

तस्माद्गवादिशब्दे गोत्वस्येव पङ्कजशब्देपि पद्मत्वस्य स्मृत्यर्थमेव शक्तिरिति मण्युक्तस्यायुक्तत्वाच्छब्दद्वयेपि तयोरनुभूत्यर्थमेव शक्तिरित्यस्मद्रीत्यैव योगरूढिसिद्धिः ॥

इति मण्युक्तयोगरूढिसमर्थनभङ्गः ॥ ६२ ॥

अथ पङ्कजादिशब्दानां कुमुदादौ लक्षणाभङ्गः॥६३

यत्तूक्तं मण्या[1]दौ पङ्कज[2]कुमुदमानयेत्यत्र

प्रागुक्तैकबुद्ध्युपारूढत्वसंबन्धेनापि प्राप्ततयानुभवस्य केनाप्यप्राप्ततया तस्यैव शक्तिसाध्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । **शक्तिस्मृताविति** । तदावश्यकत्वस्य व्युत्पादितत्वादिति भावः । **तयोरिति** । गोत्वपद्मत्वयोरित्यर्थः ॥

इति मण्युक्तयोगरूढिसमर्थनभङ्गः ॥ ६२ ॥

अथ पङ्कजादिशब्दानां कुमुदादौ लक्षणाभङ्गः ॥ ६३ ॥

यत्तूक्तमिति । योगरूढिसमर्थनवादान्ते उक्तमित्यर्थः

---

[1] मणौ प–रा. क. [2] जं कुमु–रा. सु. ग.

पङ्कजसमुदायस्य स्वार्थपद्मत्वसम्बन्धिनि कर्तृत्वे लक्षणा। न च कुमुदे पद्मत्वस्यायोग्यतयानन्वये योगेनैव कुमुदे कर्तृत्वं बोध्यत इति वाच्यम्। एकपदोपादानरूपयान्तरङ्गप्रत्यासत्त्या कुमुदान्वयात्प्रागेव [1]पद्माश्रितत्वेनो[2]पस्थितस्य कर्तृत्वस्या[3]श्रयाकाङ्क्षाभावेन पुरोडाशकपालपदे तुषोपवापान्वयार्थमधिष्ठानस्येवेहापि कुमुदान्वययोग्यस्य स्वतन्त्रस्य कर्तृत्वस्योपस्थित्यर्थं लक्षणाया आवश्यकत्वात्। स्थलपद्मं तु [4] चम्पकादिवद्विजातीयमेव। पद्मसंस्थानसाम्यात्पङ्कजपदस्य [5] तत्र समुदायलक्षणासाजात्येप्युक्तविधया स्थलान्वययोग्यस्य स्वतन्त्रस्य पद्मत्वस्योपस्थित्यर्थ[6]मेवावयवलक्षणेति॥

पङ्कजसमुदायस्येति। पङ्कशब्द[7]जशब्दसमुदायस्य स्वार्थो हि पद्मत्वं तत्समानाधिकरणतया तत्सम्बन्धि यत्पङ्कजनिकर्तृत्वं तन्मात्रं कुमुदे बोधयितुं पङ्कजेति पदद्वयस्य लक्षणाङ्गीक्रियत इत्यर्थः। लक्षणाबीजोक्त्यर्थं सम्बन्धिनीत्युक्तम्॥

योग एवास्त्वित्याशङ्क्य निराह— **न चेति**। कर्तृत्वं पङ्कजनिकर्तृत्वम्। एवमग्रेपि। **पुरोडाशेति**। पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति वाक्येन पुरोडाशनिवर्तककपाले तुषाणां स्थापनान्वयार्थं पुरोडाशकपालेनेत्यस्याधिष्ठानभूतकपाले इत्यर्थबोधाय यथा लक्षणा तथेत्यर्थः। **स्वतन्त्रस्येति**। पद्मत्वं विनाकृतस्य। **अवयवेति**।

[1] 'पद्मा' इत्यधिकम्—**रा.** [2] नैवोपस्थापि—**सु.** [3] स्या काङ्क्षा—**नं. क. रा. सु.** [4] पङ्कजा—**नं रा. सु.** [5] तत्रेति नास्ति—**रा. श.** [6] एवेति नास्ति—**सु. क.** [7] ङ्कजश—**नं. ए.**

तन्न । मण्डपं भोजयेत्यादौ यौगिकार्थपरे मण्डपपदे रूढ्येवात्रापि रूढ्या पूर्वं स्वार्थोपस्थानेपि पश्चात्कुमुदान्वयार्थं रूढेर्मूकीभावे सति योगेनैव स्वतन्त्रस्य कर्तृत्वस्योपस्थित्याकाङ्क्षासम्भवेन[1] लक्षणानपेक्षणात् ॥

लक्षणापक्षेपि हि समुदायशक्तेः स्वार्थं प्रति शाब्दानुभवाप्रवेशकत्वलक्षणो मूकीभाव आवश्यकः । अधिकश्चापुनरुक्तयेऽवयवशक्तेरपि मूकीभावः ॥

गङ्गाशब्दादौ तच्छक्तेर्मूकत्वेन प्रवाहानुपस्थितावपि तीरोपस्थित्यर्थं लक्षणा । इह तु समु-

---

अवयवयोरित्यर्थः । **यौगिकार्थपरेति** । मण्डं पिबतीति मण्डपमिति व्युत्पत्त्या मण्डपानकर्तारमित्येवंरूपयौगिकार्थतात्पर्येण प्रयुक्ते वाक्ये-रूढ्या पूर्वं [3]गृहविशेषोपस्थापनेपि भोजनान्वयार्थं रूढेर्मूकीभावे सति योगेनैव मण्डपानकर्त्रुपस्थितिर्यथा तथेत्यर्थः ॥

ननु यौगिकार्थान्वयपक्षे रूढेर्मूकीभावाश्रयणं दोषः स्यादित्यतस्तवापि सम इत्याह—**लक्षणेति** । तावता साम्यमेवेत्यत आह—**अधिकश्चेति । अपुनरुक्तय इति** । पङ्कजनिकर्तृत्वस्य लक्षणया बोधितत्वात्पुनरवयवशक्त्यापि बोधने पौनरुक्त्यापत्तेस्तान्निरासार्थमित्यर्थः ॥

नन्वेवं गङ्गायां घोष इत्यादावपि लक्षणा न स्यादित्यतो वैषम्यमाह—**गङ्गेति** । तच्छक्तेः गङ्गापदशक्तेः । **लक्षणेति** । तस्य

[1] वेल-सु. क. [2] वे ग्रह–नं उ.

दायशक्तेर्मूकत्वेन पद्मानुपस्थितावयवशक्त्यैव स्वतन्त्रकर्तृत्वोपस्थितिसंभवात्किं लक्षणया ॥

अन्यथा [1]योगेन सिध्यन्नपि समुदायो [2]न लक्षणीय इति निर्बन्धे मण्डपशब्देपि समुदायस्य मण्डपानकर्तरि लक्षणा स्यात् ॥

यत्तु—स्वतन्त्रकर्तृत्वोपस्थित्यर्थं पङ्कजपदस्य पुनरनुसन्धानादिकं कल्प्यम् । ततो वरं लक्षणैव लघुत्वादिति । तन्न । लक्षणार्थमपि पुनरनुसंधेयत्वात् ॥

पुनरननुसन्धानेपि तात्पर्याल्लक्षणेति चेत् स्वतन्त्रोपस्थितिरपि तथैवास्तु । पुरोडाशकपालपदे तु कपालमात्रार्थकत्वे पुरोडाशपदवैयर्थ्यम् । अधिष्ठानकपालार्थकत्वे तु तच्छक्तः शब्दो नास्तीति लक्षणा । इह तु कर्तृत्वमात्रार्थकतायां न पदान्तरवैयर्थ्यम् । नापि तच्छक्तशब्दाभाव इति वैषम्यम् ॥

रूढशब्दत्वेनावयवशक्त्या तीरबोधासंभवादिति भावः । अन्यथेत्यस्य विवरणं यौगिकेनेत्यादि । **लक्षणा स्यादिति** । सा च नेष्टा । क्वचिद्यौगिकार्थान्वयसंभवेपि रूढिपूर्विका लक्षणा यथा मण्डपं भोजयेत्यादिना लक्षणापक्षं पूर्वपक्षयित्वा त्वया तस्य निरासात् ॥

एकपदोपादानेत्यादिना प्रागुक्तमनूद्य निराह—**यत्त्विति** । कथं तर्हि पुरोडाशकपालेनेत्यत्राधिष्ठानलक्षणेत्यत आह—**पुरोडाशेति** । दृष्टा-

---

[1] यौगि केन–रा. ग. [2] ये न ल–रा ग्रेल–ग.

न च [1] यथा जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तस्य गोपदस्य गौर्द्रव्यमित्यादावेकदेशे व्यक्त्यादौ लक्षणा तथा कर्तृत्वविशिष्टपद्मव्यक्तौ शक्तस्य पङ्कजशब्दस्य कर्तृत्वमात्रे लक्षणैव युक्तेति वाच्यम्। तत्र शक्तेरेकत्वेन मूकामूकविभागासंभवात् । इह त्वनेकत्वेन तत्संभवात् ॥

अन्यथा नानार्थस्यैकस्मिन्नर्थे लक्षणा स्यात् । स्थलपद्ममप्यबाधितपद्मत्वानुभवात्पुण्डरीकादिव - त्पद्मजातीयमेव। एवं च रूढार्थपरमण्ड[2]पपद इवात्राप्यवयवशक्तेः स्थलान्वयार्थं मूकीभावे रूढ्यैव स्वतन्त्रस्य पद्मत्वस्योपस्थितिसंभावान्न लक्षणा ॥

न्तान्तरमाशङ्क्य तद्वैषम्यमाह---**न च यथाजातीति** । **एकदेशे-व्यक्त्यादाविति** । गोत्वजातौ द्रव्यत्वान्वयायोगादिति भावः । **एकत्वेनेति** । व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इत्येकवचनप्रयोगरूपज्ञापकेन तथैव त्वयापि स्वीकृतत्वादिति भावः । **अन्यथेति** । [3] शक्तिनानात्वेपि लक्षणोपगमे इत्यर्थः । **नानार्थस्येति** । शब्दस्येति योज्यम् । गवादिशब्दानां जलादौ स्वर्गादिविषयशक्तेर्मूकीभावाल्लक्षणा स्यादित्यर्थः ॥

एवं रूढ्यर्था[4]नन्वयस्थळे लक्षणा नत्युक्त्वा अवयवार्थानन्वयस्थळेपि [5]न लक्षणेत्याह---**स्थलेति**। [6]**न लक्षणेति** । स्थलपङ्कजमानयेत्यादि पङ्कजपदस्येति योज्यम् ॥

---

[1] च तथा-**रा. ग.** [2] पादि-**सु. क.** [3] शक्यमात्रेपि लक्ष--**उ. नं. ए.**
[4] र्थान्वय-**उ.** [5] नेतिन-**उ.** [6] नेतिन-**उ.**

अत एव—

"तेषुतेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यतः।
प्रयोजनबहुत्वेन तस्यतस्याविरोधतः" ॥

इत्यनुव्याख्याने विष्णौ योगरूढानामप्याकाशादिशब्दानामन्यत्र रूढ्यादिकमेव स्वीकृतम्। न तु

एवमुपपादितस्यार्थस्योपयोगो मूलग्रन्थोक्तसमर्थनमेवेति भावेनाह—**अत एवेति**। यद्वा किमेवं कल्पनायां ज्ञापकमित्यत आह—**अत एवेति**। योग[1]रूढशब्दानामेकैकार्थान्वयस्थलेप्युक्तादिशा शक्तिसंभवेन लक्षणाया अयुक्तत्वादेवेत्यर्थः। सर्वेषां शब्दानां भगवति यौगिकत्वादिना शक्तावङ्गीकृतायां भगवति व्युत्पत्त्ययोगः, अवयवानां विष्णवर्थत्वात् कर्मानुष्ठान[2]लोपश्चेत्यतः प्रवृत्तं **तेषुतेष्विति** वाक्यम्। अस्यार्थः। ज्योतिष्टोमादिशब्दानां योगेन हरौ व्युत्पत्त्युपपत्तिः, कर्मानुष्ठानसंभवः लोकव्यवहारानुच्छेदश्चेत्येवं प्रयोजनानां बहुत्वेन कारणेन तेषु तेषु तत्तच्छब्दवाच्यतया निगमनिघण्टुव्याकरणादिप्रसिद्धेष्वर्थेषु तत्तच्छब्दानां रूढिरङ्गीकृता यतस्तस्मात् तस्यतस्याविरोधतः तं तमर्थमपरित्यज्योपदेशलिङ्गप्रकरणादिबलेन सर्वशब्दानां विष्णौ[3] च विष्णावपि शक्तिर्महायोगविद्वद्रूढिरूपा शक्तिर्गृह्यत इति। अनुव्याख्याने आनुमानिकपादीयानुव्याख्यान इत्यर्थः। अन्यत्र भूताकाशादावित्यर्थः। 'य एषोन्तर्हृदय' आकाश इति तैत्तिरीये 'दहरोस्मिन्नन्तराकाश' इति छान्दोग्यादौ च तत्रतत्र भूताकाशवाय्वग्न्यादिशब्दानां भगवन्निष्ठविद्वद्रूढ्यर्थस्य महायोगार्थस्य चानन्वयेपि रूढ्यर्थमात्रस्य योगार्थमात्रस्य वान्वयसंभवेन शक्तिरेव स्वीकृतेत्यर्थः॥

ननु— श्लोके रूढिरङ्गीकृतेत्येवास्ति तत्कथं रूढ्यादिकमित्युक्त-

---

1 योगपदं न—उ. 2 नादिलोपादिश्चे—ए. 3 विष्णौ इति नास्ति—उ.

लक्षणा । रूढिपदेन योगस्याप्युपलक्षणात् ॥

पङ्कजादिशब्दानां[1] कुमुदादौ लक्षणाभङ्गः ॥ ६३ ॥

अथ लक्षणागौण्योर्लक्षणम् ॥ ६४ ॥

(मुख्यार्थसंबन्धो वा तं निमित्तीकृत्य वृत्तिर्वा

मित्यत आह—**रूढिपदेनेति** । यद्यपि सुधायां रूढिरित्युपलक्षणं वृत्तिरङ्गीकृता यत इति व्याख्यातम् । तथापि वृत्तिपदं रूढियोगरूपवृत्तिद्वयमात्रपरम् । न तु लक्षणादिसाधारणम् ।

"रूढियोगौ विना कश्चिन्नैवार्थो वेदगो भवेत्"

इत्यादिविरोधादिति भावेन योगस्येत्येवोक्तम् । प्रकृताभिप्रायेण योगस्येत्युक्तिरित्येके ॥

पङ्कजादिपदाना कुमुदादौ लक्षणाभङ्गः ॥ ६३ ॥

अथ लक्षणागौण्योर्लक्षणं ॥ ६४ ॥

शब्दस्य वृत्तिस्त्रेधा[2], अभिधा लक्षणा गौणी चेति पूर्वं निर्दिष्टाभिधावृत्तिं सप्रभेदं निरूप्य निर्देशक्रमेण लक्षणागौण्योर्लक्षणमाह-- **मुख्यार्थेति** । परशब्दस्य परत्र वृत्तिहेतुत्वेन प्रसिद्धस्य सबन्धस्य वृत्तिविशेषलक्षणात्वायोगादरुच्या —

"प्रयोगयुक्तसादृश्यं संबन्धो वाप्यमुख्यतः ।

वृत्तिहेतुरिति ज्ञेयः"—

इत्यनुव्याख्यानसुधयोरुक्त्यनुरोधेनाह—**तं निमित्तीकृत्य वृत्तिर्वेति** ।

---

[1] दिपदानां—**क.** [2] त्रिधा—**उ.**

लक्षणा ।)तत्सादृश्यं वा तन्निमित्तीकृत्य वृत्ति-र्वा गौणी । द्वे अपि रूढारूढभेदेन प्रत्येकं द्विविधे ॥

तत्र रूढलक्षणा यथा,[1] मञ्चाः क्रोशन्तीति । अरूढलक्षणा यथा, गङ्गायां घोष इति । रूढ-गौणी यथा, मृद्गवादौ गवादिशब्दस्य । अरूढि[2]-गौणी यथा, सिंहो देवदत्त इति ॥

न तु मण्युक्तरीत्या अशक्योपस्थितिर्वा, शक्य-संबन्धादशक्यासदृशान्वय[3]परोपस्थितिर्वा अश-क्योपस्थितिहेतुः शक्यसंबन्धो वा, अशक्यासदृ-शान्वयप्रतियोग्युपस्थितिहेतुः स्वशक्यसंबन्धो वा,

---

वृत्तिरर्थप्रतिपादकत्वम् । एवमग्रेपि ॥

आनुमानिकपादीयन्यायविवरणाद्युक्त्यनुरोधेनाह—**द्वे अपीति । गङ्गायामिति** । पावित्र्यसामीप्यादिप्रतिपादनेच्छयैव गङ्गायां घोष इत्यादिप्रयोगादिति भावः । **सिंहो देवदत्त इतीति** । देवदत्ते क्रौर्याद्युप-पादनेच्छया तादृशप्रयोगोक्तिरिति भावः । **मण्युक्तरीत्येति** । लक्षणा-वादे मण्युक्तेत्यर्थः । **अशक्येति** । शक्त्यविषयस्य पदार्थस्योपस्थिति-रित्यर्थः । गौण्यामतिव्याप्तेर्लक्षणान्तरोक्तिः । **शक्येति** । शक्तिविषय-पदार्थसंबन्धान्निमित्ताद्या उपस्थितिस्तन्मात्रस्य शक्यादावतिप्रसङ्गात् सा किंरूपेत्यत उक्तमशक्येत्यादि । शक्त्यविषयो यः शक्तिविषयेणा-सदृशश्चार्थः तन्निरूपितान्वयबोधप्रयोजनिकेत्यर्थः । **स्वेति** बुद्धिस्थो

---

[1] संभवाः क्रो—**क.**　　[2] ढगौ—**रा. सु. क.**　　[3] यप्रतियोग्युप—**क.**

लक्षणा । चतुर्ष्वपि पक्षेष्वभिप्रेतान्वयपरा स्मृतिरूपोपस्थितिरेव नास्तीत्युक्तत्वात् ॥

आद्ययोरात्मनिष्ठाया उपस्थितेः[1] शब्दनिष्ठलक्षणात्वायोगाच्च । आद्ये घटशब्दात्कारणत्वेनाकाशोपस्थितौ गौण्यां चातिव्याप्तेश्च ॥

द्वितिये शक्येन सदृशे सम्बद्धे च वस्तुनि सम्बन्धस्य विवक्षया या लक्षणा तस्यामव्याप्तेश्च ॥

तृतीयचतुर्थयोः[2] शब्दस्य परत्र वृत्तिहेतुत्वेन प्रसिद्धस्य संबन्धस्य वृत्तिविशेषलक्षणात्वायोगाच्च॥

गङ्गायां मत्स्य इत्यत्रापि गङ्गाशब्दस्य तीरे

गङ्गादिशब्दो गृह्यते । लक्षणा न त्विति पूर्वेणान्वयः। **उक्तत्वादिति** । भट्टाभिमताभिहितान्वयभङ्ग उक्तत्वादित्यर्थः ॥

शक्तिस्मरणवाक्यार्थबोधयोर्मध्ये पदार्थस्मरणमस्तीति न्यायमतरीत्यापि दोषोस्तीति भावेनाह—**आद्ययोरिति** । उपस्थितिहेतुत्वादिना केनचित्सम्बन्धेनोपस्थितेः शब्दनिष्ठत्वं मन्वानं प्रत्याह—**आद्य इति**। यद्वा चतुष्टयसाधारणं तत्राप्याद्यद्वयसाधारणं दोषमुक्त्वा आद्यद्वयेपि प्रत्येकं दोषमाह—**आद्य इत्यादिना** ॥

परमते शब्दं प्रत्याकाशस्य कारणत्वात्कारणत्वेनेत्युक्तम् । कारणतारूपसम्बन्धेन निमित्तेनेत्यर्थः । अलाक्षणिकत्वाभिप्रायेण प्रयुक्तस्य घटशब्दस्याकाशे लक्षणाभावादतिव्याप्तेरित्युक्तम् । लक्षणस्या-

---

1 'शब्दनिष्ठाया उपस्थितेः' इत्यधिकम्–**रा.** 2 परेत्याधिकम्–**सु. क.**

शक्तिद्वारकसम्बन्धस्य[1] परत्र वृत्तिहेतुत्वेन प्रसिद्धस्य सम्बन्धस्य सत्त्वेन लक्षणापाताच्च ॥

एतेन लक्षणास्थले सम्बन्ध एव वृत्तिः शाब्दोपस्थितिहेतुत्वात्, शक्तिवदिति मण्युक्तं निरस्तम्। शक्त्या[2]प्रतिपादकत्वस्यैवाभिधावृत्तित्वोक्तेः ॥

अत एव—

'अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते'

इति निरस्तम्। अविनाभूते[3] सादृश्यविवक्षया या

सत्त्वोपपादनाय सदृश इत्युक्तम्। **शक्तिद्वारकेति**। शक्तिविषयप्रवाहसम्बन्धस्य सत्त्वादशक्यतीरोपस्थितिहेतुत्वाच्च। तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। सम्बन्धं निमित्तीकृत्य प्रतिपादकत्वं लक्षणेत्युक्तौ तु न दोष इति भावः। **सम्बन्ध एवेति**। शक्यसम्बन्ध एवेत्यर्थः। **शक्तिवदिति**। ईश्वरसङ्केतरूपसम्बन्धस्यैव शक्तित्वादिति भावः। दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमिति भावेनैतेनेत्युक्तं व्यनक्ति – **शक्त्येति**। **उक्तेरिति**। रूढ्यादिलक्षणोक्तिप्रस्ताव इत्यर्थः ॥

एवं मण्युक्तलक्षणचतुष्टयं निरस्य यानि वाद्यन्तरोक्तानि ; अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्वा, परम्परासम्बन्धघटकप्रतीतिर्वा, मुख्यार्थसम्बन्धिनिवृत्तिर्वा, अशक्ये तात्पर्यं वा, अशक्यासदृशे तात्पर्यं वा, वक्तृभिप्रायो वेति, षड्लक्षणावृत्तिलक्षणानि तानि क्रमेण निराह—**अत एवेत्यादिना**। **अभिधेयेति**। अभिधेयस्य प्रवाहादेरविनाभूतस्य तीरादेः प्रतीतिरित्यर्थः ॥

अत एवेति परामृष्टं हेतुं व्यनक्ति—**अविनाभूत इति**।

---

[1] न्धस्य सत्त्वेन–ल. रा. सु. क.ग. [2] क्याप्र–सु. क. [3] 'अपि' इत्यधिकम्- सु.

गौणी तस्यामतिव्याप्तेः । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावव्याप्तेश्च । क्रोशनसमये मञ्चपुरुषयोरविनाभावेपि धूमोस्तीतिवाक्यबुद्धधूमजन्यवह्न्यनुमितावतिव्याप्तेश्च ॥

अविनाभावशब्दस्य लक्ष्येण सह परंपरासंबन्धघटकत्वविवक्षायां [1] नियतसंबन्धरूपाविनाभावांशेन सबन्धेनैव तद्घटनान्नियमांशवैयर्थ्यम् ।

वामहस्तो दक्षिणहस्त इत्यादाविति भावः । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणा न स्यात् स्याच्च शब्दात्प्रतीतेन लिङ्गेनानुमितार्थस्येति सुबोक्तिं विवृण्वानो दोषान्तरमाह—**मञ्चा इति** । तत्र मञ्चपुरुषयोरविनाभावाभावादिति भावः ॥

ननु तत्रापि तदानीमविनाभावोस्ति तथैव मण्युक्तेरित्यत आह—**क्रोशेनेति** । **अनुमिताविति** । तस्याभिधेयधूमाविनाभूतवह्निगोचरप्रतीतित्वेन तत्र लक्षणसत्त्वादिति भावः ॥

ननु—गङ्गादिशब्दस्य तीरादिप्रतीतिजनने न साक्षात्संबन्धोस्ति । किंतु साक्षात्स्वसम्बन्धवदभिधेयसम्बन्धवत्त्वरूपपरंपरासम्बन्ध एव । तथा च शब्दस्याभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेत्यस्य परंपरासंबन्धप्रतीतिर्लक्षणेत्यर्थः । न च लक्षितलक्षणायामव्याप्तिः । तस्यापि परंपरासबन्धवत्त्वादिति भावेन द्वितीयमाशङ्क्य निराह—**अविनाभावशब्दस्येति** । अविनाभावांशेन—अविनाभावशब्दार्थैकदेशेनेत्यर्थः । मुख्यार्थसंबन्धिनि वृत्तिर्लक्षणेत्युक्तयैव सामञ्जस्यादिति भावः ॥

[1] तु इत्यधिकम्—रा. सु. ग.

अत एव न मुख्यार्थसंबन्धिनि वृत्तिर्लक्षणा। तस्मिन्नेव सादृश्यविवक्षया या गौणी तस्यामतिव्याप्तेः। नाप्यशक्ये वा शक्यासदृशे वा तात्पर्यं लक्षणा। आद्ये गौण्यामतिव्याप्तेः। अन्त्ये सदृशे संबद्धे च सम्बन्धविवक्षया लक्षणायामव्याप्तेः। [1]उभयत्रापि गाव्यादिशब्दतात्पर्येष्वतिव्याप्तेश्च। नापि स्वार्थसम्बन्धेनेदं पदममुमर्थं बोधयिष्यतीति वक्तुरभिप्रायो लक्षणा। [2]वेदे तदभावात्। लघुत्वाच्छब्दधर्मत्वाच्च। सबन्धेन बोधकत्वस्यैव

लक्षणान्तर च प्रत्याह—**अत एवाते**। अत एवाते परामृष्टदोष व्यनक्ति —**तस्मिन्नेवेति**। मुख्यार्थसंबन्धिन्येवेत्यर्थः। प्रवाहवत्तीरस्यापि पावित्र्यादिसादृश्यविवक्षया तीरं गङ्गेति यत्र प्रयुज्यते तत्रेति भावः। या तु मुख्यार्थसम्बन्धिन्यर्थान्तरे वृत्तिरिति प्रमाणलक्षणटीकोक्तिः सा सुधारीत्यैव व्याख्येयेति भावः। **अशक्येवेति**। तात्पर्यमित्यन्वयः। **गौण्यामिति**। सिंहश्चैत्र इत्यादावशक्ये चैत्रे सिंहपदस्य गौणस्य तात्पर्यसत्त्वादिति भावः। **सादृश्य इति**। चैत्रमैत्रगृहयोः सदृशयोश्चैत्रगृहसंबन्धमेव मैत्रगृहं [3]न दूर इति वक्तुं चैत्रगृहमेव मैत्र[4]गृहमिति प्रयोगस्तत्राव्याप्तेरित्यर्थः। अशक्यत्वेप्यसदृशत्वाभावादिति भावः। **गाव्यादीति**। वृत्तिशून्यापभ्रष्टशब्देषु गोपिण्डादितात्पर्यकेष्वित्यर्थः॥

नापि स्वार्थेति। शक्यादिस्थले अतिव्याप्तिनिरासाय स्वार्थसंन्बधेनेत्युक्तम्। सादृश्यं न संबन्ध इति भावः। **वेदे तदभावा-**

[1] नाप्यशक्ये इत्यारभ्य नास्ति—**रा. ग.** [2] तदेत—**रा. ग.** [3] होन—**उ. नं.** [4] अत्र सर्वत्र ' ग्र ' इत्यस्ति—**नं. उ. ए.**

लक्षणात्वसम्भवे तद्विपरीतस्याभिप्रायस्य तत्त्वायोगाच्च । अन्यथा शक्त्येदं पदममुमर्थं बोधयिष्यतीत्यभिप्रायोऽभिधा स्यात् । यद्यपि शक्तिं सादृश्यं [1] चा निमित्तीकृत्यार्थप्रतिपादकत्वं लक्षणा शक्तिं संबन्धं [2] चानिमित्तीकृत्य वृत्तिर्गौणीत्यपि वक्तुं शक्यम् । तथापि लाघवार्थं प्रतिपादने हेतुकथनार्थं चानुव्याख्याने संबन्धसादृश्यमुखमेव लक्षणमुक्तम् । गामुच्चारयेत्यत्रापि लक्ष्यस्य गोशब्दस्य शक्येन गवा शक्तिरूपः संबन्धोस्त्येवेति नाव्याप्तिः ॥

दिति । वेदापौरुषेयत्वस्य प्रथमपरिच्छेदे समर्थनेन तत्र वक्तुरभावादित्यर्थः । तद्विपरीतस्य लघुत्वशब्दधर्म[3]हीनस्येत्यर्थः । अन्यथेति। गौरवादेरदोषत्व इत्यर्थः ॥

एवं स्वमते लक्षणमुक्त्वा परोक्तलक्षणानि च निरस्य स्वोक्तलक्षणे दोषमाशङ्क्य समाधत्ते — यद्यपीति । वृत्तिरर्थप्रतिपादकत्वम् । लाघवार्थमिति । अभा[4]वाघटितत्वादिति भावः । प्रतिपादन इति । वृत्तिसत्त्व इत्यर्थः ॥

नन्वथापि शक्यसंबन्धं निमित्तीकृत्य वृत्तिर्लक्षणेति लक्षणमव्याप्तमित्यत आह—गामिति । पिण्डस्योच्चारणकर्मत्वायोगाद्गामिति द्वितीयान्तस्य गोपदस्य गोशब्दमित्यर्थो लक्षणया गृह्यते । तत्र च द्वितीयान्तगामिति पदस्य शक्यो गोपिण्डः तत्सम्बन्धो वाचकत्वरूपोस्त्येव

---

[1] च नि–सु. रा. वा–क. [2] वा–क. [3] त्वविपरीतस्ये–नं. उ. ए.
[4] वघ–नं ए.

तत्र[1] च शक्तिर्न शक्तित्वेन हेतुः। किंतु शक्यसम्बन्धित्वेने[2]ति नाभिधात्वम्। जबगडदशमाहेत्यादिलक्षणायामपि वर्णानां प्रत्येकमुच्चारणकर्मत्वात्प्रत्येकं चाक्षराणामेकाक्षरकोशेष्वर्थवत्त्वावगमाच्छक्यसम्बन्धोस्त्येव ॥

तस्मान्मण्याद्युक्तानि चत्वार्यन्यानि षडिति लक्षणालक्षणदशकमयुक्तमित्यनुव्याख्यानोक्तमेव लक्षणं युक्तमित्याद्यूह्यम् ॥

गोशब्दस्येति न तत्र संबन्धाभाव इत्यर्थः। पुल्लिङ्गोप्यस्ति गोशब्द इति शक्येन गवेत्युक्तम् ॥

नन्वेवं शक्तिरूप एव चेच्छक्यसंबन्धस्तर्हि घटपदस्य घट इवाभिधा वृत्तिः स्यादित्यत आह--**तत्र चेति**। **न शक्तित्वेनेति**। अभिधायां तु तथैव हेतुरिति भावः। **एकाक्षरकोशेष्विति**। 'जं कटीभूषणे पत्नयामिति, बं कुंभे वरुणे बिंदा' विति, गं गीते गा च गाधायामिति, डः पुमान्विषये शंभाविति, दं क्लीबे पानवैराग्यकलत्रेष्वित्यर्थवत्त्वावगमादित्यर्थः। **लक्षणालक्षणेति**। लक्षणावृत्तिलक्षणेत्यर्थः ॥

एवं गौणवृत्तेरपि परोदीरितलक्षणानि निरस्यानीति भावेनाह—**इत्याद्यूह्यमिति**। तथा हि—गौर्वाहीक इत्यादिगौणवृत्तौ स्वार्थसहचारिणो गुणाः जाड्यमान्द्यादयः लक्ष्यमाणा गोशब्दस्य वाहीके वृत्तौ निमित्तमित्येके ॥

[1] 'तु' इत्यधिकम्–**सु. ग.**　　[2] नैवे–**रा. सु. क.**

एतेन गङ्गाशब्देन बोधितस्य पूरस्य तीरबोधकत्वे तीरस्य सप्तम्यर्थान्वयो न स्यात् विभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधायित्वादिति निरस्तम् । परंपरासंबन्धेन शब्दस्यैव तीरबोधकत्वात् । अत एवानुव्याख्याने प्रयोगयुक्तपदेन शक्तिसंबन्धो दर्शितः ॥

लक्षणागौण्योर्लक्षणम् ॥ ६४ ॥

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता इति ।

तन्न । तथात्वे गौण्या लक्षणातो भेदाभावप्रसङ्गात् । गोशब्दस्य वाहीके वृत्तौ लक्ष्यमाणगुणानां निमित्ततायाश्चोपपत्तिशून्यत्वात् । लक्ष्यमाणगुणसादृश्याद्गुणान्तरं लक्ष्यते ततो गुणी लक्ष्यते इत्यनानुभविकम् ॥

यत्तु—स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगतगुणा एव लक्ष्यन्त इति तत्तु गुणानां भेदस्याक्षादिमानसिद्धत्वेनापेशलम् । तस्मात्सदृशगुणाश्रयत्वं निमित्तीकृत्य वृत्तिर्गौणीत्येव युक्तमिति । पदार्थस्यैव करणत्वमिति मतोक्तदोषमनूद्य स्वमते नेत्याह—**एतेनेति । सप्तम्यर्थेति ।** आधारत्वरूपेत्यर्थः । **प्रकृत्यर्थेति ।** पदार्थकरणत्वपक्षे तीरस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादिति भावः । **परंपरेति ।** शक्यसंबन्धेनेत्यर्थः ॥

लक्षणागौण्योर्लक्षणम् ॥ ६४ ॥

अथ लक्षणादिहेतूक्तिः ॥ ६५ ॥

अन्ये तु—

"मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोथ प्रयोजनात् ।
अन्यार्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया"।

इति लक्षणादौ हेतुत्रयमाहुः । तन्न ।

अथ लक्षणादिहेतूक्तिः ॥ ६५ ॥

एवं लक्षणादिवृत्तेर्लक्षणमुक्त्वा प्रयोगयुक्तत्यनुव्याख्यानोक्त[1]-शक्यसंबन्धशक्यसादृश्ययोरेव लक्षणादिबीजत्वं मुख्यार्थबाधादेः पूर्वायोगे परग्रह इत्युक्तप्रकारेणामुख्यार्थग्रहणहेतुत्वं च समर्थयमानः काव्यप्रकाशिकाद्युक्तमनूद्य निराह—**अन्ये त्विति । रूढित इति ।** मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ गङ्गायांघोष इत्यादौ पावित्र्यादिज्ञापनप्रयोजनात् अन्यार्थोऽमुख्यार्थो यत् यस्माद्व्यापाराल्लक्ष्यते ज्ञायते सा आरोपिता क्रिया आरोपितः शब्दव्यापारो लक्षणेत्यर्थः । शब्दव्यापारस्यारोपितत्वं च मुख्यार्थव्यवहितार्थनिष्ठत्वं ज्ञेयम् । लक्षणादौ लक्षणागौण्योः । गौणवृत्तिपक्षे तद्योग इत्यत्र तत्सदृश इति ध्येयम् । **बाधे तद्योग इति ।** निमित्तार्थे सप्तम्यौ ॥

रूढितोथ प्रयोजनादित्यस्य वैकल्पिकैकहेतुपरत्वाद्रूढित इत्यस्य लक्षणाप्रभेदत्वेनाहेतुरूपत्वाद्वा मुख्यार्थबाधतद्योगाभ्यां सह त्रयो हेतव इति भावेनाह—**हेतुत्रयमिति ॥**

---

[1] क्तश—उ.

गङ्गाशब्दो ह्यशक्यतीरबोधनेतिप्रसङ्गान्नियामकं शक्तिस्थानीयं शक्यसंबन्धमेवापेक्षते । वक्ताप्यनेन संबन्धेन गङ्गापदं तीरं बोधयिष्यतीत्यभिप्रेत्यैव प्रयुङ्क्ते । न तु मुख्यानुपपत्तिर्बोधनार्थं शब्देन प्रयोगार्थं वक्त्रा वापेक्ष्यते । अनुपपत्तिदर्शनस्य बोधकशब्दप्रयोगोत्तरकालीनत्वात् । तस्य प्रथमोपस्थितमुख्यार्थत्यागमात्रहेतुत्वेन तीरबोधनेऽनपेक्षितत्वाच्च । किं तु प्रतिपत्त्रा मुख्यार्थत्यागाया-

मुख्यार्थबाधरूपहेतुं तावन्निराचिकीर्षुः स किं शब्देनापेक्ष्यमाणत्वाद्वा हेतुरुत वक्त्रा प्रयोगार्थमपेक्ष्यमाणत्वात्प्रतिपत्त्रा वा लक्ष्यप्रतिपत्त्यर्थमपेक्ष्यमाणत्वादिति कल्पान् हृदि कृत्वाद्यं निराह—**गङ्गाशब्दो हीति** । आवश्यके वक्तृश्रोत्रपेक्षिते तीरबोधन इत्यर्थः । आशङ्क्येति क्वचित्पाठः ॥

द्वितीयं निराह—**वक्त्रापीति** । उभयत्रैवकारव्यावर्त्यमाह—**न त्विति** । **बोधनार्थम्**–तीरादिबोधनार्थम् । शब्देनापे[1]क्ष्यत इत्यन्वयः । यथोक्तं सुधायाम्—न शब्देनापेक्ष्यते नापि प्रयोक्त्रा किंतु प्रतिपत्त्रैवेत्यादिना । अपे[2]क्ष्यत इत्यत्र सुधोक्तमेव हेतुमाह–**अनुपपत्तीति** । न केवलमुत्तरकालीनत्वात्तदनपेक्षा किंत्वन्यत्रोपक्षीणत्वेन सर्वथा तदपेक्षाभावाच्चेत्याह—**तस्येति** ॥

तृतीयमभ्युपेत्य तदपेक्षायाः सुधोक्तदिशान्यत्रोपयोगमाह—**किं त्विति** । मुख्यार्थबाधरूपहेतुं निरस्य प्रयोजनादित्युक्तहेतुं च

[1] क्षत–**नं.** क्षित–**उ.** [2] क्षते–**नं.** क्षित–**उ.**

पेक्ष्यते। प्रयोजनमपि न शब्देनापेक्ष्यते। अचेतनत्वात्। प्रयोजनस्य बोध[1]कार्यत्वेन बोधाहेतुत्वाच्च। किं तु सति मुख्ये स्वायत्ते च शब्दप्रयोगे कस्मादमुख्यं प्रयोक्तव्यमिति वक्त्रा श्रोत्रा वानुसन्धीयत इति प्रतिपादकत्वरूपायां वृत्तावनुव्याख्यानोक्तोनुगतः सम्बन्ध एव हेतुः। अनुपपत्तिस्त्वमुख्यार्थे तात्पर्यज्ञानहेतुः॥

यद्यपि प्रतिपादकत्वमेव तात्पर्यम्। तथापि सम्बन्धस्तत्स्वरूपे हेतुः। अन्वयानुपपत्तिस्तु तज्ज्ञप्ताविति विवेकः॥

सुधोक्तदिशा निराह—**प्रयोजनमपीति**। **अनुव्याख्यानेति**॥

'प्रयोगयुक्तसादृश्यं [2]सम्बन्धो वाप्यमुख्यत'।

इत्यनुव्याख्यानोक्त इत्यर्थः। **सम्बन्ध एवेति**। तद्योगपदोक्तशक्यसम्बन्ध एवेत्यर्थः। कुतस्तर्हि मुख्यार्थानुपपत्तिर्मृग्यत इत्यतः सुधोक्तंसमाधिमाह—**अनुपपत्तिस्त्विति**। मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः॥

ननु—'वाचकत्वं हि तात्पर्यं यदर्था अखिला रवाः'। इति ज्ञानपादीयानुव्याख्याने 'न च वाचनिकस्तात्पर्यार्थ इति विशेषः। तन्मानाभावादि'ति कर्मनिर्णये 'तात्पर्यवृत्तिर्नातिरिच्यत' इत्यानुमानिकपादीयसुधाद्युक्त्या, चोक्तवृत्तिव्यतिरिक्ततात्पर्यवृत्तेरभावात् तात्पर्यज्ञानहेतुत्वोक्त्यैवोक्तलक्षणावृत्तिहेतुत्वं प्राप्तं[3] तथा च सम्बन्ध एव हेतुर्नत्वनुपपत्तिरित्ययुक्तमित्याशङ्कामनूद्य निराह—**यद्यपीति**। वेदापौरुषे-

---

[1] धनार्थत्वे—रा. धकका—सु.　[2] श्यस—नं. उ.　[3] अनन्तरं 'इत्याशङ्का' मित्याद्येवास्ति—ए.

केचित्तु—छत्रिणो गच्छन्ति, यष्टीः प्रवेशय, काकेभ्यो दधि रक्ष्यतां, इत्यादावन्वयानुपपत्तेरभावात्तात्पर्यानुपपत्तिरेव हेतुरित्याहुः । तन्न । अपौरुषेयवेदानुगतं तात्पर्यं तत्प्रमितिशेषत्वरूपतत्प्रतिपादकत्वातिरिक्तं नास्तीत्युक्तत्वेनात्माश्रयात् । अन्वयानुपपत्तिमज्ञात्वा तात्पर्यानुपपत्तेर्दुर्बोधत्वेनान्वयस्य विषयतया तात्पर्यनिरूपकत्वेन चान्वयानुपपत्तेः प्रथमोपस्थितत्वाच्च ॥

यत्ववादोक्तदिशा तत्प्रमितिशेषत्वरूपं प्रतिपादकत्वमित्यर्थः । सम्बन्धः शक्यसम्बन्धः । तीरादिप्रतिपादकत्वं, शब्दस्य सम्पादयति । मुख्यार्थभूतप्रवाहघोषाद्यन्वयानुपपत्तिद्वारेस्तु प्रतिपादकत्वज्ञानहेतुरित्यर्थः । नचैवं तस्य प्रथमोपस्थितमुख्यार्थस्यागमात्रहेतुत्वेनेति पूर्वोक्तविरोधः । तस्यास्तद्द्वारा वृत्तिज्ञानहेतुत्वेनेत्यर्थकत्वेनाविरोधात् । इति संप्रदाय इति । मण्युपन्यस्तमतमनूद्य निराह—**केचित्त्विति । अभावादिति ।** [1]छात्रिणि गमनान्वयस्य यष्टिषु प्रवेशान्वयस्य काकेषु रक्षणाव[2]धित्वान्वयस्य सम्भवादिति भावः । **उक्तत्वेनेति ।** वेदापौरुषेयत्ववादे उक्तत्वेन प्रतिपादकत्वानुपपत्त्या प्रतिपादकत्वरूपवृत्तिकल्पनमित्यात्माश्रयादित्यर्थः ॥

मण्युक्तदोषं चाह—**अन्वयेति ।** प्रवाहे घोषान्वयानुपपत्तिमज्ञात्वा गङ्गायांघोष इति प्रयोक्तुरासस्य प्रवाहे तात्पर्यानुपपत्तेर्ज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थः । **विषयतयेति ।** अन्वयो हि शाब्दज्ञानविषयः ।

[1] पुरुषेषु—नं. छत्रिषु-उ. [2] णावधि—नं. ए.

न चाव्याप्तिः । प्रकरणादिना गच्छन्तीत्यस्यैक[1]सार्थवाहित्वेन छत्रयच्छत्रिगमनमर्थः, प्रवेशयेत्यत्र[2]भोजनप्रयोजन[3]प्रवेशनमर्थः, रक्ष्यतामित्यस्य च दध्युपघातकमात्राद्रक्षणमर्थः, इत्यवगतत्वेन तत्राप्यन्वयानुपपत्तेः सत्त्वात् ॥

ननु -- लक्षणायामन्वयानुपपत्तिवदयोग्यत्वनैराकाङ्क्ष्ये अपि स्त इति ते बीजे कस्मान्न स्याताम् । घोषस्य निबिडाधाराकाङ्क्षिणः प्रवाहे

तात्पर्यं च तत्परंप्रधानप्रतिपाद्यं यस्य तस्य भावस्तात्पर्यमिति व्युत्पत्त्यान्वयनिरूप्यत्वात्तात्पर्यानुपपत्तिं ज्ञातुं पूर्वमेवान्वयानुपपत्तेर्ज्ञातव्यत्वादिति भावः ॥

प्रागुक्तदोषं मण्युक्तदिशोद्धरति—**न चाव्याप्तिरिति** । छत्रिणो गच्छन्तीत्यादावन्वयानुपपत्त्यभावदोषो नेत्यर्थः । प्रकरणादिनेत्यादिपदेन प्रत्यक्षादिमानान्तरग्रहः । सार्थः समूहः । छत्र्यछत्रिसमूहक[2]त्वेनेत्यर्थः । **तत्राप्यन्वयानुपपत्तेरिति** । छत्रिणि सार्थवाहिगमनान्वयस्य यष्टिषु भोजनार्थप्रवेशान्वयस्य, काकेषु यावद्दध्युपघातकावधिकरक्षणान्वयस्य चानुपपत्तेः सत्त्वादित्यर्थः ॥

अन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाज्ञप्तौ हेतुरित्युक्तमयुक्तमिति भावेन मण्युक्तचोद्यमेवानूद्य निराह—**नन्वित्यादिना** । प्रवाहस्य घोषान्वये प्रवाहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिगित्वप्रमाविशेष्यत्वादिरूपायोग्यता व्यक्तेति तामुपेक्ष्य नैराकाङ्क्ष्यं व्यनक्ति — **घोषस्येति** । किं मिळितं

---

[1] पदार्थसाहित्येन—**सु. ग.** [2] त्वस्य भो—**रा. सु. ग.** [3] नकप्र—**सु.ग.**
[4] हकर्तृत्वे—**नं.** हकर्तृकार्थकत्वे—**प. उ.**

नैराकाङ्क्ष्यादिति चेन्न । नोभयं निमित्तम् । अन्यतरज्ञानेपि लक्षणादर्शनात् । नाप्येकैकमननुगमात् । अन्वयानुपपत्तिव्याप्यत्वेन चानुगमेऽन्वयानुपपत्तेरेव तद्बीजत्वात् ॥

एतेन—यथा[1]गङ्गायामित्यादावन्वयानुपपत्तिः छत्रिण इत्यादौ तु तात्पर्यानुपपत्तिरेवं क्वचिदयोग्यत्वं क्वचिन्नैराकाङ्क्ष्यं बीजमस्तु । न चाननुगमः । अनुपपत्तेर्ज्ञापकत्वेन वह्नौ धूमालोकादेरिवाननुगमेप्यदोषात् । यदि छत्रिण इत्यादावन्वयानुपपत्तिः कल्प्यते तर्हि गङ्गायामित्यादौ तात्पर्यानुपपत्तिः कल्प्यताम् । इति निरस्तम् । ज्ञापकेप्यनुगमसंभवे त्यागायोगात् । अन्वयानुपपत्तेः प्रथमोपस्थितत्वाच्च ॥

अत एवानुव्याख्याने पूर्वस्यान्वितस्य मुख्या-

द्वयं निमित्तं प्रत्येकं वेति कल्पौ क्रमेण निराह— **नोभयमिति** । **अन्वयानुपपत्तीति** । अन्वयाभावव्याप्यत्वेनेत्यर्थः । **अनुपपत्तेरिति** । अमुख्यार्थप्रतिपादकत्वज्ञापकत्वेनेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । **धूमेत्यादि** । **कल्प्यत इति** । प्रागुक्तदिशेति भावः । 'पूर्वायोगे परग्रह' इति पूर्वोदाहृतश्लोके शेषस्यार्थमाह—**पूर्वस्येति** । स्वोक्तिसंवादायोक्तं—**अन्वितस्येति** । [2]लक्षितलक्षणे[3]वनेतिकेचित् । मुख्यार्थबाध इत्युक्त-

---

[1] योगमित्यधिकम्--**रा. ग.** [2] स्वोक्तीत्यादिनास्ति- **नं. उ.** [3] णैव चेति भावेन सुधोक्तमेवाह—**अत्रेति**—**नं. उ. प.**

र्थस्यायोग इति सुधायामपि मुख्यार्थानुपपत्ति-
दर्शनमित्युक्तम् । अत्र मुख्यायोग इति वक्तव्ये
यत्पूर्वायोग इत्युक्तं तल्लक्षितलक्षणासंग्रहार्थम् । तत्र
लक्ष्यानुपपत्तेरपि हेतुत्वात् ॥

लक्षणादिहेतूक्तिः ॥ ६५ ॥

अथ लक्षणादेरभिधातो भेदसमर्थनम् ॥ ६६ ॥

ननु गङ्गाशब्दस्य पूर इव तीरेपि, सिंहशब्दस्य
च सिंह इव माणवकेपि शब्दान्तरे क्लृप्ता शक्ति-

त्वात् । अन्यथा मुख्यामुख्यार्थबाध इत्युच्येतेति । तदसदिति भावेन-
सुधोक्तमेवाह—अत्रेति । अनुव्याख्यानशेषे ॥

लक्षणादिहेतूक्तिः ॥ ६५ ॥

अथ लक्षणादेरभिधातो भेदसमर्थनम् ॥ ६६ ॥

पूर्वायोगे परग्रह इत्यस्य सुधोक्तदिशा अमुख्यवृत्तिसत्त्वोपपा-
दनपरत्वरूपमर्थान्तरं मत्वा सुधोक्तिं साधयिष्यन्नाक्षिपति—**नन्विति** ।
यद्यप्येतन्मणिकृतैव लक्षणावादे आशङ्क्य निरस्तम् । तथापि तदुक्त-
युक्तिमरोचमानो व्युत्पादनार्थमाधिकयुक्तिविवक्षार्थं च पुनरत्रोपक्षिप्त-
वानित्यदोषः । **शब्दान्तर इति** । तीर[1]माणवकादिशब्दान्तरे[2]
नानार्थकाक्षादिशब्दान्तर इति[3] वार्थः ॥

---

[1] तीरपदं न—उ.　[2] रे नाना—उ.　[3] ति चा—उ.

रेवास्तु । किं लक्षणाकल्पनेनेत्यक्षादिशब्दवन्ना-नार्थतैवेति चेन्न । तीरादिशक्तौ प्रमाणस्य [1] मध्यमवृद्धव्यवहारदर्शनादेरभावेप्यनुसंहितलक्षणान्यायस्य पुंसो गङ्गादिशब्देन तीरादिप्रतीतेः ॥

न च घोषादिपदसमभिव्याहार एव तत्र प्रमाणमिति वाच्यम् । इन्द्रियस्य रूपादिनेव गङ्गाशब्दस्य तीरेण क्लृप्तात्परंपरासंबन्धादेव बोधकत्वोपपत्तौ समभिव्याहारस्य साक्षात्संबन्धरूपशक्त्यकल्पकत्वात् । अन्यस्मिन् [2] शब्दे क्लृप्तादपि स्वस्मिन्क्लृप्तस्यान्तरङ्गत्वात् । अक्षादि-

---

तर्ह्यनेकार्थत्वं गङ्गादिशब्दस्य स्यादित्यतोस्तु तदित्याह— **अक्षादीति । मध्यमेति** । तद्व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वादिति भावः । दर्शनादेरित्यादिपदेन प्रागुक्तव्याकरणोपमानकोशादिग्रहः। **अनुसंहितेति।** लक्षणास्थले यो न्यायो मुख्यार्थबाधादिस्तदनुसंधानवतः पुंस इत्यर्थः ॥

ननूक्तस्थले गङ्गापदात्तीरधीर्घोषपदसमभिव्याहारादेव पदान्तर-समभिव्याहारेण पदाज्जायमानार्थधीश्च शक्त्यैवेत्याशङ्क्य निराह— **न चेति ।** न तु लक्षणान्यायानुसन्धानमित्येवकारार्थः । **इन्द्रियस्य रूपादिनैवेति** । संयुक्तसमवायरूपपरंपरासंबन्धाद्यथा बोधकत्वं तथा शक्यसंबन्धरूपक्लृप्तपरंपरासंबन्धादेव बोधकत्वोपपत्तावित्यर्थः ॥

शब्दान्तरे क्लृप्तशक्तिरेवास्त्वित्युक्तस्योत्तरमाह — **अन्यस्मिन्निति ।** स्वस्मिन् गङ्गाशब्द इत्यर्थः । शक्यसंबन्धस्य क्लृप्तत्वादिति भावः । अक्षादिशब्दवन्नानार्थतेत्युक्तं तन्निराह— **अक्षादीति ।**

---

[1] मध्यमपदं न—**क.** [2] अन्यत्र क्लृप्ता—**क.**

शब्दार्थास्तु नान्योन्यं संबद्धाः ॥

किं च तीराद्यनन्तैः सह क्लृप्त[1]पूररूपैकशक्यसंबन्धेषु वृत्तित्वरूपधर्ममात्रकल्पनं लघु । तेष्वनन्ताः शब्दनिष्ठाः शक्तिरूपा[2] धर्मिणस्तद्ग्राहका वृद्धव्यवहारास्तद्ग्रहास्तत्स्मृतयश्चेत्यनेककल्पना गुर्वी ॥

मणौ तु तीराद्यनन्तेषु शक्यसंबन्ध[3]स्त्वेकः शक्तयस्त्वनन्ता इति लाघवमुक्तम् । तन्न । शक्यसंबन्धानामपि संयोगादित्वेनानन्तत्वात् ।

अन्योन्यसंबन्धत्वे हि प्रवाहसंबन्धतीरे गङ्गाशब्दस्येवाक्षादिशब्दस्यापि क्वचिच्छक्तिः तत्संबद्धे चार्थे लक्षणेति स्यात् न चैवमित्यर्थः । यद्यपि दिङ्नेत्रघृणिभूजलादीनामस्ति संयोगः संबन्धः । तथापि तत्र कस्य शक्तता कस्य शक्यसंबद्धतेति विनिगमकाभावात्सर्वस्य शक्ततैवेति भावः ॥

लाघवयुक्त्या च लक्षणैव युक्तेत्याह—**किंचेति** । [4]**पूररूपेति** । [5]पूरादिरूपेत्यर्थः । नद्यां घोष इत्यत्र पूरसंबन्धस्तीरे मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चसंबन्धः पुरुषे मार्गाश्चलन्तीत्यत्र मार्गसंबन्धः प्राणिष्वित्यादिरूपसंबन्धेष्वित्यर्थः । **तेष्विति** । तीरादिषु विषय[6] इत्यर्थः । **उक्तमिति** । लक्षणावाद उक्तमित्यर्थः । **संयोगादित्वेनेति** । यत्र गुण्यादिपदेन गुणादेर्लक्षणा तत्र लक्ष्येण सह संबन्धस्य समवायत्वेन[7] विषयेण विषयिणो लक्षणास्थले स्वरूपसंबन्धत्वेनेत्यादिरादिपदार्थः ॥

---

1 प्तरू–**क. ग.**　2 पध–**क.**　3 न्ध ए–**क. ग.**　4 पूर्वरू–**उ.** पूरेति शोधितमस्ति–**मु.** पररू–**नं.**　5 परादि–**नं. उ.**　6 येष्वित्य–**उ.**　7 यित्वे–**उ. ए.**

संबन्धत्वेनैक्ये तु शक्तित्वेनैक्यमिति समम् । प्रत्युत त्वन्मते ईश्वरेच्छारूपा शक्तिः स्वरूपेणै-वैका, शक्यसंबन्धास्तु स्वरूपेणैव नानेति विपरीतं लाघवम् ॥

किं च तीरमात्रशक्तावतिप्रसङ्गेन गङ्गातीरे शक्तेर्वक्तव्यतया नागृहीतविशेषणान्यायेन तीरार्थे प्रयोगेपि पूरशक्तिरावश्यकी ॥

अपि च गङ्गाशब्दस्यानेकार्थत्वेऽ[1]नुपपत्तिपुरस्सरं

प्रकारान्तरेण तीरादौ न शक्तिर्गङ्गादिपदस्येत्याह—**किं च तीरमात्रेति** । 'नागृहीतविशेषणा विशेष्येषु बुद्धिरुत्पद्यत' इति न्यायेन प्रथमोपस्थितत्वेन तत्र शक्तेरावश्यकत्वे सति शक्यसंबन्धादेव तीरधीसंभवान्न शक्तिकल्पनेति भावः ॥

ननु—यथा लक्षणापक्षे पूरेणोपलक्षणेन व्यावृत्ततीरविशेषस्या न्वयो न तीरान्तरस्य तथा पूरोपलक्षिततीरे शक्तिरस्तु न तु तीरे पूरे चेति (चेत् ।) गङ्गापदशक्तौ पूरस्य शक्यत्वेन विशेषणत्वे संभवति नोपलक्षणत्वं युक्तम् । विशेषणत्वासंभवे सत्येवोपलक्षणत्वात् । अतः पूर एव शक्तिः । किं च तीरशक्तावुपलक्षणत्वं पूरस्य न शक्यतावच्छे-दकत्वम् । नापि धेनुपदे गोत्वस्येव शक्त्युपाधित्वम् । गौरवादिति भावः ॥

लक्षणानभ्युपगतौ बाधकान्याह—**अपि चेति** । ननु—गोशब्दस्य नानार्थत्वेपि नास्ति संदेहजनकत्वमिति तद्वत्स्यादित्यत

---

[1] त्वे पूरा–**रा. ग.**

तीरधीर्न स्यात्। न ह्यक्षादिशब्देषु तथाधीः। गङ्गां पश्येत्यादौ तीरं पूरं वेति संदेहश्च स्यात्। अक्षा[1]न्यस्येत्यादौ तद्दर्शनात्। गां पश्येत्यादावपि सास्नादिमद्व्यक्तौ बाणादौ च शक्तिस्मृतावस्त्येव संदेहादिः॥

गङ्गां पश्येत्यादौ तु तीरे वृत्तिज्ञानेऽपि न संदेह इति विशेषः। अन्यथा शक्तिरूपसाक्षात्संबन्धमादाय परंपरासंबन्धरूपलक्षणापलापे; कुठारस्य काष्ठेन, व्रीह्यादिद्रव्यस्य यागेन, श्रोत्रस्य च शब्देन साक्षात्संबन्धो दृष्ट इति; हस्तस्य काष्ठेन द्रव्यसंस्कारस्य यागेन चक्षुषो घटरूपेण च स स्यात्। रूढिमादाय योगापलापश्च स्यात्। द्वारशब्दस्यैव द्वारविशिष्टापिधाने च शक्तिकल्पनेनाध्याहारश्च न सिध्येत्॥

आह[2]—**गंगां पश्येत्यादावपीति**। अन्यथेत्यस्यैव विवरणं **शक्तिरूपेत्यादि**। **व्रीह्यादिद्रव्यस्येत्यस्य**—पुरोडाशाज्यादिद्रव्यस्येत्यर्थः। तस्यैव साक्षाद्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपयागान्वयात्। **हस्तस्येति**। कुठारादि[3]ग्राहिण इत्यर्थः। **द्रव्यसंस्कारस्येति**। प्रोक्षणविलापनादेः। **स इति**। साक्षात्संबन्धः। **योगेति**। अवयवशक्तिरूपयोगस्यावयवार्थद्वारा समुदायार्थबोधकत्वेन परंपरासंबन्धरूपत्वाद्रूढेः साक्षात्संबन्धत्वादिति भावः। योगापलापश्चेत्यनन्तरं कार्य इति शेषः। तेनादायेति साधु। **अध्याहारश्चेति**। पिधेहिपदाध्याहार इत्यर्थः॥

---

1 न्पश्य–**रा. ग.** 2 ह–गांप–**नं. उ. ए.** ‘**गं**’ इति पूरितम्–**मु.** 3 रग्रा–**नं. ए.**

ननु—रूढिरूपैकविशेषणानुसारिरीत्यैव न शब्दसामान्यवृत्तिनिर्णयः; किंतु सर्वविशेषानुसारिरीत्यैवेति चेत्समं प्रकृतेपि ॥

यद्यपि येन पुंसा गङ्गायां घोष इति तीर एव प्रथमप्रयोगो गृहीतः । तस्य तत्र शक्तिग्रहोस्ति ।

रूढिमादाय योगापलापश्च स्यादित्युक्तदोषे परिहारमाशङ्कते—**नन्विति** । निर्णय इत्यनन्तरं येन योगापलापः स्यादिति योज्यम् । **सर्वविशेषेति** । साक्षात्संबन्धस्य वृत्तित्वकल्पनं रूढिरूपैकविशेषानुसारि तथा च शब्दसामान्यवृत्तिकल्पने घटादिशब्दनिष्ठरूढिरूपविशेषानुसारिरीतिरिव कुम्भकारादिशब्दनिष्ठपरंपरासंबन्धरूपयोगरूपविशेषानुसारिरीतिरप्यनुसर्तव्या । अन्यथा तत्र शब्दादर्थाप्रतीत्यापातात् । एवं च तद्रीत्या वृत्तिनिर्णये योगादिवृत्तिरावश्यकीति चेत् । तर्हि मुख्यवृत्तिरूपविशेषानुसारिरी[1]तेरिव मुख्यार्थधीपूर्वकप्रतीतिस्थलीयलक्षणादिविशेषानुसारिरीतेरप्यनुसर्तव्यत्वात् । तद्रीत्या लक्षणादिवृत्तिरभ्युपेयेति भावेनाह—**समं प्रकृत्येकेपीति** ॥

ननु—पूर इव तीरेपि गङ्गापदस्य व्युत्पत्तिग्रहे[2]णार्थप्रत्ययसाम्येऽपि कुतो न मुख्यता तीरे गङ्गाशब्दस्य। न च शक्तिग्रहो भ्रमः। तज्जन्यार्थप्रतीतेः संवादेन प्रमात्वानुभवादित्यत आह—**यद्यपीति** । यद्वा प्रागपि चेत्यादिनोक्तं पक्षं मणावन्येत्वित्यादिनानूद्य लक्षणायामव्युत्पन्नो बाह्य इत्यादिना तत्र दूषणं यदुक्तं तदनूद्य निराह—**यद्यपीत्यादिना** ॥

---

[1] रीतिरि—नं. उ. [2] हृणार्थ—नं उ.

तथापि तेन गङ्गायां मत्स्यः तीरे घोषः तीरं न गङ्गा इत्याद्युत्तरबहुप्रयोगदर्शनात्स[1]भ्रम एव। पूर्वं मम तीरधीस्तु असाधुशब्दादिव शक्तिभ्रमादिति निश्चीयते। तस्याः प्रमात्वमपि वह्निमति धूमभ्रमजन्याया अनुमितेरिव यादृच्छिकम्॥

एतेन संबन्धसादृश्ययोस्तद्धितमुत्पाद्य तस्य लुप्य[2]भिधयैव सर्वं सेत्स्यति किममुख्यवृत्त्येति निरस्तम्। तथात्वे पूरानुपपत्तिपुरस्सरं तीरप्रतीत्यादेरयोगात्। न हि हरीतक्यादिशब्दा[3]द्वृक्षानुपपत्तिपुरःसरं फलधीः॥

यत्तु सुधायां 'पूर्वायोगे परग्रहः' इत्यस्यार्थान्तरं[4] वक्तुं सादृश्यसंबन्धयोस्तद्धितमुत्पाद्य तस्यापि लुपि कृत इत्यादिना लक्षणादिवृत्त्यपलापचोद्यमनूद्य निरस्तं तन्निष्कृष्याह—**एतेनेति**। गङ्गासंबन्धीत्यर्थे सिंहसदृश इत्यर्थे च गङ्गादिशब्दात्तस्येदमिति सूत्रेण वा 'तद्धितार्थ' इति सूत्रेण वाण्प्रत्यये तस्य लुपि कृते 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचन' इति सूत्रेण पूर्ववल्लिङ्गवचनयोः प्राप्तत्वेन गङ्गासंबन्धीत्यर्थे गङ्गायामितिशब्देन लक्षणां विनैव गङ्गासंबन्धितीरप्रतीतेः सिंहसदृशमाणवकप्रतीतिश्चोपपत्तेः। यथा हरीतक्यादिशब्दात्फलेर्थेऽण्प्रत्यये तस्य लुप्चेति सूत्रेण लुपि सति लुपियुक्तवद्व्यक्तिभावे हरीतकीति रूपम्। तद्वदिति भावः। लुपीत्यनन्तरं कृते सतीति शेषः। तेनोत्पाद्येति ल्यबन्तप्रयोगस्य साधुत्वं ज्ञेयम्। क्वचित्कृत इत्यपि पाठः॥

---

[1] तसत्त्वाद्भ्रम–**सु.** तस तत्र–**क.** [2] पि कृतेभिधयै–**सु. क.** [3] ब्देद्वृ–**क.** [4] 'वक्तुं' इति नास्ति–**उ.**

तस्माद्गङ्गा[1]शब्दस्य तीरादिशक्तौ प्रमाणाभावाद्गौरवात्पूरादिशक्तेरावश्यकत्वात्पूरानुपपत्तिपुरःसरमेव तीरादिबोधकत्वादसन्देहादतिप्रसङ्गाच्चेति हेतुषट्कान्न तीरादौ शक्तिः ॥

न च तीरशूर[2]शब्दाध्याहार एव तर्ह्यस्त्विवति वाच्यम् । निराकाङ्क्षत्वात् । गङ्गासिंहशब्दयोर्वैयर्थ्या[3]च्च । अवैयर्थ्याय गङ्गायां मत्स्यस्तीरे घोष इत्याद्यध्याहारे च गौरवम् । प्रतीतैकवाक्यताभङ्गश्च ॥

द्वारमित्यादावध्याहार एव । न तु द्वारशब्दस्य पिधाने लक्षणा । साकाङ्क्षत्वात् । अवैयर्थ्याद्द्वारबोधकाभावाच्च । तद्बोधार्थं शब्दान्तराध्याहारे तु ————द्वारशब्दस्वारस्याविरोधिपिधेहि[4]शब्दाध्याहार एव युक्तः ॥

प्रागुपपादितदूषणषट्कं संग्रहेण बुद्ध्यारोहायानुवदन्नुपसंहरति— **तस्मादिति** । तस्य विवरणं गङ्गेत्यादि पञ्चम्यन्तषट्कम् ॥

प्रकारान्तरेण लक्षणाद्यमुख्यवृत्त्यपलापमाशङ्क्य निराह – **न च तीरेति** । घोष इत्यत्र तीर घोष इत्यन्वयाय तीरपदस्य, सिंहश्चैत्र इत्यत्र शूरश्चैत्र इत्यन्वयाय शूरपदस्य, अध्याहारः द्वारमित्यादाविव । अन्यथा तत्रापि लक्षणादि स्यादिति भावः ॥

[1] ङ्गादिश–क. [2] पूर–क. सु. [3] र्थ्यप्रसङ्गात्–सु. र्थ्यापातात्–क.
[4] हि पदा–सु. ग.

ननु—तथाप्यर्थापत्त्यैव तीरशूरधीरस्तु वक्तु-राप्तेः प्रतीता[1]र्थानुपपत्तेश्च विरोधे[2]नार्थान्तर-कल्पनादिति चेन्न। लक्षणाद्यकल्पनेऽबोधकं पदं प्रयुञ्जानस्याप्तत्वानिश्चयेनाप्तत्वरक्ष[3]णार्थमेव तत्क-ल्पनात् ॥

तदेतदभिप्रेत्योक्तमनुव्याख्याने 'पूर्वायोगे परग्रहः' इति ॥

अस्य चाक्षादिशब्दवन्नानार्थत्वपक्षे तद्धित-लोपपक्षे पूर्वस्य प्रथमप्रतीतस्य[4] पूरस्यायोगे परस्य चरमप्रतीतस्य तीरस्य ग्रहः प्रत्ययो दृश्यते स न स्यात्। [5]इति। अध्याहारपक्षे पूर्वस्य क्लृप्तस्य पदस्यायोगेऽभावे परस्य कल्प्य-स्याध्याहार्यस्य पदस्य ग्रहो[6] द्वारमित्यादौ ॥

अत्र तु गङ्गापदं विद्यत इति अर्थापत्तिपक्षे पूर्वस्य प्रथमप्रतीतस्यायोगेऽनुपपत्तौ प्राप्तायां पर-

---

यदपि सुधायां 'नन्वत्रानुपपत्तेरर्थप्रतीतिहेतुत्वे अर्थापत्तिरेवा-स्त्वि'त्यादिना लक्षणाद्यपलापचोद्यं प्रकारान्तरेणानूद्य समाहितं, तन्नि-ष्कृष्य दर्शयति—**ननु तथापीति** ॥

प्रागुक्तपक्षचतुष्टये उक्तदोषाणां मूलारूढतां व्यनक्ति—**अस्य चेति**। अनुव्याख्यानशेषस्ये[7]त्यर्थः। इत्यर्थ इत्यनेनान्वयः। स न

---

[1] अर्थपदं न—**क.** [2] धिनो—**क.** [3] क्षार्थ—**रा. सु. ग.** [4] रूपस्या—**रा. ग.** [5] 'इति' इति नास्ति—**सु.** [6] हो भवति—**सु. ग.** हो भवतीति—**क.** [7] स्य चेत्य—**उ.**

स्यास्तन्निर्वाहिकायाः लक्षणायाः ग्रहः स्वीकार इत्यर्थः । तस्माद्गङ्गाशब्दादेस्तीरादौ लक्षणादिरेव न शक्तिः ॥

ननु शब्दस्यार्थे शक्तिर्नाम तज्ज्ञानजनकत्वम्। तच्च गङ्गाशब्दादेस्तीरादाव[1]स्तीति चेन्न। अत्र शक्तिशब्देन जनकत्वप्रयोजकस्य शब्दस्यार्थेन सह साक्षात्संबन्धस्याभिप्रेतत्वात् । उक्तं व्याख्याने—

नित्ययोगेपि शब्दानामर्थेनैव निवार्यते ।

इति ॥

लक्षणादेरभिधातो भेदसमर्थनम् ॥ ६६ ॥

अथ लाक्षणिकादेरनुभावकत्वसमर्थनम् ॥ ६७ ॥

यत्तु मणावुक्तम्—

वाचकमेवानुभावकम् । लाक्षणिकादिकं तु

स्यादितीत्यत्र विद्यत इतीत्यत्र चार्थपदं योज्यम् । नानार्थत्वपक्षे गङ्गादिपदस्येति योज्यम् । मण्यादिरीत्या शङ्कते—**ननु शब्दस्येति** । **उक्तं हीति** । आनुमानिकपादे ॥

लक्षणादेरभिधातो भेदसमर्थनम् ॥ ६६ ॥

अथ लाक्षणिकादेरनुभावकत्वसमर्थनम् ॥ ६७ ॥

मणावुक्तमिति । लक्षणावादे । **वाचकमिति** । गङ्गायां घोषः

---

[1] स्त्येवेति—सु.

स्मारकमेव । शक्तत्वस्यैवानुभावकत्वे तन्त्रत्वात् । न च सम्बन्धमात्रं तत्र तन्त्रम् लाघवादिति वाच्यम् । घटशब्दस्यापि कार्यकारणसम्बन्धेनाकाशानुभावकत्वापातात् ॥

नापि वृत्तिमात्रं तन्त्रम्। वृत्तित्वं हि शाब्दानुभवानुकूलपदपदार्थसंबन्धत्वम् । तथा च शाब्दानुभवानुकूलत्वे ज्ञाते तद्घटितवृत्तित्वज्ञानम्, वृत्तित्वे च ज्ञाते तदवच्छेदेन शाब्दा[1]नुभवानुकूलत्वज्ञानम्, इत्यन्योन्याश्रयात् ॥

तीरस्यानुभवस्तु गङ्गापदस्मारिततीरान्वितघोषानुभावकेन घोषपदेनैव । एतेन लाक्षणिकमेवानुभावकं न तु वाच[1]निकामिति वैपरीत्यशङ्कानिरस्ता । सर्वत्र वाक्ये शक्तपदनियमवल्लाक्षणिकपदनियमाभावेन शक्ते[2] अनुभावकताया आवश्यकत्वादिति । तन्न ॥

पदं न स्मारकमित्युक्तत्वेन गङ्गापदस्याननु-

सिंहश्चैत्र इत्यादौ गङ्गादिपदं घोषादिपदार्थान्विततीरादिरूपस्वार्थानुभावकं नेत्यर्थः । केन तर्हि घोषाद्यन्विततीराद्यनुभव इत्य[3]त आह— **तीरस्येति** । एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति—**सर्वत्रेति** । **पदमिति** । वाक्यस्थं पदं न पदार्थस्मारकमिति भट्टाभिमताभिहितान्वयभङ्गे उक्त-

---

[1] चकमि—रा. सु. [2] क्तेरनु—सु. क. [3] त्युक्त आ—उ.

भावकता[1]यामबोधकत्वापातात् । लक्षणादेरनुभावकत्वातन्त्रत्वे स्मारकमात्रस्य कार्यकारणसम्बन्धस्यैवावृत्तित्वप्रसङ्गाच्च ॥

न च शाब्दानुभवानुकूलस्मृतिहेतुत्वमात्रेण वृत्तित्वमिति वाच्यम् । उक्तस्मृतिहेतुत्वेपि वृत्तित्वादेस्तन्त्रत्वेऽन्योन्याश्रयादिप्रसङ्गेन शक्तत्वमेव तन्त्रमिति सुवचत्वात्साक्षात्परंपरासाधारणशक्ति[2]संबन्धित्वं वृत्तित्वमिति निरुक्तौ चान्योन्या-

त्वेनेत्यर्थः । **अबोधकत्वेति ।** स्मृत्यनुभवान्यबोधाभावादिति भावः ॥ **अवृत्तित्वप्रसङ्गाच्चेति ।** अन्यथा घटादिशब्दस्यापि त्वन्मते कार्यकारणसम्बन्धेनाकाशस्मारकत्वादाकाशे वृत्तिमत्त्वप्रसङ्गादिति भावः । **हेतुत्वमात्रेणेति ।** लक्षणादेरित्यनुकर्षः । **उक्तस्मृतिहेतुत्वेपीति ।** शाब्दानुभवानुकूलस्मृतिहेतुत्वेपि । लक्षणादेरित्यनुषङ्गः । तस्येति शेषः । उक्तरूपस्मृतिहेतुत्वस्य वृत्तित्वलक्षणात्वगौणीवृत्तित्वतंत्रत्वे सति शाब्दानुभवानुकूलत्वे ज्ञाते तद्घटितवृत्तित्वज्ञानं वृत्तित्वे च ज्ञाते तदवच्छेदेन शाब्दानुभवानुकूलत्वज्ञानमिति प्रागुक्तान्योन्याश्रयप्रसङ्गेनादिपदोक्तेन तस्यैव वृत्तित्वे स्वज्ञाने स्वज्ञानापेक्षेत्यात्माश्रयप्रसङ्गेन चेत्यर्थः । तन्त्रमित्युपलक्षणम् । शक्तत्वमेवोक्तरूपस्मृतिहेतुत्वमिति सुवचत्वादित्यपि ध्येयम् ॥

का तर्हि वृत्तित्वनिरुक्तिर्निर्दोषा लक्षणादिसाधारणी । यद्वृत्तित्वमनु[3]भावकतायां तन्त्रं स्यादित्यत आह—**साक्षादिति । परंपरेति ।**

---

[1] तया–**रा. ग.** [2] क्तिरूपसं–**रा. सु. क.** [3] मेवानुभा–**ए.**

श्रयाभावात् । गङ्गाशब्दस्य च तीरे परंपराशक्ति-संबन्धस्य सत्त्वात् । साक्षात्वेन विशेषणे[1] गौरवात् । गङ्गापदात्स्मराम्येव घोषपदात्त्वनुभवाम्यपीत्यननुव्यवसायेन घोषान्विततीरानुभवार्थं गङ्गापदेप्यनुभावकत्वस्यावश्यकत्वाच्च ॥

अन्यथा गामानयेत्यत्रापि एकमनुभावकं न स्यात् । श्रुतमेवानुभावकं न त्वध्याहृतम् रूढमेवानुभावकं न तु यौगिकमिति च स्यात् ॥

अत एव लक्षणादिस्थलेपि शक्तेरेव परंपरयापि व्यापारादेवानुव्याख्याने लक्षणादिसाधारणतात्पर्य

शक्यार्थद्वारको वा लक्ष्यार्थद्वारको वा परंपरासंबन्धो ध्येयः । तथाच लक्षितलक्षणायां नाव्याप्तिः । **शक्तिसम्बन्धित्वं** । शक्तिरूपसम्बन्धवत्त्वमित्यर्थः । गङ्गायां घोष इत्यादावव्याप्तिरित्यत आह—**गङ्गेति** । लक्षितलक्षणायामपि न दोष इत्यपि ध्येयम् ॥

ननु — साक्षाच्छक्तिरूपसंबन्धवत्त्वमेवानुभावकतायां तन्त्रभूतं वृत्तित्वम् । एवं च लक्षणादेर्न तादृशवृत्तित्वप्रसङ्ग इत्यत आह—**साक्षात्वेनेति** । कुत एवं निर्बन्ध इत्यत आह—**गङ्गेति** । विपक्षे बाधकानि चाह -**अन्यथेति** । अनुव्यवसायाभावेपि स्मारकत्वमात्रकल्पन इत्यर्थः ॥

स्वोक्तनिरुक्तौ संवादमाह—**अत एवेति** । तस्यैव विवरण[2] लक्षणादिस्थल इत्यादि[3] । **अनुव्याख्यान इति** । ज्ञानपादीयानुव्याख्यान

---

[1] च गौ—**सु. क.** [2] णमाह—लक्ष—**ए.** [3] दिना -**ए**

निरुक्तौ वाचकत्वं हि तात्पर्यमित्युक्तम् । सुधायामपि लक्षणामधिकृत्यावश्यं शक्तिराश्रयणीयेत्युक्तम् ॥

केचित्तु—गङ्गापदस्याननुभावकत्वे व्युत्पत्तिसिद्धं घोषपदेन सह संभूय कारित्वं न स्यात् । अनुभवे गङ्गापदस्याव्यापारात् । स्मृतौ च पदानामन्यनैरपेक्ष्यादित्याहुः । तन्न । प्रोक्षणादीनां व्रीह्यादिद्वारा याग इव गङ्गापदस्यापि स्मृतिद्वारा गङ्गान्वितघोषानुभवे व्यापारेण संभूयकारित्वसंभवात् ॥

लाक्षणिका[1]देर[2]नुभावकत्वसमर्थनम् ॥ ६७ ॥

इत्यर्थः । **सुधायामपीति** । 'पूर्वायोगे परग्रह' इत्यानुमानिकपादीयानुव्याख्यानसुधायाम् । लक्षणाद्यमुख्यवृत्तिर्नोपेया सादृश्यसंबन्धयोस्तद्वितोत्पत्त्यैव सर्वनिर्वाहादर्थापत्तिरेव वा गङ्गायां घोष इत्यादावस्त्वित्याशङ्क्य तत्र दूषणानुक्त्वोपसंह्रियते अवश्यं शक्तिराश्रयणीयेति । तत्र लक्षणादिवृत्तिरवश्यमाश्रयणीयेत्युपसंहर्तव्ये शक्तिरित्युपसंहारोत्र प्रागुक्ताभिप्रायक एव । अन्यथासङ्गतः स्यादिति भावः । समाध्यन्तरं नादरणीयमिति भावेन तदनूद्य निराह—**केचित्त्विति** ॥

लाक्षणिका[1]देर[2]नुभावकत्वसमर्थनम् ॥ ६७ ॥

[1] कत्वादे -उ. [2] रानुभाविकत्व–ए.

अथ लाक्षणिकादेः शक्यसम्बन्धित्वादिनैव लक्ष्याद्युपस्थापकत्वसमर्थनम् ॥ ६८॥

यच्चोक्तं मणौ—गङ्गाशब्देन वस्तुगत्या यद्गङ्गासंबन्धि तीरं तदेव तीरत्वेनोपस्थाप्यते। न तु गङ्गासंबन्धित्वेन। युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्। गङ्गासंबन्धे गङ्गासंबन्धाभावाच्चेति। तन्न। गङ्गायां घोषो मत्स्यश्चेत्यादौ युगपद्वृत्तिद्वयदर्शनात्। छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र छत्रच्छत्रिसमुदायस्येवेहापि

अथ लाक्षणिकादेः शक्यसम्बन्धित्वादिनैव लक्ष्याद्युपस्थापकत्वसमर्थनम् ॥ ६८ ॥

यच्चोक्तमिति। लक्षणावाद एव। लक्षणया तीरत्वेनो-[1]पस्थितौ तीरान्तरेऽन्वयोऽपि स्यात्। गङ्गातीरत्वेनोपस्थितौ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः। गङ्गोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वादित्याशङ्क्योक्त[2]मित्यर्थः। **गङ्गासंबन्धित्वेनेति**। गङ्गासंबन्धितीरत्वेनेत्यर्थः। **वृत्तिद्वयेति**। शक्त्या पूरस्य लक्षणया तीरस्य चोपस्थाप्यत्वादिति भावः—**गङ्गेति**। पूरे शक्तस्य गङ्गापदस्य पूरसंबन्धोपस्थापने तत्र शक्तेरभावेन पूरसंबन्धरूपशक्यसंबन्धद्वारकलक्षणावृत्तेरेव वाच्यत्वात्पूरसंबन्धे च पूरसंबन्धाभावाच्च न तदुपस्थापकमित्यर्थः॥

[3]तन्त्रावृत्तिं मन्वानं प्रत्याह—**छत्रिण इति**। उक्तं च पक्षधरेपि। न च वृत्तिद्वयविरोधः गङ्गाया अपि लक्षणयैवोपस्थितेरित्यादि।

---

[1] त्वोप—**उ.**   [2] क्तं नि—**उ.**   [3] तन्त्रावृ—**उ. ए.** तत्र वृ—**नं.**

गङ्गासंबन्धितीरस्य लक्षणयैवोपस्थितेश्च। गङ्गायास्तीरेण सह संयोगस्यैव संयोगरूपेण स्वसंबन्धेन सह[1] समवायरूपसंबन्धस्य सत्त्वाच्च ॥

ननु—यथा पदहस्तिनोर्ज्ञानात्पदार्थहस्तिपयोः स्मृतिर्न पदहस्तिविषया। तथा गङ्गा[2]ज्ञानात्तीरस्मृतिर्न स्मारकगङ्गा[3]विषयेति कथं तत्संबन्धविषयेति चेन्न। पदं न स्मारकमित्युक्तत्वात्। अनुभवश्च न तीरत्वेनैव। किंतु गङ्गासंबन्धितीरत्वेन। अन्यथा वक्त्रभिप्रेतस्य पावित्र्यादेरसिद्धेः। श्रोतुश्च गङ्गातीर एव प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेश्च ॥

न च लक्षणास्थले गङ्गासंबन्धस्य सन्निकर्षत्वाच्चक्षुर्घटसंयोगवद्वृत्तित्वाच्च शक्तिवन्न तज्जन्यधीविषयत्वमिति वाच्यम्। रूपी घट इत्यत्र सन्निकर्षकोटेरपि समवायस्य गौणी[4]स्थले वृत्ते-

---

गङ्गासंबन्धे गङ्गासंबन्धाभावाच्चेत्युक्तदोषं निराह—**गङ्गाया इति**। मण्युक्तमेवाशङ्कते—**नन्विति**। गङ्गासंबन्धित्वेनोपस्थितिर्नेत्यत्रानुभवविरोधश्चेति भावेनाह—**अनुभवश्चेति**। अन्यथेत्येतच्छ्रोतुश्चेत्यत्राप्यन्वेति। प्रकारान्तरेण गङ्गासंबन्धित्वेनानुपस्थितिमाशङ्क्य निराह—**न च लक्षणास्थल इति**। सन्निक[5]र्षत्वाद्वृत्तित्वाच्चेत्युक्तहेतुद्वयस्य क्रमेण व्यभिचारमाह—**सन्निकर्षकोटेरिति**। **समवायस्येति**।

---

1 संयोगस्यैव संयोगरूपेण स्वसंबन्धेन सह–**रा.** 2 ज्ञापदात्ती–**सु. क.** 3 पदादिवि–**क.** 4 णस्य–**रा. सु. क. ग.** 5 र्षाद्य–**नं. उ.**

रपि सादृश्यस्य च तज्जन्यधीविषयत्वदर्शनात् । लक्षणायां [1]चाशक्यत्वेन सजातीयगौणीरीतिरेव युक्ता । न तु विजातीयाभिधारीतिः ॥

किंच संबन्धो न वृत्तिः । किंतु तद्धेतुरेव । घटत्वादिरपि घटादिशब्दवृत्तौ हेतुः ॥

एतेन शक्तिस्थले वृत्तिविषयतावच्छेदकस्य घटत्वादेरेव घटादिशब्दजन्यधीविषयत्वदर्शनादत्रापि गङ्गासंबन्धस्य शाब्दधीविषयत्वे वृत्तिविषयतावच्छेदकत्वं वाच्यम् । तच्चायुक्तम् । इह गङ्गासंबन्धस्यैव वृत्तित्वेन स्वस्य स्वविषयतावच्छेदकत्वायोगादिति निरस्तम् । संबन्धो न वृत्तिरित्युक्तत्वात् ॥

अन्यथा रूपीति विशिष्टज्ञानं न स्यात् । संबन्धाविषयकत्वात् । न चैकदेशस्य [2]भानेपि सन्निकर्षतापर्याप्त्यधिकरणस्य न तज्जन्यधीविषयत्वमिति वाच्यम् । हेत्वभावेनाप्रयोजकत्वात् । **वृत्तेरपि** । वृत्तिरूपस्यापीत्यर्थः । **सादृश्यस्य चेति**[3] । न केवलं समवायस्येति चार्थः । शक्तौ नोपलब्धेयं रीतिरित्यत आह—**लक्षणायां चेति** । वृत्तित्वादिति हेतोरसिद्धिरिति भावेनाह—**किंचेति** । एतच्च प्रागेव वृत्तिलक्षणोक्तिप्रस्तावे व्यक्तम् । वृत्तिहेतोः शाब्दधीविषयत्वं क्वोपलब्धमित्यतो घटत्वादावुपलब्धमिति[4] भावेनाह—**घटत्वादिरपीति** । **एतेनेति** । अवृत्तित्वकथनेनेत्यर्थः । **उक्तत्वादिति** । वृत्तिलक्षणोक्तिप्रस्तावे किंचेत्यादिपूर्वग्रन्थे चेत्यर्थः ॥

---

[1] वा मुख्यत्वेन—**रा. ग.** चामुख्यत्वेन—**सु. क.** [2] भावेपि—**न. उ. ए.** [3] पदस्य चेति । न के—**उ.** [4] "वृत्तिरर्थप्रतिपादकामिति—" इत्यधिकम्—**ए.**

आकाशशब्दशक्तिविषयता[1]नवच्छेदकस्या[2]पि शब्दसमवायित्वस्येवेहापि वृत्तिविषयतानवच्छेदकस्यापि गङ्गासंबन्धस्य शाब्दधीविषयत्वोपपत्तेश्च ॥

किंच घटत्वादेर्घटादिपदजन्यज्ञाने प्रकारत्वानुभवाद्धि घटादिपदशक्तिविषयतावच्छेदकता कल्प्यते। कल्पकान्तराभावात्। इहापि गङ्गापदजन्यज्ञाने गङ्गासंबन्धित्वस्य प्रकारत्वं किं नानुभवसि। येन तस्य गङ्गापदवृत्तिविषयतावच्छेदकतां न कल्पयसि। तथात्वे तीरं गाङ्गमन्यद्वेति कदाचित्संदेहादि स्यात् ॥

न च स्वस्य स्वविषयतावच्छेदकत्वायोगः। तीरगतायाः पदनिष्ठवृत्तिविषयताया अवच्छेद्यत्वात्। तीरगतस्य गङ्गासंयोगस्य चावच्छेदकत्वात् ॥

ननु—न्यायमते आकाशशब्दस्याकाशे शक्तेरेवाभावेन वा ततोऽन्यस्याकाशरूपधर्मस्याभावेन वास्तवगत्यात्र भानमिह तु नैवमित्यतोऽवच्छेदकत्वमेव सोपपत्तिकमाह—**किंचेति**। **तथात्व इति**। तीरस्य गङ्गासंबन्धित्वेनाननुभवे सतीत्यर्थः। स्वस्य स्वविषयतावच्छेदकत्वायोगादिति प्रागुक्तं निराह—**न चेति**। एवं संबन्धस्याभ्युपेत्यावच्छेदकत्वं शाब्द-

---

[1] ताव—**रा. ग.** [2] स्य शब्दसमवा—**सु. क.** स्यापि शब्द—**ग.**

मास्तु वावच्छेदकत्वम् । तथापि तीरधी-रूपफलबलेन लक्षणावद्गङ्गासंबन्धधीरूपफलबलेन गङ्गाशब्दतीरयोः संबन्धघटकसंबन्धत्वस्यैव लाक्षणिकशब्दजन्यधीविषयत्वे तन्त्रत्वं कल्प्यताम् ॥

यद्वा क्षीरमाधुर्ये क्षीरसंबन्धमनन्तर्भाव्यैव माधुर्यावान्तरविशेष इव गङ्गातीरेपि गङ्गासंबन्ध-मनन्तर्भाव्यैव गङ्गासंबन्धव्याप्य[1]संस्थानाविशेषो वातिपूततीरत्वादिर्वा तीरान्तरव्यावृत्तोऽसाधारण-धर्मो येनयेन पुंसा [2]प्रयोगेऽनुभूस्तस्यतस्य सस वृत्तितज्जन्यज्ञानयोर्विषयतावच्छेदक इति न कोपि दोषः ॥

धीविषयत्वमुपपादितमिदानीमवच्छेदकत्वाभावेप्यन्यदेव शाब्दधीविषयत्वनियामकमस्त्वित्याह—**मास्त्वित्यादिना** । गङ्गाशब्दात्तीरधीरूपफलबलेन गङ्गाशब्दे लक्षणावृत्तिकल्पनवदित्यर्थः । **गङ्गासंबन्धधीरूपेति** । तद्धियः प्रागेवोपपादितत्वादिति भावः । **संबन्धेति** । गङ्गाशब्दतीरयोः परंपरारूपो हि संबन्धः शब्दस्य पूरेण शक्तिरूपः पूरस्य तीरेण संयोगः । तत्र गङ्गातीरयोः संयोगस्तदेकदेशभूतत्वात्तद्घटको भवतीति गङ्गाशब्दतीरयोः संबन्धघटकसंबन्धत्वस्यैवेत्युक्तम् । ननु संबन्धस्यानवच्छेदकत्वादन्यस्यावच्छेदकस्याभावात्कथं वृत्तिविषयताग्रह इत्यत आह—**यद्वेति** । **न कोपीति** । तीरान्तरेन्वयप्रसङ्गदोषो वा अवच्छेदकाभावदोषो वा, संबन्धस्यावच्छेदकत्वकल्पनादोषो वा नास्तीत्यर्थः

[1] व्यः सं—**रा. सु. ग.** [2] यो योनुभूतस्त—**रा. सु. क. ग.**

यद्वा लक्षकपदेन योयोर्थो भासते तावत्पर्यन्तः परंपरासंबन्धो लक्षणावृत्तिः। अत एव लक्षितलक्षणापि लक्षणैव। एवं च रूपसमवायी घट इत्यत्र यथा घटरूपसमवायैः सह संयोग[1]समवायस्वरूपाणि सन्निकर्षास्तथा तीरेण सह प्रवाहसंबन्धः संबन्धेन सह संबन्धसंबन्धो वृत्तिः। तद्विषयता च तीरे तीरत्वेनेव संबन्धे संबन्धत्वेनावच्छिद्यते॥

न चानवस्था। तीरसंबन्धस्येव संबन्धसंबन्धस्याप्रती[2]त्या तस्य स्वरूपसत एव वृत्तित्वात्।

ननु—वृत्त्यविषयस्य सम्बन्धस्य संस्थानविशेषादेर्वा कथं शाब्दधीविषयतेत्यतो वृत्तिविषयत्वमपि तस्य तदनुगुणं लक्षणावृत्तिलक्षणोक्तिपूर्वमाह—**यद्वेति। अत एवेति।** प्रतीतिपर्यन्तपरंपरासंबन्धस्य लक्षणावृत्तित्वादेवेत्यर्थः। प्राग्विरुद्धा राजान इदानीमेकीभूता इत्यादिर्लक्षितलक्षणा। अन्यथा सा पृथग्वृत्तिः स्यादिति भावः॥

अस्त्वेवं तावता गङ्गासंबन्धस्य कथं वृत्तिविषयतेत्यत आह—**एवं चेति। संयोगेति।** यथाक्रमं घटेन संयोगो रूपेण समवायः, समवायेन विशेषणतादिरूपस्वरूपसंबन्ध इत्यर्थः। **सन्निकर्षा इति।** चक्षुरादेरिति योज्यम्। तथेत्यनन्तरं शब्दस्येति शेषः। **प्रवाहसंबन्ध इति।** वृत्तिरित्यन्वयः। **सम्बन्धेनेति।** संयोगादिरूपप्रवाहतीरादिसंबन्धेन सह संबन्धसंबन्धः संयोगादिनिरूपितसमवायादिरित्यर्थः। **न चानवस्थेति।**

---

[1] संयुक्तत्याधिकम्—सु. गः संयुक्तसमवाय· संयुक्तसमवेतविशेषणतासान्निक— क. [2] तीतस्य—सु.

नहि रूपसमवायी[1] घट इत्यत्र समवायस्वरूपसबन्धोपि सबन्धान्तरेण संबद्धो भासते[2] ॥

तस्माद्वृत्तिद्वयविरोधः, संबन्धे संबन्धान्तराभावः, स्मारकस्य स्मार्यकोट्यप्रवेशनियमः, वृत्तेर्वृत्तिजन्यज्ञानाविषयत्वानियमः, वृत्तेरेव वृत्तिविषयत्वावच्छेदकत्वासंभव, इति बाधकपञ्चकस्योद्धृतत्वाद्गङ्गाशब्दो गङ्गातीरत्वेनैव ती[3]रार्थोपस्थापक इत्यस्य पञ्चधोपपादितत्वाच्च[4] न कश्चिद्दोषः ॥

अत एव—

"स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि ।
सादृश्ये चैकवाक् सम्यक् सावकाशा यथेष्टतः"॥

इत्यनुव्याख्याने लक्षणानिमित्तस्य स्वातन्त्र्यादेः संबन्धस्य गौणीनिमित्तस्य सादृशस्य चाभेदश्रुत्यर्थतोक्ता ॥

एतेनाखण्डे ब्रह्मणि वेदान्तानां लक्षणेत्यद्वैति-

संबन्धसंबन्धेनापि शब्दस्य संबन्धसंबन्धसंबन्धो वृत्तिरिति वाच्यम् । तत्राप्येवमित्यनवस्थेत्यर्थः । **न कश्चिद्दोष इति** । अतिप्रसङ्गादिति वृत्त्यविषयस्य कथं भानमिति दोषश्च नेत्यर्थः । पूर्वोक्तवृत्तिहेतोः शाब्दधीविषयत्वे ज्ञापकमाह—**अत एवेति** ॥

ननु वेदानां गुणान्विते भगवति शक्तिरित्युपपादनप्रस्तावे लक्षणादिवृत्तेर्लक्षणाद्युक्तेरुपयोगाप्रतीतेराह—**एतेनेति** । उक्तं चेक्षतिनये—

[1] यीत्यत्र समवायः स्वरूपसंबन्धेनेव स्वरूपसं–**रा. सु. क. ग.** [2] इति इत्यधिकम्–**रा.** इति न कश्चिद्दोषः इत्यधिकम्–**सु.** [3] रोपस्था–**रा.क.** [4] तस्मादित्यारभ्य नास्ति–**रा** इति इत्यधिकम् -**सु. क. ग.**

मतं निरस्तम् । लक्षकस्य शक्यसंबन्धित्वेनैवोप-
स्थापकत्वात् ॥

लाक्षणिकादेः शक्यसंबन्धित्वादिनैव लक्ष्याद्यु-
पस्थापकत्वसमर्थनम् ॥ ६८ ॥

अथ स्वमते गौण्या लक्षणातो भेदप्रकारः ॥ ६९ ॥

अथ परशब्दस्य परत्र वृत्तित्वाविशेषात्कथं गौणी लक्षणातो भिन्ना । सादृश्यस्यापि सबन्धत्वात् । न हि संयोगादिरेव संबन्धो लक्षणा-

---

"अमेयं चेन्न शास्त्रस्य तत्र वृत्तिः कथंचन" ।
इत्येतद्व्याख्यावसरे सुधायां न हि तीरं स्वरूपतो गङ्गासंबन्धित्वेन च प्रमाणतोऽप्रतिपन्नो गङ्गाशब्देन तज्ज्ञाप्यत इत्यादीति भावः ॥

लाक्षणिकादेः शक्यसंबन्धित्वादिनैव लक्ष्याद्युपस्थापकत्वसमर्थनम् ॥ ६८ ॥

अथ स्वमते गौण्या लक्षणातो भेदप्रकारः ॥ ६९ ॥

यत्तु सुधायां कश्चिदाह—गौणी नाम वृत्तिर्नास्तीत्यादिना लक्षणागौण्योरभेदमाशङ्क्य भेदसमर्थनं कृतं तद्विवृण्वानः प्रागुक्तामुख्यवृत्तिभेदं तावदाक्षिपति—**अथेति** । **परशब्दस्येति** । अन्यवाचकस्येत्यर्थः । संबन्धसादृश्यरूपनिमित्तभेदाद्भेद इत्यत आह—**सादृश्यस्यापीति** । संयोगसमवायादिरूपत्वाभावात्कथं संबन्धत्वमित्यत आह—**न हीति** । गङ्गायां घोष इत्यत्र संयोगः, यत्र गुणा-

बीजम्। किं तु विशिष्टधीनिर्वाहकं संबन्धमात्रम्। अस्ति चेहापीदमनेन सदृशमिति विशिष्टधीरिति-चेन्मैवम्॥

यथाहीदमनेन संयुक्तमिति प्रतीत्या संयोगो विशेषणविशेष्ययोः संबन्धतया न सिध्यति, दण्डी-त्यत्र दण्डस्येवेह संयोगस्यैव विशेषणत्वात्, किंतु संयोगस्य संयोगिना सह समवाय एव सिध्यति, तथोक्तप्रतीत्या सादृश्यस्य धर्म्यादिना सहान्यः संबन्धः सिध्यतु। सादृश्यस्य संबन्धत्वे किमायातम्॥

न हि तन्निरूप्यत्वमेव तत्संबन्धत्वम्। दैर्घ्या-देरपि ह्रस्वादिसंबन्धत्वापातात्। किं तु त[1]न्नि-रूप्यत्वव्याप्यं तत्॥

दिना गुण्यादिर्लक्ष्यते तत्र समवायः, विषयादिना विषयादिर्लक्ष्यते तत्र स्वरूपसंबन्ध इत्यननुगमापत्तेरिति भावः। **यथेति**। तथेत्यने-नान्वयः। **विशेषणविशेष्ययोरिति**। संयोगसंयोगिनोरित्यर्थः। **सिध्यतीति**। संबन्धतयेत्यनुषङ्गः। **उक्तप्रतीत्येति**। इदमनेन सदृशमिति प्रतीत्येत्यर्थः॥

ननु——सादृश्यस्येदमनेनेत्युभयनिरूप्यत्वादुभयसंबन्धत्वमित्यत आह——**न हीति**। किंनाम संबन्धत्वमिति प्रश्नोत्तरमाह—**निरूप्यत्व-व्याप्यमिति**॥

---

1 तत्संबन्धवत्त्वव्याप्य—क.

यदि तु संबन्धान्तरं विना संयोगादिनैव चैत्रो दण्डी रूपी ज्ञातश्चेति धीवत्सादृश्येनैव सिंहवान्देवदत्त इति धीः स्यात् तदा सादृश्यस्य संबन्धत्वं सिध्येदपि । सा तु नास्ति ॥

ननु—सादृश्यमात्रं निमित्तं चेदतिप्रसङ्गः । स्वसंबन्धि चेदावश्यकत्वात्संबन्ध एव निमित्तमस्त्विति चेन्न । संबन्धे स्वसंबन्धित्वस्यैव

ननु—सादृश्यस्य संबन्धत्वेन धीप्रकारः इदमनेन सदृशमित्युक्तरूपे प्रतीत्याकारव्यतिरेकेण नोपदर्शयितुं शक्य इतीयमेव संबन्धत्वप्रतीतिरित्यत आह—**यदि त्विति । संयोगादिनैवेति ।** संयोगसमवायस्वरूपसंबन्धैर्यथाक्रमं दण्डीचैत्रः रूपीघटः ज्ञातो घटः इति धीवदित्यर्थः । सिध्येदपीत्यनास्थोक्तिः । तत्रापि गोमानित्यादिवत् संबन्धान्तरस्यापि संभवादिति भावः । अस्तु तथैव धिया संबन्धत्वसिद्धिरित्यत आह—**सा त्विति ।** तथाच न संबन्धत्वं सादृश्यस्येतिभिन्ननिमित्तत्वाल्लक्षणागौण्योर्भेद इति भावः ॥

प्रकारान्तरेण गौण्या अपि संबन्धनिमित्तकत्वमाशङ्कते—**नन्विति । अतिप्रसङ्ग इति ।** यत्किंचित्सादृश्यस्य सर्वत्र संभावत्सर्वस्य शब्दस्य गौण्या सर्वार्थप्रत्यायकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः—**स्वसंबन्धीति ।** गौणशब्दवाच्यार्थसंबन्धिभूतं सादृश्यं निमित्तमित्यर्थः[1] । **संबन्ध[2] एवेति ।** तथाचैकनिमित्तकत्वान्न लक्षणागौण्योर्भेद इति भावः ।

---

[1] 'स्वसंबन्धीति' इत्यारभ्य नास्ति—उ. ए. [2] न्धत्व-ए उ.

साहश्येपि स्वसंबन्धित्वस्या पेक्षायामपि मुख्यार्थ-संबन्धस्यानेन हेतुत्वासिद्धेः । अपि चेमौ सदृशावेव न तु संबद्धाविति[1] धीर्न स्यात् ॥

किंचेमौ संबद्धौ सदृशौ चेति प्रतीत्योर्विषयकृतवैलक्षण्यं सर्वसाक्षिकम् । किंचैवं यदि सादृश्यं संबन्धविशेषस्तर्हि संबन्धोऽपि एकदेशस्थ-

---

सादृश्येति । प्रसङ्गभङ्गकृतयोपात्तो[2] मुख्यार्थसंबन्धो न वृत्तौ निमित्तं भवितुमर्हति । किंतु सादृश्यमेवातो भिन्ननिमित्तकत्वाल्लक्षणागौण्योर्भेद इति भावेन सदृष्टान्तमाह —**संबन्धे संबन्धित्वस्येवेति** । यथा लक्षणावृत्तौ न संबन्धमात्रं निमित्तम् अतिप्रसङ्गात् किंतु मुख्यार्थसंबन्धिसंबन्धित्वम् तथापि तत्र मुख्यार्थसंबन्धित्वं संबन्धे विद्यमानं लक्षणावृत्तौ न निमित्तं तथेत्यर्थः । **अनेनेति** । अतिप्रसङ्गभङ्गनार्थमुपात्तेन मुख्यार्थसंबन्धित्वरूपसादृश्यविशेषणेनेत्यर्थः । सादृश्यस्य संबन्धत्वे बाधकं चाह—**अपिचेति** ॥

ननु—संबद्धाविति धीः संयोगादिरूपसंबन्धविशेषाभावविषया । न तु संबन्धसामान्याभावविषया । येन सादृश्यं न संबन्धः स्यादिति चेन्न । सामान्यविशेषविषयत्वकल्पकाभावात् । सादृश्यस्य संबन्धत्वधीरेव कल्पिकेति चेन्न । तदभावस्योक्तत्वात् । प्रत्युतासंबन्धत्वधीरेवानुभवसिद्धेत्याह—**किं चेति** । सुधोक्तं बाधकं चाह—**किंचैवमिति** । तस्यैवार्थः सादृश्यमित्यादि—**एकदेशेति** । संबद्धौ [3]ह्येकदेशे वर्तेते इति

---

[1] त्यादि–**सु. क.**　[2] त्तो अमु–**उ** त्तत्समु–**ए.**　[3] न्धोह्येकदेशे वर्तते-**नं. ए.**

[1]त्वात्सादृश्यविशेषः किं न स्यात्। नैवं लौकिकी-
धीरिति चेत्समं प्रकृतेति ॥

तदुक्तं सुधायाम्—तत्किं सादृश्यं संबन्धत्वेन प्रतियन्ति लौकिका इति ॥

तस्माद्यत्र मुख्यार्थसंबन्धो निमित्तं सा लक्षणा। यत्र तु सादृश्यं निमित्तं सा गौणीति ॥

[2]स्वमते गौण्या लक्षणातो भेदप्रकारः ॥ ६९ ॥

एकप्रदेशविशेषे वर्तमानत्वं द्वयोः संबद्धयोरन्यतरस्येवान्यतरस्याप्यस्तीति[3] संबन्धोपि सादृश्यविशेषः स्यात् । तथाच गौणीवृत्तिरेवास्ति न लक्षणेति वैपरीत्यमपि स्यादिति भावः। **प्रकृतेपीति** । सादृश्यस्यापि संबन्धत्वधीर्लौकिकी नास्तीत्यर्थः । **तदुक्तमिति** । आनुमानिकपादे वृत्तिलक्षणोक्तिप्रस्तावे । तत्किमिति काकुः। प्रतियन्ति जानन्तीत्यर्थः । न प्रतियन्तीति यावत् ॥

अनुव्याख्यानोक्तादिशा निमित्तभेदेनोपपादितं वृत्तिभेदमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥

स्वमते गौण्या लक्षणातो भेदप्रकारः ॥ ६९ ॥

[1] त्वादिसादृश्य—**सु.** स्थानादिसादृश्य—**क.** [2] अत्र प्रकरणविभागोनास्ति—**रा. सु. ग.** [3] ति सादृश्यमपि संबन्धविशेषःस्यात्—**उ. ए.** श्यमपिसंबन्धविषयः स्या—**नं.**

अथ परोक्तस्य गौण्या लक्षणातो भेदस्य भङ्गः ॥७

अन्येतु सिंहनिष्ठशौर्यादिगुणा लक्ष्यमाणाः सिंहशब्दस्य माणवके वृत्तौ निमित्तमित्याहुः। तन्न। व्यधिकरणानां[1] गुणानां माणके वृत्तौ निमित्तत्वायोगात्। लक्ष्यमाणगुणसादृश्या द्गुणान्तरं ततो गुणी लक्ष्यत इति गौणी लक्षितलक्षणैवेति[2] तु नानुभवानुसारि। किंचावश्यकत्वाल्लाघवाच्च सिंहेन सह माणवके यत्सादृश्यं तदेव निमित्तं युक्तम् ॥

अथ परोक्तस्य गौण्या लक्षणातो भेदस्य भङ्गः ॥ ७० ॥

परोक्तभेदप्रकारमनूद्य सुधोक्तदिशा निराह—**अन्येत्वित्यादिना। लक्ष्यमाणेति**। सिंहो माणवक इत्यादौ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टातु गौणता।

इति काव्यप्रकाशिकाद्युक्तदिशा सिंहशब्देन लक्ष्यमाणसिंहनिष्ठगुणानां माणवके सिंहशब्दवृत्तौ निमित्तत्वं न युज्यते। अन्यनिष्ठगुणानामन्यत्र शब्दवृत्तौ निमित्तत्वेऽतिप्रङ्गात्। [3]सिंहनिष्ठगुणसदृशाः क्रौर्यादयो माणवकनिष्ठा लक्षणीयाः। तैश्च गुणी माणवको लक्ष्यत इति लक्षितलक्षणैव। न तु शुद्धलक्षणेति। लक्षणागौण्योरयमेव भेद इत्यर्थः। अनुभवे विवादिनं प्रत्याह—**किंचेति। आवश्यकत्वादिति**। गुणान्तरलक्षणार्थं मुख्यार्थनिष्ठगुणसादृश्यस्य त्वयाप्युक्तत्वादिति भावः ॥

[1] सिंहनिष्ठेत्यधिकम्–**सु. क. ग.** [2] तन्ना–**रा. ग.** [3] एवं चेत्यधिकम्–**उ. नं. प.**

केचित्तु सादृश्यस्य संबन्धविशेषत्वेपि यत्र संबन्धत्वेन हेतुता सा लक्षणा, यत्र तु सादृश्यत्वेन हेतुता सा गौणीत्याहुः। तन्न। सादृश्यं संबन्धविशेषो नेत्युक्तत्वेन क्लिष्टकल्पनायोगात्। यत्र संयोगत्वादिना हेतुता तस्या वृत्त्यन्तरत्वापाताच्च॥

इतरे तु यत्रोपस्थापकस्यापि वाक्यार्थेऽन्वयः सा गौणी। तत्र सादृश्यस्यापि प्रतीतेः। [1]यत्र तु न तस्य वाक्यार्थेन्वयः सा लक्षणा। तत्र संबन्धस्याप्रतीते रित्याहुः। तन्न[2]। लक्षणायामपि संबन्धप्रतीतेरुक्तत्वात्॥

अन्ये तु यत्र धर्मे तात्पर्यं सा गौणी। सिंहो देवदत्त इत्यत्र धर्मिणो देवदत्तपदेनैवोक्तेः। यत्र तु धर्मिमात्रे तात्पर्यं सा लक्षणा। तत्र तीरस्य

लक्षणागौण्योः प्रकारान्तरेण भेदमनूद्य निराह—**केचित्त्वित्यादिना**। हेतुतावच्छेदकभेदाद्भेदेऽतिप्रसङ्गमाह—**यत्र संयोगत्वादिनेति**। **उपस्थापकस्यापीति**। सादृश्यसंबन्धयोरमुख्यरूपार्थान्तरोपस्थापकयोः शाब्दबोधे भानाभाननिमित्तवाक्यार्थान्वयानन्वयाभ्यां गौणलक्षणयोर्भेदमाहुरित्यर्थः। **उक्तत्वादिति**। शक्यसंबन्धित्वेनैव लक्ष्याद्यर्थकत्वसमर्थनवादे उक्तत्वादित्यर्थः। लक्षणावृत्तिलक्षणं गौण्यामप्य-

[1] त्र. सादृश्यस्य न वा—क त्रतु तस्य न वाक्या—ग. [2] सिंहनिष्ठ क्रौर्यादिगुणा लक्ष्यमाणा सिंहशब्दस्य माणवके वृत्तौ निमित्तमित्याहुः। तन्न। इत्यधिकम् ततः " व्यधिकरणानामपि संबम्—रा. ग.

पदान्तरेणानुक्तेरित्याहुः । तन्न । सिंहमानयेति गौण्यामपि धर्मिवाचिपदाभावात् ॥

अपरे तु सामानाधिकरण्ये गौणी, वैयधिकरण्ये लक्षणेत्याहुः । तन्न । अग्नेरध्यनं गङ्गा घोषवतीत्यपि दर्शनात् ॥

[1] परोक्तस्य गौण्या[2] लक्षणातो भेदस्य भङ्गः ॥ ७० ॥

अथ रूढ्यादिवृत्तित्रयस्य बलाबलनिर्णयः ॥ ७१ ॥

[3] अत्र मुख्यवृत्तित्रये पङ्कजादिशब्देषु

स्तीत्याह—**सिंहमानयेति** । सिंहसदृशमाणवकमानयेत्यर्थके वाक्य इत्यर्थः । **सामानाधिकरण्य इति** । पदस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । एवमग्रेपि । सिंहश्चैत्र इत्यादावेकविभक्तित्वेन सामानाधिकरण्यं, गङ्गायां घोष इत्यादौ भिन्नविभक्तिकत्वेन वैयधिकरण्यमिति भावः । माणवकस्याध्ययनमितिवाक्ये माणवके पाविञ्यादिसूचनायाग्निसादृश्यं वक्तुमग्नेरध्ययनमित्यादिवाक्यप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥

परोक्तस्य गौण्या लक्षणातो भेदस्य भङ्गः ॥ ७० ॥

अथ रूढ्यादिवृत्तित्रयस्य बलाबलनिर्णयः ॥ ७१ ॥

एवमस्य शब्दस्य वृत्तिस्त्रेधेत्यादिना प्रकरणदशकेन विभागलक्षणपरीक्षाभिर्वृत्तिस्वरूपाणि निर्धार्येदानीं बलाबलं निरूपयितुं मुख्यवृत्तीनां तावत्तदाह—**अत्रेति** । प्राङ्निरूपितमुख्यामुख्यवृत्तिमध्ये

---

[1] अत्र " गौण्यालक्षणातो भेदोक्ति " इति नाम लिखितमस्ति—रा. ग. तस्मात्परोक्तपक्षषट्कमप्ययुक्तम्-इत्यधिकं च—सु. क. [2] गौण्या इत्यधिकम्—क. [3] तत्र—सु. क.

रूढेर्योगाच्च योगरूढिः प्रबला। रूढार्थस्य पद्मशब्देनापि, यौगिकार्थस्य च कर्दमजातशब्देनापि, प्रतीतिसंभवेनाप्रयुक्तानामवयवानां समुदायस्य च सार्थक्यायोभयानुग्रहस्यौचित्यात् ॥

अत एव लोके निरुपपदेन पङ्कजशब्देनोत्सर्गतो जलकमलस्यैव धीः। न तु स्थलकमलस्य। [1]न वा कुमुदस्य। एवं वेदेपि ब्रह्मादिशब्दैर्न रूढिमात्राज्जीवादेर्धीः। नारायणादिशब्दैरपि न योगमात्रादवयनवस्तुमात्रस्य ॥

यन्मुख्यवृत्तित्रयं तस्मिन्नित्यर्थः। पङ्कजमानयेत्यादौ रूढितः स्थलकमल[2]स्य योगात्कुमुदादेर्योगरूढितो जलकमलस्य ग्रहणप्रसक्तौ कस्य ग्रहणमित्यत आह—**रूढेर्योगाच्चेति**। प्राबल्ये हेतुमाह—**रूढार्थस्येति**। **वेदेपीति**। "तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्म" इत्यादौ श्रुतब्रह्मशब्दादेः "अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति। बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणाः" इत्यादिश्रुत्या, "तदेव ब्रह्म परमं" [3]इत्यादिश्रुत्या च योगरूढैर्ब्रह्मादिशब्दैरित्यर्थः। व्यक्तमेतज्जन्माधिकरणचन्द्रिकायाम् ॥

आदिपदे "नात्मा वारे द्रष्टव्यः" इत्यादावात्मादिशब्दग्रहः। तथान्तराकाशप्राणाद्यधिकरणोदा[4]हरणभूतेन्द्रामित्राग्न्याकाशप्राणादिशब्दानां च ग्रहः। तेषामपि देवादौ रूढि[5]मात्राद्विष्णौ योगरूढिमत्त्वात्। रूढितो योगरूढः प्राबल्ये उदाहरणमुक्त्वा योगात्तत्प्राबल्ये आह—**नारायणेति** ॥

---

1 'न वा कुमुदस्य' इति नास्ति—**ग.** 2 स्यायो—**नं. ग.** 3 कवीनां इत्यधिकम्—**नं. ङ.** 4 दाहृतभू—**ङ.** 5 ढमा—**नं. ङ.**

रूढियोगयोस्तु योगाद्रूढिः प्रबलेति तया योगस्यापहारः। यथा वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यत्र रथकारशब्दे संकरजातौ रूढ्या रथकर्तरि योगस्य। यथा वा मण्डपं पश्येत्यत्र गृहविशेषे रूढ्या मण्डपानकर्तरि योगस्य ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

इति स्मृत्या "विष्णुर्नारायणः कृष्ण" इत्यभिधानेन[1]च विष्णौ योगरूढेर्नारायणादिशब्दैः "नारायणं महाज्ञेयं" इत्यादौ जलाश्रयमात्रवस्तुनो न प्रतीतिः किंतु विष्णोरेवेत्यर्थः। एवं रूढेर्योगाच्च योगरूढेर्बलवत्त्वमुपपाद्य योगाद्रूढेस्तदाह—**रूढियोगयोस्त्विति**। **वर्षासु**—वर्षर्तौ। शब्दस्वाभाव्यात् स्त्रीलिङ्गं बहुवचनं च। **संकरजाताविति**—

शूद्रायां करभो वैश्यान्महिष्यो विट्स्त्रियां नृपात्।
रथकारस्तु माहिष्यात्करभ्यां यस्य संभवः ॥

इत्युक्तसंकरजातावित्यर्थः। **योगस्येति**। अपहार इत्यनुषङ्गः। एवमग्रेपि। अत एव षष्ठे वचनाद्रथकारस्याधानमित्याद्यपादीयोपान्त्याधिकरणे रथकर्तृत्वयोगेन त्रैवर्णिकपरत्वं रथकारशब्दस्याशङ्क्य रूढ्या संकरजातिपरत्वमुक्तमिति भावः। **मण्डपानेति**। मण्डं घनीभूतदधिखण्डविशेषं पिबतीति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

[1] न योगरूढनारायणशब्दैः—**उ. नं.**

ननु—

प्राबल्यं न तावत्समुदायात्परया विभक्त्या स्वार्थस्य कर्मत्वादेः समुदायार्थे बोधनादवयवार्थे त्वबोधनादिति युक्तम् । यौगिकार्थे प्रकरणादिसत्त्वेपि तया तत्र तदबोधनप्रसङ्गात् । रूढावखण्डनसमुदायादिव योगेपि सखण्डसमुदायात्परत्वस्य सत्त्वाच्च ॥

अन्यथा पाचकमानय पङ्कजमानयेत्यादौ कर्मत्वादेर्यौगिकार्थान्वयो न स्यात् ॥

योगाद्रूढेः प्राबल्यमुपजीव्यत्वादिनेत्युपपादयिष्यन् प्रकारान्तरेण प्रसक्तप्राबल्ये[1] हेतुचतुष्टयं पूर्वपक्षिमुखेनानूद्य निराचष्टे---**नन्वित्यादिना** उच्यत इति पर्यन्तेन । **यौगिकार्थेति** । यौगिकार्थग्राहकप्रकरणलिङ्गाप्तवाक्यादिसत्त्वेपि तया समुदायात्परया विभक्त्या कर्मत्वकर्तृत्वाद्यबोधप्रसङ्गात् । अवयवार्थे तदबोधनादिति त्वयोक्तत्वात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधादिति भावः ॥

यदि समुदायात्परविभक्त्या स्वार्थभूतकर्मत्वादेर्बोधनमवयवार्थेन स्यात् तर्हि केवलयौगिकस्थले प्रोक्षणीरासादयेत्यादावपि विभक्त्यर्थकर्मत्वादेरन्वयो न स्यात् । तत्रापि विभक्तेः समुदायात्परत्वात् । ननु चाखण्डसमुदायात्पराविभक्तिरेवावयवार्थे स्वार्थं न बोधयति रथकारमानयेत्यादौ प्रोक्षणीरित्यादिसखण्डसमुदायात्परा तु बोधयत्येवेति चेन्न । तत्र प्रकरणादिनाऽवयवार्थविवक्षायामप्यबोधनापातादित्युक्तत्वात् । विपक्षे बाधकं चाह—**अन्यथेति** । सखण्डसमुदायात्परयापि विभक्त्या

---

[1] ल्यहे–नं. उ.

नापि—रूढौ शाब्दानुभवकारणीभूता वर्णसमुदायगोचरा स्मृतिरेकेति शीघ्रा। एकशक्त्याधारवर्णेष्वेकैव स्मृतिरिति फलबलेन कल्पनात्; योगे तु अनेकशक्त्याधारा अनेकावयवगोचरा तु नानेति विलम्बितेति रूढेः प्राबल्यमिति युक्तम्। समुदायगोचराया एव स्मृतेरवयवगोचरत्वात्॥

अत एव शाब्दानुभवेतिकर्तव्यताभूता समुदायनिष्ठैकशक्तिस्मृतिः शीघ्रा। अवयवनिष्ठनानाशक्तिस्मृतिस्तु विलम्बितेति रूढेः प्राबल्यमिति निरस्तम्। समुदायशक्तिस्मारक[1]वर्णसमुदायगोचराया एवोपस्थितेरवयवविषयतया तज्जन्याया अवयवनिष्ठनानाशक्तिसमूहालम्बनस्मृतेर्विलम्बायोगात्। प्रत्युतसमुदायज्ञानस्यावयवज्ञानपूर्वकत्वादवयवैरेव[2] पूर्वं शीघ्रं स्वशक्तिस्मारणं युक्तम्॥

अत एवैकशक्तिस्मृतिजन्या समुदायार्थस्मृतिरेकेति शीघ्रा। अनेकशक्तिस्मृतिजन्यावयवार्थ

अवयवार्थे स्वार्थाबोधन इत्यर्थः। **नापीति**। युक्तमित्यन्वयः। स्मृतिरेकेत्येतद्व्यनक्ति—**एकशक्तीति**। **फलेति**। शाब्दानुभवरूपफलबलेनेत्यर्थः। **समुदायगोचराया एवेति**। तथाचैकत्वात्स्मृतेः कथं शीघ्रत्वविलम्बितत्ववैषम्यमिति भावः। अत एवेत्युक्तं व्यनक्ति—**समुदायेति**। **तज्जन्याया इति**। अवयवविषयोपस्थितिजन्याया इत्यर्थः। **अवयवैरिति**।

1 'वर्णसमुदाय शक्तिस्मारक' इत्यधिकम्—**सु.** 2 पूर्व इति नास्ति—**रा. सु. क. ग.**

स्मृति[1]र्नानेति विलम्बितेति परास्तम् । पदं न स्मारकमित्युक्तत्वात् । स्मारकत्वेप्यवयवनिष्ठशक्तिस्मृतावविलम्बस्योक्तत्वाच्च ॥

तस्माच्चतुर्धा[2]पि न रूढेर्योगात्प्राबल्यमिति । उच्यते ॥

अवयवे रूढिं विना समुदाये योगासंभवेनोपजीव्यत्वाद्रूढेः प्राबल्यं, शीघ्रत्वाच्च । तथा[3]च रूढार्थानुभवो वर्णानुभवश्च वर्णश्रवणमात्राद्भव[4]तीति शीघ्रः ॥

किंचा[5]खण्डत्वेन परस्परान्वयनिरपेक्षस्य तस्य विभक्त्यर्थान्वयः क्रियान्वयोपि शीघ्रः । यौगि-

---

स्मृतिविषयभूतैरित्यर्थः । **चतुर्धापीति** । विभक्त्यर्थस्य समुदायार्थबोधनेन, वर्णसमुदायगोचरस्मृतेः शीघ्रत्वेन, शक्तिस्मृतेः शीघ्रत्वेन, पदार्थस्मृतेः शीघ्रत्वेन, वा चतुर्धापीत्यर्थः ॥

"रूढि[6]मेव समाश्रित्य विभज्यार्थान्यथाक्रमम् ।

विशेषगुणपूर्त्यर्थं विष्णौ योगार्थमानयेत्" ॥

इति ऋग्भाष्योक्तिं हृदि कृत्वाह— **अवयवे[7] रूढिं विनेति** । अवयवस्यापि यौगिकत्वे तदवयवस्याप्येवमित्यनवस्थापातेन पूर्वपूर्वयोगासिद्ध्योत्तरोत्तरयोगासिद्धेर्मूलक्षतेः। 'अनवस्थानिवृत्त्यर्थं यौगिके रूढिकल्पने'ति कर्मनिर्णयोक्तेरिति भावः । वाक्ये पदात्पदार्थस्मृतेरनभ्युपगमाद्रूढार्थानुभव इत्युक्तम्। **परस्परेति** । अवयवार्थानामन्योन्यान्वयनिरपेक्षस्येत्यर्थः। **तस्येति** ।

---

[1] स्तुना–**रा. ग.** [2] अपिपदं न–**रा. ग.** [3] थाहिरू–**रा. सु. क. ग.** [4] वतीति–**रा. सु. क. ग.** [5] किंच इति नास्ति–**रा. ग.** [6] पमे–**नं उ.** [7] वरू–**उ. ए.**

कार्थानुभवस्तूपपदधातुप्रत्ययविभागज्ञानपूर्वक इति विलम्बितः। तेषां परस्परान्वयज्ञानपूर्वकः क्रियान्वयो[1]पि विलम्बितः। एवं च शीघ्रया रूढ्या प्रतिबन्धाद्वा शीघ्रोपस्थितेन रूढार्थेनान्वितस्य पदान्तरस्य यौगिकार्थे नैराकाङ्क्ष्याद्वानन्वयः॥

यद्यपि समुदायोपस्थितिरेवावयवगोचरा तथापि सा वर्णत्वरेफत्वादिनैव तद्गोचरा। सा च न यौगिकार्था[2]नुभवहेतुः। या तु यौगिका[3]र्थानुभवहेतु[4]रूपपदत्वादिनोपस्थितिः सा विलम्बिता। पङ्कजादौ त्वविरोधादवयवार्थेपि प्रयोगप्राचुर्येण प्रतिब[5]ध्यत्वे तन्त्रस्य तदप्राचुर्यस्याभावाच्च न रूढ्या तदपहारः॥

रूढार्थस्येत्यर्थः। **उपपदेति**। कुम्भकारेत्यादौ कुम्भाद्युपपदं[6] पाचकेत्यादौ पचिधा[7]त्वर्थाकप्रत्ययविभागः, यद्वा पङ्कजशब्दादौ पङ्कजाद्युपपदजनिधातुडप्रत्ययानां विभाग तज्ज्ञानपूर्वक इत्यर्थः॥

ननु उपपदादिज्ञानपूर्वकत्वेन योगे विलम्बोक्तिरयुक्ता समुदायोपस्थितिरेवावयवोपस्थितिरित्युक्तत्वादिति प्रागुक्तचोद्यमनूद्य निराह—**यद्यपीति**॥

नन्वेवं योगरूढिस्थलेपि रूढ्या योगापहारः स्यात्। तथाच पङ्कजपदाज्जलकमलधीर्न स्यात्। इत्यत आह—**पङ्कजादौ त्विति। तदप्राचुर्यस्येति**। प्रयोगाप्राचुर्यस्येत्यर्थः। एवं योगाद्रूढेरुपजीव्यत्व-

---

[1] अपि इति—**रा. ग.** [2] र्थोपस्थितिहे—**ग.** [3] र्थोपस्थितिह—**ग.** [4] रूप—**रा. ग.** [5] द्धत्वे—**रा. ग.** द्धार्थत्वे—**सु.** [6] विभाग. इत्याधिकम्—**नं. उ.** [7] त्वक-**नं. उ.**

अपहारोपि न यौगिकार्था स्मृतिः । स्मारकसंबन्धस्य शक्ते[1] रूढ इव यौगिकेपि सत्त्वात् । नापि प्रथममस्मृतिः। पङ्कजादावपि रूढ्या योगापहारापातात् । स्मारकत्वस्य निरासाच्च । नापि मण्युक्तान्वयबोधबहिर्भावः। भ्रमरूपस्याप्यन्वयबोधस्याभावे रथकाराधिकरणपूर्वपक्षानुदयापातात् । नापि प्रमारूपतद्बहिर्भावः । अनाप्तवाक्ये रूढस्यापि तद्बहिर्भावेन तस्याप्यपहारापातात् ॥

शीघ्रत्वाभ्यां प्राबल्योपपादनेन रूढ्या योगापहार इत्युपपादितम् । तत्रापहारपदार्थे स्वाभिमतं विवक्षुश्चत्वारि पक्षान्तराण्यनूद्य निराह— **अपहारोपीति** । स्मारकसंबन्धस्य शक्तेरिति सामानाधिकरण्यम् । **अस्मृतिरिति** । यौगिकार्थस्येति योज्यम् । **पङ्कजेति** । पङ्कजमानयेत्यादावपि यौगिकार्थस्य प्रथममस्मृत्या तत्र रूढ्या योगापहारापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । जलकमलधीविरोधादिति भावः । **स्मारकत्वस्येति** । वाक्ये पदं न स्मारकमिति भाट्टाभिमताभिहितान्वयभङ्गे प्रतिपादितत्वेन रूढेरपि प्रथमं रूढार्थास्मारकत्वाद्रूढेरप्यपहारापातादिति भावः । अन्वयबोधबहिर्भावः किं भ्रमरूपान्वयबोधाविषयत्वं उत प्रमारूपतदविषयत्वम्। आद्यमसिद्धमिति भावेनाह— **भ्रमेति** । रथकारेति वचनाद्रथकारस्याधानमिति षष्ठाद्यपादीयोपान्त्याधिकरणे रथकारशब्दस्य यौगिकत्वेन रथकर्तृत्रैवर्णिकपरत्वेन पूर्वपक्षकरणादिति भावः । द्वितीयेऽतिप्रसङ्गमाह— **अनाप्तेति** । पङ्कजमस्तीत्याद्यनाप्तवाक्यस्य तार्किकमते बोधकत्वाभावेन तत्र रूढार्थस्य शाब्दबोधाविषयत्वेनेत्यर्थः ॥

---

[1] क्तः रू–ग. रा.

किंतु तात्पर्य[1]विषयबहिर्भावः । तस्मान्मण्डपं पश्येत्यादौ[2] निरवकाशप्रकरणादेरभावे रूढ्या योगापहारः । भावे तु योगग्रहः । मण्डपं भोजयेत्यादौ रूढस्यायोग्यत्वाद्योगग्रहः ॥

तदुक्तमनुव्याख्याने --"पूर्वायोगे परग्रह" इति । उपजीव्यत्वेन शीघ्रत्वेन पूर्वस्या[3] रूढेरयोगे[4] परस्य योगस्य ग्रह इत्यर्थः । न तु तत्र मीमांसकोक्ता लक्षणा । योगस्यापि शक्तित्वेन मुख्यत्वात् । समुदायशक्त्यसंभवेन्तरङ्गक्लृप्तावयवशक्तावेव बुध्यवताराच्च । मुख्यार्थबाधाद्यनुसन्धानानपेक्षत्वेन शीघ्रत्वाच्च । लक्षणायाश्चातथात्वात् ॥

नन्वेवं रूढेः प्राबल्येन तया योगार्थस्य तात्पर्याविषयत्वरूपापहारे सति जन्माद्यधिकरणादौ तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति श्रौतब्रह्मशब्दे रूढजीवत्यागेन यौगिकविष्णुग्रहणं कथमुक्तमित्याशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति—**तस्मादिति** । जन्मादिनये तु निरवकाशलिङ्गादेव यौगिकग्रह इति भाव । **तदुक्तमिति** । रूढेरुपजीव्यत्वादिना पूर्वभावित्वात्तदसंभव एव योगग्रहणमित्येतत्पूर्वोदाहृतानुव्याख्याने उक्तमित्यर्थः । **न तु तत्रेति** । मण्डपं भोजयेत्यादौ रूढ्यर्थगृहविशेषस्यान्वयायोग्यत्वाद्रूढार्थगृहसंम्बन्धिपुरुषज्ञानं लक्षणया मण्डपपदेन जायत इति मीमांसकोक्तं न भवतीत्यर्थः । **अतथात्वादिति** । उक्तत्रैविध्यवैपरीत्यादित्यर्थः ॥

---

[1] र्यार्थ—ग. [2] योगे इत्य-सु-ग. [3] स्या.—सु. [4] अप—सु.

न चात्र योगस्य बाधकमस्ति । प्रबलाया रूढेरयोग्यतया निवृत्तेः । तत्पूर्विकाया लक्षणायाश्चोक्तहेतुभिर्योगाद्दुर्बलत्वाच्च ॥

न च रूढिपूर्वकलक्षणया रूढी रक्ष्यते । रूढ्यबाधे लक्षणाया एवानुदयात् । येन प्रबलरूढ्य[1]पेक्षया लक्षणा प्रबला स्यात् ॥

ननु—मुख्यत्वेपि योगस्य त्यागोऽस्त्वित्यत आह—**न चात्रेति** । यद्वा—अत्राप्यस्ति मुख्यार्थबाधतद्योगानुसंधानमित्यत आह—**न चात्रेति** । तदेव व्यनक्ति—**प्रबलाया इति** । **उक्तेति** । योगस्यापीत्यादिनोक्तहेतुभिरित्यर्थः[2] ॥

ननु—रूढिपूर्वकलक्षणाया रूढ्याश्रयेण बलवत्त्वाद्योगबाधकत्वमस्त्वित्यत आह—**न चेति** । [3]रक्ष्यत इत्यन्वयः । कुतो न रक्ष्यत इत्यत आह—**रूढीति** ॥

नन्वे[4]वमुद्गातृचमसमेकस्य श्रुतिसंयोगादिति तृतीयाध्यायपञ्चमपादीयाष्टमाधिकरणे प्रैतुहोतुश्चमसः प्रब्रह्मणः प्रोद्गातॄणामित्युदाहृत्योद्गायन्तीत्यवयवप्रसिद्ध्या गानकारिणामपसुब्रह्मण्यानां त्रयाणां छन्दोगानां चमसभक्षणमिति पूर्वपक्षयित्वा उत्पूर्वस्य गायतेः समुदायप्रसिद्धिरूपरूढ्या द्वितीयसामभक्तिविषयत्वेनोद्गातुरेव तद्गातृत्वेन ससुब्रह्मण्यानां चतुर्णां लक्षणेति शाबरभाष्ये स्थापितत्वात् । वार्तिककृता चापसुब्रह्मण्यानां त्रयाणां लक्षणेति स्थापितत्वात् कथमेवमुक्तिरित्यतस्त-

[1] ढ्याश्रयेण—**रा-ग.** [2] तत्रैव लक्षणेति । नीलवान् घट इति मतुबर्थलक्षणेत्यर्थः । अभेदे । अभेदवादे । भेदे चेति । गुणगुणिनोर्भेदवादे चेत्यर्थः । मतुब्लोपेनेति । तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेण गुणवचनेभ्यो मतुब्लोपो वक्तव्यः इत्यनुशासनात् । इत्यधिकम्—**ए.** [3] व—**उ. ए.** [4] एवं इति नास्ति—**नं. उ.**

प्राद्गातॄणामित्यत्राप्युद्गातृशब्दस्योद्गातृप्रस्तो - तृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्येषु [1] चतुर्षु अपसुब्रह्मण्येषु त्रिषु-वोद्गानकर्तृत्वाद्योग एव। न तु ऋत्विग्विशेषे उद्गातरि[2] योगरूढिः। तत्पूर्विका तेषु लक्षणा। यत्र तु रूढिपूर्वकलक्षणायां तात्पर्यं निरवकाश-मानासिद्धं तत्र योगं बाधित्वा सापि भवत्येव ॥

एतदप्युक्तं "पूर्वायोगे परग्रह" इति। पूर्वस्या रूढेरयोगे अनन्तरस्य मुख्यवृत्तिरूपस्य योगस्य ग्रहः। न तु लक्षणायाः। योगस्याप्ययोगश्चेत्प-रस्यामुख्यवृत्तेर्लक्षणाया ग्रह इत्यर्थः ॥

रूढ्यादिवृत्तित्रयस्य बलाबलनिर्णयः ॥ ७१ ॥

अथ लक्षणातो गौण्याः प्राबल्यनिर्णयः ॥ ७२ ॥

अमुख्यवृत्तौ गौणीतो लक्षणा जघन्या।

दुभयोक्तमप्ययुक्तमिति भावेनाह—**प्रोद्गातॄणामिति**। सापि—लक्ष-णापीत्यर्थः। **एतदपीति**। रूढेरसंभवे योगस्यैव ग्रहणं न तु लक्षणाया इत्येतत्। तथा योगस्याप्यसंभव एव लक्षणेत्येतदपीत्यर्थः ॥

रूढ्यादिवृत्तित्रयस्य बलाबलनिर्णयः ॥ ७१ ॥

अथ लक्षणातो गौण्याः प्राबल्यनिर्णयः ॥ ७२ ॥

एवं मुख्यवृत्तित्रये प्राबल्यदौर्बल्ये निरूप्यामुख्यवृत्त्योरपि ते आह—**अमुख्यवृत्ताविति**। जातावेकवचनम्। जघन्या—**निकृष्टे-**

[1] चतुर्ष्विति नास्ति—रा. ग.　[2] तर्यादौ—रा. सु. ग.

ननु—

न तावद्गौण्यां प्रथमोपस्थितसादृश्य एव-तात्पर्यम् लक्षणायां तु प्रथमोपस्थितसंबन्धद्वारा पूतत्वादाविति लक्षणा विलम्बितत्वाज्जघन्येति युक्तम्। लक्षणायामपि मञ्चाःक्रोशन्तीत्यादौ मञ्चसंबन्ध एव तात्पर्यात् ॥

नापि गौण्यां तात्पर्यविषये सिंहसादृश्ये निरूपकतया सिंहोनुप्रविष्टः, लक्षणायां तु तात्पर्यविषये पूतत्वादौ गङ्गा नानुप्रविष्टेति लक्षणा मुख्यार्थासंस्पर्शिनीति जघन्या। काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादावपि काकशब्देन दध्युपघातकस्यैव विवक्षितत्वान्न मुख्यार्थसंस्पर्श इति युक्तम्। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावपि संबन्धनिरूपकतया मञ्चानुप्रवेशात् ॥

त्यर्थः। स्वयं प्रधानबाधादिना लक्षणाया जघन्यत्वं विवक्षुर्लक्षणाजघन्यत्वे प्रकारान्तरेण प्रसक्तं हेतुचतुष्टयं क्रमेणानूद्य निराह—**ननु न तावदित्यादिना अत्रोक्तं सुधायामिति पर्यन्तेन**। उक्तं विलम्बितत्वं लक्षणायामसिद्धमित्याह—**लक्षणायामपीति**। **नापीति**। युक्तमित्यन्वयः। क्वचिदजहत्स्वार्थलक्षणादावस्ति मुख्यार्थकाकादिसंस्पर्श इत्यत आह—**काकेभ्य इति**। **संबन्धेति**। मञ्चसंबन्धिपुरुषाः क्रोशन्तीत्यर्थतया मञ्चानां संबन्ध[1]निरूपकत्वेन लाक्षणिकार्थेनुप्रवेशादित्यर्थः ॥

---

[1] न्धिनि-**नं. उ.**

नापि—सिंहशब्दस्य येन माणवकेनान्वयानुपपत्तिः तत्रैव माणवके वृत्तेर्गौण्याः[1] गङ्गाशब्दस्य तु येन घोषेणान्वयानुपपत्तिस्तं विहायान्यत्र तीरे वृत्तेर्लक्षणाया[2] मान्द्यम्। न च नीलो घट इत्यादौ गुणवाचिनो नीलशब्दस्य येन घटेनान्वयानुपपत्तिस्तत्रैव लक्षणा दृष्टेति वाच्यम्। गुणगुणिनोरभेदेऽ[3]नुपपत्त्यभावेन भेदे च मतुब्लोपेन तत्र लक्षणाया एवाभावात्। लाङ्गलं जीवनमित्यादौ यद्यपि जीवनशब्दस्य येनलाङ्गलेनान्वयानुपपत्तिस्तत्रैव लाङ्गले वृत्तिस्तथापि अतिप्रियत्वादिना सादृश्याज्जीवनशब्दो लाङ्गले गौण एव न तु लाक्षणिक इति युक्तम्। गौण्यामपि सिंहस्याध्ययनमित्यादौ अध्ययनान्वयानुपपत्त्या माणवकपरत्वे[4] मान्द्यात्॥

नापीति। युक्तमिति दूरेन्वयः। **अन्वयेति**। अभेदादिरूपान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः। **घोषेणान्वयेति**। आधाराधेयरूपान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः। **तत्रैव लक्षणेति**। नीलवान्घट इति मतुबर्थलक्षणेत्यर्थः। **अभेदे**। अभेदवादे। **भेदे चेति**। गुणगुणिनोर्भेदवादे चेत्यर्थः। **मतुब्लोपेनेति**। "तदस्यास्त्यस्मिन्निति" सूत्रे "गुणवचनेभ्यो मतुबो लुग्वक्तव्यः" इत्यनुशासनादिति भावः। **लाङ्गलेनान्वयेति**। अभेदान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः। **सादृश्यादिति**। जीवनं यथातिप्रियं लाङ्गलमप्येवमिति सादृश्यादित्यर्थः। **गौण्यामपीति**। मान्द्यादित्य-

---

[1] ण्यांशे—सु. ग. [2] यां मा—रा. सु. ग. [3] देन्वयानु—सु. [4] त्वेन-मान्द्या—रा. सु. ग.

नापि नयविवेकोक्तरीत्या सिंहो माणवक इत्यत्र सिंहपदं न माणवकमात्रपरम् । पुनरुक्तेः । नापि सादृश्यमात्रपरम् । माणवकपदेन सामानाधिकरण्यायोगात् । किंतु सादृश्यविशिष्टपरमिति पदतात्पर्यपूर्विका वाक्यतात्पर्यधीः । गङ्गायां घोष इत्यत्र तु गङ्गापदं तीरमात्रपरम् । तीरवाचिपदान्तराभावात्[1] । गङ्गासंबन्धस्तु द्वारमित्यादौ द्वाररूपेणार्थेन पिधानमिव घोषरूपेणार्थेनोपस्थापितस्तमादाय संबन्धे वाक्यतात्पर्ये ज्ञाते पदानां संभूयकारित्वाद्गङ्गापदस्य संबन्धे पश्चात्तात्पर्यधीरिति लक्षणा विलम्बितेति युक्तम् । लक्षणायां

न्वयः । यथालक्षणायां येनान्वयानुपपत्तिस्तं विहायान्यत्र वृत्तिरिति मान्द्यमुक्तमेवं सिंहस्य गुरूच्चारणानूच्चारणरूपाध्ययनान्वयानुपपत्त्या सिंहपदस्य सिंहसदृशमाणवकपरत्वस्य वाच्यत्वान्मान्द्यं सममेवेत्यर्थः । **नापीति** । अत्रापि युक्तमिति दूरेन्वयः । **पदतात्पर्येति** । सिंहसादृश्यविशिष्टे सिंहपदस्य च[2] तात्पर्यं तद्धीपूर्विका सादृश्यविशिष्टस्य माणवकस्य चाभेदरूपवाक्यार्थे पदद्वयसमभिव्याहाररूपवाक्यस्य [3]यत्तात्पर्यं तद्धीरित्यर्थः । **संबन्ध इति** । विषयसप्तमी । घोषरूपार्थोपस्थापितसंबन्धयुक्ते वाक्यतात्पर्ये ज्ञात इत्यर्थः । **विलम्बितेति** । वाक्यतात्पर्यज्ञानानन्तरमेव लाक्षणिकपदस्य तात्पर्यज्ञानमिति विलम्बः । गौण्यां तु पूर्वमेव पद-

---

1 'किंतु' इत्यादिकं नास्ति–रा. ग. 2 स्ययत्ता–इति स्यात्. * 3 यादिति नास्ति–नं. ए.

वाक्यतात्पर्यबुद्धेः प्राथम्योक्तौ वाक्यार्थप्रमारूप-फले लक्षणाया एवाग्रेसरत्वेन तस्या एव प्राबल्या-पातात् । सति गङ्गापदे संबन्धस्य प्रथममर्थेनोप-स्थापनासंभवाच्च ॥

अन्यथा द्वारं पिधेहीत्यादावपि प्रथमं द्वार-रूपार्थोपस्थापितं पिधानमादाय वाक्यतात्पर्ये ज्ञाते पश्चात्पिधेहिपदस्य पिधाने तात्पर्यधीरिति स्यात् ॥

[1]तस्माच्चतुर्धापि लक्षणा गौणीतो न जघन्येति ॥

अत्रोक्तं सुधायाम्—

"अतो भेदवदेवैताः श्रुतयः प्रवदन्ति हि ।
पौराणानि च वाक्यानि सादृश्याभेदसंश्रयात्" ॥

तात्पर्यधीरिति गौणी श्लाघ्येति भावः । **अग्रेसरत्वेन** । प्रथमप्रवृत्तत्वे-नेत्यर्थः ॥

यदपि गङ्गासंबन्धो घोषरूपार्थेनोपस्थित इति कथनं तदपि नेत्याह—**सतीति** । **अन्यथेति** । सत्यपि पदेऽर्थेनैव पदार्थोपस्थापनाङ्गी-कार इत्यर्थः । **चतुर्धा[2]पीति** । गौण्यां प्रथमोपस्थितसादृश्य एव तात्पर्यं मुख्यार्थसंस्पर्शित्वं अनुपपद्यमानान्वयप्रतियोगिवृत्तित्वेन शीघ्रत्वं पूर्वमेव गौणप[3]दतात्पर्यज्ञानमित्येवं चतुःप्रकारेण गौण्याः श्रेष्ठत्वं उक्त-

[1] तस्मादिति नास्ति—रा. ग. [2] चतुर्थापीति—**ए.** [3] ण्यं शता—**उ. ए.**

इत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरे —— तत्त्वमसीत्यत्र गौणी चेत्प्रधानं पदद्वयं मुख्यार्थम् । अप्रधानं सामानाधिकरण्यमात्रं सादृश्ये[1] गौणम् । पररीत्या लक्षणा चेत्पदद्वयममुख्यार्थं, सामानाधिकरण्यमात्रं मुख्यमिति प्रधानबाधादनेकबाधाच्च लक्षणा जघन्येति ॥

अयं च न्यायो यद्यपि तत्त्वमस्यादि वाक्य एव । सिंहश्चैत्र इत्यत्र सिंहसंबन्धिनि सिंहसदृशे च चैत्रे च लक्षणा चेत्सिंहप्रातिपदिकस्यैव बाधे नानेकबाधाभावात् । तथाप्येकस्यापि प्रधानस्य बाधात्तत्रापि लक्षणा जघन्येति ज्ञेयम् ॥

चतुष्टयवैपरीत्याल्लक्षणायां जघन्यत्वमित्येतन्नेत्यर्थः । **अनुव्याख्यानेति** । वियत्पादे "पृथगुपदेशादि"त्येतदनुव्याख्याने[2]त्यर्थः ॥

अद्वैतवादिभिः खलु तत्त्वंपदयोर्विरुद्धस्वार्थैकदेशलक्षणाया सामानाधिकरण्यमात्रं मुख्यमङ्गीकृतमित्यादि सुधावाक्यार्थं निष्कृष्यानुवदति—**तत्त्वमसीत्यत्रेति । जघन्येति ।** इतिशब्दस्येत्युक्तंसुधायामिति पूर्वेणान्वयः ॥

नन्वत्र द्वितीयो हेतुर्न सार्वत्रिक इति कथं सर्वत्र लक्षणाया जघन्यत्वं साधयेदित्याशङ्कामनूद्य क्वाचित्काभिप्रा[3]यिक एवायं हेतुरिति परिहरति—**अयं चेति** । द्वितीयो हेतुरित्यर्थः । वस्तुतो लक्षणास्थलेऽपि नानेकबाध इति दर्शयितुं सिंहसंबन्धी[4]त्युक्तम् । गौणस्थलेपि लक्षणा

---

[1] श्यात्–**रा. ग.** [2] न इ–**उ.** [3] प्राय एव–**नं.** त्कोभिप्राय एवायं हे–उ प्राय एवायं–हे. **ए.** [4] न्धिने–**नं.** नन्धिनी–**उ.**

न च सामानाधिकरण्यस्य[1] बाधेप्यनेकविभक्तिबाध इति वाच्यम् । नीलं घटमानयेत्यादौ विशेष्यविभक्त्या घटगतकर्मत्वादेरुक्त्या विशेषणविभक्तेरेवाभेदार्थकत्वेन तन्मात्रबाधात् । वक्ष्यमाणरीत्या तस्या अप्यबाधाच्च । बहुत्वप्रयुक्तबला-

स्वीकारेयं न्यायो[2] नेति दर्शयितुं सिंहसदृशे चेत्युक्तम् । सिद्धान्ते प्यनेकबाधमाशङ्क्य निराह—**न चेति । अनेकेति ।** पूर्वोत्तरपदगतप्रथमाविभक्त्योर्मुख्याभेदार्थत्वादिति भावः । इति न च वाच्यमित्यस्य तन्मात्रबाधादित्युत्तरम् । कुतो विशेषणभूतसिंहप्रातिपदिकनिष्ठविभक्तिमात्रबाध इत्यतो [3]यथा विभक्त्या मुख्याभेदो लभ्यते तन्मात्रस्यैव सादृश्या[4]भेदार्थकत्वे मुख्यार्थत्यागेन बाधः । अभेदावगमश्चै[5]कयेत्युक्तम् । **विशेषणेति ।** कुत एतदित्यत उक्तं इत्यादौ विशेष्येत्यादि । **वक्ष्यमाणेति ।** शूरत्वेनाभेदे सतीत्यादिग्रन्थेन वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥

अनेकविभक्तिबाधं गौण्यामभ्युपेत्यापि लक्षणाया जघन्यत्वमाह—**बहुत्वेति । स्वभावबलस्येति ।** प्रातिपदिकबलस्यानन्यप्रयुक्तत्वात्स्वभावबलस्येत्युक्तम्—

द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावतः ।
तयोः स्वभावो बलवान् . . . . ॥

इति तत्त्वनिर्णयोक्तेरिति भावः ॥

ननु—प्रधानबाधाल्लक्षणा जघन्येत्युक्तिरयुक्ता, प्रातिपदिकप्राधान्य-

[1] ण्यबा—**खु. क.** [2] येनेति—**उ.** [3] तस्तथा—**नं. उ.** थेःयथा—**ए.**
[4] श्यभे—**उ.** [5] श्चैकधेत्युक्तत्वात्—**नं उ.**

दपि स्वभाव[1] बलस्य बलवत्त्वाच्च। प्रातिपदिकप्राधान्यं च प्रयाजशेषेणेत्यादौ सिद्धम्॥

न च लक्षणायामपि गङ्गापदं मुख्यार्थमेव, सप्तम्येव प्रवाहस्यैव परम्परया घोषाधारताया ममुख्येति वाच्यम्। प्रवाहस्य परम्परयाप्यनाधारत्वात्। [2] तीराधारताया एवाभिप्रेतत्वाच्च।

स्यासिद्धेरित्यत आह—**प्रातिपदिकेति। प्रयाजेति।** चतुर्थेभि[3]घारणे विप्रकर्षादनुयाजवदभेदः स्यादित्याद्यपादीयत्रयोदशाधिकरणे प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति वाजपेयगतवाक्ये श्रुतमभिघारणं किं हविःसंस्कारार्थमुत प्रतिपत्तिरिति संदिह्य हवींषीति द्वितीयया शेषेणेति तृतीययाच प्रधानोपसर्जनभावावगमात् हविःसंस्कारार्थमिति पूर्वपक्षयित्वा शेषस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वाच्छेषपदप्रतिपादकस्वारस्येन प्रयाजशेषं हविःषु क्षारयेदिति प्रतिपत्तिरेवाभिघारणमिति सिद्धान्तितत्वादिति भावः॥

नन्वत्र न प्रातिपदिकत्वनिमित्तं तत्प्राधान्यं किं तु शेषपदत्वप्रयुक्तमिति चेत्। किं तावता। प्रातिपदिकप्राधान्यानिरासात्। अथैतावता न परितुष्यसि तर्ह्यादिपदोपात्तोऽदितिः पाशान्प्रमुमु[4]क्तिमित्यादिरन्यो दृष्टान्तो[5]स्तु। तत्र बहुवचनानुरोधेन बहुपाशयुक्तेषु पशुगणेषु पाशमन्त्रस्योत्कर्षमकृत्वा प्रातिपदिकानुरोधेनैकपाशयुक्ताग्नीषोमीयपशुप्रकरण एव निवेश इति नवमे व्युत्पादितत्वादिति ध्येयम्॥

लक्षणायां गौणीतौल्यमाशङ्क्य निराह—**न चेति।** घोषाधारतीरसंबन्धवत्त्वमेव परंपरया तदाधारत्वमिति वादिनं प्रत्याह—**तीरेति।**

---

[1] वप्रयुक्तबल—**क.** [2] तीरानुकूलमात्रस्याधा—**ग.** [3] चतुर्थेति—**नं. उ.**
[4] मोक्तु—**नं. उ** [5] अस्तु इति न—**नं. उ.**

अनुव्याख्यानोक्तं सादृश्यस्य गौणाभेदत्वं तु चैत्रे शूरत्वेन सिंहाभेदे सत्यपि औत्सर्गिकस्य पदार्थतावच्छेदकसिंहत्वेनाभेदस्याभावात् ॥

उक्तं ह्यनुव्याख्याने —

"चेतनत्वादिसादृश्यं यद्यभेद इतीष्यते ।
अङ्गीकृतं तदस्माभिर्न स्वरूपैकता क्वचित्" ॥

इति ।

सन्न्यायरत्नावल्यां तु-तत्त्वमसीत्यत्रापि जगत्स्रष्टृपरामर्शिनस्तच्छब्दस्यैव त्वंशब्दवाच्ये जीवे-गौणवृत्त्याश्रयणेन तत्त्वंपदयोरुभयोरपि लक्षणाश्रयणस्य पराहतत्वादिति तत्पदस्यैव गौणत्व-

तीरस्य घोषं प्रत्याधारताया इत्यर्थः । तथाच लक्षणायां प्रधानप्रातिपदिकार्थस्यैव बाधात्सा जघन्येति भावः ॥

ननु----सिंहश्चैत्र इत्यत्र गौण्या[1] सिंहसदृशश्चैत्र इत्यर्थः । तत्र सादृश्यविशिष्टचैत्रयोरभेदस्य मुख्यत्वादभेदस्य गौणतोक्तिरयुक्तेत्यत आह---**अनुव्याख्यानेति** । अभेदवदैवैता इत्यादि प्रागुदाहृतानुव्याख्यानोक्तमित्यर्थः । पदार्थतावच्छेदकादन्येन धर्मेणाभेदोस्तीत्यत्र संमतिमाह---**उक्तं हीति** । "पृथगुपदेशादि"त्यधिकरणानुव्याख्यान इत्यर्थः ॥

सुधापक्षे प्राचीनटीकाविरोधनिरासाय तदुक्तमनूद्य तदभिप्रायमाह---**न्यायरत्नावल्यां त्विति** । तत्पदस्यैव गौणत्वमुक्तमित्यन्वयः । न तु सुधापक्ष इव सामानाधिकरण्यं गौण[2]मित्युक्तमित्येव-

[1] ण्यां सि—ए. उ.		[2] ण्यमित्यु—ए. नं.

मुक्तम्। तदपि तत्त्वमसीत्यादिप्रस्तुतपरमेव। फलतः सुधोक्तसादृश्याभेदपर्यवसितं च॥

सुधामतेऽपि सिंहस्याध्ययनमित्यादौ सामानाधिकरण्याभावात्सिंहप्रातिपदिकमेव सदृशे गौणम्। अत एव न्यायामृते तत्पदस्यैव गौणत्वमुक्तमस्माभिः॥

[1]तर्हि लक्षणाया जघन्यत्वे अनुगतो हेतुः क इति चेदुच्यते। गौण्यां सादृश्यान्तर्गणिकभेदे सत्यपि सादृश्यत्व[2]रूपेणानुगते तात्पर्यमित्यै[3]-कार्थ्य[4]घटादि[5]पदादाविव तात्पर्यविषये द्राग्धीः। लक्षणायां तु क्वचित्संबन्धे तात्पर्यं, क्वचित्तद्द्वारा-

कारार्थः। **प्रस्तुतेति**। तेन सिंहश्चैत्र इत्यादौ पदद्वयास्वारस्याभावादव्यापकत्वं न्यायस्य न दोष इति भावः। **सुधोक्तसादृश्याभेदेति**। सामानाधिकरण्यं गौणमित्यस्यापि सादृश्याभेदाभिप्रायकत्वादिति भावः। कुत एव[6]मित्यत आह—**सिंहेति**। **तर्हीति**। गौण्यामेकमेव पदमस्वरसं लक्षणायां पदद्वयमित्यस्य तत्त्वमसीति प्रस्तुतवाक्यमात्रपरत्वे गङ्गायां घोष इत्याद्यनुगतो हेतुः क इत्यर्थः। **गौण्यामिति**। तात्पर्यविषये द्राग्धीरित्यन्वयः। **अन्तर्गणिकभेद इति**। शूरत्वेन पवित्रत्वेन ज्ञानानन्दाद्यात्मकत्वेनावयवसंस्थानविशेषत्वादिरूपेण नानात्वेऽपीत्यर्थः। **संबन्ध इति**। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ संबन्धे गङ्गायां

1 अत एवेत्यादि नास्ति–सु. क. 2 तेनानु–सु. 3 त्येका–सु. ग. 4 र्थ–सु. र्थेघ–ग. क. 5 शब्दादवत्तात -रा सु क. दिशब्दवत्ता–सु. 6 एवमिति नास्ति–उ.

पूतत्वे, क्वचित्सी[1]तलत्वादाविति, वैरूप्यान्नानार्थाक्षादिशब्दा[2]दाविव विलम्बेन तद्धीरिति लक्षणा जघन्या ॥

केचित्तु गौण्यां सादृश्यं सर्वत्र विशेषणं, लक्षणायां संबन्धस्तु क्वचिदेवेति लक्षणा जघन्येत्याहुः ॥

अन्येतु—पूर्वपक्षोक्तौ विलम्बौ मुख्यार्थासंस्पर्शश्च लक्षणायां प्रायिकत्वाज्जातिप्रयुक्तौ। गौण्यां तु काचित्कत्वान्न तत्प्रयुक्ताविति गौणीजातीया-

---

घोष इत्यादौ पूतत्वे, इदं गङ्गोदकमित्यादौ शीतलत्वादावित्यर्थः ॥

स्वमते जघन्यत्वमुपपाद्य परोक्तं जघन्यत्वप्रकारत्रयमाह— **केचित्त्वित्यादिना** । **विशेषणमिति**। वृत्तिजन्यधीविषय इत्यर्थः । **क्वचिदेवेति**। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावित्यर्थः । गङ्गायां घोष इत्यादौ पूतत्वादेरेव विशेषणत्वादिति भावः । अत्रारुचिबीजं तु—मुख्यार्थसंबन्धोपि सर्वत्र विशेषणमेवेत्यर्थस्य लाक्षणिकादेः शक्यार्थसंबन्धित्वा[3]दिनैव लक्ष्याद्युपस्थापकत्वसमर्थनवादे व्यक्तत्वादिति ध्येयम् । **पूर्वपक्षोक्ताविति**। पूर्वपक्षग्रन्थे सिह्मशब्दस्य येन माणवकेनान्वयानुपप[4]त्तिस्तत्रैवेत्यादिना नयविवेकोक्तरीत्येत्यादिना चोक्तौ[5] विलम्ब[6] इत्यर्थः । **मुख्यार्थासंस्पर्शश्चेति** । पूर्वपक्षोक्त इति विपरिणामेनानुषङ्गः ।

---

[1] त्छी—**ग. क.** [2] दिवद्धि—**रा. सु. ग. क.** [3] न्धत्वा—**नं. उ.**
[4] त्यादिना नयविवे—**उ.** [5] क्तौवि—**उ. ए.** [6] म्बौ इ—**उ. ए.**

लक्षणाजातीयं जघन्यमित्याहुः ॥

अपरे तु न क्वापि लक्षणायां मुख्यार्थसंबन्ध तात्पर्यम् । किं तु तत्परिचायिते तीरादिगते विशेषे। एवं चोक्तौ विलम्बौ मुख्यार्थस्य तात्पर्या- संस्पर्शश्च लक्षणायां सार्वत्रिकाः । गौण्यां तु न क्वचिदपीति गौणी ज्यायसी । सिंहस्याध्ययन- मित्यादावप्येकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थ इति न्याया-

---

प्रायिकत्वात् बाहुल्यात् । जातिप्रयुक्तौ औत्सर्गिकौ, मुख्यार्थासंस्पर्शो जातिप्रयुक्त इत्यपि योज्यम्। **न तत्प्रयुक्ताविति।** सिंहस्याध्ययनमित्या- दिना लक्षणाया एवाग्रेसरत्वेनेत्यादिना च पूर्वपक्षोक्तौ विलम्बावित्यनु- कर्षः। अत्रापि स्वोक्तदिशा गौणीमात्रतो न लक्षणामात्रस्य जघन्यत्वम्। यत्र गौण्यां विलम्बस्तत्र[1] जघन्यत्वाभावात्। किं तु तज्जातीया[2]त्तज्जातीय- स्येत्यरुचिबीजं ध्येयम् । **तत्परिचायितेति ।** तटस्थ[3]भूतेन तेन व्यावर्तित इत्यर्थः । **विशेष इति ।** पूतत्वशीतलत्वादिरूप इत्यर्थः । **उक्ताविति ।** पूर्वपक्षदशायामुक्तावित्यर्थः ॥

ननु — सिंहस्याध्ययनमित्यादौ अध्ययनान्वयानुपपत्त्या माण- वकपरत्वेन मान्द्यादिति गौण्यामपि विलम्ब उक्तः पूर्वपक्षग्रन्थ इत्यत आह— **सिंहस्येति ।** शास्त्रार्थ इत्यनन्तरमपरत्रेति शेषः । एवं प्रकृतेपि सिंहो माणवक इत्यत्र निर्णीतः शास्त्रार्थो माणवकान्वयानुपपत्त्या माणवकपरत्वरूपोपरत्र सिंहस्याध्ययनमित्यादावपि ग्राह्य इत्यर्थः ॥

[1] तोज—उ. ए. [2] चतजा—ए. [3] स्थीभूतेन व्यावर्ति—उ.

द्बुद्धिस्थमाणवक[1]परत्वम् । गौडमठे चैत्रगृहे मैत्रो वसतीत्यादावप्यव्यवहितत्वसादृश्याद्गौडमठशब्द-श्चैत्रगृहे गौण एव । न तु सबन्धाल्लाक्षणिकः । उक्तरीत्या बाधलाघवादित्याहुः ॥

तस्माद्गौणीतो लक्षणा जघन्या ।

तदुक्तं सन्नायरत्नावल्याम् 'पूर्वायोगे परग्रहः' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसरे–परममुख्यार्था[2]-संभवे मुख्यार्थः स्वीकार्यः । तदसंभवे गौणार्थः । तदसंभवे लाक्षणिक इति ॥

अत्र चानुव्याख्यानोक्त[3]पूर्वत्वं,

". . . . .विष्णावन्यत्र मुख्यता ।

यत्तु गौडमाठ इत्यस्य गौडमठसामीप्यलक्षणकत्वमुक्तं तन्नेत्याह–**गौडमठ इति** । गौडमठैकदेशो गौडमठाव्यवहितो यथा तथा चैत्र-गृहमपीत्यर्थः । **उक्तरीत्येति** । नीलंघटमानयेत्यादौ विशेष्यविभक्ते-रित्यादिनोक्तरीत्या चैत्रमठपदगतविभक्तिमात्रबाधादित्यर्थः । अत्रापि मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ मुख्यार्थसंबन्धे तात्पर्यदृष्टेर्न[4]क्वापि तत्र तात्पर्य-[5]मित्ययुक्तमित्यादि ध्येयम् । सुधादावस्फुटत्वादाह—**तदुक्तमिति** ॥

ननु–सन्नयायरत्नावल्युक्तिरयुक्ता । "तस्मात्परममुख्यत्वं विष्णा-वन्यत्र मुख्यते" ति श्लोके गौणीतो लक्षणायाः पूर्वमुद्दिष्टत्वात्तदनुरोधेन लक्षणायोगे गौणग्रह इत्येव वक्तव्य[6]त्वादित्यत आह—**अत्र चेति** ।

---

[1] कान्वयानुपपत्त्यैव माणव-**रा. सु. ग. क.**　[2] ख्यासं--**सु. क.**
[3] क्तं पू–**रा सु.ग.क.**　[4] नक्वा-**उ.**　[5] र्यमित्या ध्ये–**नं. उ.**　[6] व्यमित्यत–**नं. उ. ए.**

उपलक्षणा च गौणी च त्रिस्रः शब्दस्य वृत्तयः"।

इति न व्यवहितोद्देश्याभिप्रायेण । किंतु,

"प्रयोगयुक्तसादृश्यं संबन्धो वाप्यमुख्यतः"।

इति अव्यवहितलक्षणोक्त्यभिप्रायेण । अत एव तत्रो[1]त्तरत्र—

"मुख्यमात्रतया रूढं सर्वमभ्युपगम्यते ।
सर्वेषामपि शब्दानां गौणाद्यं तदयोगतः ॥"

इति गौणस्य प्राथम्योक्तिः । न्यायविवरणेपि रूढोपचारो रूढलक्षणा उपचारो लक्षणेति गौण्याः प्राथम्योक्तिः । गौण्यामपि अनिरूढगौणी निरूढगौणीतो जघन्या । एवं लक्षणायामपि द्रष्टव्यम् ॥

लक्षणातो गौण्याः प्राबल्यनिर्णयः ॥ ७२ ॥

अव्यवहितेति । पूर्वत्रिपाद्या प्रकृतलक्षणेत्यर्थः । कुत एवं व्यवहितोद्देशाभिप्रायेण गौण्या[2] जघन्यत्वोक्तिरनुव्याख्यानाभिमता किं न स्यादित्यत आह—अत एवेति । गौण्या ज्यायस्त्वादेवेत्यर्थः । न्यायविवरणनिर्देशादपि सूचितमित्याह- [3]न्यायविवरणेपीति । गौण्यामपीति ॥

एतेनामुख्यवृत्तिष्वपि स्वीकारे तारतम्यमस्ति अर्थप्रतीतिसन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामिति सुधोक्तिरपि व्याख्याता भवति ॥

लक्षणातो गौण्याः प्राबल्यनिर्णयः ॥ ७२ ॥

[1] तत्रैवोत्त-सु. ग. क. [2] गौण्या इति न-ङ. [3] न्यायविवरणेपीति इति नास्ति-नं. ङ. ए.

तत्पुरुषे लक्षणादिभङ्गः ॥ ७३ ॥

यदुक्तं मणौ राजपुरुष इत्यादितत्पुरुषे राजपदस्य संबन्धे संबन्धिनि वा लक्षणेति । तन्न । त्वन्मते नीलोत्पलमिति कर्मधारये नीलोत्पलयोरभेदस्यैवेहापि राजपुरुषयोः संबन्धस्य वृत्ति

तत्पुरुषे लक्षणादिभङ्गः ॥ ७३ ॥

लक्षणादिस्वरूपं तत्प्राबल्यादिकं च निरूप्येदानीं तस्य विषयव्यवस्थां[1] दर्शयितुं परोक्तं निराह–**यदुक्तमिति।** शब्दखण्डे बहुव्रीहिनिरूपणानन्तरमुक्तमित्यर्थः । कर्मधारयस्यापि तत्पुरुषत्वात्तत्र च[2] लक्षणानुक्तेराह–**राजपुरुष इत्यादि । तत्पुरुष इति ।** षष्ठ्यर्थसंबन्धे निरूढलक्षणयैव राजसंबद्धपुरुषबुद्ध्युपपत्तेरिति मण्युक्तेराह—**संबन्ध इति ।** लाघवयुक्त्येति भावः । व्याख्यातृवचनानुरोधेनाह—**संबन्धिनि वेति।** वृत्तिरेवान्यलभ्यसंबन्धादावयुक्ता कुतस्तद्विशेषलक्षणावकाश इति भावेनाह—**त्वन्मत इति । कर्मधारयेति ।** कर्मधारये तु न शक्तिर्न वा लक्षणा तेन विनापि विवक्षितार्थान्वयो[3]पपत्तेरिति मण्युक्तेरिति भावः ॥

[1] स्थादि–**ए.** [2] च इति नास्ति–**नं. उ** [3] यानुप–**नं. उ.**

विनैवान्वयतया भानोपपत्तेः। मन्मते च पुरुषपदेनैव राजान्वितपुरुषाभिधानसंभवात्। अन्यथा कर्मधारयेप्यभेदेऽभिन्ने वा नीलपदस्य लक्षणा स्यात्॥

न च विरुद्धविभक्त्य[1]नवरुद्धनामार्थयोरभेदेनैवान्वयनियमान्न संबन्धोन्वयतया भातीति वाच्यम्। घटो न पटश्चन्द्र इव मुखमित्यादौ पट नञ्पदार्थयोः पटाभावयोः, चन्द्रेवशब्दार्थयोः चन्द्रसादृश्ययोः, चाभेदाभावात्॥

तस्मात्कर्मधारये अभेदस्येव विग्रहसमानार्थे षष्ठीतत्पुरुषेपि संबन्धस्य योग्यतादिवशादन्वय-

ननु—भवन्मतेऽन्वयतया भानानङ्गीकाराल्लक्षणयैव संबन्धधीर्वाच्येत्यत आह—**मन्मत इति**। अन्विते शक्त्यभ्युपगमादिति भावः। अन्वयबोधस्य वृत्तिं विना लाभेपि न विवक्षितार्थान्वयधीलाभः अतो लक्षणा युक्तेत्याशङ्क्य निराह—**न च विभक्त्यनवरुद्धेति**। नीलोत्पलं राजपुरुष इत्यादौ श्रुतविभक्तिः समुदायादुत्पन्नैव न तु समासावयवप्रातिपदिकात् तत उत्पन्नं पूर्वोत्तरपदस्थं विभक्तिद्वयं तु "सुपो धातुप्रातिपदिकयो" रिति लुप्तमिति विभक्त्यनवरुद्धेत्युक्तम्। विभक्त्यर्थानवरुद्धेति पाठे सामानाधिकरण्यायोग्याभिन्नाविभक्त्यर्थेनाप्रतिबद्धेत्यर्थः। नायं नियमो व्यभिचारादित्याह—**घट इति**। न[2] घट इत्यत्र नञोऽव्ययत्वेन लुप्तविभक्तिकतया विभक्त्या वा तदर्थेन वानवरुद्धं नेति पदम्। तथा चन्द्र इवेत्यत्रापि ध्येयम्। **विग्रहेति**। राज्ञः पुरुष

[1] क्त्यर्थानव–रा. सु. ग. [2] प–उ. ए.

तयैव भानमस्तु । नानाविधो ह्यन्वयः । कर्मधारये दर्शनमात्रेण तत्पुरुषेऽभेदान्वयापादने च विपरीतं किं न स्यात् ॥

किंचैवं पाचक इत्यादिकृदन्तेषु पचिधातो-रेवाकाद्युक्तकर्त्रादिना औपगव इत्यादितद्धितेषु उपगुशब्दस्यैवाणाद्युक्तापत्त्यादिना घटमित्यादा-

---

इति समासार्थप्रदर्शकवाक्यसमानार्थ इत्यर्थः । बहुव्रीहौ नित्यसमास-विधानेन विग्रहसमासयोर्भिन्नार्थत्वेपि विभाषाधिकारे विहितषष्ठीतत्पुरु-षस्य विग्रहतुल्यार्थत्वात् विग्रहे च संबन्धस्य भानात् समासेपि तद्भानमाकाङ्क्षायोग्यतादिवशात्स्यादिति भावः । राजत्वविशिष्टपुरुष-स्यानयनाद्ययोग्यत्वेनाभेदस्य बाधात्संबन्धस्य योग्यतादिवशादन्वय-तयैवेत्युक्तम् । अभेदान्वयस्य[1]बाधात् कोनामान्वय इत्यत आह— **नानाविध इति ।** तत्स्वामिकत्वादिरूपोनेकविध इत्यर्थः । **विपरीत-मिति ।** तत्पुरुष इव कर्मधारयेपि संबन्धित्वरूपान्वयधीः [2]स्या-दित्यर्थः ॥

यदि संबन्धोऽन्वयतया न भायात्तर्हि कृत्तद्धितकारकविभक्त्य-न्तेष्वपि प्रातिपदिकस्य लक्षकता स्यादित्याह—**किंचैवमिति ।** डुपचष् पाक इत्यस्मात् 'ण्वुल्तृचा' विति सूत्रेण कर्त्रर्थे ण्वुल्प्रत्यये तस्य 'युवोरनाका' वित्यकादेशे 'अत उपधाया' इति वृद्धौ च पाचक इति रूपम् । तत्र ण्वुल्प्रत्ययस्य 'कृदतिङिति' सूत्रेण कृत्सं-ज्ञिकत्वात्कृदन्तेष्वित्युक्तम् । **औपगव इति ।** उपगुशब्दादपत्येर्थे

---

[1] स्य बो—ग.　　[2] यः स्या—नं. उ.

वपि घटादिप्रातिपदिकस्यैव द्वितीयोक्तकर्मत्वादिना सह संबन्धे लक्षणा स्यात् ॥

एतेन—राजपुरुषं राज्ञः पुरुषं राजसंबन्धिनं पुरुषमानयेत्यादेः पर्यायत्वात्तत्पुरुषे राजसंबन्धी[1] अन्वये प्रतियोगितया भाति राजसंबन्धिनः पुरुषाभेदस्तु अन्वयतया अन्वयप्रतियोग्युपस्थितिश्च न वृत्तिं विनेति वृत्त्यर्थं लक्षणा । नीलोत्पलमित्यत्र तु नीलाभिन्नं नान्वयप्रतियोगि किंतु नीलपदोक्त[2]नीलमेव नीलाभेदस्त्वन्वय[3] एवेति न तत्र लक्षणेति निरस्तम् । नीलोत्पलं नीलमुत्पलं नीलाभिन्नमुत्पलमित्यादेरपि पर्यायत्वात्तत्रापि नीलाभिन्नमन्वयप्रतियोगि

'तद्धिता' इत्यधिकारे 'तस्यापत्यमिति' सूत्रेणाण्प्रत्यये[4] आदिवृद्धौ गुणावादेशयो रूपम्। **द्वितीयोक्तेति**। 'कर्मणि द्वितीये' त्यनुशासनादिति भावः । षष्ठ्यन्तानां लक्षणेत्यनेन, तृतीयान्तानां च सहेत्यनेनान्वयः । तत्रान्वयस्यान्यलभ्यत्वान्न लक्षणा चेत्तर्हि तत्पुरुषेपि तथा स्यात् । समास एवायं नियमो न त्वन्यत्रेत्यस्य नियामकशून्यत्वादिति भावः। प्रागुक्तदृष्टान्तवैषम्यमनूद्य निराह—**एतेनेति**। निरस्तमित्यन्वयः। **अन्वयप्रतियोग्युपस्थितिश्चेति**। राजपदेन राजसंबन्धीत्यर्थस्य राजपदे लक्षणावृत्तिं विना अलाभादित्यर्थः । **नीलमेवेति**। नीलगुणयुक्त-

---

1 न्धोन्वय–**सु.** 2 क्तं नी–**रा. सु. ग.** 3 यतयेति–**रा. सु. ग.**
4 तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृ–**नं. उ.**

नीलाभिन्नस्योत्पलाभेदस्तु अन्वय इत्यपि सुवचत्वात् ॥

तस्माद्व्यासे यः संबन्धो विभक्ति[1]सापेक्षो भासते स एव समासे तदनपेक्षोऽन्वयतया भासत इत्यु[2]क्तम् ॥

वस्तुतस्तु दधि पश्येत्यादौ लुप्तया द्वितीययैव गर्गा हरीतकीत्यादौ लुप्तेन तद्धितेनैव, अस्यापत्यं इः इत्यादौ लुप्तेन अ इति प्रातिपदिकेनैव, व्यतिस इत्यादौ लुप्तेनास्तिधातुनेवेहापि लुप्तया स्मृतया षष्ठ्यैव स्वार्थोपस्थितिः। अन्यथा ह्यलु-

मेवेत्यर्थः । **तस्मादिति** । कर्मधारयादिवैषम्यायोगादित्यर्थः । **व्यास इति** । विग्रहवाक्ये ॥

ननु—व्यासे विभक्तिसापेक्षः कथं समासे तन्निरपेक्षो भासेत । अन्यथा व्यासेपि तथा भायादित्यनुशयादाह—**वस्तुतस्त्विति** । **लुप्तयेति** । स्वमोर्नपुंसकात् इति सूत्रेण लुग्विधानाल्लुप्तयेत्युक्तम् । **गर्गा इति** । गर्गस्य गोत्रापत्यानीत्यर्थे "गर्गादिभ्यो यञ्" इति यञि कृते यञञोश्च इति बहुत्वे यञो लुकि सति गर्गा इति रूपम् । गार्ग्यः गार्ग्यौ गर्गा इति । हरीतकीत्ययं शब्दः प्राग्लक्षणादेरभिघातो भेदसमर्थनवादे विवृतः । अ इति कस्यचिन्नाम । अस्य अकारनामकस्यापत्यमित्यर्थे अत इञ् इति इकारप्रत्यये यस्येति चेति सूत्रेण प्रातिपदिकाकारलोपे इरिति प्रत्ययस्यैव सुबन्तस्य श्रवणम् । **व्यतिस इति** । विवृतमेतदुपसर्गाणां वाचकत्वोक्तिवादे । **स्वार्थेति** । संबन्धोपस्थितिरित्यर्थः ॥

---

[1] क्त्यादि—सु. [2] त्यस्तु—रा. सु. ग.

प्तस्य दधिप्रातिपदिकादेरेव कर्मत्वादौ लक्षणा-स्यात् ॥

यदि च दधि कर्मत्वं दर्शनं कृतिः इत्यादा-वन्वयाप्रतीतेः कर्मत्वं विभक्त्यैवाभिधेयं तर्हि राजा संबन्धः पुरुषः इत्यादाव[1]न्वयाप्रतीतेः संबन्धोपि षष्ठ्यैवाभिधेयः ॥

न च काष्ठकरणकतण्डुलकर्मकपाककृतिरित्या-दिसमासे विभक्त्यनभिहित[2]स्यान्वयो दृष्ट इति

दधि पश्येत्यादि वैषम्यमाशङ्क्य साम्येन निराह—**यदि चेति । संबन्धोपि षष्ठ्यैवाभिधेय इति ।** प्रकृते षष्ठ्याः लुप्तत्वेपि स्मृतया तया[3]भिधेय इत्यर्थः ॥

एतेन मणौ राज्ञःपुरुष इति विग्रहे समासविधानात्स्मृता लुप्ता षष्ठी संबन्धस्मारिकेति पक्षमनूद्य राजपुरुषमानयेत्यस्मात्पूर्वं नियमेन विग्रहास्मरणादिति यद्दूषणमुक्तं तन्निरस्तम् । दधि पश्येत्यादिष्वपि तथात्वापरिहारादित्यग्रे व्यक्तत्वात् । दधि पश्येत्यादावसमासे विभक्त्युप-स्थितस्य संबन्धस्य[4] भाननियमेपि समासे नियमो नास्ति । क्वचिद्विभ-क्त्यनुक्तस्यापि अन्वयप्रतीतेरिति भावेनाशङ्क्य निराह—**न चेति ।** काष्ठैस्तण्डुलान्पचतीत्यस्यार्थकथनं काष्ठेत्यादि । **समास इति ।** स्वादु दधीत्यादिकर्मधारयसमास इत्यर्थः । क्वचित्समासे विभक्त्य-नभिहितस्याप्यन्वयदर्शनेन स्वादु दधीत्यादावपि स्मृतविभक्त्यनुक्तस्यापि

---

1 वप्य—**सु. क.** 2 स्याप्यन्व—**रा. सु. ग.** 3 यैवाभि—**उ.** 4 भानं समास इति नियमो –**उ.ए. नं**

वाच्यम् । स्वादुदधिपश्येत्यादिसमासे दधिपदस्यैव कर्मत्वे लक्षणापातात् । दधिकर्मत्वदर्शनकृतय इत्यादिसमासेपि विभक्तिं विनान्वया प्रतीतेः । काष्ठकरणकेत्यादिसमासेऽन्वयधीस्तु विभक्त्यर्थोपरक्तधर्मिणोभिधानात् । इह तु धर्मिणः पुरुषपदेनैवोक्ततया विग्रहे षष्ठ्या निष्कृष्टस्य संबन्धस्यैवोक्ततया च तदेकार्थे समासेपि तस्यैव लक्षणीयत्वात् । पुरुषस्य संबन्धं प्रत्या-

कर्मत्वस्य दधिपदाल्लक्षणयोपस्थितस्यान्वयसंभवेन दधिपदस्य लक्षकत्वं स्यादित्यर्थः । यद्वृत्तं कर्मत्वं विभक्त्यभिधेयमित्युक्तम् तद्वाचिपदस्यैवेत्येवकारार्थः । स्वाव्याघातकमेतदिति भावः ॥

विभक्त्यनभिहितस्याप्यन्वयदृष्टेर्विभक्त्या[1]भिधानं संबन्धस्य नापेक्षितमिति यथोच्यते त्वया तथा क्वचित्समासे विभक्तिं विनान्वयाप्रतीतेः स्मृतविभक्त्या[2]भिधानमावश्यकमित्यपि वक्तुं शक्यमेवेति भावेनाह—**दधीति** । कथं तर्हि काष्ठकरणकेत्यादावन्वयधीरित्यत आह—**काष्ठेति** । राजपुरुषेत्यादावपि तथैवास्तु । किं स्मृतषष्ठ्या[3]संबन्धबोधाङ्गीकारेणेत्यत आह—**इह त्विति** । षष्ठ्यापि धर्मिणो अभिधाने समासे षष्ठीस्मृतिर्नापेक्षिता । अन्यतोपि धर्मिणो लाभादित्यत आह—**षष्ठ्येति** । निष्कृष्टस्य धर्मि[5]विनाकृतस्य । **लक्षणीयत्वादिति** । सा च लक्षणा दधिपश्येत्यादाविव न युक्तेति स्मृतयैव षष्ठ्या संबन्धोऽभिधेय इति भावः ॥

नन्वेवमपि तत्पुरुषे लक्षणावश्यमाश्रयणीया विभक्त्यभिहित संबन्धाश्रयतावाचिनः कस्य चिदभावादित्यत आह—**पुरुषस्येति** ॥

---

[1] क्त्यभि–**नं.** उ. ए. [2] क्त्याप्यभि–**नं.** उ. ए. [3] स्मैतेत्यधिकम्–उ.
[4] णावि–**नं.** उ.

श्रयता राज्ञः पुरुष इत्यत्रैवान्वयतया भासताम् ॥

न चैवं नीलघट इत्यत्रापि नीलरूपं प्रत्याश्रयतान्वयतयैव भासेतेति नीलपदं नीलरूपाश्रयलक्षकं न स्यादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः ॥

अन्यथा व्यतिस इत्यादावपि लुप्तस्यास्तिधातोरर्थः व्यतीत्युपसर्गेण वा सेप्रत्ययेन वा लक्ष्येत। समासश्रवणकाले विग्रहस्थषष्ठ्याः स्मरणनैयत्ये च दधि पश्येत्यादौ[1] द्वितीयादिस्मरण[2]वत्तदर्थधीरेव मानम्।

किञ्च षष्ठीस्मृत्यभावे त्वदभिमता लक्षणैव न सिध्येत्। तथाहि—संबन्धे संबन्धिनि वा लक्षणा नतावद्वृत्तिं विनैव संसर्गमर्यादया प्रती-

अन्यथेति। समभिव्याहारलभ्यस्यापि लक्ष्यत्व इत्यर्थः। **लक्ष्य[3]-तेति**। न चेष्टापत्तिः। उपसर्गप्रत्ययसमभिव्याहारेण वा स्मृतधातुना वा व्यत्यस्तोसीत्यर्थस्योपगमादिति भावः। षष्ठीस्मरणनैयत्यं नेत्युक्तं मणावित्यत आह—**समासेति। तदर्थधीरेवेति**। सा लक्षणयोपपन्ना चेद्दधि पश्येत्यादावपि तथा स्यादिति भावः ॥

लक्षणावादिनापि समासे षष्ठीस्मृतिरवश्यं वाच्येति वक्तुमाह—**किञ्च षष्ठीति। न सिध्येदिति**। तात्पर्यानुपपत्तिव्यतिरिक्ततद्बीजाभावात्तत्र च पक्षे षष्ठीस्मृतेरावश्यकत्वं वक्ष्यामि इति भावः। प्रतीतान्वयानुपपत्तिर्वा आनयनानुपपत्तिरेव वा बीजमस्त्वित्यत आद्य आह—**न तावदिति**। अभेदान्वयसंभवेनान्वयानुपपत्तिर्नेति भावे-

[1] श्येदित्या—रा. ग [2] ण इव—राः सु. ग. क. [3] क्ष्ये—ग.

तान्वयानुपपत्त्येति युक्तम्। त्वन्मते विभक्त्य[1]-नवरुद्धप्रातिपदिकार्थयोरभेदरूपेऽन्वये व्युत्पत्तेः। इह च राज्ञोऽपि पुरुषत्वेन राजपुरुषयोरभेदाबाधात्। नीलघट इत्यत्र तु त्वन्मते नीलरूपं न घट इति नील[2] रूपे लक्षणास्तु। न त्वत्र ॥

किं च यदि राजपुरुषयोः संबन्ध एव वृत्तिं विना संसर्गमर्यादया भासेत कथं तर्हि संबन्धे लक्षणावृत्तिः ॥

नापि राज्ञोऽस्मदादिकर्तृकानयनान्वयानुपपत्त्या लक्षणा। राजपुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ तदभावात् ॥

तस्माद्राजपदस्य संबन्धिनि निरूढतात्पर्यानुपपत्त्यैव निरूढलक्षणा वाच्या। इह चोक्ततात्पर्यग्राहकस्यान्यस्याभावाद्राजपदस्य तत्पुरुषस्थत्व-

नाह—**त्वन्मत इति। व्युत्पत्तेरिति।** नीलोत्पलमित्यादाविति-भावः। राजपुरुषमित्यत्र नीलोत्पलमित्यादाविव श्रुतविभक्तेः समासा दुत्पन्नत्वेन प्रातिपदिकद्वयस्य विभक्तिद्वयस्यापि समासावयवस्य लुप्तत्वेन विभक्त्यनवरुद्धप्रातिपदिकयोरित्युक्तम्। यदि व्युत्पत्तिवशादभेदान्वयस्तर्हि नीलघट इत्यादावपि रूपरूप्यभेदधीः स्यादित्यत आह—**नीलेति। लक्षणेति।** नीलाश्रये लक्षणेत्यर्थः ॥

द्वितीयं निराह—**नापीति।** एवं प्रसक्तं निरस्य प्रतिज्ञातं सहेतुकमुपसंहरति—**तस्मादित्यादिना।** लोपाज्ञस्य समासेऽर्थबोधो

[1] क्त्यर्थान-रा. क. [2] लशब्दे-रा. लपदे-सु. ग.

ज्ञानमेव तद्ग्राहकं वाच्यम् । तज्ज्ञानं च विग्रहस्थषष्ठीस्मृतिं विना नेति कथं तदस्मृतिः । षष्ठीलोपानभिज्ञस्य तु राजपदे शक्तिभ्रमात्तदर्थधीः ॥

किंच सम्बन्धलक्षणापक्षे त्वन्मते नामार्थयोरभेदान्वयात्संबन्धपुरुषयोरभेदधीः[1] स्यात् । संबन्धिलक्षणापक्षे तु राजसंबन्धिपुरुष इति कर्मधारयस्येव राजपुरुष इत्या[2]दितत्पुरुषस्यापि राजसंबन्धिपुरुषयोरभेदोर्थः स्यात् न च तद्युक्तम् । राज्ञः पुरुष इति व्यास इव तत्समनार्थे समासेपि राजपुरुषयोः संबन्धस्यैवानुभवात् ॥

यत्तु संबन्धिलक्षणापक्षे संबन्धिपुरुषयोरभेदात्कर्मधारयापत्तिरिति । तन्न । संबन्धिलक्षणायाः स्वोपजीव्यतत्पुरुषाघातकत्वात् । तदेवं विभक्ति-

---

न स्यादित्यत आह—षष्ठीति । सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति विहितषष्ठीलोपानभिज्ञस्येत्यर्थः । शक्तिभ्रमादिति । राजपदं राजसंबन्धिनि शक्तमिति भ्रमादित्यर्थः ॥

लक्षणापक्षे बाधकं चाह—किंचेति । स्वोपजीव्येति । तत्पुरुषसमासं ज्ञात्वा राजपदं राजसबंन्धिलक्षकमित्युपेयत्वेन तदुपजीविनः कथं तद्बाधकत्वम् । "सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति" शाब्दिकन्यायादिति भावः । एवं हि व्याससमासयोर्भेदो न स्यात् । उभयत्र विभक्त्यैव संबन्धाभिधानादिति चोद्यं परिहरन् किंच षष्ठीस्मृत्यभाव इत्यादिनोक्तमुपसंहरति—तदेवमिति । भाष्ये महाभाष्ये ॥

---

[1] दान्वयधीः—सु.   [2] ति तत्पु—सु. ग. क.

व्यासे श्रुता संबन्ध[1]बोधिका समासे तु लुप्ता स्मृतेत्येव भेदः। अत एव भाष्ये समासाद्व्यासे सुबलोपादिरेव विशेष इत्युक्तम् ॥

तस्माद्राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदे अर्धपिप्पली त्यादावुत्तरपदे [2] लक्षणेति तार्किकादिमतम[3]युक्तम्।

नापि—समासे पदानि वर्णवन्निरर्थकानि। तस्माज्जहत्स्वार्था वृत्तिरिति राजसंबन्धि[4]पुरुषेऽ-खण्डशक्ति[5]रिति वैयाकरणमतं युक्तम्। अवयवार्थानुभवात्। उक्तरीत्यान्यलभ्यतयाऽखण्डशक्तिकल्पकाभावाच्च। वाक्यस्यापि स्वार्थेऽखण्डशक्तिप्रसङ्गाच्च ॥

अत एव समर्थसूत्रे भाष्ये—वृत्तेर्जहदजहत्वेन

परदूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति। अर्धपिप्पलीति।** पिप्पल्या अर्धं अर्धपिप्पलीति "अर्धं नपुंसकं" इत्यर्धपदस्य षष्ठ्यन्तेन समासे "उपसर्जनं पूर्वं" इति पूर्वनिपातादुत्तरपदे लुप्तषष्ठ्यन्ते लक्षणेत्यर्थः। तस्मान्निरर्थकत्वात् जहत्स्वार्था परित्यक्तावयवार्था वृत्तिः समास इत्यर्थः। **उक्तरीत्येति।** भङ्गादौ वा वस्तुतस्त्वित्यादिना वोक्तरीत्येत्यर्थः। **अत एवेति।** अवयवार्थानुभवादेवेत्यर्थः। द्वितीयस्य प्रथमे पादे "समर्थः पदविधिः" इति सूत्रे महाभाष्य इत्यर्थः। **वृत्तेरिति।** समासस्येत्यर्थः ॥

---

[1] न्धबो–रा. सु. [2] अजहत्स्वार्था त्यधिकम्–क. [3] अपि इत्यधिकम्–सु. ग. [4] बद्ध–रा. ग. क. बन्द–स्तु. [5] ण्डवृत्तिरि–सु. क.

द्वैविध्यमुक्त्वा आद्यपक्षेपि "जहद्प्यसौ स्वार्थं नात्यन्तं जहाति । किंतु परार्थविरोधिनमेव स्वार्थम् । यथा तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति। न तु हिक्कितहासितकण्डू[1]यितानी"-त्यादिना वृत्तौ विग्रह इवासंसृष्टार्थपरत्वाभावेपि पांसुपिण्डवत्संसृष्टार्थपरत्वमस्तीत्युक्तत्वात् जहत्पक्षोप्यजहत्पक्ष एव प्रवेशितः ॥

अत एव पदमञ्जर्यां च "अन्ये तु जहत्स्वार्था वृत्तिरिति वदन्तो [2] वृत्तिपदानामानर्थक्यमेवाहुः, तन्न रोचामहे" इत्यादिना द्वितीयपक्ष एव सिद्धान्तितः॥

नच छिद्रेतरत्वादिवदन्वयप्रकारतया सबन्धभानं शाब्दबोधे वृत्त्यनुपस्थितस्यान्वयाप्रकारत्वात् । छिद्रेतरत्वमपि न प्रकारः । तत्र प्रवृत्तिस्तु सन्निहित इव योग्यत्वात् । तस्मात्तत्पुरुषे योगरूपा मुख्यवृत्तिरेव ॥

अत एव श्रुतौ "तं यद्देवा अब्रुवन्नयं वै नः

ननु संबन्धबोधार्थं न लुप्तविभक्तिस्मृतिरावश्यकी। प्रकारान्तरेणापि संबन्धबोधसंभवादित्याशङ्क्य निराह—**नचेति** । यथा घटेन जलमाहरेत्यत्र घटपदेन छिद्रेतरत्वप्रकारिका धीर्जायते । अन्यथा छिद्रेतरघटे प्रवृत्तिर्न स्यात् । तथाच प्रकृतेपि राजसंबन्धीपुरुष इति राजपुरुषान्वये प्रकारतया [3] संबन्धस्य भानमित्यर्थः । दृष्टान्तं च निराह—**छिद्रेति** । **सन्निहित इति** । सान्निहिते यथेत्यर्थः । **श्रुताविति** । ऐतरेयोपनिषदि ।

[1] ण्डुरित्या—**रा. सु. ग.** [2] बार्तिपदार्थानामा—**रा ग.** [3] सबन्धज्ञानमित्यर्थः—**उ.**

सर्वेषां वाम इति [1]तस्माद्वामदेवस्तस्माद्वामदेव इत्याचक्षते । एतमेव संतं" इति षष्ठीतत्पुरुषे वामदेवशब्दे, सूत्रे च द्युभ्वाद्यायतनशब्दे, अनुव्याख्याने च—

"दोषारच्छिद्रशब्दानां पर्यायत्वं यतस्ततः ।
गुणा नारा इति ज्ञेयास्तद्वान्नारायणः स्मृतः"॥

इति नारायणशब्दे,

"वाक्यार्थोऽपि हि वाक्यार्थशब्देनैवोदितो [भवेत्" ।

इति वाक्यार्थशब्दे चाभिधैवोक्ता ॥

सुधायां च ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र कर्मणि षष्ठीत्युक्तम् । तथा योगो यथा कुम्भकारः औपगवः

तं प्रकृतप्राणनामकं, यत्—यस्मात्, नो—अस्माकं, वामः—मनोहरः । देववाम इति वक्तव्ये वामदेव इति परनिपातो निरुक्तिबलाद्धयेयः । वामदेवशब्देऽभिधैवोक्तेत्यन्वयः । **सूत्रे चेति** । "द्युभ्वाद्यायतनं स्व शब्दात्" इति व्याससूत्रे च द्युभ्वादेरायतनं द्युभ्वाद्यायतनमिति शब्देऽभिधैवोक्तेत्यन्वयः । अनुव्याख्याने च नारायणशब्दे [2]वाक्यार्थशब्दे चाभिधैवोक्तेत्य[3]र्थः । **तत इति** । अरविरुद्धत्वादित्यर्थः । **तद्वानिति** । नाराणामयनं नारायण इति षष्ठीतत्पुरुषो ध्येयः । नारायणशब्द इत्यादौ षष्ठीतत्पुरुष इत्यनुषञ्जनीयम् । **षष्ठीत्युक्तमिति** । न तु ब्रह्मकर्मत्वे ब्रह्मपदं लाक्षणिकमित्युक्तमित्यर्थः । **तथेति** । सुधाया-

---

[1] "तस्माद्वामदेव" इति सकृदस्ति—**सु. ग.** [2] वाक्यार्थशब्द इति नास्ति—**ए.** [3] त्यन्वयः—**ए.**

राजपुरुष इति तत्पुरुषे योगरूपा मुख्यवृत्तिरेवोक्ता। श्रुतावाचक्षत इत्यनेन सूत्रे च समन्वयसूत्रस्थसंशब्देन मुख्यैव वृत्तिरुक्ता ॥

तत्पुरुषे लक्षणादिभङ्गः ॥ ७३ ॥

अथ बहुव्रीहौ लक्षणाभङ्गः ॥ ७४ ॥

यच्चोक्तं मणौ—

मेवानुमानिकपादे वृत्तिलक्षणोक्तिप्रस्तावे "योगो यथे" त्यादिना तत्पुरुषेपि योगरूपमुख्यवृत्तिरेवोक्तेत्यर्थः। कृत्ताद्धितसमासानां क्रमेणोदाहरणं कुम्भकार इत्यादि। नन्वयं वै न इति श्रुतौ मुख्यवृत्तिरिति कुत इत्यत आह—**श्रुताविति**। क्रियायुक्तस्याङो मुख्यत्वार्थकत्वादिति भावः। **सूत्रे चेति**। "तत्तु समन्वयात्" इति सर्वशब्दसमन्वयप्रतिज्ञासूत्रे संशब्देन मुख्यवृत्तिं शब्दानामुक्त्वा तस्यैव "ज्योतिरुपक्रमादि"त्यादौ प्रपञ्चनेन वामदेवादिशब्दे मुख्यवृत्तिरेवाभिमतेत्यर्थः॥

यद्वा सौत्रद्युभ्वाद्यायतनशब्दे अभिधावृत्तिरुक्तेति कुत इत्यत आह—**सूत्रे चेति**। द्युभ्वाद्यायतनसूत्रे चेत्यर्थः। एतेन शब्दानां लक्षणां वदन्तो निरस्ता ध्येयाः॥

तत्पुरुषे लक्षणादिभङ्गः ॥ ७३ ॥

अथ बहुव्रीहौ लक्षणाभङ्गः ॥ ७४ ॥

एवं तत्पुरुषे लक्षणापक्षं समुदायशक्तिपक्षं वृत्तिं विनान्वयप्रकारतया संबन्धभानपक्षं च निरस्य योगवृत्तिमुक्त्वा बहुव्रीहौ योगरूढिवृत्तिं समर्थयमानो लक्षणावादानन्तरं मण्युक्तं लक्षणापक्षमनूद्य निराह—**यच्चोक्त**-

चित्रगुमानयेत्यादिबहुव्रीहौ चित्रगोपदार्थयोरन्वयबोधानन्तरं गोपदं स्वज्ञाप्यचित्रगोसंबन्धिनस्तत्स्वामिनो लक्षकम्। चित्रपदं तु गवान्वितस्वार्थबोधकतया मुख्यार्थमेव। न तु पदद्वये एका अनेका वा लक्षणा। उक्तरीत्यैकनिष्ठैकलक्षण[1]यैवोपपत्तेः॥

न च स्वामिनि समुदायशक्तिः। उक्तलक्षणयैवोपपत्त्या समुदायशक्तौ मानाभावात्। अनन्यलभ्ये हि शक्तिः॥

न च स्वामी चित्रगोपदार्थयोः संसर्गः। येन वृत्तिं विनापि भासेत॥

मिति। तत्रेत्यन्वयः। मणौ बहुव्रीहिचिन्तानन्तरं तत्पुरुषचिन्तनेपीह सोपानारोहणन्यायेन योगवृत्तिस्थलचिन्तानन्तरं योगरूढिवृत्तिस्थलचिन्तनाद्व्यत्यासः। मुख्यार्थसंबन्धलाभायोक्तं—**चित्रगोपदार्थयोरन्वयबोधानन्तरमिति**। चित्रपदार्थगोपदार्थयोरभेदरूपान्वयबोधानन्तरमित्यर्थः। लक्षणाबीजं मुख्यसंबन्धमाह—**स्वज्ञाप्येत्यादि**। संबन्धश्च स्वस्वामिभाव इत्याह—**तत्स्वामिन इति**। **पदद्वय इति**। समुदाय इत्यर्थः। **अनेकावेति**। चित्रपदार्थस्यापि परंपरया चित्रगोस्वामिसंबन्धाच्चित्रपदेपि लक्षणा नेत्यर्थः॥

ननु—अनन्यलभ्य एव शक्तिर्न तूक्तदिशा लक्षणादिलभ्य इति यथा तथा लक्षणावृत्तिरप्यनन्यलभ्य एव स्वामी चेह वृत्तिं विनापि लभ्योस्त्वित्यत आह—**न चेति**। पदार्थसंसर्गत्वेन वा विग्रहस्थ

---

[1] णाया ए—रा. ग.

नापि स्वामी चित्रा गावो यस्येति विग्रहस्थयच्छब्दार्थः । षष्ठ्यन्तेन तेनायनकर्मत्वेनानुपस्थापनात् ॥

न च लक्षकत्वे लक्षणीयपदलिङ्गत्वं न स्यात्, लाक्षणिकस्य गङ्गादिपदस्य लक्षणीयपदलिङ्गाग्राहकत्वनियमादिति वाच्यम् । बहुव्रीहेर्नियतविशेषणपदत्वेन नियमतो विशेष्यपदलिङ्गत्वोपपत्तेः । अनियतलिङ्गत्वे सति विशेषणपदत्वमेव हि विशेष्यपदलिङ्गत्वे तन्त्रम् । न तु शक्तत्वे सतीत्यपि । गौरवात् । दण्डीत्यादिवाक्यस्याशक्तस्यापि विशेष्यपदलिङ्गत्वदर्शनाच्च । तस्मा-

---

षष्ठ्यन्तयच्छब्देन वा स्वामिनो लाभः स्यात् । न चतद्द्वयमपि युक्तमित्यर्थः । **अनुपस्थापनादिति** । स्वस्वामिभावादिसंबन्ध एव षष्ठीशेष इति सूत्रेण षष्ठीविधानेन कर्मत्वादिबोधने सामर्थ्याभावादिति भावः ॥

बाधकमाशङ्क्य निराह—**न च लक्षकत्व इति** । गोपदस्येति शेषः। नियतविशेषणपदत्वेनेति बहुव्रीहिः ।[1] पदसमुदायस्यान्यपदार्थवाचिपदं प्रति विशेषणपदत्वनियमादित्यर्थः । **दण्डीत्यादि वाक्यस्येति** । तार्किकमते प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारस्य वाक्यरूपत्वाद्वाक्ये वृत्तेरनङ्गीकाराद्वाक्यस्याशक्तस्येत्युक्तम् । **विशेष्यपदलिङ्गत्वेति** । दण्डिगृहं दण्डी पुरुषः दण्डिनीस्त्रीतिदर्शनादित्य[2]र्थः । **तस्मादिति** । अनन्यलभ्यत्वाभावेन शक्तेरयोगात् । लक्षणैवोत्तरपदस्येति योज्यम् । न तु

---

[1] द्विपद–**नं. उ. ए.** [2] ति भावः–**उ. नं.**

बहुव्रीहावन्यपदार्थे लक्षणैवेति । तन्न ॥

अन्यपदार्थे समुदायशक्त्यभावे हि केशाकेशी-त्यादिबहुव्रीहौ केशग्रहणप्रहरणकर्मव्यतिहारपूर्वकयुद्धरूपस्यान्यपदार्थस्यैकेनैव केशशब्देन लक्षणासंभवेनेतरवैयर्थ्यं स्यात् ॥

किं च विग्रहस्थयत्पदाक्षिप्ततच्छब्देनैवान्यपदार्थो[1]मुख्यतयोच्यताम् । किं लक्षणया ॥

न च तच्छब्दाध्याहारादपि वरं श्रुतस्य गोशब्दस्यैव लक्षणेति वाच्यम् । आकाङ्क्षाद्यननुसंधानेपि यच्छब्दाद्व्याप्तिबलेनैव तच्छब्दोपस्थि-

लक्षणाद्वयं समुदायशक्तिर्वेत्यर्थः । योगमग्रे साधयिष्यन् रूढिं तावद्विपक्षबाधकोक्त्या साधयति—**अन्यपदार्थ इति** । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवर्तितमिति विग्रहे "तत्र तेनेदमिति सरूपे" इति बहुव्रीहिः । "इच्कर्मव्यतिहार" इति समासान्त इच् प्रत्ययः । "अन्येषामपि दृश्यत" इति पूर्वपदस्य दीर्घः । "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" त्यव्ययत्वे केशाकेशीति रूपम् ॥

यत्तु नापीत्यादिनोक्तं तन्निराह—**किं चेति । तच्छब्देनैवेति** । तथा च वक्ष्यमाणदिशा नयनकर्मत्वान्वयः सुशक इति भावः । **अकाङ्क्षादीति** । इषेत्वेत्यादौ छिनद्मीत्यादीरिवाकाङ्क्षायोग्यताद्यनुसंधाने हि तादृशपदस्याध्याहारः । न चेह तथेति भावः ॥

ननु—तमिति तच्छब्दान्वये चित्रगुमिति कर्मत्वान्वयो न

[1] र्थ उच्य–रा. सु. ग. र्थ उच्यते -क.

त्याध्याहाराभावात् । तच्छब्दश्च चित्रगुमिति द्वितीयोक्तकर्मत्वान्वयार्थमविभक्तिक[1]मेव कल्प्यते । न तु द्वितीयान्तः । तथात्वे तत्समानाधिकरणस्य गोशब्दस्यापि स्वामिपरत्वापातात् ॥

न च तच्छब्दोक्त[2]स्वामिनः कथं गोशब्दात्परद्वितीयोक्तकर्मत्वान्वयः, सुब्विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थाभिधायित्वनियमादिति वाच्यम् । तिङ्विभ[3]क्त्याक्षिप्तकर्तृगतसङ्ख्यावाचित्वाय सुबिति विशेषणवद्बहुव्रीहिप्रकृतिकविभक्तेर्विग्रहस्मारिततच्छब्दार्थगतसंख्यावाचित्वायाबहुव्रीहीत्यपि विशेषणस्य युक्तत्वात् । विदुषेव कथ्यत इत्यत्रेवार्थे सदृशे विद्वत्प्रातिपदिकात्परतृतीयोक्त[4]कर्तृत्वान्वयस्य नानुयाजेषु ए यजामहं करोतीत्यत्र

स्यादित्यत आह—तच्छब्दश्चेति । सुब्विभक्तेरिति । तिङ्विभक्तेराक्षिप्तकर्तृगतसंख्यावाचित्वेन तत्राव्यभिचाराय सुबिति विशेषणम् । आक्षिप्तेति । [5]आख्यातवाच्यकृत्याक्षिप्तेत्यर्थः । क्वाप्येवं नोपलब्धमित्यत आह—विदुषेवेति । विद्वत्सदृशेन कथ्यत इत्यर्थस्य तत्राभिमतत्वादिवार्थे सदृश इत्याद्युक्तम् । वैदिकोदाहरणं चाह—नानुयाजेष्विति । यजति ये यजामहं करोति नानुयाजेष्वितिवाक्ये नञः पर्युदासत्वाश्रय[6]णेनानुयाजव्यतिरिक्तेषु यजतिषु ये यजामहं करोतीत्यर्थस्य दशमान्त्य-

---

[1] क एव–**सु. ग. क.** [2] क्तस्यस्वा–**सु ग. क.** [3] क्तावाक्षिप्त–**रा. ग. क.** [4] क्तं कारणत्वान्व–**सु.** क्त करणान्व–**क.** [5] संख्यावा–**नं. उ.** [6] ये नानु–**उ. ए.**

व्यस्तनञर्थेनुयाजव्यतिरिक्तेऽनुयाजप्रातिपदिका-त्परसप्तम्युक्ताधारत्वान्वयस्य च दर्शनाच्च । विग्रहस्मरणनैयत्ये च मानमुक्तं तत्पुरषप्रस्तावे ॥

केचित्तु—बहुव्रीहौ चित्राणां गवां स्वामीत्येव विग्रहो न तु चित्रा गावो यस्येति । तथात्वे षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्वामिनो राज्ञः पुरुषमित्यत्रेवोपसर्जनत्वेन क्रियानन्वयप्रसङ्गात् । तथा च विग्रहस्थस्मृतस्वामिपदेनैव तद्धीरिति न तत्र लक्षणेत्याहुः ॥

वस्तुतस्तु बहुव्रीहौ चित्रायां गवि योगोऽन्यपदार्थे रूढिरिति पङ्कजादिवद्योगरूढिः । चित्रगुसमुदायस्यान्यपदार्थे उत्सर्गतस्तात्पर्यनियमात् । तस्य च शक्तिव्याप्यत्वात् । न हि गङ्गापदस्य

पादीयाद्याधिकरणे निर्णीतत्वादिति भावः । **व्यस्तेति** । समस्तत्वे अननुयाजेष्विति स्यादिति भावः । समासश्रवणसमये विग्रहस्मरणनियमाभावात्कथं तच्छब्देन स्वामिन उक्तिरित्यत आह—**विग्रहे इति** । **उक्तमिति** । समासश्रवणकाल इत्यादिना ग्रन्थेनेति भावः ॥

केचित्त्विति— अत्रारुचिबीजं तु सर्वसिद्धव्युत्पत्तिविरोधाच्चित्रगुर्गोष्ठ इत्यादावयोगाच्च तच्छब्देन प्राधान्यावगत्या क्रियान्वयसंभावाच्च नैवं कल्पनेति ज्ञेयम् ॥

नन्वेवं समुदायरूढ्यङ्गीकारेऽवयवार्थानुभवविरोध इत्यत आह—**वस्तुतास्त्विति** । रूढौ हेतुमाह—**चित्रगुसमुदायस्येति** । विशेषणत्वस्थले गव्यपि तात्पर्यदर्शनादुत्सर्गत इत्युक्तम् । शक्तिव्याप्यत्वं व्यभिचाराभावेन व्यनक्ति—**नहीति** । समासस्थगोशब्दस्यैवान्यपदार्थ-

तीरे तन्नियमः ॥

न च गोशब्दस्य गामानयेत्यादौ गव्यपि तात्पर्यान्न नियमः, गुशब्दश्चैकदेशविकृतोपि गोशब्द एव, अन्यथा स्वामिमात्रं भासेत न तु गोस्वामीति वाच्यम् । व्यधिकरणत्वात् । न हि गोशब्दस्यान्यपदार्थे तात्पर्यनियमेन तस्य तत्र शक्तिमलक्षकत्वं वा ब्रूमः । येनैवं शङ्क्येत । किं तु समुदायस्यान्यपदार्थे[1] तन्नियमेन तत्र शक्ति[2]म् ॥

तात्पर्यनियमेन तत्र शक्तिकल्पनं[3]भ्रान्त्वा तात्पर्यनियमादित्यस्य व्यभिचारमाशङ्क्य निराह—**न चेति** । **न नियम इति** । अन्यपदार्थे तात्पर्यनियमो[4]नेत्यर्थः ॥

ननु—गोशब्दस्य तथात्वेपि गुशब्दे किमायातमित्यत आह— **गुशब्दश्चेति** । "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति" सूत्रेणौकारस्य उकाररूपह्रस्वादेशे गुशब्दनिष्पत्तेरौकाररूपैकदेशेन उकारात्मना विकृतो"प्येकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति" न्यायेन गोशब्द एवायमित्यर्थः । **अन्यथेति** । गोशब्दादन्यत्व इत्यर्थः । **लक्षकत्वं वेति** । वा शब्द उपमायाम् । यथा गंगेशादिर्लक्षकत्वं ब्रूते न तथावयं शक्तिं ब्रूम इत्यर्थः । अलक्षकत्वमितिपाठे तु न क्लेशः । **किं तु समुदायस्येति** । तथा च न दोष इति भावः ॥

समुदायस्यान्यपदार्थे तात्पर्यनियमोपि न शक्तिकल्पक इति

[1] तात्पर्यनियमेन—**सु.** [2] क्तिः—**सु. ग क.** [3] नमिति भ्रान्त्या—**उ.** [4] म इत्य—**नं.** मेनेत्य—**ए.**

न च समुदायस्थगोशब्दस्य निरूढलक्ष्न्यपदार्थधीसंभवेन समुदायशक्तौ मानं नेति वाच्यम्। तात्पर्यप्रयोगप्रतीतानां नियमे सत्यप्यस्वरसनिरूढलक्षणया स्वरसाभिधापलापे[1] पटशब्दस्य व्यक्तौ, मण्डपादिशब्दसमुदायस्थपादिशब्दस्य गृहविशेषे, पङ्कजशब्दसमुदायस्थजशब्दस्यापि पद्मे तया तदपलापापातात्॥

किंच—

लक्षणा[2]या निरूढत्वं न तावन्मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिवत्प्रयोजनानपेक्षत्वं प्रयोगप्राचुर्यं वा। तथात्वेपि तद्वदेव मुख्यार्थानुपपत्त्यनुसंधानसापेक्षत्वापातात्। न चेष्टापत्तिः। चित्रगुः, व्यूढोरस्कः, द्विमूर्धः, व्याघ्रपात्, प्रज्ञुः, संज्ञुः, इत्यादौ

भावेनाशङ्क्य निराह—**नचेति। तयेति।** निरूढलक्षणया समुदायशक्त्यपलापप्रसङ्गादित्यर्थः। एवं निरूढलक्षणेति पक्षमतिप्रसङ्गेन निरस्य विकल्पमुखेनापि निरसितुं हृदि पञ्चधा विकल्प्य क्रमेण निराह—**किंचेत्यादिना इत्युक्तमित्यन्तेन। चित्रगुरिति।** "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति" समासान्तो ह्रस्वः। **व्यूढोरस्क इति।** "उरःप्रभृतिभ्यः कबि"ति कप्रत्ययः समासान्तः। **द्विमूर्ध इति।** "द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः" इति षः प्रत्ययः। **व्याघ्रपादिति।** व्याघ्रस्य पादाविव पादौ यस्य सः। "पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः" इत्यन्तलोपः। **प्रज्ञुः संज्ञुरिति।** प्रकृष्टं जानु यस्य सः प्रज्ञुः। सम्यग्जानु यस्य

---

[1] घट–सु. ग. क.　　[2] णया–नं. रा. सु.

यत्र बहुव्रीहिलिङ्गमस्ति तत्र गवादिरूपमुख्यार्थानुपपत्त्यननुसंधानेप्यन्यपदार्थप्रतीतेः ॥

नापि—घटं करोतीत्यादाविव मुख्यार्थस्य गोमच्छब्दस्य कदाप्यप्रयोगो निरूढत्वम्; तत्र हि सिद्धे कारकत्वयोग्ये कृतिविषये घटावयवे कृत्युद्देश्यघटवाचको घटशब्द एव लक्षणया प्रयुज्यते, न तु वाचको घटावयवशब्द इति वाच्यम्। तद्वदेवानुपपत्तिसापेक्षत्वापातात्। इह च चित्रगोस्वामीति वाचकस्यापि प्रयोगाच्च ॥

नापि—मुख्यार्थस्य तात्पर्यस्य चानुपपत्तिमनपेक्ष्य बहुव्रीहिस्थत्वमात्रेण ज्ञातत्वं वा मुख्यार्थानुपपत्तिमनपेक्ष्य बहुव्रीहिस्थत्वमात्रेण ज्ञानतात्पर्यकत्वं वा लक्षणाया निरूढत्वम्।

संज्ञुः "प्रसंभ्यां जानुनो ज्ञुः" इति जानुशब्दस्य ज्ञुरादेशः। **बहुव्रीहिलिङ्गमिति**। ह्रस्वत्वादिकम्। **इत्यादाविति**। तत्र यथा घटावयवं करोतीति कदाप्यप्रयोगः एवं गोमच्छब्दस्येत्यर्थः ॥

घटं करोतीत्यादाविवेत्युक्तं व्यनक्ति—**तत्र हीति**। **अनुपपत्तीति**। तत्र यथा कृत्युद्देशे घटे कृतिविषयत्वमनुपपन्नमित्यनुसंधानेन घटावयवं प्रत्येति। एवं चित्रगुमित्यादावपि चित्रगवानयनाद्यनुपपत्त्यनुसंधानेनान्यपदार्थधीः स्यादित्यर्थः। मुख्यशब्दान्तराप्रयोगोऽसिद्ध इत्याह—**इहेति**। बहुव्रीहिस्थत्वमात्रेणेत्युक्तमात्रपदव्यावर्त्यविवरणं **मुख्यार्थस्येत्यादि**। पक्षद्वयेपि मुख्यार्थानुपपत्तिमनु[1]पेक्ष्येति लक्षणा-

---

[1] त्तिमपेक्ष्य—उ. मनपे- ए

गोशब्दाद्गोरनुपस्थितौ तस्याश्चित्रान्वयासिद्धेः । उपस्थितौ तस्या वा तत्र तात्पर्यस्य वा त्यागहेत्वनुपपत्त्यननुसंधाने तन्मूललक्षणाव्याहतेः। अन्यथा पङ्कजशब्दस्थजशब्दस्यापि पद्मे निरूढलक्षणा स्यादित्युक्तम् ॥

ननु—तथापि यदवयवरूपमनेकं पदं न तदन्यपदार्थवृत्ति । यश्चान्यपदार्थवृत्तिः समुदायः नासावनेकः । ततश्च "नेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रं कथमिति चेन्न। समुदायस्याप्यनेकावयवगर्भितत्वात्। अवयवस्यापि परंपरयाऽन्यपदार्थबोधकत्वात्। न हि चित्रगोपदयोरभावे चित्रगोस्वामिलाभः। त्वन्मतेपि गोपदमेव लक्षणयान्यपदार्थवृत्ति। चित्रपदं तु परंपरया तद्बोधकमात्रम्॥

वादिना न वक्तुं युक्तमित्याह—**गोशब्दादिति**। गो[1]रूपार्थस्योपस्थितिर्नास्त्युतास्ति आद्य आह—**गोरिति**। अन्त्य आह—**उपस्थिताविति**। गोशब्दादित्यनुषङ्गः। **उक्तमिति**। तात्पर्यप्रयोगप्रतीतानां नियमे सत्यपीत्यादिग्रन्थेनेति भावः॥

एवमुक्तदिशा अन्यपदार्थे समासपदस्य शक्तत्वेपि सूत्रमयुक्तं प्राप्नोतीति शङ्कते—**नन्विति। अनेकमिति**। अन्यपदार्थे वर्तमानमनेकं सुबन्तं समस्यते स समासो बहुव्रीहिरिति सूत्रार्थः। यदवयवरूपमित्यादिना प्रागुक्तपक्षद्वयेपि सूत्रं युक्तमिति भावेनाह—**समुदायस्यापीति**। तवापि सममेतादित्याह—**त्वन्मतेपीति**॥

नन्वेवं चित्रपदस्याप्यन्यपदार्थलक्षकत्वमस्तु। एवं चानेक-

---

[1] शब्दार्थोप–उ.

न च तर्हि चित्रपदेपि लक्षणास्त्विति वाच्यम्। पङ्कजादाविवावयवयोः समुदायस्य च मुख्यवृत्तिसंभव उभयलक्षणायोगात्। सूत्रोक्तमन्यत्वं च समासारम्भकवृत्ति[1]पदार्थापेक्षयेति समुदायोऽन्यपदार्थवृत्तिरेव ॥

किंच त्वन्मते चित्रगुमित्यत्र चित्रपद[2]स्येव चित्रगोस्वामीत्यत्र स्वामिपदे सत्यपि चित्रगोपदयोः परंपरया विशिष्टस्वामिबोधोपयुक्तत्वेनान्यपदार्थवृत्तित्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञायां चित्रगुस्वामीति

मन्यपदार्थ इति [3]स्वरसमापद्यत इति पदद्वयलक्षणामतमाशङ्क्य निराह—**न च तर्हीति**। सूत्रस्वारस्यस्यानुसर्तव्यत्वपक्ष इत्यर्थः ॥

ननु समुदायस्य शक्तत्वे शक्यस्य स्वार्थत्वेन कथमन्यपदार्थ इत्युक्तिरित्यत आह—**सूत्रोक्तमिति**। तत्पुरुषस्थलेपि षष्ठ्यन्तस्यान्यपदार्थे लक्षणाङ्गीकारेण बहुव्रीहिसंज्ञापत्त्या रूपविकारप्रसङ्ग इत्याह—**किंचेति**। [4]**चित्रगोस्वामीति**। चित्राणां गवां स्वामीति विग्रहे चित्रगवस्वामीति वा चित्रगवीस्वामीति वा भाव्यमिति न शङ्क्यम्। समासान्तविधेरनित्यत्वादिति ज्ञेयम्। **चित्रगोपदयोरिति**। चित्रपदस्य चित्रत्वविशिष्टगोरूपार्थद्वारातत्स्वामिबोधोपयुक्तत्वमिव गोपदस्यापि गोरूपार्थोपस्थितिद्वारा तत्संबन्धिलक्षकत्वात् चित्रगोपदयोः परंपरयेत्युक्तम्। पदद्वयस्य[5] समुदायस्येत्यर्थः। **विशिष्टेति**। चित्रगोसंबन्धित्वविशिष्टेत्यर्थः। इतरव्यावृत्तेति वार्थः। **बहुव्रीहीति**। "अनेक-

---

[1] वर्ति—नं. रा. सु. [2] सूत्रमित्यधिकम्—उ. नं. [3] स्येव—ग. नं. रा.
[4] तत्पुरुषस्थले इत्यारभ्य नास्ति—नं. उ. [5] यस—ए.

स्यात् । अस्माकं तु तत्र समुदायो नान्यपदार्थवृत्तिरिति न तत्संज्ञा ॥

तस्माद्बहुव्रीहाववयवार्थपूर्वकान्यपदार्थप्रतीतेः पङ्कजादिवद्योगरूढिरेव ॥

सुधायामपि राजपुरुष इति तत्पुरुष एव योग उक्तः । न तु बहुव्रीहौ । कृत्तद्धितसमासेत्युत्तरवाक्यस्थ[1]समासशब्दोपीतरसमासपर इति बहुव्रीहौ योगरूढिस्वीकारे न सुधाविरोधः ॥

यद्वा बहुव्रीहौ समासान्तानां कबादीनामेवान्यपदार्थे शक्तिः, न तु समुदायस्य । तस्य तु

मन्यपदार्थे" इति बहुव्रीहिसंज्ञायां "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति ह्रस्वत्वे चित्रगुस्वामीति स्यादित्यर्थः । **नान्यपदार्थवृत्तिरितीति** । तत्पुरुषे लक्षणानङ्गीकारादिति भाव । **सुधायामपीति** । आनुमानिक पादे वृत्तिनिरूपणप्रस्तावे "योगो यथा" इत्युपक्रम्य "कुम्भकारः, औपगवः, राजपुरुषः" इति कृत्ताद्धितसमासानामुदाहरणस्थले तत्पुरुष एवोदाहृत इत्यर्थः ॥

नन्वेवं तत्रैव 'नैते यौगिकाः किं नाम, रूढा एव, कृत्तद्धितसमासकरणं तु व्युत्पादनार्थमिति' चोद्यं कृत्वा केवलयौगिकत्वस्य समासमात्रे समर्थनेन तद्विरोध इत्यत आह—**कृत्ताद्धितेति** । सुधास्वारस्यानुरोधेन समासमात्रस्य यौगिकत्वमुपेत्य बहुव्रीहावन्यपदार्थे शक्तिं प्रकारान्तरेणाह—**यद्वेति** । **कबादीनामिति** । "उरःप्रभृ-

---

[1] स्थः-ग. नं. रा. सु.

योग एवेति न तद्विरोधः। यत्र न समासान्तस्तत्रापि चित्रगुरु[1]र्द्गन्धिरित्यादौ ह्रस्वादिविकारोस्त्येव। भवति च विकारेणाप्यर्थभेदः [2]उपोमन्यायेत्यादावुपशब्दस्थाकारस्यौकाररूपेण विकारेण ॥

उक्तं हि कर्मनिर्णये—"ओ अतिशय" इति सूत्रमिति ॥

यत्र विकारोपि न तत्रापि ह्यर्थपरः स्वरविशेषोस्त्येव। "मन्त्रो हीन" इति श्रुतौ वर्णहीनस्येव स्वरहीनस्याप्यवाचकत्वोक्तेः। भ्रातृव्यादि-

---

तिभ्यः कप्" इत्यादिनोक्तकप्प्रत्ययादीनामित्यर्थः। **नतदिति**। सुधाविरोध इत्यर्थः। **उपोमन्यायेति**। "उपोमन्यायमन्यव उपेहि विश्वध" इति मन्त्रे उपमन्यायेति वाच्ये उपोमन्यायेत्युक्तिरोकाररूपविकारविशेषेणातिशयार्थलाभायेत्येतत् कर्मनिर्णये भगवत्पादैरुक्तमित्यर्थः। विकारेणेत्यनन्तरमर्थभेद इत्यनुषङ्गः। **सूत्रमिति**। महाव्याकरणसूत्रमित्यर्थः। कथं स्वरविशेषस्यार्थविशेषपरत्वमित्यत आह—**मन्त्र इति** ॥

"मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनास्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात्" ॥

इति श्रुतावित्यर्थः। **भ्रातृव्यादीति**। "व्यन्सपत्ने" इतिसूत्रे भ्रातृशब्दात्सपत्नेर्थे व्यन्प्रत्ययो भवतीत्युक्ततया व्यन्प्रत्ययस्य नकारेत्संज्ञकत्वेन "ञिनित्यादिर्नित्यामिति" विहितेनाद्युदात्तस्वरेण 'परास्य भ्रातृव्यो भवती'त्यादौ

[1] गुरि—क. ग. नं. रा सु. [2] यथा उ—क. तथा उ—रा

पदे स्वरविशेषेणैव सपत्नाद्यर्थप्रतीतेश्च । इन्द्रशत्रुरिति पदे [1] स्वरेणैवान्यपदार्थोक्तेश्च ॥

तस्माद्बहुव्रीहौ शक्तिरेव ।

अत एव श्रुतौ "तद्यदस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किंच तस्माद्विश्वामित्रस्तस्माद्विश्वामित्र इत्याचक्षते । एतमेव सन्तं" इति बहुव्रीहौ विश्वामित्रशब्दे, स्मृतौ च "अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः" इति नारायण[2]पदे । सूत्रे

शत्रुरित्यर्थप्रतीतेः । अन्यथा "तु भ्रातुर्व्यच्चेति[3] स्वरेण सहोदरपुत्र इत्येव प्रतीतेरिति भावः । **इन्द्रेति** । "इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व" इत्यत्रेन्द्रस्य शत्रुः शातयिता इति तत्पुरुषो वा, इन्द्र एव शत्रुः शातयिता यस्येति बहुव्रीहिर्वेति सन्देहे तत्पुरुषज्ञापकस्य "समासस्ये"ति सूत्रविहितान्तोदात्तस्वरस्याभावेन "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं" इत्युक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहित्वावगमकेनान्यपदार्थोक्तेरित्यर्थः । **शक्तिरेवेति** । अन्यपदार्थविषय इति योज्यम् । **तदिति** । यद्यस्मात्तत्प्रसिद्धमिदं विश्वमस्य प्रकृतप्राणनाम्नो भगवतो मित्रमासीत् तस्मादित्यैतरेयश्रुतावित्यर्थः । बहुव्रीहौ मुख्यतैवोक्तेत्यन्वयः । **ता इति** । आप इत्यर्थः ॥

"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः" ।

इति पूर्वशेषे अपां प्रकृतत्वात्, विश्वं मित्रं यस्य नारा अयनं यस्येति

[1] विशेषेणै—नं. रा. सु. [2] शब्दे—क. सु. [3] च्चेत्स्व उ.

चादृश्यत्वादिगुणकशब्दे भगवति मुख्यतैवोक्ता ॥

इति बहुव्रीहौ लक्षणाभङ्गः ॥ ७४ ॥

अथ कर्मधारयतत्पुरुषयोर्मण्युक्तवैषम्यभङ्गः ॥७५॥

यच्चोक्तं मणौ—नीलोत्पलमिति कर्मधारये व्यास इव विशेषणविभक्तेरभावेन सामानाधिकरण्याभावेपि नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरभेदान्व-

---

विग्रहसूचनात्, सूत्रे कप्प्रत्ययप्रयोगाद्बहुव्रीहावित्युक्तम् । समन्वय सूत्रत्वात्सूत्रे मुख्यतावगम्यत इति भावः ॥

इति बहुव्रीहौ लक्षणाभङ्गः ॥ ७४ ॥

अथ कर्मधारयतत्पुरुषयोर्मण्युक्तवैषम्यभङ्गः ॥ ७५ ॥

नन्वस्त्वेवं तत्पुरुषे बहुव्रीहौ च शक्तिर्न लक्षणेति। कर्मधारये तु न शक्तिर्नापि लक्षणा। विनैव ताभ्यामभेदस्यान्वयतयैव भानोपपत्तेरिति मण्युक्तेरित्यत आह—**यच्चेति** । **सामानाधिकरण्येति** । एकविभक्तिकत्वरूपशब्दसामानाधिकरण्याभावेपीत्यर्थः । अनेन शक्त्यभाव उक्तः । नामार्थयोः प्रातिपदिकार्थयोरित्यर्थः ॥

कर्मधारयेपि स्मृतविभक्तिमादाय सामानाधिकरण्यसत्त्वेन शक्त्यैवाभेदान्वयबोध इति वक्तुं पराभिमतं तावत्खण्डयति—**अभेदान्वय इत्यादिना** । अनन्यगत्या गौरवमपि सह्यमित्यत आह—

यतया भातीति न लक्षणेति। तत्र ब्रूमः। अभेदान्वये न तावन्नामार्थत्वमात्रं तन्त्रम्। चैत्रस्य पुत्र इत्यत्रापि तत्प्रसङ्गात्। नाप्यविभक्तिकनामार्थत्वम्। गौरवात्। नीलं चतदुत्पलं चेति व्यासेऽभावाच्च॥

ननु–गुर्वपि समासव्यासानुगतं भिन्नविभक्तिरहितनामार्थत्वं तन्त्रम्। नचैवं व्यासे विभक्तिवैयर्थ्यम्। विशेष्यविभक्तेः कर्मत्वाद्यर्थकत्वात्। विशेषणविभक्तेश्च शब्दसाधुत्वा[1]र्थत्वादिति चेन्न। चन्द्र इव मुखं, घटो न पटः, नील उत्पलमित्यत्राप्यभेदधीप्रसङ्गात्। इवशब्दे नञ्शब्दे च विभक्तेरभावात्। नील उत्पलमित्यत्र नीलप्रातिपदिकस्याविभक्तिकत्वेनासाधुत्वेपि गाय्यादिवद्वादिप्रत्ययमात्रवच्च नीलं प्रतीव स्वार्थमभेदं प्रत्यपि बोधकत्वावश्यंभावात्॥

नीलं चेति। **भिन्नेति**। विरुद्धविभक्तिरहितेत्यर्थः। **न चैवमिति**। विरुद्धविभक्तिराहित्यस्यैव तन्त्रत्व इत्यर्थः। प्रातिपदिकमात्रप्रयोगेपि तत्संभवादिति भावः। तमेव प्रसङ्गं व्यनक्ति–**इवेत्यादिना**। भिन्नविभक्तिराहित्यव्यक्तयर्थमुक्तं –**विभक्तेरभावादिति**। "अव्ययादाप् सुप" इति लुप्तत्वादिति भावः। विभक्तेरभावे नीलपदं स्वार्थमेव न बोधयतीति कथं तदभेदान्वयबोधकमित्यतः तिङन्ते ष इत्यादौ प्रकृते . . . .

[1] त्वाद्यर्थ –क. त्वार्थसाधुत्वा–ग. रा.

ननु—नीलं नीलप्रातिपदिकस्यार्थः । अभेदस्त्वन्वयः । अन्वयबोधे चाकाङ्क्षा हेतुः । अविभक्तिके च नाकाङ्क्षेति नाभेदधीरिति चेन्न । तथात्वे विभक्तेः शब्दसाधुत्वमात्रार्थत्वायोगात् ॥

किंचैवं समासे त्वन्मते विभक्तेरभावेनाकाङ्क्षाविरहादभेदधीर्न स्यात् । समासेऽन्यैव व्युत्पत्तिरिति चेत्तर्हि राजपुरुष इत्यत्रापि समासव्यासानुगतमेकविभक्तिरहितनामार्थत्वं सम्बन्धस्यान्वय[1]त्वे तन्त्रम् व्यासे तु षष्ठी साधुत्वार्था राजन् पुरुष इत्यत्राकाङ्क्षाभावान्न सम्बन्धोऽन्वयतया भाति समासे त्वन्यैव व्युत्पत्तिरिति सुवचत्वेन तत्र त्वदङ्गीकृता लक्षणा न स्यात् ॥

तस्माल्लाघवात्समासे व्युत्पत्त्यन्तरे मानाभावाच्चैकविभक्तिकत्वमभेदस्यान्वयत्वे तन्त्रम् । भिन्नविभक्तिकत्वं च सम्बन्धस्यान्वयत्वे तन्त्रम् । तच्च

. . . . नीले

त्यादिप्रयोगेऽतिप्रसङ्गोद्धारमाशङ्क्य निराह— **नन्वित्यादिना** । **किंचैवमिति** । विभक्त्यभावप्रयुक्ताकाङ्क्षाविरहेणान्वयबोधाभावे सतीत्येवंशब्दार्थः । **त्वन्मत इति** । सिद्धान्ते तु लुप्तत्वेपि स्मर्यमाणतोपगमादभावो नेति भावः । **अन्यैव व्युत्पत्तिरिति** । तथाच तत्र विभक्त्यभावेप्याकाङ्क्षासत्त्वेनान्वयबोधो नायुक्त इति भावः । तस्मादित्यस्य विवरणं लाघवादित्यादि । **एकेति** । समानेत्यर्थः ।

---

[1] येत—क. रा.

कर्मधारये तत्पुरुषे च लुप्तं स्मर्यत इति नोभयत्रापि लक्षणेत्येव युक्तम् ॥

एतेन विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे विभक्त्यर्थाभेदान्वयानन्तरं नीलस्य घटान्वयः स्यात् । तथा[1] चाभिन्ननीलाभिन्नत्वेन घटधीः स्यात् । न तु नीलाभिन्नत्वेनेत्यनुभवविरोध इति निरस्तम् । पदद्वयनिष्ठत्वेन ज्ञातैकविभक्तेरेवाभेदान्वयबोधकत्वेनैकनिष्ठत्वमात्रज्ञानेन तदासिद्धेः ॥

उक्तं च ब्रह्मतर्के—

"नामादिप्राणपर्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः ।
ऐक्यदृष्टिरिति भ्रान्तिरबुधानां भविष्यति ॥
नामादिस्थितिरेवात्र ब्रह्मणो ह्यभिधीयते ।

नोभयत्रापीति । यथा कर्मधारये लक्षणा नेत्युच्यते तथा तत्पुरुषेपि नेति कर्मधारय एव लक्षणानेत्यु[2]क्तमित्यर्थः । **अभेदान्वयानन्तरमिति** । नीलप्रातिपदिकार्थेन सहाभिन्नं नील[3]मित्यन्वयानन्तरमित्यर्थः ॥

एतेनेत्युक्तमाह—**पदद्वयेति** । **एकेति** । समानेत्यर्थः । **उक्तं चेति** । पदद्वयनिष्ठत्वेन ज्ञातैकविभक्तिकत्वमेवाभेदबोधे[4] तन्त्रमित्येत "ब्रप्रतीकेन हि स" इति सूत्रभाष्योदाहृतब्रह्मतर्काख्यग्रन्थे नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिच्छान्दोग्यवाक्यव्याख्यानपरे उक्तमित्यर्थः । **नामेति** । नामब्रह्मेत्युपासीतेत्यारभ्य प्राणोब्रह्मेत्युपासीतेत्यन्तेषु पञ्चदशसु प्रकरणेषु विद्यमाननामादिशब्दब्रह्मशब्दयोः प्रथमाविभक्त्यन्तत्वादित्यर्थः । कथ-

[1] चाभिन्नत्वे–ग. रा. [2] त्ययुक्त–उ. ए. [3] लाभिन्नमि–उ. नं. [4] धने–ए.

सर्वार्था प्रथमा यस्मात्सप्तम्यर्था ततो मता॥"

इति ।

उक्तं च सुधायां तत्त्वमसिवाक्यस्य गौणत्वोक्तिप्रस्तावे, सामानाधिकरण्यमात्रस्य गौणत्वमिति ॥

इति कर्मधारयतत्पुरुषयोर्मण्युक्तवैषम्यभङ्गः ॥ ७५ ॥

अथ नञर्थनिर्णयः ॥ ७६ ॥

यच्चोक्तं मणौ—

मित्यत आह—**सर्वार्थेति** । यस्मात्प्रथमा सर्वविभक्त्यर्थका तस्मादिह सप्तम्यर्था मता । यस्मात्सप्तम्यर्था तस्माद्ग्रामादिस्थितिरेवात्राभिधीयत इत्यन्वयः । अत्र स्मृतावुभयोः प्रथमात्वादित्युक्तत्वादेतदवसीयत इति भावः । **सामानाधिकरण्येति** । पदद्वयनिष्ठैकविभक्तिकत्वरूपसामानाधिकरण्यमात्रस्येत्यर्थः । गौणत्वममुख्याभेदपरत्वम् ॥

इति कर्मधारयतत्पुरुषयोर्मण्युक्तवैषम्यभङ्गः ॥ ७५ ॥

अथ नञर्थनिर्णयः ॥ ७६ ॥

एवं लक्षणानिरूपणानन्तरं तद्विषयव्यवस्थार्थं तत्पुरुषबहुव्रीही न लक्षणास्थलमित्युपपाद्य प्रसङ्गात्कर्मधारयतत्पुरुषयोर्वैषम्यं च व्युदस्येदानीं नञर्थैकदेशोपि न लक्षणाविषय इति भावेन परोक्तमनूद्य निराह—**यच्चेति** । शब्दखण्डे कर्मधारयचिन्तानन्तरमुक्तमित्यर्थः ।

संसर्गाभावरूपे प्रसज्यप्रतिषेधे नञः शक्तिः। भिन्नरूपे पर्युदासे तु लक्षणा। न चान्योन्याभावे तद्वति वा शक्तिः, प्रतिषेधे तु लक्षणास्त्विति वाच्यम्। भूतले न घटः न पचतीत्यादौ नञः केवलप्रतिषेध इव केवलान्योन्याभावे क्वाप्यप्रयोगात्। यद्यपि घटो न पट इति व्यासेऽपटो घट इति समासे चान्योन्याभाववति प्रयोगोस्ति। तथापि तदपेक्षया प्रतिषेधस्य लघुत्वेन तत्रैव शक्तिकल्पनेऽन्योन्याभाववति लक्षणयैव प्रयोग उपपन्नः। नचान्योन्याभाववति शक्तिश्चेच्छक्ये गौरवम्, लक्षणा चेल्लक्ष्ये गौरवमिति साम्यमिति वाच्यम्। फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्। इति॥

अत्रोच्यते—

भिन्नेति। अब्राह्मणमानयेत्यादौ ब्राह्मणभिन्नमित्यर्थरूपपर्युदास इत्यर्थः। ब्राह्मणत्वाभावरूपमुख्यार्थसंबन्धः तात्पर्यानुपपत्तिश्च लक्षणाबीजमिति-भावः। वैपरीत्यमाशङ्क्य निराह—**न चेति।** प्रतिषेधे संसर्गाभाव-रूप इत्यर्थः। अन्योन्याभावे शक्तिरिति पक्षं तावन्निराह—**भूतल इति।** द्वितीयपक्षे प्रागुक्तहेत्वसिद्धिमाशङ्क्य हेत्वन्तरेण तमपि पक्षं निराह—**यद्यपीत्यादिना।** लक्षणापक्षेपि दोषमाशङ्क्य निराह—**न चेति। गौरवमिति।** यथा तथेति योज्यम्। **फलमुखेति।** लक्षणया विशिष्टोपस्थितौ पश्चाद्गौरवोपस्थिते[1]रिति भावः। येन मानेन

---

[1] तिरि—उ. नं.

लोके भूतले न घट इत्यादौ वेदे च न तौ पशौ करोतीत्यादावभावे लोके अपटो घट इत्यादौ वेदे च नानुयाजेष्वित्यादावन्यस्मिन्नसुरा अधर्मोऽनर्थोऽविद्येत्यादौ विरोधिनि च प्रचुरप्रयोगादिरूपस्य प्रत्येकं व्युत्पत्तिरूपस्य च शक्तौ प्रमाणस्य सत्त्वेन विनिगमकाभावादक्षादिवन्नानार्थ एव नञ्। न हि प्रतिषेधमात्रे व्युत्पन्नस्य पुंसोऽ-

प्रतिषेधे शक्तिकल्पना तेनैवान्योन्याभाववति विरोधिनि च शक्तिकल्पना शक्येति भावेनोभयत्रार्थे लौकिकवैदिकप्रयोगमानं दर्शयन्नेव शक्तिमाह—**लोक इत्यादिना । न ताविति ।** तावाज्यभागौ पशुयागे न करोतीत्यर्थस्य दशमान्त्यपादे[1] द्वितीयाधिकरणे व्यवस्थापितत्वादिति भावः । **अपट इति ।** नञो नलोपेनात्राकारमात्रश्रवणेपि नञेवायामिति भावः । **नानुयाजेष्विति ।** यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेष्वित्यत्रानुयाजाभिन्नेषु यजतिषु यागेषु येयजामह इति मन्त्रमुच्चारयेदित्यर्थस्य दशमान्त्य एव[2] तृतीयाधिकरणे स्थितत्वान्मणावङ्गीकृतत्वाच्चेति भावः । **अन्यस्मिन्निति ।** अन्योन्याभाववतीत्यस्य शक्तौ प्रमाणस्य सत्त्वेनेत्यन्वयः । विरोधिनि चे[3]ति शक्तावित्यादिनान्वयः । **प्रयोगादिरूपस्येति ।** प्रत्यय आदिपदार्थः ॥

प्रत्येकं व्युत्पत्तिरूपस्य[4] चेत्युक्तं व्यनक्ति—**न हीति ।** तस्मात्तद्धीसिद्ध्यर्थं तत्रापि प्रत्येकं व्युत्पत्त्या भाव्यमिति भावः । सुरविरोधि-

[1] दव्ये—उ. ए. [2] वास्थि -उ ए. [3] नेत्यस्यापि—उ. ए. नं. [4] स्येत्यु—ए. नं.

सुरशब्देन सुरविरोधिधीः । न चोक्तं लाघवं विनिगमकम् । प्रतियोगिनमारोप्य [1]प्रतिषेधरूपसंसर्गाभावे प्रतियोगिरूपाविरोधिनोऽनुप्रवेशेन संसर्गाभावादपि विरोधिनो लघुत्वात् ॥

किंच सघटंभूतलंनघट इत्यत्र कथमन्योन्याभाववति लक्षणा । सघटस्य[2] भूतलस्य घटाभावरूपमुख्यार्थासंबन्धात् ॥

धीरित्युपलक्षणम् । पटाद्यन्यधीरित्यपि ध्येयम् । विनिगमकाभावादित्य[3]सिद्धमिति शङ्कते—**न चोक्तमिति** । प्रतिषेधमात्रस्य लघुत्वेनेत्युक्तं लाघवमित्यर्थ. । आरोप्येत्यनन्तरं क्रियमाणेति वा ज्ञायमानेति वा [4]बोध्यम् । तेन ल्यबन्तसाधुत्वं ज्ञेयम् । प्रतियोगित्वं नाम विरोधित्वमित्युपेत्याह—**प्रतियोगिरूपविरोधिन इति ॥**

नन्वेवमस्तु विरोधिन्यपि शक्तिः । अन्यस्मिंस्तु कथं शक्तिः । तत्र लाघवयुक्तेरनुक्तेरित्यतो लक्षणापक्षे बाधकोक्त्या शक्तिं साधयति—**किञ्चेति । मुख्यार्थेति** । नञः प्रतिषेधो हि मुख्यार्थ उक्तः, न घट इति तु घटप्रतिषेधरूपमुख्यार्थसंबद्धं घटान्योन्याभावयुक्तं भूतलं लक्षणया बोधयतीति वाच्यम् । त्वया च घटवति भूतले घटप्रतिषेधे सत्यपि भूतलेन तस्य संबन्धो नेति स्वीकृतम् । प्रतियोगिदेशान्यदेशत्वरूपत्वात्संबन्धस्य । तथा च मुख्यार्थसंबन्धाभावाल्लक्षणा न युक्तेत्यतः शक्तिरेवोपेयेनि भावः । एवमन्यस्मिन्नञः शक्तिरित्यत्र स्वयं

[1] निषे—क. ग. नं. रा. सु. [2] स्य तु भू—क. [3] सिद्धमिति श—उ. [4] ध्ययम्—उ.

अन्ये तु—घटो न पट इत्यादौ भेद एव नञ्। भेदस्य स्वरूपत्वे तस्य घटाभिन्नत्वेन सामानाधिकरण्यसंभवात्। धर्मत्वेपि घटे तद्वैशिष्ट्यस्यान्वयत्वेन भानोपपत्तेः। तथा च केवलान्योन्याभावात्कथं संसर्गाभावो लघुरित्याहुः॥

किंच—गौरवभयात्प्रमितशक्तित्यागे हरीतकीशब्दस्य वृक्ष एव शक्तिर्लाघवात्[1] फले तु लक्षणा, चशब्दस्यापि लाघवात्समुच्चये शक्तिः इतरेतरयोगे तु लक्षणा, एवकारस्यापि लाघवादयोगव्यवच्छेदे शक्तिः अत्यन्तायोगव्यवच्छेदे तु लक्षणेत्यादि स्यात्॥

लक्षणानुपपत्तिरूपयुक्तिमुक्त्वा अन्योन्याभावे शक्तिरित्यत्र लाघवयुक्तिमन्यमुखेन दर्शयति—**अन्ये त्विति**। भेद इति सप्तम्यन्तम्। कथं तर्हि सामानाधिकरण्यमित्यत आह—**भेदस्येति**। **धर्मत्व इति**। भेदस्येत्यनुषङ्गः। अत्रारुचिबीजं तु—स्वरूपत्वपक्षे भेदवाचिघटवाचिपदयोः पर्यायतापत्त्या घटकरीरपदयोरिव सहप्रयोगायोगः। भिन्न इति प्रयोगायोगश्च। भेदं वा सविशेषभेदं वोपेत्य भेदस्य धर्मत्वोपगमपक्षेपि सामानाधिकरण्यायोग एव। अन्यथा नीलोत्पलमित्यादौ गुणवचनेभ्यो मतुब्लोपादिर्न वाच्यः स्यात्। वैशिष्ट्यस्यान्वयतया भानोपपत्तेः। अतः स्वोक्तरीतिरेवाश्रयणीयेति॥

अतिप्रसङ्गाच्च त्रिषु शक्तिरुपेयेत्याह — **किंचेति**।

---

[1] तत्फ–क. नं. सु.

न च हरीतकीशब्दे इष्टापत्तिः । फले तद्धित-लुबुक्तचयोगात् । अन्यथा गङ्गाशब्दस्यापि संबन्धे तद्धित[1]स्तल्लोपश्चोच्येत ॥

अपिच तदन्यतद्विरोधिनोर्लक्ष्यत्वे तीरस्यैव मुख्यार्थानुपपत्तिपुरःसरा धीः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अब्राह्मणस्तिष्ठतीत्यादौ प्रतिषेधानुपपत्ते-र्[2]भानेपि ब्राह्मणादन्यप्रतीतेः ॥

किंच न घट इत्येवोक्ते प्रतिषेधो वा पर्युदासो

फले तद्धितलुबिति । तस्य विकार इत्यनेन हरीतक्याः फलमिति फलेर्थेऽण्प्रत्यये हरीतक्यादिभ्यश्चेत्यनेन तद्धितप्रत्ययस्य लुग्विधानं न स्यादित्यर्थः । कुतो न स्यादित्यतो विपक्षे बाधकमाह—**अन्यथेति** ॥

लक्षणाबीजाभावाच्च न लक्षणा युक्ता किंतु शक्तिरेवेत्याह—**अपि चेति** । संशयान्यथानुपपत्त्या [3] च शक्तिरेवेत्याह—**किंचेति** । अन्यथा नेक्षेतोद्यन्तमित्यस्य चतुर्थाद्यपादे तृतीयाधिकरणे न तौ पशौ करोति नानुयाजेष्वित्यादेर्दशमे* अष्टमपादीयप्रथमाधिकरणे संदेहपूर्वं विचारं न कुर्यादिति भावः । यत्तु मणिरुचिदत्तयोरुक्तम्—नानुयाजेष्वित्यादौ नञ्समासपक्षेऽननुयाजेष्विति स्यात् अतोऽसमस्तं पदद्वयमेतदित्युक्त्वा ; नसमास एवायं किं न स्यात् तस्मिन्पक्षेऽननुयाजेष्वितिस्यादितिदोषाभावादित्याशङ्क्य निषेधार्थकनशब्दो निषेधार्थक अकारो वा नास्त्येव येन [4] समासेनोपपत्तिः "अमानोनाः प्रतिषेध"

[1] तस्य लो- नं. [2] रज्ञा—क. ग. नं. रा. सु. [3] स्याश. ए. [4] येन नस—उ. ए * पादादिनिर्देशः सर्वत्र नास्ति सुपुस्तके पूरितः

वेति संदेहो न स्यात् । अस्ति चोपपदाद्यभावेऽक्षादिष्विव संदेहः । न हि गङ्गास्तीत्येवोक्तेपि नीरं वा तीरं वेति संदिह्यते । मुख्ये शब्दस्वारस्यात् ॥

तस्मात्त्रिष्वपि न[1]ञः शक्तिरेव । उक्तं चैतरेयभाष्ये अ इत्ययं शब्दः प्रस्तुतस्याभावं विरो-

---

इति तु नञ एव समासवाक्यभेदेन लुप्तनकारालुप्तनकारभेदेन अ इति न इति भेदेन निर्देशः अन्यथा निषेधार्थकनकारसत्त्वे प्रसज्यप्रातिषेधार्थको नञेव न स्यात् तेनैव गतार्थत्वात् गमिकर्मीकृतनैकनीवृतानैकयशाःनैककीर्तिरित्यादौ नञ्समासेपि नञुत्तरपदस्य सर्वोत्तरपदत्वाभावान्नलोपाभावोपपत्तौ न तदर्थं तेषु नसमासः कल्प्यः तथैव भागवृत्तावुक्तेः एवं च नञो निषेधैकशक्तिकत्वसिद्धिरिति तदेतेनैव निरस्तम् । नञोर्थत्रये शक्तेः प्रामाणिकतयोपपादितत्वेनैव प्रतिषेधैकार्थवाचितयैवोक्ताकारनशब्दयोर्नञ्त्वायोगस्य सूचितत्वात् ॥

यदपि निषेधार्थकनशब्देनैव गतार्थत्वान्निषेधार्थकनञेव न स्यादिति । तदपि न । तथात्वे हि निषेधार्थकमाशब्देनैव गतार्थत्वान्माङपि न स्यादिति "अमानोना" इत्यत्र माङ एवायं निर्देशो न माशब्दस्येत्यपि स्यात् ॥

यदि च माहि भूदित्यादौ माङः प्रयोगस्येव प्रथमेध्याये "चादयोऽसत्त्व" इत्यत्र तृतीये "माङि लुङित्यत्र" च वृत्त्यादावुक्तदिशा मास्तुमाभवत्वित्यादिप्रयोगस्यापि दर्शनान्माशब्दोप्यस्तीति

धिनमन्यं च वदतीति । कर्मनिर्णये चासद्विलक्षणमित्यत्र अभावान्यविरोधिनां मध्ये नञः कोर्थ इति ॥

इति नञर्थनिर्णयः ॥ ७६ ॥

कल्प्यते तर्हि "नसंहतास्तस्य नभिन्नवृत्तयः" इति भारव्यादिकाव्यनाटकालङ्कारादिग्रन्थेषु बहुशो नसमासप्रयोगस्य दर्शनात् तत्तद्व्याख्यातृभिर्नसमासोयमिति तत्र तत्र व्याख्यानाच्च नशब्दोप्यस्तु ॥

किंच समासप्रकरणे महाविभाषानुवृत्त्या समासस्येवासमासस्यसमाससमानार्थकवाक्यस्यापि संभवेन नार्षेयं वृणीते न होतारं नानुयाजेष्वित्यादावसमासेन नैकयशा इत्यादौ स[1]र्वोत्तरपदाभावेन च न लोपाभावोक्तावपि नकिरिन्द्रत्वदुत्तरः नकिष्टं घ्नन्त्यन्तितो नदूरादित्यादौ नकश्चिदित्यर्थके नकिरित्येकपदे कथं नलोपाभावः । तथा प्रयोजनवत्त्वाभावादित्यर्थके "नप्रयोजनवत्त्वा" दिति ब्रह्मसूत्रे च कथं न लोपाभावः ॥

किंच नलोपसूत्रे उत्तरपदेपरत इत्यस्य सर्वोत्तरपदेपरत इति विवक्षैव न युक्ता । तथात्वे—

"अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम्" ।

"अनेकसूर्याभकिरीटकुण्डलः" ।

इत्यादौ नलोपाभावापत्तेः ॥

अपि च लुप्तालुप्तनकारभेदेन पृथङ्‌नि[2]र्देशे फलाभावेनाकारनश-

[1] समासो–ए.　[2] शकलपकाभा–उ.

अथ द्वन्द्वसाहित्ये लक्षणाभङ्गः ॥ ७७

एवं द्वन्द्वेपि न लक्षणा। तथाहि—यद्यपि चार्थमात्रे

ब्दयोर्निषेधार्थकयोरङ्गीकार्यत्वाच्च[1], समासे लुप्तनकारस्यैव सत्त्वनियमाभावेन तदभिप्रायेण नञ्प्रकृतिक एवायमकारो निर्दिष्ट इति वक्तुमशक्यत्वाच्च, अमानोनञ् इति निर्देशापाताच्च, "चादयोऽसत्त्व" इति सूत्रोक्तचादिगणपाठे नञं तत्र पृथक्पठित्वा "अमानोनाः प्रतिषेध" इति पृथक्पाठाच्च, कौमुदीप्रसादे "अ विप्र इव भाषसे नैकः सुप्तेषु जागृया" दित्यकारनशब्दयोः प्रयोगस्य दर्शितत्वाच्च, नपदस्याभावे नञिति ञकारमनुबध्य नलोपो नञ इत्यादौ सानुबन्धानिर्देशे कृत्याभावेन सर्वत्र न शब्दस्यैव निर्देशापाताच्च, अस्त्येव पृङ्नशब्द इत्याद्यूह्यम् ॥

अत एव सुधायां चन्द्रिकायां च "अमानोनाः प्रतिषेध" इति नसमास इत्युक्तम् ॥

इति नञर्थनिर्णय ॥ ७६ ॥

अथ द्वन्द्वे साहित्ये लक्षणाभङ्गः ॥ ७७ ॥

एवमिति। यथा तत्पुरुषादौ तथेत्यर्थः। द्वन्द्वार्थं निष्कृष्य दर्शयन् न लक्षणेत्युक्तं व्यनक्ति—**तथाहीत्यादिना**। **चार्थमात्र इति**। "चार्थे द्वन्द्व" इति पाणिनिसूत्रे समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमा-

---

[1] त्वात्-उ.

द्वन्द्व उक्तः । तथापि धवं छिन्धि खदिरं चेति समुच्चये, भिक्षामट गां च पश्यसि चेदानयेत्यन्वाचये, च न समासः । तत्र द्वयोः कर्मकारकयोरन्योन्यनिरपेक्षयोरेव क्रियान्वयेन व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्याभावात् । तत्रोभयत्र क्रियान्वयस्योद्देश्यत्वे समुच्चयः । एकगतस्यैवोद्देश्यत्वे[1]न्वाचयः ॥

धवखदिरौ छिन्धीति इतरेतरयोगे पाणिपादमित्यादिसमाहारे चान्योन्यसापेक्षयोरेव क्रियान्वयात्समासः । तत्र धर्मिप्राधान्ये इतरेतरयोगः, साहित्यरूपधर्मप्राधान्ये तु समाहारः ॥

हाररूपार्थचतुष्टयसाधारण्येन चशब्दार्थे द्वन्द्व उक्तः द्वितीयस्य द्वितीयपादे । तथाप्यर्थद्वये समासस्तावन्नास्ति । अन्यत्रार्थद्वये समासे सत्यपि न लक्षणेति वक्तुमर्थद्वये समासाभावं वृत्तिकाराद्युक्तं हेतूक्त्या व्यनक्ति—**तथापीत्यादिना** । **सामर्थ्याभावादिति** । " समर्थः पदविधि " रित्यन्योन्यसाकाङ्क्षत्वरूपसमर्थयोरेव समासविधानादिति भावः, समुच्चयान्वाचययोः को भेद इत्यत आह—**तत्रेति** । अर्थद्वये च समासं हेतूक्त्याह—**धवखदिराविति** । यद्यप्यन्यतरेणापि छिदिक्रियानिवृत्तिरस्ति । तथापि विवक्षितस्योभयकर्मकछेदनस्यान्यतरेणासिद्धे[2]स्तादृशक्रियायामन्योन्यसापेक्षत्वमस्तीति भावः । यत्त्वैककस्य पदस्य पदद्वयार्थवाचकत्वात्समुच्चयस्थळे न समास इति । तन्न । समासस्थळेपि तदभावस्याग्रे व्यक्तत्वात् ॥

[1] त्वे त्वन्वा—ग. नं. रा. सु.   [2] सादृश्य—उ. ए.

तत्र न तावदितरेतरयोगद्वन्द्वे लक्षणा। शक्य-योर्धवखदिरयोरेव क्रियान्वयात् ॥

अत्र मीमांसकाः—

इतरेतरयोगद्वन्द्वे धवखदिरौ प्रत्येकं न विभ-क्त्यर्थद्वित्वान्वययोग्यौ। न वा तत्र साकाङ्क्षौ। एकत्र द्वित्वाभावात् ॥

यद्यपि द्वित्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेनैकाश्रितत्व-मपि, तथापि नैकत्र विश्रान्तिः। यत्र च विश्रा-न्तिस्तत्रैवाकाङ्क्षादि। अन्यथैकत्रापि द्वौ बहव इति स्यात्। अतो द्वन्द्वे पदशक्यस्य धवत्वादि-नोपस्थितस्य धवादेर्न प्रत्येकं द्वित्वान्वयबोधः। बोधे वा धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य च धीः स्यात्। तस्मात्सहितावस्थमुभयं द्वित्वान्वययोग्यं तत्सा-काङ्क्षं चेति सहितयोर्धवखदिरयोरुपस्थितये धव-पदे लक्षणा प्राथम्यात्। न चैवं वृत्तिद्वयापत्तिः।

एवमुपयुक्तमुक्त्वा प्रकृतमाह—**तत्र न तावदिति**। समाहारेपि वक्ष्याम इति तावच्छब्दः। शक्ययोः–शक्तिविषययोः। षष्ठाद्य-पादीयपञ्चमनये क्षौमेवसानाविति वाक्यचिन्ताप्रस्तावे तन्त्ररत्नाद्युक्तं मणौ पूर्वपक्षदशायामुक्तं च, निष्कृष्य स्पष्टमाह—**इतरेतरेति**। **तत्रेति**। द्वित्वान्वये। आकाङ्क्षादीत्यादिपदेनान्वययोग्यता ग्राह्या—**अन्यथेति**। द्वित्वविश्रान्त्यनधिकरणेप्याकाङ्क्षादिसत्त्व इत्यर्थः। **वृत्तिद्वयेति**। धवपदं शक्त्या धवरूपमर्थं लक्षणया धवसाहित्यमुपस्थापयतीति वाच्य-

दध्युपघातकत्वेन रूपेण काकस्येव सहितत्वेन रूपेण धवस्यापि लक्ष्यत्वात् । न चैवं खदिरपद-वैयर्थ्यम् । तेन विना साहित्याश्रयस्य खदिर-रूपस्य द्वितीयविशेषस्यासिद्धेः । खदिरपदाभावे[1]पि लक्षणाविरहेण धवद्वयधीः स्यात् ॥

तस्माद्द्वन्द्वे साहित्ये लक्षणेति ।

अत्राहुः—

न तावद्धवखदिरयोर्युगपदुपस्थित्यर्थमेकस्मिन्धवपदे उभयलक्षणेति युक्तम् । धवशब्दश्रवण-जनितसंस्कारसचिवेन खदिरशब्दसन्निकृष्टेन श्रोत्रेण युगपद्गृहीतेन समासेन स्वार्थयोर्धवखदिरयोर्धवत्वादिना युगपदुपस्थितेः । अन्यथा वर्णानां क्रमेणा[2]भिव्यक्त्या घटमिति शब्दस्यापि युगपदुपस्थितिर्न स्यात् ॥

स्यादिति भावः । **दधीति** । काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्रेति योज्यम् । **न चैवमिति** । धवपदेनैव सहितयोर्धवखदिरयोर्लक्षणयोपस्थितौ सत्यामित्यर्थः । तदभावे कथं धीः स्यादित्यत आह—**खदिरेति** ॥

अत्राहुरिति । तार्किका इत्यर्थः। अत्रोच्यते इत्यादिना मण्याद्युक्तं निष्कृष्यानुवदन्किं युगपदुपस्थित्यर्थं लक्षणोत द्वित्वान्वयबोधार्थं यद्वा द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थित्यर्थमथ विभक्त्यर्थान्वययोग्यनामार्थत्वाद्यर्थं किं वा व्युत्पत्तिवशात् । आद्यं प्रत्याह—**न तावदिति** ।

[1] वाहे -न. रा. [2] णवा -न. रा. सु.

नापि द्वित्वान्वयबोधार्थं साहित्ये लक्षणा । इन्द्रिय[1]सन्निकृष्टे धवखदिरस्वरूपे इमौ धवखदिराविति प्रत्यक्षेणैव विभक्त्यापि धवादिशब्दोपस्थापिते धवादिस्वरूपे साहित्याज्ञानेपि द्वित्वबोधनात् । न हि प्रत्यक्षस्थले क्रियान्वये तुल्यद्वारत्वादिरूपसाहित्यमस्ति । ज्ञायते वा ॥

किंच व्यासज्यवृत्तिद्वित्वान्वयार्थं साहित्यापेक्षा चेत्साहित्यस्यापि व्यासज्यवृत्तित्वात्तदन्वयार्थं तादृशधर्मान्तरापेक्षेत्यनवस्था । एवं घटमानयेत्यादावप्येकत्वान्वयार्थमेकमात्रवृत्तिधर्मलक्षणा स्यात् ॥

यद्यप्येकमात्रं द्वित्वान्वयायोग्यमिति न तत्र द्वित्वधीः । तथाप्येकत्वद्वयाधिकरणं द्वित्वान्वययोग्यमेव ॥

द्वितीयं निराह—**नापीति** । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्याह—**न हीति** । यथा दर्शपूर्णमासयोः स्वर्गाख्यफलजननेऽपूर्वाख्यद्वारतौल्यरूपं साहित्यं दृष्टम् । न चैवं प्रकृतेस्तीत्यर्थः । आदिपदेन छिनत्तीत्यादिधातूपनीतफलानुकूलसजातीयविजातीयव्यापारप्रचयेन सहैकरूपेण संबन्धात्मकं रूपं वेति गृह्यते ॥

बाधो[2]क्त्यापि न साहित्यलक्षणा युक्तेत्याह—**किंचेति** । अथैकत्रापि द्वौ बहव इति स्यादित्युक्तदोषमनूद्य निराह—**यद्यपीति** ।

[1] संबद्धे–क. नं. [2] धको–उ. ए.

ननु—तथापि शाब्दी अन्वयधीर्योग्यताव-च्छेदकरूपेणोपस्थित एव भवति साहित्यमेव द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकमिति चेन्न । योग्ये उपस्थिते शाब्दान्वयबोधसंभवेऽवच्छेदकरूपेणेत्य-स्याधिकत्वात्।अन्यथा साहित्यान्वययोग्यतावच्छे-दकं द्वित्वमित्यपि सुवचत्वादन्योन्याश्रयः स्यात् ॥

नन्वेवमपि—विभक्त्यर्थान्वये नामार्थत्वं तन्त्र-म् । पदार्थान्तरान्वये तु पदार्थत्वम् । धवखदि-रस्वरूपद्वयं च न नामार्थः । मिलिते धवादिशब्दे प्रातिपदिकत्वरूपस्य [1]नामार्थत्वस्य तदधीनपद-त्वस्य चाभावात् । एकैकेन धवादिशब्देनोभया-बोधनात् । अतो द्वित्वान्वयक्रियान्वययोर्निर्वाह-कनामार्थत्वपदार्थत्वयोर्निर्वाहाय धवपदे उभ-लक्षणेति चेन्न । पदार्थत्वं हि वृत्त्या पदोपस्था-प्यत्वम्, पदतात्पर्यविषयत्वं वा । एवं नामार्थत्व-

---

द्वित्वान्वयार्थं साहित्यापेक्षावश्यंभाविनीति तृतीयपक्षमाशङ्क्य निराह—**नन्वित्यादिना** । **तथापीति** । प्रत्यक्षस्थले साहित्याज्ञानेपि द्वित्वा-न्वयबोधसंभवेपीत्यर्थः । चतुर्थमाशङ्कते—**नन्वेवमपीति** । **नामार्थ-त्वमपीति** । प्रातिपदिकार्थमित्यर्थः । **तदधीनेति** । सति प्रातिपदि-कत्वे ‘ङ्याप्प्रातिपदिकादि’त्यधिकृत्य विहितसुप्प्रत्यये सति सुप्तिङन्तं पदमिति पदत्वविधानादिति भावः । एकैकस्य नामत्वमस्तीत्यत आह—**एकैकेन चेति** । **एवं नामार्थत्वमपीति** । वृत्त्या प्रातिपदिकोपस्था-

---

[1] पनामत्वस्य—**न. रा. सु.**

मपि। न तु वृत्त्या एकपदोपस्थाप्यत्वादिकं तत्। एकपदस्याधिकत्वात्। विद्यते च धवादिस्वरूपयोस्तत्तन्नामपदार्थत्वे ॥

यदि च द्वन्द्वादन्यत्र दर्शनमात्रेण द्वन्द्वेऽप्येकस्यैव नामाद्यर्थस्य विभक्त्याद्यर्थान्वयः। तर्हि वृक्षमित्यादावखण्डेऽर्थे विभक्त्याद्यर्थान्वयदर्शनात्कुम्भकार औपगव इत्यादावप्यखण्डे तदन्वयः स्यात्। एवमौपगवा[1]दिप्रातिपदिकान्तरार्था[2]वच्छिन्ने प्रत्ययार्थे तद्दर्शनाद्राजपुरुष इत्यादावपि तदनवच्छिन्नेऽर्थे स स्यात्। तत्पुरुषे राजोपलक्षिते पुरुषे तद्दर्शनात्। कर्मधारयेपि नैल्योपलक्षिते उत्पले स स्यात् ॥

प्यत्वं वा प्रातिपदिकतात्पर्यविषयत्वं वा नामार्थत्वमित्यर्थः। **तत्तन्नामेति**। तत्तन्नामार्थत्वतत्तत्पदार्थत्व इत्यर्थः। नामादीत्यादिपदेन पदार्थग्रहः। **वृक्षमिति**। वृक्षमानयेत्यादौ। **अखण्डे तदन्वयः स्यादिति**। तथा च कृत्तद्धितसमासानां यौगिकत्वं न स्याद्रूढत्वमेव स्यादिति भावः। अतिप्रसङ्गान्तरं चाह—**एवमिति**। **तद्दर्शनात्**। विभक्त्याद्यर्थान्वयदर्शनादित्यर्थः। **स स्यादिति**। प्रत्ययार्थान्वयः स्यादित्यर्थः ॥

ननु समासस्य "कृत्तद्धितसमासा" श्चेति प्रातिपदिकसंज्ञायामेकप्रातिपदिकत्वेन प्रातिपदिकान्तरानवच्छिन्नत्वमस्तीत्यतोऽतिप्रसङ्गान्तरमाह—**तत्पुरुष इति**। तद्दर्शनात्। प्रत्यया[3]र्थान्वयदर्शनादित्यर्थः।

[1] दौ प्रा–ग. नं. रा. सु. [2] र्थानव–ग. नं. रा. सु. [3] र्थाद्यन्व–उ. ए याद्यन्व–नं.

यदि तु कृत्तद्धितादिसूत्रेण समासादेरपि प्रातिपदिकसंज्ञोक्त्या राजपुरुष इत्यादिकमप्येकं प्रातिपदिकं पदं च । तर्हि तत एव धवखदिरावित्यप्येकं प्रातिपदिकं पदं च ॥

ननु विभक्तेः पदार्थतावच्छेदकधर्मेण नियतसमानाधिकरणसंख्याबोधकत्वं व्युत्पन्नं न तु तेन समानाधिकरणमात्रसंख्याबोधकत्वम् । तथात्वे घटावानय पटं चेत्यत्र घटत्वसमानाधिकरणं द्वित्वं पटेपीति तमादाय द्वित्वान्वयबोधापातात् । इह च धवत्वखदिरत्वयो[1]रपदार्थतावच्छेदकत्वे द्वित्वं तद्व्याप्यं नेति पदार्थतावच्छेदके साहित्ये लक्षणेति चेत्[2] । विभक्तेर्हि योग्यतादिमत्प्रकृत्यर्थगतस्वार्थाभिधायकत्वमेव व्युत्पन्नं लाघवात् ।

पदं चेति । एकमित्यनुकर्षः । **तत एवेति** । "कृत्तद्धितसमासा" श्चेति समासस्य प्रातिपदिकसंज्ञाकथनादेवेत्यर्थः ॥

पञ्चमं पक्षमाशङ्कते—**ननु विभक्तेरिति** । नियता व्याप्या तादृशधर्मसमानाधिकरणा च या सङ्ख्या तद्बोधकत्वमित्यर्थः । **पटेपीति** । घटपटावित्यादिप्रयोगान्तरे पटेपि द्वित्वस्य सत्त्वादिति भावः । **इह चेति** । द्वन्द्वस्थल इत्यर्थः । नैवं व्युत्पत्तिः, किं त्वन्यथैव, सा चास्ति प्रकृत इति परिहरति—**विभक्तेर्हीति** । प्रागुक्तदोषं निराह—

[1] रेव–कं. नं. [2] चेन्न–क. ग. नं रा. सु.

न च पटावित्यत्र पटपदं प्रकृतिः, द्वन्द्वे तु धवखदिरशब्दौ प्रकृतिभूतसमासान्तर्गताविति युक्तौ धवखदिरयोर्द्वित्वाद्यन्वयक्रियान्वयौ ॥

एवं येन रूपेण प्रकृत्या स्वार्थ उपस्थापितस्तेनैव रूपेण तस्य विभक्त्यर्थाद्यन्वयो व्युत्पन्नः तथाच तत्पुरुषे उत्तरपदार्थः प्राधान्येनोपस्थापित इति तत्र तस्यैव तथैव विभक्त्यर्थान्वयः। द्वन्द्वे तु उभावपि प्राधान्येनोपस्थापिताविति तत्र द्वयोरपि तथैव विभक्त्य[1]र्थान्वयो युक्तः ॥

"किंच चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रते" त्यादौ द्वन्द्वाभावेन साहित्येनानुपस्थितेषु प्रत्युत प्रत्येकमेकत्वेनोपस्थितेषु कलङ्कादिषु कथयन्तीत्याख्या-

---

न च[2]**घटाविति**। **प्रकृतिभूतसमासेति**। "कृत्तद्धितसमासाश्च" इति सूत्रेण समासस्य प्रातिपदिकसंज्ञोक्तेः समासादेव च "ङ्याप्प्रातिपदिकात्" इति सुब्विभक्त्युत्पत्त्या तां प्रति तस्य प्रातिपदिकापरपर्यायप्रकृतित्वात्प्रकृतिभूतेत्युक्तम्। साहित्यलक्षणां विनैव प्रकारान्तरेण विभक्त्यर्थक्रियापदार्थान्वयोपपत्तिमाह—**एवमिति**। कैमुत्येनापि विभक्त्याद्यर्थान्वयमाह—**किं चेति**॥

"चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता
विकासलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला।
मुखाप्रसादः सधनेषु सर्वदा
यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम्" ॥

---

1 क्त्याद्यर्था- क. सु. र्थाद्यन्व-ग. रा. 2 प इति स्यात्.

तोक्तबहुत्वान्वयो यदा तदा किं वक्तव्यं द्वन्द्वे प्रत्येकमेकत्वेनानुपस्थितयोर्धवखदिरयोर्द्वित्वान्वयः ॥

न च साहित्यं विना धवखदिरयोः प्रत्येकमन्वये धवं खदिरं च छिन्धीत्यत्रेव वाक्यभेदः स्यादिति वाच्यम्। द्वित्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेन तयोस्तेन सह प्रत्येकमनन्वयात्। क्रियायास्त्वव्यासज्यवृत्तित्वेन साहित्यलक्षणापक्षेपि प्रत्येकमन्वयात् ॥

यदितु साहित्याश्रयत्वेनैकीकृते छिदाजातीयान्वयादेकवाक्यता तर्हि द्वित्वाश्रयत्वेनैकीकृते तज्जातीयान्वयादेकवाक्यतेति समम् ॥

किंच चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यत्रैकैकमात्रवृत्तिगमनान्वयार्थं चैत्रत्वादिना द्वित्वान्वयार्थं च सहितत्वेनोपस्थाप्यत्वाद्युगपद्वृत्तिद्वयापत्तिः ॥

इत्यादावित्यर्थः। उक्तार्थे बाधकमाशङ्क्य निराह—**न चेति**। **अन्वय इति**। विभक्त्याद्यर्थ[1] द्वित्वाद्यन्वये सतीत्यर्थः। प्रत्येकं विभक्त्यर्थान्वयाद्वाक्यभेदश्चोद्यतेऽथ क्रियान्वयात्। आद्य आह—**द्वित्वस्येति**। अन्त्य आह—**क्रियायास्त्विति**। साहित्यलक्षणापक्षेपीत्युक्तदोषाभावमाशङ्क्य साहित्यलक्षणाभावपक्षेपि स दोषो नेत्याह—**यदित्विति**। **तज्जातीयेति**। क्रियाजातीयान्वयादित्यर्थः ॥

बाधकाभावाच्च न साहित्ये लक्षणा युक्तेत्याह—**किंचेत्यादिना**।

---

[1] र्थान्व—**ए. नं.**

अपिच सहितावस्थे गमनकर्तृत्वाभावाद्गच्छत इत्याख्यातार्थसंख्यान्वयो न स्यात् ॥

किंच लक्षणा न तावत्सहिते। खदिरसहितो धव इतिवदेकवचनापत्तेः ॥

न च द्वन्द्वे साहित्याश्रयः प्रधानम्, साहित्यं त्ववच्छेदकतया गुणभूतम्, साहित्याश्रयस्य चानेकत्वाद्द्विवचनादिकं युक्तम्, खदिरसहितो धव इत्यत्र तु खदिरः साहित्यं प्रति गुणभूत इति वाच्यम्। एवं हि साहित्यस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन सहितौ गच्छतीति धीः स्यात्। न तु चैत्रमैत्रौ गच्छत इति ॥

नापि साहित्ये लक्षणा। तस्यैकत्वेन सुतरामेकवचनापत्तेः ॥

न च पदवृत्तिवैचित्र्याद्द्वन्द्वे साहित्यं प्रत्युपसर्जनभूताश्रयगतसंख्याभिधायिनी विभक्तिः, मधुरतरं मधुरतममित्यादौ तरबादेरुपसर्जनमाधुर्यगतस्वा-

---

संख्यान्वयरूपबाधकमाह—**अपि चेति**। **न स्यादिति**। कर्तर्येव तदन्वयादिति भावः। एकवचनापत्तिपरिहारमाशङ्क्य निराह—**न च द्वन्द्व इति**। साहित्यलक्षणापक्षे द्विवचनादियोगं प्रकारान्तरेणाशङ्क्य निराह—**न च पदवृत्तीति**। **उपसर्जनमाधुर्यगतेति**। मधुरशब्दो हि माधुर्ययुक्तद्रव्यवाची। तत्र द्रव्यं गुडादि प्रधानम्। तत्र इदं मधुरमिदम् मधुरमनयोरिदमतिशयेन मधुरं मधुरतरं इदं

र्थाभिधायित्वदर्शनादिति वाच्यम् । समाहारद्वन्द्वेपि द्विवचनादिप्रसङ्गात् । इतरेतरयोगस्य समाहाराद्भेदाभावापाताच्च ॥

नन्वेवं—धवखदिरौ छिन्धीत्यत्र धातूपनीतफलानुकूलसजातीयविजातीयव्यापारप्रचयेण सहैकरूप्येण संबन्धात्मकं तयोः साहित्यं न प्रतीयेतेति चेत्सत्यम् । द्वित्वान्वयात्प्राङ्न प्रतीयत एव । उत्तरकालं तु विभक्त्या क्रियापदेन च संभूयसंसर्गमर्यादया साहित्यं बोध्यत इति साहित्यं न पदार्थः । नापि पदार्थतावच्छेदकम् । तस्मान्नेतरेतरयोगद्वन्द्वे लक्षणा ॥

मधुरमिदं मधुरमिदं मधुरमेतेषामिदमतिशयेन मधुरं मधुरतममिति "अतिशायने तमबिष्ठनौ" "द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुना"विति सूत्रद्वयविहितातिशयार्थकतरतमपोः प्रत्यययोः गुडादिद्रव्यनिष्ठं यन्माधुर्यं द्रव्यं प्रति विशेषणतयोपसर्जनभूतं च तदतिशयितमित्येवं रूपेणोपसर्जनमाधुर्यगतस्वार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः । **समाहारेति** । तदाश्रयस्यानेकत्वादिति भावः ॥

अस्तु समाहारेपि तदाश्रयापेक्षया द्विवचनादिकमिति मन्वानं प्रत्याह—**इतरेति** । साहित्यस्यापि समाहाररूपत्वेन समाहारस्येव साहित्यस्यापि समस्यमानपदार्थत्वे समाहाराद्भेदो न स्यादित्यर्थः ॥

साहित्यस्य लक्षणाया धवादिपदार्थत्वाभावे बाधकमाशङ्क्य निराह—**नन्वेवमित्यादिना** । **फलेति** । द्वैधीभावरूपफलानुकूलाः ये सजातीयविजातीया व्यापारास्तत्समूहेनेत्यर्थः । **न पदार्थ इति** । लक्षणया धवपदार्थो न भवतीत्यर्थः । **नापीति** । सहितौ छिन्धीति

समाहारद्वन्द्वे यद्यपि समाहाररूपं साहित्यं पदार्थः। अत एव तत्रैकवचनम्। तथापि तत्पुरुषप्रस्तावोक्तरीत्या विग्रहस्थसमाहारपदेन वा समास[1]समुदायशक्त्या वा तद्धीरिति न तत्रापि लक्षणा। घटाविति सरूपैकशेषे वक्रदन्तश्च कुटिलदन्त[2]श्च वक्रदन्ताविति समानार्थविरूपैकशेषे च लक्षणा प्रसक्तिरेव न। श्रुतस्य घटपदस्यैव घटान्तरेऽपि वक्रदन्तपदस्य च कुटिलदन्तान्तरेऽपि शक्तत्वात्। पिता च माता च पितराविति

साहित्यप्रकारेण प्रतीत्यापत्त्या धवत्वादिप्रकारेण प्रतीत्यभावापातेनावच्छेदकमपि नेत्यर्थः॥

नन्वस्त्वेवमितरेतरयोगे समाहारसमासे तु मण्याद्युक्तदिशा लक्षणा वा शक्तिर्वेत्यत आह—**समाहारेति**। समाहरणं समाहारो अनेकस्यैकीकरणमिति शाब्दिकोक्तरीत्या समाहाररूपं साहित्यमित्युक्तम्। **समाहारेति**। पञ्चानां फलानां समाहारः पञ्चफलीत्यादिविग्रहस्थसमाहारपदेनेत्यर्थः। एकशेषस्थलेऽपि न मण्याद्युक्तरीत्या लक्षणेत्याह—**घटाविति**। **सरूपेति**। घटश्चघटश्चेति विग्रहे घटघटाविति प्राप्तौ "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" विति सूत्रेण समानरूपाणां शब्दानां मध्ये एकस्य शेष उक्त इति सरूपैकशेष इत्युक्तम्। **समानार्थेति**। समानार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः इत्युक्तैकशेषे चेत्यर्थः।

---

[1] सगतस–ग. नं. रा. सु. [2] अत्र सर्वत्र 'ण्ड' इत्यस्ति–ग. नं. रा. सु.

भिन्नार्थविरूपैकशेषे तु विग्रहस्थमातृशब्देनैव मातृधीरिति न तत्रापि लक्षणेति ॥

द्वन्द्वे साहित्ये लक्षणाभङ्गः ॥ ७७ ॥

अथ शब्दाध्याहारसमर्थनम् ॥ ७८ ॥

द्वारमित्यादौ तु पिधेहिपदस्यैवाध्याहारः। न त्वर्थस्य । न वा द्वारपदस्यैव पिधाने लक्षणा ।

प्राभाकरास्तु—

अन्वयप्रतियोग्यलाभादन्वयानुपपत्तिरिति अन्वयप्रतियोगिनोऽर्थस्यैवाध्याहारः । न तु पदस्य॥

ननु—पदबोधित एवार्थोऽन्वयप्रतियोगी । अन्यथा घटमानयेत्यादौ स्वयं स्मृतरक्तादेरन्वय-

भिन्नार्थविरूपेति । पितामात्रेत्युक्तैकशेष इत्यर्थः ॥

द्वन्द्वे साहित्यलक्षणाभङ्गः ॥ ७७ ॥

अथ शब्दाध्याहारसमर्थनम् ॥ ७८ ॥

लक्षणास्थलप्रतिषेधप्रस्तावाद्द्वारमित्यत्रापि न लक्षणेत्याह द्वारमित्यादौ त्विति । अनुपपत्तिरितीतिशब्दो हेत्वर्थः ।

धीः स्यादिति चेन्न। द्वारमित्यत्र पिधान इव तत्र रक्ते तात्पर्यग्रह इष्टापत्तेः। तदग्रहे तु तत एवान्वयाबोधात्। अन्यथा तवाऽपि दैववशात्स्मृतरक्तपदाद्रक्तोपस्थितौ रक्तान्वयधीः स्यात्॥

यत्तूक्तं मणौ—क्रियाकारके हि क्रियाकारकपदोपस्थापिते एव परस्परमाकाङ्क्षतः। न तूपस्थितमात्रे। घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादा[1]-वपि अन्वयधीप्रसङ्गात्। क्रियाकर्मणोरुपस्थितौ विशेषाभावात्। तस्मादाकाङ्क्षानुरोधेन पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन कारणतेति शब्दाध्याहारसिद्धिः॥

किंच द्वारमित्यादौ सकर्मकक्रियापदानध्याहारे द्वितीया न स्यात्। न हि सकर्मकक्रियायोग्यतामात्रेण सा। घटः[2] आनयनमित्यादावपि तत्प्रसङ्गात्। एवं पुष्पेभ्य इत्यत्र स्पृहयतिपदानध्याहारे चतुर्थी न स्यात्। न हि स्पृहयत्यर्थयोगमात्रेण सा। पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि तत्प्रसङ्गात्। एवं

तवापीति। पदाध्याहारवादिनोपीत्यर्थः। प्राभाकरमुखेनैव मण्युक्तमनूद्य निरस्यति—**यत्त्वित्यादिना**। तन्नेत्यन्वयः। द्वितीयाविभक्त्यादेः साधुत्वान्यथानुपपत्त्या च पदाध्याहार इत्याह—**किंचेति**। **चतुर्थी न स्यादिति**। "स्पृहेरीप्सित" इति चतुर्थीविधानादिति भावः। **इच्छतीत्यत्रापीति**।

---

[1] वन्व—क. ग. [2] टस्या—नं.

देवदत्त ओदनमित्यत्र क्रियापदानध्याहारे कर्तुरनभिधानात्तृतीया स्यात् । न तु प्रथमेति ॥

तन्न

पदविशेषो ह्यन्वय[1]विरोधी वाच्यः । तथाचान्वय[2] विरोधिपदजन्यपदार्थोपस्थितित्वं शाब्दबोधकारणतावच्छेदकं स्यात् । न च तद्युक्तम् । तदपेक्षया लघुत्वात् । पदजन्योपस्थितिसाधारण्ये न सामान्यत्वादावश्यकत्वाच्चान्वयविरोध्यजन्योपस्थितित्वस्यैव तदवच्छेदकत्वात् । एवं च घटः कर्मत्वमित्यादावुपस्थितेरन्वयविरोधिपदजन्यत्वान्न ततोन्वयधीः । द्वारमित्यादौ तु पिधानोपस्थितेरन्वयविरोध्यजन्यत्वात्ततोन्वयधीः ॥

स्पृह ईप्सायामिति स्पृहधातोर्व्याख्यानादीप्सायाश्चाप्तीच्छारूपत्वेन स्पृहयत्यर्थत्वमिच्छतेरिति भावः । **क्रियापदेति** । करोतीतिपदानध्याहार इत्यर्थः । **कर्तुरिति** । "अनभिहिते" इत्यधिकृत्य तिङ्कृत्तद्धितसमासैरनभिहिते कर्तृकारककरणकारकादौ [2] कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादिना तृतीयादिविभक्तिविधानादिह च तिङ्पदानध्याहारे कर्तुस्तिङनभिहितत्वा "त्कर्तृकरणयोस्तृतीये"ति कर्तृवाचिदेवदत्तपदे तृतीयाविभक्तिरेव स्यान्न तु प्रथमेत्यर्थः ॥

शाब्दबोधं प्रति न त्वदुक्तपदजन्योपस्थितित्वेन पदार्थोपस्थितेः कारणता । किंत्वन्यथैव । सा चार्थाध्याहारपक्षेपि युक्तेति भावेनाह—**पदेत्यादिना** । प्रागुक्तदोषं निराह—**एवं चेति** ।

---

[1] यावि–क **ग. नं. रा. सु.** [2] यावि–**क. नं. सु.** एवमुभयत्रापि शोधितं–**च.** [3] केक–**ए. नं.**

यच्चोक्तं–[1] द्वितीयाविभक्त्यादेः साधुत्वाय पदाध्याहार इति । तन्न । तथात्वे नीलो घट इत्यादौ पदाध्याहारासिद्ध्यापातात् । न हि तत्र भवतीत्यादिपदाभावेऽसाधुत्वमस्ति ॥

किंचैवमपभ्रंशात्मके वाक्ये शब्दाध्याहारो न [2] स्यात् ॥

तस्मादर्थस्यैवाध्याहारो न तु शब्दस्येति ॥

अत्रोच्यते—

स्मृतिरूपोपस्थितेरेव नास्तीत्युक्तत्वेन तस्या अविरोधिपदजन्यत्वेन हेतुत्वं वा विरोध्यजन्यत्वेन हेतुत्वं वेति चिन्तैवायुक्ता ॥

यच्चोक्तं स्वमते लाघवमिति । तन्न । अन्वयविरोधित्वं हि अन्वयबोधे स्वरूपायोग्यत्वम् । तथाचाभावद्वयगर्भितान्वयविरोध्यजन्यत्वापेक्षया तदगर्भितस्वरूपयोग्यतात्मकान्वयाविरोधिपदजन्यत्वमेव लघु ॥

तथात्व इति । द्वितीयादिविभक्त्यन्यथानुपपत्त्या पदाध्याहारकल्पन इत्यर्थः । **अपभ्रंशेति** । तत्र सर्वथा साधुत्वाप्रसक्तेरिति भावः । पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति** । इतिशब्दस्य प्राभाकरास्त्विति पूर्वेणान्वयः । **उक्तत्वेनेति** । भट्टाभिमताभिहितान्वयभङ्ग उक्तत्वेनेत्यर्थः ॥

अन्वयाविरोधिपदजन्यत्वमेवोपस्थितौ शाब्दबोधहेतुतावच्छेदक-

---

[1] स्वमते द्वि–नं. सु. [2] सिध्येत्–क. ग. रा सु.

ननु द्वारमिति पदमप्यन्वयाविरोध्येव । अन्यथा तस्य कर्मत्वान्वयो न स्यात् । अन्वयाविरोधियावदन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन तु न हेतुता । गौरवादिति चेन्न । ज्ञायमानं हि कारणं स्वसंबन्धितया ज्ञातयोरेवान्वयबोधकम् । पक्षसाध्योभयसंबन्धितया ज्ञातस्यैव लिङ्गस्य पक्षसाध्यसंबन्धबोधकत्वदर्शनात् ॥

अन्यथा वह्निसंबन्धित्वेन ज्ञाताद्धूमाज्ञातानुमितिः कदाचिद्दैवात्स्मृतघटविषयिणी स्यात् । तथा च शब्दवृत्तिविषयत्वेनाज्ञातस्य पिधानस्य द्वाराऽन्वयं कथं शब्दो बोधयेत् । न चानुमान एवायं नियमः । सामान्ये बाधकाभावात् ॥

मित्यस्याप्यर्थाध्याहारस्थले सत्वान्न पदाध्याहारनिर्बन्ध इति शङ्कते—**नन्विति । यावदिति ।** विशेषणादर्थाध्याहारे दोष एवेत्यत आह—**अन्वयेति ।** अनुमानस्थले क्लृप्तसामान्यन्यायबलेन पदाध्याहार एव युक्त इति परिहारमाह—**ज्ञायमानं हीति ।** प्रत्यक्षान्यलिङ्गादिरूपं करणमित्यर्थः । ज्ञातयोरर्थयोरन्योन्यान्वयबोधकमित्यर्थः । **पक्षेति ।** पक्षवृत्तित्वसाध्यव्याप्यत्वरूपपक्षसाध्योभयसंबन्धितयेत्यर्थः । **अन्यथेति ।** अन्वयप्रतियोगिनोर्द्वयोरपि [1]कारणसंबन्धित्वेन ज्ञातत्वस्य [2]करणस्य वा तदुभयसंबन्धित्वेन ज्ञातस्यानावश्यकत्व इत्यर्थः । तावताऽर्थाध्याहारे को दोष इत्यत आह—**तथा चेति । शब्द इति ।** द्वारमिति शब्दः ।

[1] कर–उ. ए.　　[2] कार–नं.

किंच—चक्षुरादिकमपि करणं स्वसन्निकृष्ट एव प्रमां जनयतीति शब्दः स्ववृत्त्यविषयत्वेन स्वासन्निकृष्टे पिधाने कथमन्वयप्रमां जनयेत् ॥

अन्यथा घटमात्रसन्निकृष्टेन चक्षुषा घटगत-रूपधीसंभवेन चक्षुषो रूपेण सह सन्निकर्षो न कल्प्येत[1]। घटाविति समूहालम्बनधीरप्येकघट-सन्निकर्षेणैवोत्पद्येत ॥

अपि च—यद्यन्वयविरोधिपदाजन्यपदार्थोप-स्थितिमात्रं अन्वयबोधाङ्गं तर्हि घटोस्तीत्युक्ते घटशब्दात्कार्यकारणभावसंबन्धा[2]त्स्मृतेनाकाशेना-पि सहान्वयबोधः स्यात् ॥

न चाकाशान्वये वक्तुस्तात्पर्याभावादेव तद-न्वयाबोध इति वाच्यम् । तात्पर्यज्ञानं हि किं वाक्यार्थज्ञानमात्रे कारणं तत्प्रमितौ वा। नाद्यः ।

तत्पक्षे तस्यैवान्वयबोधकत्वात् । शब्दवृत्तिविषयत्वेन ज्ञातत्वं तु शब्दानुसन्धानं विना न युक्तमिति शब्दाध्याहारसिद्धिरिति भावः । नियमस्यानुमानमात्रविषयत्वमुपेत्य दोषान्तरमाह— **किंचेति** । यद्वा प्रत्यक्षप्रमाणस्थले क्लृप्तन्यायेनापि पदाध्याहार इति भावेनाह— **किंचेति** । **शब्द इति** । द्वारशब्दः । स्वासन्निकृष्टे—स्वस[3]न्निकर्षरहिते ॥

परोक्तोपस्थितिहेतुत्वपक्षे बाधकमाह—**अपि चेति** । सहकारि-विरहादेव तत्रान्वयबोधाभाव इत्याशङ्क्य निराह—**न चेति** ।

---

[1] किंन्न घ—क. सु. [2] न्धवत्स्मृ—नं. [3] न्निकृष्टन्वर-उ. ए. नं.

छलादिना दूषणानुपपत्तेः । नान्त्यः । आकाशान्वयप्रमित्यभावेपि तत्प्रतीतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् ॥

अपि च तीरस्यापि संस्कारोपनीतस्य गङ्गाशब्दवृत्त्यविषयस्यैव तात्पर्यवशादेव घोषान्वयबोधसंभवाल्लक्षणोच्छेदः स्यात् । तीरे तात्पर्यनिर्वाहार्थमेव वृत्तिश्चेत्पिधानेपि तन्निर्वाहार्थमेव शब्दाध्याहारोस्तु । द्वारशब्दस्य पिधाने लक्षणादेस्त्वन्मतेप्यभावात् ॥

न च विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थाभिधायकत्वस्य व्युत्पन्नत्वाद्गङ्गायामिति सप्तम्यर्थान्वयार्थं लक्षणेति वाच्यम् । योगरूढिमनङ्गीकुर्वतस्तव मते पङ्कजपदवृत्त्यविषयस्यापि पद्मस्य पङ्कजमिति द्वितीयाविभक्त्यर्थान्वयवदुपपत्तेः ॥

छलादिनेति । वक्रनभिमतार्थान्तरज्ञानपूर्वकत्वाच्छलादिदूषणस्येति भावः । आदिपदेन ज्ञात्युत्तरादि गृह्यते । अविनाभावादिबुद्ध्यानुमानप्रयोगे संबन्धमात्रमुपादाय जात्युत्तरादिकथनादर्थान्तरभ्रान्तिपूर्वकदूषणाभिधानं वादिपदार्थः । इष्टापत्तिं मन्वानं प्रत्यनुभवविरोधे सत्यपि दोषान्तरमाह– **अपि च तीरस्यापीति** । **शब्दाध्याहारोस्त्विति** । तेन विना पिधानाद्यर्थे तात्पर्यानिर्वाहात् । शब्दवृत्तिविषयस्यैव तात्पर्यविषयत्वादिति भावः । द्वारपदस्यैव पिधाने शक्त्यभावेपि लक्षणावृत्तिरस्तु । एवं च ज्ञायमानं हीत्यादिनोक्तदोषः कोपि नास्तीत्यत आह–**द्वारशब्दस्येति** । **त्वन्मते** । अर्थाध्याहारवादिमते । न केवलं मन्मत इत्यपेरर्थः ॥

लक्षणोच्छेददोषो नेत्याशङ्क्य निराह—**न चेति** । रूढ्यविष-

किंचेहापि कारकपदस्य क्रियापदोपस्थापिता न्वितस्वार्थाभिधायकत्वस्य व्युत्पन्नत्वात्तदर्थमेव शब्दाध्याहारोस्तु ॥

किंचैवमन्वयस्यापि वृत्त्यविषयसचैव तात्पर्यवशादेव शाब्दबोधसंभवेनान्विते शक्तिर्न स्यात् । एवं घटमानयेत्युक्ते स्वयंस्मृतरक्तादेरप्यन्वयधीः स्यादित्यादिपूर्वोक्तदोषोपि सुस्थ एव ॥

यच्चोक्तं शब्दासाधुत्वप्रसङ्गः सर्वाध्याहाराननुगत इति । तच्छलम् । मया क्वचिच्छब्दसाधुत्वाय शब्दाध्याहारे सिद्धेऽन्यत्रापि शब्दस्यैवाध्याहारः क्लृप्तत्वादित्येवोक्तेः ॥

किंचार्थाध्याहारे सौर्ययागे[1]ऽतिदिष्टेऽग्नये जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रेऽग्निपदस्थाने सूर्यपदप्रक्षेपरूपा-

---

यस्यापि योगवृत्तिविषयतास्तीति वदन्तं प्रति दोषान्तरमाह—**किंचेति**। **तदर्थमेव**—क्रियान्वितस्वार्थाभिधानार्थमेवेत्यर्थः । **इत्यादिपूर्वोक्तेति**। पदबोधित एवार्थोऽन्वयप्रतियोगीत्यादिना तन्नेत्यन्तेनोक्तेत्यर्थः । **तच्छलमिति** । अभिप्रायान्तरकल्पनपूर्वकदोषाभिधानरूपच्छलोत्तरमित्यर्थः । **सौर्ययागेऽतिदिष्ट इति** । दर्शपूर्णमासयोः श्रुतोऽग्नये जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रः सौर्यं चरुं निर्वपेदिति विकृतौ चोदकप्राप्तः । तत्राग्निपदस्थाने सूर्यपदप्रक्षेपणोहितव्य इति नवमे प्रकृतौयथोत्पत्तिवचनमर्था-

---

[1] गेनिर्दि–**नं**.

ध्याहारोक्तिः, छेदने विनियुक्ते इषेत्वेत्यादिमन्त्रे छिन[1]त्तीत्यादिशब्दाध्याहारोक्तिः, स्रुवेणावद्यतीत्यादा "वर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वा" दित्यादि जैमिनिसूत्रभाष्यादौ द्रवद्रव्यमित्यादिशब्दाध्याहारोक्तिश्च न स्यात्। न ह्यर्थः शब्दस्यैकदेशः ॥

यत्तु—शब्दाध्याहारे मीमांसकेन द्वारमित्युक्ते श्रोतुर्नैयायिकस्याभिप्रायिकपदा[2]भावनिश्चयादन्वयधी न स्यात्। नचास्यार्थाध्याहारेपि शुकोदीरिताद्वारमिति वाक्यादन्वयधीर्न स्यादिति वाच्यम्। तत्रापद्यनिश्चयेन शब्दस्यार्थस्य वा नाध्याहार इत्युभयसंमतत्वेनान्वयाबोधस्येष्टत्वादिति । तन्न । अर्थाध्याहारपक्षेपि नैयायिकेन द्वारमित्युक्ते

नामिति तृतीयपादीयाद्याधिकरणेऽभिधानादिति भावः । **छेदन इति** । इषेत्वेति छिनत्ति ऊर्जेत्वेत्यनुमार्ष्टीति विनियुक्त इत्यर्थः । **छिन[3]त्तीत्यादीति** । "समेषु वाक्यभेदः स्यात्" इति द्वितीयाद्यपादीयषोडशेऽधिकरणे तथोक्तिरिति भावः । **सूत्रेति** । प्रथमाध्यायान्त्याधिकरणसूत्रे शाबरभाष्यादौ चेत्यर्थः । **अर्थादिति** । सामर्थ्यादित्यर्थः । ननु तत्रापि द्रवद्रव्यरूपार्थस्यैवा[4]ध्याहारोस्त्वित्यत आह—**न ह्यर्थ इति** । तथाचैकदेशत्वादिति सूत्रोक्तिविरोध इति भावः ॥

शब्दाध्याहारे बाधकशङ्कामनूद्य साम्येन निराह—**यत्त्विंत्या-**

[1] नद्मी–**ग. नं. रा.**　[2] दाध्याहाराभा–**नं.**　[3] नद्मीत्या–**उ. ए.**
[4] पार्थाध्या–**उ. नं.**

श्रोतुर्मीमांसकस्याभिप्रायिकार्थाध्याहाराभावनिश्चयादन्वयधीर्न स्यादिति साम्यात्। तत्रान्वयबोध एव न भवति, भवन्वाहार्यरूपमर्थाध्याहारमाक्षिपति, मानस एव वान्वयबोध इति कल्पनं तु शब्दाध्याहारेपि समम् ॥

तस्माद्द्वारमित्यादौ साकाङ्क्षे शब्दाध्याहार एव। यत्र तु गङ्गाशब्देन तीरमिव धूमशब्देन वह्निमभिप्रेत्य धूमोस्तीति वदति तत्र धूमशब्दस्य वह्नौ लक्षणैव। यत्र तु पुनर्धूम उक्ते वह्निं स्वयमेव ज्ञास्यतीत्यभिप्रेत्य धूमोस्तीति वदति तत्र धूमशब्दो धूमपर एव श्रोतुर्वह्निधीस्त्वनुमानात्। न तु तत्र धूमपदस्य वह्नौ लक्षणा। न वा वह्निपदाध्याहार इति ज्ञेयम् ॥

एतदेवाभिप्रेत्य जिज्ञासासूत्रे भाष्यकारादिभिः—

"यत्रानवसरोऽन्यत्र पदं तत्र प्रतिष्ठितम्।

दिना। तत्रेति यच्छब्दान्वयः। परमुखेन समाधिं वाचयित्वा तदपि सममित्याह—**तत्रान्वयेति**। **मानस एवेति**। शाब्दत्व एव ह्यध्याहारापेक्षा मानसप्रत्यक्षत्वे तु संसर्गबोधस्य न दोष इति भावः। **एतदेवेति**। शब्दाध्याहारो न त्वर्थाध्याहार इत्येतदेवेत्यर्थः। यत्र वाक्ये महावाक्ये वा येन पदेन वाक्येन वा विनान्यत्रार्थान्तरेऽवसरो घटना नास्ति तत्र वाक्ये महावाक्ये वा तत्पदं तद्वाक्यं वा प्रतिष्ठितं अध्याहार्यम्। सावकाशे येन पदेन वाक्येन वा विना वाक्यस्य महावाक्यस्य वार्थघटना भवति तत्र तत्पदं तद्वाक्यं वा नाध्याहार्यमित्यर्थः।

वाक्यं वेति सतां नीतिः सावकाशे न तद्भवेत् ॥"
इति कर्तव्यपदाध्याहारः, "व्यतिहारो विशिंषन्ति-
हीतरवदि"ति सूत्रे च सूत्रभाष्यटीकाकारैरस्ति-
भगवः प्राणाद्भूय इत्यादिशब्दाध्याहार एवोक्तः ॥

इति शब्दाध्याहारसमर्थनम् ॥ ७८ ॥

अथ मीमांसकोक्तस्योपसंहारादुपक्रमप्राबल्यभङ्गः

अत्र स्वार्थे शब्दात्मकानामप्युपक्रमादीनां समन्वय-

सूत्रे चेति । तृतीयाध्यायतृतीयपादीयव्याससूत्रे चेत्यर्थः । **अस्तीति** । छान्दोग्ये सप्तमे प्राणप्रकरणानन्तरं अस्ति प्राणाद्भूय इति प्रश्नस्य सत्यं वाव प्राणाद्भूय इति परिहारस्य चाभावात् प्राणप्रकरणं सत्यप्रकरणमेकमिति शङ्कायां प्रश्नाद्यध्याहारेण भिन्नप्रकरणमित्युक्तत्वादिति भावः॥

इति शब्दाध्याहारसमर्थनम् ॥ ७८ ॥

अथ मीमांसकोक्तस्योपसंहारादुपक्रमप्राबल्यस्य भङ्गः ॥ ७९ ॥

योग्यतावादान्ते विष्णावेववेदस्यशक्तितात्पर्येयुक्ते, इति कृतप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं शक्तिसद्भावं तदवान्तरभेदं तत्प्रसङ्गागताममुख्यवृत्तिं च सपरिकरं द्वासप्ततिप्रकरणैर्निरूप्य विष्णौ शक्तिरित्ययमंशः समर्थितः । अथेदानीं तात्पर्ययुक्तमित्ययमंशः समर्थनीयः । स च तात्पर्यलिङ्गभूतोपक्रमादेर्बलाबलनिर्णयाधीन इति भावेन शब्दरूपस्य कथं लिङ्गत्वमित्यत उपक्रमादेस्तात्पर्यलिङ्गत्वं बलाबलं च निरूपयति— **अत्रेत्यादिना** । ब्रह्मतन्त्र इत्यर्थः । **समन्वयेति** । "तत्तु समन्वया-

सूत्रे—

"उपक्रमोपसंहारावभ्यासोपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥"

इति भाष्ये[1] च तात्पर्यलिङ्गत्वमुक्तम् । अनुव्याख्याने च—

"उपक्रमादिलिङ्गानां बलीयो ह्युत्तरोत्तरम् ।
श्रुत्यादौ पूर्वपूर्वं च ब्रह्मतर्कविनिर्णयात् ॥"

इत्युपक्रमादीनां परबलीयस्त्वमुक्तम् । न्यायविवरणे चोपक्रमप्रामाण्यार्थमेवोपसंहारानुसारित्वकर्तव्यं, व्याख्यानस्य पश्चात्तनत्वनियमादित्युपसंहारस्योपक्रमात्प्राबल्ये हेतुरुक्तः ॥

टीकायामपि — तदनुरोधेनोपक्रमादुपसंहारो बलीयान् व्याख्यानरूपत्वादित्युक्तम् । उपक्रमादित उपसंहारादेः प्राबल्ये उदाहरणादिकमस्माभिः समन्वयसूत्रे चन्द्रिकायामुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

मीमांसकास्तु— उपसंहारादुपक्रमो बलीयानि-

दि" ति चतुर्थसूत्रे यद्भाष्यं भगवत्पादकृतं तेनेत्यर्थः । क्वचिद्भाष्य इति सप्तम्यन्तपाठः । **अनुव्याख्यान इति** । ज्ञानपादीय इति योज्यम् । **श्रुत्यादौ** । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यासु । **न्यायविवरणे चेति** । वैराग्यपादे प्रथमे श्रवणादित्यत्रेति ज्ञेयम् । **टीकायामिति** ।

---

1 ष्येणता—ग. रा.

त्याहुः। तन्न। तथात्वे अक्ताधिकरणादिबहुबाधप्रसङ्गात्। अक्ताधिकरणे 'अक्ताः शर्करा उपदधाति' इत्युपक्रमेण व्याख्यानरूपस्य तेजो वै घृतमित्युपसंहारस्य, "वासः परिधत्त" इत्युपक्रमेण च "एतद्वै सर्व[1] दैवत्यं यत्क्षौममि"त्युपसंहारस्यानुसरणात् ॥

वैश्वानराधिकरणे च वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इत्युपक्रमेऽसंवलिताधिकारप्रतीते

अर्थतोऽनुवादोऽयम्। बहुबाधमेव व्यनक्ति—**अक्ताधिकरण इत्यादिना**। संदिग्धे तु वाक्यशेषादित्याद्याध्यायचतुर्थपादीयोपान्त्याधिकरणे अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र शर्कराणामञ्जनं येन केनचित्तैलादिना द्रवद्रव्येणेति प्राप्ते तेजो वै घृतमित्यर्थवादबलेन घृतेनैवाञ्जनमिति, तथा वासोवाक्ये येन केन चिद्वाससा परिधानमिति प्राप्ते वाक्यशेषबलेन क्षौमेणेति सिद्धान्तितत्वादिति भावः। **वैश्वानरेति।** फलसंयोगस्त्वचोदितेन स्यादशेषभूतत्वादिति चतुर्थस्य तृतीयपादे सप्तदशाधिकरणे ह्युपक्रमेण फलामिश्रपुत्रजन्ममात्रानिमित्तवतो या अधिकारप्रतीतिस्तस्याः फलबोधकोपसंहारेण फलसंवलिताधिकारोक्त्या बाधादित्यर्थः। तत्र हि यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति वाक्यशेषस्य रात्रिसत्रन्यायेन फलपरत्वे सिद्धे सति तत्फलं किमिष्टिकर्तुः पितुरुत पुत्रस्येति संशये अन्यफले कर्मण्यन्यस्य प्रेरणासंभवात्पितुरेव प्रेर्यत्वादादधीतेत्याधानगतात्मनेपदादग्निसाध्यकर्मफलानामाधातृ[2]गामित्वनियमात्पितुरे

[1] देव—ग रा धानगा—नं. मात्मगा—ए.

"यस्मिन्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्वी अन्नाद" इत्युपसंहारेण बाधात् ॥

तद्व्यपदेशाधिकरणे च "श्येनेनाभिचरन्यजेते" त्युपक्रमस्थश्येनशब्दस्य "यथा वै श्येन" इत्युपसंहारेण गौणार्थस्वीकारात् ॥

वेति प्राप्ते वाक्यशेषे यस्मिन्जात एतामिष्टिं निर्वपति स पूत इति स्पष्टपुत्रगामित्वेन फलश्रवणात् पुत्रफलस्यापि पितुरभिलषितत्वेनाधानगतात्मनेपदाविरोधाच्च पुत्रगतमेव फलमित्युक्त्या 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति पुत्रे जात' इति पुत्रजन्ममात्रनिमित्ताधिकारप्रतीतिमतोपि पूतपुत्रकत्वकामनावत्त्वेन संवलिताधिकारसिद्धेरिति भावः । **तद्व्यपदेशेति** । तद्व्यपदेशं चेत्याद्याध्यायचतुर्थपादीयचतुर्थाधिकरणे । अभिचरन् शत्रुबाधार्थम् । 'लक्षणहेत्वोः क्रियाया' इति शतृप्रत्ययः । तत्र हि श्येनशब्दः किं द्रव्यवचनः कर्मनामधेयं वेति सन्देहे द्रव्यविशेषे रूढत्वाद्द्रव्यवचन इति प्राप्ते "यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्त" इति वाक्यशेषे श्येनसादृश्योक्त्या गौण्या वृत्त्या कर्मनामधेयमित्युक्तेरिति भावः ॥

नन्वत्रोपसंहारप्राबल्ये अक्ता इति वाक्योक्तिरयुक्ता । तत्रोपदधातीत्यस्य शाबरभाष्योक्तदिशा विधित्वार्थमेव वा विधित्वेपि वार्तिकोक्तरीत्या विधिपर्यवसानार्थमेव वा अर्थवादत्वेनैव वाक्यशेषानुसरणात् । तेजो वै घृतमित्यस्य पदैकवाक्यतया वाक्यैकवाक्यरूपोपसंहारत्वाभावात् । उपसंहारत्वेपि वा तस्योपक्रमनिर्णायकत्वेन वा तत्संकोचकत्वेन

'नन्वक्ता' इत्यत्रोपदधाती'ति वर्तमानापदेशत्वेन विधेरप्रत्यक्षतया स्तुत्योन्नेयत्वादुपजीव्यस्तुतिसमर्पकत्वादर्थवादोऽनुसृतः। न तूपसंहारत्वात्। अत एव शाबरभाष्ये वर्तमानापदेशत्वादित्युक्तमिति चेन्न। अक्तशर्करोपधानस्य वर्तमानस्याभावेनोपदधातीत्याख्यातस्य पञ्चमलकारतया वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यादाविव लिङादेरभावेपि स्तुतिनिरपेक्षमेव विधिसिद्धेरिमां स्पृष्ट्वोद्गायेदिमां हि विश्वानि भूतान्युपजीवन्तीत्यक्ताधिकरणोदाहरणान्तरे लिङ एव श्रवणाच्च ॥

वोपपत्त्योपक्रमाबाधकत्वात्। बाधकत्वेऽपि वा विशेषविषयत्वेनैव न तूपसंहारत्वेनेत्युपपत्तेरित्यत आद्यं तावदाशङ्क्य निराह—**नन्वित्यादिना**। [1]अपदेशो निर्देशः। स्तुत्या तेजो वै घृतमिति घृतस्य तेजस्त्वरूपगुणाभिधानेन। [2]उपजीव्येति। स्तुतिं विना विधित्वानिर्णयात्स्तुतिरुपजीव्येत्युपजीव्यत्वेन प्राबल्यमित्युक्तं भवति। **अक्तशर्करेति**। आर्द्रक्षुद्रपाषाणेत्यर्थः। **इत्यादाविवेति**। कपिञ्जलवाक्येऽर्थवादाभावेपि यथा लेट्कल्पनेन विधित्वमुपेयते तथेत्यर्थः। लेटः पञ्चमलकारत्वं च लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट् इति निर्देशापेक्षयेति ध्येयम्। **इमामिति**। औदुम्बरीमित्यर्थः ॥

1 व्यप—नं. 2 नेनोप—नं. उ.

नन्वथापि-

समाप्यत विधिः कश्चित्कदाचिन्नाप्ररोचितः ।
घृते प्ररोचनां दृष्ट्वा विधिस्तत्रानुमीयते ॥

इति वार्तिकोक्तन्यायेन प्रवृत्त्युपयुक्तप्ररोचनां विना प्रवर्तकस्य विधेरपर्यवसानात्सति चार्थवादे वसंतायेत्यादिनिरर्थवादविधे[1]रेव प्ररोचकत्वकल्पनायोगात्स्वसमाप्त्यर्थमपेक्षितत्वाद्विधिनार्थवादोनुसृतः। न तूपसंहारत्वादिति चेन्न। उपसंहारस्याप्राबल्ये हि न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायेन विधेरनन्यपरत्वात्प्रधानत्वादर्थवादस्य तु वैपरीत्यात्तत्स्थघृतशब्दस्य 'गुणे त्वन्यायकल्पने' ति न्यायेन घृताघृतलक्षकत्वं वा घृतस्तुतेरेवाष्टाकपालस्तुतेरे-

द्वितीयं पक्षमाशङ्कते—**नन्वथापीति । अनुमीयते ।** परिसमाप्यत इत्यर्थः । प्रवर्तनात्मा विधिरनुमीयत इति वार्थः । **स्वसमाप्त्यर्थमिति ।** पुरुषप्रवृत्त्यु[2]त्पत्त्यर्थम् । अक्ताधिकरणपूर्वपक्ष्यभिमतार्थापादनेन परिहरति—**उपसंहारस्याप्राबल्ये हीत्यादिना । पर इति ।** स्वार्थादन्यो लाक्षणिकादिः शब्दार्थो नेति शबरोक्तन्यायेनेत्यर्थः । **इति न्यायेनेति ।** 'विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यादसमर्थत्वाद्गुणे त्वन्यायकल्पनैकदेशत्वा' दिति नावमिकाधिकरणन्यायेनेत्यर्थः । तत्रादितिः पाशान्प्रमुमोक्त्विति मन्त्रस्थबहुवचनं प्रधानप्रतिपादकानुरोधेनावयवबहुत्वेनास्वरसं नीयते तथेहापीत्यर्थः । घृतस्तुतेरेवेत्यस्य सामान्यस्तुतिपरत्वं वेत्यन्वयः । **अष्टाकपालेति ।**

[1] धेरिवविधेरे—**नं.** [2] वृत्त्य—**नं.**

वावयवद्वारावयविद्वादशकपालस्तुतिपरत्ववद्विशेष-द्वारा सामान्यस्तुतिपरत्वं वा स्यात् ॥

किंच पशुमालभेतेति पशुशब्दश्च 'छागस्य वपाया मेदसोनुब्रूही' ति मन्त्रस्थछागशब्दाद्विशेषपर इति षष्ठान्ते 'छागो वा मन्त्रवर्णा' दित्यत्रोक्तम् । न चात्र मन्त्रो विधिसमाप्तिहेतुप्ररोचनार्पकः । किंतु विधिवाक्यप्रापितकर्मसमवेतद्रव्यप्रकाशकत्वादुपसंहार इव तद्व्याख्यानरूपः ॥

एतेनार्थवादानां विधिना पदैकवाक्यत्वाद्गामानय शुक्लामित्यत्र गोशब्दस्य शुक्लव्यक्ताविवाञ्जनक्रियाक्षिप्तस्नेहनसमर्थद्रव्यसामान्यस्य घृते प-

---

पूर्ववन्तो विधानार्था इति नामधेयपादीयवैश्वानराधिकरणे यदष्टाकपालो भवतीत्यादेर्गुणविधित्वमाशङ्क्याष्टाकपालादेर्द्वादशकपालावयवत्वात् अष्टाकपालादिचतुरवयवस्तुतिद्वारा द्वादशकपालरूपावयविस्तुतिपरत्व[1]संभवेनार्थवादत्वोक्तेरिति भावः । **विशेषेति** । घृतरूपविशेषद्वाराञ्जनसाधनद्रव्यमात्ररूपसामान्यस्तुतिपरत्वमित्यर्थः ॥

प्ररोच[2]नार्पकत्वशङ्कानवकाशं स्थलान्तरमाह—**किंचेति**। **विधीति**। विधिवाक्यप्रापितं यत्कर्मसमवेतपशुपुरोडाशादिद्रव्यं तत्प्रकाशकात्वादित्यर्थः । तथैव मन्त्राधिकरणे उक्तत्वादिति भावः ॥

तृतीयं निराह—**एतेनेति** । **पदैकवाक्यत्वादिति** । पदेन सहैकवाक्यत्वं पदैकवाक्यत्वं उक्तं हि नयविवेकवरदराजीयेऽर्थवादनये

---

[1] संभवेत्यादिग्रन्थो नास्ति—**नं. उ.**   [2] नार्थ—**नं. उ. ए**

र्यवसानं ; उपसंहारस्य तु वाक्यरूपत्वान्न पदैकवाक्यतेति निरस्तम् । वाक्यैकवाक्यतापन्नमन्त्रा[1]दपि पशुविशेषे पशुशब्दपर्यवसानस्योक्तत्वात् ॥

ननु—संदिग्धमुपक्रमस्थमक्ता इति पदमुपसंहारेण निर्णीयते केवलम् । न तु बाध्यते । अत एवोक्तं वार्तिके—'संदेहमात्रं तत्र बाधितमिति' । निश्चितमुपक्रमस्थं तु नोपसंहारानुसारान्नीयते ॥

अत एव वेदोपक्रमाधिकरणे उपक्रमस्थो निर्णीतो वेदशब्दः उपसंहारस्थऋगादिशब्दानुसारान्न नीतः ॥

अत एव चाक्ताधिकरणे उपसंहारानुसारान्निर्णयो वेदोपक्रमाधिकरणे तु उपक्रमादिति तयोर्विरोध इति परास्तम् । अक्ता इत्युपक्रमस्योपसंहारविप्रतिपत्तिपर्यालोचनं विनैव स्वत एव संदिग्ध-

---

प्राशस्त्याविशिष्टाविधेयपरपदाविशेषतैव पदैकवाक्यतेति । तथाचाक्तपदाक्षिप्तद्रव्यसामान्यस्य घृतविशेषे पर्यवसायकत्वादक्तपदेन सहैकवाक्यता घृतपदस्येत्यर्थः । यद्वा पदं सदेकवाक्यं पदैकवाक्यं तस्य भावः पदैकवाक्यता घृतपदेन रूपेण विधिशेषतेत्यर्थः ॥

चतुर्थमाशङ्कते—**ननु संदिग्धमिति । वेदोपक्रमेति** । तृतीये वेदो वा प्रायदर्शनादिति तृतीयपादीयाद्याधिकरणे 'त्रयो वेदा असृज्यन्त अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद' इति श्रुतौ

---

[1] न्त्रार्पित—ग. रा.

त्वेनानिर्णायकत्वात् । त्रयो वेदा इत्युपक्रमस्य तु उपसंहारविप्रतिपत्तिपर्यालोचनेन संदिग्धत्वेपि स्वतः संदिग्धत्वाभावेन निर्णायकत्वात् ॥

अत एव वार्तिके—

'विधिस्तुत्योः सदावृत्तिः समानविषयेष्यते ।
तस्मादेकत्र संदिग्धमितरेणावधार्यते' ॥

इत्युक्तमिति चेन्न ।

अक्ता इत्यत्राप्य[1]क्षादिशब्दवन्नानार्थशब्दाभावे नासंदेहात् । सामान्यनिश्चयेपि विशेषसंदेहस्तूपसंहारस्थघृतेपि समः। तत्रापि नवपुराणगव्यमाक्षिकादिसंदेहसंभवात् ॥

न च सामान्यशब्दस्य संकोचमात्रं न तु बाधः सामान्यस्य प्रतिव्यक्ति समाप्तत्वादिति वाच्यम्। शाबरभाष्ये "यद्वा सामान्यमादौ विशे-

---

वेदशब्दः; 'उच्चैर्ऋचा क्रियते उच्चैः साम्ना । उपांशु यजुषा' इतिश्रुतोपसंहारस्थऋगादिशब्दानुसारान्न[2]नियतः । किंतु विपरीत एव[2]नियत इत्यर्थः । विप्रतिपत्तीति । विरोधपर्यालोचनमित्यर्थः ॥

नन्वञ्जनसाधनद्रव्यमिति सामान्यनिश्चयेपि तत्किमिति विशेषसंदेहोस्त्येवेत्यत आह—सामान्येति । नवपुराणेति । नूतनपुरातनेत्यर्थः । पञ्चममाशङ्क्य निराह—न चेति । आदौ प्रथमतो विद्यमान-

---

[1] प्यजा–रा. [2] नीतः–नं. उ. ए.

षोपलक्षणार्थम् यद्वा निगमने विशेषः सामान्यलक्षणार्थः आरम्भनिगमनयोः किं समञ्जसं किं वा न समञ्जसमि" तिवाक्याभ्यां, "यच्छ्रुतिवृत्तं तत्समञ्जसम् न लक्षणावृत्तमि" ति वार्तिकेन च, सामान्यशब्दस्य विशेषलक्षकत्वरूपबाधोक्तेः । संकोचस्यापि बाधत्वाच्च ॥

अन्यथा पदाहवनीयशास्त्रयोरपि बाध्यबाधकभावो न स्यात् । तथा वाक्यप्रकरणाद्यधिकरणोक्तः प्रकरणादेर्वाक्यादिना संकोचोपि बाधो न स्यात् ॥

मक्ता इति सामान्यमित्यर्थः । **निगमन इति** । उपसंहारे श्रुतो घृतादिरूपो विशेष इत्यर्थः । **आरम्भनिगमनयोः** । उपक्रमोपसंहारयोः । **पदेति** । जुहोतीति शास्त्रेणाहवनीये जुहोतीति शास्त्रस्य तद्व्यतिरिक्तपरत्वेन संकोचकरणात्तत्र बाध्यबाधकभावो न स्यादित्यर्थः । तथा[1]चा विशेषेण यच्छास्त्रन्यायत्वाद्विकल्पस्येतिदशमाष्टमपादीयाधिकरणविरोध इति भावः । **वाक्यप्रकरणेति** । तृतीयस्य तृतीये पादे 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा' दित्येतत्प्रपञ्चनप्रकरणे 'अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतां' इत्यादिसूक्तवाकनिगद[2]स्थस्येदं हविरजुषेतामित्यस्याग्नीषोमावित्यनेनैकवाक्यतापन्नस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणं स्वान्तर्गतेन्द्राग्न्यादिदेवतावाचिपदान्तरशेषत्वं न संपादयति किंतु तदन्यस्येत्युक्तसंकोचोपि बाधो न स्यात् ॥

---

[1] चवि—नं. ए. [2] दस्थे—नं. उ. ए.

[1]यदाहवनीये जुहोतीतिवाक्यस्थजुहोतेर्ह्येकं पदहोमं त्यक्त्वेतरेषु बहुषु पर्यवसानमिति स्वल्पः संकोचः । अक्ताशब्दस्येतरान्बहून्हित्वैकस्मिन्घृते पर्यवसानमिति भूयान्संकोचः । आत्यन्तिकबाधस्तु ममाप्यनाभिमतः ॥

ननु तथापीहार्थवादस्य प्राबल्ये विशेषविषयत्वं हेतुः । न तूपसंहारत्वमिति चेन्न । विशेषेणोपक्रम्य सामान्येनोपसंहारेपि व्याख्यानरूपोपसंहारानुसारेणोपक्रमस्थविशेषशब्दस्य सामान्यपरताया 'विष्णुशर्मा भोज्यतां ब्राह्मणः प्रशस्त' इत्यादौ सिद्धत्वात् । श्येनेनाभिचरन्नित्याद्युपक्रमस्य यथावैश्येन इत्यादिविशेषाविषयोपसंहारानुसरणदर्शनाच्च ॥

तथा राजसूयप्रकरणगताभिषेचनीयेष्टिसंनिधावक्षैर्दीव्यतीतिश्रुतविदेवनादीनामिष्टिसन्निधिरूपं स्थानं नेष्टावङ्गत्वेन विनियोजकम् । किं तु प्रकरणमेव सन्निधिबाधेन राजसूयाङ्गताबोधकम् । सन्निधिस्तु प्राकरणिकादन्यस्येत्युक्तोपि संकोचो बाधो न स्यादित्यर्थः । एवं स्थानसमाख्ययोरपि बाधो न स्यादिति[2] ध्येयम् । प्रत्युताक्ता इत्यत्रैव बाधव्यवहारो युक्त इत्याह—**यदाहवनीय इति** । बहून्द्रवद्रव्यपदार्थान् । **ममापीति** । उपसंहारेणोपक्रमबाधवादिनोप्यप्रामाण्यलक्षणो बाधो नाभिमतः । किं त्वर्थान्तरकल्पनादिरूप एवेति भावः ॥

षष्ठमाशङ्कते—**ननु तथापीति । विशेषाविषयेति** । श्येनसादृश्यस्यानेकेषु संभवादयमित्यस्यापि बुद्धिस्थवाचितयानेकपरत्वसंभवा-

[1] पदा—**रा.**　　[2] त्यपि—**ए.**

एतेनोपक्रमाकाङ्क्षितविशेषसमर्पक एवोपसंहारो न तद्बाधक इति नयविवेकोक्तं परास्तम् । भाष्यविरोधात् । विशेषासन्निहितसामान्यस्येवात्रापि वासःसामान्यान्तर्भूतानियतविशेषोपादानेन पर्यवसानसंभवेपि क्षौमाख्यविशेषसन्निधानात्सामान्यस्य नियतविशेषोपसंहारे संकोचललक्षणबाधस्यापरिहाराच्च । वासःशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाभावेन पदिन्यायाविषयत्वाच्च ॥

तस्मादुपसंहारप्राबल्यादेवाक्ताधिकरणासिद्धान्तो वाच्यः । एवं तद्व्यपदेशाधिकरणासिद्धान्तो-

दिति भावः । **उपक्रमाकाङ्क्षितेति** । पदिन्यायेन यथा पदे जुहोतीत्यत्र कस्य पद इत्याकाङ्क्षायां सन्निहितगोपद इत्युच्यते तथेति भावः । **नयविवेकोक्तमिति** । अक्ताधिकरण उक्तमित्यर्थः । **भाष्येति**- यद्वा सामान्यमादौ विशेषोपलक्षणार्थमित्यादिपूर्वोक्तभाष्यविरोधादित्यर्थः । नयविवेकमते संकोचलक्षणबाधोस्त्येवेति दोषान्तरं चाह—**विशेषेति** । बलीवर्दमानयेत्यादिवाक्यास[1]न्निहितस्य गामानयेति सामान्यस्य यथा क्वचिद्गोविशेषे पर्यवसानं सामान्यस्यानयनादिक्रियान्वयायोगात् तथानेकविशेषषू[2]पस्थितेषु क्षौमाख्यविशेष एवोपसंहारशाब्दितपर्यवसानं कार्यमिति संकोचरूपबाधस्यापरिहार्यत्वाच्चेत्यर्थः ॥

पदिन्यायवैषम्यमाह—**वासः शब्दस्येति** । एवमक्ताधिकरणविषयवाक्ये उपसंहारप्राबल्यमुपपाद्योपसंहृत्य प्रागुक्ताद्वितीयोदाहरणेपि तदुपपादयति—**एवमिति** । उपसंहारप्राबल्यादेव वाच्य इत्यनुषङ्गः ।

[1] क्यस-नं. ए [2] ष्येषुस्थि-उ.

पि। अन्यथा श्येनेनेत्युपक्रमस्य प्राबल्ये श्येन-शब्दस्य मुख्यार्थ[1]त्वा द्य"था वै श्येनो निपत्यादत्त" इत्याद्युपसंहारो "रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयो-रिवे" त्यादाविवाभेदेपि कथं चिन्नी[2]येत। न तूपसंहारानुसारेण श्येनशब्दो यागे गौणोङ्गीक्रिये[3]त। एवमन्यत्राप्यूह्यम्॥

तस्माद्व्याख्यानरूपत्वादुपसंहार एव प्रबलः। न चैवं वेदोपक्रमाधिकरणविरोधः। न हि 'तत्रो-

---

एवमन्यत्रापि वैश्वानराधिकरणसिद्धान्तोप्युपसंहारप्राबल्यादेव वाच्यः। अन्यथा हि पुत्रजन्ममात्रनिमित्ताधिकारमुपक्रमप्रतीतमुपादाय यस्मिन् जात इत्युपसंहारोऽर्थवाद एव न तु फलसमर्पक इत्युपेत्यासंवलिताधिकारैवजातेष्टिरित्युपादीयेतेत्याद्यूह्यमित्यर्थः। **न चैवमिति**। उपसंहार-प्राबल्ये सति। तृतीयाध्यायतृतीयपादीयाद्याधिकरणे "श्रुतेर्जाताधिकारः स्यादि"तिसूत्रेणोच्चैर्ऋचा क्रियते उच्चैः साम्नेत्युपसंहारे श्रवणात्तत्रक्त्वादि-जातिमत एवोपादानं न तूपक्रमबलात् ऋक्छब्दो ऋक्समुदायवेदपर इति पूर्वपक्षयित्वा "वेदो वा प्रायदर्शनादित्यादि"सूत्रैर्वेद एव ऋगादि-शब्देन ग्राह्यः त्रयो वेदा असृज्यन्त अग्नेर्ऋग्वेद इत्यादिवेदोपक्रमे वाक्ये ऋगादिशब्दानामन्ते दर्शनादित्युपक्रमप्राबल्यस्य तत्रोक्तत्वात्त-द्विरोध इत्यर्थः। धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सबन्ध इति वक्ष्यमाणस्य सिद्धान्ते तृतीयगुणसूत्रस्योच्चैः साम्नेति साम्न उच्चैस्त्वधर्मोपदेशाच्च वेद

[1] त्वाय—**नं. ग. रा.** [2] यते—**नं. ग. रा.** [3] यते—**नं. ग. रा.**

चैर्ऋचा क्रियते उच्चैः साम्ना उपांशु यजुषेति' उपसंहारस्थो ऋगादिशब्दः 'त्रयो वेदा असृज्यन्ते' त्युपक्रमस्थाद्वेदशब्दाद्वेदे लाक्षणिकः। किंतु ऋक्छब्दादपि चरमादुच्चैः साम्नेत्यस्मात्। यदि ऋक्छब्दो मन्त्रपरः स्यात्तदा 'ऋच्यध्यूढं साम गायतीति' ऋक्सामयोरवियोगात्सामाधारमन्त्रेष्वुच्चैष्ट्वस्योच्चैर्ऋचेत्यनेनैव प्राप्तत्वादुच्चैः साम्नेत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् ॥

अत एव 'वेदो वा प्रायदर्शना' दिति सूत्रोक्ते प्राथम्यरूपप्रायदर्शनेऽपरितोषाद्ध' र्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सम्बन्ध' इति सूत्रे इदमेव हेतूकृतम् ॥

किंचोपक्रमस्थो वेदशब्दस्त्रयो वेदा अजायन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इत्यभ्यस्तः। अभ्यासश्चोपसंहारादपि प्रबल इति तेनानुसृतः। एवं च प्रायवचनाच्चेत्यादाविवा-

---

एव ऋक्छब्दार्थः। ऋच उच्चैस्त्वोक्त्यैव साम्न उच्चैस्त्वस्य सिद्धत्वात्सामरूपद्रव्येणोच्चैस्त्वधर्मसंबन्धो न वक्तव्य एव स्यादिति शाबरभाष्याद्युक्तमर्थं हृदि कृत्वा तात्पर्यं व्यनक्ति—**यदीत्यादिना** ॥

ननु—धर्मोपदेशाच्चेति हेतुरभ्युच्चययुक्तित्वेनोक्तो न पूर्वारुच्येति वदन्तं प्रत्याह—**किंचेति**। **प्रबल इति**। बहुवादोक्तिरूपत्वादभ्यासस्यैकवादोक्तिरूपादुपसंहारात्प्राबल्यम् बहुबाधस्यान्याय्यत्वादिति भावः। **तेनेति**। अभ्यासेनोपक्रमोऽनुसृत इत्यर्थः। कथं तर्हि प्रायदर्शनादिति सूत्रमित्यत आह—**एवं चेति**। **इत्यादाविवेति**। "पौर्ण-

त्रापि सूत्रस्थप्रायशब्दस्य बाहुल्यमर्थोस्तु न तु वेदप्रायो वेदोपक्रम इति शाबरभाष्योक्तरीत्या क्लिष्टकल्पनया प्राथम्यं प्रायशब्दार्थः ॥

किंच ऋग्वेदम[1]धीमह इत्यादिलौकिकप्रयोगात् "ऋग्भिः पू[2]र्वाया दिवि देव ईयते यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्येन्हः सामवेदेनास्तमयेन हीयते" इत्यादिवैदिकप्रयोगाच्च ऋगादिशब्दानां वेदवाचित्वादुपसंहारास्वारस्याभावेनोपक्रमेणोपसंहारबाधे नेदमुदाहरणम् ॥

मासीवदुपांशुयाजःस्यादि"ति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादीयचतुर्थाधिकरण[3] गुणसूत्रे "तस्य वा एतस्य यज्ञस्याग्नेय एव शिरः हृदयमुपांशुयाजं पादावग्नीषोमीय" इति प्रधानाग्नेयादिप्रायपाठादुपांशुयाज[4]स्यैवं विधीयत इत्यर्थोक्तेर्वार्तिके च प्रधानप्राये यत्रान्यानि प्रधानानि तत्र वचनादित्यर्थोक्तेरिति भावः । **क्लिष्टकल्पनयेति** । वेदपदबाहुल्यदर्शनादित्यर्थापेक्षया वेदप्राये वेदोपक्रमे[5] वाक्ये निगमने ऋगादिपदानां दर्शनादित्यर्थोक्त्या प्रायपदस्योपक्रमार्थत्वस्य वेदे क्लिष्टत्वात् । अत एव वार्तिके "प्रायवचनाच्च, विषये प्रायदर्शना"दित्यादा[6]विवह प्रायपदार्थो नेति वेद बुद्धिजनितसंस्कारव्याप्ते मनसि ऋगादिशब्ददर्शनादिति क्लेशेन प्रायः शब्दार्थ इति भावः । **ऋग्भिरिति** । ऋङ्नामकवेदेनेत्यर्थः । देव इत्युत्तरत्राप्यन्वेति । देवः सूर्यः । "वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य" इति वाक्यशेषात् ।

[1] धीते- **नं. ग. रा.** [2] र्वार्धे–**ग.** र्वाह्ने–**रा. नं.** [3] रणसू–**नं. ए.** [4] स्य स एव–**ए.** [5] वाक्यनिगमनऋगादीनां–**नं. उ.** [6] ववेदः प्रा–**ए.**

तस्माद्वेदशब्दाभ्यासादिनैव[1] वेदार्थत्वनिर्णयः। अन्यथा प्राभाकरमते विद्यतेऽनेनेति वेदनकरणवाचिनो वेदशब्दस्य मन्त्रवाचिऋगादिशब्दसन्निधानादक्ताशब्दस्य घृतपरत्ववन्मन्त्रपरत्वं स्यात्। न च ब्राह्मणवाक्यं मन्त्रवद्विनियो[2]जकसापेक्षं वित्तिकरणं नेति निरपेक्षब्राह्मणपरो वेदशब्द इति युक्तम्। पाकसापेक्षस्यापि पृथिवीशौक्ल्यस्य तन्निरपेक्षाबादिशौक्ल्यस्येव शुक्लशब्दमुख्यार्थत्वेन तुल्यतया प्रतीतेः। व्याप्तिसंगतिसंज्ञानादिसापेक्षयोरप्यनुमानशब्दयोस्तन्निरपेक्षप्रत्यक्षवत्प्रमाणशब्दमुख्यार्थत्वेन तुल्यतया प्रतीतेश्च ॥

नेदमुदाहरणमिति छेदः। **वेदशब्दाभ्यासादिनैवेति**। ऋगादिशब्दानां ऋग्वेदादौ मुख्यार्थत्वं उच्चैः साम्नेत्यस्य वैयर्थ्यान्यथानुपपत्तिश्चादिपदार्थः। **अन्यथेति**। अभ्यासादिना अर्थानिर्णये सति। प्राभाकरमते रूढेरनङ्गीकारेण सर्वेषां यौगिकत्वाद्योगव्युत्पत्त्या मन्त्रब्राह्मणादिसाधारणो वेदशब्दो वाक्यशेषादृगादिमन्त्रपर एव स्यादित्यर्थः ॥

ननु—साधारणोपि वेदशब्दो निरपेक्षब्राह्मणपर एव न सापेक्षमन्त्रपर इति भावेन शङ्कित्वा निराह—**नचेति**। ब्राह्मणवाक्यं यजेतेत्यादिविनियोजकवाक्यं विनियोगसापेक्षं सत् ज्ञानकरणं न यथाग्नेयादिमन्त्र आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यादिविनियोगमपेक्ष्य ज्ञानकरणं तथा न भवतीत्यर्थः। निरपेक्षत्वादिकमप्रयोजकमित्याह—**पाकेति** ॥

प्रतीतेश्चेति। तथा च न ब्राह्मणपरो वेदशब्द इति वाक्यशेषः।

[1] दधर्मत्व–नं रा. [2] गसा–नं. रा.

किंच मन्त्रस्यापि वित्तिकरणत्वं स्वत एव। तात्पर्यनिर्णयाय तु क्वचित्। ब्राह्मणमपि मन्त्रापेक्षं यथा छागो वा मन्त्रवर्णादित्यत्र। एवं भाट्टमतेपि॥

"मन्त्रब्राह्मणवाक्यानां समूहे काठकादिके।
वर्तते वेदशब्दोऽयमनेकक्रतुगामिनि"॥

इति वार्तिकोक्तरीत्या समूहवाचिनो वेदशब्दस्यान्यपराप्रधानभूतार्थवादस्थत्वादनन्यपरप्रधानभूतविध्युद्देशस्थऋगादिशब्दानुरोधादेकदेशे मन्त्रेलाक्षणिकत्वं स्यात्॥

यदा ह्यनन्यपरप्रधानविध्युद्देश्यस्थस्याक्ताशब्दस्य तद्विपरीतार्थवादस्थघृतशब्देनास्वारस्यं,

छागेति। 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेते'त्यादि ब्राह्मणं 'छागस्य वपाया मेदसोनुब्रूहीति' मन्त्रवर्णमपेक्ष्यैव छागरूप[1]पशुतात्पर्यकमिति षष्ठान्ते 'छागो वे'ति सूत्रेऽभिधानादित्यर्थः। अस्मदुक्तरीतेरननुसरणे प्राभाकरमत इव भट्टमतेपि ऋक्छब्दो वेदपरो न स्यात्। प्रत्युतविपरीतमेव स्यादित्याह-**एवमिति**। अन्यथेत्या[2]पादकानुकर्षः। **मन्त्रेति**। मन्त्रवाक्यानां ब्राह्मणवाक्यानां च समूहे काठकादिनामके ग्रन्थे अनेकक्रतुबोधके वेदशब्दो वर्तत इत्यर्थः। **अन्येति**। विध्यपेक्षितप्राशस्त्यपरेत्यर्थः। अत एव प्रधानभूतेत्यर्थः॥

एतदेव कैमुत्यन्यायेन व्यनक्ति—**यदाहीति**। **तद्विपरीतेति**।

[1] पशुवित्तिजनकम् इति पाठान्तरं वर्तते–ए.   [2] आपादकपदं मार्जितम्–नं.

तदा किं वक्तव्यमिहार्थवादस्थवेदशब्दस्य विध्यु- द्देश्यस्थऋगादिशब्दानुरोधादस्वारस्यमिति । एव- मश्वप्रतिग्रहेष्टिनयेपि 'यावतोश्वान्प्रतिगृह्णीया- दि'त्यत्रोपसंहारस्थस्य प्रतिगृह्णीयादित्यस्य प्रजा- पतिर्वरुणायाश्वमनयदित्याद्युपक्रमवशात्प्रतिग्राह - येदित्यर्थपरत्वाद्दातुरिष्टिरिति न सिद्धान्तः । उपक्रमेपि 'वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रति-

---

अन्यपराप्रधानभूतेत्यर्थः । अतोस्मदुक्तरीत्या वेदशब्दाभ्यासादिनैव वेदधर्मत्वनिर्णयो वाच्य इति वाक्यशेषः ॥

नन्वेवम''प्यचोदितं च कर्मभेदादि''ति तृतीयाध्यायचतुर्थपादी[1]- यपञ्चदशाधिकरणे ''प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवतामार्छत्स पर्य- दीर्यत स एतं वारुणचतुष्कपालमपश्यत्तन्निरवपत् ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति याव- तोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदि''त्येतद्वाक्यगतो- पसंहारस्थस्य गृह्णीयादित्यस्योपक्रमानुरोधेन ग्राहयेदिति णिजर्थत्व- मुक्त्वा दातुरेव वारुणचतुष्कपालेष्टिर्न त्वश्वप्रतिग्रहीतुरिति सिद्धान्ति- तत्त्वात्तद्विरोध इत्यत आह—**एवमिति** । उपक्रमाधिकरणे यथा परभाष्याद्युक्तरीत्या न सिद्धान्त एवं प्रतिग्रहेष्टिनयेपीत्यर्थः ॥

कुतो नोपक्रमवशाद्दातुरिष्टिरिति न सिद्धान्त इत्यत आह— **उपक्रमेपीति** । केन तर्हि हेतुनेति भावेन किं त्विति प्रश्ने कर्माङ्गत्व- वशादित्युत्तरम् । कुतएवमुपक्रमादेवकुतोनेत्यतो मैत्रायणीयेत्यादि ।

[1] यैकाद—**नं. उ. ए.**

गृह्णाती'ति प्रतिग्रहीतुरेव दोषनिरासार्थेष्टिप्रतीतेः किंतु मैत्रायणीयशाखायामिवोपक्रमं विना कर्माङ्गत्ववशादेव दातुरिष्टिप्रतीतेः [1]फलाधिकारान्तरकल्पनायां गौरवाच्च दातुरिष्टिरिति । उक्तं हि तन्त्रसारे—

"मैत्रायणीयशाखायां दात्रुपक्रमतोऽप्यृते ।
कर्माङ्गत्ववशादेव दातुरिष्टिः प्रतीयते"॥ इति ॥

किंच 'सा लिङ्गादार्त्विजे' इत्यादिसूत्रानुसारा-

तत्र हि प्रजापतिरित्यादि तैत्तिरीयशाखावाक्य इव दातुरिष्टि रेषेत्यर्थकल्पकोपक्रमाभावेपि स एषोऽश्वः प्रतिगृह्यत इति श्रवणेन दातुरिष्टिरिति न सिध्येत् । अतः कर्माङ्गत्ववशादित्येव वाच्यम् । तस्य चायमर्थः । अचोदितं चेत्यतः पूर्वतने "दोषात्त्विष्टिर्लौकिके शास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यादि"त्यधिकरणे इयमिष्टिर्वैदिककर्माङ्गं न स्वतन्त्रेति स्थिते सत्यङ्गप्रधानयोरेककर्तृकत्वस्य सर्वत्र क्लृप्तत्वात् इष्टेः फलान्तरकल्पनेनाधिकारान्तरकल्पने गौरवेणाश्वदानयुक्तकर्मकर्तुरेव तदङ्गाश्वप्रतिग्रहेष्टेरपि कर्तृत्वाद्दातुरिष्टिरिति । तन्त्रसारे मीमांसाग्रन्थविशेषे । अभ्युपेत्येदमुक्तम् ॥

वस्तुतस्तु न दातुः किंतूपसंहारबलात् प्रतिग्रहीतुरिति भावेनाह—**किंचेति** । इयमिष्टिः प्रतिग्रहीतुरेवास्त्विति वक्ष्यमाणेनान्वयः । तत्र हेतुत्रयमुक्तत्वात्स्वीकृतत्वात्स्वीकृतत्वाच्चेति सा इष्टिः । **लिङ्गात्** उपसंहारप्राबल्यरूपाल्लिङ्गात् । आर्त्विजे ऋत्विग्व्यापाररूपप्रतिग्रहे निमित्ते

---

[1] फल पदं नास्ति—**नं. ग. रा.**

र्भाष्यकारान्तरैस्तत्राप्युपसंहारानुरोधात्प्रतिग्रहीतुरेवेष्टिरुक्तेति शास्त्रदीपिकायामेवोक्तत्वाद्याज्ञिकैरपि तथैव स्वीकृतत्वात्प्राभाकरैरपि पौण्डरीके श्रूयत इति कृत्वा चिन्तेयमन्यथा दातुरिष्टिरिति सिद्धान्तासिद्धेरिति वदद्भिर्वस्तुतः प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति स्वीकृतत्वाच्चेयमिष्टिः प्रतिग्रहीतुरेवास्तु॥

एवं सर्वत्र लिङ्गाच्छ्रुतेरिवोपक्रमादुपसंहारस्योत्सर्गतो बाधकाभावे बलवत्त्वमूह्यम् ॥

अत्र यदुक्तं वार्तिके—सर्वस्यापि शब्दस्य

सति स्यादिति गुणसूत्रानुसारात् । **भाष्यकारान्तरैः** । शबरस्वामिरूपभाष्यकारापेक्षया पूर्वभाष्यकारैरित्यर्थः । पौण्डरीको नामैकादशरात्रोऽहीनविशेषः । तत्रायुतं दक्षिणा अश्वसहस्रमेकादश इत्यश्वदानं विहितम् । तत्प्रकरणे चेयमिष्टिर्न पठिता । तैत्तिरीयाणां काम्येष्टिकाण्डे एव पाठात् । अतो दातुरिति सिद्धान्त सिद्ध्यर्थं पौण्डरीके श्रूयत इति कृत्वा चिन्तयेदमधिकरणं प्रवर्तितमिति वदद्भिरित्यर्थः । **एवं सर्वत्रेति** । उपसंहारस्य बलवत्त्वमूह्यमित्यन्वयः । तत्किमप्रतिहतमेव नेत्याह—**उत्सर्गत इति** । तस्य विवरणं बाधकाभाव इति । यथा लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलवत्त्वस्य "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इत्यत्र सिद्धत्वेपि क्वचिदर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादिति नामपादीयान्तिमाधिकरणे स्रुवेणावद्यतीत्यादाववदानसामान्यशेषत्वबोधकतृतीयाश्रुतेः सामर्थ्यरूपलिङ्गेनाज्यावदानमात्रविशेषताबोधकत्वेन सङ्कोचोक्त्या लिङ्गस्यापि श्रुतितो बलवत्त्वमुपेयते तथेत्यर्थः । **अत्रेति** ।

स्वार्थलङ्घने विरोधः कारणम् । स च प्रतियोगिनि दृष्टे ज्ञायते । न चोपक्रमदशायां विरोध्युपसंहारो ज्ञात इत्युपक्रमो मुख्यवृत्तिरेव । अथेदानीमुपरितन उपसंहारो मुख्यवृत्तिश्चेन्न संबध्यत इति बलाल्लक्षणां प्रतिपद्यत इति । तन्न । तथात्वे अक्ता इत्याद्युपक्रमाबाधायोपसंहारस्थघृतादिशब्दे लक्षणा स्यात् । अपच्छेदादौ पूर्वदौर्बल्यं च न स्यात् ॥

यदत्रोक्तं वार्तिके—

उपक्रमप्राबल्यविषये । यदसञ्जातविरोधित्वं साधकं उपसंहारदौर्बल्ये च सञ्जातविरोधित्वमुक्तं "वेदो वा प्रायदर्शनादि"तिसूत्रव्याख्यावसरे तन्नेत्यन्वयः । **प्रतियोगिनीति** । विरोधिनीत्यर्थः । अथेत्यर्थान्तरवाची । उपसंहार इत्यर्थान्तरेऽथशब्दः । **अपच्छेदादाविति** । तथा च 'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं-प्रकृतिवदिति' षष्ठस्थपञ्चमपादीयापच्छेदाधिकरणविरोधः । तत्रहि— "यदि प्रतिहर्तापच्छिद्यात्सर्ववेतसं दद्यात् । यद्युद्गातापच्छिद्याददक्षिणं तं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत । तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यादि"ति विलक्षणप्रायश्चित्तकापच्छेदद्वयस्य क्रमेणैकत्रैव ज्योतिष्टोमप्रयोगे समावेशे सति पूर्वापच्छेदनिमित्तप्रायाश्चित्तमकृत्वा पश्चात्तनापच्छेदनिमित्तप्रायश्चित्तस्य कर्तव्यतोक्तेरिति भावः । अपच्छेदो नाम ब[1]हिष्पवमानेन स्तोष्यमाणानां शालाया बहिः पूर्वपूर्वं गच्छतां कच्छं गृहीत्वा पिपीलिकापङ्क्त्याकारेण प्रसर्पतामृत्विजां कच्छग्रहणत्यागः । **अत्रेति** ।

---

[1] बर्हिष्प—**ए.**

"पूर्वा[1]त्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् ।
अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्मधियां भवेत्" ॥

यत्र भिन्नवाक्यगताः परस्परनिरपेक्षा विरोधिनोऽर्थाः श्रूयन्ते तत्र पूर्वस्योत्तरानुपमर्देनैव लब्धात्मकत्वादुत्तरस्य च पूर्वोपमर्देन विनात्मलाभानुपपत्तेः परबलीयस्त्वम् । अपच्छेदशास्त्रद्वयं च परस्परनिरपेक्षमिति, तत्र परबलीयस्त्वम् । यत्र त्वेकवाक्यतया परस्परापेक्षाणां श्रवणं न तत्रैतद्भवति तत्र ह्याकाङ्क्षावशेनैकवाक्यत्वे पूर्वप्रतीतश्चार्थ उत्तरमर्थं स्वानुगुणमेवाकाङ्क्षत इत्युपक्रमानुगुणार्थपर उपसंहारः अननुगुणं ह्यनपेक्षितत्वान्नैवास्मिन्वाक्येऽस्ति न चाविद्यमानेन पूर्वबाधः शक्य इति

परबलीयस्त्वविषये । अपच्छेदवैषम्यमुपसंहारस्योक्तं 'वेदो वे'तिसूत्रव्याख्यावसर इत्यर्थः । तत्र प्रतीयतां नामेत्यर्थः । तत्रेत्यस्य यत्रेत्यनेनान्वयः । अन्योन्यनिरपेक्षाणां धियां यत्र पौर्वापर्येण जन्म भवेदित्यर्थः ॥

श्लोकार्थं व्यनक्ति—**यत्रेत्यादिना । यदिप्रतिहर्तेति ।** यद्युद्गातेत्यादिभिन्नवाक्यगता इत्यर्थः । उदाहरणनिष्ठतया दर्शयति—**अपच्छेदेति ।** यदिप्रतिहर्तेति यद्युद्गातेति च शास्त्रद्वयमित्यर्थः । **यत्र त्विति ।** त्रयो वेदा असृज्यन्तेत्याद्युपक्रमोपसंहारस्थल इत्यर्थः । **एतदिति ।** परबलीयस्त्वमित्यर्थः । कुतो नेत्यत आह—**तत्र हीति । अस्मिन्वाक्य इति ।** विरुद्धतया प्रतीतोपक्रमोपसंहारोपेतवाक्य इत्यर्थः ।

---

[1] त्पूर्व—क. सु.

पूर्वबलीयस्त्वम् । एवं च त्रयो वेदाः प्रजापतिर्वरुणायेत्युपक्रमस्योच्चैर्ऋचा यावतोश्वानित्युपसंहारेणैकवाक्यत्वादत्र पूर्वबलीयस्त्वमिति । तन्न ॥

पूर्वप्रतीत इत्यत्र हि पूर्वप्रतीतः को विवक्षितः । किमुपक्रमादापातप्रतिपन्नः किं वा परामृष्ट उपसंहारानुगुणः । नाद्यः । श्येनेनाभिचरन्नित्यादौ पूर्वप्रतीतपक्ष्यादिरूपमुख्यार्थानुगुण्यायोत्तरस्य यथा वै श्येन इत्यादेरस्वारस्यं स्यादित्युक्तत्वात् । द्वितीये कथमुपसंहारप्राबल्यम् । प्रत्युत यत्र भिन्नवाक्यगतता तत्रोत्तरस्य पूर्वव्याख्यानरूपत्वाभावात्प्राबल्यं न सिध्यति । अन्यथा व्रीहियव-

उपक्रमबलीयस्त्वं उपक्रमाधिकरणविषयवाक्ये प्रतिग्रहेष्टिनयविषयवाक्ये च दर्शयति—**एवं चेत्यादिना । उक्तत्वादिति** । रामरावणयोरित्यादिनेत्यर्थः । यत्तु प्रतिहर्तोतियद्युद्गातेत्यादिभिन्नवाक्यगताविरुद्धार्थस्थल एव परबलीयस्त्वं न पुनरेकवाक्यभूतोपक्रमादिस्थल इति तद्विपरीतमित्याह—**प्रत्युतेति । न सिद्ध्यतीति** । तथा चापच्छेदाधिकरणमसङ्गतं स्यादिति भावः । **अन्यथेति** । अव्याख्यानत्वेपि पश्चात्तनत्वमात्रेण प्राबल्य इत्यर्थः । तथाच 'तुल्यार्थास्तुविकल्पेरन्नि'तिद्वादशाध्यायतृतीयपादीयचतुर्थाधिकरणविरोध इति भावः ॥

कथं तर्हि क्रमेणापच्छेदस्थळे पूर्वापच्छेदनिमित्तप्रायश्चित्ताननुष्ठा-

शास्त्रयोरपि परं[1]प्रबलं स्यात् । अपच्छेदद्वये पूर्वापच्छेदनिमित्तप्रायश्चित्ताननुष्ठानं तु वटफले रक्तरूपसामग्र्या श्यामरूपापनयपूर्वकं रक्तताया इवोत्तरापच्छेदेन पूर्वापच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्तकर्तव्यतापनयपूर्वकं स्वनिमित्तप्रायश्चित्तकर्तव्यताया उत्पादनात् ॥

विस्तृतं चैतन्न्यायामृते । अनुपसंजातविरोधित्वेनोपक्रमप्राबल्ये च सर्वत्रापातजप्रत्ययस्यैव प्राबल्यापत्त्या बहुविप्लवापत्तिः । तस्य विमर्शनजेन मिथ्यात्वे उपक्रममात्रजन्योऽप्युपसंहारपरामर्शजन्येन मिथ्यास्तु । उपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यतया संभूय प्रमापकत्वात् । उपसंहारस्य व्याख्यानरूपत्वाच्च

नमित्यत आह—अपच्छेदेति । न्यायामृत इति । प्रत्यक्षप्राबल्योक्तिप्रस्ताव इति योज्यम् । सर्वस्यापिशब्दस्येत्यादिनोक्तं च वार्तिकमतं निराह—अनुपसंजातेति । बहुविप्लवेति । आज्यैस्तुवते आकाश इति होवाचेत्यादौ घृतादिपरत्वस्यैवापत्त्या मन्त्रादिपरत्वासिद्ध्या पूर्वोत्तरमीमांसाभङ्ग इति भावः । मिथ्यास्त्वित्यत्र हेतुरुपक्रमोपसंहारयोरित्यादि ॥

नन्वेवमपि—गुणश्चापूर्वसंयोग इति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादीयनवमाधिकरणे "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनमिति" वाक्ये श्रुताऽमिक्षायागे प्रथमावगतामिक्षारूपगुणयुक्ते

[1] रं ब—नं. ग. क. सु.

सा वैश्वदेव्यामिक्षेत्यादावुत्पत्तिविशिष्टगुणाविरुद्धे वाजिभ्यो वाजिनमित्युत्पन्नविशिष्टगुणाप्रवेशे तूत्पत्तिविशिष्टस्य न प्राथम्यं हेतुः । किंतूत्पत्तिवा[1]क्यावगतगुणं कर्मानूद्यान्येन गुणस्य विधेयत्वात् । सगुणस्य कर्मणो गुणान्तरनैराकाङ्क्ष्येण गुणान्तरस्य पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वं हेतुः ॥

अत एव गुणाधिकरणे सूत्रं "गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वादि"ति । वार्तिकं च—

"उत्पत्तिवाक्यविज्ञातं कर्मसर्वमनूद्यते ।
न चाश्रितगुणे शक्यं तद्विरोधि गुणान्तरम्"॥

वाजिनरूपगुणस्य पश्चादवगतस्य न निवेशः किं तु कर्मान्तरमेवेत्युक्तत्वात्तद्विरोधः । तत्रोपक्रमप्राबल्यस्य सिद्धत्वादित्यत आह — **सा वैश्वदेवीति । उत्पत्तिविशिष्टेति ।** कर्मस्वरूपावगतिवेलायामेवावगतगुणशब्दितामिक्षारूपद्रव्ययुक्त इत्यर्थः । **उत्पन्नेति ।** कर्मस्वरूपावगत्यनन्तरमवगतेत्यर्थः । **अत एवेति ।** अस्मदुक्तहेतोरभिमतत्वादेवेत्यर्थः । गुणाधिकरणे—गुणात्कर्मभेद इति प्रतिपादकेऽधिकरणे । **गुणश्चेति ।** वाजिनादिरूपो गुणश्च । कर्मभेदको भवेत् । कुतः अपूर्वसंयोगे सतीति शेषः । वाजिनादिगुणस्यामिक्षादिद्रव्यान्तरयुक्तपूर्वसंयोगानर्हत्वे सति आमिक्षावाजिनवाक्ययोः समत्वादन्योन्यानिरपेक्षत्वादिति सूत्रार्थः । सत्यन्तेनास्मदुक्तहेतोः स्पष्टं प्रतीतेरिति भावः । उपसंहारप्राबल्ये [2]योस्मदुक्तो व्याख्यानत्वरूपहेतुः [3]सोत्र नास्ति येन व्यभिचारः [4]शङ्क्येतेति भावे-

---

[1] क्येऽवगतं सगु—नं. रा. ग. [2] ल्येस्म—नं. उ. [3] तुर—नं. उ.
[4] शङ्केति—नं

इति । न चात्रोपक्रमोपसंहारयोरिव व्याख्यानव्याख्येयभावोस्ति । श्रुतिलिङ्गयोर्बलाबलेऽपि न प्रथमचरमोपस्थिती हेतू । किंतूपस्थित्यनन्तरं सह प्रस्थितयोरपि तयोः शीघ्रमन्थरप्रवृत्तित्वेन प्रमेयपरिच्छेदे सन्निकर्षविप्रकर्षौ । एवं लिङ्गवाक्यादेरपि ॥

अत एव जैमिनिसूत्रम् "अर्थविप्रकर्षादि"ति । वार्तिकं च–'ऐन्द्र्या विनियोगं प्रति श्रुतिलिङ्गयोः सह प्रस्थितयोरि' त्यादि । नैवमुपक्रमोपसंहारयोः सहप्रस्थितयोरर्थपरिच्छेदे सन्निकर्षविप्रकर्षौ स्तः । प्रस्थानानन्तरं द्वयोरपि शब्दरूपत्वेन तुल्यगामि-

---

नाह—**न चात्रेति** । आमिक्षावाक्य इत्यर्थः ॥

ननु—श्रुत्यादौ पूर्वपूर्वप्राबल्ये प्राथम्यमेव बीजमिति कथं नोपक्रमप्राबल्यमित्यत आह—**श्रुतीति** । **बलाबले** प्राबल्यदौर्बल्ये[1] इत्यर्थः । **मन्थरेति** । विलम्बितेत्यर्थः । प्रथमपरिच्छेदे वस्तुनिर्णये कार्ये सतीत्यर्थः । **सूत्रमिति** । तृतीयाध्यायतृतीयपादे "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादि"ति सूत्रमित्यर्थः । **ऐन्द्रीति** । इन्द्रप्रतिपादिकायाः 'निवेशनः संगमनो वसूना' मित्यादिकाया यो विनियोगः इन्द्रे गार्हपत्ये च प्रकाशनरूपः तं प्रतीत्यर्थः । अर्थपरिच्छेदे सन्निकर्षविप्रकर्षौ न स्त इत्यत्र हेतुमाह—**प्रस्थानानन्तरमिति** । अर्थनिर्णयार्थं प्रवृत्त्यनन्तरमित्यर्थः । द्वयोः उपक्रमोपसंहारयोः । लिङ्गस्य तु श्रुतिद्वारैवेति न तुल्यगामित्वमिति भावः ॥

---

[1] ल्येपी–नं. उ. ए.

त्वात्प्रथमोपस्थितस्याप्युपक्रमस्योपसंहारसापेक्षस्यै-
वार्थपरिच्छेदकतया तन्निरपेक्षस्याप्रस्थानाच्च ।
लिङ्गादेः श्रुत्यादिकल्पनादिनैव प्रामाण्यवदुपसंहा-
रस्योपक्रमकल्पनादिनैव प्रामाण्याभावाच्च ॥

कपिञ्जलानालभत इत्यत्रापि बहुत्वे प्रथमस्य त्रित्वस्य कारणाभावादनतिक्रमः । उपक्रमस्य तु प्रथमस्यापि व्याख्यानरूपोपसंहारात्मककारणादतिक्रमः ॥

अत एव कपिञ्जलाधिकरणे सूत्रम्—"प्रथमं वा

ननूपक्रमः प्रथमोपस्थितत्वात्प्रबल इत्यतोऽर्थबोधने जघन्यत्वाद्दौर्बल्यमेवेत्याह—**प्रथमेति** । **अप्रस्थानाच्चेति** । अर्थनिर्णयार्थमप्रवृत्तेरित्यर्थः । श्रुत्यादिवैलक्षण्यमुपक्रमादेः प्रकारान्तरेणाह—**लिङ्गादेरिति** । लिङ्गस्य श्रुतिकल्पनया, वाक्यस्य लिङ्गश्रुत्युभयकल्पनया, प्रकरणस्य तु वाक्यादित्रितयकल्पनयेत्यादिरूपेणेत्यर्थः । एतच्चोत्तरभङ्गे स्पष्टीभविष्यति ॥

नन्वेवमपि—वसन्ताय कपिञ्जलानाल[1]भत इत्यत्र बहुवचनस्य त्रित्वचतुष्ट्वाद्यनेकबहुत्वसंख्यावाचित्वेपि प्राथम्यात्त्रित्व एव पर्यवसानस्यैकादशाध्यायाद्यपादीयकपिञ्जलाधिकरणेऽभिधानं न स्यात् । किंतु चरमप्राबल्यात्त्रित्वातिक्रमेण तदुत्तरसंख्यैव परिगृह्येत । अतः प्राथम्यस्य प्राबल्याहेतुत्वे तदधिकरणविरोध इत्यत आह—**कपिञ्जलेति** । **प्रथमं वेति** । प्रथमं त्रित्वमेव नियम्येत कुतः कारणादतिक्रमः

---

[1] भेत—नं. उ. ए.

नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात्" इति। अनुव्याख्यानं च—

"विपरीतप्रमाभावे पूर्वारोहस्तु कारणम्।
सा भवेद्यत्र स व्यर्थः पूर्वारोहो भ्रमो यथा"॥

इति। तथाचोपसंहारस्य प्राबल्ये न कोऽपि दोषः। तस्मात्—

पूर्वोपमर्देनोत्पत्तेः स्वविरोध्युत्तरोज्झितेः।
व्याख्यानरूपतश्चोपक्रमाच्छ्रेष्ठोपसंहृतिः॥

अपच्छेदनयेन परैर्निर्गुणवाक्यानां चरमत्वात्प्राबल्ये शङ्किते वेदोवेति नयात्प्राथम्यात्सगुणवाक्यानां प्राबल्यमित्यस्मदीयानामुक्तिस्तु पर-

---

परित्यागः नह्यत्र प्रथमात्रित्वत्यागे कारणमस्तीति सूत्रार्थः। **अनुव्याख्यानं चेति।** अत एवेत्यनुकर्षः। **पूर्वारोहः।** पूर्वप्रतीतिः कारणं-प्रमाणमित्यर्थः। **सेति।** विपरीतप्रमा। स पूर्वारोहो व्यर्थ इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तो यथा भ्रम इति। **स्वविरोधीति।** स्वविरोध्युत्तरप्रमाणहीनत्वादित्यर्थः। रूपत इति भावप्रधानम्। **अस्मदीयानामिति।** वाग्वज्रकाराणाम् वादरत्नावल्यादिग्रन्थकर्तृविष्णुदेवाचार्यप्रभृतीनामित्यर्थः। अत्र ग्रन्थकारोक्तं मीमांसकाभिमतोपक्रमप्राबल्यदूषणं पाङ्क्तमनूद्य केन चित्तदुद्धारमिव कृत्वोपक्रमप्राबल्यमुपक्रमपराक्रमाख्यग्रन्थे कृतं तदुक्तदूषणोद्धारस्यासामञ्जस्योपपादनपूर्वकमुपक्रमप्राबल्यदूषणं ग्रन्थोक्तमेव समर्थ्योपसंहारप्राबल्यग्रन्थोक्तरीत्यैव निपुणतरं गुरुपादैरेवोपसंहारविजयाख्यग्रन्थे

रीत्याश्रयणेन वा सगुणनिर्गुणशास्त्रयोरुपक्रमोपसंहारत्वाभावेनोपसंहारप्राबल्यन्यायाविषयत्वाभिप्रायेण वा नेया ॥

मीमांसकोक्तस्योपसंहारादुपक्रमप्राबल्यस्य भङ्गः ॥ ७९

अथ परोक्तश्रुत्यादिलक्षणभङ्गः ॥ ८० ॥

एंव शब्दादेव प्रमित इत्यधिकरणे—

"श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या च वाक्यं प्रकरणं तथा।
पूर्वंपूर्वं बलीयः स्यादेवमागमनिर्णयः" ॥

इतिभाष्यव्याख्यानावसरे टीकायां—

श्रुतिर्नाम समुद्दिष्टं लिङ्गं तल्लक्षणं स्मृतम् ।
पदानि निरपेक्षाणि वाक्यं प्रकरणं तथा ॥

समर्थितमिति विशेषबुभुत्सुभि[1]स्तत एतदनुसंधातुं शक्यमिति ग्रन्थगौरवभयान्नास्माभिरधिकं चर्चा कृता ॥

मीमांसकोक्तस्योपसंहारादुपक्रमप्राबल्यस्य भङ्गः ॥ ७९ ॥

अथ परोक्तश्रुत्यादिलक्षणभङ्गः ॥ ८० ॥

उपक्रमादेरिव श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानामप्याम्नायार्थावगत्यर्थत्वात्तत्स्वरूपादिकमन्यत्रोक्तं स्मारयति—**एवं शब्दादेवेति** ।

---

[1] भिस्तदनु—**नं.**　भिरेतदनु—**ए.**

एकस्य प्रतिपत्त्यङ्गवचनं स्थानमुच्यते ।
अन्यत्र तत्समोक्तिस्तु समाख्यास्थानमेव च ॥
अध्यायादिप्रबन्धास्तु प्रभेदा आगमस्य तु" ॥

इतितत्त्वप्रदीपोदाहृतवचनानुसारेण श्रुत्यादिलक्षणमुक्तम् । तत्र टीकोक्तश्रुत्या[1]दिलक्षणनिर्वाहः पूर्वबलीयस्त्वे बीजम् । तत्रोदाहरणादिकं चास्माभिश्चन्द्रिकायामुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

मीमांसकास्तु—

"श्रुतिः शब्दोऽनपेक्षः सा विधुत्यक्तिविनियोगकृत् ।
विनियोक्त्री त्रिधा भिन्ना तुल्यशब्दादिरूपतः ॥
सर्वभावगता शक्तिर्लिङ्गमित्यभिधीयते ।
वाक्यं तु पदसंघातमात्रं विद्वद्भिरुच्यते ॥

आद्यस्य तृतीयपादीयसप्तमेधिकरण इत्यर्थः । **मीमांसकास्त्विति** । इत्याहुरिति दूरेऽन्वयः । [2]तत्र वार्तिककृदभिमतं न्यायरत्नमालाश्लोकं पठति—**श्रुतीरिति** । अर्थबोधनेऽन्यनिरपेक्षः शब्दः श्रुतिरित्यर्थः । लिङ्गादिकं तु श्रुत्यादिसापेक्षमेवेति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । तद्विभागमाह—**सेति** । श्रुतिर्विधिकृत् । उक्तिरभिधानम् अभिधानकृत् विनियोगकृदित्यर्थः । विनियोगकृच्छ्रुतेर्विभागमाह--**विनियोक्त्रीति** । शेषशेषिभावबोधिका श्रुतिस्त्रिधा भिन्नेत्यर्थः । **तुल्येति** । एकेत्यर्थः । आदिपदेन प्रत्ययविभक्त्योर्ग्रहः । लिङ्गलक्षणमाह—**सर्वभावेति** । सर्ववास्त्वित्यर्थः । स्फोटादिपक्षान्तरनिरासाय पदसंघातमात्रमिति मात्र-

[1] दीनां—**ग. नं. रा.** [2] तत्र इतिनास्ति—**उ.** तन्त्ररत्नावळी—**ए.**

इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा प्रक्रियाद्विविधा च सा ।
स्थानं तु तुल्यदेशत्वं पाठानुष्ठानतो द्विधा ॥
समाख्या यौगिकी संज्ञा लौकिकी वैदिकी च सा ।

तत्र लिङादिश्रुतिर्विधात्री । इन्द्रादिश्रुतिरभिधात्री । विनियोक्त्र्यप्येकपदरूपा एकप्रत्ययरूपा विभक्तिरूपा चेति त्रिविधा । तत्राद्या यथा[1] यजेतेतिपदम् । तेन हि प्रत्ययोक्तां भावनां प्रति प्रकृत्युक्तयागस्य शेषता भाति । द्वितीया तु पशुना यजेतेत्यत्र नेति तृतीया ॥

पदप्रयोगः । इतिकर्तव्यता अङ्गकलापस्तदाकाङ्क्षेत्यर्थः । **प्राक्रियेति** । प्रकरणम् । साच महाप्रकरणावान्तरप्रकरणभेदेन द्विविधेत्यर्थः । तुल्यदेशत्वमिति बहुव्रीहि । साविध्युक्तीत्यादिपादार्थं व्यनक्ति—**तत्रेति** । श्लोकोक्तश्रुतिविभागेष्वित्यर्थः । **लिङादीति** । लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययलेट्प्रत्ययरूपा । जुहुयादित्यादिश्रुतिर्विधात्री कर्तव्यताबोधकर्त्रीत्यर्थः । "कदाचनस्तरीरसि नेन्द्रसश्चसिदाशुष" इत्यादिश्रुतिः प्रवर्तकत्वादिमन्तरेणार्थप्रकाशनमात्रव्यापारवत्त्वरूपाभिधात्रीत्यर्थः । विनियोक्त्रीत्यर्धश्लोकं व्यनक्ति — **विनियोक्त्र्यपीति** । **एकपदेति** । सुप्तिङन्तं पदमित्युक्तपदरूपेत्यर्थः । **नेति तृतीयेति** । "आङो नास्त्रियामि' ति नाभावविधाना . . . न्नेतीत्युक्तमिति . . .[2] ॥

चतुर्थाद्यपादे "तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात्" इति षष्ठाधिकरणे एकत्वमयज्ञाङ्गमुत यज्ञाङ्गमिति संशये यज्ञाङ्गमिति प्राप्ते करण-

[1] प्रथमकल्पद्वितीयकल्पोदाहरणयोर्विनिमयोवर्तते—ग. नं रा. [2] अत्र-ग्रन्थलोपचिह्नं नास्ति—नं. उ. ए.

तया हि स्वोक्तकरणत्वं प्रति स्वोक्तैकत्वस्य शेषतोक्ता। तृतीयापि शेषित्वबोधिका यथा व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादौ द्वितीयादिः। शेषत्वबोधिका यथा अरुणया क्रीणातीत्यादौ तृतीयादिः।

[1] दोषत्वेन यज्ञाङ्गमित्युक्तत्वात्तद्रीत्या व्यनक्ति— **तया हीति**। **स्वोक्तेति**। "कर्तृकरणयोस्तृतीये"ति करणार्थे तृतीयाविभक्ते"द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचन" इत्येकत्वे एकवचनस्य विधानान्नेत्यनेन तृतीयात्वेन करणत्वस्य, एकवचनत्वेनैकत्वस्य बोधनात्स्वोक्तेत्युक्तम्। उक्तं हि—

"समानप्रत्ययस्थेन कारकेणात्मसात्कृता।
क्रियायै नीयते संख्या न पश्वङ्गं पदाद्भवेत्"॥

इति। "द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्ध" इति षष्ठाद्यस्वर्गकामाधिकरणोक्तरीत्या व्यनक्ति—**तेन हीति**। यागं कुर्यादित्येवार्थो यजेतेत्यस्येति प्राप्ते यागेन भावयेदित्यर्थस्य तत्र व्युत्पादितत्वादिति भावः। **शेषतेति**। करणतेर्थः। विभक्ति[2] रूपापि शेषित्वबोधिका शेषत्वबोधिका चेति द्विरूपेति श्लोकानुक्तमपि तदभिमतं विभागं हृदि कृत्वा व्यनक्ति—**तृतीयापीति। इत्यादौ द्वितीयादिरिति**। 'क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छती'त्यत्र चतुर्थीत्यादिपदेन ग्राह्यम्। तानि "द्रैधंगुणप्रधानानी"ति द्वितीयाद्यपादीयचतुर्थाधिकरणे शेषित्वबोधिका द्वितीयेति व्यक्तम्। चतुर्थीतु "प्रासवन्मैत्रावरुणायदण्डप्रदानं कृतार्थत्वादि"ति चतुर्थद्वितीयपादे षष्ठाधिकरणे व्यक्तम्। अधिकरणशरीराणि तु ग्रन्थगौरवभीत्या न विव्रीयन्ते। **इत्यादौ तृतीयादिरिति**। आदिपदाभ्यां "मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोती"त्यादौ पञ्चमी, "वेद्यां हवींष्यासादयती"त्यत्र

[1] शेष–**उ. ए. नं.** [2] क्तिरपि–**ए.**

बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादिमन्त्रस्य लवनप्रकाशन-

सप्तमीति ग्राह्यम् । "अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यादि"ति-तृतीयाद्यपादीयपञ्चमाधिकरणे तृतीयाश्रुत्या प्रतीतारुण्यकरणत्वस्य गोरूप-द्रव्यपरिच्छेदद्वारा [1]क्रयशेषत्वस्य व्युत्पादनात् शाखायां तत्प्रधान-त्वादिति चतुर्थद्वितीयपादीयतृतीयेधिकरणे शाखामूलस्य परिवासनश-ब्दितच्छेदनापादनतया छेदनसाध्यमग्रं प्रतिशेषता व्यक्ता । तथा तृतीयस्य सप्तमे पादे "प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्ये"त्याद्याधि करणेऽङ्गप्रधानसर्वहविरधिकरणतया वेद्यः शेषत्वस्य वेद्यां हवींष्यासाद-यतीति सप्तम्या व्युत्पादनं ध्येयम् ॥

एवं षष्ठ्यपि [2]शेषत्वबोधिका चेति द्विरूपा । तत्राद्या—"राजन्य-वसिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषामि"त्यत्र वसिष्ठादीन्स्वामित्वेनोद्दिश्य तादर्थ्येन नाराशंसादि विधीयत इति षष्ठे सन्निपात इति षष्ठपादीयाद्यनयेभिधानात् तत्र व्यक्ता । द्वितीया तु-यजमानस्य याज्येत्यत्र याज्याविशेषे यजमानः कर्तृतया तदङ्गत्वेन विधीयते इति "याज्यापनयेनापनीतो भक्षः प्रवरवदि"ति तृतीयाध्याय पञ्चमपादीयत्रयोदशेधिकरणे व्युत्पादनात्तत्र व्यक्ता । प्रथमा तु प्रातिप-दिकमात्रे विधानान्न शेषत्वस्य[3] शेषित्वस्य वा बोधिकेति ध्येयम् ॥

श्रुत्यादिषट्कस्याङ्गाङ्गिभावे प्रमाणत्वं मीमांसकैरङ्गीकृतमिति श्रुते-रङ्गाङ्गिभावप्रमापकत्वमुदाहरणपूर्वं व्यक्तीकृत्य सर्वभावेत्यध्योक्तालिङ्गस्य स्वरूपं विवृण्वन्नेव शेषत्वबोधकतां दर्शयति—**बर्हिरिति** । दाप् लवन इतिधातोः देवानां सदनमाश्रयभूतं बर्हिर्दामि लुनामीत्यर्थः ।

[1] क्रम—उ [2] शेषशेषित्व—उ. शेषितशेषितत्वबो **ए** [3] षत्वस्यबो—**ए.**

सामर्थ्यरूपाल्लिङ्गाल्लवनशेषता । न ह्यस्य विनियोजिका श्रुतिरस्ति । यजेत स्वर्गकाम इति पदद्वयसमभिव्याहाररूपाद्वाक्याद्यागस्य स्वर्गशेषता ॥

न ह्यत्र यागेनेति तृतीया स्वर्गमिति द्वितीया वास्ति । किंतु समभिव्याहारादेव साध्यसाधनताधीः । प्रकरणस्य द्वैविध्यं च महाप्रकरणावान्तरप्रकरणभेदात् । तत्राद्येन प्रयाजादेर्दर्शपूर्णमासादिशेषता । द्वितीयेनाभिक्रम[1]स्य प्रयाजादिशेषता ॥

लवनशेषतेति । व्यक्तमेतत् । "तदर्थशास्त्रादि"ति आद्यद्वितीयपादीयमन्त्राधिकरणे विनियोजका लवनाङ्गत्वबोधिका बर्हिरितिमन्त्रेण कुशान्लुनीयादिति श्रुतिर्न ह्यस्ति । येन लिङ्गं विनियोजकं न स्यादित्यर्थः ॥

वाक्यं त्वित्युक्तस्य विनियोजकत्वं व्यनक्ति—**यजेतेति** । **स्वर्गशेषतेति** । तथैव स्वर्गकामाधिकरणे व्युत्पादितत्वादिति भावः । इतिकर्तव्यतेत्यर्थोक्तप्रकरणस्य द्वैविध्यं दर्शयन्नेवोदाहरणनिष्ठतया दर्शयति—**प्रकरणस्येति** । **प्रयाजादेरिति** 'समिधो यजति तनूनपातं यजति इडोयजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजती'त्युक्तप्रयाजादेर्दर्शपूर्णमासाख्याग्नेयादिप्रधानषड्यागप्रकरणेन तच्छेषत्वं "असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थत्वादि"ति तृतीयाध्यायतृतीयपादीयप्रकरणाधिकरणे व्युत्पादितम् । **द्वितीयेनेति** । अङ्गानां जायमानेतिकर्तव्यताकाङ्क्षारूपावान्तरप्रकरणेनाभिक्रामंजुहोतीत्युक्ताभिक्रमणस्य प्रयाजादि-

[1] मणादेः—**ग. नं. रा.**

पाठसादेश्यमपि द्वेधा यथासंख्यं सन्निधिश्चेति । तत्राद्या'दृब्धिरस्य दब्धो भूयासमि'ति मन्त्र उपांशुयागशेषः । द्वितीया'च्छुन्धध्वं दैव्याय कर्मण' इति मन्त्रः सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणं प्रति शेषः । अनुष्ठानसादेश्यात् पशुधर्मा अग्नी-

---

शेषता "कर्तृगु[1]णे तु कर्मासमवाया"दिति तृतीयाद्यपादीयनवमाधिकरणे व्यक्ता । स्थानं त्वित्यादिना स्थानस्य यद्द्वैविध्यमुक्तं पाठानुष्ठानतोपीति तत्राद्यस्य विभागोदाहरणे आह—**पाठेति । सादेश्यम्** । समानदेशत्वं समानदेशे पाठ्यमानत्वमित्यर्थः । **यथासंख्यं**—यथाक्रमम् । सन्निधिः समीपे पाठः । **आद्यादिति** । यथासंख्याम्नानरूपात्स्थानादित्यर्थः । आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशानुमन्त्रणामन्त्रयोः "अग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भू॰ासं "आग्नीषोमयोरहं देवयज्ययावृत्रहाभूयासमि"त्यनयोर्मन्त्रयोर्मध्ये पठितस्य"दाब्धिरस्य दब्धो भूयासमि"ति मन्त्रस्याग्नेयाग्नीषोमीययागयोर्मध्येऽनुष्ठेयोपांशुयागशेषत्वं "क्रमश्चदेशसामान्यादि"ति तृतीयस्य तृतीयपादे क्रमाधिकरणे चिन्तनादिति भावः । **द्वितीयादिति** । सान्निध्याम्नानरूपस्थानादित्यर्थः । **शुन्धध्वमिति** । तत्रैव तृतयिपादे बलाबलोक्तिप्रस्तावे स्थानसमाख्याधिकरणे तथोक्तेरिति भावः । श्लोकोपात्तानुष्ठानसादेश्यरूपस्थानस्य शेषताबोधकत्वस्थलं दर्शयति - **अनुष्ठानेति । पशुधर्माः** यूपच्छेदनतक्षणादयो धर्माः । सवनीयादिपश्वनुष्ठानापेक्षयाग्नीषोमीयपशोर्यूपच्छेदनाद्यनुष्ठानसान्निधावनुष्ठानादग्नीषोमीयपशुधर्मा एव यूपच्छेदनादयो न सवनीयादिपशुधर्मा इति तृतीयस्य षष्ठे पादे

---

[1] वरणे—ए.

षोमीयं प्रति होतुः[1] चमस इति वैदिकसमाख्यया होतुश्चमसभक्षणशेषता। आध्वर्यवमिति लौकिकसमाख्ययाध्वर्योरवघातादि[2]शेषतेत्याहुः ॥

तत्र विधात्र्या विधावभिधात्र्याश्चेन्द्रादौ विनियोक्त्र्या अपि विभक्तिरूपायाः कर्मत्वकरणत्वादौ रूढत्वात्तत्राप्यस्मदुक्तं नामत्वरूपं श्रुतिलक्षणमस्त्येव ॥

पशुनेति तृतीयोक्तैकत्वस्य तु न [3]स्वार्थकर-

"तुल्यश्च सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषादि"ति सप्तमेधिकरणेऽभिधानादिति भावः ॥

समाख्येत्यर्थोक्तसमाख्याद्वैविध्यस्य विनियोजकत्वस्थळमाह—**होत्रिति**। एतच्च तृतीयस्य पञ्चमे पादे "चमसेषुसमाख्यानादि"त्यधिकरणे व्यक्तम्। **आध्वर्यवमिति**। अवघातादेराध्वर्यवमिति लौकिकी संज्ञा। तयाध्वर्योरवघातादिशेषत्वम् "आख्याचैवं तदर्थत्वादि"ति तृतीयाध्याय तृतीयपादीयषष्ठेधिकरणे दर्शितम् ॥

प्रागुक्तश्रुतिप्रभेदेषु क्वचिदनुमतिमाह—**तत्रेत्यादिना**। श्रुतिप्रभेदेष्वित्यर्थः। विधावित्यस्य [4]इन्द्रादावित्यस्य च रूढत्वादित्यन्वयः। **अस्मादिति**। श्रुतिर्नामेति स्मृत्युक्तादिशा चन्द्रिकायामस्मदुक्तामित्यर्थः। विनियोजकश्रुतिरेकप्रत्ययरूपा एकपदरूपा विभक्तिरूपा चेति यत्त्रैविध्यंतत्र विभक्तिरूपाया विनियोजकश्रुतित्वं संमतमित्युक्तम्। ततोऽवशिष्टं यत्कलपद्वयं तत्रैकप्रत्ययरूपेत्येतत्तावन्निराकरोति—**पशुनेतीति**। अधि-

---

[1] तृच–**ग. नं. रा.** [2] दि पदार्थ–**रा.** [3] स्वोक्त–**ग नं.** [4] चन्द्रा–**ए.**

णत्वेनान्वयः । किंतु पशुरितिप्रथमोक्तैकत्ववत्स्वप्रकृत्यर्थपशुनैव । पशुरेकः पशुः करणमित्येव प्रतीतेः । यजेतेत्यत्रापीष्टसाधनत्वरूपविधौ लिङो रूढत्वात् ॥

पशुना यजेतेत्यत्र पशोः करणत्वे तृतीयेव यागस्येष्टसाधनत्वे लिङ्श्रुतिरेव मानम् । स्वर्गशब्दस्त्विष्टविशेषोपस्थापकः । साधितं चेष्टसाधनत्वं लिङर्थ इति । न तु प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहाररूपपदश्रुतिर्यागस्य कृतिरूपभावनाशेषत्वे मानम् । कृतिसाध्यस्य यागस्य कृतिकारणत्वानुपपत्तेः । फलशिरस्कभावनाकरणत्वं तु फलकरणत्वपर्यवसायि ॥

करणं त्वेतदनुरोधेनैव व्याख्येयामिति भावः । एकपदरूपेत्येतन्निराह—**यजेतेति** । तृतीयेव तृतीयायथेत्यर्थः । यद्यपि लिङ् इष्टसाधनत्व एव मानम् । तथापि विशेषवाचिशब्दसमभिव्याहारे सति विशेषे पर्यवसानस्यान्विताभिधानवादेऽभिधानात् यागस्येष्टसाधनत्वे लिङ्श्रुतिरेव मानमित्युक्तम् ॥

नन्वेवमिष्टस्य लिङैव बोधितत्वात्स्वर्गादिशब्दो व्यर्थ इत्यत आह—**स्वर्गशब्दस्त्विति** । ननु कृतिपर्यायभावनैव लिङर्थो नेष्टसाधनत्वमित्यत आह—**साधितं चेति** । प्रागुक्तं निराह- **नन्विति** । कुत इत्यतः किं यागभावनां प्रति यागस्य करणत्वमुच्यते, अथ स्वर्गभावनां प्रति आद्य आह—**कृतिसाध्यस्येति** । अन्त्य आह—**फलेति** ।

किंच परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं करणत्वम् । न च यागकृतेः स्वर्गकृतिरुद्देश्या । युक्तश्चाक्रिया-रूपस्यापि फलस्य साध्यस्याकाङ्क्षाया साधना-न्वयः । प्रत्युत त्वदुक्तलक्षणमेव प्रकृतिसापेक्ष-प्रत्ययरूपपदश्रुत्यव्यापि । न हि विधिश्रुतेर्विधान-

फलकृतिं प्रति यागस्य करणत्वमभ्युपेत्य फलकरणत्वपर्यवसानमुक्तम् । वस्तुतस्तदेव[1]युक्तमित्याह—**किंचेति** । इदं मे भूयादिति यः परोद्देश-स्तेन प्रवृत्ता या कृतिस्तद्विषयत्वमित्यर्थः । छिदिक्रियोद्देशेन प्रवृत्त-कृतिव्याप्ते कुठारादौ तथा दर्शनादिति भावः । **न चेति** । किं तु स्वर्ग एवोद्देश्य इति वाक्यशेषः ॥

ननु फलकरणयोः स्वर्गयागयोः क्रियाद्वारैव संबन्धो वाच्यः । फलस्य छिदाया इव क्रियारूपत्वाभावात् । अतो भावनाद्वारैवान्वयो वक्तव्य इत्यत आह—**युक्तश्चेति** । किमस्यसाधनमिति वास्य किं साध्यमितिवाकाङ्क्षयेत्यर्थः । यद्वा लिङेष्टसाधनंयाग इति बोधिते किंत-दिष्टमित्याकाङ्क्षयेत्यर्थः । एवं यजेतेत्यत्र लिङेव यागसाधनत्वबोधे मानं न पदश्रुतिरित्युक्तम् । पदश्रुतेरेव मानत्वे परोक्तस्य 'श्रुतिः शब्दोनपेक्ष.[2]श्चे'ति श्रुतिलक्षणस्याव्याप्तिरेव बाधिकेत्याह—**प्रत्युतेति** । **प्रकृतिसापे-क्षेति** । केवलं प्रत्ययमात्रस्य पदत्वाभावात्प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारस्यैव पदत्वोक्तेरिति भावः । एकप्रत्ययादिरूपत्वदुक्तश्रुतिप्रभेदेस्ति निरपेक्षत्वं पदश्रुतावेव नास्तीत्यव्याप्तिमुपपादयति । **न हीति** । यद्वा—ननु सापेक्षत्वं सर्वत्र समानेपि कथमेकप्रत्ययादौ श्रुतित्वानुमतिः पदे त्वसंमतिरित्यत आह—**न हीति** । विनियोगमात्रे शेषशेषिभावबोधमात्रे ॥

[1] वायु—**उ ए.** [2] स्यादिति -**नं. उ.**

मात्रे विनियोक्त्या एकप्रत्ययश्रुतेर्विभक्तिश्रुतेश्च विनियोगमात्रे शब्दान्तरापेक्षास्ति। किं तु प्रतियोगिविशेषोपस्थापन एव। न च यजेतेत्यत्र प्रकृत्या यागस्य गुणता वा प्रत्ययेन भावनायाः शेषिता वोच्यते। येन विनियोगमात्रे नैराकाङ्क्ष्यं स्यात्॥

यदि च समभिव्याहृतशब्दान्यानपेक्षत्वमात्रेण वा पदान्तरानपेक्षत्वमात्रेण वा श्रुतित्वं तर्हि स्वर्गकामो यजेतेति पदद्वयसमभिव्याहारस्याध्वर्यव-

---

ननु—पशुनेत्येकप्रत्ययश्रुतौ पशुप्रातिपदिकापेक्षास्ति, व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ विभक्तिश्रुतिष्वपि प्रकृत्याद्यपेक्षास्तीति[1]भावेन पृच्छायामुत्तर[2]माह—**किंत्वित्यादिना। प्रतियोगिविशेषेति।** करणकारकं किमिति, कुत्रेदंकारकमित्यादिजिज्ञासायां पशुप्रभृतिविशेषोपस्थापन एव तदपेक्षेत्यर्थः। पदश्रुतौ तु स्वार्थोपस्थापन एव सापेक्षमित्यव्याप्तिभिया प्रागुक्तश्रुतिलक्षणं वा त्याज्यम्। अस्मदुक्तदिशा लिङ्श्रुतेरेव मानत्वमुपेत्य पदस्य श्रुतिप्रमाणत्वं वा त्याज्यमिति भावः॥

ननु—प्रकृतिः प्रत्ययो वा शेषित्वादिरूपस्वार्थे नान्यदपेक्षतेतो न लक्षणमव्याप्तमित्यत आह—**न चेति।** पदश्रुतावनपेक्षत्वरूपश्रुतिलक्षणस्याव्याप्तिनिरासाय प्रकारान्तरेणानपेक्षत्वविवक्षायां वाक्यसमाख्ययोरतिव्याप्तिः प्राप्नोतीत्याह—**यदिचेति।** पदश्रुतौ समभिव्याहृतप्रकृतिसापेक्षत्वमेव। न तु तदन्यसापेक्षत्वं वा पदान्तरसापेक्षत्वं वेति भावः। अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्निरासाय प्रकारान्तरेणानपेक्षत्वमाशङ्क्या-

---

[1] तिपृ-**ए.**   [2] रमात्रमा—**ए.**

मौद्गात्रं हौत्रमित्यादप्रकृतप्रत्ययसमाभिव्याहाररूपायाः समाख्यायाश्च श्रुतित्वं स्यात्। न च स्वेतरप्रमाणानपेक्षत्वमात्रेण श्रुतित्वम्। तत्प्रयोजकस्यान्यस्याभावे तस्यैवायोगात्। लिङ्गादेरपि श्रुत्याद्यनपेक्षत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥

यच्च श्रुतेस्त्रित्वमुक्तं तदपि न। सर्वापि श्रुतिरभिधात्र्येव। ज्ञापक एव हि शब्दो न तु कारकः। परन्त्विन्द्रादिश्रुतिरिन्द्रमाभिधत्ते। लिङादिश्रुतिस्तु [1] विधिमित्यर्थभेदमात्रम्। न तु श्रुतेः स्वतो भेदः।

संभवित्वरूपलक्षणदूषणेन निराह—**न चेति**। लिङ्गप्रकरणादेः स्वेतरश्रुत्यादिरूपप्रमाणसापेक्षत्वं यथा तथा प्रमाणान्तरापेक्षाराहित्यं श्रुतित्वमिति नेत्यर्थः। **तत्प्रयोजकस्येति**। शक्तिग्रहव्याप्तिग्रहानपेक्षत्वे प्रत्यक्षत्वं यथा प्रयोजकं तथा स्वेतरप्रमाणानपेक्षतायां प्रयोजकीभूतं श्रुतित्वं किंचिदन्यदेव निर्वाच्यम्। तादृशधर्मस्य च पूर्वोक्तदिशा कस्याप्यभावे स्वेतरप्रमाणानपेक्षत्वस्यैवायोगादसंभवीदं लक्षणमिति भावः। अस्तु वैतल्लक्षणं संभवि तथाप्यतिव्याप्तिरित्याह—**लिङादेरिति**। सर्वश्रुतेरभिधायकत्वे लिङादिश्रुत्यर्थभेदप्रतीत्याप्रवृत्त्यादिकार्यभेदो न स्यादित्यत आह—**परंत्विति**। **विधिमिति**। इष्टसाधनत्वमित्यर्थः ॥

एवं परोक्तश्रुति[2]प्रमाणं निरस्य लिङ्गरूपं प्रमाणमप्यनुमान-

---

[1] धिं द्वितीयादिश्रुतिस्तु कर्मत्वादिकमित्यभिधेयभेदमात्रम्—**ग. नं. रा.**

[2] श्रुतिप्रमाणमप्यनु—**ए.**

सामर्थ्यरूपलिङ्गमपि न स्वरूपेण शेषत्वे मानम् । किं तु वक्ष्यमाणरीत्याऽनुपपद्यमानतयेति । तत्राप्यस्मदुक्तं व्याप्यत्वरूपं लिङ्गत्वमस्त्येव । प्रत्युत परोक्तलक्षणमेवाशक्तिरूपेषु धूमादिषु लौकिकलिङ्गेषु तथा जैमिनिनापि 'लिङ्गदर्शनाच्चे'त्यादि- शबरस्वामिना च "लिङ्गं च दृश्यते

प्रमाणत्वेन संगृहीतमित्याह—**सामर्थ्येति । वक्ष्यमाणेति ।** उत्तरभङ्गे । **अस्मदुक्तमिति ।** लिङ्गं तल्लक्षणमिति स्मृतावुक्तमित्यर्थः । असाधारणधर्मत्वरूपलिङ्गत्वभ्रान्तिनिरासायोक्तं **व्याप्यत्वरूपमिति** ॥

अस्तु भवदुक्तेन परोक्तस्य संग्रहस्तावता सामर्थ्यरूपत्वं लिङ्गत्वमिति परोक्तं किं युक्तमित्यत आह—**प्रत्युतेति ।** यद्वा भवदुक्तं यदि तत्रास्ति तर्हि तदेव लिङ्गत्वमुच्यताम् । किं व्याप्यत्वरूपत्वोक्त्येत्यत आह—**प्रत्युतेति । अशक्तीति ।** सामर्थ्यरूपत्वरहितेष्वित्यर्थः ॥

ननु—वैदिकलिङ्गस्यैवेदं लक्षणम् । न लौकिकलिङ्गस्य । अतस्तत्राव्याप्तिर्न दोषायेत्यत आह—**तथेत्यादि । इत्यादिबहुसूत्रैरिति ।** "पौर्णमास्यां रूपावचनादि"ति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादीयतृतीयाधिकरणे "लिङ्गदर्शनाच्चेत्येकं" गुणसूत्रम् । तथा तत्रैवाध्याये "अयनेषु चोदनान्तरं संज्ञोपबन्धादि"ति तृतीयपादीयचतुर्थाधिकरणे च "लिङ्गदर्शनाच्चे"ति पञ्चमं गुणसूत्रम्, तथा तत्रैव "संस्काराद्वा प्रकरणेकर्मशब्दत्वादि"ति तदुत्तराधिकरणेपि "लिङ्गदर्शनाच्चे"ति गुणसूत्रम्, "तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिङ्गसमवाया' इति सूत्रम्, एवं तत्रतत्र लिङ्गपदोपेतसूत्रमस्तीत्यादिबहुसूत्रैरित्युक्तम् । पौर्णमास्याधिकरणस्थ 'लिङ्गदर्शनाच्चे'ति गुणसूत्रभाष्यवाक्यमनुवदति—**लिङ्गं चेत्यादिना ।** अयमर्थः ।

चतुर्दशपौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्त" इत्यादि बहुभाष्यैर्लिङ्गतया व्यवहृतेषु तत्तदर्थज्ञापकेषु वैदिकलिङ्गेषु चाव्याप्तम् ॥

किंच सामर्थ्यस्य लिङ्गत्वे ऐन्द्र्यादौ तस्य वाक्येन बाधो न स्यात् । स्पष्टयिष्यते चैतत् । परोक्तं वाक्यलक्षणमप्यस्मदुक्तेनाकाङ्क्षादिमत्त्वेन

"य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते, य एवं विद्वानमावास्यां यजत" इति वाक्यद्वयं प्रकृताग्नेयादिषड्यागानां त्रिशस्त्रिश एकीकृत्यानुवादकमुत कर्मान्तरविधायकमिति संशये कर्मान्तराविधायकमिति प्राप्ते द्रव्यदेवताख्ययागरूपाभावेनापूर्वकर्मविध्ययोगादाग्नेयादिषड्यागानुवादकमित्युक्तेर्थे हेत्वन्तरं लिङ्गदर्शनाच्चेति । यदीदं कर्मान्तरविधायकं तर्हि पञ्चदशत्वापत्त्या चतुर्दशपौर्णमास्यामाहुतयस्त्रयोदशामावास्यायामित्यस्य भङ्गः स्यात् । अतश्चतुर्दशत्वादिसंख्यारूपज्ञापकदर्शनान्न कर्मान्तरविधिरिति । आदिपदेन लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति । "त्रिंशद्वर्षाणि दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेते"त्यादिदाक्षायणय[1]धिकरणस्थगुणसूत्रभाष्यं गृह्यते ॥

ननु—तत्र सर्वत्र लिङ्गशब्दस्य ज्ञापकार्थत्वेपीह शेषशेषिभावे प्रमाणभूतं लिङ्गं सामर्थ्यरूपमेवास्तु दोषाभावादितिवादिनं प्रत्याह—**किंचेति** । **ऐन्द्र्यादौ** । इन्द्रादिप्रतिपादकमन्त्रे । **स्पष्टयिष्यत इति** । उत्तरभङ्ग इति भावः । एवं श्रुतिलिङ्गरूपप्रमाणद्वयं निरस्य वाक्यप्रमाणमपि किंचिद्विशेषणवैशिष्ट्ये सति संमतमेवेत्याह—**परोक्तमिति** । **अस्मदुक्तेनेति** । एतत्परिच्छेदादावुक्तेत्यर्थः । कुतो विशेषणीयमित्यत-

---

[1] णाद्यधि–उ. नं. ए.

विशेषणीयम् । न हि परस्परमाकाङ्क्षादिरहितः कुण्डमजाजिनमित्यादिपदसंघातोपि वाक्यम् । परोक्तं प्रकरणलक्षणमप्ययुक्तम् । साकाङ्क्षवाक्यसदर्भे इवाकाङ्क्षायां प्रकरणशब्दाप्रयागात् । वैकृतभावनाया वा वैकृतापूर्वस्य वेतिकर्तव्यताकाङ्क्षावशाद्यः प्राकृताङ्गान्वयस्तस्यापि प्राकरणिकत्वापाताच्च ॥

आह—**न हीति** । कुण्डमजाजिनं दशदाडिमानि षडपूपा इत्यादिपदसङ्घात इत्यर्थः । "इति कर्तव्यताकाङ्क्षा प्रक्रिया द्विविधा च से" त्युक्तं निराह—**परोक्तमिति** । **साकाङ्क्षेति** । परस्पराकाङ्क्षायुक्तवाक्यसंदर्भ इत्यर्थः । तथास्मन्मत इव साकाङ्क्षवाक्यसंदर्भ एव प्रकरणं वाच्यमिति भावः । प्रयोगे विप्रतिपन्नं प्रत्यतिव्याप्तिरूपदोषान्तरमाह—**वैकृतेति** । सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविकृतियागसंबन्धिन्या भावनाया इति भट्टमतेनोक्तं । तन्मते प्रयत्न[1] पर्यायभावनाया एव लिङाद्याख्यातार्थत्वात् । प्राभाकरमते चापूर्वस्यैव लिङाद्यर्थत्वादाह—**वैकृतापूर्वस्य वेति** । **आकाङ्क्षेति** । कथं भावयेदिति वा कथमपूर्वं कार्यमिति वा जायमानाकाङ्क्षावशादित्यर्थः । **प्राकृतेति** । "यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायां पौर्णमास्यां वाच्युतो भवती"त्यादिवाक्योक्ताग्नेयादिप्रकृतियागसंबन्ध्यवघाताद्यङ्गान्वयः प्रकृतिवद्विकृतिः कार्येति चोदकवाक्यलब्धोन्वयः । सोपि प्राकरणिकः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । सप्तमाष्टमयोस्तस्यातिदेशिकत्वाङ्गीकारादिति

---

[1] त्नापरपर्याय—उ. त्नपर्याय—ए

ननूभयाका[1]ङ्क्षाकृतान्वयवन्ति वैकृताङ्गानि । न तु प्राकृताङ्गानि । तेषां प्राकृतभावनया निराकाङ्क्षत्वादिति चेन्न । वैकृतभावनायाः स्वप्रकरणस्थाङ्गान्वयस्याप्य[2]प्रामाणिकत्वापातात् । तस्याः क्लृप्तोपकारैः प्रथमान्वितैः प्राकृतैरङ्गैर्निराकाङ्क्षत्वात् । उक्तं हि वार्तिके—

"क्लृप्तोपकारसापेक्षाः प्रथमं प्राकृतैः सह ।
संबध्यन्ते समीपस्थं विकाराः प्रोज्झ्यचोदितम्" ॥

इति ।

भावः । नष्टाश्वदग्धरथवदेव परस्परनियमः सिद्ध इत्यादिप्रकरणाधिकरणवार्तिकाद्यनुरोधेनातिव्याप्त्युद्धारमाशङ्क्याव्याप्तिदोषेण निराह-**नन्वित्यादिना । अप्रामाणिकत्वापातादिति ।** विकृतियागभावनाप्रकरणप्रमाणकत्वं न स्यादित्यर्थः ॥

कुत इत्यतो वैकृतभावनाया निराकाङ्क्षत्वात्तत्सान्निधावाम्नातकातिपयाङ्गस्य प्रकृतावभावेन क्लृप्तोपकारकतया भावनान्वयोपयुक्ताकाङ्क्षावत्त्वेनान्यतराकाङ्क्षयैव वैकृताङ्गानां वैकृतभावनयान्व[3]येन त्वदुक्तोभयाकाङ्क्षाकृतान्वयाभावादिति भावेनाह—**तस्या इति । क्लृप्तेति ।** क्लृप्तोपकाराणि प्राकृताङ्गानि वैकृतानि तु न क्वाप्यन्यत्रान्वितानीत्यक्लृप्तोपकरणानि । तथा च विकाराः विकृतियागसम्बन्धिभावनाक्लृप्तोपकारैः प्राकृताङ्गैराकाङ्क्षासहिताः सत्यः समीपस्थं चोदितं विहितमप्यङ्गं प्रोज्झ्यत्यक्त्वा प्राकृतैरेवाङ्गैः सह प्रथमं संबध्यन्त इत्यर्थः ॥

---

[1] क्षा प्रकरणं तत्र च वैकृतभावनैव साकाङ्क्षा न तु प्र–**ग. नं. रा.** [2] प्राकरणिक–**ग. नं. रा.** [3] तान्वयेन–**उ. प.**

यदि च वैकृतभावनायाः प्राकरणिकाङ्गरूपाकाङ्क्षणीयान्तरं दृष्ट्वेतिकर्तव्यताकाङ्क्षोत्थाप्यते तर्हि प्राकृताङ्गानामपि चोदनापादितवैकृतभावनाकाङ्क्षणीयान्तरं दृष्ट्वा प्रयोजनाकाङ्क्षोत्थाप्यताम् । अस्मत्पक्षे तु प्राकृताङ्गवाक्यानां वैकृतप्रधानवाक्यस्य चैकसन्दर्भत्वाभावान्न विकृतौ प्राकृताङ्गान्वयस्य प्राकरणिकत्वापातः ॥

ननु—विकाराणां वैकृताङ्गे स्वारसिकाकाङ्क्षाभावेप्युत्थापिताकाङ्क्षा रक्तपटादिस्थळ इव सेत्स्यति । तथाचैकस्य स्वरसाकाङ्क्षाऽपरस्यतूत्थापितेत्यन्योन्याकाङ्क्षाद्वयोरप्यस्तीति न वैकृताङ्गानामप्राकरणिकत्वापत्तिरिति शङ्कामनूद्य प्रतिबन्द्या प्रागुक्तातिव्याप्तिदोषेणैव निराह—**यदि चेत्यादिना** । प्राकृताङ्गानामपि प्रयोजनाकाङ्क्षोत्थाप्यतामित्यन्वयः । तत्र बीजं चोदनेति । प्रकृतिवद्विकृतिः कार्येत्यतिदेशरूपचोदकवाक्यापादितं विहितस्यैवाङ्गाकाङ्क्षोदयाद्वैकृतविध्यापादितामिति वा यद्वैकृतभावनाया आकाङ्क्षणीयान्तरमवघातादि तद्दृष्ट्वेत्यर्थः । वैकृतभावना प्राकृताङ्गान्यपेक्षत इति प्राकृताङ्गानां प्राकृतभावनायां क्लृप्तोपकारतया वैकृतभावनया स्वरसाकाङ्क्षाभावेप्युत्थापिताकाङ्क्षा कल्प्यताम् । तथा च तत्राप्युभयाकाङ्क्षावशादेवान्वय इत्यातिदेशकाङ्गानामपि प्राकरणिकत्वापात इति प्रागुक्तदोष एव स्थिर इति भावः । साकाङ्क्षवाक्यसन्दर्भः प्रकरणमिति पक्षेप्येषदोषः सम इत्यत आह—**अस्मदिति** ॥

नन्वेवं कथं तर्हि "असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थत्वादि"तितार्तीयप्रकरणाधिकरणे दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजादेश्चाकाङ्क्षारूपप्रकरणे नाङ्गाङ्गिभावकथनमित्यतो नैवं तदधिकरणार्थः किन्त्वस्मदुक्तप्रकरणे-

21*

यथा च—पदार्थयोरन्योन्यान्वये आकाङ्क्षादिमत्पदसङ्घातरूपं वाक्यं प्रमाणम्, नाकाङ्क्षामात्रम्। तथा प्रकरणाधिकरणव्युत्पादिते वाक्यार्थयोः प्रकरणतदुपकारकयोरन्योन्यान्वयेप्याकाङ्क्षादिमद्वाक्यसङ्घातरूपमस्मदुक्तं प्रकरणमेव प्रमाणम्। नत्वाकाङ्क्षामात्रम्। तस्य योग्यतादिवदन्वयबोधकशब्दविशेषणमात्रत्वेन स्वयमन्वयाबोधकत्वात्॥

एवं प्रकरणान्तराधिकरणव्युत्पादिते भिन्नवाक्यसन्दर्भप्रतिपाद्ययोर्नित्याग्निहोत्रमासाग्निहोत्रयोर्भेदेप्यस्मदुक्तप्रकरणस्य भेद एव प्रमाणम्। न तु परोक्तप्रकरणस्य। आकाङ्क्षितप्रधानकर्मभेदा-

---

नैवाङ्गाङ्गीभावनिर्णय इति सदृष्टान्तमुपपादयति—**यथा चेति**। गामानयेत्यादौ गोरूपानयनरूपपदार्थयोरित्यर्थः। **वाक्यार्थयोरिति**। यदाग्नेयादिवाक्यार्थसमिधादिवाक्यार्थयोरित्यर्थः। **करणेति**। दर्शादिरूपकरणसमिद्यागादिरूपतदुपकारकयोरित्यर्थः। कुतो नेत्यत आह—**तस्येति**। आकाङ्क्षामात्रस्येत्यर्थः। **योग्यतावत्**। योग्यतासत्तिवत्॥

नन्वेवमपि द्वितीये प्रकरणान्तरे "प्रयोजनान्यत्वमि"ति तृतीयपादीयैकादशाधिकरणे "कुण्डपायिनामयने उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोती"ति सत्रस्थमासाग्निहोत्रस्य "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती"ति वाक्योक्तनित्याग्निहोत्रादन्यत्वं मीमांसकाभिमतेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाभेदरूपप्रकरणभेदादेवोपपाद्यते तत्कथमुपपाद्यतामित्यतोस्मत्पक्ष एवोपपद्यते न परमत इत्याह—**एवमिति**। **परोक्तप्रकरणस्येति**।

त्पूर्वमितिकर्तव्यताकाङ्क्षाभेदस्यासिद्धेः ॥

एवं प्रकरणार्थयोरन्योन्यान्वयेप्याकाङ्क्षादिमत्प्रकरणसन्दर्भरूपं स्थानं प्रमाणम्। अत एवावान्तरप्रकरण[1]गतस्यापि प्रयाजादेर्महाप्रकरणिना दर्शादिना शेषतयान्वयः। अन्यथा स न

भेद इत्यनुषङ्गः। तत्र हेतुराकाङ्क्षित्रिति। इतिकर्तव्यतामपेक्षमाणानि प्रधानकर्माणि। तथा च तादृशप्रधानकर्मणां भेदे सति कर्मभेदनिबन्धन इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाभेदः कर्मभेदात्प्रागसिद्धः स [2]न कथं कर्मभेदहेतुः स्यात्। अन्यथा कर्मभेदे सिद्धे इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाभेदसिद्धिः तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेरिति भावः।

'स्थानं तुल्यदेशत्वं पाठानुष्ठानतो द्विधे' ति परोक्तस्थानप्रमाणं च निराह—**एवमिति**। आकाङ्क्षादिमादिति प्रकरणविशेषणम्। यागप्रकरणं यागस्याङ्गभूतमपेक्षते अङ्गप्रकरणमप्यङ्गस्य शेषिभूतमपेक्षते इत्याकाङ्क्षादिमत्प्रकरणेत्युक्तम्। तथा च यागप्रकरणाङ्ग[3]प्रकरणादिसन्दर्भरूपं स्थानं तादृशप्रकरणार्थयोरन्योन्यान्वये मानमित्यर्थः। [4]तदेवाह—**अत एवेति**। उक्तसन्दर्भरूपस्थानस्य प्रकरणद्वयार्थान्वये मानत्वादेव प्रयाजप्रकरणं दर्शपूर्णमासप्रकरणं चान्योन्याकाङ्क्षावदिति तदुभयसन्दर्भरूपस्थानप्रमाणेन तयोरङ्गाङ्गीभावेनान्वय इत्यर्थः। **अन्यथेति।** अस्मदुक्तस्थानस्य तत्रामानत्व इत्यर्थः। न च पूर्वोक्तदिशा दर्शादिप्रकरणप्रमाणात्सा सेत्स्यतीति युक्तम्। प्रकरणद्वयसन्दर्भरूपस्थानस्यात्रार्थेऽमानत्वे द्वयोरपि प्रधान[5]प्रकरणित्वापातेन दर्शादेः प्रयाजादेश्चा-

---

[1] णवतोपि—ग. नं. रा.　[2] सन् क—ड. ए.　[3] मन्त्र—ए.　[4] तत्र हेतुमा—ए.　[5] प्राकरणिकत्वा—ए.

सिध्येत् । स्थानस्य महाप्रकरणत्वे च प्रकरणमपि महावाक्यं स्यान्न तु वाक्यात्पृथक्। दर्शनस्थानस्थस्याप्यभिक्रमणादेर्दर्शा[1]नन्वयस्तु प्रयाजप्रकरणेन दर्शस्थानबाधात् ॥

उक्तं च मीमांसकैरपि—यथा वाक्यद्वयानुसन्धानसंपन्नं पृथक् तथा प्रकरणद्वयानुसन्धानसंपन्नं स्थानमिति ॥

न्योन्यान्वय एव स्यात् । प्रकरणप्रमाणस्य तु अवघातादिशेषतोदाहरणं अवान्तरेत्युक्तिरपि वास्तवाभिप्रायेणेति तात्पर्यात् । स्थानस्य पृथक्त्वाभावशङ्कामनूद्य प्रतिबन्द्या निराह—**स्थानस्येति** ॥

नन्वेवं भवदुक्तस्थानस्यापि प्रमाणत्वे दर्शप्रतिपादकप्रकरणजातरूपस्थाने अभिक्रामं जुहोतीति श्रूयमाणमभिक्रमणमवान्तरप्रकरणेन प्रयाजाङ्गं न स्यात् स्थानप्रमाणेन दर्शाङ्गस्यैव संभवादित्यत आह—**दर्शस्थानस्थस्यापीति** । **बाधादिति** । प्रकरणापेक्षया स्थानस्य दुर्बलत्वादिति भावः ॥

ननु प्रकरणद्वयार्थयोरन्योन्यान्वये तदनुसन्धानरूपं स्थानं मानमित्येतन्न परसंमतमित्यत आह—**उक्तं चेति** । स्थानं पृथक्प्रमाणमित्येतदुक्तं चेत्यर्थः । **स्थानमितीति** । पृथगित्यनुकर्षः ॥

नन्वस्त्वेकत्र पठितप्रकरणद्वयानुसंधानस्य भवदुक्तस्थानत्वेन मानत्वम् । यथासङ्ख्याम्नानपाठसादेश्यानुष्ठानसादेश्यानां तु कथमित्यतो

---

[1] र्शान्व—ग. दर्शनान्व—नं.

समानदेशत्वादिकमपि शेषशेषित्वे स्थानतया न प्रमाणम् । स्थानत्वेन त्वदभिप्रेते यथासंख्याम्नानं संनिध्याम्नानं चेति द्विविधपाठसादेश्येऽनुष्ठानसादेश्ये चानुगतस्यैकस्य स्थानत्वस्याभावात् । ग्राहकसन्निध्याम्नानरूपप्रकरणस्य [1] समभिव्याहाररूपप्रकरणस्य समभिव्याहाररूपवाक्या-

नैतेषां स्थानप्रमाणत्वम्, किं तु मानान्तरत्वमेवेत्याह—**समानदेशत्वादिकमिति ।** द्विविधसमानदेशत्वेत्यर्थः । अनुष्ठानसादेश्यमादिपदार्थः । न प्रमाणमित्यस्य किंत्वित्यादिनान्वयः । **एकस्येति ।** स्थानं तु तुल्यदेशत्वमिति प्रागुक्तं तु नानुगतम् । शब्दसाम्यमात्रस्यातिप्रसङ्गित्वादिति भावः । कथं चिदनुगमेप्यतिव्याप्तिर्वाक्यप्रकरणयोः स्यादित्याह—**ग्राहकेति ।** दर्शादिजन्यापूर्वं ग्राहकमुच्यते तत्प्रतिपादकलिङ्गाद्युपेतवाक्यसन्निध्याम्नानरूपेत्यर्थः । **समभिव्याहारेति ।** यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ पदद्वयादिसमभिव्याहारस्थले पदानामन्योन्यसान्निध्याम्नानस्य सत्त्वादिति भावः । किन्त्वित्यस्य प्रमाणान्तरतयेत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तत्रयम् नामधेयत्व इत्यादि । आद्यस्य चतुर्थपादे "अपि वा नामधेयं स्या"दित्यधिकरणे उद्भिदा यजेतेत्यादौ उद्भिच्छब्दस्योर्ध्वं भिनत्तीति व्युत्पत्त्या खनित्रादिरूपगुणविधित्वे उद्भिदा यागं कुर्यात् यागेन च स्वर्गं भावयेदिति वाक्यभेदप्रसङ्गात् उद्भिच्छब्दो यागनामधेयमित्युक्तम् । तथा तत्रैवाग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र किमग्नये होत्रं हविरस्मिन्निति व्युत्पत्त्योप-

[1] समभिव्याहाररूपप्रकरणस्य एतन्नास्ति—**ग. नं. २१.**

देश्च सन्निध्याम्नानरूपत्वाच्च । किं तु नामधेयत्वे वाक्यभेदतत्प्रख्यतद्व्यपदेशादिवद्द्वैतीये कर्मभेदेऽ-

सर्जनीभूताग्निरूपदेवताख्यगुणविधिः किं वा कर्मनामधेयमग्निहोत्र-पदमिति संदेहे गुणविधिरिति प्राप्ते कर्मण्यग्निदेवतासंबन्धप्रख्याप-कस्या 'ग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोती'तिशास्त्रस्य सत्त्वेन तत्प्रख्यापकशास्त्रप्राप्ताग्निसंबन्धेन निमित्तेनाग्निहोत्रमितिनामधेयमित्युक्तम् 'तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमि'त्यधिकरणे । तथा तत्रैव 'श्येनेनाभिचरन्यजेत यथा वै श्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्त' इति वाक्ये श्येनरूपगुणविधिरुत कर्मनामेति विशये पक्षिविशेषे रूढत्वा-च्छ्येनशब्देन गुण एव विधीयत इति प्राप्ते यथा वा इति वाक्यशेषे प्रसिद्धश्येनेन व्यपदेशः कर्मणोस्तीति तद्बलेन श्येन इव श्येन इति श्येनशब्दो यागनामधेयमित्युक्तमिति वाक्यभेदतत्प्रख्यतद्व्यपदेशादिव-दित्युक्तम् । आदिपदेन वा(जि)जपेयनयोक्तविरुद्धत्रिकद्वयापत्तिर्ग्राह्या । द्वैतीये द्वितीयाध्यायप्रतिपादिते कर्मभेदे शब्दान्तराभ्याससङ्ख्यागुण-प्रकरणनामधेयानि षट्प्रमाणान्युक्तानि । तत्र यजतिददातिजुहोति चोदनासुयज्यादिधातुभेदरूपेण शब्दान्तरेण यागदानहोमानां भेदः 'शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वादि'ति द्वितीयपादीयाद्यनयेऽभि-हितः । तत्रैव पादे समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्यादिविधिषु यज-तीति पञ्चकृत्वः श्रवणरूपाभ्यासेन समिधादिप्रयाजादीनां भेदः 'एक-स्यैव पुनः श्रुतिविशेषादनर्थकं हि स्यादि'ति नयेऽभिहितः । 'सप्तदशप्रा-जापत्यान् पशूनालभत' इत्यत्र द्रव्यदेवतासबन्धभेदिन्या सप्तदशसंख्यया-द्रव्यदेवतासंबन्धानुमेययागानां भेदः 'पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यादि'तिनये कथितः । अथैष ज्योतिरित्यादिवाक्येषु ज्योतिरित्यादि-

भ्यासादिवत्पाञ्चमिके क्रमे पाठादिवच्च प्रमाणा-

नामधेयेन तन्नामकयागस्य प्रकृतज्योतिष्टोमयागाद्भेदः "संज्ञाचोत्पत्तिसंयोगादि"त्यत्रोक्तः। "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्योवाजिनमि"त्यत्रामिक्षारूपगुणान्तरावरुद्धे यागे निवेशमलभमानेन वाजिनगुणेन वाजियागस्यामिक्षायागाद्भेदः "गुणश्चापूर्वसंयोग" इत्यत्रोक्तः। तत्रैव तृतीयपादे नित्याग्निहोत्रान्मासाग्निहोत्रस्य प्रकरणान्तररूपप्रमाणेन "प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यमि"त्यत्रोक्त इत्यभ्यासादिवदित्युक्तम्। शब्दान्तरापेक्षाया अभ्यासादिर्यथा पृथक्प्रमाणं तथेत्यर्थः। पाञ्चमिके पञ्चमाध्यायप्रतिपादिते कर्मणां पौर्वापर्यरूपे क्रमे श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानमुख्यक्रमभेदात् षट्प्रमाणान्युक्तानि। तत्रा"ध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयती"त्यादौ श्रुत्यादावुक्ता श्रुत्या ग्रहपत्यादीनामुन्नेत्रन्तानां दीक्षाक्रमः "श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यंतत्प्रमाणत्वा"दित्याद्याधिकरणेऽभिहितः। अग्निहोत्रं जुहोति यवागुं पचतीत्यादौ होमद्रव्यनिष्पत्त्यर्थं यवागुपाकप्रयोजनरूपेणार्थेन पाकहोमयोः पौर्वापर्यरूपः क्रमः "अर्थाच्चे"ति नये कथितः। समिधोयजतीत्यादिविधिविहितानां प्रयाजादीनां पाठक्रमात्क्रमः "क्रमेण वा नियम्येतक्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वादि"ति नयेऽभिहितः। वाजपेये प्राजापत्यानां पशूनां प्रतिपश्वावर्तनीयेषूपाकरणविनियोजनादिषूपाकरणे यत्किंचित्पशुमारभ्य यत्र क्वच समापिते सति तेनैव प्रवृत्तक्रमेण नियोजनादयः कार्या इति "प्रवृत्त्या तुल्यकालानां [1]तदुपक्रमादि"त्यत्रोक्तसाद्यस्क्रनामके क्रतौ सह पशूनालभते इति श्रुत्या सवनीयस्थान एवाग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्याख्यपशुत्रयस्यापि सह कर्त-

[1] गुणानामित्यापिस्यात्.

न्तरतया अस्थानरूपस्यापि तस्य प्रकरणाद्दुर्बल-त्वनियमस्त्ववाक्यरूपस्यापि पाञ्चमिकस्य पाठस्य लिङ्गरूपादर्थाद्दौर्बल्यनियमवद्युक्तः ॥

उक्तं हि—"श्रुत्यर्थपाठस्थानमु[1]ख्याप्रवृत्तीनां समवाये परदौर्बल्य"मिति ॥

ख्यतया पाशौ सवनीयस्थानेन प्रथमं सवनीयपशोरुपाकरणमनन्तरमग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोरिति स्थानेन क्रमः "स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगादि" त्यत्रोक्तः। तथा दर्शे पुरोडाशसान्नाय्ययोर्मुख्यक्रमेण प्रयाजशेषाभिघारणक्रम इति "मुख्यक्रमेण वाङ्गानां तदर्थत्वादि"त्यत्रोक्तः। तथा[2] त्र यथा श्रुत्यर्थापेक्षया पाठादेः प्रमाणान्तरता तथेत्यर्थः। व्यक्तमेतत्सर्वं गुरुपादकृतन्यायाध्वदीपिकायाम् ॥

ननु—समानादेशत्वादेः स्थानरूपप्रमाणत्वाभावे "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादि"ति सूत्रोक्तं स्थानस्य प्रकरणाद्दुर्बलत्वं न स्यात्। तथाचाभिषेचनीयनामक सोमयागसन्निध्याम्नातविदेवनादीनां सन्निध्याम्नानरूपस्थानबाधेन प्रकरणबलेन राजसूयनामकसर्वकर्माङ्गताभङ्गप्रसङ्गादित्यत आह—**अस्थानेति**। **तस्येति**। समानदेशत्वादेः। **लिङ्गरूपादर्थादिति**। पञ्चमे "क्रमकोपोर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्चे"ति चतुर्थपादीयाद्यनये तथोक्तेः। अन्यथा पाठक्रमस्यैवानुरोधे होमानन्तरमेव यवागूपाकापत्तेरिति भावः। **उक्तं हीति**। अर्थादिना पाठादेर्बाध इत्येतन्न्यायरत्नमालायामुक्तमित्यर्थः। एवं परोक्तं स्थानप्रमाणं निरस्य "समाख्या यौगिकी संज्ञा-

[1] ख्यप्र—**नं.** [2] तथा इति नास्ति—**उ. ए.**

अस्मदुक्ता समाख्यापि परेषामपि तावत्प्रमाण मेव । अन्यथा—

"मैत्रायणीयशाखायां दात्रुपक्रमतोऽप्यृते ।
कर्माङ्गत्ववशादेव दातुरिष्टिः प्रतीयते" ॥

इत्यादौ मैत्रायणीयशाखास्थनिर्णीतवाक्यान्तरेण सन्दिग्धतैत्तिरीयशाखास्थाश्वप्रतिग्रहेष्ट्यादिवाक्यार्थनिर्णयोक्तययोगात् ॥

नापीयं लिङ्गाद्यन्तर्गतेति पृथगेव । परोक्तयौगिकशब्दे तु समा चासावाख्येत्यवयवार्थोऽस्मदुक्तसमाख्यायामिव नानुगतः ॥

किंचेयं श्रुतिरेव । अन्यथा 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालः वैश्वदेव्यामिक्षे'त्यादौ यौगिकानामाग्नेयादिशब्दानामग्न्यादेर्देवतात्वे श्रुतित्वं न स्यात् ।

लौकिकी वैदिकी च से'त्युक्तसमाख्यां च निरसितुं स्वोक्तसमाख्या परसम्मतेति तावदाह—**अस्मदिति**। अन्यत्र तत्समोक्तिस्तु समाख्येत्यस्मदुक्तेत्यर्थः। **मैत्रायणीयेति**। व्याख्यातमेतत्पूर्वभङ्गे। **नापीयमिति**। इयमस्मदुक्ता समाख्या लिङ्गवाक्याद्यन्तर्गतापि न भवतीति पृथगेव प्रमाणमित्यर्थः। समाख्याशब्दावयवार्थपर्यालोचनयाप्यस्मदुक्ता समाख्यैव समाख्याशब्दार्थत्वेनायाति न तु परोक्ता समाख्येत्याह—**परोक्तयौगिकशब्दे त्विति**। होतृचमसं आध्वर्यवमित्यादिशब्देष्वित्यर्थः। सम्यगाख्येत्यस्तु व्युत्पत्तिरिति वदन्तं प्रत्याह—**किंचेति**। इयं परोक्तयौगिकसंज्ञारूपसमाख्येत्यर्थः। अस्तु को दोष इत्यत आह—

समाख्यात्वमेव च स्यात्। समाख्या च सर्व-जघन्येति चतुर्थीश्रुतितो मन्त्रवर्णाच्च दुर्बला स्यात्। तच्च—

"तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः।
देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलं तु परंपरम्" ॥

इति वार्तिकविरुद्धम् ॥

नन्वाध्वर्यवमित्यत्र प्रातिपदिकेनाध्वर्युस्वरूप-मुक्तम्। प्रत्ययेन त्ववघातादिः। तयोः संबन्धस्तु न कस्यचिद्वाच्यः। स तु वाक्ये पदार्थानां संबन्ध इव समभिव्याहारगम्यः। यौगिकशब्दानां संबन्धानभिधायित्वात्। यथोक्तम्—

"पाकं तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोप्यकः।

समाख्या चेति। **सर्वेति।** श्रुत्यादिसर्वप्रमाणापेक्षया दुर्बलेत्यर्थः। अस्तु दुर्बलेत्यत आह–**तच्चेति।** दौर्बल्यमित्यर्थः। तत्रेति श्रवणादत्रेति योज्यम्। आग्नेयोष्टाकपाल इत्यादौ तद्धितेनाग्नेर्ढगिति देवतायां ढक्स्मरणात्। "विष्णवे शिपिविष्टाय श्रिते चरुं निर्वपेदि"त्यादौ चतुर्थ्या अग्निर्ज्योति-रग्निःस्वाहेत्यादिमन्त्रवर्णेनाग्निहोत्रादौ देवतासंगतिरित्यर्थः। **परं परं** पश्चात्तनंपश्चात्तनमित्यर्थः ॥

आग्नेयमित्यादौ श्रुतित्वमेव वाच्यम् न समाख्यात्वं तस्याः संबन्धाबोधकत्वादिह च देवतासंबन्धस्य शब्दतः प्रतीतेरिति शङ्कते—**नन्विति।** कुत एवमित्यत आह—**यौगिकशब्दानामिति।** पाचकशब्दाभिप्रायेणाह–**पाकं त्वित्यादि।** **अक इति।** ण्वुल्तृचा-

पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित् "॥ इति। आग्नेय इत्यादौ तु देवतार्थ एव तद्धित-विधिरिति चेन्न। तद्धितेन देवतामात्रोक्तावप्यग्निदेवतेत्यस्य समभिव्याहारगम्यत्वात्। आध्वर्यवमित्यत्राप्यध्वर्योरिदमिति संबन्धार्थ एव तद्धितविधेश्च॥

किंच यजेतेत्यत्र यागभावनयोः संबन्ध इव आध्वर्यवमित्यत्रापि संबन्धे प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहाररूपपदश्रुतेः प्रमाणत्वान्न स्थानाद्दुर्बलत्वम्॥

विति सूत्रे कर्तरि विहितण्वुल्प्रत्ययस्य युवोरनाकावित्यकादेशे सति प्रत्ययस्थाने प्राप्तस्य प्रत्ययत्वात्प्रत्ययरूपोक इत्युक्तम्॥ यद्वा प्रत्ययः—प्रत्ययादेश इत्यर्थः। **देवतार्थ एवेति।** 'सास्यदेवते' त्यधिकृत्या 'ग्नेर्ढगित्या' दितद्धितनामकप्रत्ययविधानादिति भावः। आग्नेयमित्यादावपि समाख्यास्थळतौल्यमाह — **तद्धितेनेति।** समाख्यायामपि श्रुतितौल्यमाह—**आध्वर्यवमित्यत्रापीति। तद्धितेति।** तस्येदमित्यणप्रत्ययरूपताद्धितविधानादिति भावः। समाख्यायाः समभिव्याहारत्वेन मानत्वे बाधकान्तरं चाह—**किंच यजेतेत्यत्रेति। दुर्बलत्वमिति।** समाख्याया इति योज्यम्। तथाच पौरोडाशिकसमाख्यायुक्ते दर्शपूर्णमासकाण्डे सान्नाय्यपात्रशुन्धनक्रमे समाम्नातस्य शुन्धध्वमिति मन्त्रस्य समाख्याप्राप्तं पुरोडाशपात्राङ्गत्वं बाधित्वा स्थानप्रमाणेन सान्नाय्यपात्राङ्गत्वं क्रमसमाख्याविरोधाधिकरणे यद्वर्णितं तद्विरुध्येतेति भावः॥

यदि चाध्वर्यवादिशब्दैः संबन्धसामान्यस्यैवोक्तेर्न शेषशेषितायां श्रुतित्वम्, तर्हि संबन्ध वाचिन्याः षष्ठ्या दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र शेषत्वे यजमानस्ययाज्येत्यत्र शेषित्वे च श्रुतित्वं न स्यात्। तथा—

"संबन्धमात्रमुक्तं तु श्रुत्या धात्वर्थभावयोः।
तदेकांशनिवेशे तु व्यापारोस्या[1]विरोधतः" ॥

इति वार्तिकोक्तेर्यजेतेतिपदश्रुतेर्यागभावनयोः शेषशेषित्वे च श्रुतित्वं न स्यात्। तच्चेष्यते। अथ–योग्यतावशेन षष्ठ्यादिरेव शेषशेषित्वे पर्यवस्यतीति श्रुतित्वं तर्हीहापि तथास्तु।

संबन्धमात्रे श्रुतित्वेपि न शेषत्वादिबोधरूपविनियोग इति शङ्कामनूद्य निराह—**यदि चेति।** **षष्ठ्या इत्यादि।** एतच्च श्रुतिप्रभेदोक्तिप्रस्ताव एवास्माभिर्विवृतम्। तथाच तद्व्युत्पादकसन्निपात इत्याद्यधिकरणविरोध इति भावः। तथेत्यस्य यजेतेति पदश्रुतेः श्रुतित्वं न स्यादित्यन्वयः। **श्रुत्येति।** प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहाररूपदश्रुत्येत्यर्थः। **भावयोः।** भावनयोरित्यर्थः। **तदेकांशेति।** क्रियाकरणत्वरूपैकांशनिवेशे तु अस्याः श्रुतेरित्यर्थः। श्रुतित्वं न स्यादित्यत्र तर्हीत्यापादकानुकर्षः। परमुखेनैव समाधानं वाचयित्वा समं ममापीत्याह—**अथेति।** **इहापीति।** आध्वर्यवमित्यादिसमाख्यास्थलेपीत्यर्थः। नन्विहापि तथास्त्वित्ययुक्तम्। तथात्वे समाख्यायाः श्रुतिरूपतापत्त्या समाख्याबाधेन स्थानप्रमाणब[2]लात्सान्नाय्यपात्राङ्ग-

[1] न विद्यते-ग. नं. रा. [2] बाधा -उ. नं.

शुन्धत्वं दैव्याय कर्मण इति शोधनमन्त्रे पौरोडाशिकमिति यौगिकसंज्ञा तु लौकिकत्वाद्वैदिकेन सान्नाय्यपात्रसन्निधानेन बाधिता। वैदिक्यास्तु न सन्निधानमात्रेण बाधः ॥

अत एवोक्तं [1] नयविवेके—"समाख्या पौरुषेयी सन्निध्यादिकं कल्पयन्ती विप्रकृष्टे"ति। वैदिकाविरोधिलौकिक्यपि प्रमाणमेवेति न समाख्याधिकरणविरोधः ॥

तस्मान्न मीमांसकोक्तं श्रुत्यादिलक्षणं युक्तम्। किं तु टीकोक्तमेव ॥

परोक्तश्रुत्यादिलक्षणभङ्ग ॥ ८० ॥

त्वं शुन्धनमन्त्रस्य न स्यात् किंतु पुरोडाशपात्राङ्गतैव स्यादित्यत आह—**शुन्धध्वमिति**। **लौकिकत्वादिति**। अध्यापकसङ्केतरूपत्वादिति भावः। तर्हि समाख्यामात्रबाधः स्यादित्यत आह—**वैदिक्यास्त्विति**। वेदोक्तायास्त्वित्यर्थः ॥

नन्वेवं "आख्या चैवं तदर्थत्वादि"त्यधिकरणाविरोधः। तत्राध्वर्यवादिलौकिकसंज्ञाया मानत्वोक्तेरित्यत आह—**वैदिकेति** ॥

परोक्तश्रुत्यादिलक्षणभङ्ग. ॥ ८० ॥

[1] न्याय—ग. नं. रा.

अथ भट्टोक्तश्रुत्यादिबलाबलबीजभङ्गः ॥ ८१ ॥

यच्चोक्तं वार्तिके—

श्रुत्यादिषूत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वानुमापकत्वेनैव प्रामाण्यम् । न स्वतः । एतच्च दूषणावसर एव स्पष्टयिष्यते । एवं च श्रुतेर्निरपेक्षत्वात्साक्षादेव प्रामाण्यम् । लिङ्गस्य तु श्रुतिमात्रकल्पनापेक्षत्वादेकान्तरितम् । वाक्यस्य तु लिङ्गश्रुतिकल्पनापेक्षत्वाद्व्यन्तरितम् । प्रकरणस्य तु वाक्यलिङ्ग-

---

अथ भट्टोक्तश्रुत्यादिबलाबलबीजभङ्गः ॥ ८१ ॥

एवं श्रुत्यादिलक्षणं पराभिमतं निरस्येदानीं "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यं, अर्थविप्रकर्षात्" इति तृतीयाध्यायतृतीयपादीयसूत्रे श्रुत्यादिबलाबलबीजमपि परोक्तमनूद्य निरस्यति—**यच्चेति** । इति विप्रकर्षात्परदौर्बल्यमित्यनेनान्वयः । कथमनुमापकत्वमित्यत आह—**एतच्चेति** । **साक्षादेव** । प्रमाणान्तरकल्पनां विनैव । प्रामाण्यं शेषशेषिभावप्रमितिजनकत्वमित्यर्थः । **लिङ्गस्येति** । सामर्थ्यरूपलिङ्गस्य । एकान्तरितमित्यादौ प्रामाण्यमित्यनुषङ्गः । **लिङ्गश्रुतीति** । पूर्वं लिङ्गकल्पना, पश्चाच्छ्रुतिकल्पनेत्येवं रूपेणेत्यर्थः । एवमग्रेपि । **प्रकरणस्य**—इतिकर्तव्यताकाङ्क्षारूपस्य ।

श्रुतिकल्पनापेक्षत्वात्त्र्यन्तरितम् स्थानस्य तु प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनापेक्षत्वाच्चतुरन्तरितम् समाख्यायास्तु स्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनापेक्षत्वात्पञ्चान्तरितमिति विप्रकर्षात्परदौर्बल्यम्। तदुक्तम्—

एकद्वित्रिचतुःपञ्चश्रुत्यन्तरितकारितम् ।
श्रुत्यर्थं प्रतिवैषम्यं लिङ्गादीनामपीष्यते ॥

इति । एवं चैन्द्र्या गार्हपत्यमुपातिष्ठत इत्यत्र गार्हपत्यमितिद्वितीयाश्रुत्या "कदाचनस्तरीरसि नेन्द्रे"तिमन्त्रस्येन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गबाधेन गार्हपत्ये[1] विनियोगः ॥

स्थानस्य तुल्यदशत्वरूपस्य समाख्यायाः यौगिकसंज्ञारूपायाः लिङ्गवाक्यादिविप्रकर्षोक्तिप्रस्तावे वार्तिकोक्तं संवादयति—**तदुक्तमिति।** **श्रुत्यन्तर[2]याकारितं**—श्रुतिव्यवधानकारितं वैषम्यमित्यर्थः। एतेषां परदौर्बल्योक्तेः फलं वदन्नुदाहरणं दर्शयति—**एवं चेत्यादिना। ऐन्द्र्या** इन्द्रप्रतिपादकया गार्हपत्याख्यमग्निमुपतिष्ठते स्तौति प्रकाशयतीत्यर्थः। **कदाचनेति।** यद्यपि भाष्ये "निवेशनःसङ्गमनो वसूनां विश्वारूपाभिचष्टे शचीभिः। देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्था" विितिमन्त्र एवोदाहृतः। तथापि तत्रेन्द्रशब्दस्य दूरे श्रवणात् अस्मिन्मन्त्रे प्रथमं श्रवणेनेन्द्रत्वस्याल्पवाक्योक्त्या सुज्ञानत्वात्केषांचित्कदाचनस्तरीरसीतीतिवार्तिकोक्तेरस्याप्यग्निहोत्रप्रकरणे महोपस्थाने पाठाच्चायमेव मन्त्र उदाहृतः। **विनियोग इति।** मन्त्रस्थेन्द्रपदस्य गौणताश्रयणेन

[1] स्तोपस्थाने वि-नं [2] रप—उ. ए.

तथा "स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुषेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेदसुमनस्य मान" इति स्योनं ते मन्त्रे पूर्वोत्तर-भागयोः प्रत्येकमनुष्ठेयसदनासादनप्रकाशनसा-मर्थ्यरूपलिङ्गेन समभिव्याहाररूपवाक्यबाधाद्वि-भज्य विनियोगः ॥

गार्हपत्यप्रकाशनशेषत्वामित्यर्थः । श्रुतिलिङ्गविरोधे उदाहरणमुक्त्वा लिङ्ग-वाक्ययोर्विरोधे उदाहरणमाह—**तथास्योनमिति** । तथेति समुच्चये । विनियोग इत्यनेनान्वयः । हेव्रीहीणांमेधेति पुरोडाशद्रव्यसंबोधनम् । ते तव स्योनं सुखकरम् सदनमाश्रयम् कृणोमि करोमि घृतस्य धारया सुषेवं सुखसेव्यम् कल्पयामि तस्मिन् तादृशे सदने अमृते सीद उपविश सुमनस्यमानः सन् प्रतितिष्ठ प्रतिष्ठितो भवेति दर्शपूर्णमास-प्रकरणस्थमन्त्रस्यार्थः । **पूर्वोत्तरभागयोरिति** । कल्पयाम्यन्तः पूर्व-भागः तस्मिन्नित्यादिरुत्तरभाग इति ज्ञेयम् । तत्रहि पूर्वोत्तरभागसम-भिव्याहारबलेनैकवाक्यतावगमात्कथंचिदर्थमुपेत्य कृत्स्नस्य वाक्यस्य सदनकरणे प्रतिष्ठापने च विनियोगे प्राप्ते लिङ्गवाक्यविरोधाधिकरण-सिद्धान्तमनुवदति—**प्रत्येकमिति** । प्रत्येकं सदनादिप्रकाशनसामार्थ्य-रूपलिङ्गेनेत्यन्वयः । अनुष्ठेयेति सदनासादनयोर्विशेषणम् । प्रकाशन वैयर्थ्यशङ्कानिरासायानुष्ठानार्थसूचनायोक्तं विभज्येति । सदनप्रकाशन-समर्थस्य कल्पयाम्यन्तस्य सदनकरणे तस्मिन्नित्यादेरासादनप्रकाशन-समर्थस्यासादनकरणे विनियोग इत्यर्थः ॥

तथे"न्द्राग्नी इदं हविरजुषेता"मित्यत्रेदं हविरित्यादेरिन्द्राग्नीपदसमभिव्याहाररूपवाक्येन दर्शपूर्णमासप्रकरणबाधा'दग्नीषोमाविदं हविरि'तिश्रुतपूर्णमासीयाग्नीषोमपदानन्वयः ॥

[1]तथा राजसूयप्रकरणस्थस्याभिषेचनीयसन्निहितस्य [2]देवनादेः प्रकरणेन सन्निधिरूपस्थानबाधाद्राजसूयान्वयः । तथा शोधन मन्त्रस्य

वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे उदाहरणमाह—**इन्द्राग्नी इति** । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामिति दर्शपौर्णमासिके सूक्तभेदे इन्द्राग्नी इति देवतापदं लिङ्गाद्दर्श एव प्रयोक्तव्यमिति स्थिते समभिव्याहारेण तदेकवाक्यभूतं इदं हविरजुषेतामित्यादिकं प्रकरणाविशेषादग्नीषोमाविति पौर्णमासीदेवतावाचिपदेनाप्यन्वीय पर्वद्वये प्रयोक्तव्यमुतेन्द्राग्नीपदैकवाक्यत्वात्तद्वदेव दर्श एव प्रयोक्तव्यमिति संदेहे प्रकरणाविशेषादेकवाक्यताभङ्गेन पर्वद्वयेपि प्रयोक्तव्यमिति प्राप्ते वाक्यप्रकरणविरोधाधिकरणासिद्धान्तमाह—**इदं हविरित्यादेरिति** ॥

स्थानप्रकरणयोर्विरोधे उदाहरणमाह—**तथा राजेति** । राजसूये बहवः पश्विष्टिसोमयागाः समप्रधानतया पठिताः । तत्राभिषेचनीयाख्यसोमयागस्य सन्निधौ विदेवनादयः केचनाम्नाताः [3]ते किमभिषेचनीयमात्राङ्गमुत सर्वराजसूयाङ्गमिति सन्देहे सन्निधिविशेषादभिषेचनीयमात्राङ्गत्वे प्राप्ते सिद्धान्तः—**राजसूयप्रकरणस्थस्येत्यादि** । स्थानसमाख्याविरोधे उदाहरणम्—**तथाशोधनेति** । पौरोडाशिकसमाख्याते दर्शपूर्णमासकाण्डे सान्नाय्यपात्रशुन्धनक्रमे पठितः शुन्ध-

---

[1] यथा—**ग. रा.** [2] निदे—**ग. नं.** विदे—**रा.** [3] तत्र कि—**उ.**

सान्नाय्यपात्रसन्निधिरूपस्थानेन पौरोडाशिकमिति-समाख्याप्राप्तपुराडाशपात्रान्वयबाधात्सान्नाय्यपात्रान्वय इति ॥

तत्र तावल्लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्वमयुक्तम् । तथाहि—

न तावल्लिङ्गस्याशब्दत्वेनाज्ञापकत्वाज्ज्ञापकतया श्रुतिकल्पनम् । लिङ्गस्य स्वरूपेणाज्ञापकत्वेप्यन्यथानुपपद्यमानतया प्रमाणभूतां श्रुतिं प्रतीव प्रमेयभूतं विनियोगं प्रत्यपि ज्ञापकत्वसंभवात् । न हि लिङ्गं विनियोजकश्रुतिं विना नोपपद्यते, विनियोगं तु विनोपपद्यत इति संभवति । न हि—

ध्वमिति मन्त्रः किं पुरोडाशपात्राङ्गमुत सान्नाय्यपात्राङ्गमिति संशये समाख्यावशात्पुरोडाशपात्राङ्गमिति प्राप्ते सिद्धान्तः—**शोधनमन्त्रस्येति**। इतिपदस्य इतिदौर्बल्यं यच्चोक्तमिति पूर्वेणान्वयः ॥

लिङ्गस्य श्रुतिकल्पनन्तावद्बर्हिर्देवसदनं दामीतिमन्त्रस्थं लवन प्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं बर्हिरितिमन्त्रेण बर्हिर्लुनुयादितिश्रुतिमनुमाय लवनशेषत्वं मन्त्रस्य बोधयतीति वाच्यम् । तत्र तत्कल्पनं किं स्वस्याबोधकत्वाद्बोधकत्वे वा स्वस्य प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं मूलभूतत्वेन वा धर्मस्य-शब्दमूलकत्वेन धर्मबोधकशब्दरूपत्वेन वा आकाङ्क्षापूर्त्यर्थं वा आद्य आह—**न तावदित्यादिना**। **अन्यथानुपपद्यमानतयेति**। धूमस्येवेति भावः ॥

ननु विनियोगरूपार्थेन लिङ्गस्य तेन विनानुपपद्यमानत्वरूपव्याप्तिर्नास्तीत्यत आह—**न हि लिङ्गमिति**। परोक्तन्यायेनैव लिङ्गस्य विनियोगरूपार्थेन व्याप्तिमुपपादयति—**न हीति**। उपपद्यत इत्यनेना-

"सिद्धे सामान्यसंबन्धे सिद्धे [1]प्रकरणान्वये ।
करणीयान्वये सिद्धे पश्चाल्लिङ्गं प्रमापकम्" ॥

इतिन्यायेन लिङ्गविनियोगात्पूर्वमेव प्रकरणान्वितस्य दृष्टार्थस्य मन्त्रस्य या शक्तिः सा श[2]क्यस्य द्वारान्वयं विनोपपद्यते ॥

नापि-स्मृतेरिव लिङ्गस्य प्रामाण्याय मूलत्वेन श्रुतिकल्पनम् । स्मरणपौरुषेयवाक्ययोर्ग्रहणमूल प्रमाणसापेक्षत्वेपि वैदिकस्य लिङ्गस्य विनियोजकश्रुताविव विनियोगेऽनन्यापेक्षमेव प्रमापकत्वात् । न हि श्रुतो दृष्टो वा धूमो वह्निग्राहकं शब्दं प्रत्यक्षं वा कल्पयित्वा तत्र प्रमाणम् । वह्निप्रश्नोत्तरे

न्वयः । तत्र वार्तिकोक्तन्यायमाह—**सिद्ध इति । कारणीयेति** । ज्योतिष्टोमादिरूपस्वर्गसाधनीयान्वये च सिद्धे सतीत्यर्थः । **शक्येति** । लवनरूपशक्यद्वारेत्यर्थः । द्वितीयं निराह—**नापि स्मृतेरिवेति** । मन्वादिस्मृतेरिवेत्यर्थः । **स्मरणपौरुषेयवाक्ययोरिति** । स्मरणं मन्वादिस्मृतिः । पौरुषेयवाक्यपदेन लौकिकवाक्यग्रहः । **ग्रहणेति** । अर्थं गृहीत्वैव स्मरणादेः करणादर्थग्रहणे यन्मूलप्रमाणं तत्सापेक्षत्वेपीत्यर्थः । यद्वा स्मृतिस्मरणशब्दाभ्यां संस्कारजन्यज्ञानग्रहः । [3]ग्रहणंच मूलप्रमाणं चेतिविग्रहः । यथाक्रममन्वयः । अनन्यापेक्षत्वं व्यनक्ति—**न हीति** ॥

ननु—वह्निरस्तिकिमिति पृच्छन्तं प्रति प्रयुक्ते धूमोस्तीति वाक्ये वह्निरस्तीतिशब्दकल्पकत्वमस्तीत्यत आह—**वह्निप्रश्नेति** ।

[1] चक-**ग. नं. रा.**　[2] क्यद्वा-**ग. नं. रा.**　[3] अनुभवोग्र-**उ. नं.**

धूमोस्तीति वाक्येपि धूमेनोक्तेन श्रोता स्वयमेव वह्निं ज्ञास्यतीति विवक्षितत्वाद्दृष्टधूम इव श्रुतधूम एव वह्नौ मानं न त्वनुमितो वह्निरस्तीति शब्दः। अत एव तत्र धूमः श्रुतो वह्निस्तु तेनानुमित इत्येवानुभवः। अत एव यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यगृहीतव्याप्तेः पुंसो धूमोस्तीति वाक्याद्वह्न्यप्रतीतिः॥

किंचैवं सति मूलिना मूलस्यानुवादकत्वायोगान्मन्त्राधिकरणोक्तं लिङ्गेन तदर्थशास्त्रस्यानुवादकत्वमयुक्तं स्यात्॥

नापि–धर्मस्य शब्दमूलत्वा[1]देव बोधककल्पनेति वार्तिकोक्तं युक्तम्। शाब्दलिङ्गगम्यत्वेपि शब्द-

अत एवेति। धूमस्यैव लिङ्गतया लिङ्गिज्ञापकत्वादेवेत्यर्थः। **अत एवेति।** व्याप्तिज्ञानबलेनैव [2]वह्निज्ञानस्य [3]ज्ञायमानत्वादेवेत्यर्थः। मूलत्वेन श्रुतिकल्पने बाधकं चाह–**किंचैवं सतीति।** स्वप्रामाण्यार्थं लिङ्गस्य मूलत्वेन श्रुतिकल्पने सतीत्यर्थः। **अयोगादिति।** हेतोरयुक्तंस्यादित्यनेनान्वयः। **मन्त्रेति।** आद्यस्य द्वितीयपादे 'तदर्थशास्त्रादि'त्यन्तिमाधिकरणे 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमदत्त' इति ब्राह्मणवाक्यरूपं शास्त्रं मन्त्रस्यलिङ्गप्राप्ताश्वरशनादानशेषत्वं यत्तद्रूपार्थप्रतिपादकमिति तच्छास्त्रस्यानुवादकत्वं तदर्थशास्त्रादिति पूर्वपक्षसूत्रेणोक्त्वा सिद्धान्ते परिसंख्येतिसूत्रेण गर्द[4]भरशनां नादद्यादित्यर्थपरत्वं ब्राह्मणरूपतदर्थशास्त्रस्योक्तम् तदयुक्तं स्यादित्यर्थः। तृतीयं निराह—**नापि धर्मस्येति। शाब्देति।** शब्दसम्बन्धिसामर्थ्यरूपलिङ्गगम्यत्वेपीत्यर्थः।

[1] त्वाच्छब्दकल्पनेति वा–**ग. नं. रा.** [2] धूमेन इत्यधिकम्–**उ. ए.** [3] जाय–**उ. ए.** [4] गर्भ–**ए.**

मूलत्वाहानेः । अन्यथा लिङ्गान्तरेणैव वैदिकलिङ्गेना[1]पि गम्ये धर्मे शब्दः कल्प्येत ॥

नापि—द्वारमित्यादिवत्किंचिद्वाक्यमिह साकाङ्क्षम् । येन तत्पूरणाय श्रुतिः कल्प्येत । बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादेर्लिङ्गविनियोज्यमन्त्रस्य बर्हिर्लुनातीत्यादेर्लवनादिविधिवाक्यस्य च परिपूर्णत्वात् ॥

अत्रोक्तं राणककृता[2]—

"शेषो लिङ्गादिगम्योपि न विधिग्रहणादृते ।
अनुष्ठेयो न चाशाब्दो विधिनान्वयमर्हति ॥
विध्यन्वयाय तेनास्य कल्प्या लिङ्गादिभिः [श्रुतिः ।

अन्यथेति । वैदिकलिङ्गस्य लौकिकलिङ्गगम्यस्येव शाब्दत्वानङ्गीकारे इत्यर्थः । चतुर्थं निराह—नापि द्वारमिति । श्रुतिरिति । बर्हिर्देवसदनंदामीतिमन्त्रेणलुनुयादिति तृतीयान्तविनियोजकश्रुतिः [3]कल्प्येत्यर्थः । [4]साकाङ्क्षं नेत्येतद्व्यनक्ति—बर्हिरिति । बर्हिर्मन्त्रस्य लवनविधेर्वा साकाङ्क्षत्वाभावेपि साङ्गोपाङ्गकर्मानुष्ठापकस्य इदंकृत्वेदंकृत्वेदं कर्तव्यमित्येवंरूपसंग्राहकप्रयोगवचनस्य साकाङ्क्षत्वादाकाङ्क्षापूरणाय लिङ्गेन श्रुतिकल्पनमितिवार्तिकव्याख्यानकृदुक्तमनुवदति — अत्रोक्तं राणककृतेति । नचाशाब्द इति । शब्दाप्रतिपाद्यो विधिनान्वयं नार्हतीत्यर्थः । तेनेति । लिङ्गगम्यस्याशाब्दत्वे[5] या विध्यनन्वितस्याननुष्ठेय[6]त्वहेतुनास्य शेषस्य मन्त्रादेर्विध्यन्वयायेत्यर्थः । श्रुतिरिति । बर्हि-

---

[1] न ध—रा ग. [2] कर्त्रा ग. नं. रा. [3] ल्पेते—उ. ए. [4] आका—उ. नं. [5] तया वि—नं. [6] त्वेन—उ ए. नं.

प्रयोगवचनस्यैकदेशः सा च भविष्यति ॥
अतः प्रयोगवाक्यस्य पूरणायेह कल्प्यते ।
लिङ्गादिभिः श्रुतिः साच विरोधेनावकल्प्यते" ॥

इति । तत्र ब्रूमः ।

विध्यनन्वितस्याननुष्ठेयत्वादशाब्दस्य च विध्यनन्वयादनुष्ठेयस्य मन्त्रस्य विध्यन्वयः शाब्दत्वं चास्तु । शाब्देन सामान्यसंबन्धेन कल्प्यमानस्य

मन्त्रेणेत्यादितृतीयान्तशब्दः कल्प्य इत्यर्थः । प्रयोगवचनस्य लवनं कृत्वेत्यादिरूपस्य बर्हिरितिमन्त्रेण लवनंकृत्वेत्यादिरूपेणैकदेश इत्यर्थः । **विरोध इति** । लिङ्गादेः प्रबलश्रुत्यादिविरोधे सति लिङ्गादिना [1] स्वानुगुणश्रुतिकल्पनं न संभवतीत्यर्थः । लिङ्गादिगम्यशेषस्यानुष्ठानप्रयोजकविध्यन्वयकारणशाब्दत्वलाभाय लिङ्गादिना श्रुतिकल्पनाङ्गीकारेपि न शेषशेषिभावस्य श्रुतिसिद्धत्वमागतमिति दूषयति— **विध्यनन्वितस्येत्यादिना । अनुष्ठेयस्येति** । उच्चारणक्रियारूपानुष्ठानविषयस्येत्यर्थः । **विध्यन्वय इति** । बर्हिर्लुनातीति विध्यन्वयः । **शाब्दत्वमिति** । मन्त्र[2]कल्पितशब्दबोध्यत्वं चास्त्वित्यर्थः । किं तर्हीत्यत आह— **शाब्देनेति** । बर्हिर्मन्त्रलिङ्गकल्पितशब्देन सामान्यसंबन्धेवगतेपि तेन कथं विशेषस्य शाब्दत्वमित्यर्थः ॥

ननु कल्प्यमानोपि शब्दः शेषशेषिभावबोधकस्तृतीयान्तादिरेव कल्प्यत इति चेन्न । अन्वयस्याननुष्ठेयत्वेन तस्य शाब्दत्वकल्पकाभावात्तृतीयादिश्रुत्या [3] शेषत्वादिमात्रप्रतीतावपि लवनशेषत्वस्य वाक्य-

---

[1] शास्त्रानु–ए. [2] न्त्रलिङ्ग–उ. [3] दोषि–उ. नं.

बर्हिर्मन्त्रलवनयोः शेषशेषिभाव[1] रूपान्वयस्य कथं शाब्दत्वम् । अन्वयस्याननुष्ठेयत्वात् । स्वयमेवान्वयरूपत्वेन विध्यनन्वितरूपत्वाच्च ॥

यदि च श्रुतान्वयानुपपत्त्या शब्दं प्रकल्प्य तेनार्थः प्रमातव्य इति निर्बन्धः तर्हि दृष्टानुमितान्यथानुपपत्त्यापि दर्शनादिकं प्रकल्प्य तेनार्थः प्रमीयेत । तथा च नित्यानुमेयश्रुतिवन्नित्यानुमेयं प्रत्यक्षादिकमपि कल्प्येत । चतुर्दशपौर्णमास्यामित्यादिलिङ्गदर्शनमपि विद्वद्वाक्य-

---

गम्यत्वेन श्रौतत्वाभावाच्चेति भावः । विपक्षे बाधकेनापि श्रुतिकल्पनं निराह—**यदि चेति** । बर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रे श्रु[2]तान्वयानुपपत्तीत्यर्थः । **अर्थ इति** । अनेन मन्त्रेण लवनं कर्तव्यमित्यादिरूपोर्थ इत्यर्थः । **दृष्टेति** । दिवाभुञ्जानस्य पीनत्वान्यथानुपपत्त्या धूमादिनानुमितवह्न्याद्यन्यथानुपपत्त्या च रात्रिभोजनवह्निसामग्र्यादिकं प्रत्यक्षमनुमानं वा मध्ये कल्पयित्वा तेन तत्प्रमेतव्यं स्यादित्यर्थः । अस्तु को दोष इत्यत आह—**तथा चेति** । श्रुतिकल्पनापक्षे बाधकान्तरं चाह—**चतुर्दशेति** । आग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयाजप्रयाजपञ्चकानुयाजत्रिकाज्यभागद्वयवैमृधपुरोडाशाहुतिभेदेन चतुर्दशपौर्णमास्यां वैमृधराहित्येन त्रयोदशामावास्यायामिति लिङ्गदर्शनात् "य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजत" इति विद्वद्वाक्यद्वयं नापूर्वकर्मविधायकं, किं त्वाग्नेयादित्रिककर्तृकानुवादकमिति [3]लिङ्गदर्शनाच्चेति द्वितीये पौर्णमास्यधिकरणगुणसूत्रेणोच्यत इति तत्रापि श्रुति

[1] वरू—ग. नं. रा. [2] ताव—उ. ए. [3] कित्वाग्नेयादित्रिकात्रिकानुवादक-मित्यस्ति—उ. ए.

मनुवादकमिति श्रुतिकल्पकं स्यात् । द्वैतीयं गुणप्रक्रियादिभेदप्रमाणमपि आमिक्षावाजि[1] नार्थौ भिन्नावित्यादिश्रुतिकल्पकं स्यात् । अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्रापि सामर्थ्यं यवागूं पक्त्वाग्निहोत्रं जुहुयादिति नित्यानुवादश्रुतिकल्पकं[2] स्यात् ॥

तत्र तत्तन्न्यायानुगृहीततत्तद्वाक्यस्य प्रमाणत्वे [3]चात्रापि लिङ्गानुगृहीतप्रयोगचोदनैव प्रमाणमस्तु॥

एतेन—स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपि अपूर्वंकृत्वेत्यादिशब्दकल्पना परोक्ता परास्ता ॥

कल्पकं स्यादित्यर्थः । बाधकान्तरमाह—**द्वैतीयमिति** । द्वितीयाध्यायसंबन्धि यत् आमिक्षावाजिनरूपगुणभेदरूपं कर्मभेदप्रमाणं प्रक्रियाशब्दितप्रकरणभेदरूपं नित्याग्निहोत्रमासाग्निहोत्रभेदप्रमाणं अथैषज्योतिरित्यादिनामधेयभेदादिरूपमपि प्रमाणं श्रुतिकल्पनाद्वारा कर्मभेदे प्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥

पञ्चमाध्याये कर्मणां क्रमे श्रुत्यर्थपाठादीनि यानि प्रमाणान्युक्तानि तन्मध्यगतार्थशब्दितसामर्थ्यरूपमपि प्रमाणं श्रुतिकल्पकं स्यादित्याह—**अग्निहोत्रमिति**। परमुखेन समाधिं वाचयित्वा सममित्याह—**तत्रेति** । लिङ्गदर्शनगुणभेदादिप्रमाणस्थळे लिङ्गदर्शनादिरूपन्यायानुगृहीतविद्वद्वाक्यादे[4]रित्यर्थः । **लिङ्गेति** । मन्त्रलिङ्गानुगृहीतेत्यर्थः । **एतेनेति** । न्यायानुगृहीतवाक्यस्यैव प्रमाणत्वकथनेन । स्वर्गकामाधिकरणसिद्धान्तन्यायानुगृहीतस्य यजेत स्वर्गकाम इति वाक्यस्य वा प्रयोगवाक्यस्य वा प्रमाणत्वोपपत्त्या शब्दकल्पनावैयर्थ्यादिति भावः ॥

---

1 न यागौ—**ग. नं. रा.** 2 ल्पनं—**ग.** 3 नात्रा—**ग.** 4 देवे—**उ. नं.**

एवं च यत्र वाक्यं साकाङ्क्षं तत्र शाब्दा आकाङ्क्षायाः शब्देनैव पूरणीयत्वाच्छब्दाध्याहारः। यत्र तु निराकाङ्क्षेण वाक्येनार्थे उक्ते तदुपपादनायार्थः कल्प्यते न तत्र शब्दकल्पना। न तु प्रभाकरमत इव साकाङ्क्षस्थलेऽप्यर्थाध्याहारः। न वा भाट्टमत इव निराकाङ्क्षस्थलेपि शब्दकल्पना। उपपादितं चैतत्पूर्वत्र। अत एव टीकायां – लिङ्गस्यानुमापकतयार्थबोधकत्वादित्यर्थ[1]कल्पकत्वमेवोक्तम्॥

अपि च लिङ्गकल्प्या श्रुतिः न तावत्प्रत्यक्षा। त्वयैव—

"यथैव पाठः प्रतिपत्त्युपाय-
स्तथैव सामर्थ्यमपि श्रुतीनाम्।
तेनैव चैता न समामनन्ति
सहस्रभागं तु समामनेयुः" ॥

ननु—यदि मन्त्रालिङ्गादि[2]शेषशेषिभावरूपार्थस्यैव कल्पनं न तु शब्दस्य तर्हि द्वारमित्यादौ शब्दाध्याहारसमर्थनं प्राक्तनं विरुध्येतेत्यतो व्यवस्थामाह—**एवं चेति**। लिङ्गस्थले शब्दकल्पनस्य दुष्टत्वे सतीत्यर्थः। **यत्रेति**। द्वारमित्यादौ॥ **यत्र त्विति**। मन्त्रादौ। **पूर्वत्रेति**। शब्दाध्याहारसमर्थनवादे। **अत एवेति**। लिङ्गस्थले शब्दकल्पनस्यासम्मतत्वादेवेत्यर्थः। । **टीकायामिति**। "शब्दादेवे" त्यधिकरणटीकायामित्यर्थः। प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वाभ्यां च श्रुतिकल्पनमयुक्तमित्याह—**अपि चेति**। **तेनैवेति**। मन्त्रादि-

[1] र्थबोधकत्व–**नं.** [2] दिना–**उ. ए. नं.**

इति कदाप्यनाम्नानोक्तेः । नापि नित्यानुमेया । स्मृति[1]कल्प्यश्रुतेरपि तथात्वापत्तेः ॥

किंच—वक्ष्यमाणरीत्या श्रुतिमात्रस्य शेषत्वादिमात्रबोधकत्वाल्लि[2]ङ्गात्तद्विशेषं प्रति बोधकत्वानुपपत्ते[3]र्लिङ्गाद्बर्हिरिति मन्त्रेण लुनुयादिति वाक्यमेव कल्प्यमिति वाक्यादपि लिङ्गं विप्रकृष्टं सत्ततोपि दुर्बलं स्यात् ॥

रूपश्रुतिगतसामर्थ्यरूपलिङ्गस्यापि प्रतिपत्त्युपाय[4]त्वकारणे[5]नैव । एताः श्रुतीः न समामनन्ति—न पठन्ति अध्येतार इत्यर्थः । **तथात्वापत्तेरिति ।** न चेष्टापत्तिः । "धर्मस्य शब्दमूलत्वादि"ति स्मृतिनयादौ नित्यानुमेयश्रुतिमूलत्वस्य स्मृतीनामपाकरणादिति भावः । शब्दकल्पनापक्षे वाक्याल्लिङ्गस्य प्राबल्यहानिरिति बाधकान्तरं चाह—**किंचेति । वक्ष्यमाणेति ।** उत्तरभङ्गे । **श्रुतिमात्रस्येति ।** पदान्तरसमाभिव्याहारविनाकृतस्यानेन मन्त्रेणेत्यादितृतीयान्तशब्दस्येत्यर्थः । तद्विशेषं—लवनादिशेषत्वरूपम् । **विप्रकृष्टमिति ।** यथा प्रकरणं वाक्यकल्पनाद्वारार्थबोधकमिति श्रुतिलिङ्गरूपद्वयन्तरितप्रामाण्यकवाक्यापेक्षया विप्रकृष्टमित्युच्यते तथा लिङ्गमपि वाक्यकल्पनाद्वारकप्रामाण्यकत्वात्ततोपि विप्रकृष्टं स्यात् । तथा च लिङ्गेन वाक्यबाधोक्तिरयुक्ता स्यादिति भावः॥

एवं लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्वं निरस्य वाक्यस्य लिङ्गकल्पनाद्वारा श्रुतिकल्पकत्वेन शेषशेषिभावे प्रमाणत्वं लिङ्गकल्पकत्वप्रकारं—

"वाचकैरेकवाक्यत्वादिह तद्वा[6]चिनां[7]सताम् ।

---

1 तिः कल्प्या—**नं. रा.** 2 लिङ्गपदं रेखादूषितम्—**च.** लिङ्गगम्यं—**ग. नं. रा.** 3 त्तेर्बर्हिरि—**ग. नं. रा.** 4 यका—**ङ.** 5 णत्वेनै—**ए.** 6 चिनीं—**ङ.** 7 श्रुतिम्—**ङ.**

यच्चोक्तं—बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादौ कर्मसमवेतार्थप्रकाशकदामिपदादितरेषां तत्समभिव्याहृतानां देवसदनमित्यादिपदानां कर्मसमवेतलवनप्रकाशने स्वतोसामर्थ्यात्तत्समभिव्याहाररूपाद्वाक्यात्स्वार्थमुपसर्जनीकृत्य स्वार्थविशिष्टलवनप्रकाशनसामर्थ्यं कल्पयित्वा श्रुतिः कल्पनीयेति । तन्न । यथा हि लवनप्रकाशकपदसमाभिव्याहारात्सामर्थ्यं कल्प्यते । तथा लाघवाय लवनेऽविनियुक्तपदसमभिव्याहाराल्लवने विनियोग एव वा विनियोजकश्रुतिरेव वा किं न कल्प्यते ॥

यदि त्वसमर्थस्य विनियोगासंभवाद्विनियोगः

कल्पयित्वाभिधाशक्तिं श्रुतिःपश्चात्प्रकल्प्यते" ॥
इति वार्तिकरीत्या विवृण्वन्निराह—**यच्चोक्तमिति । दामिपदादिति ।** तस्य दाप् लवन इति धातुरूपतया लुनामीत्यर्थकत्वेन कर्मसमवेतलवनरूपार्थकत्वादन्येषां पदानां तदभावादित्यर्थः । उपसर्जनीकृत्य विशेषणीकृत्य । देवसदनभूतबर्हिर्लवनमित्येवं स्वार्थविशिष्टलवनप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्पयित्वा अनेन मन्त्रेण लुनीयादिति श्रुतिः कल्प्येत्यर्थः । **पदेति** । दामीतिपदेत्यर्थः । सामर्थ्यमितरपदानामित्यर्थः । "**लवनेविनियोग एव वेति** । मन्त्रस्थपदानामिति योज्यम् । श्रुतिरेवेत्येवकारेण लिङ्गं व्यावर्त्यते । "श्रुत्या[1]दिना समर्थस्य विनियोगोऽवकल्प्यत" इति वार्तिकोक्तमनूद्य निराह—**यदि त्विति । विनियोगेति** । शेषत्वावगत्यसंभवादित्यर्थः ॥

[1] पिना—उ. ए.

सामर्थ्यपूर्वकस्तर्ह्यैन्द्र्या अपि विनियोगः सामर्थ्यपूर्वकः स्यात्। तत्र श्रौतविनियोगात्पश्चात्सामर्थ्यकल्पनेऽत्रापि तथैवास्तु। इयांस्तु भेदः। श्रुतिः शब्दरूपतया स्वरूपेणैवान्वयबोधिका। समभिव्याहाररूपं वाक्यं त्वनुपपद्यमानतयेति। अन्यथा स्वतोऽसमर्थस्य सामर्थ्यकल्पनं विनियोगाधीन मैन्द्र्यां दृष्टमितीहापि विनियोगात्पूर्वं सामर्थ्यकल्पनापि न स्यात् ॥

ऐन्द्र्या अपीति। "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत" इति श्रौतविनियोगोपि इन्द्रप्रतिपादकऋचो गार्हपत्यप्रकाशनसामर्थ्यपूर्वकः स्यात्। तथाच—

"न श्रुतेर्विनियोक्तृत्वं लिङ्गाधीनं प्रतीयते।
विज्ञा[1]ते विनियोगे तु तद्वशाच्छक्तिनिर्णयः" ॥

इति वार्तिकोक्त्या श्रुतिः साक्षाद्विनियोजिकेति [2]मतभङ्ग इति भावः। **अत्रापीति।** समभिव्याहाररूपवाक्यस्थलेपि दामीत्यादिपदसमभिव्याहारेण विनियोगस्य वा विनियोजकश्रुतेर्वा कल्पनानन्तरमेव समभिव्याहृतपदानां सामर्थ्यकल्पनमित्यस्तु। तथा च वाक्यस्य ह्यन्तरितं प्रामाण्यमितिमतभङ्ग[3] इति भावः ॥

नन्वेकशब्दसमुदायरूपवाक्यस्य कथं श्रुतितुल्यतोच्यत इत्यत आह—**इयांस्त्वति। अनुपपद्यमानतयेति।** विनियोगेन वा विनियोजकश्रुत्या वा विनेति भावः। **अन्यथेति।** एतावद्भेदमात्रेण वाक्यस्य श्रुतिवैषम्य इत्यर्थः। **इहापि**—समभिव्याहाररूपवाक्यस्थले-

[1] ने–उ. नं. [2] मतहानिरि–उ–ए–नं [3] इति भङ्ग इत्यधिकम्–उ.

किंचायं दण्डोस्ति गामानयेत्यादिवाक्ये दण्डस्य वाक्येनानयनान्वय इति ते मतम् । न चेयं प्रक्रिया तत्र संभवति । दण्डस्यानयने सामर्थ्यस्य क्लृप्तत्वात् ॥

यच्चोक्तं स्वार्थे परिपूर्णानामङ्गाङ्गिवाक्यानामुपकार्योपकारकाकाङ्क्षयैकवाक्यत्वं कल्प्यमिति प्रकरणं वाक्यं कल्पयित्वा लिङ्गकल्पकमिति । तन्न ।

पीत्यर्थः । वाक्यस्य सामर्थ्यकल्पनपूर्वमन्वयप्रमापकत्वं अव्याप्तं चेत्याह—**किंचायमिति** । **वाक्येनेति** । पदान्तरसमभिव्याहाररूपेणेत्यर्थः । **इयं प्रक्रियेति** । सामर्थ्यकल्पनापूर्वकमन्वयप्रमापकत्वमिति प्रक्रियेत्यर्थः ॥

एवं लिङ्गवाक्ययोः श्रुतिलिङ्गादिकल्पनाद्वारा प्रामाण्यमित्येतन्निरस्य प्रकरणस्य वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनाद्वारा प्रमापकत्वम्—

'प्रत्यक्षासङ्गतिर्वाक्ये न तु प्रकरणेस्ति सा ।
आकाङ्क्षातोनुमातव्या तावता विप्रकृष्टता ॥'

इति श्लोकतद्विवरणरूपवार्तिकोक्तमनूद्य निराह—**यच्चोक्तमित्यादिना** । **उपकार्योपकारिकेति** । समिधो यजतीत्यादिप्रयाजाद्यङ्गवाक्यानां उपकार्याकाङ्क्षया यदाग्नेयादिदर्शपूर्णमासाद्यङ्गिवाक्यानां उपकारकाकाङ्क्षयेत्येवं परस्पराकाङ्क्षयेत्यर्थः । **लिङ्गेति** । उपकारकत्वसामर्थ्यरूपलिङ्गकल्पकमित्यर्थः । एतैरुपकुर्यादिति श्रुतिकल्पनं पश्चादित्यपि योज्यम् । तन्नेत्यस्यार्थभावनायाइत्यादिनान्वयोपपत्तेरित्यन्तेन वाक्येनान्वयः ॥

अर्थभावनाया एकप्रत्ययोपात्तविध्यन्वितताया अपि प्रकृत्यर्थेन करणेनान्वयवत्करणेनान्वितताया अपि पदान्तरार्थेन भाव्येनान्वयवच्छब्दभावनायाः समानप्रत्ययोपात्तार्थभावनारूपभाव्यान्वितताया अपि परस्परान्वितानेकपदात्मकार्थवा[1]दोपस्थापितप्राशस्त्यान्वयवच्च भाव्याद्यन्वितताया अप्यर्थभावनाया वाक्यान्तरार्थेनेत्थं भावेनापि विनैव वाक्यकल्पनमाकाङ्क्षादिवशादन्वयोपपत्तेः । प्रयाजादिकं हि दर्शपूर्णमासभावनाकाङ्क्षितं

ननु कथ[2]मन्यान्वितस्य वाक्यकल्पनां विना[3]न्वय इत्यतो दृष्टान्तानामुक्तिः । **अर्थभावनाया इत्यादि** ॥

एवं हि परप्रक्रिया । यजेतेत्यत्र ईतेति तिङ्प्रत्ययस्याख्यातत्वं लिङ्त्वं चेतिद्विरूपत्वमस्ति । तिङ्प्रत्ययवाच्या भावना चार्थभावनाशब्दभावनाचेति द्विरूपा । तत्राख्यातत्वेन प्रयत्नापरपर्यायार्थभावनाभिधीयते । लिङ्त्वेन तु प्रवर्तनापरपर्याया विधिशब्दिता शब्दभावनोच्यते । भावनाद्वयमपि फलकरणेतिकर्तव्यतारूपांशत्रयोपेतम् । तत्राद्या स्वर्गादिभाव्यका यागकरणिका प्रयाजादीतिकर्तव्यताका [4]चेतननिष्ठा । द्वितीया तु अर्थभावनाभाव्यका लिङादिवाच्यत्वज्ञानकरणिका प्राशस्त्यरूपेतिकर्तव्यताका [4]लिङादिविधिप्रत्ययनिष्ठेति । एवं च वाक्यमेतद्व्याख्यातप्रायम् । आकाङ्क्षादिवशादित्युक्तं व्यनक्ति—**प्रयाजेति** । दर्शपूर्ण-

---

[1] दार्पित—**ग. नं. रा.** [2]मन्वि—**उ.** [3] नान्यान्व—**उ.** [4] लिङादिविधिप्रत्ययनिष्ठा—**उ.**

सन्निहितं योग्यं च आकाङ्क्षादिरेवा-न्वयसामग्रा ॥

अन्यथा समानपदश्रुत्यापि समानप्रत्ययश्रुति-र्विभक्तिश्रुतिर्वा कल्प्या स्यात् । ऐन्द्र्या गार्हपत्य-मितिपदद्वयेन चैकपदश्रुतिः कल्प्या स्यात् । व्युत्पन्नश्च लोके पदार्थयोरिव वाक्यार्थयोरप्य-न्वयः ॥

किंचैन्द्र्या गार्हपत्यमितिवत्प्रयाजादिभिर्दर्श-पूर्णमासमुपकुर्यादिति श्रुतिरेव कल्प्यताम् । किं विनियोजकविभक्तिरहितपदसमभिव्याहारमात्ररू-पवाक्यकल्पनापूर्वकलिङ्गकल्पनाक्लेशेन ॥

मासकरणकभावनेत्यर्थः । **अन्यथेति** । शब्दकल्पनस्यावश्यकत्वे यजेतेत्य-त्रैकपदश्रुत्या यागभावनयोरन्वयबोधस्थळेपि यागभावनोभयान्वयबोध-कैकप्रत्ययश्रुतिर्वा एकविभक्तिर्वा कल्प्या स्यात् । ऐन्द्रादिस्थळेप्यैन्द्री-गार्हपत्योभयान्वयबोधकपदश्रुतिः कल्प्या स्यादित्यर्थः ॥

नन्वैन्द्रीस्थले पदश्रुति[1]कल्पनां विना लोकसिद्धव्युत्पत्ति-बलादेवान्वयबोधोपपत्तेर्न तत्र श्रुतिकल्पनेत्यत आह—**व्युत्पन्नश्चेति** । **वाक्यार्थयोरिति** । तथाचाङ्गप्रधानवाक्ययोरन्योन्याकाङ्क्षावशादेवा-न्वयोपपत्तेर्न वाक्यकल्पना युक्तेति भावः ॥

अभ्युपेत्याप्यङ्गाङ्गीभावबोधकशब्दकल्पनं परोक्तं निराह—**किंचैन्द्र्येति** । दर्शपूर्णमासमिति समाहारो वा दर्शेन सहितं पूर्णमासमिति वा विग्रहः । **श्रुतिरेवेति** । तृतीयान्तादिशब्द एवेत्यर्थः । ननु—प्रकरणा-

---

[1] ल्प्यता—उ.

यदिच प्रयाजादिभिर्दर्शपूर्णमासमुपकुर्यादित्येतदेव वाक्यम्। तर्हीतोऽन्या श्रुतिर्न कल्प्या। सामर्थ्यं त्वैन्द्राग्निमिव श्रौतविनियोगानन्तरं कल्प्यताम्। सन्निधानलक्षणस्थानस्याकाङ्क्षारूपप्रकरणादिकल्पकत्वमप्ययुक्तम्। क्रमप्रमाणेस्थानेऽव्याप्तेः। समाख्यायास्तु श्रुतिरूपत्वात्स्थानकल्पकत्वमत्यन्तमयुक्तमित्युक्तम्॥

तस्मान्न परोक्तं परदौर्बल्यबीजं युक्तम्॥

तदेवं यथा[1] मन्त्रप्रकरणेषु देवताप्रमा-

त्कल्प्यमानं वाक्यमेतदेवेत्यत आह—यदिचेति। श्रुतिर्नकल्प्येति। तथाच प्रकरणस्य त्र्यन्तरितं प्रामाण्यमित्यस्य भङ्ग इति भावः॥

ननु विनियोजकश्रुतिकल्पनस्य सामर्थ्यकल्पनपूर्वकत्वात्कथं प्रागेव श्रुतिकल्पनमित्यत आह—सामर्थ्यं त्विति। स्थानस्यापि परोक्तचतुरन्तरितप्रामाण्यं निराह—सन्निधानेति। क्रमेति। यथासंख्याम्नानरूपस्थानप्रमाणेव्याप्तेः तत्र तथैव प्रमापकत्वोपगमादिति भावः। समाख्यायाः पञ्चान्तरितं परोक्तप्रामाण्यं निराह—समाख्याया इति। इत्युक्तमिति। परोक्तश्रुत्यादिलक्षणभङ्गे। किं तर्हि दौर्बल्यबीजमित्यत उपसंहारमुखेन दृष्टान्तपूर्वमाह—तदेवमिति। उक्तदिशा परोक्तस्यायुक्तत्वात् टीकोक्तरीत्या परदौर्बल्यमित्यन्वयः। यथेत्यस्य तथेत्यनेनान्वयः। क्रमेति। श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिरूपपञ्चमाध्यायोक्तक्रमबोधकप्रमाणेषु। देवेति। तद्धितचतुर्थीमन्त्रवर्णरूपेषु त्रिषु प्रमा-

---

[1] थाक्रमप्रमाणेषु श्रुत्यादिषु—दे. ग. रा.

णेषु तद्धितादिष्वतिदेशप्रमाणेषु वचननामधेय चोदनालिङ्गेषु चोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वकल्पकत्व-नियमाभावेपि परदौर्बल्यम् । सावकाशनिरवका-

---

णेषु । आग्नेयोष्टाकपाल इत्यादौ तद्धितस्य पृथिव्यै स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्याः यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यादौ मन्त्रवर्णस्य देवतायां मानत्वात् । [1] तद्वदिदं कर्तव्यमित्यतिदेशप्रमाणेषु वचनादिष्वित्यर्थः । वचनं च नामधेयं च चोदनालिङ्गं च [2] तेष्विति विग्रहः । सप्तमेध्याये "समाने पूर्वत्वादुत्पन्नाधिकारः स्या"दित्याद्यपादीयद्वितीयनये इषुनामकैकाहे ज्योतिष्टोमविकारे क्रतौ कांश्चिद्वैशेषिकान् धर्मान्विधायाम्नातेन समानमितरच्छ्येनेनेति प्रत्यक्षवचनेन श्येनवैशेषिकाङ्गानामिषावतिदेश उक्तः । "उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशःस्या-दि"ति तृतीयपादीयाद्यनये मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र नित्याग्निहोत्रेऽग्निदेवतासद्भावात्क्लृप्तशक्तिकेन तत्साद‍ृश्यविधित्सया कुण्डपायिनामयनगेकर्मणि प्रयुक्तेनाग्निहोत्रनामधेयेन तस्मिन्कर्मणि नित्याग्निहोत्रधर्माणामतिदेश उक्तः । इति कर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्वत्वादिति चतुर्थपादीयाद्यादिनयेषु सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादिष्वनुपदिष्टधर्मेषु प्रत्यक्षवचनस्य नाम्नश्च अतिदेशकस्याभावेपि कुतश्चिद्वैदिकात्कर्मणो-धर्मप्रमापकं वचनमस्तीत्यानुमानिकवचनरूपेण चोदकेनातिदेश उक्त इति वचनेत्याद्युक्तम् ॥ चोदनाविधिवाक्यं तत्स्थमौषधद्रव्यकत्वैकदेवताकत्वनिर्वापकत्वादिकं लिङ्गं चोदनालिङ्गम् । तेनैवाग्नेयसौरादेः प्रकृति

---

[1] अतिदेशेति–उ. नं. [2] चेति वि–उ. नं.

शादौ च पूर्वस्योत्तरकल्पकत्वाभावेपि * परदौर्बल्य-मिति ॥

भट्टोक्तश्रुत्यादिबलाबलबीजभङ्गः ॥ ८१ ॥

अथ श्रुत्यादिलिङ्गादिबाधे भाट्टोक्तोदाहरण दूषणम् ॥ ८२ ॥

यच्च श्रुत्यादे[1]र्लिङ्गादिबाधे उदाहरणमुक्तम् । तन्न । लिङ्गं हि ऐन्द्र्या इन्द्रशेषत्वं बोधयते । तच्च [2]तस्य गार्हपत्यं प्रति शेषत्वं बोधयता बाधनीयम् ॥

विकाराभावावगमात् । **टीकोक्तेति** । शब्दादेवेत्यत्र टीकोक्तरीत्या दौर्बल्यमित्यर्थः ॥

भट्टोक्तश्रुत्यादिबलाबलबीजभङ्गः ॥ ८१ ॥

अथ श्रुत्यादिना लिङ्गादिबाधे भट्टोक्तोदाहरणभङ्गः ॥ ८२ ॥

परोक्तोदाहरणान्यपि निराह—**यच्चेति** । ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठत इति यदुदाहरणमुक्तं तन्नेत्यर्थः । लिङ्गवाक्यविरोधोदाहणमेवेदमिति भावेनाह---**लिङ्गमिति** । 'निवेशनः सङ्गमनो वसूनामित्या'दिमन्त्रगतमिन्द्रादिप्रतिपादनसामर्थ्यं हीत्यर्थः । **तस्या इति** ॥ ऐन्द्र्या ऋच

* पूर्वदौर्बल्यं तथा टीकोक्तरीत्या लिङ्गादेः श्रुत्यादिकल्पकताभावेपि इत्यधिकम्—**ग. रा.** [1] दिलिङ्गबा—**ग. नं रा.** [2] तस्या इति स्यात्.

न चैन्द्रयेति तृतीयाश्रुतिमात्रे[1]णैन्द्रीगार्हपत्ययोरन्योन्यशेषशेषित्वधीः। ऐन्द्रयेत्यस्यैन्द्रं प्रत्यैन्द्र्याः शेषत्वेपि गार्हपत्यमित्यस्य यां कांचनाग्नेयीं प्रति गार्हपत्यस्य शेषित्वेप्युपपत्तेः। किंत्वैन्द्रीगार्हपत्यपदसमभिव्याहाररूपवाक्येनैव ॥

अत्रोक्तं वार्तिके—

यदि जघन्यवृत्त्या गार्हपत्यप्रातिपदिकश्रुतिरिन्द्रपरा, यदि वा द्वितीयाश्रुतिराग्निसामीप्यपरा तदा समभिव्याहाररूपं वाक्यं लिङ्गाविरोध्येव । श्रुतिस्तु मुख्यार्थपरा सती लिङ्गेन विरुध्यत इति। तन्न । मदुक्तरीत्या श्रुतिमात्रस्य त्वदुक्तरीत्या वाक्यमात्रस्य च लिङ्गाबाधकत्वेन सहितयोस्तद्बा-

---

इत्यर्थः । **वाक्येनैवेति** । ऐन्द्रीगार्हपत्ययोरन्योन्यशेषशेषित्वधीरित्यनुषङ्गः । तथाच वाक्येनैव लिङ्गस्य बाधो न श्रुत्येति भावः । सत्यं लिङ्गं वाक्येन विरुध्यत इति तथापि वाक्यस्य लिङ्गविरोधकत्वं द्वितीयाविभक्त्यादिश्रुतिं विना नोपपद्यत इति श्रुतिसहायकृतमेवेति श्रुतेर्बाधकत्वमुक्तमिति भावेन श्रुति[2]मेव वाक्यलिङ्गविरोधकत्वमित्येतदुपपादयति—**यदीति** । लिङ्गाविरोध्येवेति । आद्ये ऐन्द्र्या इन्द्रमुपतिष्ठत इत्यर्थस्य द्वितीये गार्हपत्यसमीपे स्थि[3]त्वा उपतिष्ठत इत्यर्थस्य निष्पत्तेरिति भावः । **श्रुतिस्त्विति** । प्रातिपदिकश्रुतिर्द्वितीयाश्रुतिश्चेत्यर्थः।

---

[1] णवागार्हपत्यमिति द्वितीयामात्रेण वा–**ग. नं रा.** [2] तत्वादु–**उ. ए. नं.**
[3] कृतमित्यधिकम्–**उ.**

धकत्वेपि वाक्यनिरपेक्षायाः श्रुतेः क्वापि लिङ्गाबाधकत्वेन तस्य लिङ्गात्प्राबल्यासिद्धेः ॥

यद्यपि श्रुतिः शेषत्वं शेषित्वं वा वदति । वाक्यं तु तस्य प्रतियोगिविशेष[1]मपि । तथापि शेषत्व[2]मात्रबोधकश्रुतिमात्रेण प्रतियोगि[3]विशेषघटितशेषशेषित्वविशेषबोधकं लिङ्गं न विरुध्यत इति न बाध्यते । नहि चैत्रस्यायं शेष इत्येत[4]च्छेष इत्येतावन्मात्रेण विरुध्यते ॥

किं चात्यक्तस्वार्थपदसमभिव्याहार एव वाक्यम् । अन्यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्ग-

---

मुख्यार्थत्वे अग्नेरेव शेषित्वप्रतीतेर्विरोधः श्रुतिकृत इति भावः ॥

ननु तृतीयाद्वितीयाश्रुत्योः शेषत्वशेषित्वबोधकत्वाद्विरोधः श्रुतिलिङ्गयोरित्यत आह—**यद्यपीति** । तदेव व्यनक्ति—**न हीति** । यच्च वाक्यस्य लिङ्गविरोधित्वं गार्हपत्यमित्यत्र प्रातिपदिकाविभक्त्योः स्वार्थात्याग एव तत्त्यागे तु नेति अत्यक्तस्वार्थकश्रुतिकृतमिति श्रुतेर्विरोधित्वमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । श्रुतेः स्वार्थत्यागे वाक्यमेव नास्ति कस्याविरोधित्वमुच्येतेतिभावेन वाक्यस्वरूपं तावद्दर्शयन्नेवाह — **किं चेत्यादिना** । कुत उक्तरूपसमभिव्याहार एव वाक्यमुपेयमित्यत आह—**अन्यथेति** । समभिव्याहृतपदानां स्वार्थत्यागे[6] अवाक्यत्वं

---

[1] मर्पयति—ग. नं. रा. [2] शेषित्व इत्यधिकम्—ग. रा. [3] गिविशेषशे—ग. रा. [4] न्मैत्रस्यायं शेष इत्यत्रत्येनशे—ग. नं. रा. [5] गबाधकत्वंस्वा—ए.

शब्दस्य स्वार्थत्यागे समभिव्याहारमात्रेण यागस्वर्गयोः साध्यसाधनभावासिद्धेस्तत्र वाक्यं प्रमाणमिति मतहानिः। एवं च गार्हपत्यशब्दस्य स्वार्था[1]त्यागे वाक्यस्यैव बाधो न तु श्रुतेः॥

यदि, च बाधकवाक्यान्तर्गत्या गार्हपत्यश्रुतेर्लिङ्गबाधकता। तर्हि श्रुत्या मुख्येन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गबाधे मुख्यवृत्तिरूपश्रुतेः बाध्यालिङ्गकोटिप्रवेशाद्बाध्यता च स्यात्॥

एवमग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यादौ पाठस्य लिङ्गरूपेणार्थेन बाधे [2]श्रुतेरपि बाधितता

स्वार्थत्याग एव वाक्यत्वमित्यनङ्गीकार इत्यर्थः। ततः किमित्यत आह—**एवं चेति**॥

नन्वस्तु—भवदुक्तरीत्या श्रुतेः स्वार्थात्यागे वाक्यमेव बाधकं तत्त्यागे वाक्यमेव नेति च। तथापि वाक्यान्तर्गतत्वाच्छ्रुतिरपि बाधिकेत्युच्यत इत्यत आह—**यदि चेति। मुख्यवृत्तिरूपश्रुतेरिति।** इन्द्रश्रुतेरित्यर्थः। यथा वाक्यस्य लिङ्गेन विरोधे वाक्यान्तर्गतगार्हपत्यश्रुतेर्मुख्यार्थत्वं हेतुरिति श्रुतेर्लिङ्गबाधकतोच्यते, तथा मन्त्रस्थेन्द्रश्रुतेर्मुख्यार्थत्व एव लिङ्गस्य श्रुत्या विरोधो नान्यथेति लिङ्गबाधे तदनुप्रविष्टेन्द्रश्रुतिर्बाधिता स्यादित्यर्थः। तथा च श्रुत्या श्रुतिबाधः प्राप्त इति भावः। **लिङ्गरूपेणेति**। होमनिवर्तनसामर्थ्यरूपेणेत्यर्थः। कथं श्रुतेर्बाधितत्व-

---

[1] र्थत्या—ग. नं. रा.   [2] तिरपिबाधिता—ग नं. रा.

स्यात् । न हि यवागूशब्दादेर्मुख्यार्थत्यागे पाठ-क्रमोऽर्थक्रमेण विरुध्यते ॥

एतेन—यत्र शेषित्वं शेषत्वं वा तृतीयादिना[1]भिधीयते तत्र श्रौतत्वम् । तथा चैन्द्र्या गार्हपत्य-शेषत्वम् श्रौतमेव । यत्र तु समभिव्याहारमात्रेण गम्यते तत्र वाक्यीयत्वम् । यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र इति न्यायरत्नमालोक्तं निरस्तम् । प्रकृति-प्रत्ययसमभिव्याहारगम्यस्य यागभावनयोः शेष-शेषित्वस्याश्रौतत्वापत्तेरित्युक्तत्वात् ॥

यच्चोक्तं वार्तिके—यदैवैन्द्र्येत्युक्तं तदैव तदर्थ-शास्त्रादितिन्यायेनैन्द्र्येत्यस्यावैयर्थ्यायैन्द्र्व्यतिरि-

मित्यतः श्रुतिलिङ्गविरोधस्थले परोक्तरीत्यैव तदुपपादयति—**न हि यवागूशब्दादेरिति** । यवागूं पचतीत्यनयोः पदयोर्लक्षणया तत्साध्याग्निहोत्रहोमार्थत्वं, अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनयोर्जघन्यवृत्या तत्साधनयवागूपाकार्थत्वमित्येवमाश्रित्य स्वार्थत्यागे विरोधो नास्तीति अर्थक्रमपाठ-क्रमयोर्विरोधस्य श्रुतेः स्वार्थकत्वनिमित्तत्वाद्बाध्यभूतपाठक्रमान्तर्गतत्वाच्छ्रुतिरेव बाधितेति स्यादिति भावः ॥

प्रकारान्तरेण सांकर्याभावमनूद्य निराह—**एतेनेति** । **वाक्यीयत्वम्** । वाक्यसंबन्धित्वम् । शेषत्वस्य वा शेषित्वस्य वेत्यनुकर्षः । **उक्तत्वादिति** । श्रुत्यादिलक्षणभङ्गान्ते संबन्धमात्रमुक्तन्त्वित्यादिग्रन्थेनोक्तत्वादित्यर्थः । **इति न्यायेनेति** । मन्त्रो यमर्थमाह तदर्थप्रतिपादकं

[1] द्वितीयादिना इत्यधिकम्-**ग. नं रा.**

क्तः कोप्युपस्थाप्यः । स च लिङ्गगम्येन्द्रविरो[1]धित्वेन प्रतीयत एवेति । तन्न । ऐन्द्र्येति विनियोगस्यावैयर्थ्यार्थमन्यथानुपपत्त्या गम्यमानस्येन्द्रादन्य[2]स्य शेषितायाः श्रौतत्वायोगात् ॥

उक्तं हि वार्तिके—

'यःशब्दश्रवणादेव विनियोगः प्रतीयते। स श्रौत' इति ॥

किंच 'तदर्थशास्त्रादि'ति मन्त्राधिकरणपूर्वपक्षन्यायस्यार्थवादो वेति तत्रत्यसिद्धान्तसूत्रोक्तन्यायेन बाधात् । उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीत्यनुगुण

शास्त्रम् उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीत्यस्ति तत्र मन्त्रस्य पुरोडाशप्रथनार्थकत्वेऽभिप्रेते सति इति प्रथयतीति शास्त्रं व्यर्थम् तेन ज्ञायते उरुप्रथस्वेत्यादिमन्त्रोऽनर्थक इति मन्त्राधिकरणपूर्वपक्षसूत्रोक्तन्यायेनात्राप्यैन्द्र्या अपीन्द्रप्रतिपादकत्वे सति ऐन्द्र्या इति तत्र विनियोजकतृतीयाश्रुतिर्व्यर्था अतो ज्ञायते नेन्द्रशेषत्वं श्रुतेरभिमतम् किंतु तदन्यशेषत्वम् तथात्वे श्रुतेरवैयर्थ्यात् तेन तृतीयाश्रुत्या इन्द्रादन्यः शेषी[3] उपस्थाप्य इत्यर्थः । तथा च श्रुत्यैव लिङ्गस्य विरोधो न वाक्येनेति भावः ॥

यदपि श्रुत्यवैयर्थ्यायान्य उपस्थाप्य इति तच्चायुक्तमित्याह—**किंचेति। बाधादिति।** इत्थं प्रथनं प्रशस्तं यत्क्रियमाणमेवंरूपेण मन्त्रेण क्रियत इति शाबरभाष्याद्युक्तदिशा प्रथनप्रशंसापरत्वेन स्वार्थपरत्वाभावेन

---

[1] धीत्येतत्प्र–**ग. नं. रा.** [2] न्यः शेषिऽत्वस्य–**ग. नं. रा.** [3] ष–**उ. नं.**

तदर्थशास्त्रवदैन्द्र्येत्यस्यापि गार्हपत्यपदाभावेऽनुगुणतदर्थशास्त्रत्वेनार्थवा[1]दोपपत्तेर्न वैयर्थ्यम् ॥

यच्चोक्तं शास्त्रदीपिकायाम्—' लि[2]ङ्गेन बलीयसा यस्य बाधस्तल्लिङ्गेन विरुध्यते । न चात्र लिङ्गे[3]न बलीयसा वाक्यं बाधितुं शक्यम् । तद्बाधे हि पृथक्कृते गार्हपत्यैन्द्रीपदेन न किंचिदर्थं प्रतिपादयतः । पदमात्रस्याप्रमाणत्वादि ' ति । तन्न । इषे त्वेत्यादौ छिनद्मीत्यादिपदानामिवात्रापीन्द्रमाग्नेय्येति पदयोरध्याहारेणैन्द्र्येन्द्रं आग्नेय्या गार्हपत्यमित्यन्वयोपपत्तेः । अयमेव हि वाक्यस्य बाधो नाम य[4]च्छ्रुतसमभिव्याहारादन्यसमभिव्याहारकल्पनम् ॥

तदर्थशास्त्रादित्यस्यासिद्धत्वादिति भावः । **अनुगुणतदर्थशास्त्रवदिति ।** प्रशंसापरत्वादनुगुणेत्युक्तम् । **अनुगुणेति ।** इन्द्ररूपार्थोपस्थापनेनेति भावः । **यच्चोक्तमिति ।** श्रुतिलिङ्गविरोधाधिकरणे उक्तमित्यर्थः । **तद्बाधे हीति ।** प्रतीतसमभिव्याहारत्यागरूपबाधे हि सतीत्यर्थः । **इत्यादिपदानामिवेति ।** द्वितीयाद्यपादे ' समेषु वाक्यभेदः स्यादि ' ति षोडशेधिकरणे इषेत्वेत्यादिरेको मन्त्र· अनेकोवेति संदेहे एक इति प्राप्ते इषेत्वेति छिनद्मि[5], ऊर्जेत्वेत्यनुमार्ज्मी[6]त्याद्यध्याहारेण भिन्नार्थकत्वादनेक इति सिद्धान्तितत्वादिति भावः ॥

---

[1] दत्वो–ग. रा. [2] ङ्गेबलीयसि–ग. नं. रा. [3] ङ्गेबलीयसि–गं. नं. रा. [4] त्रश्रु–ग. नं. रा. [5] त्ति–उ. [6] ष्टि–उ.

किंच—"स्योनंत" इत्यादौ वाक्यस्य सावकाशत्वेन लिङ्गबाध्यत्वेपि ऐन्द्र्येत्यत्रोक्तरीत्या निरवकाशत्वाल्लिङ्गबाधकतास्तु । अस्मन्मतेत्वन्वयबोधकस्य वाक्यस्य लिङ्गानुसार्यर्थत्यागेन श्रुत्यनुसार्यर्थग्रहणमेव श्रुत्या लिङ्गस्य बाधः । न तु वाक्यैकदेशभूतप्रातिपदिकादिरूपायाः श्रुतेः वाक्यार्थभूतान्वयबोधकत्वमिति स्वीकारात् । ऐन्द्र्येन्द्रशेषत्वव्याप्यवाचकवैदिकशब्दरूपलिङ्गाभावाच्च न दोषः ॥

अभ्युपेत्योक्तं वाक्यस्य लिङ्गेन बाध्यत्वम् । वस्तुतो[1] विपरीतम बाध्यत्वमेव त्यज्यतामित्याह—**किंचेति** । **सावकाशत्वेनेति** । विभागेन [2]सदनासादनयोर्विनियो[3]गसंभवादितिभावः । **उक्तरीत्येति** । तद्बाधे हीत्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः । भवत्पक्षेपि ऐन्द्र्येत्यत्र श्रुतिलिङ्गयोर्बाध्यबाधकभावः कथमित्यत आह—**अस्मन्मते त्विति** । **प्रातिपदिकरूपाया इति** । गार्हपत्यप्रातिपदिकरूपाया ऐन्द्रीतिप्रातिपदिकरूपायावेत्यर्थः । इति स्वीकाराद्बाधो न त्वित्यर्थः । येन वाक्यलिङ्गयोरेव बाध्यबाधकभावो न तु श्रुतिलिङ्गयोरिति स्यादिति भावः ॥

एवमैन्द्र्या इन्द्रशेषत्वबोधकं लिङ्गं पररीत्यास्तीत्यभ्युपेत्य श्रुत्या बाधप्रकार उक्तः । वस्तुतो लिङ्गमेव नास्ति । किंतु वाक्याद्गार्हपत्यशेषतैव । न तु तत्र बाधादि[4]भाव इत्याह—**ऐन्द्र्येति** । सिद्धान्ते हि व्याप्यवाचकं लिङ्गं न तु सामर्थ्यम् । एवं च निवेशनः

---

[1] तोबा–उ. ए. [2] सादा–उ. ए. [3] गे–उ. [4] धादिनाभा–ए.

लिङ्गेन वाक्यबाधोदाहरणमप्यसत् । सामर्थ्येन वाक्यबाधे इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्येनैन्द्र्या गार्हपत्यमिति वाक्यस्य क्षणिकस्य यागस्यासन्निकृष्ट फलजननसामर्थ्येन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यस्य च बाधापातात् । यथाचापूर्वद्वारा यागः स्वर्गे समर्थस्तथा स्योनंते मन्त्रे उत्तरभागोपि स्वार्थद्वारा तद्विशिष्टपूर्वभागार्थप्रकाशनसमर्थ एव ॥

न चास्मद्रीत्या पारदौर्बल्यमिति जैमिनिसूत्रा-

संगमन इत्यादेरिन्द्रशेषत्वस्य व्याप्यभूतो यो धर्मः वृद्धाचारादिः तस्य वाचको यो वैदिकशब्दरूपः ऐन्द्र्या इन्द्रमुपतिष्ठन्ते वृद्धा इत्यादिः तद्रूपलिङ्गाभावाच्चेति भावः । **उदाहरणमिति** । स्योनंते सदनं करोमीत्यादिरूपं ऐन्द्र्येत्यादेर्वाक्यरूपत्वं प्राक्साधितमप्यनधिकुर्वाणं प्रत्याह—**क्षणिकस्येति** ॥

नन्वन्यथानुपपन्नं सदेव सामर्थ्यं वाक्यं बाधते । यागसामर्थ्यं त्वन्यथोपपन्नं न तु स्योनंत इत्यादावित्यत आह—**यथा चेति** । **तद्विशिष्टेति** । हविरासादनाधारभूत इत्येवंरूपेण तद्विशिष्टत्यर्थः ॥

नन्वैन्द्र्येत्यादौ यजेतेत्यादौ च वाक्यस्य श्रुतिद्वयसमभिव्याहाररूपत्वान्न लिङ्गेन तत्र बाधः । स्योनं त इत्यादौ तु लिङ्गविनियोज्यसमभिव्याहारत्वाद्बाध इत्यतो गत्यन्तरसंभवे द्विरूपकल्पना न युक्तेत्याह—**न चेति** । न च कल्पना युक्तेत्यन्वयः । शङ्कादेवेत्यत्र टीकादौ व्युत्पादितरीत्या "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्य मर्थविप्रकर्षादि"ति सूत्रस्यार्थविप्रकर्षेण परदौर्बल्यानुस-

नुसारेण वाक्यमात्रस्य लिङ्गाद्दौर्बल्यसंभवे पदद्वयश्रुतिरूपवाक्यं लिङ्गात्प्रबलं लिङ्गविनियोज्यमन्त्रसमभिव्याहाररूपं तु वाक्यं दुर्बलमिति कल्पना युक्ता । प्रकरणगृहीतस्य बर्हिर्मन्त्रस्य लवनशेषत्वं तु दृष्टार्थत्वे संभवत्यदृष्टार्थत्वमन्याय्यमिति न्यायात् ॥

न च न्यायमात्रं लिङ्गम् । तस्य वाक्याद्दुर्बलत्वात् । लिङ्गस्य च वाक्यात्प्रबलत्वात् । किंतु वैदिकशब्दार्पितं व्याप्यं वा व्याप्यार्पको वैदिकः

रणेन वाक्यसामान्यस्य लिङ्गाद्दौर्बल्यसंभव इत्यर्थः । यद्वास्मद्रीत्या वाक्यमात्रस्य लिङ्गाद्दौर्बल्यसंभव इत्यन्वयः । भवदुक्तं न सूत्रानुसारि भट्टोक्तं तु सूत्रानुसारि अतो द्विरूपकल्पनायुक्तेत्यत उक्तम्—**इति जैमिनिसूत्रानुसारेणेति** । अस्मदुक्तं तच्चैकमेवेति भावः ॥

यदपि दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थस्य बर्हिर्मन्त्रस्य प्रकरणेन सर्वशेषत्वे प्राप्ते तद्बाधेन लिङ्गाल्लवनशेषत्वमिति लिङ्गप्रकरणविरोधोदाहरणं तदपि लिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणानिरासप्रसङ्गान्निराह—**प्रकरणेति** । यद्वा—सामर्थ्येन वाक्यबाधे प्रागुक्तातिप्रसङ्गभिया सामर्थ्यं न लिङ्गं कथं तर्हि बर्हिर्मन्त्रस्य लवने विनियोगः अनेन लुनीयादिति वैदिकवचनाभावेन प्रकरणेन सर्वशेषत्वप्राप्तः कथं वा स्योनंत इति मन्त्रे विभज्य विनियोगः इत्यत[1] आह—**प्रकरणेति** । [2]कश्चित्प्रकरणिगृही-

---

1 आद्ये इत्याधिकम्—उ. ऐ.   2 अयं ग्रन्थोनास्ति—उ.

शब्दो वेह लिङ्गमित्युक्तम् । स्योनं ते मन्त्रे वाक्यभेदस्त्वर्थैकत्वनयोक्तरीत्या वाक्यान्तर इवार्थभेदादेवान्ततः सिद्धो न तु वाक्येनैकवाक्यत्वे प्राप्ते लिङ्गेन वाक्यभेदः साध्यः । न हि लोके लिङ्गवाक्ये भेदाभेदप्रमाणे ॥

सूक्तवाकमन्त्रे इन्द्राग्नी इदं हविरित्यादिवाक्यस्थस्येदंहविरित्यादिपदस्याग्नीषोमादिपदस्य चान्योन्यमनन्वय आकाङ्क्षाभावादेवान्ततः सिद्धः। न तु प्रकरणेनान्वये प्राप्ते वाक्येना[1]नन्वयः साध्यः । न हि प्रकरणा[2]ननुगुणार्थत्वमपि वाऽनाकाङ्क्षितान्वयो वा व्युत्पन्नः। एवमुदाहरणान्तरदूषणमूह्यम् । अस्मद्रीत्या कर्मकाण्डे श्रुत्या

तेतिपाठः । इत्युक्तमिति । परोक्तश्रुत्यादिलक्षणभङ्गे । चन्द्रिकायां वा इह वैदिकार्थनिर्णये लिङ्गमित्युक्तमित्यर्थः । द्वितीय आह—**स्योनं त इति** । यद्वा लिङ्गेन वाक्यस्याबाधे कथं स्योनंत इत्यादौ वाक्यभेद इत्यत आह—**स्योनन्त इति । अर्थैकत्वेन**[3] **चेति** । "अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादि"ति द्वितीयाद्यपादीयपञ्चदशोधिकरणे "अर्थैकत्वाद्विभागे साकाङ्क्षं चेदेकं वाक्यं तदभावे भिन्नं वाक्यमि"-त्युक्तरीत्यार्थभेदादेव गामानय घटमानयेत्यादिवाक्यान्तर इव सिद्ध इत्यर्थः। **वाक्येनेति** । समभिव्याहाररूपेणेत्यर्थः । कुतो न साध्य इत्यतोऽव्युत्पन्नत्वादिति भावेनाह—**न हि लोक इति** । लिङ्गसामर्थ्यं वाक्यं समभिव्याहारः ते न प्रमाणे । किं त्वर्थभेदाभेदाविति शेषः । वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणं चायुक्तमित्याह—**सूक्तवाकेति** । **ऊह्यमिति** । प्रक-

[1] नान्व—**ग. नं. २१.** [2] णात्प्रकरणानुगुणार्थत्वमिवा—**ग. नं.** [3] त्वनयेति—**उं. न.**

लिङ्गबाधो यथा विकृतौ नीवारश्रुत्याऽऽग्नेयादौ प्रकृतौ व्रीहिव्याप्यत्वेन दृष्टनिर्वापवाचिवैकृतनिर्वपतिशब्दस्य । एवं लिङ्गादिना वाक्यादेर्बाध उदाहर्तव्यः ॥

श्रुत्यादिलिङ्गादि[1]बाधे भाट्टोक्तोदाहरणदूषणम् ॥ ८२ ॥

रणस्थानविरोधोदाहरणे सन्निधिरूपस्थानप्रकरणात्प्रकरणस्य प्राबल्येपि-यथासङ्ख्याम्नानादिरूपस्थानमन्त्रात्प्राबल्याप्राप्तेः स्थानसमाख्याविरोधोदाहरणं चायुक्तं समाख्यायाः श्रुतिरूपतायाः प्रागुपपादितत्वेन स्थानेन बाधायोगात् । एवं श्रुतिवाक्यविरोधे श्रुतिप्रकरणादिविरोधे लिङ्गस्थानादिविरोधे च यद्यदुदाहरणं परैरुक्तं तत्र सर्वत्रापि दूषणमूह्यमित्यर्थः । ग्रन्थगौरवभयान्नास्माभिरतिप्रपञ्च्यते । **विकृताविति** । नैवारश्चरुर्भवतीतिविकृतियागे श्रुतम् । तत्र चोदकेनाग्नेयाङ्गानां प्राप्तौ व्रीहिव्याप्यत्वेन दृष्टनिर्वापवाचिशब्दः व्रीहीन्निर्वपतीत्येवंरूपो विकृतौ प्राप्तः । स च व्याप्यधर्मवाचित्वाल्लिङ्गरूपस्तस्य बाध इत्यर्थः ॥

एवं लिङ्गादिनेति । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यादौ क्रतुव्याव्य जुहुवाचिशब्देन लिङ्गेन न सपापं श्लोकं श्रुणोतीति समभिव्याहृतवाक्यस्य फलार्पकत्वबाधेनार्थवादत्वस्वीकारं लिङ्गेन वाक्यबाधे उदाहरणं ; वाक्येन प्रकरणबाधे तु अरुणया क्रीणातीत्यादौ प्रकरणादारुण्यादेः प्रकरणिशेषत्वे प्राप्ते तद्बाधेन क्रीणातिसमभिव्याहाररूपवाक्येन क्रयशेषत्वमित्यारुण्यवाक्यमुदाहरणं ; प्रकरणेन स्थानबाधे तु अभिक्रामं जुहोतीति

[1] ङ्गबा—ग. नं. रा.

अथ प्राभाकरोक्तश्रुत्यादिबलाबलबीजभङ्गः ॥८२॥

प्राभाकरास्तु—
श्रुत्यादीनां भाट्टोक्तान्येव लक्षणान्युदाहरणानि
च वदन्तो बलाबलबीजमेवमाहुः—व्रीहीनित्यादौ

प्रयाजप्रकरणस्थस्याभिक्रमणस्य स्थान[1] प्रमाणेन दर्शपूर्णमासाङ्गत्वे प्राप्ते तद्बाधेन प्रयाजप्रकरणेन तदङ्गत्वमित्युदाहरणमित्यादि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥

श्रुत्यादिना लिङ्गादिबाधे भट्टोक्तोदाहरणभङ्गः ॥ ८२ ॥

अथ प्राभाकरोक्तश्रुत्यादिबलाबलबीजभङ्गः ॥ ८२ ॥

एवमिति । वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः । श्रुतिलिङ्गाद्यधिकरण नयविवेकवरदराजीयोक्तं निष्कृष्यानुवदति—**व्रीहीनित्यादावित्यादिना**—व्रीहीनवहन्तीत्यादावित्यर्थः । **शेषित्वं**—अवघातं प्रति प्राधान्यमित्यर्थः । कार्यतालक्षणां कृतिसाध्यत्वबोधकलक्षणावृत्तिं बोधयितुमिति शेषित्वमित्यनुकर्षः । लक्षणार्थं ग्राहकान्वयमात्रमिति । ग्राहकं फलापूर्वमुच्यते तस्यैव मुख्यं कार्यत्वं अन्यस्य तु मत्प्रकरणे पठितं सर्वं मदर्थमिति ग्राहकान्वये सत्येव कार्यमिदमिति कार्यताधीर्भवतीति कार्यतालक्षणार्थं ग्राहकान्वयं व्रीहीणामपेक्षत इत्यर्थः । मात्रपदेन करणान्वयो व्यावर्त्यते । द्वारैदमर्थ्ये, द्वारशेषत्वे । आघातादेरिति

[1] प्रकरणे–उ.

द्वितीयाश्रुतिः शब्दरूपतयाऽन्यानपेक्षैव व्रीहीणां शेषित्वं बोधयितुं प्रवृत्ता शेषिणः कार्यतालक्षणां विना बोधयितुमशक्ता सती लक्षणार्थं ग्राहकान्वयमात्रमपेक्षत इति ग्राहकान्वयमात्रपूर्विका द्वारैदमर्थ्ये प्रमाणम्। लिङ्गं त्वशब्दात्मकत्वान्न स्वयमेव शेषत्वमाह। किं तु ग्राहकगृहीतस्य मन्त्रस्य ग्राहकैदमर्थ्यनिर्वाहाय करणैदमर्थ्ये कल्पिते तत्रापि देवतोद्देशेन [1] वस्तुत्यागात्मकयागरूपं करणं प्रतिमन्त्रस्य साक्षादनिर्वर्तकतया करणीयं द्रव्यं किंचिदनेनोपकर्तव्यमिति निश्चिते किं तदिति विशेषाकाङ्क्षायां यच्छक्यं तदित्येवं द्वारशेषता मन्त्रस्य ॥

योज्यम् । अवघातो हि द्वितीयावगतशेषिभूतव्रीहिद्वारा ग्राहकैदमर्थ्यं भजत इति द्वितीयाश्रुतिः ग्राहकान्वयमात्रमपेक्ष्य कार्यतां व्रीहीणां लक्षणया बोधयित्वावघातस्य द्वारैदमर्थ्ये प्रमाणं भवतीत्यर्थः । **ग्राहकगृहीतस्येति** । मत्प्रकरणे पठितं मदर्थमिति फलापूर्वपरिगृहीतस्य साक्षाद्ग्राहकस्वरूपानिष्पादकतया साक्षाच्छेषत्वायोगात्तन्निर्वाहाय साक्षाद्ग्राहकशेषभूतकरणशेषत्वेनेतिकरणैदमर्थ्यं कल्पनीयं तस्मिन्कल्पितेऽपि करणभूतयागस्वरूपं न साक्षान्निवर्तयतीति [2] यागस्वरूपघटकद्रव्यप्रकाश-

[1] द्रव्य—**ग** **नं**. **रा**. [2] तियागस्वरूपं नया—**ए**.

तस्माद्द्वारैदमर्थ्ये श्रुतितो विलम्बितत्वाल्लिङ्गं दुर्बलम् ॥

तथा मन्त्राणां न पाठमात्रात्संभूयबोधकतयैकवाक्यता। विनियोगाधीनत्वान्मन्त्रभेदाभेदयोः। स्योनं ते मन्त्रस्य विनियोगश्च लैङ्गिक इति लिङ्गपूर्वकं वाक्यं स्वापेक्षणीयाल्लिङ्गाद्विलम्बितमिति दुर्बलम् । अयमेव हि वाक्यस्य लिङ्गेन बाधो नाम यल्लिङ्गानुसारेण भेदकल्पनम् ॥

तथा इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणप्रकरणस्य

नादिरूपद्रव्योपकारद्वारैव द्वारशेषतेत्यर्थः । **श्रुतितो विलम्बितत्वादिति** । श्रुतिग्राहकान्वयमात्रमपेक्ष्यावघातादेर्द्वारैदमर्थ्यं बोधयति । लिङ्गं तु ग्राहकान्वयं करणैदमर्थ्यं चापेक्ष्य मन्त्रस्य द्वारैदमर्थ्यं बोधयतीति विलम्बितत्वाच्छ्रुतितो दुर्बलमित्यर्थः । लिङ्गाद्वाक्यस्य दौर्बल्यबीजविप्रकर्षमाह—**तथा मन्त्राणामिति** । स्योनं ते सदनं कृणोमीत्यादीनां तस्मिन्सीदेतिभागेन सहाध्ययनमात्रेण संभूय मिलित्वा बोधकतयैकवाक्यता नेत्यर्थः। **मन्त्रभेदाभेदयोरिति**। स्योनं त इत्यारभ्य कल्पयाम्यन्त एको मन्त्रस्तस्मिन्नित्यादिरन्य इति वा, स्योनं त इत्यादि सुमनस्यमान इत्यन्तं सर्वोऽप्येक एवेति मन्त्रभेदाभेदयोर्विभागेनैकैकदेशस्य विनियोगेन वा, अविभागेन सर्वस्य मन्त्रस्य विनियोगेन वा, ज्ञातव्यत्वादित्यर्थः। अस्तु विनियोगाधीनत्वं तयोः ततः किमित्यत आह—**स्योनन्ते मन्त्रस्येति** । स्योनं त इतिमन्त्रस्येत्यर्थः ॥

वाक्यप्रकरणयोर्बलाबलबीजमनुवदति — **तथेतिकर्तव्यतेति** ।

सर्वापेक्षणीयत्वेन प्राधान्येपि तेन करणान्वय[1]स्यैव सिद्धेः करणीयद्वारान्वयस्य कल्प्यत्वात्क्लृप्ते च वाक्यीये आभिधानिके द्वारविशेषान्वये सति सर्वद्वारान्वयकल्पनायोगेन द्वारान्वये क्लृप्ताद्वाक्यात्कल्प्यद्वारान्वयं प्रकरणं दुर्बलमिति। इन्द्राग्नी इदमित्यत्रेदमित्यादिकं समभिव्याहृतेन्द्राग्न्यादिपदेनैवान्वेति नान्येन ॥

सर्वापेक्षणीयत्वेनेति । प्रधानापूर्वशब्दितविनियोगस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षावशादेव हि श्रुतिलिङ्गादिभिः पदार्थानामन्वयो बोध्य इति श्रुत्यादिसर्वापेक्षणीयत्वेनेत्यर्थः । तेन प्रकरणेन दर्शपूर्णमासयागप्रकरणान्वयस्यैव सिद्धेः प्रकरणस्य सर्वकरणान्वयमूलत्वादिति भावः । **करणीयेति** । करणसंबन्धि यद्द्वारं द्रव्यदेवताप्रकाशनादिरूपं तदन्वयस्य कल्प्यत्वादित्यर्थः । प्रकरणस्य तत्रासामर्थ्यादिति भावः । **क्लृप्ते चेति** । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामित्यत्रेदं हविरित्यादेरिन्द्राग्नीपदसमभिव्याहाररूपवाक्येनेन्द्राग्निदेवताप्रकाशनरूपद्वारविशेषान्वयः क्लृप्तः प्रमित इत्यर्थः । अन्विते शक्तेरुपेतत्वेनाभिधानवृत्तिलब्धत्वादाभिधानिकश्च भवति । तस्मिन्विद्यमाने सर्वकरणीयाग्नीषोमादिदेवतादिप्रकाशनरूपद्वारान्वयकल्पनायाः प्रकरणप्राप्ताया अयोगेन[2] द्वारान्वयविषये क्लृप्ताद्वाक्यात्कल्प्यद्वारान्वयं प्रकरणं दुर्बलमित्यर्थः । दुर्बलमितीति शब्दो हेत्वर्थः । इति हेतोरिदमित्यादिकं इन्द्राग्न्यादिपदेनैवान्वेतीत्यर्थः । **नान्येनेति** । अग्नीषोमादिपदेनेत्यर्थः ॥

[1] स्यासि—**नं.**   [2] गे तद्द्वा—**उ.**

तथा राजसूयप्रकरणे अभिषेचनीयेष्टिसन्निहितानां[1] देवनादीनां वाक्यार्थत्वादरुणया क्रीणातीत्यादौ पदार्थानां क्रियाकारकाद्यन्वये आम्नानसन्नि[2]धानस्य तन्त्रत्वेपि वाक्यार्थान्वये तस्यातन्त्रत्वान्नियोगाकाङ्क्षामुखसन्निधानस्यैव तन्त्रत्वात् तस्य च नियोगीयसर्वकरणसाधारण्यात्तदीयसर्वकरणान्वयो न तु सन्निधानादभिषेचनीयमात्रान्वयः । तत्सन्निधानं त्वाम्नानार्थम् । तथा पौरुषेययौगिकसंज्ञारूपसमाख्या न वैदिकीत्यन्वयहेतुर्वैदिकसन्निधानकल्पनयैवान्वयहेतुर्न साक्षादिति शुन्धनमन्त्रस्य पुरोडाशपात्रान्वयबाधेन सान्नाय्यपात्रान्वय—इति ॥

प्रकरणस्थानयोर्बलाबलबीजमाह—**तथा राजसूयेति । वाक्यार्थत्वादिति ।** अक्षैर्दीव्यतीत्यादिवाक्यार्थत्वादित्यर्थः । अस्य वाक्यार्थान्वय इत्यनेन संबन्धः । पदार्थानामारुण्यादीनाम् । **आम्नानसान्निधानस्य**—पाठसान्निध्यस्येत्यर्थः । नियोगः राजसूयशब्दितेष्टिपशुसोमकरणकपरमापूर्वस्य या इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा तद्द्वारकसन्निधानस्येत्यर्थः । **तस्य चेति ।** नियोगाकाङ्क्षामुखसन्निधानस्येत्यर्थः । **नियोगीयेति ।** नियोगजनकेष्टिपशुसोमरूपसर्वकरणसाधारण्यान्नियोगसंबन्धिसर्वकरणशेषतेत्यर्थः । **आम्नानार्थमिति ।** यत्र क्वच पठनीयत्वात्तत्र पाठः कृत इत्यर्थः । स्थानसमाख्ययोर्बलाबलबीजमाह—**तथा पौरुषेयेति ।** **अन्वय इतीति** शब्दस्य इत्येवमाहुरिति

---

[1] विदे—**ग. रा.** देवताना वा—**नं.** [2] पात—**नं.**

तन्न ॥

अतिदेशप्रमाणयोश्चोदनालिङ्गवचनयोः क्रम-प्रमाणयोः श्रुत्यर्थयोर्देवताप्रमाणयो[1] लिङ्गतद्धित-योश्च बलाबले तस्य बीजस्याननुगमात् । न हि श्रुतिलिङ्गादिकं शेषशेषित्व एव प्रमाणम् ॥

किंच मन्त्राधिकरणे तदर्थशास्त्ररूपश्रुतेरनुवाद-कत्वाय लिङ्गस्याग्रेसरत्वोक्त्या तद्विरोधः ॥

अत्रोक्तं नयविवेके—अनुगुणतदर्थशास्त्राल्लिङ्ग-स्याग्रेसरत्वं तत्रोक्तम् । शेषशेषिकिंचित्कारो हि

पूर्वेणान्वयः । अतिदेशप्रमाणयोरित्यादि भट्टमत[2]बलाबलबीजभङ्गे विवृतमेतत् ॥

ननु श्रुत्यादिकं शेषशेषिभाव एव मानं, तत्र[3] चोक्तं बलाबल-बीजं नाव्याप्तमित्यत आह—**न हीति** । चोदनालिङ्गस्य वचनशब्दित-श्रुतेश्चातिदेशमन्त्रलिङ्गस्य देवतायां श्रुत्यर्थशब्दितश्रुतिलिङ्गयोः क्रमे प्रमाणत्वादिति भावः । श्रुतितो लिङ्गस्य विलम्बितगतित्वेन विप्रकर्षोक्ति-र्मन्त्राधिकरणविरुद्धेत्याह—**किञ्चेति** । **नयविवेक इति** । शाबर-व्याख्यानरूपे प्राभाकरग्रन्थे मन्त्राधिकरणीयश्रुतिलिङ्गवैषम्यमुक्तं मन्त्रा-धिकरण इत्यर्थः । मन्त्रोक्तार्थप्रकाशकं तदर्थशास्त्रम् । तद्विविधं मन्त्रानु-गुणं तदननुगुणं चेति । तत्राद्यं उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीति । द्वितीयं तु धान्यमसीति दृषदि तण्डुलानधिवपतीति । तत्रानुगुण-शास्त्रादेव मन्त्रलिङ्गस्याग्रेसरत्वमुक्तम् । न तु तदननुगुणशास्त्रस्य । तथा-प्यैन्द्र्यादिस्थले न तत्साम्यमिति भावेन मन्त्राधिकरणोक्तं [4]तावद्व्यनक्ति—**अनुगुणेत्यादिना** । कथमुक्तमित्यतो व्यनक्ति—**शेषेत्यादिना** ।

---

[1] मन्त्रलि—ग. नं रा.　[2] तबी—उ. ए. नं.　[3] त्रोक्तं—ए.　[4] तद्व—उ. ए.

विनियोगसामग्री। तत्रोरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीत्यादितदर्थशास्त्रैः शेषशेषिमात्रमर्पितम्। न तु शेषसाध्यः शेषिगतः प्रथनप्रकाशरूपः किञ्चित्कारः। स तु लिङ्गगम्यः। एवं च किञ्चित्कारार्थं श्रुत्यपेक्षितं लिङ्गं विनियोगसामग्रीभूतशेषशेषिकिञ्चित्कारपूर्तेः स्वयमेव विनियोजकम्। तस्यां दशायां तदर्थशास्त्रमनुवादः। ऐन्द्र्यान्तूपान्मन्त्रकरण इति सूत्रादुपपूर्वस्य तिष्ठतेराभिधानार्थत्वेनोपतिष्ठत इत्यनेन गार्हपत्याभिधानस्य[1] किंचित्कारस्यापि श्रुत्यैवोक्तत्वाल्लिङ्गानपेक्षा श्रुति-

शेषकृतशेषि[2]गतोपकारशब्दितकिंचित्कारवतीत्यर्थः। किंचित्कारे लब्धे विनियोजकं प्रमाणं विनियुङ्क्ते न चेन्नास्तीत्यर्थः। **शेषशेषिमात्रमिति।** मन्त्रः शेषः प्रथनं शेषी[3]तीति विज्ञापितमित्यर्थः। **लिङ्गगम्य इति।** 'उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथता' मिति मन्त्रस्यार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गगम्यः। तावता कथं लिङ्गस्याग्रेसरत्वमित्यत आह—**एवं चेति।** किंचित्कारे लिङ्गगम्ये सतीत्यर्थः। **श्रुत्येति।** विनियोजकतदर्थशास्त्रादिरूपश्रुत्येत्यर्थः। **शेषेति।** शेषकृतशेषिगतप्रकाशनरूपकिंचित्कारस्य पूर्तेः पूर्णत्वादित्यर्थः। अस्त्वेवं प्रकृते किमित्यत आह—**ऐन्द्र्यां त्विति। उपादिति।** उपशब्दपूर्वकात्स्थाधातोरात्मनेपदं भवति, मन्त्रकरणकाभिधाने विवक्षिते सतीति पाणिनिसूत्रादित्यर्थः। अभिधानार्थत्वेनेत्येकदेशानुवादः। तावत एव प्रकृतोपयोगात्। **किंचित्कारस्यापीति।** न केवलं शेषादिस्वरूपस्येत्यपेरर्थः॥

[1] न रूपकि-**गं. नं. रा.** [2] षिकरणश-**ए.** [3] षीति-**उ. ए नं.**

रिति भेदः । धान्यमसीति दृषदि तण्डुलानधिवपतीति विगुणतदर्थशास्त्रे किंचित्कारस्य श्रुत्यानुक्तत्वेपि तत्र विनियोज्यस्य मन्त्रस्य वाक्यरूपत्वेनाभिधानसामान्यरूपकिंचित्कारसामान्यमाश्रित्य श्रुतिरेव विनियोजिका । लिङ्गलभ्यस्य धान्यप्रकाशनरूपकिंचित्कारस्य शेषीभूततण्डुलगतत्वाभावेन विध्यनपेक्षिततया तिरस्कृतत्वात् । अनुगुणतदर्थशास्त्रे तु प्रथनप्रकाशनरूपकिंचित्कारविशेषो न तिरस्कारार्हः । विध्यपेक्षितत्वादिति ॥

उच्यते—

यथा ग्राहैकदमर्थ्यस्य प्रथमावगतस्य पाश्चात्येन

नन्वेवं—विगुणतदर्थशास्त्रेपि किंचित्कारस्य श्रुत्यलभ्यत्वात्तत्रापि लिङ्गसापेक्षता स्यादित्यत आह—**धान्यमसीति** । **विगुणेति** । मन्त्रब्राह्मणयोर्भिन्नार्थत्वादिति भावः । **श्रुत्येति** । विनियोजकब्राह्मणस्थश्रुत्येत्यर्थः । **अभिधानसामान्येति** । धान्याभिधान[1]तण्डुलाभिधानत्वरूपविशेषविनाकृतसामान्यरूपेत्यर्थः । **विधीति** । अधिवपतीति विध्यनपेक्षितत्वेनेत्यर्थः । विगुणतदर्थशास्त्रप्रक्रियोपन्यासो वक्ष्यमाणदोषोक्तिसौकर्याय । अनुगुणेप्येवं कुतो नेत्यत आह—**अनुगुणेति** । यन्मन्त्राधिकरणेतिश्रुतितो लिङ्गस्य प्रथमप्रवृत्तत्वमुक्तम् । तदयुक्तम् । ऐन्द्येत्यादाविव तत्रापि श्रुतेरेव प्राथम्योपपत्तेरित्येतद्दृष्टान्तचतुष्टयोक्तिपूर्वकमाह—**यथेत्यादिना** । **ग्राहकेति** । अवघातादेः परमापूर्वका-

---

[1] नत्वतं—**उ.**—तण्डुलाभिधान—इति नास्ति—**प.**   [2] णेश्रु—**उ. प.**

द्वारैदमर्थ्येन निर्वाहः, यथा वारुण्यस्य क्रयसाधन[1]ताया पूर्वावगतायाः पार्ष्टिकेन द्रव्यान्वयेन निर्वाहः, यथा वा रथघोषेण माहेन्द्रस्तुतिमुपाकरोतीत्यत्रा[2] दृष्टद्वारिकाया माहेन्द्रस्तुतिं प्रति रथघोषशेषतायाः व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र व्रीहीन्प्रति प्रोक्षणशेषतायाश्च पश्चात्कल्पितेनादृष्टेन निर्वाहः; तथा इति पुरोडाशं प्रथयतीति तदर्थशास्त्रस्थेनेति शब्देन मन्त्रस्य करणत्वप्रतीतेरनेनेदं कर्तव्यमित्येवंरूपेण तदर्थशास्त्रेण स्पष्टं पूर्वावगतस्य विनियोगस्य पाश्चात्येन लैङ्गिकेन किंचित्कारेण निर्वाहोस्तु ! न हि किंचित्काररूपोपकारहेतुत्वमेव शेषत्वम् । उपकारकस्याप्याधानस्यानङ्गत्वात् ।

काङ्क्षया तच्छेषत्वेनावगतस्य व्रीह्यादिद्वारशेषत्वेन निर्वाहः[3] साक्षादसम्भवादित्यर्थः। **आरुण्यस्येति** । अरुणया क्रीणातीत्यादिवाक्योक्तस्येत्यर्थः । **द्रव्येति** । गवा क्रिणातीत्युक्तगोरूपद्रव्येन्वयेनेत्यर्थः । **रथघोषेणेति** । सोमयागे क्रीतसोमलताधारभूतरथाकर्षोत्पन्नचक्रघोषेणेत्यर्थः। रथघोषं श्रुत्वा महेन्द्रस्तोत्रं कुर्यादित्यर्थः । दृष्टासम्भवादाह—**अदृष्टेति** । शेषताया निर्वाह इत्यन्वयः । **व्रीहीनिति** । यथा वेत्यनुकर्षः । **अदृष्टेनेति** । व्रीहिगतातिशयरूपादृष्टेनेत्यर्थः ॥

ननु—शेषत्वप्रतीतावेव किंचित्कारप्रतीत्या भाव्यं तद्धेतुत्वस्यैव शेषत्वरूपत्वादिति वदन्तं प्रत्याह—**न हीति** । **आधानस्या**-

[1] नतायाःपा–ग. [2] त्रसादृश्यद्वा–ग. [3] हस्य–उ.

त्वन्मतेऽनुपकारकस्याप्यवघातस्य कृष्ण[1]लान्प्रति शेषत्वाच्च ॥

यदि तु अनुगुणतदर्थशास्त्रस्यानुवादकत्वाय लैङ्गिककिंचित्कारप्रतीतिर्विनियोगसामग्रीति मतं, तदा विगुणतदर्थशास्त्रस्थलेपि सैव विनियोगसामग्री स्यात् । तदर्थशास्त्रस्थं तु तण्डुलपदं लिङ्गानुसाराद्धान्यलक्षकं स्यात् ॥

कथं हि सन्निकृष्टत्वेन प्रबलं लिङ्गं विप्रकृष्टस्यानुगुणतदर्थशास्त्रस्यानुवादकतामापादयद्विगुणतदर्थशास्त्रस्य गौणतां नापादयेदिति लिङ्गमेव बलीयः स्यादिति दिक् ॥

नङ्गत्वादिति। 'तत्प्रकृत्यर्थं यथान्येनारभ्य वादा' इति तृतीयषष्ठपादीयपञ्चमाधिकरणे तथोक्तेरिति भावः । अव्याप्तिं चाह—**त्वन्मत इति** । कृष्णलः स्वर्णमाषः । 'प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम' इति विकृतौ श्रुतकृष्णलान्प्रति तुषविमोकलक्षणोपकारमकुर्वतोपीत्यर्थः । विपक्षबाधकेनापि लिङ्गस्याग्रेसरत्वं निराह—**यदि त्विति** । विगुणस्थले लिङ्गगम्यकिंचित्कारो नास्तीत्यत आह—**तदर्थशास्त्रस्थं त्विति** । **लिङ्गेति** । मन्त्रलिङ्गानुसारादित्यर्थः ॥

लिङ्गाच्छ्रुतेर्गौणत्वमन्याय्यमित्यत आह—**कथं हीति** । **संनिकृष्टत्वेनेति** । किंचित्कारपूर्त्या विनियोजकं लिङ्गमित्युक्तत्वादिति भावः। लिङ्गस्य सर्वत्र विप्रकृष्टत्वेन दौर्बल्यमेवोपेत्य केनचिदुक्तं समाधिमनूद्य

[1] धान्यं—न. रा.

प्रकाशस्त्वग्रेसरत्वेपि श्रुतेर्भाविन्या लैङ्गिक्या-प्राप्त्यानुवादता, त्रिकालायां ह्यप्राप्तौ विधिः, एवं च श्रुतिलिङ्गनयोक्तं श्रुतेरग्रेसरत्वेन प्राबल्यं मन्त्राधिकरणोक्तमनुगुणतदर्थशास्त्रस्यानुवादकत्वं चाविरुद्धम्, विगुणतदर्थशास्त्रे तु भाविन्यपि लैङ्गिकप्राप्तिर्नेति नानुवदकतेत्याह । तन्न । अवश्यंभाविनी हि प्राप्ति[1] र्विधित्वं विहन्ति । इह तु ज्ञाते श्रौते विनियोगे ग्राहकमन्त्राम्नानयोश्चरितार्थत्वाद्भाव्यपि लैङ्गिको विनियोगो नास्त्येव ॥

किंच लैङ्गिकप्राप्तेर्भावित्वेपि न पूर्वस्याः श्रुतेरनुवादता उक्तस्य वादो ह्यनुवादः ॥

चन्द्रस्तु—यद्यपि श्रुत्या शीघ्रं विनियोगः । स तु क्रियाकारकान्वयरूपो द्वैतीय एव । न तु

निराह—**प्रकाशस्त्विति** । कस्यचिन्नामैतत् आहेत्यन्वयः । अनुवादतानुगुणतदर्थशास्त्रस्य दुर्लभेति भावेन दूषयति—**तन्नेत्यादिना** । **इह त्विति** । उरुप्रथस्वेति विनियोगस्थले त्वित्यर्थः । **ग्राहकेति** । ग्राहकस्य मन्त्राम्नानस्य चेत्यर्थः ॥

ननु — श्रौतविनियोगे जातेपि किंद्वारास्य शेषत्वमिति विचारे दृष्टसंभवेऽदृष्टकल्पनायोगाल्लैङ्गिकोपि विनियोगः आवश्यक इति वादिनं प्रत्याह – **किंचेति** । प्रकारान्तरेण मन्त्राधिकरणविरोधं केनचिदुक्तमनूद्य निराह—**चन्द्रस्त्विति** । इत्याहेत्यन्वयः । द्वैतीयो द्वितीया

[1] वैध—ग. नं. रा.

शेषशेषित्वरूपस्तार्तीयः। किंचित्कारस्य श्रुत्यानुक्तेः। किंत्वयं लैङ्गिक एव। ऐन्द्र्यान्त्वभिधानरूपः किंचित्कारः श्रुत्योक्तः इति तत्र तार्तीयोपि श्रौत इत्याह। तन्न। धान्यमन्त्रे किंचित्कारस्य श्रुत्यानुक्तत्वेन तत्र विनियोगस्याश्रौतत्वापत्तेः। श्रुतिलिङ्गाधिकरणे तार्तीयशेषत्व एव श्रुतिलिङ्गयोर्बलाबलस्योक्तत्वेन तत्रैव श्रुतेः शीघ्रताया

ध्यायसंबन्धी। एवं तार्तीय इत्यपि किंचित्कारस्य शेषकृतस्य शेषिगतस्येत्यर्थः। अयं, किंचित्कार इत्यर्थः। **अभिधानरूप इति**। उपान्मन्त्रकरण इत्यादिप्रागुक्तरीत्येति भावः। **श्रौत इति**। लैङ्गिकश्चेत्तदा श्रुतेरग्रेसरत्वविरोधः स्यादिति भावः। श्रुत्यनुक्तत्वमात्रेणाश्रौतत्वेतिप्रसङ्गमाह—**धान्येति**। 'धान्यमसीति दृषदि तण्डुलानधिवपती'त्यत्रेत्यर्थः॥

यत्तु—श्रुतेः शीघ्रं विनियोजकत्वं द्वितीयाध्यायोक्तक्रियाकारकान्वयबोधकत्वरूपमेव। लिङ्गविनियोजकत्वं तु तृतीयोक्तशेषत्वादिबोधकत्वादिरूपं क्वचित्तृतीयेपि श्रौतमपि नियोजकत्वमस्तीति। तत्र द्वितीये श्रौतविनियोग इत्ययुक्तमित्याह—**श्रुतिलिङ्गेति**। **अंशत इति**। 'आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत' इत्यादिस्थले श्रुतेरग्रेसरत्वोपगमेऽनुवादकता। 'उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयती'त्यादितदनुगुणतदर्थशास्त्रस्थले लिङ्गस्य विधिरूपत्वं तस्यैव तत्राग्रेसरत्वोक्तेरिति भावः। **श्रुतेरिति**। तदर्थशास्त्ररूपश्रुतेः शीघ्रत्वादित्यर्थः। इतिशब्दो मन्त्राधिकरणविरोधपरिहारप्रकारभेदखण्डनरूपावान्तरप्रकरणसमाप्तौ॥

वक्तव्यत्वाच्च। प्रतीयते चोप्सिततमत्वाद्याभिधायकद्वितीयादिना लिङ्गादपि शीघ्रं शेषत्वम् ॥

यत्तु केनचिदुक्तं—न प्रतिमन्त्रं लैङ्गिको विनियोगः । किं तु यो मन्त्रो यत्प्रकाशकः [1] तत्तेन कुर्यादिति ग्राहकगृहीतसर्वमन्त्रसाधारण एक एव विनियोगः । तेन बहुविषयस्य लिङ्गस्यांशतोनुवादकत्वमन्ततश्च विधित्वमिति स्वीकारे वैरूप्यापत्तेः । सर्वत्रापि विधित्वैव । तदर्थशास्त्रं त्वल्पविषयत्वाद्वैरूप्याप्रसङ्गादनुवाद इति । तन्न । प्राबल्याय श्रुतेः शीघ्रत्वादनुवादकत्वायोगात् । अनुवादकत्वाय लिङ्गस्यैव शीघ्रत्वे तु श्रुतेर्विप्रकर्षेण दौर्बल्यापातादिति ॥

यच्च लिङ्गवाक्ययोर्बलाबलबीजमुक्तम् । तन्न । लौकिकवाक्यवत् ब्राह्मणवाक्यवत् छन्दो निबद्ध ऋगात्मकमन्त्रवत् इषेत्वेत्यादिश्रुतिविनियुक्तयजुर्वच्च स्योनं त इत्यादिलिङ्गविनियोज्ययजुःस्वपि विनियोगनिरपेक्षमेवार्थैकत्वनयोक्तरीत्या अर्थवशेनैव भेदाभेदप्रतीतेः ॥

उक्तं हि—

"रूपादुत्तरकाले हि विनियोगप्रयोजने।
तस्मात्प्रागेव तत्क्लृप्तेर्भेदाभेदप्रतीक्षणम्" ॥

इति। न हि विनियोगादुत्तरकालं रूपनिरूपणं युक्तम्। अज्ञातस्वरूपस्य विनियोगाशक्तेः॥

यदा च मन्त्ररूपनिरपेक्षश्रुतिविनियुक्ते इषे त्वेत्यादौ स्वत एव वाक्यभेदधीः तदा किं वक्तव्यं मन्त्ररूपसापेक्षलिङ्गविनियोज्य इति। एवं वाक्यप्रकरणादेरपि परोक्तबलाबलबीजदूष-

---

अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति नयोक्तेत्यर्थः। रूपादिति। स्वरूपनिर्णयादुत्तरकाल इत्यर्थः। तत्क्लृप्तेः विनियोगप्रयोजननिर्णयात्प्रागेवेत्यर्थः। श्रुतिविनियुक्ते यजुषि भेदधीर्युक्ता। न तु लिङ्गविनियोज्ये प्रागेव भेदधीरित्यत आह—यदा चेति। एवमिति। यथा ग्राहकैदमर्थ्यस्येत्याद्युक्तादिशा प्रकरणस्य विनियोजकसर्वप्रमाणसहायत्वेन तेन प्रथमावगतकरणीयान्वयस्येन्द्राग्न्यादिवाक्यशेषतया यथाश्रुताम्नानाबाधेनाप्युपपत्त्या तत्र प्रकरणबाधाभावात् प्रकरणस्थानबलाबलबीजस्थलेप्याभिषेचनीयाङ्गत्वाबाधेनैवाधिकेष्टिपश्वाद्यङ्गत्वस्योक्तत्वेन तत्र प्रकरणप्राबल्येन सन्निधिबाधाभावात् यथासङ्ख्याम्नानादिस्थले त्वदुक्तबीजाभावाच्च समाख्यादौर्बल्यबीजं चायुक्तम्। वैदिकसमाख्यायामव्याप्तेः। तस्यापौरुषेयत्वेन साक्षाच्छ्रुतेरिव विनियोजकत्वसंभवादित्यादिरूपेणोह्यमित्यर्थः॥

णमूह्यम् । तस्माट्टीकोक्तमेव श्रुत्यादिलक्षणं बलाबलबीजं च युक्तम् । [1]नान्यादिति ॥

प्राभाकरोक्तश्रुत्यादिबलाबलबीजभङ्गः ॥ ८३ ॥

इति श्रीब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण व्यासयतिना विरचिते तर्कताण्डवे द्वितीयःपरिच्छेदः.
श्रीपूर्णप्रज्ञप्रियः प्रीयताम्.

परोक्तखण्डनस्योपयोगं वदन्नुपसंहरति—तस्मादिति । उक्तदिशा परोक्तस्य दोषग्रस्तत्वात् टीकोक्तस्य चानवद्यत्वादित्यर्थः ॥

प्राभाकरोक्तश्रुत्यादिबलाबलबीजभङ्गः ॥ ८३ ॥

इति श्रीमत्सुधीन्द्रगुरुपादशिष्यराघवेन्द्रयतिकृते तर्कताण्डवविवरणे न्यायदीपे द्वितीयः परिच्छेदः. श्रीवेङ्कटेशः प्रीयताम्.
श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

द्वितीयः परिच्छेदः शब्दखण्डः संपूर्णः.

[1] नत्व—नं. रा.

University of Mysore.

Oriental Library Publications.

GENERAL EDITOR

M. S. BASAVALINGAYYA, M.A., B.L.,

Curator, Govt. Oriental Library, Mysore.

SANSKRIT SERIES No. 79

श्रीव्यासतीर्थविरचितम्

तर्कताण्डवम्

श्रीराघवेन्द्रतीर्थकृतन्यायदीपाख्यव्याख्यासमलङ्कृतम्

तृतीयं संपुटम्

TARKA TANDAVAM

OF

SRI VYASATIRTHA

WITH

THE NYAYADIPA OF SRI RAGHAVENDRATIRTHA

Vol. III

EDITED BY

VIDVAN V. MADHVACHAR

Govt. Oriental Library, Mysore.

MYSORE

PRINTED BY THE ASST. SUPDT., GOVT. BRANCH PRESS

1938

तर्कताण्डवतृतीयसंपुटे प्रकरणसूचीपत्रम्

अपूर्ववादः.

आख्यातवादः.

वृत्तित्रयवादः.

समासार्थवादः.

अध्याहारवादः.

बलाबलवादः.

अत्रावश्यं प्रकाशनीयाः केचन विषया उत्तरसंपुटे ग्रन्थसमाप्तावेव प्रदर्शयिष्यन्ते ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः हरिः ॐ ॥

अथापूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वभङ्गः ॥ ४१ ॥

प्राभाकरास्तु–'स्वर्गकामो यजेत' त्यादौ स्वर्गकामं नियोज्यं प्रति क्रिया[1] लिङ्शब्देन कार्यतया बोधयितुमशक्या । कामी हि काम्यादन्यत्काम्याव्यवहितसाधनमेव कार्यतयाऽवैति । न तु व्यवहितसाधनम् । क्रिया चास्थायित्वेन काम्य-

अथापूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वभङ्गः ॥ ४१ ॥

अपूर्वस्य कल्प्यत्वं साधयितुं यथोक्तं[2] वाच्यत्वं निरसितुमाह–**प्राभाकरास्त्विति** । अपूर्वं लिङ्वाच्यमित्याहुरित्यन्वयः । लिङादेर्हि लोके वृद्धव्यवहारादिना कार्यत्वबोधकत्वमवगतमिति वेदेऽपि तथैव वाच्यम् । कार्यत्वं च लोक इव वेदे धात्वर्थस्य न बोधयितुं शक्यमित्यपूर्वमेव तथा बोध्यमिति युक्तिमाह –**स्वर्गेत्यादिना । नियोज्यं प्रतीति** । ममेदं कार्यमिति बोद्धारं प्रतीत्यर्थः । अशक्येत्यस्य तस्मादित्यादिनान्वयः । कुतोऽशक्येत्यत्र ।ऽपूर्ववादपूर्वपक्षे मण्युक्तमाह—**कामीति** । यत्काम्यादन्यत्वे सति काम्याव्यवहितसाधनं तदेव

[1] यागा–क. ज. [2] परोक्तं–ए. उ.

व्यवहितत्वान्न कामिनियोज्यान्वययोग्या । तृप्तिकामस्य व्यवहितसाधने पाके कार्यताधीस्तु न तृप्तिकामितया । किं तु तृप्तिसाधनौदनकामितयैव । अन्यथा सिद्धान्नस्यापि तृप्तिकामस्य व्यवहितसाधने पाके कार्यताधीः स्यात् । तस्मात्फलपर्यन्तस्थाय्यपूर्वमेव लिङा कार्यत्वेन बोध्यमित्यपूर्वं लिङ्वाच्यमित्याहुः ॥

कामी कार्यत्वेनावैतीति व्याप्तिरिहाभिमता । कामी यद्यत्कार्यत्वेनावैति तत्तत्काम्यादन्यत्वे सति काम्याव्यवहितसाधनमिति व्याप्यव्यापके ज्ञेय । [1]नित्ये कर्मणि व्यभिचारात्काम्येत्युक्तिः । काम्ये स्वर्गादावव्यभिचाराय काम्या[2]दन्यदिति। काम्यात् स्वर्गादेः। न च पाकत्वात्पाकः कार्य इत्यनुमितौ व्यभिचार [3]इति शङ्क्यम् । तन्मते तत्रापि तदपेक्षाभ्युपगमात् । **कामिनियोज्येति** । कामिरूपो यो नियोज्यः ममेदं कार्यमिति बोद्धा तदन्वययोग्या तस्य कार्यत्वबोधविषयत्वयोग्येत्यर्थः ॥

ननु तृप्तिकामस्य व्यवहितेऽपि पाके कार्यत्वबोधोऽस्त्येव । तत्र प्रवृत्तिरूपस्य कार्यत्वबोधकार्यस्य दर्शनात् । अन्यथा तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यत आह—**तृप्तीति** । अव्यवहितकाम्यसाधन एव प्रवृत्तिरिति पक्षे तु न दोषः । अन्नस्याकाम्यत्वात् । काम्यतृप्तिं प्रति च व्यवहितत्वादप्रवृत्त्युपपत्तेरिति भावः । अस्त्वेवं ततः किमित्यत आह—**तस्मादिति । लिङा कार्यत्वेन बोध्यमिति** । यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गकाम-

[1]कर्मण्यव्यभिचारार्थकं नास्ति-ए. उ. [2]दन्यदिति । तत्त्विष्टसाधनत्वमि-[illegible] । न च-उ. जे. [3]इति-उ. ए.

तन्न। क्रियायां व्यवहितफलान्वयस्येवापूर्वेण सह विषयतयाऽप्यन्वयस्य क्वाप्यदर्शनादपूर्वान्वयस्याप्ययोग्यत्वात्॥

किं च न लिङा साक्षात्साधनत्वं बोध्यते। येनायोग्यताधीः स्यात्। नापि परम्परया[1]साधनत्वं येन परम्पराघटकं द्वारमुपस्थाप्यं स्यात्। किं तु यदकरणे काम्यं न सिध्यति तत्त्व[2]रूपं साक्षात्परम्परासाधनसाधारणं साधनत्वसामान्यम्।

नियोज्यकं यागविषयकमपूर्वं कार्यमित्येवंरूपेण बोध्यमित्यर्थः। यथा यागस्य फलान्वयायोग एवमपूर्वान्वयायोगोऽपीत्यर्थापत्तिरप्रयोजिकैव न लिङ्वाच्यत्वमपूर्वस्य कल्पयतीति भावेनाह—**क्रियायामिति**। यागादावित्यर्थः। नन्वस्त्वेवं परस्यापि दोषः। तावता कथं स्वपक्षे साधनत्वबोधो लिङादिना स्यात्। न हि पराङ्गदाहेन स्वाङ्गदाहो निवर्तत इत्यतः स्वपक्षे दोषमुद्धरति—**किंचेति**। **द्वारमिति**। अपूर्वलक्षणमुपस्थाप्यं तदर्थं लिङ्वाच्यं च स्यादिति योज्यम्। **तत्त्वरूपमिति**। स्वर्गादिलक्षणकाम्यसिद्धिविरहप्रयोजकविरहप्रतियोगिकृतिविषयत्वरूपमित्यर्थः॥

न च साक्षात्परम्परासाधारणं साधनत्वसामान्यमेव नास्तीति वाच्यम्। तथात्वे साक्षात्परम्परेति विशेषोक्तेरेवायोगेन व्याघातादितिभावः॥

ननु कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य भवद्भिरपि प्रवर्तकत्वोपगमात्तज्ज्ञा-

[1] राया—नं. ग.   [2] तत्र साधनत्वम् ज क.

तज्ज्ञानमात्रेण च कार्यताबुद्ध्युपपत्ते[1]रव्यवहितत्वविशेषणं व्यर्थम्। न ह्युक्ते साधनत्वे ज्ञातेऽप्यव्यवधानाज्ञानेन कार्यत्वाज्ञानं दृष्टम्। न च व्यवहितसाधनमसाधनमेव। भावार्थद्वारा कृतिसाध्यस्यापूर्वस्यापि कृत्यसाध्यतापत्तेः। काम्याभा[2]वव्याप्याभावप्रतियोगित्वरूपस्य साधनत्वस्य व्यवधानेऽप्यहानेश्च। काष्ठादिकं पाकसाधनमित्यबाधितव्यवहाराच्च॥

नार्थं साक्षात्साधनत्वज्ञानमावश्यकमित्यत आह–**तज्ज्ञानेति**। **कार्यतेति** कृतिसाध्यतेत्यर्थः। अव्यवहितत्वज्ञानस्यापि अन्वयव्यतिरेकावगतहेतु[3]ताकत्वात्कथं तद्व्यर्थमित्यत आह—**न ह्युक्तेति**। यद्करण इत्यादिनोक्त इत्यर्थः॥

नन्वव्यवहितत्वज्ञानस्य व्यतिरेकाभावेन स्वातन्त्र्येण तस्यानावश्यकत्वेऽप्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वस्यैव साधनलक्षणतया तदभावे साधनत्वायोगेन तत्सम्पादकत्वेन वा साक्षात्साधनत्वरूपविशेषाभावे साधनत्वसामान्यस्यैवाभावेन साधनत्वसामान्यसंपादकत्वेन वाव्यवहितत्वमावश्यकमित्यत आद्यं निराह- **न चेति**। काया[4]ननुकूलव्यवहितस्य[5]साधनत्वेऽप्यन्यादृशस्या[6]साधनत्वमेवेति तु नेत्यर्थः। तत्र हेतुत्रयमाह–**भावार्थेति**॥

'धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते'।

इत्युक्तेः। यागादिरूपधात्वर्थद्वारा यागादिविषयकृतिसाध्यस्येत्यर्थः। अन्त्यं

---

[1]त्ता अ-क. नं. ग. सु. [2]व प्रयोजकीभूताभावप्र–ज. [3]तुत्वा–उ. नं. [4]र्यानुकू–ए. नं. [5]स्यनसा–ए. स्यासा उ. [6]शस्याना–ए. स्याप्यनादृशसाध–नं.

नापि साक्षात्साधनत्वरूपकविशेषबाधे साधनत्वसामान्य[1]स्यापि बाधोऽतिप्रसङ्गात् । न च सामान्यज्ञानं विशेषज्ञानपूर्वकमिति नियमोऽस्ति । सिद्धान्नस्य पाकेऽप्रवृत्तिस्त्विष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखजनकत्वज्ञानेन प्रतिबन्धात् । न तु व्यवहित-

---

निराह—**नापीति** । **अतिप्रसङ्गादिति** । शशशृङ्गबाधे शृङ्गसामान्यस्यापि बाधापत्तेः । नीलघटबाधे घटसामान्यस्यापि बाधापत्तेश्चेति भावः ॥

ननु साक्षात्साधनत्वरूपविशेषस्य बाधे[2] तज्ज्ञानायोगात्परम्पराघटकानुपस्थित्या परम्परासाधनत्वरूपविशेषस्याप्यज्ञानाद्विशेषज्ञानाभावे च सामान्यज्ञानमेव नोदेतीत्यत आह—**न चेति** । प्रशस्तरूपवान् मैत्र इत्यत्र गौरश्यामविशेषानवगमेऽपि रूपमात्रप्रतीतेरिति भावः ॥

यत्तूक्तं पूर्वमन्यथासिद्धान्नस्यापीति तत्राह—**सिद्धान्नस्येति** । अप्रवृत्तिस्त्विति पदच्छेदः । इष्टमन्नादि । तदुत्पत्तिनान्तरीयकदुःखजनकत्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादनान्तरीयकेत्युक्तम् । स्वाभीष्टान्नस्य सिद्धत्वेन पुनःपाकेन जायमानान्नस्यानिष्टतया तदुत्पत्तिनान्तरीयकदुःखस्यापि स्वेष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वात्तादृशदुःखजनकत्वज्ञानरूपप्रतिबन्धादेव न तत्र प्रवृत्तिरित्यर्थः । यद्वा इष्टं तृप्त्यादि । तदुत्पत्तिनान्तरीयकश्रमादिदुःखजनक[3]त्वमन्नभोजनेऽप्यस्ति । अप्रतिबन्धकत्वादनान्तरीयकेत्युक्तम् । सिद्धान्नस्य तेनैव तृप्तिसंभवेन पुनःपाकस्य तृप्त्युत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखजनकत्वात्तज्ज्ञानरूपप्रतिबन्धादेव तत्राप्रवृत्तिरित्यर्थः । कुत एवमित्यतो

[1] न्यत्वा—नं. ग. न्यस्य वा—रा. सु.   [2] न ज्ञा—ए. उ. नं.   [3] कमन्न—ए.

साधनत्वात् । अन्यथा हि सिद्धस्वर्गसाधनापूर्वस्यापि स्वर्गकामस्य स्वर्गाव्यवहितसाधनेऽपूर्वे कार्यताधीः स्यात् ॥

किं चैवं यदुत्पत्त्यनन्तरमेव कार्योत्पत्तिस्तत्रैव कामिनः कार्यताधीरित्यपि सुवचत्वादपूर्वेऽपि कार्यताधीर्न स्यात् । किं त्वपूर्वजन्ये स्वोत्पत्त्यनन्तरमेव स्वर्गाद्युत्पादके चरमे व्यापारविशेषे कार्यताधीः स्यादिति स एव लिङ्वाच्यः स्यादिति ॥

यदि च यदकृत्वान्यत्कर्तुमशक्यं तत्रैव कार्यताधीः । न चापूर्वमकृत्वा चरमो व्यापारः कर्तुं शक्य इत्यपूर्वे कार्यताधीः । तर्हि यागमकृत्वाऽ-

विपक्षे बाधकमाह— अन्यथेति । उक्तरूपप्रतिबन्धादप्रवृत्तिरित्यनङ्गीकार इत्यर्थः । एवमुक्तदिशा व्यवहितेऽपि कार्यताबुद्धेरुपपन्नत्वेऽपि तदनभ्युपगतौ प्रतिबन्दीरूपातिप्रसङ्गमाह— किं चैवमिति । अन्यथोपपत्तावव्यवहित एव कार्यताबुद्धिरित्यङ्गीकार इत्येवंशब्दार्थः । अपूर्वेपीति । अपूर्वोत्पत्त्यनन्तरं बहुकालपर्यन्तमपि स्वर्गादिकार्यस्याजननादिति भावः । अपूर्वजन्य इति । स्वर्गादिफलोत्पत्तेरव्यवहितपूर्वकालवर्ती कश्चनापूर्वजन्यो व्यापारविशेष एव कार्यतया बोध्य इति स एव लिङ्वाच्यो न त्वपूर्वमिति स्यादित्यर्थः । परमुखेन समाधिं वाचयति—यदि चेति । सेति । कार्यताधीरित्यर्थः । अव्यवहितसाधन एव कार्यता-

[1] स्यो.–ज. क. [2] वव्यव्य–उ. ए. [3] त्यव्य–उ.

पूर्वं कर्तुमशक्यमिति धातूपात्ते प्रवृत्तिविषये याग एव साऽस्तु ॥

किं चैवं पुष्टिकामो [1] घृतं पिबेदित्याप्तवाक्याद्घृतपानादौ कार्यताधीर्न स्यात् । तत्र द्वारस्य लिङाऽनुक्तेरन्यस्य च तदुपस्थापकस्याभावात् । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां वैद्यशास्त्रेण वा तदुपस्थितिः । श्रोतुस्तदा तदनुसंधानाभावात् । अन्यथाऽऽप्तवाक्यवैयर्थ्यात् ॥

यदि च तत्र द्वारानिश्चयेऽपि द्वाराभावानिश्चयमात्रेण कार्यताधीस्तर्हि प्रकृतेऽपि तथास्तु । द्वारस्यापूर्वस्यातीन्द्रियत्वेन तदभावस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् ॥

किंचैवं विलम्बेन महाव्याधिनिवृत्तिकाम इद-

बुद्धिरिति पक्षे दोषान्तरमाह—**किं चैवं पुष्टिकाम इति** ॥

ननु तत्रापि पुष्टिसाधनं [2] धातुसाम्यादि तत्साधनं घृतपानमिति तत्प्रति साक्षात्साधनत्वज्ञानादेव तत्र कार्यताधीरित्यस्त्वित्यत आह—**तत्र द्वारस्येति** । वैदिकलिङ एव द्वारवाचकत्वोपगमादिति भावः । धातुसाम्यादेः किंचिदन्यदेवोपस्थापकमस्त्वित्यत आह---**अन्यस्येति** । **अन्यथेति** । श्रोतुस्तदनुसंधान इत्यर्थः । स्वत एव प्रवृत्त्युपपत्ते [3] रिति भावः । **प्रकृतेपीति** । व्यवहित [4] हेतुयागादावपीत्यर्थः । तदेव व्यनक्ति—**द्वारस्येति** । अव्यवहित एव कार्यताबुद्ध्युपगमे दोषान्तरं चाह—**किंचैवं विलम्बेनेति** ॥

---

[1] अमृतं पि–ज. क. [2] तंद्र–तं. उ. [3] त्तिरि–उ. ए. [4] ते तु यागादाव–ए.

मौषधं पिबेदित्याप्तवाक्यादौषधपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् । व्यवधानस्याप्तेनैवोक्तेः ॥

किं च कारणत्वाख्यं साधनत्वं न कार्याव्यवधानगर्भम् । अजनितकार्यस्याहेतुत्वापत्तेः। किं त्वनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वं वा शक्तिर्वा कारणत्वम् । तच्च कार्यस्य कादाचित्कत्वार्थं[1] व्यवधानमपेक्षत इति अव्यवधानं फलोपधानव्यापकम् । तथा चाव्यवधानाज्ञानेपि कारणत्वं सुबोधमेव । नहि व्याप्यधीर्व्यापकधीपूर्वकेति नियमोस्ति ॥

ननु—व्यवहिते [2]साधनत्वबोध एव कथम्। येन तत्र कार्यताधीः स्यादित्यत आह —किं च कारणत्वेति । अजनितेति । वनस्थदण्डादेरिति भावः । न्यायमतरीत्याऽऽह—अन्यथेत्यादि । मीमांसकमतेनाह—शक्तिर्वेति । कादाचित्कत्वेति । यावत्कारणसत्त्वं कार्योदयाभावेन कदाचिदेव कार्योदयो जायत इति तदर्थमव्यवधानमव्यवहितपूर्ववृत्ति किञ्चिदपेक्षत इति हेतोरित्यर्थः । अस्त्वेवमव्यवहितपूर्ववृत्तित्वरूपमव्यवधानं [3]व्यापकम्। फलोपधानं व्या[4]प्यम् । किं तत इत्यत आह—तथाचेति । व्याप्येति । साधनत्वरूपव्याप्यस्वरूपधीरव्यवधानरूपव्यापकधीपूर्विका न हीत्यर्थः । तथात्वे सन्निकृष्टधूमधीरपि न स्यादिति भावः ।

[1] र्थमव्य–ज. ग. क. नं. रा. सु. [2] तसा–नं. उ [3] व्याप्यम्–ए. उ. नं. [4] पकम्–नं. उ.

एतेन—कामी काम्यादन्यत्साक्षात्साधनत्वेनाज्ञायमानं यत्कर्तव्यतयाऽवैति तदव्यवहितसाधनमन्तराकृत्वैव। यद्वा काम्यादन्यत्कामी प्रथमं काम्याव्यवहितसाधन[1]मेव कर्तव्यतयाऽवैति पश्चाद्व्यवहितसाधनमित्यादिका अव्यवधानगर्भाः श्राद्धनियमा निरस्ताः। व्यवहितसाधनेऽपि कार्यताबुद्धेरुक्तत्वात्॥

किंच मास्तु प्रथमं यागे फलसाधनताधीः। तथापि त्वदङ्गीकृतेन फलकरणत्वज्ञानेनैव कार्य-

---

पूर्वपक्षे मण्युक्तं प्राभाकराभिमतमन्यदपि पक्षद्वयं निराह—**एतेनेति**। **यदि कर्तव्यतया जानातीति**। यत्र तु अव्यवहितसाधनमन्तरा मध्ये कृत्वैवावैति। नान्यथेत्यर्थः। श्राद्धनियमा इत्युपहासः। यद्वा केवलं श्रद्धया कल्पिताः श्राद्धाः ते च ते नियमाः श्राद्धनियमाः अप्रमाणका इति यावत्। **उक्तत्वादिति**। किं च लिङा साक्षात्साधनत्वं बोध्यत इत्यादिनोक्तत्वादित्यर्थः। यद्वा किं चैवं पुष्टिकाम इत्यादिनोक्तत्वादित्यर्थः॥

एवं नियताव्यवहितयागादौ फलसाधनताबोधो नेत्येतद्दोषषट्कोक्त्या निरस्य तद्बलादपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वं निरस्तम्। इदानीं साधनत्वबोधाभावमुपेत्यापि अपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वं नेत्येत[2]दुपपादयति—**किं च मास्त्वित्यादिना**। **करणत्वेति**। करणत्वं व्यापारोपेतत्वं

---

[1] तया ज्ञातमे—रा. सु. [2] दोषषट्केनाप—ए. उ. नं.

तार्थीयागेस्तु। स्वीकृता च त्वया कामाधिकारे-फलं प्रति परामृष्ट[1]कारणत्वस्य यागस्यापूर्वं प्रति विषयत्वमितिवदता[2] कारणत्वधीः। न च कारणत्वे ज्ञातेपि साधनत्वाज्ञानात्कार्यताधीविलम्बो दृष्टः॥

किंच यथाऽऽग्नेयादिपदकस्य ब्राह्मणावगोरणस्य

तज्ज्ञानेनेत्यर्थः। तदेव कुत इत्यत आह—**स्वीकृता चेति**। त्वया प्राभाकरेण। **कामाधिकार इति**। कामः काम्यमानं स्वर्गादि लक्षणं फलमधिक्रियते प्रतिपाद्यते यस्मिन् तत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादा वित्यर्थः। परामृष्टकारणत्वस्यावगतकारणत्वस्य। **अपूर्वं प्रति विषयत्वमितीति**[3]। विषयत्वं च ज्ञानघटयोरिव स्वभावसंबन्धो वा तन्निरूपणाधीनत्वं वा समानसंवित्संवेद्यत्वं वा व्यावृत्तसाधनत्वं वेति मण्युक्तमेव ज्ञेयम्। **प्रागेवेति**। विषयत्वबोधात्पूर्वमित्यर्थः। ननु-करणत्वं सव्यापारत्वम्। साधनत्वं त्वव्यवधानगर्भम्। न च तज्ज्ञाने कार्यताधीर्भवतीत्यत आह—**न च कारणत्व इति**। प्रतिबन्द्याप्य-पूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वं नेत्याह—**किं च यथेति**। यद्वा एवमियतापूर्वस्य वाच्यत्वं नेत्युक्त्वाद्यकल्प्यत्वमिदानीं प्रतिबन्द्यादिना साधयति—**किं चयथेति**।[4] "यदाग्नेयोऽष्टाकपालोमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रंपयोमावास्यायामग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छत् उपांशु याजमन्तरा यजतीति" वाक्यविहितानामाग्नेयद्वयदधियागपयोयागाग्नीषोमीययागोपांशुयागानां दर्शपूर्णमासशब्द-

[1] पृष्ट-ज. क. रा. [2] प्रागेव का-ड. ग. क. नं. रा. सु.
[3] इति इतिनास्ति-ए. उ. नं. [4] यद्वा इत्यादि नास्ति-उ. नं.

च प्रागेव परमापूर्वसाधनत्वे शत[1]यातना साधनत्वे च ज्ञाते पश्चादुत्पाद्यमपूर्वं दुरितापूर्वं च कल्प्यते, तथा ज्योतिष्टोमस्यापि प्रागेव स्वर्गसाधनत्वे ज्ञाते पश्चात्परमापूर्वं कल्प्यताम् ॥

यदि च काम्यस्थळे क्रियाया व्यवहितसाधनत्वदर्शनेनाग्नेयादेर्व्यवहितफलसाधनत्वयोग्यतासंभवादादावेव परमापूर्वादिसाधनत्वधीस्तर्हि लोके काष्ठस्यानुभवस्य घृतपानादिक्रियायाश्च व्यवहिते

तानां षट्कर्म्येत्यर्थः । फलशिरस्कस्य लिङोऽपूर्ववाचकत्वोपगमादिह च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति फलश्रवणेनाग्नेयादौ श्रुतलिङोपूर्ववाचकत्वादादावेवाग्नेयादीनां लिङ्वाच्यं फलपर्यन्तस्थायि परमापूर्वं प्रति साधनत्वेऽवगते सति तेषामाशुतरविनाशिनां पर्वद्वयानुष्ठेयानां मेळनायोगेन परमापूर्वनिवर्तकत्वायोगात् श्रुतपरमापूर्वसाधनत्वनिर्वाहायाग्नेयादिभिः षड्भिः कर्मभिः षडपूर्वाण्युत्पत्त्यपूर्वनामकानि कल्प्यन्ते यथा ; यथा वा यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयादित्यत्र शतयातनानामकनरकविशेषसाधनत्वेऽवगोरणशब्दितवधोद्यमस्यावगते सति तन्निर्वाहाय दुरितापूर्वं कल्प्यते ; तथै[2]व "शंयौ च सर्वपरिदानादि"ति तृतीयाध्यायचतुर्थपादीयावगोरणनयेऽभिधानात्तथैवेत्यर्थः । **प्रागेवेति** । अपूर्वावगतेः पूर्वमित्यर्थः ॥

पराभिमतसमाधिमनूद्य समः समाधिरित्याह––**यदि चेति** । उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादिकाम्यस्थळ इत्यर्थः । **व्यवहितेति** ।

[1] यातना–क. ज. [2] थैवावगोरण . . .–उ. नं.

पाके स्मृतौ पुष्ट्यादौ च साधनत्वदर्शनाज्ज्योतिष्टोमस्या[1]प्यादावेव स्वर्गसाधनत्वमवगम्यताम् । न हि वैदिकक्रियायामेव व्यवहितसाधनत्वदर्शनं योग्यतासंभावकं न तु लौकिकक्रियायामिति कुलधर्मः ॥

ननु—यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेदित्यत्र हेतुहेतुमतोर्लिङ् । स च साधनत्वमात्रमाह । इह तु विधौ लिङ्कार्यतामाह । सा च न व्यवहितसाधने[2]युक्तेति चेन्न । इष्टसाधनतैव कार्यतेत्युक्तत्वात् ॥

लिङ्गाच्च्यापूर्वद्वारा व्यवहितस्वर्गादिसाधनत्वस्य सिद्धत्वात्तत्र व्यवहितसाधनत्वदर्शनेनाग्नेयादेरपि व्यवहितमपूर्वलक्षणं फलं प्रति वा अपूर्वव्यवहितस्वर्गादिरूपफलं प्रति वा साधनतायोग्यतासंभवादादावेवोत्पत्त्यपूर्वोपस्थितेः प्रागेव परमापूर्वसाधनत्वशतयातनासाधनत्वधीरित्यर्थः । उक्तं च मणावपि पूर्वपक्षे काम्येऽपूर्ववाच्यत्वस्थितावाग्नेयादौ तद्द्वारा साधनत्वस्य योग्यत्वसंभवादिति । काष्ठस्येत्यादेर्यथाक्रमं पाक इत्यादिना त्रया[4]णामन्वयः । पूर्वपक्षे मण्युक्तमव[5]गोरणमात्रवैषम्यरूपसमाधिमाशङ्क्य निराह—नन्वित्यादिना । हेतुहेतुमतोरिति । अव[6]गोरणं हेतुः । शतयातनारूपफलं हेतुमत् । 'हेतुमतो लिङ्डिति' पाणिनिना लिङो विधानादिति भावः । इह त्विति । ज्योतिष्टोमादौ । उक्तत्वादिति ।

[1] स्यापूर्वद्वारा स्व—नं. [2] नेन यु—नं. [3] 'दिना' इति शोधितम्—नं. [4] यणान्व—ए. [5] मवगो ए. उ. नं. [6] अवगो—ए. नं.

एतद[1]प्यभिप्रेत्योक्तं कर्मनिर्णये 'लिङाद्यर्थस्त्विष्टसाधनत्वमेवे'ति। न तु साक्षात्साधनत्वरूपो वा परम्परासाधनत्वरूपो वा विशेष इत्यर्थः॥

अपि च—यथा त्वन्मते घटेन जलमाहरेत्यादावशक्यस्यापि छिद्रेतरत्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वेन भानं तथेहाशक्यस्यापि स्थायिव्यापारस्यान्वयितावच्छेदकत्वेन भानमस्तु। कृतमपूर्वे शक्तिकल्पनया। अन्यथा तत्रापि छिद्रेतरत्वं घटपदवाच्यं स्यात्॥

एतदप्याह 'इष्टसाधनत्वमेवार्थ' इति। इष्टसाधनत्वमेवार्थः शक्यम्। अपूर्वं त्वशक्यमपि [2]स्थायिव्यापारस्यान्वयितावच्छेदकत्वेन भासतामित्यर्थः॥

विधिवाद इति योज्यम्। **एतदपीति**। कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वरूपं साधनत्वमात्रं लिङर्थ इत्येतदपीत्यर्थः। अपूर्वप्रतीतिमुपेत्यापि तस्य लिङ्वाच्यत्वं निराह—**अपि चेति**। अशक्यस्यापि शब्दशक्त्यविषयस्यापीत्यर्थः। भानं घटेन जलमाहरेत्यादिशाब्दज्ञान इति योज्यम्। स्थायिव्यापरस्यापूर्वस्य क्षणिकक्रियायाः स्वर्गादिसाधनतान्वयितावच्छेदकत्वेन भानमस्त्वित्यर्थः। कृतं अलमित्यर्थः। लिङ इति शेषः। अर्थपदानुवादेनार्थमाह—**अर्थः शक्य[3]मिति**॥

[1] देव भि—क. ज. [2] स्यन्वयिता—ग. रा. सु. [3] क्य इ-ए. उ. नं.

किं च—पीनश्चैत्रो दिवा न भुङ्क्ते इत्याप्तवाक्यादन्वये बुद्धे पश्चात्तदुपपादकं रात्रिभोजनमिवेहापि वेदेन यागस्य स्वर्गं प्रति साधनत्वसामान्ये बुद्धे स्वद्वारा तदुपपादकमपूर्वं पश्चात्कल्प्यताम्। किमन्यलभ्[1]यापूर्वे शक्तिकल्पनया। अन्यथा रात्रिभोजनमपि पीनपदवाच्यं स्यादिति श्रुतार्थापत्तिलोपः स्यात्। यदि च तत्रोपपादकानुपस्थितिमात्रेण [2]नायोग्यताधीः किं तूपपादकाभावो[3]पस्थित्यैवेति पूर्वमेवान्वयधीस्तर्हि इहापि तथास्तु। उपपादकापूर्वाभावानिश्चयस्योक्तत्वात्। न चानुपपत्तेस्तौल्येऽपि लोकेऽभि[4]हितान्वयानुपपत्तिर्वेदे त्वभिधेयानुपपत्तिरिति भेदकल्पने हेतुरस्ति॥

ननु—छिद्रेतरत्वं प्रत्यक्षेण घटादौ प्रसिद्धम् अपूर्वं तु न केनाप्यतो वैषम्यमित्यतो वा, ननु—छिद्रेतरत्वं घटनिष्ठमपूर्वं तु कर्तृनिष्ठं व्यधिकरणं कथमन्वयितावच्छेदकत्वेन भायादित्यनुशयाद्वाह—**किंचेति**। [5]**साधनत्वसामान्ये बुद्धेपीति**। तद्बोधसंभवः प्रागेवोक्त इति भावः। स्वद्वारा[6]साधनत्वसामान्यबोधद्वारा। [7]स्वेत्यपूर्वं वा। क्वचित्तद्द्वारेति पाठः। साधनत्वसामान्योपपादकमित्यर्थः। प्रतिबन्दीवैषम्यमाशङ्क्य सममित्याह—**यदि चेति**। **उपपादकाभावोपस्थित्यैवेति**। अयोग्यता धीरित्यनुकर्षः। **इहापीति**। ज्योतिष्टोमादावपीत्यर्थः। **उक्तत्वादिति**। द्वारस्यापूर्वस्यातीन्द्रियत्वेनेत्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः। प्रकारान्तरेण वैषम्यमाशङ्क्य निराह—**न चेति**। **अभिहितेति**।

---

[1] भ्येपू—**ग. रा. सु.** [2] नयो—**ज** [3] वोनुप—**ज.** [4] के त्वभिहितानुप—**ग. रा सु.** [5] ‘**अन्वय इति** पीनत्व भोजनयोः’ इत्यधिकम्—**ए.** [6] स्वोत्पत्त्यपूर्वसार्धं—**उ. नं.** [7] ‘स्वेत्यपूर्वं वा’ इति नास्ति—**नं. उ.**

एतदप्याह 'इष्टसाधनत्वमेवार्थ' इति। अपूर्वं तु नार्थः किं तु कल्प्यमेवेत्यर्थः ॥

किं च लोके लि[1]ङ्पदशक्यत्वेन निश्चितस्य कार्यत्वस्य[2] धात्वर्थेनान्वयोऽनुपपन्नश्चेद्गङ्गाशब्दस्य तीर इव लिङस्तदन्वययोग्येऽपूर्वे लक्षणास्तु। न तु शक्तिः। अन्यथा वेदे क्वाप्यमुख्यवृत्तिर्न

शब्देन शक्त्या बोधितस्य पीनत्वादेरित्यर्थः। अभिधेयस्य अभिधातुं योग्यस्य[3] अभिधास्यमानस्येति यावत्। लिङाऽपूर्वेऽवगते पश्चाद्यागस्य साधनत्वमवगम्यते। न तु तत्प्रागिति वैषम्यकल्पने हेतुरस्तीत्यर्थः ॥

ननु—लोके वृद्धव्यवहारेण लिङः कार्यत्व एव शक्तिग्रहात् कामी हि काम्यादित्युक्तदिशा धात्वर्थे लिङः कार्यत्वबोधकत्वायोगादगत्याऽपूर्वे वाच्यत्वकल्पनमित्यतः लिङैवापूर्वोपस्थितिमभ्युपेत्यापि वाच्यत्वं निराह—**किंच लोक इति**। **अनुपपन्नश्चेदिति**। कामी हि काम्यादित्युक्तनियमबलादिति भावः। तदन्वययोग्ये कार्यतान्वययोग्य इत्यर्थः ॥

ननु कथं वेदे लक्षणेत्यत आह—**अन्यथेति**। इन्द्रप्रतिपादकमन्त्रस्यैन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियुक्तत्वेन तन्मन्त्रगतेन्द्रादिपदस्य गार्हपत्ये मुख्यवृत्तिर्न स्यात्। सोमेनेत्यादौ सोमवतेति लक्षणा न स्यादित्यर्थः। लक्षणाबीजस्याभावान्न लक्षणेत्याशङ्क्याह—

---

[1] ङ्शब्दश—ग. क. ज. नं. रा. सु. [2] वेदे इत्यधिकम्—क. ज. नं. रा सु. [3] स्येत्यर्थः। इति यावत्—ए.

स्यात्। न चापूर्वस्य मुख्यार्थसंबन्धित्वेनानुपस्थितेर्न लक्षणा युक्तेति वाच्यम्। त्वयाऽपि लिङोऽपूर्वे शक्तिग्रहार्थं कार्यत्वेन रूपेण सामान्यतो वा तर्केण विशेषतो वा तदुपस्थितेः स्वीकृतत्वात्॥

एतदप्याह 'लिङाद्यर्थास्त्विष्टसाधनत्वमेवेति'। इष्टसाधनत्वमेवार्थो वाच्यं अपूर्वं तु लक्ष्यमित्यर्थः॥

एतेन—क्षणिकक्रियायाः कालान्तरभाविफलकामिकार्यतयाऽन्वयो न शब्दबोध्यः। तदङ्गभूतयोग्यताविरहादिति निरस्तम्। व्यवहितसाधनेऽपि कार्यताबुद्धेर्दर्शितत्वेन तदविरोधेनैव योग्यतायाः निर्वक्तव्यत्वात्॥

न चेति। तर्केण विशेषतो वेति। यदि स्थायी व्यापारो न स्यात्तर्हि क्रियायाः व्यवहितफलसाधनत्वं न स्यादित्येवंरूपतर्केणेत्यर्थः॥

यत्तु मणौ अपूर्ववादपूर्वपक्षे[1] क्षणिकक्रियायाः कार्यता लिङा बोधयितुं [2]न शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताज्ञानविरहादित्यादिनोक्तं तन्निराह—एतेनेति। कालान्तरभावियत्फलं तत्कामिनः कार्यता तथान्वय इत्यर्थः। दर्शितत्वेनेति। "किं चैवं[3]मित्यादिग्रन्थेनेति भावः॥

ननु—तदविरोधेन योग्यताया निर्वक्तव्यत्वादित्ययुक्तम्। तादृ-

---

[1] नाहत्यक्रियाकार्यतया लिङा—ए. उ. [2] नेति नास्ति—ए. उ. [3] वं—'पुष्टिकामो घृतं पिबेत्' इत्या—ए. किंच पीनश्चैत्र इत्यादि—नं. उ.

किंच केयं योग्यता या व्यवहिते नास्ति । न तावत्सजातीयेऽन्वयदर्शनम् । कथं चित्साजात्यस्य यागेऽपि सत्त्वादति[1]प्रसक्तत्वात् । व्यवहितपुष्टिजनकेन घृतपानेन सह क्रियात्वेन साजात्यस्य यागेऽपि सत्त्वाच्च । पदार्थतावच्छेदकेन वाऽन्वयितावच्छेदकेन वा धर्मेण साजात्यस्य पयसा सिञ्चतीत्यनाप्तवाक्येऽतिव्याप्तेः । अद्य जातः पयः पिबतीत्याप्तवाक्येऽव्याप्तेश्च । लोके लिङर्थस्य कार्यत्वस्य धात्वर्थेन सहाश्रि-

शयोग्यताया अभावादेवेत्यतो बाधकप्रमाणाभावरूपयोग्यताऽस्त्येवेति वक्तुं सजातीयेन्वयदर्शनं वाऽन्वयविरोधिरूपविरहो वान्वयप्रयोजकरूपवत्ता वा योग्यतेति प्रसक्तपक्षत्रयं क्रमान्निराह—**न तावदित्यादिना** । साजात्यं किं पदार्थत्वादिना येन केन चिद्धर्मेणोत पदार्थतावच्छेदकधर्मेणाथान्वयितावच्छेदकधर्मेण । न त्रयमपीति क्रमेण निराह—**कथं चिदित्यादिना** । आशु[2]विनाशिनो घृतपानस्य व्यवहितपुष्टिहेतुत्वदर्शनेन तत्साजात्यस्य पदार्थत्वस्य यागे सत्त्वेन योग्यताविरहोऽसिद्ध इति भावः । **इत्यनाप्तवाक्य इति** । पयसा सिञ्चतीत्याप्तोक्तेः पयस्त्वादेः पदार्थतावच्छेदकस्यान्वयतावच्छेदकस्य च द्रवद्रव्यत्वादेः सत्त्वेनानाप्तोक्ते तद्वाक्ये तस्य सत्त्वादतिव्याप्तेरित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम् । अद्य जातः पयः पिबतीत्यादावसंभवश्चेति मण्युक्तं च ध्येयम् ।

---

[1] अतिप्रसक्तत्वादिति नास्ति **नं. ग.** यागेपि सत्त्वादिति न–**ज. क्र. रा. सु.**

[2] तरविना -**ए. उ.**

तत्वेनैवान्वयस्य दर्शनेन त्वत्प्रतिकूलत्वाच्च । त्वन्मते हि [1]लक्ष्यस्य स्थायिकार्यस्य धात्वर्थेन सह विषयितयान्वयः ॥

नाप्यन्वयविरोधिरूपविरहो योग्यता । अतिव्याप्तेरुक्तत्वात् । कार्यत्वान्वयं प्रति विरोधिनोऽसाधनत्वस्य क्रियायामभावाच्च । साधनत्वसामान्यान्वयं प्रति च क्षणिकत्वस्याविरोधित्वात् ।

तत्प्रतिकूलत्वाच्चेति । सजातीयेन्वयदर्शनरूपयोग्यताया इति योज्यम् । लोके हि लिङ् धात्वर्थस्यैव कार्यत्वं बोधयति । व्युत्पत्तिबलात् । वेदे तु स्वर्गादिसाधनस्य यागादिरूपधात्वर्थजन्यस्यापूर्वस्य कार्यत्वं बोधयति "कामी हि काम्यादन्यदि" त्यादिप्रागुक्तनियमबलादिति तव मतम् । सजातीयेन्वयदर्शनरूपयोग्यता तु तस्य प्रतिकूलेति भावः । लोके पाकः कार्यः भोजनं कार्यमित्यन्वयः । वेदे तु यागादिविषयकमपूर्वं कार्यमित्यन्वय इति भावेन वेदे बोधप्रकारं व्यनक्ति—**त्वन्मते हीति ।** **उक्तत्वादिति ।** पयसा सिञ्चतीत्यनाप्तवाक्येऽतिव्याप्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । तत्र सेकान्वयविरोधिनो वह्नित्वादेर[2]भावादिति भावः । प्रकृते यागादावप्यस्तीयं योग्यतेत्याह—**कार्यतेति ॥**

ननु—क्षणिकक्रियायां कालान्तरभाविफलसाधनता कथमित्यत आह—**साधनत्वेति ।** साक्षात्परम्परासाधारणस्य कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रागुपपादितत्वादिति भावः । इयमपि योग्यता वेदे

---

[1] लिङर्थस्य स्था–रा. सु. [2] रसंभवा–नं.

लोके क्रियायाः स्थायिकार्यान्वयाभावस्यैव दर्शनेन क्रियात्वस्यैवापूर्वविषयितान्वयाविरोधित्वेन त्वत्प्रतिकूलत्वाच्च ॥

नाप्यन्वयप्रयोजकरूपवत्ता योग्यता। अतिव्याप्तेः। कार्यतान्वयं प्रति प्रयोजकस्य साधनत्वसामान्यस्य, फलसामान्यसाधकत्वान्वयं प्रति प्रयोजकस्य क्रियात्वस्य, फलविशेषसाधनत्वान्वयं प्रति प्रयोजकस्य यागत्वस्य, यागे सत्त्वाच्च। यागत्वस्य फलविशेषसाधनत्वान्वयं प्रति प्रयोजकत्वाज्ञानं तु पुरुषदोष एव। क्रियान्वयं प्रति प्रयोजकत्वेन [1]क्लृप्तस्य कार्यत्वत्वस्य लिङर्थे स्थायि कार्येऽभावेन त्वत्प्रतिकूलत्वाच्च। अपूर्वेऽपि

त्वन्मतप्रतिकूलेत्याह—**लोक इति**। **अतिव्याप्तेरिति**। प्रागुक्तानाप्तवाक्ये। इयमपि योग्यता "यजेत स्वर्गकाम" इत्यादावस्तीत्याह—**कार्यतेति**। **फलविशेषेति**। स्वर्गादिरूपफलविशेषेत्यर्थः ॥

ननु यागत्वस्य फलविशेषान्वयप्रयोजकत्वे तद्बोधापत्तिरित्यत आह—**यागत्वस्येति**। अन्वयप्रयोजकरूपवत्तालक्षणयोग्यतापि तव प्रतिकूलेत्याह—**क्रियान्वयं प्रतीति**। लोके क्रियान्वितं हि कार्यत्वं लिङा बोध्यते। तत्र कार्यत्वस्य लिङा बोधितस्य धात्वर्थपाकादिरूपक्रियान्वये कार्यत्वत्वं तन्त्रं क्लृप्तम्। वेदे च यागविषयके अपूर्वे कार्यत्वमेवास्ति। न तु कार्यत्वत्वम्। [2]तत्र तु अपूर्वगतकार्यत्वधर्म एव। तथा च कार्यत्वस्यैव यागादिक्रिययान्वयो न तु कार्यत्वत्वाश्रयकार्यत्वाश्रयस्यापूर्वस्येति

[1] लिङर्थे इत्यधिकम्—ज. ग. क. नं. रा. सु. [2] तत्त्वपूर्व- उ. नं.

कार्यतान्वयं प्रति प्रयोजकस्य स्थायित्वस्य पूर्वमनुपस्थितेश्च। शाब्दस्यान्वयज्ञानस्यान्वयप्रयोजकरूपव्याप्यज्ञानाधीनत्वेऽनुमितित्वापाताच्च ॥

तत्सांद्बाधकप्रमाणाभाव एव योग्यता। साच प्रकृतेप्यस्ति। साधनत्वसामान्याबाधस्योक्तत्वात्। विस्तृतं चैतद्योग्यताप्रस्तावे ॥

अस्तु वा या काचन योग्यता। तथाऽपि न तज्ज्ञानं शाब्दधीहेतुः। किं तु योग्यता व्यतिरेकनिश्चयाभाव एवेत्युक्तं प्रामाण्योत्पत्तिस्वतस्त्वे। अत एव संशयसाधारणं योग्यताज्ञानं शाब्दधीहेतुः। प्रतिबन्धकस्य योग्यताभावनिश्चयस्य सर्वत्रासत्त्वादित्याहुः[1] ॥

एतदप्याह 'इष्टसाधनत्वमेवार्थ' इति। इष्टसा-

त्वन्मतप्रतिकूलत्वादस्या अपि योग्यताया इत्यर्थः। **पूर्वमिति**। लिङ्गकार्यताबोधात्पूर्वमित्यर्थः। तथा चासंभव इति भाव। न च स्वरूपसती योग्यता कारणं योग्यताभ्रमादन्वयबोधानापत्तेरिति भावः। **अन्वयप्रयोजकरूपव्याप्येति**। अन्वयप्रयोजकरूपस्यान्वयव्याप्यत्वनियमाद्व्याप्येत्युक्तम्। **उक्तत्वादिति**। 'किं च न लिङ्गासाक्षा'दित्यादिना ग्रन्थेनेति भावः ॥

ननु—यत्किंचिद्बाधकाभावो वा यावद्बाधकाभावो वा। नाद्यः। व्यभिचारात्। नान्त्यः। दुर्ज्ञानत्वादित्यत आह—**विस्तृतमिति**।

---

[1] अस्तुवा इत्यादि नास्ति-क. ग.

धनत्वसामान्यमेवार्थः, न तु साक्षात्साधनत्वं, येन योग्यता न स्यादित्यर्थः। तस्मात्क्रिया कार्यत्वान्वययोग्यैव ॥

केचित्तु क्रियावत्क्षणिककृत्युपहितमपूर्वमपि क्षणिकमिति सममेवेत्याहुः ॥

अपरे तु विवादविषयो लिङ् समभिव्याहृतक्रियान्वितकार्यत्वबोधकः प्रमाणलिङ्त्वात् लौकिकलिङ्वदित्याहुः ॥

तस्मात्क्रियान्वययोग्यं इष्टसाधनत्वमेव लोके वेदे च लिङर्थः ॥

अपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वभङ्गः ॥ ४१ ॥

क्रियेति भिन्नं पदम्। कृत्युपहितमिति। कार्यमिति। कृतिरूपोपाधिग्रस्तमित्यर्थः। यागविषयकं कार्यमित्येव तस्य लिङापि बोधनात्। तथाच यागस्येव तस्यापि न काम्यसाधनत्वज्ञानं संभवतीति कथं तस्य कार्यत्वबोधः स्यादिति भावः। अपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वेऽनुमानविरोधमाह—अपरेत्विति ॥

अपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वभङ्ग ॥ ४१ ॥

अथ लिङादेरपूर्वे व्युत्पत्तिभङ्गः ॥ ४२ ॥

किं चापूर्वे लिङादेः शक्तिग्रहो न तावत्कार्यत्वेन वा, क्रियातिरिक्तकार्यत्वेन वा, स्थायिकार्यत्वेन वा। तेषामपूर्वादन्यत्र घटादावपि सत्त्वेन शक्यतानवच्छेदकत्वात्। अन्यथा प्रमेयत्वेनापि तद्ग्रहः स्यात्। [1]नाप्यपूर्वत्वेन तस्य प्रागनुपस्थितेः ॥

अथ लिङादेरपूर्वे व्युत्पत्तिभङ्गः ॥ ४२ ॥

अपूर्वे व्युत्पत्त्यसंभवान्न [2]तल्लिङादिवाच्यमित्याह—**किंचेति**। वक्ष्यमाणापेक्षया न तावदिति निर्देशः—**कार्यत्वेनेति**। कृतिसाध्यत्वेनेत्यर्थः। [3]**नाप्यपूर्वत्वेनेति**। **पूर्वापरीभूतेति**। अतीतानागतेत्यर्थः। तन्मात्रानुगतत्वादेव घटादिव्यावृत्तस्येत्युक्तम्। **प्रागिति**। लिङादिव्युत्पत्तेः पूर्वमित्यर्थः। लिङादिनैवोपस्थितावन्योन्याश्रयान्मानान्तरेणोपस्थितौ चापूर्वत्वभङ्गादिति भावः ॥

यत्तु—मणावपूर्ववादपूर्वपक्षे अस्तु वोपस्थितेष्वगृहीतासंसर्गेषु

---

[1] न चातिप्रसक्तत्वेपि प्रवर्तकज्ञानस्य यः प्रकारः स एव लिङादे शक्यतावच्छेदक इति वाच्यम्। घटादिव्यावृत्तस्य पूर्वापरीभूतधात्वर्थमात्रानुगतस्य कृतिसाध्यत्वस्यैव प्रवर्तकज्ञानप्रकारत्वात्–**ग. रा. सु.** [2] 'तत्' इति नास्ति–**उ. ए.**
[3] इदं 'वक्ष्यमाणापेक्षया' इत्यतः प्रागस्ति–**ए. उ. नं.**

एतेन—स्थायित्वफलजनकत्वकृतिसाध्यत्वेष्व-गृहीतासंसर्गेषु त्रिषु धर्मेषु शक्तिग्रहः। तत्तु धर्मत्रयं परस्परमन्वयायोग्यं सदन्विताभिधानदशायां स्वान्वययोग्यं धर्मिसामान्यमुपस्थापयतीति निरस्तम्। त्वदभिमतस्यापूर्वरूपस्य[1] धर्मिणो वा[2]च्यत्वासिद्धेः। धर्मिसामान्यस्य स्वविषयीभूतयागान्वयात्प्रागेवोपस्थितौ तद्द्वारा क्रियाया एव कार्या[3]न्विततयाऽभिधानापाताच्च॥

स्थायित्वस्वर्गजनकत्वकार्यत्वेषु शक्तिरित्यादिनोक्तं तन्निराह—**एतेनेति**। [4]**अगृहीतासंसर्गेष्विति**[5]। एकस्मिन् धर्मिण्यगृहीतसामानाधिकरण्येष्वेतद्विशेषणं स्वरूपं सत्। न तु शक्तिग्रहप्रकार इति ज्ञेयम्। **शक्तिग्रह इति**। लिङादेरित्यनुकर्षः। **धर्मत्रयमिति**। धर्मत्रयवाची परस्परान्वयायोग्यं सत् अन्वयायोग्याभिधायीसन्नित्यर्थः। **अन्वितेति**। लिङादिना धर्मत्रयान्वितकिंचिद्वस्त्वभिधानदशायां स्वान्वयायोग्यधर्मत्रयान्वययोग्यमुपस्थापयति। परस्परा[6]न्वितधर्मत्रयवाचको लिङादिरित्यर्थः। वाच्यत्वाभावस्फोरणार्थं प्राधान्येनानुवादः। **वाच्यत्वस्यासिद्धेरिति**। योग्यताबललभ्यत्वाद्धर्मिणः धर्मत्रयस्यैव वाच्यत्वादिति भावः। **तद्द्वारेति**। धर्मिसामान्योपस्थितिद्वारेत्यर्थः। कामी हि काम्यादन्यत्काम्याव्यवहितं [7]कार्यतयावैतीति। यागस्तु व्यवहित इति न प्रथमं कार्यतया प्रतिपत्तुमलमिति अपूर्वोपस्थितौ तु तद्धेतुतया यागं कार्यत्वेन

[1] पध—ज नं. रा. सु. [2] वान्यत्वस्यासि—ग. वाच्यत्वस्या—रा. सु. [3] र्यतान्वि—ग. नं. [4] अगृहीतसं—ए. उ. [5] 'ष्वेकस्मिन्ध' इत्थमस्ति—उ. ए. [6] रानन्वि—नं. उ. [7] कर्तव्यतयावैतीति—ए. वेत्तीति—उ

एतेनै[1]व--वस्तुतः क्रियाभिन्ने घटादिसाधारणे कार्ये कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वेन शक्तिग्रहः। योग्यताबलात्स्थायित्वलाभः। एवं च क्रिया शक्तिग्रहदशायामेव त्यक्ता। [2]घटादिद्रव्यगुणकर्माणि त्वयोग्यत्वादन्विताभिधानदशायामेव त्यक्तानीत्य-

पश्चात्प्रतिपद्यत इति च त्वयोक्तत्वाल्लिङ्गाद्यर्थमत्रयेणैव स्वयोग्यधर्मिसामान्योपस्थितौ तत्साधनत्वस्य यागेवगन्तुं शक्यत्वेन कार्यत्वाधारत्वेन लिङादिनाभिधानं स्यादित्यर्थः। "घटादावेव कार्ये शक्तो लिङिति शक्तिग्रहः ततःतत्कार्यमिति स्मरणं ततो योग्यतादिवशात्प्रचुरद्रव्यगुणकर्माणि कार्याणि विहाय यागविषयकं कार्यमित्यनुभवो भवन्नपूर्वमालम्बते। योग्यत्वाच्च स्थायित्वलाभ" इत्यादिना मणावनूदितव्युत्पत्तिप्रकारं च निराह--**एतेनैवेति**। क्रियाभिन्नत्वस्यापि शक्यकोटौ प्रवेशे क्रियाया एव शक्यत्वं लब्धित्यतस्तस्य शक्यकोटावप्रवेशद्योतनायोक्तं वस्तुतः क्रियाभिन्न इति। **कार्य इति**। कृतिसाध्य इत्यर्थः। **योग्यताबलादिति**। स्वर्गकामान्वययोग्यताबलादिति वा स्वर्गसाधनत्वान्वययोग्यताबलादिति वेत्यर्थः। **क्रियेति**। त्यक्तेत्यन्वयः। **अन्विताभिधानेति**। शब्दानामन्वित एवार्थे अभिधा स्वीकारेण लिङादि[3]:कार्यत्वेन घटादिकं ज्ञापयन्नपि यागविषयकं कार्यमिति यागान्वितकार्याभिधानवेळायां घटादिद्रव्यगुणकर्मणामयोग्यत्वेन बाधादपूर्व एव पर्यवस्यति। यथा वह्नित्वेन गृहीतसंबन्धोपि धूमादिः पर्वतादिनिष्ठः पर्वतीयवह्नावेव पर्यवस्यति। यथा वा न्यायमते कार्यत्वं कर्तृमात्रे संबन्धग्रहात्कर्तृविशेषे पर्यवस्यति।

[1] ननु वस्तु--क [2] 'प्रवर' इत्यधिकम्--**ग.** पचरद्ध--**ज. क.** प्रचर--**रा. स.** [3]दिका--**उ. ए.**

पूर्वे पर्यवसानमिति[1] निरस्तम् । क्रियावद्धटादेरपि स्वर्गा[2]साधनत्वेनायोग्यत्वसाम्ये क्रमेण त्यागायोगेन द्वयोरपि पूर्वमेव त्यागे शक्तिग्रहस्थळाभावेन व्युत्पत्त्यनुपपत्तेः । द्वयोरपि पश्चात्त्यागे च क्रियाया अपि शक्यत्वान्नित्यस्थळे निषेधस्थळे च क्रियात्यागे हेत्वभावेन क्रियाया एव लिङर्थत्वसंभवान्नित्याद्यपूर्वासिद्धेः ॥

पक्षधर्मताबलात्तद्वुदिति भावः । स्यादेवं यदि त्वदुक्तरीत्या पौर्वापर्येण त्यागः न चैवं किं तु युगपदेव पूर्वंपश्चाद्वेति न पक्षद्वयमपि युक्तमित्याह—**क्रियावदिति** । **क्रमेणेति** । शक्तिग्रहकाले क्रियाया यागविषयकं कार्यमित्यन्विताभिधानकाले घटादेरिति क्रमेण त्यागायोगेनेत्यर्थः । **द्वयोरपीति** । क्रियाया इव घटादेरपि पूर्वं शक्तिग्रहकाल एवेत्यर्थः । पश्चादन्विताभिधानकाले । **त्यागे चेति** । कार्यत्वेनानवगमे चेत्यर्थः । **शक्यत्वादिति** । शक्तिग्रहकाले क्रियात्यागाभावेन घटादिसाधारणेन कार्यत्वेन क्रियायामपि शक्तिग्रहादिति भावः । **नित्यस्थळ इति** । अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादावित्यर्थः । न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधस्थळ इत्यर्थः । तत्र कामाश्रवणेन काम्यव्यवहितत्वरूपस्य [3]कार्यत्वानवगमरूपक्रियात्यागहेतोरभावेनेत्यर्थः ॥

एतेनैकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोन्यत्रापि तथैवेति न्यायादत्राप्यपूर्वमेव लिङर्थ इति निरस्तम् । अपूर्वत्वेन शक्तेरग्रहणे कार्यत्वविशिष्ट एव धर्मिणि शक्तिग्रहात् । क्रियाया अपि कार्यत्वविशिष्टत्वेन तस्या

---

1 मिति चेन्न कि—क　2 र्गसा—ज. ग. क. नं. रा. सु.　3 अकार्यत्वाव—ए.

किं च क्रियायां यद्[1]भिन्नपदोपात्तस्वर्गकामान्वयानुपपत्तिधीः ततः प्रागेव प्रत्ययोपात्तस्य घटादेः प्रकृत्युपात्तयागविषयकत्वान्वयानुपपत्तिधीरिति घटादेरेव पूर्वं त्यागो युक्तः ॥

ननु तर्हि—तर्कितेऽपूर्वे व्युत्पत्तिरस्तु। तर्कश्च मन्मते स्मृतिरेव। सापेक्षज्ञानत्वस्यैव तल्लक्षणत्वात्। तर्कस्य च भाविप्रमाणसापेक्षत्वादिति चेन्न। ज्ञानस्यार्थप्रकाशात्मकत्वेन[2] प्रकाशेऽन्यानपेक्षत्वात्। उत्पत्तौ च भाव्यपेक्षाया असंभवात् ॥

किं च तर्कस्यापि यदि स्थायी व्यापारो न

एव कार्यत्वेन लिङर्थत्वसंभवादिति। यत्तु क्रियायाः पूर्वं त्यागः पश्चाद्घटादेरिति तद्विपरीतमित्याह—**किंचेति**। **प्रत्ययोपात्तस्येति**। शक्तिग्रहकाले कार्यत्वेन रूपेण लिङ्प्रत्ययगृहीतस्येत्यर्थः। प्रकारान्तरेणापूर्वोपस्थितिमाशङ्क्य निराह—**नन्वित्यादिना**। **तर्कित इति**। यदिस्थायी व्यापारो न स्यादिति वक्ष्यमाणतर्केणोपस्थित इत्यर्थः। **मन्मत इति**। प्राभाकरमत इत्यर्थः। संस्काराजन्यत्वात्कथं स्मृतिरित्यत आह—**सापेक्षेति**। **भावीति**। तर्को हि प्रमाणसहकारी। तच्च प्रमाणमनुमानमर्थापत्त्यादिर्वा। प्रकृते च प्रसिद्धार्थस्वर्गकामान्वयानुपपत्तिरूपभाविप्रमाणसापेक्षस्तर्क इत्यर्थः। अर्थविषयीकरणेऽन्यसापेक्षत्वमुत स्वोत्पत्तावाद्य आह—**ज्ञानस्येति**। अन्त्य आह—**उत्पत्तौ चेति**।

---

[1] द्यभि—ग. ज. क. नं. रा. सु.   [2] नार्थप्रका—ग. ज. क. नं. रा. सु.

स्यात्तर्हि क्रियाया व्यवहितफलसाधनत्वं न स्यादित्येवं रूपतया फलसाधनत्वप्रतीत्यनन्तरभावित्वेनान्योन्याश्रः ॥

अपि चान्वयप्रयोजकरूपस्य स्थायिव्यापारस्य तर्केण [1] प्रयोगेन वोपस्थितौ[2] तद्वारा क्रियायामेव कार्यत्वान्वयसंभवादपूर्वस्य वाच्यत्वं न सिध्येत् ॥

किंच न केवलमपूर्वे व्युत्पत्तिविरहः। किंतु लोकसिद्धप्राथमिकक्रियाकार्यव्युत्पत्तिविरोधोऽपि ॥

अन्योन्याश्रय इति । फलसाधनत्वप्रतीत्यनन्तरं तदुपजीवनेन तर्कप्रवृत्तिः । तर्केण चापूर्वोपस्थितौ तद्वारा फलसाधनत्वप्रतीतिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । तर्केणापूर्वोपस्थितिः स्वन्मतप्रतिकूलेत्याह—**अपि चेति** । क्रियायां फलसाधनत्वान्वये कार्यत्वान्वये वा प्रयोजकरूपस्येत्यर्थः । काम्यव्यवहितक्रियायां कार्यत्वाद्यन्वयस्य स्थायिव्यापारनिमित्तत्वात्तस्य च [3] संभवेन लिङ्वाच्यत्वमपूर्वस्य न सिध्येत् । क्रियायाः कार्यत्वान्वयार्थतयैव स्थायिव्यापारोपस्थित्यर्थमपूर्वस्य लिङ्वाच्यकल्पनादिति भावः ॥

एवमपूर्वे लिङो व्युत्पत्तिराहित्यमुक्त्वा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थव्युत्पत्तिविरोधरूपदोषान्तरं चाह—**किंचेति** । **लोकासिद्धेति** । लोके

---

[1] प्रागेवो-**ग. ज. क. नं. रा. सु.** [2] तौर्कि-**ग. रा. सु.** तक्रिया-**ज. क.** [3] क्रियायां फलसाधनत्वज्ञानात् कार्यत्वज्ञानाद्वा * 'प्रागिष्टकोर्येणोपस्थितौ तद्द्वारा क्रियायां काम्यसाधनत्वस्य ज्ञानत्वकार्यत्वज्ञानस्य च' इत्यधिकम्-**ए.** * 'द्वाराप्रागेव तर्केणोपस्थितौ' इति शिष्टमेवमेवास्ति-**उ. नं.**

ननु—लोकव्युत्पन्न[1]कार्यत्वमत्यक्त्वैव तदनुकूलो धर्मी स्वीकृत इति न तद्विरोध इति चेन्न। तत्र स्वीकृतस्य कार्यत्वस्येहात्यागेपि तत्र[2] स्वीकृस्य धर्म्यंशस्येहा[3]स्वीकृतत्वेन तद्विरोधतादवस्थ्यात् ॥

किं च तत्र स्वीकृतस्य कार्यत्वं लिङ्शक्यम् कार्यत्वत्वं तु शक्यतावच्छेदकमित्यस्येह कार्यं शक्यं

पचे[4]तेत्यादौ कार्ये [5]धर्मिणि न शक्तिग्रहः किं त्वन्यलभ्ये कार्यत्व एव। धर्मिणः पाकादेर्धातुनैवोपस्थितिसंभवात्। क्रियाकार्यत्वस्य चान्विताभिधानलभ्यत्वादिति त्वया स्वीकृतत्वेन पचेते[6]त्यादौ पाकरूपक्रियाकार्येत्येवंरूपायाः क्रियायाः कार्यव्युत्पत्तिर्लोकसिद्धा। प्राथमिकी च। तद्विरोधोपीत्यर्थः। तस्मादयोग्यतया क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पनमित्यादिना मणौ पूर्वपक्षोक्तं व्युत्पत्तिविरोधाभावमाशङ्क्य निराह—**नन्विति। तदनुकूल इति।** कार्यत्वान्वयानुकूलोपूर्वाख्यो धर्मी[7] वेदे स्वीकृत इत्यर्थः। धात्वर्थो यागादिस्तु कामी हि काम्यादन्यदित्याद्युक्तदिशा कार्यत्वाननुकूल इति भावः। **स्वीकृतस्येति।** लिङर्थत्वेनेति योज्यम्। [8]**धर्म्यंशस्येति।** अपूर्वाख्यस्येत्यर्थः ॥

ननु लोकेऽस्वीकृतस्येह स्वीकारेऽपि तत्र स्वीकृतस्येह त्यागो नास्त्येवेत्यतः सोप्यस्तीत्याह—**किं च तत्रेति।** लोक इत्यर्थः। **इहेति।** वेद इत्यर्थः। **शक्यमिति।** लिङ इत्यनुषङ्गः ॥

[1] न्नं कार्यमत्य–ग. रा. सु. [2] त्रास्वी–ग. नं. रा. सु. [3] हस्वी–ग. ज. नं. रा. सु. [4] चतीत्या–नं. चतेत्या–उ. [5] र्येध–नं. उ. [6] चर्ता–नं. चते–उ. [7] र्मो–ए. [8] र्माश–ए.

कार्यत्वं शक्यतावच्छेदकमिति वदता त्यक्तत्वेन स्वीकृतत्यागोऽप्यस्त्येव ॥

न च वैदिकव्युत्पत्तिविरोधात्क्रियाकार्य एव लिङ् लाक्षणिकोस्त्विति वाच्यम् । मद्रीत्या लोके वेदे च मुख्यत्वसंभवे तदयोगात् । लोकवेदाधिकरणन्यायेन व्युत्पत्तौ लोकस्यैवोपजीव्य-

---

ननु यथा स्वर्गपदस्य—

यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च [1]सुखं स्वर्गपदास्पदम् ॥

इति वाक्यशेषादलौकिकसुखे गृहीतव्युत्पत्त्यनुरोधेन चन्दनखण्डादौ लोके स्वर्गपदस्यामुख्यता ; यथा वा यवादिशब्दस्यार्यप्रसिद्ध्या दीर्घशूकादौ गृहीतशक्त्यनुरोधेन च प्रियङ्ग्वादावमुख्यत्वं एवं वेदे लिङादेरपूर्वे गृहीतव्युत्पत्त्यनुरोधेन लोके लिङ् अमुख्योस्तु । तथा च न लोकव्युत्पत्तिविरोध इत्याशङ्क्याह—**न चेति** । क्रिया कार्य एव क्रियारूपकार्य एवेत्यर्थः । **मद्रीत्येति** । इष्टसाधनत्वमेव लिङर्थ इति मद्रीत्येत्यर्थः । **लोकवेदेति** । आद्यस्य तृतीये पादे " प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागादि "ति दशमेधिकरणे चिन्तितः[3] लोके प्रयुज्यमानगोब्राह्मणादिशब्देभ्यस्तदर्थेभ्यश्चवेदे प्रयुज्यमानगवादिशब्दास्तदर्थाश्चान्ये उताभिन्ना इति संदेहे स्वरछान्दसवर्णागमलोपविकारविपर्ययाध्या[4]यानाध्यायादिधर्मभेदात्क्रमभेदात्स्वरुयूपाद्यपूर्वशब्दसाहचर्याच्च शब्दानामन्यत्वं तत एवार्थानामपीति प्राप्ते प्रत्यभिज्ञाबलेन वर्णानां

---

[1] तत्सुखं स्व.पदास्पदम्–उ. [2] तम्–उ. ए. [3] ध्ययाध्यापनादि–नं. उ.

त्वेन वैपरीत्यस्यैवोचितत्वाच्च । न ह्यत्र स्वर्गशब्दस्य प्रीतिविशेषे यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यादिवाक्यशेषेणेव लिङोपूर्वे केनचिद्वाक्येन शक्तिर्बोधिता। नापि यववराहादिशब्दानां दीर्घशूकादाविव लिङः स्थायिकार्ये एवार्य[1]प्रयोगप्राचुर्य-

तदात्मकपदानामुभयत्राभेदावगमाद्वैदिकशब्दानामन्यत्वे लौकिकव्यवहारविषयत्वेन वृद्धव्यवहाराधीनव्युत्पत्त्यसंभवे तेषामर्थाप्रत्यायकत्वापाताच्चानन्यत्वमेव लोकवेदशब्दानां तदर्थानां चेति सिद्धान्तयति। तत्रोक्तेन लौकिकवैदिकशब्दानामभेदोपपादकेन लौकिकव्युत्पत्त्यनुसरणन्यायेनेत्यर्थः। **वैपरीत्यस्येति**। लोके व्युत्पत्तिविरोधेन वेद एव लक्षणास्वीकारस्येत्यर्थः ॥

ननु—स्वर्गादिशब्दव्युत्पत्तेरिव वैदिकव्युत्पत्तेर्बलत्त्वमित्यत आह—**न हीति**। अत्र वेदे प्रतीतसुखविशेष इत्यर्थः। **नापि यववराहेति**। तत्रैव "तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यादि"ति पञ्चमेधिकरणे "यवमयश्चरुर्भवति, वाराही उपानहावुपमुञ्चते" इत्यादौ श्रुतयववराहादिशब्दाः किं म्लेच्छप्रसिद्ध्यनुसारेण प्रियङ्ग्वाद्यर्था उतार्यप्रसिद्ध्यनुरोधेन दीर्घशूकार्थका इति संदेहे, शब्दार्थनिर्णयस्य लोकप्रमाणकत्वाद्विरोधाभावाच्च उभयार्था इति प्राप्ते आर्यप्रसिद्धेरविप्लुतत्वेन बलवत्त्वात्तदनुरोधेन दीर्घशूकादौ गृहीतव्युत्पत्त्येर्बलवत्त्वात्तद्विरोधेन म्लेच्छव्यवहारासिद्धा प्रियङ्ग्वादिव्युत्पत्तिरमुख्येति सिद्धान्तितम्। नह्येवं प्रकृतेस्तीत्यर्थः ॥

[1] आर्यपदं न.—ग. रा. क.

मस्ति। येन शक्तिः सिध्येत्। श्रौतस्य कामिनियोज्यान्वयस्यानुपपत्तिस्तु न शक्तिग्राहिका। किं त्वपूर्वे तात्पर्यग्राहिका। तात्पर्यं च लक्षणयापि युक्तम्। अन्यथा गङ्गाशब्दस्य तीरे, आदित्यो यूपो यजमानः प्रस्तर इत्यादावादित्य यजमानादिशब्दानां यूपप्रस्तरादौ च, शक्तिः स्यात्॥

एतदप्युक्तं लिङाद्यर्थस्त्विष्टसाधनत्वमेवेति। न त्वपूर्वम्। तत्र लिङादेः शक्तिग्रहायोगादित्यर्थः।

लिङादेरपूर्वे व्युत्पत्तिभङ्गः॥ ४२॥

नन्विहाप्यर्थापत्तिरेवापूर्वशक्तिग्रहे प्रमाणमित्यत आह---**श्रौतस्येति**। प्रकृत्यवगतयागादाविति योज्यम्। **न शक्तीति**। अपूर्वे शक्तिग्राहिका नेत्यर्थः। **शक्तिः स्यादिति**। न चेष्टापत्तिः। तथात्वे "तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिङ्गसमवाया" दिति सूत्रे गौणतोक्तिविरोध इति भावः॥

लिङादेरपूर्वेव्युत्पत्तिभङ्गः॥ ४२॥

अथ पण्डापूर्वभङ्गः ॥ ४३ ॥

किं चैवं नित्यस्थले, न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि-निषेधस्थले च, त्वदभिमतं पण्डापूर्वं न सिध्येत् । लोके क्रियाकार्य[1]त्वे शक्तेर्गृहीतत्वान्नित्यादिस्थले च कामाधिकार इव योग्यताया अभावात्क्रियाया एव च पण्डापूर्ववच्छ्रुतिबलादलौकिकेष्ट[2]साधनत्व-कल्पनात् । क्रियाकार्यत्वस्यैव लिङर्थत्वसंभवात् ।

अथ पण्डापूर्वभङ्गः ॥ ४३ ॥

अन्यथानुपपत्त्याऽपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वे बाधकान्तरमाह—**किं चैवमिति** । कामिनियोज्यान्वयानुपपत्त्या अपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्व इत्यर्थः । **त्वदभिमतमिति** । सन्ध्योपासनविषयं कार्यं कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमिति यत्फलाजनकमपूर्वं त्वदभिमतं तन्न सिध्येदित्यर्थः । कुत इत्यतः क्रियाकार्यत्वस्यैव लिङर्थत्वसंभवादिति वक्ष्यमाणहेतुनाऽन्वयः । कथमित्यतः लोके क्रियायाः [3]कार्यत्व एव लिङर्थत्वग्रहात् तदपवादकस्य चेहाभावात् सन्ध्योपासनादिकं कार्यं कलञ्जभक्षणादिकं न कार्यं कलञ्जभक्षणाभावः कार्यं इति वा व्युत्पत्तिग्रहसंभवादिति भावेनाह--**लोक इति** । क्रियारूपकार्य इत्यर्थः । **कामाधिकार इवेति** । 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादाविवेत्यर्थः । तत्र फलाश्रवणेन कामिनियोज्यान्वयानुपपत्त्यभावेन कार्यत्वान्वयायोग्यताया अभावादित्यर्थः ॥

नन्वपुमर्थे पुमर्थासाधने च कथं कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वबुद्धिरित्यत आह—**क्रियाया एवेति** । **क्रियाकार्यस्येति** । क्रियारूप-

[1] र्यश–ज. ग. र्येश–क. रा. [2] ष्टत्वक–ज. ग. क. नं. रा.
[3] कार्यत्व इति नास्ति–उ. नं.

तस्य[1] लिङ्वाच्यत्वं दूरापास्तम्। स्वीकृतं च त्वया सन्ध्यानुपास्तिजन्यस्य कलञ्जभक्षणजन्यस्य च दुरितापूर्वस्यावाच्यत्वेपि सन्ध्योपास्तिजन्यस्य कलञ्ज[2]भक्षणान्निवृत्तिरूपव्यापारजन्यस्य चापूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वम्। न चैकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थ इति न्यायस्यायं विषयः। कामाधिकारे लक्षणादिनाऽप्य-पूर्वपरत्वोपपत्त्याऽपूर्वे शक्तेरनिर्णयादित्युक्तत्वात्। न चैकत्रानुपपत्त्यालाक्षणिकार्थो गृहीत इति तद-भावेऽपि सः। अवगोरणवाक्येपि दुरितापूर्वस्याग्ने-यादिवाक्ये उत्पत्त्यपूर्वस्य च लिङर्थत्वापातात्॥

कार्यस्येत्यर्थः। **दूरापास्तमिति**। अपूर्वे सति तस्य लिङ्वाच्यत्वं सिद्ध्येत्। तस्यैवासिद्धौ लिङ्वाच्यत्वं दूरनिरस्तमित्यर्थः। मास्तु नित्यादिस्थळेऽपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वमित्यतोऽपसिद्धान्त इति भावेनाह—**स्वीकृतं चेति**॥

ननु काम्यस्थळेऽपूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वसिद्धौ नित्यादिस्थळेऽपि तथात्वं न्याय्यमेवेति शङ्कां निराह—**न चेति**। **उक्तत्वादिति**। लोक-वेदाधिकरणन्यायेनेत्यादिना ग्रन्थेनोक्तत्वादित्यर्थः॥

ननु मास्तु नित्यादिस्थळे शक्त्याऽपूर्वसिद्धिः, लक्षणयैव पण्डापूर्व-लाभोऽस्त्वित्यतो लक्षणाबीजाभावादयमपि पक्षो न युक्त इत्याह—**न चैकत्रेति**। काम्यस्थळे कामिनियोज्यान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः। अनुपपत्त्य-भावेपि एकत्र निर्णीतन्यायेन लक्षणयाऽपूर्वस्य लिङर्थत्वेऽतिप्रसङ्गमाह—**अवगोरणेति**। 'यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयादि'त्यत्र 'हेतुहेतु-मतोर्लिङि'त्युक्तलिङ्प्रत्ययबलेनावगोरणस्य कालान्तरभाविशतयातना-

[1] च इत्यधिकम्—नं. ग. रा. [2] कलञ्जपदं न—नं. ग रा.

किं चास्तु कामाधिकारे क्रियाऽतिरिक्त[1]स्थायिकार्ये शक्तिग्रहः, तथाऽपि नित्यादिस्थळे क्रियातिरिक्तः क्रियाजन्यः स्थायी यागध्वंसो वा द्रव्ये[2] स्वत्वध्वंसादि[3]र्वोपात्तदुरितक्षयादिकं वा लिङ्वाच्यम्। तेन च यागध्वंसादिना धात्वर्थस्य निरूपकत्वेनान्वयः। श्रुत्युक्तत्वात्। पण्डापूर्वमिव ध्वंसादिकमेवालौकिकेष्टमित्यस्तु। युक्तं चैतत्। ध्वंसस्य नित्यत्वेन पण्डापूर्व इवात्र[4] निवर्तकान्वेषण क्लेशाभावात्।

रूपनरकहेतुत्वावगमेन तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽपूर्वं कल्प्यते, तथाऽऽग्नेयादावपि फलापूर्वस्य लिङ्वाच्यत्वेप्युत्पत्त्यपूर्वाणि कल्प्यन्त इति तवाङ्गीकारो न युक्तः स्यात्। तत्राप्यपूर्वं लिङर्थः इत्येव स्यादित्यर्थः। **किं चास्त्विति**। काम्यस्थळेपि यागादिध्वंसस्य स्थायिव्यापारत्वे 'नन्वस्तु यागादिध्वंस एवे'त्यादिना वक्ष्यमाणदोषादस्तु तत्रस्थायिकार्ये शक्तिग्रह इत्युक्तम्। **द्रव्य इति**। 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते' त्यादिवाक्योक्ते नित्ये दर्शपूर्णमासादौ यद्द्रव्यं पुरोडाशाज्यदध्यादि, तस्येदं न ममेति यत्स्वत्वत्यागरूपस्वत्वध्वंसः तदादिकमित्यर्थः। मन्त्रोच्चारणध्वंसादिरादिपदार्थः। सन्ध्योपासनादौ, 'आपः शुद्ध्यन्तु मैनसः' इत्यादिनोपात्तदुरितक्षयादिकं वेत्यर्थः। **तेन चेति**। लिङ्वाच्येन चेत्यर्थः। धात्वर्थस्य यागादेः। को विशेषोस्मिन् पक्ष इत्यत आह—**युक्तं चेति**। **निवर्तकेति**। जन्यस्य भावस्य निवृत्तिनियमादपूर्वस्य च कर्मनाशिनी

[1] क्तस्था–रा. ग. [2] व्यध्वंसादिकं वा, तदुपात्त–नं. [3] दिकं–वो ग. रा [4] व तन्निव–नं.

एतदप्युक्तमिष्टसाधनत्वमेवेति । न तु पण्डापूर्वमित्यर्थः ॥

पण्डापूर्वभङ्गः ॥ ४३ ॥

अथ न्यायमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वभङ्गः ॥ ४४ ॥

न्यायमते त्वपूर्वस्य कल्प्यत्वम[1]युक्तम् । पूर्वं प्रतीतेन हि यागस्य स्वर्गसाधनत्वेनापूर्वं कल्प्यम् । तच्च [2]तन्मते न युक्तम् । कारणत्वं हि [3]तन्मतेऽनन्यथासिद्ध[4]नियतपूर्ववृत्तित्त्वम् । तच्च रासभादौ कारणत्वाभावायाव्यवहितनियतपूर्ववृत्तित्वं वाच्यम्[5] । अव्यवहितत्वविशेषणाभावे रासभादेरपि

संस्पर्शाद्यभावे सति फलैकनाश्यत्वनियमात् । नित्यादौ च फलाभावान्निवर्तकान्वेषणप्रयासः स्यात् । न तु ध्वंस इत्यर्थः ॥

पण्डापूर्वभङ्गः ॥ ४३ ॥

अथ न्यायमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वभङ्गः ॥ ४४ ॥

स्वमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वं युक्तमिति वक्तुं—यत्तु मणौ प्रतीता च स्वर्गसाधनता साक्षादसाधनस्य यागस्य व्यापारमन्तरेणानुपपत्त्या स्वर्गनिर्वाहकव्यापारं कल्पयतीत्यादिनाऽपूर्वस्य कल्प्यत्वमुक्तम् । तत्तावन्निराह—न्यायेति । रासभादेरिति । तस्य घटादिकं प्रति हेतुत्वा-

[1] मुक्तम्–ग [2] त्वन्म–ग. ज. क. [3] त्वन्म–ज. क. रा. [4] द्धाव्यवहितनि–ग. नं. द्धाव्यवहितपूर्व–रा. [5] तच्चेत्यादि नास्ति–ग. नं. रा.

हेतुत्वापातात्। एवं च कारणत्वान्तर्गताव्यवधानशरीर एव प्रविष्टस्यापूर्वस्य कारणत्वबोधकेन शब्देनैवोक्तत्वात्कथमपूर्वस्य कल्प्यत्वम्। विस्तृतं चैतच्छक्तिवादे॥

न्यायमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वभङ्गः ॥ ४४ ॥

अथ स्वमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वसमर्थनम् ॥ ४५ ॥

मम त्वनन्यथासिद्ध[1]नियतपूर्ववृत्तित्वं न कार-

भावो न तावदनन्यथासिद्धत्वाभावेन तथात्वे नियत पदवैयर्थ्यात्। कलस-कारणसहभूतत्वाभावरूपानन्यथासिद्धत्वस्य रासभेपि सत्त्वाच्च। नापि नैयत्याभावेन। व्यक्त्यपेक्षया नियमस्य दण्डादावप्यभावात्। जात्यपेक्षया नियमस्य च घटजातीयं प्रति दण्डजातीयस्येव रासभजातीय[2]स्य व्यवहितपूर्ववृत्तित्वनियमसंभवात्। अव्यवहितपूर्ववृत्तित्वनियमविशेषणमावश्यकमेवेति भावः। शक्तिवाद इति। शक्तावर्थापत्तिपञ्चकोक्तिप्रस्तावे केंचानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वं रासभादौ तदभाव इत्यादौ ग्रन्थेन विस्तृतमित्यर्थः॥

न्यायमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वभङ्गः ॥ ४४ ॥

अथ स्वमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वसमर्थनम् ॥ ४५ ॥

मम त्विति। युक्तं द्वारीभूतस्यापूर्वस्य कल्पनमित्यन्वयः। मत इति पूर्वस्माद्विभागेनानुषङ्गः। कथमित्यतः कारणत्वान्यथानुपपत्तिरूपयुक्तिं वक्तुं कारणत्वनिर्धारणाय प्रसक्तप्रतिक्षेपं करोति—**अनन्यथे-**

[1] द्वाव्यवहितनि—**ग. नं. रा.** [2] यं प्रति—**उं. न.**

णत्वम्। घटमनुत्पाद्य नष्टेपि दण्डे कारणत्वव्यवहारात्। कारणं हि सन्निधाप्यते। न तु सन्निधानात्कारणम्। नापि सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं कारणत्वम्[1]। यागे तस्यासंभवात्। वैदिकस्य साङ्गप्रधानकर्मणः फलोत्पादने स्वानिष्पाद्यान्यानपेक्षत्वात्[2]। किं तु शक्त्याख्यमतीन्द्रियं धर्मान्तरम्[3]। उक्तं चैतच्छक्तिवादे। तच्च क्वचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यामुन्नीयते। क्वचिच्छब्देन। तदाश्रयस्य शक्तस्य कार्यकादाचित्कत्वनियामकत्वेन व्यवहितस्य जनकत्वे कार्यसातत्यापत्तेरव्यवधानमावश्यकम्। तच्चाव्यवधानं चिरध्वस्तस्य यागस्य साक्षान्न संभवतीति[4] व्यापारद्वारेणाव्यव-

---

त्यादिना। यद्वा मम त्वित्यस्य सन्निहितेनाप्यन्वयः॥

नन्वनुत्पादकदण्डे कथं कारणत्वव्यवहारः कार्यसन्निधेरभावात्। सन्निहितस्यैव कारणत्वादित्यत आह—कारणं हीति। न त्विति। अन्यथा रासभादेरपि कारणतापत्तेरिति भावः। शक्तिवाद इति। शक्तावर्थापत्तिपञ्चकोक्तिप्रस्ताव इत्यर्थः। कथं तज्ज्ञानमित्यत आह—तच्च क्वचिदिति। दण्डादौ। क्वचिच्छब्देनेति। ईश्वरधर्माधर्माद्यतीन्द्रिये 'पराऽस्य शक्तिः, यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिशब्देनेत्यर्थः। तदाश्रयस्येतस्यैव निर्देशः। शक्तस्येति। दण्डादेरित्यर्थः। कार्येति। कार्यस्य कादाचित्कत्वं कार्यकादाचित्कत्वं

---

[1] शक्तिवादे निरासात्—ग. नं. रा. [2] यागे तस्येत्यादिकं नास्ति—ग. नं. रा. [3] 'उक्तं चैतच्छक्तिवादे' इति नास्ति—ग. नं. रा. [4] स्वव्या—ग. नं. रा.

धानं वक्तव्यमिति युक्तं द्वारीभूत[1]स्यापूर्वस्य कल्पनम् ॥

स्वमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वसमर्थनम् ॥ ४५ ॥

अथ यागध्वंसस्य यागव्यापारत्वभङ्गः ॥ ४६ ॥

ननु—

अस्तु यागध्वंस एव यागस्य व्यापारः । यागजन्यत्वात्तत्वपूर्वम् । क्लृप्तस्य ध्वंसस्य फलजनकत्वमात्रकल्पने लाघवात् । अपूर्वस्य तु स्वरूपमपि कल्प्यम् ॥

तन्नियामकत्वमित्यर्थः । कार्यसांतत्यं कार्यस्य संततत्वम् ॥

स्वमतेऽपूर्वस्य कल्प्यत्वसमर्थनम् ॥ ४५ ॥

अथ यागध्वंसस्य यागव्यापारत्वभङ्गः ॥ ४६ ॥

कार्यकादाचित्कत्वनियामककारणव्यवधानस्यान्यथोपपत्तिरूपं तथापि ध्वंस एव व्यापारोस्त्वित्यादिना मण्युक्तचोद्यमाह—**नन्वस्त्वित्यादिना** । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वस्यैव व्यापारत्वादाह—**यागेति** । ध्वंसस्येति योज्यम् । **स्वरूपमपीति** । न केवलं जनकत्वमित्यपेरर्थः ।

[1] तापू—**ग. ज. नं.**

न च प्रतियोगिध्वंसयोः कथमेकत्रापेक्षा, विरोधादिति वाच्यम्। व्यापारव्यापारिभावेनापेक्षाया-मविरोधात्। एककाल एव हि तयोरपेक्षा विरुद्धा। न तु कालभेदेऽपि ॥

न चैवं कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन यागस्य प्रतिबन्धकत्वं स्यादिति वाच्यम्। कारणीभूता-भावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकत्वापादने इष्टापत्तेः। कार्यानुकूलविघटकत्वरूपप्रतिबन्धकत्वापादनं तु न युक्तम्। प्रतिबन्धकत्वेन प्रतिबन्धकत्वापादना-योगादिति चेन्मैवम् ॥

ध्वंसस्या[1]नन्तत्वेन फलानन्त्यापातात्। अपूर्वं तु फलविनाश्यम् ॥

न चापूर्वमप्यनन्त[2]कालं स्थित्वाऽनन्तफल-

मण्युक्तसमाधिमाशङ्क्य निराह—**न च प्रतियोगीति**। **तयोरपेक्षेति**। स्वर्गादिरूपकार्यस्यैककालीनयागतद्ध्वंसविषयकापेक्षा जात्या विरुद्धा न तु भिन्नकालीनयोः तयोर्विषये अपेक्षेत्यर्थः। **कारणीभूतेति**। ध्वंस-स्यापि व्यापारतया कारणत्वादिति भावः। **प्रतिबन्धकत्वेनेति**। कारणी-भूताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिबन्धकत्वरूपत्वात्तेनैव कार्यानुकूलकिंचिद्धर्म-विघटकत्वरूपप्रतिबन्धकत्वस्यापादने आपाद्यापादकाविशेष इत्यर्थः। **आनन्त्येनेति**। उत्तरावधिशून्यत्वेनेत्यर्थः। अपूर्वोपगमेपि स्यादयं दोष इत्यत आह—**अपूर्वं त्विति**। प्रागभाववदिति भावः। उत्पत्ति-

[1] स्यानन्त्येन–ज. क. नं रा　　[2] न्तफलमु–ग. नं.

साङ्गप्रधान[1]क्रियानुष्ठानानन्तरमेवेश्वरप्रीतिश्चे - त्फले विलम्बो न स्यात् । [2]परमस्वतन्त्रेश्वरप्रीतेः फलजननेऽन्यानपेक्षत्वात् । तथा च फलपर्यन्त- स्थायिना क्रियाजन्येनापूर्वेण फलाव्यवहितपूर्व- काले ईश्वरप्रसादः सम्पाद्य इत्येव युक्तम् ।

आद्यं निराह—**साङ्गेति** । ननु कारणान्तरविलम्बादस्तु विलम्ब इत्यत आह—**परमेति** । एतेनोत्पन्नोपि परमेश्वरप्रसादः तदीयप्रारब्ध- कर्मणा प्रतिबद्ध इति प्रत्युक्तम् । तथात्वे सर्वस्वातन्त्र्यभङ्गात् । उक्तं च सुधायाम्—

'अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां मोक्षदश्च सः' ।

इति श्लोकव्याख्यानावसरे 'प्रारब्धकर्मप्रतिबद्धो भगवत्प्रसाद इति तु मन्दम् । अचेतनानां कर्मणां भगवत्प्रसादप्रतिबन्धकत्वायोगादि'त्यादि । द्वितीयं परिशेषयति—**तथा[3]चेति** । विलम्बायोगे सतीत्यर्थः । **इत्येव युक्तमिति** । एतेन यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावादिति मण्युक्तं निरस्तम् ॥

तत्कर्म हरितोषं यत्सा विद्या तन्मतिर्यया ।

इति पुराणवाक्यस्य; फलमत उपपत्तेरित्यधिकरणोक्तन्यायस्य; 'विज्ञान- मानन्दं ब्रह्म, रातिर्दातुः परायणमि'त्यादिश्रुतेः; 'स भगवान् स्वकृतेन तुष्येत्'—

'कर्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसादः श्रवणादिभिः ।
मध्यमः' . . . . ॥

---

[1] नानङ्गतयानुष्ठा–ज. क. [2] परमस्वतन्त्रेश्वरप्रीतिश्चेत् फलविलम्बो न स्यात्–ज. क.

अन्यथा प्रोक्षणावघातादेः सन्निपत्योपकारकस्य प्रयाजादेरारादुपकारकस्य समप्रधानेषु षड्यागेषु एकैकस्य चानुष्ठानानन्तरमेव तत्तदनुष्ठानप्रयुक्ते[1]-श्वरप्रीतिर्भवतीति वाच्यम् । तथा च साङ्गप्रधान-काम्यकर्मण्यसमाप्तेपि प्रोक्षणादिजन्यप्रीतेरमोघ-त्वाद्य[2]त्किंचित्फलं स्वीकार्यं स्यात् ॥

इत्यादिस्मृतेश्चमानत्वादिति भावः । **अन्यथेति** । कर्मोत्तरक्षण एव प्रसादोत्पत्तावित्यर्थः ॥

यागेषु हि द्विविधमङ्गम् । किं चित्सन्निपत्त्योपकारकं, किं चिदा-रादुपकारकम् । यागस्वरूपोत्पत्तौ व्याप्रियमाणं 'व्रीहीन् प्रोक्षति' 'व्रीहीनवहन्ती' त्यादिवाक्योक्तप्रोक्षणावघातपेषणश्रपणादिकं सान्निपा-त्यङ्ग् । यागस्वरूपनिर्वृत्त्यनन्तरं तेन स्वर्गादिफले जनयितव्ये सह-कारिभूतं 'समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडोयजती'त्यादिवाक्योक्त-प्रयाजादिशब्दितसमिद्यागादिकमारादुपकारकाङ्गमिति ध्येयम् ॥

अवघातादेः प्रयाजादेरित्यस्य तत्तदनुष्ठानेत्यनेनान्वयः । **सम-प्रधानेष्विति** । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति फलवाक्ये दर्श-पूर्णमासशब्दितानां 'यदाग्नेयोष्टाकपाल' इत्यादिवाक्यविहितानां षण्णा-माग्नेयादीनां यागानामविशेषेण फलहेतुत्वबोधनात् षडपि यागाः समाः प्रधानाश्च भवन्तीति समप्रधानेष्वित्युक्तम् । **असमाप्तेपीति** । केन चित्प्रबलनिमित्तेन विघ्नितेऽपीत्यर्थः । **किंचित्फलमिति** । न चेष्टापत्तिः । अङ्गत्वव्याघातात् । फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायाविषयत्वात्काम्ये

[1] क्तादवान्तरादीश्व–ग.　　[2] यर्कि–ग. क. नं.

किंचैवं भाविमहाप्रायश्चित्तं महापातकं च जानत ईश्वरस्य पूर्वेण निषिद्धकरणेन उत्तरेण[1] विहितकरणेन च तत्कोपस्य प्रसादस्य चोत्पत्तावविवेकित्वं स्यात्।[2] अपि च भोजनविषभक्षणयोरनुष्ठाने ताभ्यां तृप्तिमरणे भवतामितीश्वरेच्छाभावे तयोरनुत्पत्तेस्तृप्तिमरणे अपि भोजनाद्यजनकपुण्यपापफले स्याताम् ॥

कर्मणि किंचिद्वैकल्येपि फलभावस्य षष्ठे[3]ध्याये तृतीयपादे द्वितीयाधिकरणे व्यवस्थापितत्वेन तद्विरोधाच्चेति भावः ॥

ननु—समाप्तकर्मस्थळ एवायं नियमः। असमाप्तप्रधानस्थळेऽनुष्ठिताङ्गानां फलोपगमेपि न दोषः। इति वदन्तं प्रत्याह—**किंचैवमिति।** कर्मकृत्युत्तरक्षण एव ईश्वरप्रसादाद्युत्पत्तावित्यर्थः। **निषिद्धेति**[4]। कलञ्जभक्षणादिनिषिद्धकरणेन सन्ध्यावन्दनादिविहितकरणेन च कोपस्य प्रसादस्य चे[5]त्यर्थः। **अविवेकित्वमिति।** भाव्युपमर्दकज्ञानिनः तदुपमर्द्यपूर्वभाविनिषिद्धविहितकरणकृतकोपप्रसादाभ्यामित्यर्थः। ततश्च किमित्यत आह—**तस्मादिति।** कर्मणो विनैवापूर्वं प्रीत्यादिरूपेश्वरेच्छाविशेषव्यापारकत्वेऽतिप्रसङ्गान्तरमाह—**अपि चेति।** एवमित्यापादकांशस्यात्रोत्तरत्र चानुषङ्गो ध्येयः ॥

---

[1] उत्तरेण इति नास्ति-**ग. नं. रा.** [2] तस्मात्कोपप्रसादातिरिक्ते निषिद्धविहितकरणजन्ये प्रायश्चित्तमहापातकनाश्ये पापपुण्ये स्वीकार्ये। इत्यधिकम्-**ग.** [3] ष्ठे व्यव-**उ. न.** [4] "महापातककरणेन विहितेपि प्रायश्चित्तकरणेन चेत्यर्थः। यद्वा जानत इत्यनन्तरं ताभ्यामिति शेषाः। कोपस्य प्रसादस्येत्यन्वयः। तथा" इत्यधिकम्-**उ.** [5] त्यन्वयः-**उ.**

किंच—

"देहो ब्रह्मार्थेन्द्रियाद्याः क्रियाश्च
तथा दृष्टं पञ्चमं कर्महेतु"

इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मादृष्टशब्दाभ्यां;

"अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्" ॥

तृप्तिजनकं पुण्यं हि भोजनद्वारा तृप्तिं जनयति। पापं हि विषभक्षणमुत्पाद्य मृतिं जनयति। यदेश्वरेच्छाविशेषद्वारैव पुण्यपापयोस्तृप्तिमृतिहेतुत्वं तदा तृप्तिस्थळे मृतिस्थळे चेश्वरेच्छाया आवश्यकत्वात्तस्याश्च भोजनाद्यजनकपुण्यपापव्यापारत्वस्य वाच्यत्वाद्भोजनादिजनकपुण्यादेर्भोजनादिव्यापारकत्वात्। तथाचेश्वरेच्छाजन्ये तृप्तिमरणे भोजनाद्यजनकपुण्यपापफले स्याताम्। अतः सत्यामपीश्वरेच्छायां भोजनादिजनकपुण्यादिफलत्वमेव तृप्त्यादेर्वाच्यम्। एवं स्वर्गो नरको वा भवत्वितीश्वरेच्छायां सत्यामपि शुभाशुभरूपापूर्वजनकविहितनिषिद्धफलत्वं स्वर्गनरकयोर्वाच्यमिति भावः ॥

श्रुतिस्मृतिबलाच्चादृष्टमीश्वरप्रीतिश्च द्वयमप्युपेयमित्याह—**किंचेति**। देह इत्युपलक्षणम्। भूम्यादिरपि ग्राह्यः। आद्यपदेन श्रुक्श्रुवादयो ग्राह्याः। क्रियाः हस्तादिचेष्टाः। हस्तादिक्रियाभिः होमादिकर्मजननात्। हेत्विति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः। हेतुरित्यर्थः। **श्रुताविति**। अष्टादशे गीताभाष्यो[1]क्तायास्यश्रुतावित्यर्थः। अधिष्ठानं देहभूम्यादि कर्ता विष्णुः करणमिन्द्रियश्रुक्श्रुवादयः चेष्टा हस्तादि-

---

[1] क्तश्रुता–नं. उ.

इत्यादिस्मृतौ च कर्तृदैवशब्दाभ्यामीश्वरादृष्टयोः पृथगुक्तिर्न स्यात्। न हीश्वरोऽप्रसन्नः शुभहेतुः। अकुपितो वाऽशुभहेतुः॥

किंच—

"अनादिकर्मभिर्बद्धो जीवः संसारमण्डले।
वासुदेवेच्छया नित्यं भ्रमतीह सुखेतरम्"॥

इत्यादिश्रुतिषु कर्मशब्दार्थादृष्टेश्वरेच्छयोः पृथगुक्तिः,

क्रिया दैवमदृष्टम् इत्यादीत्यादिपदेन—

"शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः"॥

इति वाक्यशेषग्रहः। **स्मृतौ चेति**। गीतायामन्तिमाध्यायोक्तस्मृतौ चेत्यर्थः। **ईश्वरादृष्टयोरिति**। प्रागुक्तश्रुतिसमाख्याबलात्कर्तृदैवपदयोरीश्वरादृष्टवाचकत्वाङ्गीकारावश्यम्भावादिति भाव॥

नन्वेतावतेश्वरस्य हेतुत्वप्राप्तावपि तत्प्रीतिकोपयोरपि कथं हेतुत्वप्राप्तिरित्यत आह—**न हीति**। अदृष्टस्येश्वरेच्छायाश्च द्वयोरप्यावश्यकत्वमिति भावेन विपक्षेऽनेकस्पष्टवचनविरोधमप्याह—**किंचानादीत्यादिना**। **इत्यादिस्मृतिष्विति**। समयपादान्ते अनुव्याख्यानोक्तस्मृतिष्वित्यर्थः। न च कर्मशब्दः क्रियावचन इति युक्तम् अनादित्वायोगात् आशुतरविनाशिनां प्रवाहतोप्यनादित्वायोगात् बद्ध इत्युक्तययोगाच्चेति भावेनाह—**कर्मशब्दार्थादृष्टेति**। उक्तिरित्येतेषां

"द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च।
यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया" ॥

इत्यादिस्मृतौ कर्मशब्दार्थस्यादृष्टस्येश्वरेच्छाधीनत्वोक्तिः;

"कर्माणि तानि च पृथक्चेतनान्येव सर्वशः।
अचेतनशरीराणि स्वकर्मफलभाञ्जि च" ॥

इत्यादिस्मृतिषु कर्मणामभिमानिचेतनोक्तिः; उपनिषत्सु सुवर्णमलदृष्टान्तेन, सर्पकञ्चुकदृष्टान्तेन,

---

न स्यादिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । **कर्मेति** । धर्माधर्माविति जिज्ञासाधिकरणसुधोक्त्यनुरोधेनाह—**इत्यादिस्मृतौ कर्मशब्दार्थस्येति** । भक्तिपादान्तेऽनुव्याख्यानोक्तस्मृतिमाह—**कर्माणि तानि चेति** । चेतनोक्तिरित्युपलक्षणम् । ब्रह्मपारस्तोत्रपठनेन ब्रह्महत्याया राजदेहान्निष्कान्तत्वाद्युक्तिश्चेत्यपि ध्येयम् । तस्य क्रियाजन्यस्थाय्यपूर्वपक्ष एव संभवादिति भावः । **सुवर्णमलेति** । वाजसनेये षष्ठे 'तद्यथा पेशस्करी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुत' इति श्रुतवाक्यस्य;

'स्वर्णकारो यथा स्वर्णमलमग्नौ निहत्य च ।
शुद्धेन तेन चात्मानं कुरुते रूपमञ्जसा ॥'

इत्यादिव्याख्यानादिति भावः । **सर्पकञ्चुकेति** । षट्प्रश्नोपनिषदि पञ्चमप्रश्नान्ते 'यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एव ह वै स पाप्मना

राहुचन्द्रदृष्टान्तेन, पुष्करपालाशदृष्टान्ते न च, सुवर्णमलादीनां सुवर्णाद्याश्रितत्ववत्कर्मणामपि जीवाश्रितत्वोक्तिः; स्मृतिषु "अपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परब्रह्मणि यज्ञपुरुषे भगवति वासुदेव एव भावयान" इत्याद्युक्तिश्च; न स्यात् ॥

तस्मात्क्रियाजन्यापूर्वेणेश्वरप्रीतिर्भवतीत्येव युक्तम् ॥

क्रियाजन्यापूर्वस्येश्वरप्रीतिहेतुत्वसमर्थनम् ॥ ४७ ॥

विनिर्मुक्त' इति श्रवणादिति भावः । **राहुचन्द्रेति** । छान्दोग्योपनिषदष्टमाध्यायान्ते 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामी'ति श्रवणादिति भावः । **पुष्करपलाशेति** । छान्दोग्ये चतुर्थेऽध्याये 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत' इति श्रवणात् । **अपूर्वं यत्तदिति** । पञ्चमस्कन्धे सप्तमाध्याये भरतस्त्वित्युपक्रम्य 'ईजे च भगवन्तं यज्ञपुरुषं क्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धयाऽऽहिताग्निरग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं चातुर्होत्रविधिना संप्रचरत्सु नानायागेषु विरचितक्रियेष्वपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिङ्गानां मन्त्राणामर्थनियामकतया साक्षात्कर्तरि परदेवतायां भगवति वासुदेव एवे'ति श्रुतगद्ये प्रकृतोपयुक्तपदानामेवोद्धारेण प्रदर्शनमिति नान्यथानुवाददोषः शङ्क्यः ॥

क्रियाजन्यापूर्वस्येश्वरप्रीतिहेतुत्वसमर्थनम् ॥ ४७ ॥

अथ सन्ध्यावन्दनाद्यकरणे दुरितसमर्थनम् ॥४८॥

ननु—

क्षणिकब्रह्महत्यादिक्रियायाः कालान्तरीयनरकजनकत्वार्थं तत्र दुरितापूर्वं कल्प्यताम् । सन्ध्यावन्दनादिनित्याकरणे तु कथं दुरितकल्पनम् । सन्ध्याकालीनं[1] यत्करणं तदभावस्य च स्थायितया नरकार्थं दुरितानपेक्षणात् ॥

यत्तु—

'नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यश्चपश्चिमाम् ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥'

इत्यादौ नञर्थस्याभावस्य प्रतियोगिन्युत्कटाकाङ्क्षत्वादादौ करणेनान्वयः । अनन्तरं करणविशिष्टस्याभावस्य[2] सन्ध्याकालेनान्वयः । न तु

अथ सन्ध्यावन्दनाद्यकरणे दुरितसमर्थनम् ॥ ४८ ॥

एवं क्रियासर्वसाधारण्येनापूर्वं समर्थ्य नित्याकरणस्थलेऽप्यपूर्वं साधयितुमाक्षिपति— **नन्वित्यादिना नैवमित्यन्तेन** । पूर्ववादिमुखेनैव पक्षान्तरमनूद्यापाकरोति—**यत्त्विति** । नोपतिष्ठति नोपतिष्ठते । छान्दसं परस्मैपदम् । पूर्वां सन्ध्यामिति योज्यम् । **प्रतियोगिनीति** । उपतिष्ठत्युपास्त इतिपदद्वयोक्तानुष्ठानरूपप्रतियोगिनीत्यर्थः । **करणेनेति** । संध्यानुष्ठानेनेत्यर्थः । **करणविशिष्टस्येति** । सन्ध्यानुष्ठाननिरूपितस्याभावस्येत्यर्थः । **सन्ध्याकालेनेति** । सन्ध्याकालीनो यः सन्ध्यानुष्ठाना-

[1] तत्कल्पनं तत्करणं तदभा—ज. क.　　[2] स्यैव—ग. रा. सु.

अभावोपसर्जनस्य करणस्य। तथा च सन्ध्याकालीनस्य करणाभावस्यास्थायित्वाद्दुरितं कल्प्य[1]मिति। तन्न॥

कारीर्या आसन्नसमयोपलक्षितवृष्टेरेव फलत्ववदिहापि सन्ध्याकालोपलक्षितस्याकरण[2]स्यैव हेतुत्वात्तस्य च स्थायित्वेन दुरितानपेक्षणादिति चेन्नैवम्॥

सन्ध्यो[3]पलक्षितमकरणं हि नतावदनित्यम्।

भाव इत्यन्वय इत्यर्थः। **अभावेति**। अभा[4]वं प्रति प्रतियोगितया गुणभूतस्य सन्ध्यानुष्ठानस्य सन्ध्याकालेन सन्ध्याकालीनं यदनुष्ठानमित्यन्वयो[5]नेत्यर्थः। करणस्योपसर्जनत्वादभावस्यैव प्राधान्यादिति भावः॥

अस्त्वेवं त्वदुक्तन्यायेनाभावस्यैव सन्ध्याकालेनान्वयः तथापि स कालो न विशेषणं येनास्थायित्वं तद्विशिष्टाभावस्य स्यात्। किं तूपलक्षणमेवातो नास्थिरत्वमभावस्येति भावेनाह—**कारीर्या[6]मिति**। 'वृष्टिकामः कारीर्या यजेते'ति वाक्योक्तकारीरिनामकेष्टौ यथा अव्यवहितकालोपलक्षितवृष्टिफलकत्वं न तु तत्कालविशिष्टवृष्टिफलकत्वं तथेत्यर्थः। **अकरणस्यैव**। करणाभावस्यैवेत्यर्थः। एवशब्दस्योपलक्षितस्यैवेत्यन्वये तात्पर्यम्। नरकरूपफलस्य निरवधिकत्वापत्त्या नाभावस्य नरकहेतुत्वम्। किं तु तज्जन्यं सावधिकफलजनकमपूर्वमेव कल्प्यमिति भावेन तद्दोषदार्ढ्यार्थं तदनित्यत्वपक्षं तावन्निराह—**सन्ध्येति**। सन्ध्याकालोपलक्षितं सन्ध्यादिनित्यकर्माननुष्ठानमित्यर्थः।

[1] तामि-ग. [2] त्वस्यै-ग. [3] न्ध्याकालोप-रा. सु. [4] अभावप्रतियोगिगुण-नं. [5] येत्यर्थः. [6] र्या इति-नं. उ.

निवर्तकाभावात् । निर्वर्तकं हि नैतत्कालीनं करणम् । तदसम्भवात् । नाप्यन्यकालीनकरणम् । अविरोधात् । अविहितकाले सन्ध्योपासनेपि नरकानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अकरणस्य नित्यत्वे तु यागे यागध्वंसस्य व्यापारत्वपक्ष इवात्राप्यकरणस्यानन्त्यात्फलानन्त्यं स्यात् ॥

किंच दुरितापूर्वाभावे प्रायश्चित्तवैयर्थ्यम् । दुरिता[1]पूर्वान्यस्य तन्निवर्त्यस्याभावात् ।

एतत्कालीनमिति । सन्ध्याकालीनमित्यर्थः । **असंभवादिति** । तत्काले विद्यमानस्याकारणस्य तत्कालीनकरणेन निवृत्तेरयोगादित्यर्थः । एकस्मिन्नेव काले करणाकरणयोरयोगादिति भावः । **नरकानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति** । तदापादकस्य विहितकालसन्ध्याननुष्ठानस्याविहितकालीनानुष्ठानेन निवर्तितत्वादिति भावः । **यागध्वंसस्येति** । प्राग्व्यक्तमेतत् ॥

ननु नरकस्य सावधिकत्वोक्तिपरवचनबलान्नित्यस्याप्यकरणस्य सावधिकफलजननस्वभावः कल्प्यत इत्यत आह—**किंचेति** । **प्रायश्चित्तेति** । अकरणनिमित्तप्रायश्चित्तेत्यर्थः । **अभावादिति** । तथा चाकरणस्यानिवर्त्यतया सत्यपि प्रायश्चित्ते नरकफलं स्यादेवेति भावः । सामग्र्यभावादेव कृतप्रायश्चित्तस्य नरकफलाभाव इति चोद्यमति-

---

[1] तान्यस्य—ग. नं. रा. सु. तात्पान्यस्य—क.

न च प्रायश्चित्ताभावसहकृतमेवाकरणं नरकहेतुः । ब्रह्महत्यादावपि तत्प्रसङ्गादिति दिक् ॥

सन्ध्यावन्दनाद्यकरणे दुरितसमर्थनम् ॥ ४८ ॥

प्रसङ्गेन निराह—**न चेति**।[1] **तत्प्रसङ्गादिति**। न चेष्टापत्तिः। तथात्वे—

'सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।' इति—

'ब्रह्मपारस्तवेनैव निष्क्रान्ता राजदेहतः ।'

इत्यादौ निवृत्त्याद्युक्तिर्न स्यात् । प्रायश्चित्तस्य प्रतिबन्धकत्वे विहिताकरणस्यापि शुभकर्मप्रतिबन्धकत्वापत्त्या नरकहेतुत्वं न स्यात् ॥

किंच प्रायश्चित्ताभावसहितस्याकरणस्य नरकहेतुत्वेन दुरितापूर्वापलापे ज्योतिष्टोमादिसाध्यमपूर्वमपि न स्यात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यागप्रागभावविशिष्टात्माभवस्यैव स्वर्गादिफलहेतुत्वोपपत्तेरात्मनः स्थायित्वेप्यनुष्ठितयागे तस्मिन् यागप्रागभावाभावेन यागप्रागभावविशिष्टात्माभावसंभवात् । सत्यप्यकरणे प्रायश्चित्तदशायां प्रायश्चित्ताभावसहकृताकरणाभाववत् ॥

न च यागस्यैव यागप्रागभावाभावरूपत्वात्कृतयागेपि यागनाशानन्तरं प्रागभावोन्मज्जनेन प्रागभावाभावस्याप्ययोग इति वाच्यम् । यागध्वंसस्यापि प्राग[2]भावविरोधित्वात् । न च फलानन्त्यदोषः । प्रायश्चित्ताभावसहकृताकरणादेरपि नरकहेतुत्वे तद्दोषसाम्यात् ॥

न च प्रायश्चित्तस्य दुरितनाशकत्वरूपफलाभावेपि कर्मान्तराधिकारासंपादनं फलमस्त्विति वाच्यम् । महापातकातिरिक्तेन क्षुद्रपापेनाधिकाराभावा[3] त्तत्र प्रायश्चित्तवैयर्थ्यात् । अन्यथा यत्किंचित्पापवतोपि अकृतप्रायश्चित्तस्यानधिकारापातादित्याद्यभिप्रेत्याह—**दिगिति** ॥

सन्ध्यावन्दनाद्यकरणे दुरितसमर्थनम् ॥ ४८ ॥

---

[1] 'हेतुरिति।नरकादेरिति योज्यम्'। इत्यधिकम्—**उ.नं.** [2] बावा- **उ.** [3] वे उत्तर—**उ.नं.**

अथ व्रीहियवसाध्ये यागे वैजात्यभङ्गः ॥ ४९ ॥

यत्तु मणौ—वैकल्पिकव्रीहियवसाध्ये यागे तृणारण्यादिजन्यवह्निष्वव वैजात्यमस्त्यन्यथा हि व्यभिचारितयोर्व्रीहियव[1]योरव्यभिचारगर्भितं याग-हेतुत्वं न स्यात् । तथा च व्रीहिभिर्यजेतेत्यादि-श्रुतिरप्रमाणं स्यात् । न चैवं विजातीययाग-साध्यं स्वर्गादिफलं प्रति द्वारभूतेऽपूर्वेपि वैजात्यं स्यादिति शङ्क्यम् । विद्यमानमपि यागगतं[2] वै-जात्यमनादृत्य ज्योतिष्टोमत्वेनैव स्वर्गसाधनत्वस्य

अथ व्रीहियवसाध्ययागे वैजात्यभङ्गः ॥ ४९ ॥

एवमपूर्वं समर्थ्य तस्यैकजातीययागसाध्यत्वेनैवैकजात्यं न पुनर्वि-जातीययागजन्यत्वेप्यैकजात्यमिति भावेन मण्युक्तयागवैजात्यमनूद्य नि-राह—यत्तु मणाविति । वैकल्पिकेति । 'व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्यजेते' त्यादिवाक्यश्रुतयोः व्रीहियवयोराग्नेययागे विकल्पेन साधनत्वं 'एकार्थास्तु विकल्पेरन् समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्ये'ति द्वादशाध्यायतृतीयपादे समर्थितत्वात् वैकल्पिकव्रीहियवेत्युक्तम् । अन्यथा हीति । ऐकजात्ये-हि व्रीह्यभावेपि यवैः यवाभावे च व्रीहिभिर्यागोत्पत्त्या व्यतिरेकव्यभि-चरितयोरित्यर्थः । ज्योतिष्टोमत्वेनेति दृष्टान्तार्थमुक्तम् । ज्योतिष्टोमत्वेनैव दर्शपूर्णमासत्वेनैव रूपेणाग्नेयादेः स्वर्गसाधनत्वस्य 'दर्शपूर्णमासाभ्यां

---

[1] साध्ये यागे तृणारण्यादिजन्ययोरव्य—क. [2] हेतुत्वं न स्यात् इत्याधिकम् क.

श्रुत्या बोधितत्वात्। व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ तु व्रीहित्वादेरादरादिति। तन्न ॥

शक्तिवादिनो मम मते तृणारण्यादावप्येकशक्तिकत्वेनानुगमस्योक्ततया व्रीह्यादावप्येकशक्तिकत्वेनानुगमे व्यभिचाराभावात् ॥

व्रीहियवसाध्ये यागे वैजात्यभङ्गः ॥ ४९ ॥

अथ साधनस्योत्कर्षादिना फलेप्युत्कर्षादि ॥५०॥

यत्र तु साधने यागादौ गुरुत्वलघुत्वरूपोत्कर्षापकर्षयोः श्रवणेऽपि फले स्वर्गादौ तदश्रवणं तत्रैक रूप एव स्वर्गे द्वयोर्न विकल्पः। किं तु

स्वर्गकामो यजेतेति श्रुत्या बोधितत्वादित्यर्थः ॥

नन्वेवं व्रीहियवयोरौषधद्रव्यत्वेनैव साधनताबोधोस्तु। तथा च तज्जन्ययागे वैजात्यं मास्त्वित्यत आह—**व्रीहिभिरिति। आदरादिति।** अन्यथा अतिप्रसङ्गादिति भावः। **उक्ततयेति।** तृणादीनामेकशक्तित्वसाधनवादे ॥

व्रीहियवसाध्ययागे वैजात्यभङ्गः ॥ ४९ ॥

अथ साधनस्योत्कर्षादिना फलेप्युत्कर्षादिकम् ॥ ५० ॥

नन्वेवं "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते"त्यादौ श्रुतेष्टिसोमयोरेकरूपफलकयोरपि व्रीहियववद्विकल्पः स्यादित्यत आह—**यत्र त्विति। एकरूप एवेति।** सप्त-

लघूपाये सति गुरूपायोपदेष्टुर्वेदस्याप्रामाण्यपरिहाराय प्रयासाधिक्येपि समफलप्रदस्येश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यपरिहाराय च फलेप्युत्कर्षापकर्षौ श्रुतार्थापत्तिसिद्धौ ॥

उक्तं हि ब्राह्मे—

'साधनस्योत्तमत्वेन साध्यं चोत्तममाप्नुयुः' ।

इति । अन्यैरपि—

'कर्मणामल्पमहतां फलानां च स्वगोचरे ।
विभागः स्थानसामान्यादविशेषेऽपि चोदितः'॥

म्यन्तः स्वर्गविशेषणम् । **फलप्रदस्येति** । रातिर्दातुः परायणम् । फलमत उपपत्ते"रिति श्रुतिसूत्रादिसिद्धत्वात् । फलप्रदस्येश्वरस्येत्युक्तम् । **श्रुतार्थापत्तीति** । साधनतारतम्यान्यथानुपपत्तिरूपेत्यर्थः । ब्राह्मे ब्रह्मपुराणे । **अन्यैरपीति** । मीमांसकैरपीत्यर्थः । उक्तमित्यनुषङ्गः । "फलस्य कर्मनिष्पत्तेः तेषां लोकवत्परिमाण[1]तः फलविशेषःस्या" ।दित्यर्थवादाधिकरणसिद्धान्तगुणसूत्रे कर्मणामिति भट्टकारिका। **फलानां चेति**। अल्पमहतामित्यन्वयः । **स्थानेति** । यथा सङ्ख्यारूपस्थानप्रमाणसाम्येन विभागः विवेकः कार्यः । अल्पकर्मणामल्पफलं महाकर्मणां महाफलमित्येवं रूपेण विभाग इत्यर्थः । विशेषाश्रवणात्कथमेतदित्यत उक्तं—**विशेषेपीति** । **चोदित इति** । आह च मणिकृदप्यपूर्ववादसिद्धान्ते ज्योतिष्टोमादौ श्रुतस्वर्गफलत्वेपि गुरूपायत्वेनाननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्या-

---

[1] ण विशेषः स्या—उ. ण शेषः स्या—नं.

इति। एवं देशकालपात्राद्युत्कर्षादिनाऽपि फलोत्कर्षादिकं द्रष्टव्यम्। यत्र तु शक्तिव्यवस्थ[1]या वा वर्णव्यवस्थया वा कालादिव्यवस्थया वानु कल्पो यथा—

"सहस्रगुः शतं दद्याद्दश दद्याच्च गोशती।
एकां गां दशगुर्दद्यात्सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः।
एकमेव तु शूद्राणां प्रभु[2]कर्मसमादिशत्।
एतेषामेव वर्णानां शिश्रूषामनसूयया।"
"कृते यद्द्वादशाब्दे[3]तत्त्रेतायां हायनेन[4]तु।
द्वापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ।"

पत्न्या फलभूमा कल्प्यत इति। उक्तस्यापवादमाह—**यत्र त्विति**। तस्य विवरणमित्यादावित्यन्तेन। अनुकल्पो नाम मुख्यस्याभावेन्यस्य चोदनम्। शक्तिव्यवस्थया अनुकल्पस्थलमाह—**सहस्रगुरिति**। सहस्रं गावो यस्य[5]सहस्रगुः। एवमग्रेपि। [6]दशेति गाव इति योज्यम्। वर्णव्यवस्थया तमाह—**एकमेवेति। एतेषामिति**। ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानामित्यर्थः। समादिशदित्यन्वयः। कालव्यवस्थया तमाह—**कृत इति**। हायनेन वत्सरेण। नोत्कर्षादिकं कल्प्यमिति पदविभागः। एवं यत्र मुख्याभावे प्रतिनिध्युपादानं सोमाभावे पूतीकस्य व्रीहीणामभावे नीवाराणां खादिराभावे कदरस्योपादानम्। तत्रापि न फलापकर्षकल्पनम्॥

---

[1] स्थाया वा—**ग.** अग्रेप्येवमेवास्ति. [2] भुःक. **ग. क. नं. रा. सु.**
[3] ब्देन त्रे—**क. नं. रा. सु.** [4] तत्—**क. नं. रा. सु.** [5] स्य स स—**नं उ.**
[6] शतं गाव इ—**नं. उ.**

इत्यादौ तत्र फले[1]नोत्कर्षादिकमिति दिक् ।

साधनस्योत्कर्षादिना फले[2]प्युत्कर्षादि ॥ ५० ॥

अथ गयाश्राद्धादिजन्यापूर्वस्य पित्रादिगतत्व-नियमभङ्गः ॥ ५१ ॥

यत्तु मणौ गयाश्राद्धादावपूर्वस्यौत्सर्गिकं कृति-

ननु मुक्तौ साधनतारतम्ये सति न फलतारतम्यमित्यत आह— **दिगिति** । अन्यत्र विस्तृतं तदिति भावः ॥

साधनस्योत्कर्षादिना फलेप्युत्कर्षादिकम् ॥ ५० ॥

अथ गयाश्राद्धादिजन्यापूर्वस्य पित्रादिगतत्व-नियमभङ्गः ॥५१ ॥

एवमपूर्वस्य कल्प्यत्वं साधनोत्कर्षादिनाऽतिशयितत्वादिकं च समर्थ्येदानीं तस्य कर्तृनिष्ठतां व्युत्पादयितुं परोक्तान्यनिष्ठताव्युत्पादन-प्रकारमनूद्य निराह—**यत्तु मणावित्यादिना** । इत्युक्तमित्यन्वयः । अपूर्ववादान्ते "विहिताक्रियया कर्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरभावि

---

[1] चोत्क—ग.   [2] लस्योत्क—नं.

सामानाधिकरण्यं वैधेन पित्राद्युद्देशेन प्राप्तव्य[1]-भोगसामानाधिकरण्ये[2]नापोद्यते । यदि तु तत्रापि कृतिसामानाधिकरण्यं तर्हि मुक्तेपि पितरि गया-श्राद्धादिफलं स्यात् । पुत्रगतस्य गयाश्राद्धादि-जन्यापूर्वस्यानाशात् ॥ एवं

"सविष्ठायां कृमिर्भूत्वा पितृभिः सह मज्जति" । इत्यादौ पुत्रानृतभाषणादिना पितुरपि नरक-स्मरणेन पुत्र[3]समवेतानृतभाषणजन्यदुरितेन मुक्त-स्यापि पितुर्नरकं स्यात् । कृतिसमानाधिकरणस्य दुरितस्य पुत्रे सत्त्वात् । भोगसामानाधिकरण्ये तु मुक्ते पितरि दोषरूपसहकार्यभावेनापूर्वोत्पत्तिप्रस-क्तेरभावान्नातिप्रसङ्ग इत्युक्तम् । तन्न ॥

फलं जन्यत इत्युत्सर्ग" इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । वैधेनेति । पितृभोग-कामो गयाश्राद्धं कुर्यादित्येवमाद्यरूपविधिसंबन्धिना पित्राद्युद्देशेनेत्यर्थः । आपोद्यते कृतिसामानाधिकरण्यं निरस्यत इत्यर्थः । फलं स्यादिति । कुत इत्यतः फलोत्पादकसत्त्वादिति भावेनाह—पुत्रेति । स्वपक्षे तु नैतद्दोषद्वयमित्याह—भोगसामानाधिकरण्ये त्विति । दोषेति । राग-द्वेषाख्यदोषरूपेत्यर्थः । नातिप्रसङ्ग इति । गयाश्राद्धादिफलभाक्त्वादि-प्रसङ्गो नेत्यर्थः । न चैवं गयाश्राद्धादेर्वैफल्यमिति शङ्कयम् । अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतो दोषस्या[4]ङ्गस्य वैगुण्येन वैफल्यस्योचितत्वादिति भावः ।

---

[1] यो भो–ग. क. रा. सु. प्तभो–नं. [2] णतयापो–ग. क. नं. रा. सु. [3] त्रे स–क. [4] स्य वैगु–उ. नं.

पितृभोजकस्य पुत्रगत[1]गयाश्राद्धानृतभाषणादिजन्यापूर्वस्य पितृमुक्तेः[2] प्राक्तनत्वे भोगं विनैव पितृगतब्रह्मसाक्षात्कारेणैव नाशस्य "एवं हैवास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त" इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्पुत्रगतस्याप्यपूर्वस्य पितृभोजकत्वेन तदीयत्वात्। पराचीनं तु न संभवत्येव ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरभाविकर्मणामश्लेषस्य 'एवं[3] विदि पापं कर्म न श्लिष्यत' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्। पुत्रकृतानामप्यनृतभाषणादीनां पितृभोजकत्वांशे तदीयत्वात्। तस्मात्कारीर्यादिजन्यापूर्वस्य कृतिसामानाधिकरण्येपि सस्यजीवेषु [4]पुष्टिरूपफलवद्गयाश्राद्धादिजन्यापूर्वस्य पुत्रगतत्वेपि पित्रादौ तृप्त्यादिकं युक्तम्। ग्रामकामेष्ट्यादौ ग्रामादेरिवान्यसमवेत-

---

कृतिसामानाधिकरण्येप्यतिप्रसङ्गं निराह—**पितृभोजकेति**। पितृगतसाक्षात्कारनिवर्त्यतोपपादनाय पितृभोजकस्येत्युक्तम्॥

ननु श्रुतावस्यापि ज्ञानिसंम्बन्धिन एव नाश उच्यत इत्यत आह—**पुत्रेति**। पराचीनं मुक्तितः पश्चात्तनमित्यर्थः। गयाश्राद्धादिजन्यमपूर्वमिति योज्यम्। पितृभिः सह मज्जतीत्युक्त्या पुत्रस्यापि भोजकत्वात्पितृभोजकत्वांश इत्युक्तम्। कथं व्यधिकरणभोगजनकत्वमपूर्वस्येतिशङ्कां दृष्टान्तोक्त्या परिहरन्नुपसंहरति—**तस्मादिति**। **ग्रामकामेष्टीति**।

---

[1]कृतग—**क.** [2]क्तितः प्राचीनभोगं विने—**ग. रा.** त. प्राचीनत्वे भो—**क. नं. सु.** [3]मेवैनंवि—**ग. रा.** मेवं वि—**सु.** [4]तृप्तिरू—**ग.** ष्वपि तृप्ति—**नं. रा.** सर्वजीवेष्वपि तृप्ति—**सु.**

स्यापि पितृतृप्त्यादेः पुत्रेणोद्दिष्टतया पुत्रफलत्वात्।
एवं जातेष्ट्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥

गयाश्राद्धादिजन्यापूर्वस्य पित्रादिगतत्वनियमभङ्गः ॥ ५१ ॥

अथाख्यातस्योदयनोक्तकृत्यर्थत्वभङ्गः ॥ ५२ ॥

आख्यातार्थस्त्वधःसन्तपनादिरूपधात्वर्थानु-
कूलव्यापार एव, न तु यत्नरूपा कृतिरेवेति नियमः।

"वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम" इति वाक्योक्तेत्यर्थः एवं जातेष्ट्यादावपीति । "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रेजाते" इति विधाय "य एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवती" ति श्रुतपुत्रगतपूतत्वादिफलजनकत्वमिष्टिकर्तृपितृगतस्याप्यपूर्वस्य युक्तमिति द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥

गयाश्राद्धादिजन्यापूर्वस्य पित्रादिगतत्वनियमभङ्गः ॥ ५१ ॥

अथाख्यातस्योदयनोक्तकृत्यर्थत्वभङ्गः ॥ ५२ ॥

प्रसङ्गादाह—आख्यातार्थस्त्विति । तिङ्प्रत्ययार्थस्त्वित्यर्थः । पूर्वं लिङर्थनिरूपणेनाख्यातार्थस्मरणादिति ध्येयम् । धात्विति । विक्लत्यादिफलजनकाधःसन्तपनादिरूपपच्यादिधात्वर्थानुकूलशरीरस्प —

चैत्रः पचति रथो गच्छतीत्यादौ चेतनाचेतन-साधारण्येनाख्यातस्य प्रयोगात् । आख्यातेन धात्वर्थानुकूलव्यापारस्यैव प्रतीतेश्च । कृतेस्तदर्थत्वेऽचेतने आख्यातो गौणः स्यात् । न च मुख्यसंभवे तद्युक्तम् । अत्रा[1]होदयनः । कृतिरेवाख्यातार्थः । पचति पाकं करोतीति कृत्यर्थककरोतिनाऽऽख्यातार्थस्य विवरणात् । किं करोतीति कृत्यर्थकप्रश्नस्य पचतीत्याख्यातेन प्रतिवचनाच्च । न हि भिन्नार्थं विवरणं भवति । न च प्रश्नोत्तरे व्यधिकरणे भवतः ॥

न च पचतीत्यादावाख्यातोक्तेन व्यापारेण कृतेराक्षेपादाक्षिप्तकृतेर्व्याख्यानपरं विवरणमिति वाच्यम् । अचेतनव्यापारसाधारण्येन[2] व्यापारत्वेनोपस्थितस्य व्यापारस्य चेतना[3]साधारणकृत्य-

---

न्दादिरूपो व्यापार इत्यर्थः । कुत इत्यतः शब्दार्थनिर्णयस्य प्रयोग[4]-प्रत्ययाधीनत्वादिति भावेन स्वोक्तार्थे तावाह—**चैत्र इति । व्यापारस्यैव प्रतीतिश्चेति च**[5] । एतच्चोत्तरभङ्गे विवरिष्यते । **अत्रेति ।** आख्यातार्थविषये व्याख्या[6]नरूपं प्रश्नप्रतिवचनरूपं च प्रमाणमाह—**पचति पाकं करोतीत्यादिना ।** विवरणस्यान्यथोपपत्तिमाशङ्क्य निराह—**न च पचतीत्यादाविति । आक्षेपादिति ।** व्यापाररूपकार्येण

[1] आहेत नास्ति–ग. क. नं. सु. रा. [2] णेन–ग. नं. रा. सु. [3] नसा–नं. सु. [4] प्रत्ययेतीदं प्रतीतीति शोधितमपि–उ. [5] च इति नास्ति–उ. नं. [6] रूपपदं न–उ. नं.

नाक्षेपकत्वात् । तदुक्तम्—

"भावनैव हि यत्नात्मा सर्वाख्यातस्य गोचरः।
तया विवरणध्रौव्यादाक्षेपानुपपत्तितः" ॥

इती[1]ति । तन्न । व्यापारत्वेनोपस्थितेनापि व्यापारेण योग्यताबलाच्छिद्रेतरघटवत्पर्यवसितस्य वा पाकाद्यर्थकपच्यादिसमभिव्याहारबलादाक्षिप्तस्य वा यत्नस्य करोतिना विवरणसंभवात् । न च शक्य[2]मेव विव्रियते इति नियमः । लाक्षणिकादेरपि [3]योग्यताबलाद्विवरणसंभवात् ॥

किं च करोतेरपि न कृतिरर्थः । किं तु क्रियैव ।

तत्कारणस्याक्षेपादित्यर्थः । **तदुक्तमिति** । कुसुमाञ्जलौ पञ्चमे स्तबके उक्तमित्यर्थः । **तयेति** । भावनया करोतिनोक्तयेत्यर्थः । आक्षेपानुपपत्तिरसिद्धेत्याह—**व्यापारत्वेनेति** । **योग्यतेति** । चेतननिष्ठव्यापारस्य प्रयत्नरूपत्वाद्योग्यताबलादित्युक्तम् । घटेन जलमाहरेत्यादौ योग्यताबलाच्छिद्रेतरेणेत्यर्थपर्यवसानं यथा तथेहापि पाकानुकूलव्यापारस्य योग्यताया कृतित्वे पर्यवसानात्पाकानुकूलव्यापारस्य पचिसमभिव्याहारलभ्यस्य यत्नेन विनायोगेन तेन तदाक्षेपाद्वा तद्विवरणसंभवादित्यर्थः । विवरणान्यथानुपपत्त्या तस्य शक्यत्वमित्यत आह—**न चेति** । शक्यः शक्तिविषयः । **लाक्षणिकादेरिति** । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गातीरे घोष इति सिंहश्चैत्र इत्यादौ सिंहसदृशश्चैत्र इत्यादिविवरणदर्शनादिति भावः । करोतेः कृत्यर्थत्वमुपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु तदेव नेत्याह—**किं चेति** । **क्रियैवेति** । व्यापार-

[1] ति तन्न—ग. क. नं. रा. सु. [2] क्य एव—ग. क. नं. रा. सु. [3] पि विवरणदर्शनात्—ग. क. नं.

रथो गच्छति गमनं करोति इच्छति इच्छां करोति निद्राति निद्रां करोतीत्यादौ कृत्यसंभवेऽपि करोतिना [1]व्याख्यानात् ॥

न च यत्ने शक्तस्यैव करोतेर्निद्रां करोतीत्यादौ व्यापारमात्रे लक्षणेति वाच्यम् । व्याख्येये लक्षणादिप्राप्तस्यापि तात्पर्यविषयस्य वाचकपदैर्विवरणार्थत्वाद्व्याख्यानस्य । अन्यथा पचतीत्येतद्व्याख्यने कृञोपि व्यापारमात्रे शक्तस्य कृतौ लक्षणा स्यात्। अत एव व्यापारविषयस्य धात्वर्थविशेषस्यानिर्धारणेन किं करोतीति प्रश्ने पचतीति धात्वर्थविशेषेणोत्तरं च युक्तम् ॥

अथ क्रियाजन्यत्वाविशेषेपि कृतिजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां घटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारदर्शनात्तृजन्तकृधातु[2]निष्पन्नस्य कर्तृपदस्य यौगिकस्य कृत्याश्रयवाचकत्वाच्च कृञो यत्नार्थकत्वम् । तदुक्तम् ॥

"कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया ।
यत्न एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना" ॥

मात्रमेवेत्यर्थः । अन्यथेति । व्याख्यानेपि लक्षणाश्रयण इत्यर्थः । एवं प्रतिवचनगतिमुक्त्वा प्रश्नगतिमाह—अत एवेति । किं चेत्यादिनोक्तमासिद्धमिति शङ्कते—अथेति । तदुक्तमिति । तत्रैव कुसुमाञ्जलौ पञ्चमपरिच्छेदे उक्तमित्यर्थः । कर्तृरूपव्यवस्थया चेति च शब्दोध्याहार्यः । यत्न एव कृतिरिति । यत्न एव करोत्यर्थ इत्यर्थः ॥

---

[1] नाख्यातविवरणात्–सु. [2] व्युत्पन्नस्य–ग.क.रा.सु.

इति चेन्न। इच्छां करोति प्रयत्नं करोति निद्रां करोति बीजमङ्कुरं करोतीत्यादौ यत्नजन्यत्वाभावेपि कृतव्यवहारात्। प्रत्युत नैयायिकानां घटाङ्कुरयोः कृतिजन्यत्व[1]साम्येपि शरीरव्यापारजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यामेव कृताकृतव्यवहारदर्शनात्कृञ्धातो[2]र्व्यापाररूपक्रियार्थ[3]त्वमेव युक्तम्। कर्तृपदमपि न यौगिकम्॥

यौगिकत्वे हि न तावत्कृधातोः कृतिरर्थः। तृचश्चाश्रयोऽर्थः। [4]तथात्वे हि कृत्याश्रयः कर्तृपदार्थः स्यात्। न च तद्युक्तम्। पक्तेत्यनेन

नन्वेवमाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे भावनाख्यातार्थ इति भज्येतेत्यत उक्तं पूर्वापरस्मिन्निति। एकं पदमिदम्। विषयसप्तमी। पूर्वापरीभूतव्यापारकलापविषयिणी सैव कृतिः भावनेत्युच्यत इत्यर्थः। मणौ वर्धमाने च प्रदर्शितानेव [5]शेषाद्व्यनक्ति—**इच्छां करोतीत्यादिना। कृतव्यवहारादिति**। इच्छा कृता निद्रा कृतेति व्यवहारादित्यर्थः। दोषान्तरं च स्वयमाह– **प्रत्युतेति**। कार्यमात्रे ईश्वरकृतिजन्यत्वं न्यायमते स्वीक्रियत इति नैयायिकानामित्युक्तम्। यदपि कर्तृरूपव्यवस्थयेति तदपि मण्याद्युक्तादिशा निराह—**कर्तृपदमपीति**। डुकृञ् करणे इत्यस्माण्ण्वुल्तृचाविति कर्तरिविहिततृच्प्रत्यये गुणे च कर्तेति निष्पन्नं रूपमिति नाङ्गीकर्तुं शक्यं किं तु रूढमित्येवोपेयमिति [6]वक्ष्यन् यौगिकत्वे प्रसक्तपक्षत्रयं क्रमान्निराह—**न तावदित्यादिना**।

1 त्वप्रतिसंधानेपि श–**ग. क. नं. रा. सु.** 2 तोरपि व्या–**सु.**
3 र्थकत्व–**ग. सु. रा.** 4 तथा च कृत्याद्याश्र–**ग. रा.** तथा च कृत्याश्र–**सु.**
5 दोषान्व्यनक्ति–**उ.** 6 व्यवस्थयेत्याधिकम्–**उ.**

पाकाश्रयप्रतीतिप्रसङ्गात् । पाककृत्याश्रयाप्रतीतिप्रसङ्गाच्च ॥

नापि तृचोपि कृतिरर्थः । तस्य धात्वर्थकृत्या सह विषयत्वेन जनकत्वेन वाऽन्वयासंभवात् । अभेदान्वये च कृतिरित्येव धीः स्यात् । न तु कृत्याश्रय इति । पक्तेत्यत्रापि पाककृतिरित्येव धीः स्यात् । [1]न तु पाककृतिमानिति । तस्मादगत्या तृचः कृतिमान[2]र्थो वक्तव्यः । तेन पक्तेत्यत्र पाककृतिमानिति धीर्युक्ता । तथा च पाक[3]कर्तेत्यत्र धातोः कृतिरर्थश्चेत्तृजर्थेन कृत्याश्रयेण सह कृधात्वर्थस्या[4]न्वयः स्यात् । न हि कृत्याश्रयस्य पुनः [5]स्वकृत्यान्वयः । तस्मात्कर्तृपदं कृत्याश्रये वा क्रियाश्रये वा रूढमेव । न तु यौगिकमिति न तेन व्याख्याना[6]त्कृञः कृत्यर्थत्वासिद्धिरिति ॥

आख्यातस्योदयनोक्तकृत्यर्थत्वभङ्गः ॥५२॥

तस्माद्रूढमेवेत्यन्तेन । पाकाश्रयप्रतीति प्रसङ्गादिति । कर्तेत्यत्रोक्तरीत्येति भावः । परीत्योक्तं कृत्याश्रय इति । स्वरीत्योक्तं क्रियाश्रय इति । व्यापाराश्रय इत्यर्थः ॥

आख्यातस्योदयनोक्तकृत्यर्थत्वभङ्गः ॥ ५२ ॥

---

1 "न तु कृत्या" इत्यारभ्य नास्ति–सु. 2 नित्यर्थो–नं. 3 पाकपदं न–ग. रा. सु. 4 स्यानन्व–ग. नं. रा. सु. 5 स्वपदं न–ग. रा. सु. 6 व्याख्यानादिति न–ग. रा. सु.

अथाख्यातस्य मण्युक्तयत्नार्थत्वभङ्गः ॥ ५३ ॥

मणौ तु—आख्यातस्य कृतिरेवार्थो न तु व्यापारः। पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नस्यैव प्रतीतेः। व्यापारेण यत्नाक्षेपे तु प्रतीतिद्वयानुभवः स्यात्। किं च व्यापारत्वरूपगुरुशरीरोपाध्यपेक्षया लघुत्वेन यत्नत्वजातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। शक्तिग्राहकप्रमाणेन लघुनि शक्तिग्रहात्। अचेतने त्वाख्यातो लाक्षणिकः। अन्यथा क्वापि लक्षणा न स्यात्। तस्माल्लडाख्यातं यत्नवाचकं आख्यातत्वाल्लि[1]ङाख्यातवदित्युक्तम्। तन्न। आख्या

अथाख्यातस्य मण्युक्तयत्नार्थत्वभङ्गः ॥ ५३ ॥

यच्च मणौ शब्दखण्डान्ते आख्यातवादे उदयनमतमनूद्य भट्टमुखेन दूषयित्वोच्यत इत्यादिना स्वयं सिद्धान्तितं तच्च नेति भावेन तदनूद्य निराह—**मणौ त्विति**। **यत्नाक्षेपे त्विति**। व्यापारस्य कार्यत्वात्तेन स्वकारणीभूतयत्नाक्षेपे त्वित्यर्थः। रथो गच्छतीत्यादौ कथमित्यत आह—**अचेतन इति**। **अन्यथेति**। यद्यचेतनेप्याख्यातस्य मुख्यार्थलाभाय व्यापारशक्तिकल्पना तर्हि शक्त्यतिरिक्तवृत्त्यन्तरोच्छेदः स्यात्। गङ्गायां घोष इत्यादावपि तीरादिसाधारण्येनैव गङ्गादिशब्दशक्तिग्रहः

[1] लिङा—ग. रा.

तस्य चेतनाचेतनसाधारणधात्वर्थानुकूलव्यापारमात्रे प्रयोगे सत्यपि लाघवमात्रेण कृतित्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वकल्पने हि कारणादिशब्देष्वपि कारणत्वरूपोपाध्यपेक्षया सत्ताजा[1]तिरेव लघुत्वा[2]त्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं सत्तारहित[3]सामान्यादौ तु कारणपदं लाक्षणिकमिति स्यात् ॥

न च सत्तायाः कारणपदा[4]द्धीरेव नास्तीति वाच्यम् । पचिसमभिव्याहृताख्यातेन यत्नस्येव सामान्यादीतरत्कारणमित्यत्र सामान्यादीतरशब्दसमभिव्याहृतकारणपदेन सत्तायाः प्रतीतेः । पचतात्यादावपि यत्नधीरेव नेति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥

यदि च सामान्यादीतरेत्यादावाक्षेपादेव सत्ताधीस्तर्हि पचतीत्यादावपि यत्नधीराक्षेपादित्यस्तु।

स्यात् इत्यर्थः । **प्रयोगे सत्यपीति** । रथो गच्छति चैत्रो गच्छतीत्यादिप्रयोगे सतीत्यर्थः ॥

ननु—प्रयोगप्रत्ययाभ्यां शक्तिग्रहात्कारणपदेन सत्ताया अप्रतीतेः कथं सा कारणपदनिमित्तं स्यादित्याशङ्क्य निराह—**न चेति** ॥

ननु सामान्यादीतरस्य कारणत्वं न सत्ताभावे युक्तमिति सत्ताया आक्षेपादेव तत्र धीरित्यत आह—**यदि चेति** । व्यापाररूपस्याख्यातार्थस्य सत्त्वेपि यत्नधीस्तु व्यापाररूपकार्येण स्वकारणीभूतयत्नाक्षेपा-

---

[1] तेरे-**ग. क.** [2] तत्रेति नास्ति-**ग. क. रा. सु.** [3] ते सा-**ग. क. नं. रा. सु.** [4] त्प्रतीतिरे-**नं.**

एवं च प्रतीतिद्वया[1]पादनमिष्टमेव । न च वैपरीत्यं शङ्क्यम् । यत्नस्य सामग्र्यैकदेशभूतकारणमात्रत्वेन स्वजन्यव्यापारानाक्षेपकत्वात् । व्यापारस्य च कार्यत्वेन स्वकारणयत्नाक्षेपकत्वात् ॥

न च पचतीत्यादौ यत्नातिरेकेण व्यापारधीरेव नास्तीति न तेन यत्नाक्षेप इति वाच्यम् । यत्नविरामेपि तत्कार्यस्याधःसन्तपनरूपधात्वर्थानुकूलस्य शरीरव्यापारस्य सत्त्वकालेपि पचतीतिप्रयोगात् । यत्नस्य सत्त्वेऽपि आमवातादिशिथिलीकृतकळेबरस्य व्यापाराभावकाले पचतीत्यप्रयोगाच्च ॥

दित्यर्थः । प्रतीतिद्वयानुभवः स्यादिति प्रागुक्तं दोषं निराह—**एवं चेति** । **वैपरीत्यमिति** । यत्न एवा[2]ख्यातार्थो व्यापारस्त्वाक्षेपलब्धार्थ इति वैपरीत्यमित्यर्थः । वैषम्यादित्याह—**यत्नस्यैति** । **सामग्र्यैकदेशेति** । व्यापाररूपकार्यस्य यत्नमात्रं न सामग्री सत्यपि यत्ने कार्यानुकूलव्यापारानुपलम्भात् । किं तु व्यापाररूपकार्यं प्रति या सामग्री तदेकदेशभूतकारणमात्रं, तथा च कथं तेन कार्याक्षेपः सामग्र्या एव कार्याक्षेपकत्वात् । अत एव पद्धतौ कारणं तु समग्रमेव कार्यमनुमापयतीत्युक्तमिति भावः । धीरेव नास्तीति वदन्तं प्रति प्रयोगरूपकार्यान्वयव्यतिरेकबलात्तद्धीरस्तीत्यनुमीयत इति भावेनाह—**यत्नविरामेति**[3] । शरीरव्यापारस्य शरीर-

---

[1] यानुभवापा—**क. नं. रा. सु.** [2] व वाच्यार्थो—**उ.** [3] यत्नं विनापीति—**नं.**

न चाक्षिप्तत्वेनाशाब्दे यत्ने पचतीत्यत्र शाब्दस्य वर्तमानत्वस्यान्वयः कथमिति शङ्क्यम् । शाब्दवर्तमानत्वान्वितेन धात्वर्थेन वा धात्वर्थानुकूलव्यापाररूपेणाख्यातार्थेन वा वर्तमानत्वविशिष्टस्यैव यत्नस्याक्षेपात् ॥

वस्तुतस्तु पचतीत्यादौ यत्नोपि धात्वर्थानुकूलव्यापारत्वेनैव प्रतीयते, न तु यत्नत्वेनेति न यत्नस्याक्षेपोपि ॥

यच्चोक्तं रथो गच्छतीत्यादावाख्यातो लाक्षणिक इति । तन्न । न हि गङ्गाशब्दस्य पूर इवाख्यातस्य यत्ने प्रयोगप्राचुर्यादिना शक्तिः क्लृप्ता । येन तीर इव व्यापारे शक्यसंबन्धाल्लक्षणा स्यात् ॥

कृतव्यापारस्य । यत्नस्याक्षेपपक्षे बाधकमाशङ्कते—न चाक्षिप्तत्वेनेति । आक्षिप्तत्वेन हेतुना शाब्द इत्यर्थः । शाब्दस्याशाब्देनान्वयो नास्त्येवेत्याह—शाब्देति । शाब्दंयद्वर्तमानत्वं पचतीत्यादौ 'वर्तमाने लडि'तिविहितलट्प्रत्ययेन प्रतीतं तदन्वितेन पच्यादिरूपधात्वर्थेन वा शाब्दवर्तमानत्वान्वितेनाख्यातार्थेन वेत्यर्थः । एतच्चाभ्युपेत्योक्तमिति भावेनाह—वस्तुतस्त्विति । न च मुख्ये संभवति गौणार्थत्वं युक्तमिति पूर्वभङ्गे स्वोक्तं समर्थयितुं "अन्यथा क्वापि लक्षणा न स्या"दिति प्रागुक्तदोषं च निराह—यच्चेति । यत्तु सुधायां सांख्यपरीक्षायामाद्याधिकरणे ॥

"स्वेच्छानुसारितामेव स्वातन्त्र्यं हि विदो विदुः ॥"

तस्माद्धात्वर्थानुकूलव्यापा[1]रस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन सर्वत्र मुख्यत्वसंभवे चेतने मुख्यस्त्वचेतने त्वमुख्य इति वृत्तिद्वयकल्पनमयुक्तमिति ॥

आख्यातस्य मण्युक्तयत्नार्थत्व[2]भङ्गः ॥ ५३ ॥

अथाख्यातस्य रत्नकोशकारोक्तोत्पत्त्याद्यर्थत्वभङ्गः ॥ ५४ ॥

रत्नकोशकारस्तु—

धात्वर्थोधःसंतपनादिव्यापारः। आख्यातार्थस्तु[3]

इत्येतद्व्याख्यानावसरे वृक्षस्तिष्ठतीत्यादौ कर्तृव्यवहारो गौण इति वचनं तत्त्विच्छाधीनकृतिमत्त्वं कर्तृत्वमित्युपेत्य। व्यापारवत्त्वं कर्तृत्वमिति पक्षे त्वविरुद्धमिति ज्ञेयम् ॥

आख्यातस्य मण्युक्तयत्नार्थत्वभङ्गः ॥ ५३ ॥

अथाख्यातस्य रत्नकोशकारोक्तोत्पत्त्याद्यर्थत्वभङ्गः ॥ ५४ ॥

रत्नकोशकारस्त्विति। आहेति वक्ष्यमाणेनान्वयः। यद्यप्येतन्मतं [4]यत्तु रत्नकोशकृतोक्तमित्यादिना मणावेवानूद्य निरस्तम्। तथाऽपि गौरवादिरूपमण्युक्तदोषमप्रीयमाणः शिष्यव्युत्पादनार्थं निष्कृष्य तदुक्तमनूद्य पुनरिहानिरस्यत इत्यदोषः। **धात्विति**। पच्यादिधात्वर्थे

[1] रत्वस्य–ग. क. रा. सु. [2] त्वप्रकारभ–ग. नं. [3] स्तूत्पत्तिरेव–ग. नं. रा. सु. [4] यत्तु इति नास्ति–उ. नं.

कृतिरेव। सा च धात्वर्थेनाधेयतया समानाधिकरणा[1]प्रातिपदिकार्थेन तु कार्यतयाऽन्वेति। अत एव चैत्रः पचति पाकमुत्पादयतीति विवरणम्। आख्यातेनोत्पत्तिमात्रे उक्तेऽपि उत्पत्तिं प्रति कारणत्वरूपस्योत्पादकत्वस्यान्वयतयाप्रतीतेः॥

यद्वोत्पादनैवाख्यातार्थः। सा च धात्वर्थेन विषयितया प्रातिपदिकार्थेनाश्रिततयाऽन्वेति। एवं च

इत्यर्थः। **आधेयतयेति**। पाकाश्रितोत्पत्तिरित्येवंरूपेणेत्यर्थः। **समानाधिकरणेति**। पचति चैत्र इत्यादौ चैत्रादिरूपप्रातिपदिकार्थेन कार्यतया चैत्रनिष्पाद्या पाकोत्पत्तिरिति वा पाकोत्पत्तिकारणं चैत्र इति वान्वेतीत्यर्थः। किं मानमत्रेत्यत आह—**अत एवेति**। आख्यातादेरुत्पत्त्याद्यर्थत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथैवंरूपेण तस्य व्याख्यानशब्दितं विवरणं न स्यादिति भावः॥

ननूत्पत्तिमात्रस्याख्यातार्थस्य चैत्रादिप्रातिपदिकार्थेन कार्यतालाभः कथमित्यत आह—**आख्यातेनेति**। **अन्वयतयेति**। चैत्रादिपदसमभिव्याहारबलेन कार्यकारणभावो वाक्यार्थरूपेण भासत इत्यर्थः। **उत्पादनैवेति**। उत्पादकनिष्ठो धर्मविशेष उत्पादना पचति चैत्र इत्यादौ पाकविषयकोत्पादनवांश्चैत्र इत्यर्थः इत्युपेत्याह—**सा चेति**। प्रातिपदिकार्थेन चैत्रादिना। एवमुक्तौ को लाभ इत्यतः रथो गच्छति, चैत्रो गच्छतीत्यादावाख्यातस्य मुख्यार्थलाभ इत्याह—**एवं चेति**।

---

[1] णप्र–ग. क. नं. रा. सु.

धात्वर्थोत्पादकता चेतनेऽचेतने सर्वत्राप्यस्तीति सर्वत्राप्याख्यातो मुख्य एव। व्यापारस्य यत्नस्य[1] चाख्यातार्थत्वे च यतते जनातीत्यादौ यत्नज्ञानविषयकयत्नव्यापारयोरसंभवेनाख्यातस्तत्र शब्दसाधुरेव स्यात्। उत्पत्त्यर्थकत्वे तु यत्नज्ञानयोरप्युत्पत्तिसंभवादाख्यातोऽर्थसाधुः। न चार्थसाधुत्वसंभवे शब्दसाधुत्वं युक्तम्॥

यद्यपि मन्मतेऽपि उत्पादयतीत्यादावुत्पादार्थकधातूत्तराख्याते शब्दसाधुत्वम्। तथाऽपि त्वन्मते जानातीच्छति यतते निद्रातीत्यादिषु बहुषु शब्दसाधुत्वमिति विशेषः। पचतीत्यादौ वर्तमान-

परपक्षे बाधकमाह—**व्यापारस्येति**। स्वपक्षे तत्रोपपत्तिमाह—**उत्पत्त्यर्थकत्वे त्विति**। **अर्थसाधुरिति**। अर्थविषयेपि साधुर्न तु पूर्वत्रेव शब्दमात्र इत्यर्थः॥

ननूत्पादनैवाख्यातार्थ इति मतेपि घटमुत्पादयतीत्यादावुत्पादनादि[2]विषयकोत्पादनाभावाच्छब्दसाधुत्वमेवेति को विशेष इत्यत आह—**यद्यपीति**। **मन्मतेपि**। रत्नकोशकारमतेपीत्यर्थः। **त्वन्मते**। यत्नाद्यर्थकत्ववादिमते॥

नन्वेवं लडादिस्थळे वर्तमानादियत्नलाभो न स्यादित्यत आह—**पचतीत्यादाविति**। वर्तमानोत्पत्त्यन्वितैर्युक्तया शाब्दस्य वर्तमान-

[1] स्य व्याख्या—**नं. रा. सु.** [2] नाविष—**उ.**

यत्नलाभस्तु वर्थतमानोत्पत्त्यन्वितधात्वर्थेनाक्षेपादित्याह ॥

तदपि न ॥

[1]उत्पत्तेराख्यातार्थत्वे तया सह चैत्रस्य जनकत्वरूपोऽन्वय इति चैत्रः पचतीत्यनेन चैत्रः पाकोत्पत्त्युत्पादक इति धीः स्यात्। न तु पाकोत्पादक इति। पाकमुत्पादयतीति त्वदुक्तविवरणविरोधश्च स्यात्। पक्षद्वयेऽप्यचेतनेपि ज्ञानोत्पादके इन्द्रियलिङ्गशब्दादौ जानातीति प्रयोगश्च स्यात्। इन्द्रियादेरप्युत्पत्तिं प्रति जनकतयोत्पादनां प्रत्याश्रयत्वेनान्वयसंभवात्। चैत्रो घटं जानाती-

---

त्वस्य कथमाक्षिप्तयत्नान्वय इति निरस्तम्। शाब्दोत्पत्त्यैवान्वयोपगमात् ॥

अन्वय इति। इति शब्दो हेत्वर्थः। **त्वदुक्तविवरणविरोध इति।** पाकोत्पत्तिमुत्पादयतीत्येव विवर[2]णापत्तेरिति भावः। **पक्षद्वयेपीति।** उत्पत्तिराख्यातार्थ उत्पादनैवाख्यातार्थ इति पक्षद्वयेपीत्यर्थः। **उत्पादनां प्रत्याश्रयत्वेनेति।** उत्पादकनिष्ठधर्मविशेषस्यैवोत्पादनारूपत्वात्। त्वया च कर्त्र[3]साधारण्येनोत्पादनैवाख्यार्थ इत्यु[4]क्तत्वेन करणानामप्युत्पादकत्वेनोत्पादनाश्रयत्वसंभवादिति भावः। उत्पादकत्वेनैव प्रातिपदिकार्थस्यान्वये दोषान्तरं चाह–**चैत्रो घटमिति।**

---

[1] आद्यपक्षे–**ग.** आद्यपक्षे आख्यातार्थभूतोत्पत्त्या सह चै–**नं. रा. सु.**
[2] णोपपत्ते–**नं.** [3] र्तृसा–**नं.** [4] त्वनु–**उ.**

त्युक्ते घटज्ञानवान्न वेति संशयश्च स्यादचेतनस्यापि ज्ञानोत्पादकत्वादिति ॥

आख्यातस्य रत्नकोशकारोक्तोत्पत्त्याद्यर्थत्वभङ्गः ॥ ५४ ॥

अथाख्यातस्य प्राभाकरोक्तसङ्ख्यामात्र वाचित्वभङ्गः ॥ ५५ ॥

प्रभाकरास्तु–फलानुकूलोऽधः संतपनादिरूपव्यापारो धात्वर्थः। आख्यातवाच्या तु सङ्ख्यैव। तेन चैत्रः पचति रथो गच्छतीत्यत्र चैत्ररथयो-

---

कुत इत्यत आह—अचेतनास्यापीति। ज्ञानहीनस्यापि चक्षुरादेरित्यर्थः ॥

आख्यातस्य रत्नकोशकारोक्तोत्पत्त्याद्यर्थत्वभङ्गः ॥ ५४ ॥

अथाख्यातस्य प्राभाकरोक्तसङ्ख्यामात्रवाचित्वभङ्गः ॥ ५५ ॥

प्राभाकरास्त्विति। आहुरित्यन्वयः। एतन्मतमप्याख्यातवादे मणौ एतेनेत्यादिनानूद्य इतिगुरुमतमपास्तमित्यादिना दूषितमपि तदुक्तदूष[1]णायारोचमानः स्वयमनूद्य दूषयतीत्यदोष इति ध्येयम्। फलेति।

---

[1] णमरो–उ. नं.

धात्वर्थान्वय एव प्रतीयते न तु कृत्याश्रयत्वं[1] नापि तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वमिति सर्वत्रापि धात्वर्थाख्याता[2]र्थौ मुख्यौ। पचतीत्यत्र यत्नधीस्तु धात्वर्थेनाक्षेपादित्याहुः। तन्न। चैत्रादेर्धात्वर्थान्वयो हि न ताव[3]दाश्रयत्वम्। अधः संतपनादेश्चैत्रानाश्रितत्वात्॥

नापि जनकत्वम्। तस्य काष्ठादावपि सत्त्वेन काष्ठानि पचन्तीति प्रयोगस्यापि मुख्यत्वप्रसङ्गात्॥

नापि धात्वर्थजनककृत्याश्रयत्वम्। रथो गच्छतीत्यादौ कृत्यभावेन [4]गौणत्वप्रसङ्गात्॥

तण्डुलविक्लित्यादिरूपफलेत्यर्थः। धात्वर्थः पच्यादिधात्वर्थः। आदिपदेनोत्तरदेशसंयोगादिरूपफलानुकूलश्चलनादिरूपो व्यापारो गम्यादिधात्वर्थ इति ग्राह्यम्। संख्यैव, सा च कर्तृनिष्ठेति भावः। एवकारेण व्यापारमात्रं व्यावर्त्यं न तु वर्तमानत्वाद्यपि। तेन लडाद्युक्तं वर्तमानत्व मित्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थाविरोधः। उक्तार्थे हेतुमाह—**तेनेति**। आख्यातादेः संख्यादिवाचित्वेन कारणेनेत्यर्थः। **सर्वत्रापीति**। चेतनेऽचेतने चेत्यर्थः। **धात्वर्थेनेति**। व्यापाररूपधात्वर्थस्य चेतननिष्ठस्य यत्नेन विनानुपपत्तेस्तेन तदाक्षेपादित्यर्थः। एवं धात्वर्थान्वयं चैत्रादेर्निरस्य

---

[1] नवात–क. रा. नं. सु. [2] धात्वाख्यातौ–मु. ग. रा. सु. [3] वत्तदा–ग. रा. सु. [4] तत्रेत्यधिकम्–क. रा. नं. सु.

किं च यदि सङ्ख्यामात्रमाख्यातार्थः स्यात्तदा लडाद्युक्तं वर्तमानत्वा[1]दिकं केनान्वेतु। न तावद्धात्वर्थेन। तथात्वे ह्यधःसंतपनादिरूपे धात्वर्थेऽनागते तदनुकूले व्यापारे च वर्तमाने पक्ष्यतीत्येव स्यात्। न तु पचतीति। नापि सङ्ख्यया। तथात्वे ह्ययमपाक्षीदित्यादौ कर्तृगतसङ्ख्याया विद्यमानत्वेन पचतीति स्यात् ॥

तस्मात्प्रतीत्यनुरोधाद्धात्वर्थानुकूलव्यापार एवाख्यातार्थः। तद्गतमेव च वर्तमानत्वमाख्यातेनोच्यत इति[2] युक्तम् ॥

ननु वर्तमानत्वस्य[3] व्यापारेणान्वये यथैकैकस्य [4]व्यापारस्य वर्तमानत्वेन पचतीति प्रयोगः

सङ्ख्यामात्रवाचित्वं चाख्यातस्य निराह—**किं चेति। संख्यामात्रमिति।** व्यापारो यदि नाख्यातार्थ इति मात्रपदार्थः। वर्तमानत्वं वर्तमानत्वादीत्यर्थः। **प्रतीत्यनुरोधादिति।** व्यापारस्य वर्तमानत्वादेरेव पचतीत्यादिप्रयोगेन प्रतीतेस्तदनुरोधादित्यर्थः। **धात्वर्थेति।** फलानुकूलोऽधःसंतपनादिरूप एव पच्यादिधात्वर्थः। तदनुकूलो व्यापारस्तु शरीरस्पन्दादिरूप एवाख्यातार्थ इत्यर्थः। तथैव धात्वर्थादेरग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥

यत्तु मणावथ पाकानुकूलैककृतिकाले पचतीतिवदित्यादिना कृतेराख्यातार्थत्वे बाधकमाशङ्कितं तद्व्यापारपक्षे सममिति भावेनोक्तार्थे बाधकमाशङ्क्य निराह—**नन्वित्यादिना। एकैकस्येति।** स्थाली-

[1] त्वं के—**क. रा. नं. सु** [2] इत्युक्तं यु—**क.** [3] स्याख्यातेनान्व—**क.**
[4] व्यापारस्येति नास्ति—**क.**

तथैकैकस्य व्यापारस्यानागतत्वेनातीतत्वेन च पचतीति प्रयोगकाल एव पक्ष्यत्यपाक्षीदिति प्रयोगः स्यादिति चेन्न। यावतां मध्य एकैकस्य विद्यमानत्वेन[1] व्यवहारः तावतां सर्वेषां प्रागभावे ध्वंसे च पक्ष्यत्यपाक्षीदिति प्रयोगव्यवस्थापनात्। व्यवहारानुरोधेन हि सर्वत्र निमित्तकल्पनमिति ॥

आख्यातस्य प्राभाकरोक्तसंख्यामात्रवाचित्वभङ्गः ॥ ५५ ॥

अथ संख्याया वाच्यगामित्वनियमः ॥ ५६ ॥

एवं कर्तृकर्मणी अपि लकारवाच्ये। चैत्रस्त

स्थापनमधःसंतपनं तण्डुलप्रक्षाळनं स्थाल्यां तण्डुलप्रक्षेपणं दर्व्यापरिलोडनमित्यादिव्यापारेष्वेकैकस्येत्यर्थः। एकदा सर्वमेळनासंभवेन सर्वसमुदायस्य[2] वर्तमानत्वेन पचतीतिप्रयोगस्यायोगादेकैकस्येत्युक्तम्। कुत एषा कल्पनेत्यत आह—**व्यवहारेति** ॥

आख्यातस्य प्राभाकरोक्तसंख्यामात्रवाचित्वभङ्गः ॥ ५५ ॥

अथ संख्याया वाच्यगामित्वनियमः ॥ ५६ ॥

यत्तु मणौ—"स्यादेतत्। चैत्रस्तण्डुलं पचती" त्यादिना "इति वैयाकरणा" इत्यन्तेन कर्तृकर्मणोरपि लकारार्थत्वमाशङ्क्य तन्नेत्यादिना दूषितं तदप्ययुक्तमितिभावेनाख्यातार्थनिरूपणप्रसङ्गादाख्यातार्थत्वं कर्त्रादेः साधयति—**एवमिति**। यद्यपि "लः कर्मणि च भावे-

1 वर्तमानेत्यधिकम्–रा. सु. 2 स्याव–नं.

ण्डुलान्पचति चैत्रेण पच्यन्ते तण्डुला इत्यादौ कर्तृकर्मणोश्चैत्रतण्डुलयोराख्यातोक्तसङ्ख्यान्वयनियमदर्शनात्। तस्य चाख्यातार्थत्वं विनानुपपत्तेः। अन्यथा तण्डुलान् पचतीत्यत्र तण्डुलान् पचन्तीति, चैत्रेण पच्यन्ते तण्डुला इत्यत्र च चैत्रेण[1] पच्यत इति च सङ्ख्याविनिमयः स्यात्॥

नन्वाख्यातस्य सङ्ख्यावाचित्वमेव नास्ति। यद्बलात्कर्तृकर्मवाचित्वं कल्प्येत। प्रथमान्तकर्तृकर्मवाचकपदं विनाख्यातप्रयोगाभावेन चैत्रः पचतीत्यादौ सुब्विभक्त्यैव सङ्ख्याप्रतीतेरुपपत्तेः।

चाकर्मकेभ्यः'' इति सूत्रेण कर्मणि भावे चकारात् कर्तरि लकारा विहिताः। तथापि भावार्थे विवादाभावात् कर्तृकर्मणीत्येवोक्तम्[2]। कुत इत्यत आख्यातोक्तसङ्ख्यान्वयानुपपत्तिरूपप्रमाणादिति भावेनाह—**चैत्र इति। अनुपपत्तेरिति**। कुत इत्यत आख्यातावाच्योपि सङ्ख्यान्वयेऽवाच्येष्वनेकेष्वन्वयः स्यात्। एकत्रैवेति नियमो न स्यादिति भावः। कर्तृकर्मणोश्चैत्रतण्डुलयोराख्यातोक्तसङ्ख्यान्वयनियम एवासिद्ध इत्यत आह—**अन्यथेति**। प्रागुक्तनियमाभाव इत्यर्थः। **विनिमय इति**। आख्यातोक्तसङ्ख्यान्वयस्यावाच्यत्वादितिभावः। [3]पक्षधराद्युक्तचोद्योत्तराभ्यामेवाख्यातस्य सङ्ख्यावाचित्वं निर्धारयति—**नन्वित्यादिना**। कथं तर्हि सङ्ख्याप्रतीतिरित्यत आह—**सुब्विभक्त्यैवेति**। आख्यातेनापि सङ्ख्याभिधाने पौनरुक्त्यापत्तेरिति भावः॥

---

1 चैत्रेण इति नास्ति–**नं.** 2 क्त कु–**नं.** 3 विनिमय इति इत्यारभ्य नास्ति–**उ. नं.**

न चैवं विनिगमनाविरहात्सुब्विभक्तेरेव सङ्ख्या-वाचित्वं त्यज्यतामिति वाच्यम्। चैत्रो दण्डी-त्यादावाख्याताभावेऽपि सुब्विभक्त्यैव सङ्ख्या-प्रतीतेरिति चेत्। मैवम्॥

चन्द्रे कळङ्कः सुजने दरिद्रता
विकासलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला।
मुखाप्रसादः सधनेषु सर्वदा
यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम्"

इत्यादौ बहुत्ववाचकसुब्विभक्तेरभावेऽपि कथय-न्तीति तिङ्विभक्त्यैव बहुत्वप्रतीतेः॥

ननु यत्र सुबन्तप्रयोगं विना केवलाख्यातप्रयोगः तत्र कथ-मित्यतस्तादृशप्रयोग एव नेति भावेनोक्तं प्रथमान्तेत्यादि। इत्यादा-वित्यादिपदेन चैत्रेण पच्यन्ते तण्डुला इत्यादिग्रहः॥

ननु पौनरुक्त्य[1]भयादन्यतरस्य सङ्ख्यावाचित्वत्यागेऽवश्यंभावि-न्याख्यातस्यैव तत् कुत इत्याशङ्क्य निराह—**न चैवमिति। चन्द्र इति।** विधातुः स्रष्टुः यशः खण्डितं प्रतिहतं कथयन्ति। चन्द्रगत-कळङ्कादयो यशोहानिं कथयन्ति, अकुशलोऽयं विधाता चन्द्रादिष्व-नर्हमेव कळङ्कादिकमकरोदित्यादिरूपेणेत्यर्थः॥

न चात्र सुब्विभक्तेरश्रवणेऽप्येते पदार्था इत्यध्याहृतसुब्विभक्ति-रस्तीति वाच्यम्। तिङ्विभक्त्या बहुत्वप्रतीत्यैव बहुवचनान्तपदाध्या-

---

[1] कयास्तयोरन्य–नं.

किं च कर्तुराख्यातवाच्यत्वे तस्य प्रातिपदिकार्थेन चैत्रेण सह चैत्रो दण्डीत्यादिवदभेदान्वयः संभवति। कर्तुरवाच्यत्वे त्वाख्यातोक्ता केवलैव सङ्ख्या प्रातिपदिकार्थेन चैत्रेणान्वेतीति वाच्यम्। न च तद्युक्तम्। चैत्रस्यादावेवान्तरङ्गसुब्विभक्त्यैव सङ्ख्यान्वितत्वेनोक्ततया इतरानाकांक्षत्वेनाख्यातोक्तसङ्ख्यानन्वया[1]पातात्॥

न च सुब्विभक्त्याख्याताभ्यामेकैव सङ्ख्या[2]प्रतीयते। तथा च सुब्विभक्त्युक्तया सङ्ख्ययैवान्वयः। न तु तिङ्विभक्त्युक्तया[3]न्वय इति विभागो न युक्त इति वाच्यम्। एकस्याः सङ्ख्यायाः शीघ्रया सुब्विभक्त्यैवाभिहितत्वेन मन्थरायाः तिङ्विभक्तेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्॥

न च समूहालम्बनायाः सर्वपदार्थस्मृतेरेकत्वेन पूर्वापर[4]भावाभावान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम्॥

हारादिति भावः। अभेदान्वयानुपपत्त्या च कर्त्राद्यर्थत्वं लकारस्येत्याह—**किं चेति**। सुब्विभक्त्या सङ्ख्यान्वितत्वेनोक्तत्वे बीजमन्तरङ्गेति। सङ्ख्याद्वयं नेत्याशङ्क्य पररीत्या निराह—**न चेति**। **मन्थराया इति**। पृथक्पदोपात्तत्त्वेन कर्तृगतसंख्यावाचित्वस्य विलम्बितत्वादिति भावः।

---

[1] न्वयात्–क. ग. रा. [2] भिधीयते–ग. क. रा. नं. [3] येति विभा–ग. रा. नं. [4] रीभा–नं रा.

यद्यदाकांक्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवाभिधीयते" ॥

इति न्यायेन सुब्विभक्तिप्रातिपदिकार्थयोः प्रथममन्वयात् । अन्यथाऽवान्तरवाक्यार्थज्ञानाभावेन शास्त्रपाठादिकं न स्यात् । शैघ्र्यमन्थरत्वाभ्यां श्रुतिवाक्यादेर्बलाबलव्युत्पादनं च न स्यात् ॥

न च पचति चैत्र इत्यत्राख्यातेनैव प्रथमं संख्योपस्थापितेति वाच्यम् । एवमपि चैत्रः पचतीत्यत्राख्यात[1]सङ्ख्यानन्वयासमाधानात् । मन्मते

पौर्वापर्यमेवास्तीत्याह— यद्यदिति । इति न्यायेनेति । मीमांसकन्यायेनेत्यर्थः । शास्त्रपाठादिकमिति । एकस्मिन्नेव दिने कृत्स्नशास्त्रपाठायोगेन प्रतिदिनं खण्डशः खण्डश एव पाठ्यत्वादिति भावः । शैघ्र्येति । अन्यथेत्यनुषङ्गः । तृतीयेध्याये श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान समाख्यानां समवाये प[2]रदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादित्यधिकरणे—

"प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके बलाबलं ।
शीघ्रमन्थरगामित्वात्तथैव श्रुतिलिङ्गयोः" ॥

इति वार्तिकोक्तदिशेति भावः । श्रुतिलिङ्गादेरितिवक्तव्ये श्रुतिवाक्ययोरित्युक्तिः प्रकृताभिप्रायेण । चैत्रप्रातिपदिकगतसुब्विभक्त्युक्तसंख्यान्वयस्य प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहाररूपपदश्रुतिगम्यत्वादाख्यातोक्तसंख्यान्वयस्य पदान्तरसमभिव्याहाररूपवाक्यगम्यत्वादिति भावः । इत्यत्रेति । पूर्वमाख्यातश्रवणादिति भावः । कथं तर्हि त्वन्मतेप्युभयवाच्यसंख्याया एकत्वा[3]द्वैयर्थ्यमन्यतरस्येत्यत आह—मन्मते त्विति । कर्त्रादिर-

[1] तोक्तसं–क. रा. [2] पार–नं. [3] द्वैयर्थ्य–उ.

तु प्रातिपदिकाख्यातार्थयोः [1]चैत्रकर्त्रोरभेदान्वय उभयत्राप्यबाधितः ॥

ननु—कर्तुराख्यातवाच्यत्वे कर्तृत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यम् । कर्तृत्वं च मन्मते कृतिमत्त्वम् । त्वन्मते व्यापारवत्त्वम् । उभयथापि कृतिव्यापारयोः विषयितया पाकादिधात्वर्थान्वयो न स्यात् । प्रवृत्ति[2]भूत निमित्त[3]भूतयोस्तयोः पदार्थैकदेशत्वेनान्वयाप्रतियोगित्वादिति चेन्न । त्वयापि पक्ता पाचतः पाककर्तेत्यादौ कृतेः पदार्थैकदेशत्वेपि

प्याख्यातार्थ इति मन्मत इत्यर्थः । **उभयत्रेति** । सुब्विभक्त्या पूर्वं सङ्ख्याबोध इति पक्षे आख्यातेन पूर्वं सङ्ख्याबोध इति पक्षे चेत्यर्थः । आख्यातेन सङ्ख्याविशिष्टकर्तृसामान्ये बोधिते सति चैत्रादिपदेन तद्विशेषबोधेन सामान्यविशेषयोः समभिव्याहारेणाभेदावगतावेकैव संख्या पर्यवस्यति । कर्ता चैत्र इत्यादाविवेति भावः ॥

यत्तु मणौ वस्तुतः पचतीत्यत्र यत्नवतः शक्यत्वे धात्वर्थस्य विषयत्वेन कृतावन्वयो न स्यादित्यादिनोक्तं बाधकं तदाशङ्कते—**नन्विति** । **विषयितयेति** । धात्वर्थविषयकतयेत्यर्थः । **पदार्थैकदेशत्वेनेति** । कृतिमतो वा व्यापारवतो वा आख्यातार्थत्वेन कृत्यादेरेकदेशत्वादित्यर्थः । पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु तदेकदेशेनेति न्यायात् । अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यादौ राज्ञोप्यानयनान्वयापत्तेरिति भावः । **पक्ता पाचक इति** । "ण्वुल्तृचाविति" सूत्रेण कर्तरि तृच्प्रत्ययस्य ण्वुल्प्रत्ययस्य

[1] योरेकत्वेप्यभेधा–**नं.** [2] भूतपदं न–**ग. क. रा. नं.** [3] तैकदेशभू–**ग. रा.**

धात्वर्थान्वयस्य स्वीकृतत्वेन तद्वत्पचतीत्यत्रापि धात्वर्थान्वयस्य संभवात् ॥

यदि च पाचक इत्यादेः पाकविषयककृतिमानिति नार्थः किं तु कृतिमान् पाकस्येति। तर्हि पचतीत्यस्यापि स एवार्थोऽस्तु ॥

किं च न वयं व्यापारविशिष्टे एकैव शक्तिरिति ब्रूमः। येन व्यापारस्य पदार्थैकदेशत्वेनान्वयो न स्यात्। किं तु व्यापारे[1] आश्रये च शक्तिद्वयम्। व्यापाराश्रयत्वं त्वन्वयतया भाति। न च शक्तिद्वयकल्पने गौरवम्। आख्यातत्वेन व्यापारे भावकर्मविहिताख्यातभिन्नाख्यातत्वेन कर्तरि च शक्तिरिति शक्ततावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्यावश्यक-

---

च विधानेन तत्र कर्त्रर्थत्वा[2]वश्यंभावात् ॥

न च तत्रापि कृतिरेवार्थ इतिवाच्यम्। व्युत्पत्तिप्रतीतिव्यवहाराणां कर्तर्येव सत्त्वेन तद्विरोधात्। पाककर्तेत्यादौ सर्वथाप्यपरिहाराच्चेति भावः। **पाकस्येतीति**। पाकसंबन्धीत्यर्थः। तथा च पदार्थस्यैव पदार्थेनान्वयो न तु तदेकदेशेनेति भावः ॥

ननु पचतीत्यादौ धात्वर्थविषयकत्वस्याख्यातार्थे व्यापारेऽनुभवादिसिद्धत्वात्कथं संबन्धमात्राङ्गीकार इत्यतः तथैव समाधिमाह— **किंचेति**। कथं [3]तर्हि व्यापारवैशिष्ट्यधीरित्यत आह—**व्यापाराश्रयत्वं त्विति**। आख्यातत्वेन भावकर्मा[4]न्याख्यातत्वेन च वाच्ययोर्व्यापार-

---

[1] इतः 'भावकर्म' इति पर्यन्तं नास्ति—**क. रा.** [2] त्वशङ्का—**नं.**
[3] तेन व्या—**नं.** [4] र्मविहिताख्यातत्वेन आश्रये व्यापारवैशिष्ट्य—**नं.**

त्वात्। अन्यथा त्वन्मतेप्याख्यातत्वेन कृतौ लट्त्वेन वर्तमानत्वे[1] शक्तिर्न स्यात् ॥

तस्माद्व्यापारस्य शक्त्यन्तरेण स्वातन्त्र्येणोपस्थितत्वाद्धात्वर्थेन सह विषयितया कर्त्रा चाधेयतयान्वय इति न किं चिदनुपपन्नम् ॥

एतेन कर्तुर्व्याच्यत्वं विना न सङ्ख्यान्वयानुपपत्तिः। यथा कर्तुर्वाच्यत्वे तस्य प्रथमान्तचैत्रपदोपस्थाप्येनैवान्वयनियमः । तथा सङ्ख्याया अपि [2]तदन्वयनियमसंभवादिति निरस्तम्। अम्बायां भीष्म इवाख्यातोक्तसंख्यायां प्रातिपदिकार्थो निराकांक्ष इत्युक्तत्वात् ॥

एतेनैवाख्यातोक्तसंख्यायाः स्वभावादेव प्रथमान्तोक्तान्वय इति निरस्तम्। नैराकांक्ष्यस्योक्तत्वात्। उक्तरीत्याऽन्यथैवोपपत्तौ स्वभावकल्पनायोगाच्च ॥

अथ कर्तुरवाच्यत्वेऽपि न संख्यान्वयनियमानुपपत्तिः। समानपदोपात्तभावनान्वयिनैव संख्या-

---

व्यापारिणोर्वैशिष्ट्यमन्वयविधया भातीत्यर्थः । यत्तु सङ्ख्यान्वयानुपपत्त्या कर्तुराख्यातवाच्यत्वमित्युक्तं तत्र मण्युक्तान्यथासिद्धिमनूद्य निराह— एतेनेति। उक्तत्वादिति। चैत्रस्यादावेवान्तरङ्गसुब्विभक्त्यैवेत्यादिना ग्रन्थेनोक्तत्वादित्यर्थः। उक्तरीत्येति। मन्मते त्वित्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः। संप्रदायस्त्वित्यादिना मण्युक्तान्यथासीद्धिं चाशङ्कते–अथेति। समानेति।

[1] त्वे च श–क. रा. [2] वाच्यत्व इत्यधिकम्–क. रा.

न्वयात् । भावना च व्यापारतया न व्यापारवन्त-माकांक्षतीति चैत्रः तण्डुलान् पचतीत्यत्र तण्डुलानां द्वितीयान्तशब्दोपात्तत्वेन कर्मकारकतया व्यापार-त्वेनोपस्था[1]पितत्वात्तान्विहाय प्रथमान्तशब्दोप-स्थितेन शुद्धेन चैत्रेणैवान्वेति । एवं चैत्रेण तण्डुलाः पच्यन्त इत्यत्र चैत्रस्य तृतीयान्तशब्देन कर्तृकारकतया व्यापारवत्त्वेनोपस्थितत्वात्तं विहाय प्रथमान्तशब्दोपस्थितैः तण्डुलैरेवान्वेति । अत एव

एकपदोपात्ता या भावना तयान्वयि यद्वर्तते तेनान्वेतीत्यर्थः । भावना नाम साधनकलापगोचरो यत्नविशेषः । तदन्वयि किं । येन सङ्ख्यान्वे-तीत्युक्तमित्यत आह—**भावना चेति** । शुद्धेन चैत्रेणैवान्वेतीति संबन्धः । तत्र हेतुर्व्यापारवन्तं नाकाङ्क्षतीति । इति शब्दो हेतौ । तत्र हेतुर्व्यापार-तयेति । भावनाया व्यापाररूपतया व्यापारयुक्तं नाकाङ्क्षतीति कृत्वा शुद्धेन व्यापाररहितेन चैत्रेणैवान्वेतीति । कुत्रेत्यत उक्तं । **चैत्रः तण्डुलान् पचतीत्यत्रेति** । कर्मकारेण कुतो नान्वेतीत्यत उक्तं-**द्वितीयान्तेति** । "कर्मणि द्वितीये"ति कर्मकारके द्वितीया विहिता क्रियां कुर्वद्धि कारकं व्यापारवदेव च क्रियां कुर्वद्भवतीति कर्म-कारकं व्यापारयुक्तत्वेनैवोपस्थाप्यत इति कर्मभूतान् तण्डुलान्विहाये-त्यर्थः । शुद्धेनेत्यत्र हेतुः प्रथमान्तशब्दोपस्थापितेनेति । "प्राति पदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमे"ति शुद्धे प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमाया अनुशासनादिति भावः । कर्मणि प्रयोगेप्याह—**एवमिति** । **तृतीयान्तेति** । "कर्तृकरणयोस्तृतीये"ति कर्तरि तृतीयाविधाना-

[1] स्थित—रा. नं.

यं यं भावनाऽनुधावति तं तं संख्यापीति [1]स्थितिरिति चेन्न ॥

भावनानीताया अपि संख्याया निराकांक्षेण प्रातिपदिकार्थेनानन्वयस्योक्तत्वात् ॥

किं चैवं चैत्रः तण्डुलान् पचतीत्यत्रापि तण्डुलानां भावनाविषयभूतपाकविषयतया परम्परया भावनान्वयेन संख्यान्वयः स्यात् ॥

न च संख्या साक्षाद्भावनान्वयिना[2]न्वेतीति वाच्यम् । धात्वर्थेनाप्यन्वयापातात् ॥

न चाश्रयत्वेन भावनान्वयिनान्वेतीति वाच्यम् । तण्डुलाः पच्यन्त इत्यत्र तण्डुलानन्वयप्रसङ्गात् ॥

दिति भावः । **भावनानीताया इति** । भावनया नीता भावनानीता तस्याः । भावना यत्र गच्छति तत्र सङ्ख्यामपि नयतीत्युक्तत्वाद्भावनानीताया इत्युक्तम् । **उक्तत्वादिति** । चैत्रस्यादावेवान्तरङ्गेत्यादिना ग्रन्थेनोक्तत्वादित्यर्थः । सङ्ख्यापि किं यथाकथं चिद्भावनान्वयिनान्वेत्युत साक्षात्तदन्वयिना, अथ आश्रयत्वेन भावनान्वयिना, यद्वा भावनां प्रति विशेष्येण । आद्य आह—**किं चेति** । द्वितीयमाशङ्क्य निराह—**न चेति** । **अन्वयापातादिति** । सङ्ख्याया इति योज्यम् । तृतीयमाशङ्क्य निराह—**न चाश्रयत्वेनेति** । आश्रयश्च कर्तैव । न तु कर्मेति भावः । उक्तदोषपरिजिहीर्षया परिहारं

---

[1] ति चेन्न—**क. रा.** [2] एवेत्यधिकम्—**नं.**

न च भावनां प्रति विशेष्येणान्वेतीति नियमः तण्डुलानां च भावनानाश्रयत्वेपि पाककृतिविषयाः तण्डुला इति प्रतीतेर्विशेष्यत्वमस्तीति वाच्यम्। चैत्रो जानातीच्छति प्रयतत इत्यादौ चैत्रे धात्वर्थातिरिक्तभावनान्वयाभावेन संख्यानन्वयापातात्॥

तस्मादाख्यातादाश्रयत्वेन कर्तुरुपस्थितौ तस्य संख्यान्वये च सति समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थेनाभेदान्वय इति[1] युक्तम्। अत एव सुप्यते [2]चैत्रेणत्यादौ संख्यान्वययोग्ययोः सतोरपि कर्तृकर्मणोरवाच्यत्वान्न संख्यान्वयप्रत्ययः। प्रत्यये वा [3]शाब्देन स्वापेनैवान्वयो वाच्य इति स्वापद्वित्वबहुत्वाभ्यां द्विवचनबहुवचने स्याताम्।

व्यञ्जयन् चतुर्थमाशङ्क्य प्रत्याह—**न च भावनां प्रतीति**। **धात्वर्थातिरिक्तेति**। ज्ञानेच्छाप्रयत्नविषयभावनाया एवाभावादिति भावः। कथं तर्ह्यन्वय इत्यत आह—**तस्मादिति**। **आश्रत्वेनेति**। भावनाश्रयत्वेन व्यापाराश्रयत्वेन वेत्यर्थः। यद्वा कर्त्रर्थाश्रयेण लकारविधानादाश्रयत्वेन लकाराद्युत्पत्तिनिमित्तत्वेनेत्यर्थः। वाच्यत्वेनेति यावत्। यद्वा सङ्ख्यां प्रत्याश्रयत्वेनेत्यर्थः। आख्यातोपस्थितकर्तर्येव सङ्ख्यान्वय इत्यत्र हेतुमाह—**अत एवेति**। सङ्ख्याया वाच्यार्थगामित्वनियमादेवेत्यर्थः। **सुप्यत इति**। ञिष्वप् शय इत्यस्य भावे रूपं सुप्यते

[1] त्वेव गृह्यत इत्युक्तम्–**नं.**　[2] चैत्रेणेति नास्ति–**क. रा. नं.**　[3] इतः 'भावोत्पन्न' इति पर्यन्तं नास्ति–**क. रा.** "वाआश्रयत्वेनैवान्वयो वाच्य इति स्वापवद्वित्वबहुवचनाभ्यामन्वयो वाच्य इति द्विवच" इत्याद्यस्ति–**नं.**

न च तत्र द्विवचनबहुवचनयोरसाधुत्वादेवाप्रयोगः । अर्थस्य सत्त्वेनासाधुत्वस्य वाङ्मात्रत्वात् ॥

किं च स्वापे संख्यान्वयप्रत्ययेऽपि भावोत्पन्नलकारेण आश्रयत्वेन धात्वर्थरूपभावोपस्थितौ [1] तत्र संख्यान्वये च सति संख्यावतार्थेन भावेन धात्वर्थस्य स्वापस्याभेदान्वय इति ॥

संख्याया वाच्यगामित्वनियमः ॥ ५६ ॥

चैत्रेणेति । इत्यादावित्यादिपदेन [2] सकर्मकर्तरिप्रयोगग्रहः । अत एव सतोऽपि कर्तृकर्मणोरित्युक्तिः । यद्वा आद्यस्य चतुर्थे पादे गतिबुद्धीत्यत्र—

"कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्" ॥

इति मञ्जर्याद्युक्तेस्तदभिप्रायेण कर्मोक्तिः । प्रत्ययः प्रतीतिः । **भावोत्पन्नेति** । "लः कर्मणि च भाव चाकर्मकेभ्य" इति भावार्थ विहितलट्प्रत्ययरूपलकारेणेत्यर्थः । भावो नाम—

"धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयत"

इत्युक्तेर्धात्वर्थ एव । **आश्रयत्वेनेति** । पूर्ववदेव सङ्ख्यां प्रतीत्यर्थो ध्येयः ॥

संख्याया वाच्यगामित्वनियमः ॥ ५६ ॥ [3]

---

[1] इतः भङ्गसमाप्त्यन्तस्य स्थाने "न च संख्यान्वये च सति संख्यावतः आख्यातार्थेन भावेन धात्वर्थस्य भावस्याभेदान्वय इति न संख्याया वाच्यगामित्वनियमभङ्गः" इत्यस्ति. प्रकरणविभागश्च नास्ति–**रा.** [2] अकर्मक–**उ.** [3] अत्र प्रकरणविभागो नास्ति–**उ. प. नं.**

अथ कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वसमर्थनम् ॥ ५७ ॥

एतेन कर्तृकर्मत्वे एवाख्यातस्य शक्ये न तु तद्धर्मिणौ, तयोः प्रातिपदिकादेव लाभात्। अनन्यलभ्ये च शक्तिकल्पनादिति निरस्तम्। कर्तुः प्रातिपदिकार्थेनाभेदान्वयस्यैव व्युत्पादितत्वादभेदान्वययोग्यस्य च कर्तुरन्येनालाभात् ॥

किं चैवमनभिहितयोः कर्तृकर्मणोः तृतीयाद्वितीये भवतः। तेन चैत्रः तण्डुलान् पचतीत्यत्र चैत्रेण तण्डुलान् पचतीति न भवति। एवं चैत्रेण तण्डुलाः पच्यन्त इत्यत्र चैत्रेण तण्डुलान्पच्यत इति न भवतीति व्युत्पादकव्याकरणमप्यनु-

---

अथ कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वसमर्थनम् ॥ ५७ ॥

कर्तुरन्येनालाभादिति। आख्यातादन्येनेत्यर्थः। आख्यातस्य कर्त्राद्यर्थकत्वे व्याकरणानुरोधोपि साधक इत्याह—**किं चैवमिति**। द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे अनभिहित इत्यधिकृत्य "कर्मणि द्वितीया, कर्तृकरणयोस्तृतीयेति" तिङाद्यनुक्ते कर्मणि द्वितीया, तिङाद्यनुक्ते कर्तरि करणे च तृतीयेति तिङाद्यनभिहितयोः कर्तृकर्मणोरित्यर्थः। **तेनेति**। तिङाद्यनभिहिते कर्तरि कर्मणि च तृतीयादिकं भवतीति कथनेनेत्यस्य इति न भवतीत्येवंरूपाभ्यां द्वाभ्यां क्रमेणान्वयः। **व्याकरणमिति**।

कूलितं भवति । अन्यथा कर्तृकर्मसंख्याभिधानानभिधानाभ्यामेवाभिहितानभिहितकार्योपपादने तद्विरोधः स्यात् ॥

अपिचैवं चैत्रः पचतीति शब्दयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिरूपं सामानाधिकरण्यं सिध्यति। अन्यथाख्यातस्य कर्तृत्ववाचकत्वे एकत्रोभयोर्वृत्त्यभावेन सामानाधिकरण्यमेकसंख्यावाचित्वेन कथं चिन्नेयं स्यात् ॥

तस्मात्पाचक इत्यादाविव पचतीत्यत्रापि संख्यायाः कत्रैवान्वयः । न तु भिन्नपदोपात्तनिराकाङ्क्षप्रातिपदिकार्थेना[1]न्वयः। तस्मात्कर्तृकर्मणी[2] एव लकारवाच्ये ॥

कर्मणि द्वितीयेत्यादिव्याकरणसूत्रमित्यर्थः । अन्यथेत्यस्य विवरणं—**कर्तृकर्मेत्यादि** ॥

अन्यदप्यानुगुण्यमाह—**अपि चैवमिति** । बहुवचनान्तेन न्यायोपपादनमात्रम् । न प्रकृताभिप्रायेणेति ज्ञेयम् । तथा च चैत्रत्वं चैत्रपदनिमित्तं, आख्यातस्य च कर्तृत्वं निमित्तमिति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोश्चैत्रपचतिशब्दयोर्न्यायसिद्धसामानाधिकरण्यमपि सिद्धं भवतीत्यर्थः। अन्यथेत्यस्यैव व्याख्या आख्यातस्येत्यादि । **उभयोरिति** । प्रवृत्तिनिमित्तयोरभावेन तद्बोधनेन सामानाधिकरण्यायोगादेकसंख्येत्युक्तम् । यद्वोभयोरित्यस्य संख्ययोरित्यर्थः । तथा च [3]यथाश्रुत एवान्वयः ॥

---

[1] अन्वयपदं न–नं. ग. रा. सु. [2] णील–नं. क. ग. रा. सु.
[3] थातथा–नं.

अत एव भगवत्पादैः "कर्तृकर्मव्यपदेशाच्चेति[1], आत्मानं परस्मै शंसतीति श्रुतौ शंसतीत्याख्याते न जीवस्य शंसनकर्तृत्वमुच्यत" इत्युक्तम् ॥

मिथ्यात्वानुमानखण्डने च "दृश्यतेत्वग्रयया-बुद्ध्येति" श्रुतौ दृश्यत इत्याख्यातेन ब्रह्मणो दृक्कर्मत्वमुच्यत इति सूचितम् ॥

कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वसमर्थनम् ॥ ५७ ॥

अथ धातोर्मण्डनोक्तफलवाचित्वभङ्गः ॥ ५८ ॥

एवंच विक्लित्त्यादिरूपफलजनकोऽधःसन्तपनादिव्यापार एव पच्यादिधात्वर्थः । उक्तधात्वर्थानुकूलशरीरस्पन्दादिराख्यातार्थः ॥

कर्त्रादेराख्यातवाच्यत्वे सम्मतिमाह—अत एवेति । व्यपदेशादित्युक्ततात्पर्यकथनं कर्तृत्वमुच्यत इत्युक्तमिति । एवमग्रेऽपि ध्येयम् ॥

कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वसमर्थनम् ॥ ५७ ॥

अथ धातोर्मण्डनोक्तफलवाचित्वभङ्गः ॥ ५८ ॥

परोक्तं निरसितुं स्वमतं निष्कृष्य दर्शयति—एवं चेति ।

[1] सूत्रे इत्याधिकम्—नं ग रा. सु.

मण्डनस्तु–वि[1]क्लृतिरेव धात्वर्थः। तज्जनकोऽधःसन्तपनादिरेवाख्यातार्थः। तथाहि। व्यापारमात्रस्य पच्यादिधात्वर्थत्वे गमनादावपि पच्यादिप्रयोगः स्यात्। विक्लत्त्यादिफलोपहितस्य तु धात्वर्थत्वे फलमुपलक्षणं चेदुपलक्ष्यतावच्छेदकानतिप्रसक्तरूपाभावात्स एवातिप्रसङ्गः। विशेषणंचेन्नागृहीतविशेषणान्यायेन प्रथमोपस्थितत्वाल्लाघवाच्च फलमेव धात्वर्थः॥

न च व्यापारविगमे फलदशायां पचतीति स्यान्न त्वपाक्षीदिति तदा धात्वर्थस्य फलस्य सत्त्वादिति वाच्यम्। तदा धात्वर्थस्य सत्त्वेप्याख्याता-

---

विक्लृत्तिस्तण्डुलादेरवयवशिथिलता। **मण्डनस्त्विति**। आहेति वक्ष्यमाणेनान्वयः। **धात्वर्थः फलमिति**। मण्डनाचार्या इत्यादिनानूद्यैतन्मतं मणौ निरस्तमपि व्युत्पादनार्थमधिकदोषोक्त्यर्थं च पुनरत्रोपन्यस्तामित्यदोषः। तत्र परिशेषरूपयुक्तिं वक्तुमाह—**तथाहीति**॥

धात्वर्थः फलं न चेत्तर्हि स किं व्यापारमात्रं फलोपरक्तो वा। तत्रापि फलोपलक्षितव्यापारो वा फलविशिष्टव्यापारो वेति हृदि विकल्प्याद्य आह—**व्यापारमात्रस्येति**। द्वितीयमनूद्य तत्रा[2]प्याद्यं निराह—**विक्लृत्यादिफलेति**। **स एवेति**। गमनादावपीत्युक्त एव। द्वितीय आह—**विशेषणं चेदिति**। फलस्य धात्वर्थत्वे बाधकमाशङ्क्य निराह—**न चेति**॥

---

[1] क्लृति–**नं. ग. रा. सु.** [2] त्राद्यं–**ए.**

र्थस्य धात्वर्थानुकूलव्यापारस्यातीतत्वेन तदा पचतीत्या[1]दिव्यापारवर्तमानत्ववाच[2]काख्यातप्रयोगस्यानुचितत्वात्। प्रत्युत व्यापारस्यातीतत्वादपाक्षीदित्यतीता[3]ख्यातप्रयोग एवोचितः॥

एतेनाकाशस्य स्पन्दजन्यसंयोगविभागरूपधात्वर्थाश्रयत्वादाकाशो गच्छति पतति[4] त्यजतीति स्यादितिनिरस्तम्। आकाशे धात्वर्थस्य सत्त्वेपि व्यापाराभावेन व्यापारवर्तमानत्वाद्यर्थकस्य गच्छत्यगच्छदित्याद्याख्यातप्रयोगस्याप्रसङ्गात्॥

एतेनैव फलस्य विक्लृत्यादेर्धात्वर्थत्वे[5] तस्य धात्वर्थस्याक्रियात्वात्तण्डुलादेः क्रियाजन्यफलभागित्वरूपं कर्मत्वं न स्यादिति निरस्तम्। परस-

---

नन्वेवं तुल्यन्यायतया गच्छतीति गमिधातोरुत्तरदेशसंयोगः, पततीति धातोरधोदेशसंयोगः, त्यजतीति धातोर्विभागोर्थ इति स्यात्। तथाच गगनेप्युक्तसंयोगादिसंभवेन गच्छतीत्यादिप्रयोगः स्याद्विवक्षितधात्वर्थस्य तत्रापि सत्त्वादित्यत आह—**एतेनेति**। एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति—**आकाश इत्यादिना**। **व्यापारेति**। परिस्पन्दादिरूपव्यापाराभावनेत्यर्थः॥

बाधकान्तरं च प्रत्याह—**एतेनैवेति**। **क्रियात्वादिति**। अन्यथा तद्वाचिनो धातुत्वं न स्यात्। "भूवादयो धातव" इत्यत्र

---

[1] देर्व्या—क. ग. रा. सु. [2] च्याख्या—क. ग. रा. सु. [3] र्थका—नं. ग रा. र्थे शंमकाख्या—सु [4] पतति इति नास्ति—क. नं. [5] त्वेन क्रियात्वात्त—नं. क.

मवेतव्यापारजन्यफलभागित्वमेव हि कर्मत्वम् । स च व्यापारस्त्वाख्यातार्थो वा धात्वर्थो वेत्यन्य देतत् । तस्मात्फलमेव धात्वर्थ इत्याह ॥

तन्न—

फलस्य धात्वर्थत्वे हि ओदनकामः पचेतेत्यत्र विधिप्रत्ययेन विक्लित्तिरूपधात्वर्थ एवेष्टसाधतत्वं बोधनीयम् । न च तद्युक्तम् । फलस्य स्वयमिष्ट-त्वेन तत्साधनत्वायोगात् । प्रवृत्त्यविषयत्वाच्च । न ह्युपायमकृत्वा फलं साक्षात्साधयितुं शक्यम् ॥

तस्मात्फलसाधने प्रवृत्तिविषयेऽधः सन्तपनादि-व्यापार एव विधिप्रत्ययेनेष्टसाधनत्वं बोध्यमिति फलानुकूलव्यापार एव धात्वर्थः ॥

क्रियावाचिनामेव धातुत्वोक्तेरिति भावः । सिद्धान्तरीत्याह—**धात्वर्थो-वेति । अन्यदेतदिति** । तथाचाख्यातार्थभूताधःसन्तपनादिव्यापार-जन्यविक्लित्त्यादिफलाधारत्वात्तण्डुलानां कर्मत्वं युक्तमेवेति भावः ॥

इष्टसाधनत्वं विधिप्रत्ययार्थ इत्युपपादितत्वात्तदन्वयाद्ययोगरूप-बाधकमाह—**फलस्य धात्वतर्थत्व इति** । पचतेः स्वरितेत्त्वात्कर्तृ-गामिक्रियाफले सति "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इति पचेतेत्यात्मनेपदम् । **प्रवृत्त्यविषयत्वाच्चेति** । फलस्येत्यनुषङ्गः । प्रवृत्तिविषयस्यैव विधिप्रत्ययेनेष्टसाधनतया बोधनीयत्वात्प्रवृत्तिहेतुत्वा-त्तद्बोधस्येति भावः । प्रवृत्त्यविषयत्वं व्यनक्ति—**नहीति** ॥

यदि विधिप्रत्ययबोध्यमिष्टसाधनत्वं धात्वर्थान्वयि स्यात्तदा स्यादयं

नन्विष्टसाधनत्वं न धात्वर्थे बोध्यते। किंतु लडर्थभूतवर्तमानत्ववदाख्यातार्थेऽधःसन्तपनादौ बोध्यते। न चाख्यातार्थस्य व्यापारस्य धात्वर्थेन फलेन सह जनकतयान्वितत्वेनेष्टसाधनत्वस्य लाभाद्विधिप्रत्ययवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम्। अन्वयतया तल्लाभेपि प्रकारत्वेन तल्लाभार्थत्वाद्विधेः। इष्टसाधनत्वप्रकारकमेव हि ज्ञानं प्रवर्तकमिति चेन्न। एवं हीष्टसाधनत्वान्वितस्याधःसन्तपनादेः प्रथमान्तोक्तचैत्रेणाधेयत्वेनान्वयो नास्तीति चैत्रः पचतीति न स्यात्। जन्यतयान्वयमात्रेण तथात्वे तु काष्ठं पचतीत्यपि[1] स्यात्॥

तस्मात्फलानुकूलोऽधःसन्तपनादिः धात्वर्थः। तदनुकूलस्पन्दादिश्चाख्यातार्थः। स च कर्त्राधेयतयान्वेतीत्येव युक्तम्॥

दोषः। न चैवम्। किन्त्वाख्याता[2]र्थान्वयीति शङ्कते—**नन्विति**। बाधकमाशङ्क्य निराह—**नचेति**। **अन्वयतयेति**। प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारलभ्यस्यान्वयरूपत्वादेकप्रत्ययश्रुत्या विशेषणविशेष्यभावापन्नताबोधितयोः प्रकारप्रकारिरूपत्वादिति भावः॥

किंप्रकारत्वज्ञानेनेत्यत आह—**इष्टसाधनत्वेति**। **अन्वयो नास्तीति**। अधः सन्तपनादेर्व्यापारस्य चैत्राधारकत्वाभावादिति भावः। तर्हि जनकाकाङ्क्षया तदन्वयोस्त्वित्यत आह—**जन्यतयेति**। प्रथ-

---

[1] तथा इत्यधिकम्-**सु.** [2] तान्व-**ए.**

नच फलमनन्तर्भाव्य व्यापारमात्रस्य शक्यत्वे त्यजतिगच्छत्योरेकार्थत्वापत्तिः, फलस्य धात्वर्थ-प्रवेशे तु फलस्य शक्यत्वपक्ष इवेष्टसाधनत्वा-न्वयानुपपत्तिः; न हि फलविशिष्टं फलसाधनं भवतीति वाच्यम्। फलस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन विशेष्यतया धात्व[1]वाच्यत्वात्। विशेष्य एव चापरपदार्थान्वयात्। केवलव्यापारस्यैव च विशे-ष्यत्वात्॥

किंच यदि च[2] फलस्य धातुवाच्यत्वं[3], फला-

मान्तेनाधेयतयान्वयार्थं सन्तपनादिव्यापारमात्रस्य धातुवाच्यत्वे बाधक-माशङ्क्य निराह—**न च फलमिति**। **एकार्थत्वेति**। परिस्पन्दादि-व्यापारमात्रस्योभयत्र[4]तुल्यत्वादिति भावः। **फलस्येति**। उत्तरदेशसंयोग-जनकपरिस्पन्दो गमिधात्वर्थः। विभागजनकपरिस्पन्दस्त्यजिधात्वर्थः। इत्येवंरूपेण धात्वर्थप्रवेशे त्वित्यर्थः॥

ननु प्रवृत्तिनिमित्तस्यापि वाच्यत्वं पूर्वं शक्तिग्रहवादे साधित-मित्यत आह—**विशेष्यतया धा[5]त्ववाच्यत्वादिति**। ननु यथाकथं-चिदपि धातुवाच्यत्वात्फलविशिष्टेपि व्यापारे कथं विधिप्रत्ययोक्तेष्ट-साधनत्वान्वय इत्यतो विशेषणे फले नास्त्येवेत्याह—**विशेष्य एवेति**। **अपरपदार्थेति**। अपरशब्दार्थेत्यर्थः॥

केवलं फलमेव धात्वर्थ इति पक्षे व्यापारे प्रयोगान्वयव्यतिरेक-रूपं बाधकमाह—**किञ्चेति**। नन्वेतच्चोद्यं न च व्यापारविगम इत्यादि-

[1] त्वर्थवा–सु. [2] यदि इति नास्ति–ग. रा. सु. [3] त्वे–ग. रा. सु. [4] यतु–प. उ. [5] त्वर्थवा–प. उ. तुवा नं.

भावे व्यापारकाले पाको वर्तेत इति न स्यात्। तदाख्यातस्याप्रयुक्तत्वेन तदर्थव्यापारवर्तमानत्वमादाय वर्तेत इति प्रयोगनिर्वाहासम्भवात्। न चाद्यापि फले शक्तिः क्लृप्ता। येन पाको वर्तेत इत्यत्र पाकशब्दो लाक्षणिकः स्यात्॥

किं चैवं व्यापारविगमे फलकाले पाको वर्तेत इति कदाचित्प्रयोगः स्यात्। पाकशब्दमुख्यार्थस्य विक्लृत्तेः सत्त्वादिति॥

धातोर्मण्डनोक्तफलवाचित्वभङ्गः ॥ ५८ ॥

अथ उपसर्गाणां वाचकत्वसमर्थनम् ॥ ५९ ॥

एवं प्रजयतीत्यादौ प्रादिनोपसर्गेण प्रकर्षादि-

ग्रन्थोक्तदिशा तुल्यन्यायतया परिहृतमित्यत आह—**तदाख्यातस्येति**। तर्हि पाक इति प्रयोगः पाकानुकूलव्यापारे लाक्षणिकोऽस्त्वित्यत आह—**न चाद्यापीति**। अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकं चाह—**किंचैवमिति**॥

धातोर्मण्डनोक्तफलवाचित्वभङ्गः ॥ ५८ ॥

अथ उपसर्गाणां वाचकत्वसमर्थनम् ॥ ५९ ॥

यत्तु मणौ—शब्दखण्डे उपसर्गास्तु द्योतका न वाचका इत्यादिना द्योतकत्वमुक्तं तन्नेतिभावेन धात्वर्थनिरूपणप्रसङ्गात्तत्संसृष्टोपसर्गार्थमपि[1] निरूपयति—**एवमिति**। कुत इत्यत आह—

[1] अपिपदं न—नं.

रूपार्थविशेषप्रतीतेः प्रादेः प्रकर्षादौ शक्तिरेव । न तु मण्याद्युक्तं धातुगतशक्त्य[1]वच्छेदकत्वरूपमुपसन्दानत्वापरपर्यायं द्योतकत्वम् । गवादिशब्दानां स्वार्थ इव प्रादेरपि प्रकर्षादावावापोद्वापाभ्यां शक्तिग्रहात् ॥

प्रकृष्टजयप्रत्ययस्य च जयमात्रे क्लृप्तशक्तिकजिधातुसमभिव्याहारेणोपपत्तौ धातावेव प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टजये शक्तिकल्पने गौरवात् ॥

अन्यथा शुक्लां गामानयेत्यादावपि गोशब्द एव शुक्लोत्तरगोशब्दत्वेन शुक्लगवि शक्ति[2]कल्पनाप्रसङ्गाच्च । न च सार्थकत्वेन क्लृप्तस्य धातोरेव

गवादीति । आवापोद्वापाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । प्रादेरन्वये प्रकर्षादिधीस्तद्व्यतिरेके तदभावधीरित्येवमावापोद्वापाभ्यामिति भावः ॥

नन्वावापोद्वापयोः शक्ततावच्छेदकत्वेनोपपत्तिरस्त्वित्यत आह— **प्रकृष्टजयप्रत्ययस्य चेति** । **शुक्लगवीति** । समासान्तस्यानित्यत्वात्साधुः ॥

ननु—शुक्लशब्दस्यापि गोशब्दस्येव लोकेऽर्थवत्त्वं क्लृप्तं न तु प्रादेरुपसर्गस्यातो वैषम्यान्न प्रतिबन्दीति भावेनाशङ्क्य निराह— **न च सार्थकत्वेनेति** । जयार्थत्वं प्रकृष्टजयार्थत्वमित्येवंरूपेण नानार्थ-

---

[1] क्तताव-**नं. क. रा. सु.** त्वर्थगतशब्दता-**ग.** [2] क्तिः कल्प्यास्यात्-**नं. ग. रा. सु.**

नानार्थत्वं कल्प्यम् । न तु स्वातन्त्र्येणार्था[1]-नवबोधकत्वेन निरर्थकस्य प्रादेरर्थवत्त्वमिति वाच्यम् । व्यतिस इतादावुपसर्गस्यापि[2] स्वातन्त्र्येणा[3]न्वयबोधकत्वदर्शनात् ॥

[4]अस्वातन्त्र्यमात्रेण निरर्थकत्वे चशब्दैव शब्देवशब्दादीनां प्रकृतिप्रत्यया[5]दीनां च नैरर्थक्यप्रसङ्गात् । धातोरेवाक्षादिवन्नानार्थत्वेऽर्थविशेषबोधने उपसर्गानपेक्षाप्रसङ्गात्[6] ॥

त्वमित्यर्थः । स्वातन्त्र्येणेति । धातुपरित्यागेनेत्यर्थः । व्यति स इति । विअतीत्युपसर्गद्वयपूर्वकादसभुवीत्यस्मात् 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदे 'श्नसोरल्लोप' इत्यकारलोपे 'तासस्त्योर्लोप' इति सकारलोपे प्रत्ययसकारस्य 'सात्पदाद्योरिति' षत्वाभावे च व्यतिस इति रूपम् । व्यतिभवस इत्यर्थः । उपसर्गस्येति । जातावेकवचनम् । तत्र धातोरश्रवणेप्युपसर्गप्रत्ययमात्रश्रवणेप्यर्थबोधदर्शनादित्यर्थः ॥

तत्रापि स्मृतधातोरेवार्थ[7]बोधकत्ववादिनं प्रत्याह—अस्वातन्त्र्यमात्रेणेति । चशब्दैवशब्देवशब्दादीनामिति । चशब्दस्यैवकारस्य इवशब्दस्य तुशब्दहिशब्दादीनां प्रत्येकमर्थबोधकत्वादृष्टे-

[1] र्थाव-ग. र्थबो-रा. र्थाबो-सु. [2] अपि पदं न-ग. सु. [3] णार्थबो-रा. सु. [4] "व्यति स इत्यादौ" इत्यारभ्य नास्ति-क. नं. [5] आदिपदं नास्ति-ग. रा. [6] च इत्यधिकम्-सु. [7] बोधकत्व इति नास्ति-ए.

न चोपसर्गस्यापि शक्तत्वे धात्वपेक्षा न स्यादिति वाच्यम् । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां प्रत्ययप्रकृत्योरिवोपसर्गेण साधुत्वार्थमेव धातोरपेक्षणेनार्थबोधनार्थमनपेक्षणात् । धातुस्त्वर्थविशेषबोधनार्थमेवोपसर्गसापेक्षः । अन्यथा चकारादिरपि समभिव्याहृतशब्दान्तरस्य, प्रकृतिरपि प्रत्ययस्योपसन्दानं स्यात् ॥

किंचैवं धातोः प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टजये शक्तिश्चेत्प्रशब्दस्यैव जिपूर्वत्वेन तत्र शक्तिः किं न

रिति भावः । **प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति** । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय इति प्रकृतिः स्वस्य साधुत्वार्थमेव प्रत्ययसाहाय्यमपेक्षते न तु स्वार्थबोधनार्थम् । प्रत्ययोपि स्वस्य साधुत्वार्थमेव प्रकृतिमपेक्षते । यथा तथैवोपसर्गेणापि 'उपसर्गाः क्रियायोगे' इति सूत्रेण प्रादीनां क्रियावाचियोगे सत्येवोपसर्गसंज्ञोक्तयोपसर्गाणां क्रियाविनाभावेन साधुत्वार्थमेव धात्वपेक्षा न त्वर्थबोधायेत्यर्थः ॥

ननु—जिप्रभृतिधातुरपि स्वयमेव प्रकृष्टजयादिवाचकः उपसर्गं तु स्वस्य साधुतार्थमेवापेक्षते । न तु प्रकृष्टत्वादिरूपार्थविशेषबोधनाय । येनोपसर्गाणा[1]मप्यर्थवत्त्वं स्यादित्यत आह—**धातुस्त्वति** । उपसर्गव्यतिरेकेण केवलधातुप्रयोगस्यापि दर्शनेन तेन विना धातो साधुत्वं नेत्यस्याभावादिति भावः । **उपसन्दानं स्यादिति** । द्योतकः स्यान्नत्वर्थविशेषस्य वाचकः स्यादित्यर्थः ॥

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां जिधातोर्जयरूपार्थवत्त्वं क्लृप्तमिति न

[1] अपि पदं न—ए.

स्यात्। तस्मादावापोद्वापाभ्यां जिधातोर्जय इव प्रशब्दस्यापि प्रकर्षे शक्तिरेव। एवं चेत् प्रतिष्ठत इत्यत्र प्रकृष्टगतिनिवृत्तिधीरेव स्यात्, न तु गतिधीरिति चोद्यं तूभाभ्यां समाधेयम्॥

यदि तव ष्ठाधातुः प्रोत्तरो गत्यर्थस्तदनुत्तरस्तु गतिनिवृत्त्यर्थ इति नानार्थस्तर्हि ममापि प्रशब्दः ष्ठाधातुपूर्वो गत्यर्थस्तदपूर्वस्तु प्रकर्षार्थ इति नानार्थोऽस्तु॥

ननु तथात्वे प्रतिष्ठत इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य गमनान्वयो न स्यात्। प्रशब्दस्याप्रकृतित्वात्। प्रत्ययस्य च प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमात्। धातुस्तु प्रकृतिरिति मन्मते न

वैपरीत्यं युक्तमित्याशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति—**तस्मादिति**। उक्तार्थे बाधकमाशङ्क्य निराह—**एवं चेदिति**। **प्रतिष्ठत इति**। 'समवप्रविभ्यःस्थः' इत्यात्मनेपदम्। **गतिनिवृत्तिधीरिति**। 'ष्ठा गतिनिवृत्ता' विति धातुपाठादिति भावः। **उभाभ्यामिति**। उपसर्गस्यावाचकत्ववादिना वाचकत्ववादिना चेत्यर्थः॥

प्रतिष्ठत इत्यत्र गमनं धात्वर्थ एवेत्यादिना मण्युक्तं समाधिमनूद्य समं[1] तन्ममापीत्याह—**यदीत्यादिना**। गमनस्य प्रशब्दार्थत्वे भावनान्वयो न स्यादिति मण्युक्तं बाधकमाशङ्कते—**ननु तथात्व इति**। गतेः प्रशब्दार्थत्व इत्यर्थः। **प्रत्ययार्थस्येति**। लट्प्रत्ययार्थस्य प्रयत्नस्य व्यापारस्य वा गमनेन सह जनकत्वरूपान्वयो न स्यादित्यर्थः। कुत इत्यत आह—**प्रशब्दस्येति**। **मन्मत इति**। प्रोत्तरस्थाधातोरेव

[1] संमत--उ.

दोष इति चेन्न । त्वयैवाख्यातार्थभूतायां संख्यायामस्य नियमस्य त्यागात् ॥

किंच प्रत्ययार्थान्वयेपि प्रयोजकीभूतं प्रकृत्यर्थत्वं—न तावत्प्रकृतिजन्यधीविषयत्वम् । घटमानयेत्यादावाकाशादेः कारणत्वसंबन्धेन प्रकृतिजन्यधीविषयत्वेन कर्मत्वान्वयप्रसङ्गात् ॥

नापि प्रकृतिवृत्तिविषयत्वम् । गम्भीरायां नद्यां मत्स्य इत्यादौ गम्भीरनद्याः सप्तम्यर्थानन्वयप्रसङ्गात् । न हि विशिष्टं नदीवृत्तेर्विषयः ॥

गमनमर्थः, प्रशब्दस्तूपसन्दानमात्रमिति मते दोषो नास्ति, कुतः धातुस्तु प्रकृतिरिति हेतोरित्यर्थः ॥

यद्वा धातुस्तु प्रकृतिः गमनवाचक इति मन्मत इति यथान्यास एव योजना । **अस्य नियमस्येति** । प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमस्येत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थ एवान्वयस्वीकारादिति भावः । व्यक्तमेतत्कर्त्रादेर्लकारवाच्यत्वसमर्थनवादे । न च संख्यान्वयप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थान्वितत्वानियम इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहात् । वर्तमानत्वस्य यत्नान्वयस्वीकाराच्च ॥

अस्तु वायं नियमस्तथापि गतेः प्रशब्दार्थत्वेपि न प्रत्ययार्थानन्वयानुपपत्तिः । उपसर्गार्थस्यापि प्रकृत्यर्थत्वमस्त्येवेति वक्तुं प्रकृत्यर्थत्वेन प्रसक्तं पक्षद्वयं तावदपाकरोति—**किंच प्रत्ययार्थेति** । परमतेनाह—**आकाशादेः कारणत्वसंबन्धेनेति** । तन्मते शब्दस्य जन्यत्वेन घटादिशब्दान्प्रत्याकाशस्य कारणत्वात् । **विशिष्टं नदीति** । गाम्भीर्य-

किंतु वृत्तिसहकारेण प्रकृतिप्रयोज्यधीविषयत्व-मात्रम् । अस्ति च तत्प्रशब्दार्थेपि गमने । तस्य प्रशब्दशक्तिसहकारेण ष्ठाधातुरूपप्रकृतिप्रयोज्यधी-विषयत्वात् । भवति हि प्रशब्दशक्तिजन्यापि गमनधीः ष्ठाधातुप्रयोज्या । धात्वभावेऽसाधुत्वेन प्रशब्दस्याख्यातस्य च प्रयोगासंभवात् ॥

यद्वाश्वकर्णादिशब्दस्य वृक्षविशेष इव प्रोत्त-रस्य ष्ठाधातोर्गमने रूढत्वाद्धातुवत्प्रशब्दोपि श-क्त्याश्रयकोटिनिविष्ट एव न तूपसन्दानम् ॥

युक्तनदी न नदीपदवृत्तेर्विषयः । येन नद्यामित्यत्र श्रुतसप्तम्यर्थान्वयः स्यादित्यर्थः । यद्वान्विते वृत्तेस्त्वयानङ्गीकाराद्गाम्भीर्यवैशिष्ट्यस्य समभि-व्याहारलभ्यत्वाद्विशिष्टनदी न वृत्तेर्विषय इत्यर्थः ॥

प्रकृत्यर्थत्वं निष्कृष्य वदन्प्रकृते तदस्तीत्याह—**किं त्वित्या-दिना** । धातुप्रयोज्यत्वं व्यनक्ति—**धात्वभाव इति** । प्रयोगनिर्वाहकत्वेन धातोरन्यथोपयोगे प्रत्ययस्यापि प्रकृतिसाधुत्वार्थतापत्ते[1]र्धातोरप्यर्थवत्त्वा-वश्यंभावादित्यनुशयेनाह—**यद्वेति** । **रूढत्वादिति** । मुख्यार्थ-धीद्वारा गत्यर्थप्रतीतेरभावेन शीघ्रमेव गच्छतीत्यादाविव प्रतिष्ठत इत्यादावपि गत्यर्थप्रतीतिरिति भावः ॥

एतेन—प्रतिष्ठित इत्यत्र विरोधिलक्षणया धातोर्गमनोपस्थितिः तात्पर्यग्राहकः प्रशब्द इति मण्युक्तं निरस्तम् । गतिप्रतीतौ मुख्यार्थ-धीविलम्बाभावात् । विवरिष्यते चायं लक्षणापक्षनिरासेऽग्रे ॥

---

[1] रिति भावः एतेना इत्यस्ति—**ए.**

केचित्तु—प्रतिष्ठत इत्यत्र प्रशब्दो निषेधार्थः। एवं च प्रशब्दार्थेन निषेधेन धात्वर्थस्य गतिनिवृत्तेः प्रतियोगित्वेनान्वयाद्गतिनिवृत्तिनिषेधधीरस्तु[1]। न चैवं गतिनिवृत्तिनिषेधस्याप्रकृत्यर्थत्वादाख्यातार्था[2]न्वयो न स्यादिति शङ्क्यम्। गम्भीरायां नद्यामित्यत्र गम्भीरनद्योरन्वयानन्तरं विशिष्ट एवार्थे नद्युत्तरसप्तम्यर्थान्वयवत्तण्डुलान्पचतीत्यत्र तण्डुलविशिष्टपाके भावनान्वयवच्च प्रशब्दार्थधात्वर्थयोर्निषेधप्रतियोगिनोरन्वयानन्तरं विशिष्टे गतिनिवृत्तिनिषेधे भावनान्वयसंभवात्। गतिनिवृत्तिरूपप्रतियोग्यनुल्लेखस्तु प्रळयविरामविमलस्थित्यादिशब्दजन्यप्रतीताविव शब्दस्वभावाद्युक्त इत्याहुः॥

उक्तार्थे बाधकमाशङ्क्य निराह—नचैवमिति। अप्रकृत्यर्थत्वात्—धातुरूपप्रकृत्यर्थत्वाभावात्। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमादिति भावः। तर्हि प्रतियोग्युल्लेखः स्यादित्यत आह—**गतिनिवृत्तिरूपेति। स्थितीति**। गतिनिवृत्तिरूपत्वेपि न तथोल्लेख इति भावः॥

अत्र पक्षे [3]यद्यप्यनेकसंविधानसापेक्षतया कुसृष्टित्वं रूढपक्षस्यैव ऋजुत्वमित्यस्त्यरुचिबीजम्। तथापि मण्युक्तलक्षणानिरासायैतत्पक्षावतार इति ज्ञेयम्॥

[1] युक्ता–**नं.** त्युक्तम्–क. **ग. रा.** सु. [2] र्थत्वान्व–**ग. रा.** [3] यद्यपि इति नास्ति–**ए. उ. नं.**

ननु—गतिनिवृत्तौ क्लृप्तशक्तिकस्य ष्ठाधातोः प्रोत्तरस्य गमने लक्षणैवास्तु । विरोधरूपस्य संबन्धस्य सत्त्वात् । [1]कृतं प्रशब्दस्य शक्तिकल्पनया अनन्यलभ्यस्यैव शक्यत्वात् । तथा च प्रजयतीत्यात्रापि जयमात्रे शक्तस्य जिधातोः प्रकृष्टजये लक्षणैवास्त्विति चेन्न । अनुभवति परिणमत इत्यादौ विरोधरूपस्यापि शक्यसंबन्धस्याभावात् । तत्र कथंचिच्छक्यसंबन्धकल्पने प्रशब्दस्यैव कथंचिच्छक्यसबन्धकल्पनेन गमने लक्षणास्तु ॥

अथवा प्रतिष्ठत इत्यत्रेत्यादिना मण्युक्तलक्षणापक्षं चानूद्य प्रत्याह—नन्विति । अनुभवतीति । सत्तार्थस्य[2] भूधातोरुपसर्गयोगेनानुभवार्थत्वं प्रतीयते । तत्रानुभस्य सत्ताविरोधित्वाभावात् । परिणमत इत्यत्रापि प्रह्वीभावार्थकस्य नमेः परीत्युपसर्गयोगेन विकाररूपार्थकत्वं प्रतीयते । स च न प्रह्वीभावविरोधीति भावः । **तत्र कथंचिदिति** । अनुभवस्य वस्तुसत्ताधीनत्वादिनेत्यर्थः । **प्रशब्दस्यैवेति** । यत्नादिप्रकर्षेण गतेर्जायमानत्वात्प्रकर्षरूपशक्यार्थेन गतेः कथं चिज्जन्य[3]-जनकत्वादिरूपसंबन्धसंभवात् । आवापोद्वापाभ्यां प्रोपसर्गादेव गतिप्रतीतिदर्शनादिति भावः ॥

न चैवं प्रशब्दस्यैव गत्यर्थत्वे धात्वपेक्षा न स्यादिति शङ्क्यम् । शब्दसाधुत्वार्थमेव तदपेक्षणेनार्थबोधने तदपेक्षाभावस्योक्तत्वात् । तादृश-

---

[1] तथा च इत्यधिकम्–नं. [2] तु धा–उ. नं. [3] न्यत्वज–ए.

किंचप्रजयतीत्यादौ क्लृप्तशक्तिकजिशब्दलक्षणयैव प्रशब्दार्थलाभेन तच्छक्त्यपलापे क्लृप्तशक्तिकप्रत्ययलक्षणयैव धात्वादिप्रकृत्यर्थलाभेन धात्वादिशक्त्यपलापः स्यात् ॥

किंच प्रशब्दस्य प्रकर्षे शक्तिरन्वयव्यतिरेकसिद्धा । प्रकृष्टजयस्तु पदान्तरसमभिव्याहारलभ्य इति न तत्र धातोर्लक्षणा ॥

किंच संभूयैकार्थबोधकत्वरूपैकवाक्यत्वरक्षार्थं गङ्गाशब्दादौ लक्षणा कल्प्यते । प्रशब्दस्य निरर्थकत्वे च कथमेकवाक्यत्वम् । यद्रक्षणार्थं लक्षणा क[1]ल्प्यते । उपसंदानतयैकार्थबोधकत्वेनैवैकवाक्यत्वे च गङ्गाशब्दस्याप्युपसन्दानत्वे[2] नैकवाक्यत्वं स्यात् ॥

स्यापि प्रकृत्यर्थत्वकथनेनाख्यातार्थान्वयस्यापि प्रागेवोक्तत्वादिति भावः ॥

प्रशब्दस्य शक्यार्थ एव नेति वदन्तं प्रत्याह—**किंचेति** । **धात्वादिशक्त्यपलाप इति** । ननु विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यस्यापि संभवाद्द्वयोरप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्लृप्तशक्तिकत्वान्नान्यतरशक्त्यपलाप इतिचेत्तर्ह्युपसर्गस्यापि क्लृप्तशक्तिकत्वान्नापलापः कार्य इति सममिति भावः ॥

यदपि प्रकृष्टजये लक्षणैवास्त्विति तन्निराह—**किंचेति** । लक्षणाबीजाभावाच्च प्रजयतीत्यादौ लक्षणा न युक्तेत्याह—**किंच संभूयेति** ॥

---

1 कल्प्येत-**ग. रा. सु.** 2 नैक-**रा. सु.**

किंच प्रकृष्टजये धातोर्लक्षणा चेत्प्रशब्दापेक्षा न स्यात् ॥

न च यथा बहुव्रीहिस्थगोशब्दस्य बहुव्रीहिर्लक्ष्येऽन्यपदार्थे तात्पर्यग्राहकस्तथा धातोः प्रशब्दो लक्ष्ये प्रकृष्टजये तात्पर्यग्राहक इति वाच्यम् । तथात्वे तद्वदेव नियतलक्षणात्वेन प्रपूर्वस्य जिधातोः प्रकृष्टभङ्गादौ लक्षणाभावप्रसङ्गात् ॥

यदि तु—प्रशब्दः प्रकृष्टभङ्गादावपि तात्पर्यग्राहकस्तर्हि प्रशब्दमात्रस्यानियतत्वात्तात्पर्यनियमार्थं प्रकरणादिकमावश्यकमिति प्रशब्दवैयर्थ्यम्॥

किंच—प्रकृष्टजये लक्षणा चेज्जयत्वप्रकारिकाधीर्न स्यात् । लक्ष्यस्य शक्यतावच्छेदकरूपेणाप्रतीतेः ॥

मण्युक्तमुपसर्गप्रयोजनमाशङ्क्य निराह—**न च यथेति** । चित्रगुरित्यादिस्थगोशब्दस्य यत्तात्पर्यमन्यपदार्थे तद्ग्राहको यथा बहुव्रीहिः तथा धातोस्तात्पर्यग्राहकः प्रशब्द इत्यर्थः । तद्वदेव बहुव्रीहेरिवैकार्थविशेषलाक्षणिकत्वनियमेनेत्यर्थः । **प्रशब्दमात्रस्येति** । तस्य प्रकृष्टजयादावनेकार्थतात्पर्यग्राहकत्वेन तन्मात्रस्येह प्रकृष्टजयोऽर्थः । इह च प्रकृष्टभङ्गोर्थ इत्यर्थविशेषतात्पर्यनिर्णयाक्षमत्वात्तत्प्रकरणादिरूपतात्पर्यनिर्णायकान्तरसापेक्षत्वे तेनैव पूर्णत्वाद्व्यर्थः प्रशब्द इत्यर्थः । **शक्यतावच्छेदकेति** । प्रजयतीत्यादावपि विशेष्यवाचकस्य धातो-

अत एवाजहत्स्वार्थायामपि लक्षणायां काकस्यापि न काकत्वेन धीः। किंतु दध्युपघातकत्वेनैव ॥

तस्मादुपसर्गाः स्वार्थे शक्ता एव। वैयाकरणानामुपसर्गे निरर्थकत्वप्रसिद्धिस्तु स्वातन्त्र्येणार्थानवबोधकत्वमात्रेण। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं भगवत्पादैः—

"समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यते।"

इति;

"उपसंक्रमणं चैव द्वितीयोद्देशितं प्रति।
अतिक्रमं वदन्तं तमुपशब्दो निवारयेत् ॥"

इति च ॥

उपसर्गाणां वाचकत्वसमर्थनम् ॥ ५९ ॥

विशिष्टे लक्षणैवेति मण्युक्त्या जयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः ॥

नन्वेवमाद्यस्य द्वितीयपादे 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इत्यत्र 'निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं वक्तव्य' मित्यादिमहाभाष्योक्तेः, कैयटे च पस्पशादिमग्रन्थे निपातानां द्योतकत्वं वाक्यपादीये निर्णीतमित्याद्युक्तेस्तद्विरोध इत्यत आह—**वैयाकरणानामिति**। अन्यथा 'अतिरतिक्रमणे च' 'सुः पूजायाम्' इत्याद्युक्तिर्न स्यादिति भावः। **समिति हीति**। वाक्यमुपासनापादीयानुव्याख्याने

अथ रूढ्यादिवृत्तित्रयलक्षणम् ॥ ६० ॥

अस्य च शब्दस्य वृत्तिस्त्रिधा । अभिधा

समन्वयसूत्रस्थसमित्यस्यार्थोक्तिपरम् । उपसक्रमणं चेति वाक्यं त्वानन्दमयनयानुव्याख्याने 'एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्ये' ति श्रुतिस्थोपशब्दव्याख्यानपरम् ॥

उपसर्गाणां वाचकत्वसमर्थनम् ५९ ॥

अथ रूढ्यादिवृत्तित्रयलक्षणम् ॥ ६० ॥

एवं प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गादिशब्दार्थनिर्णये सति तदर्थबोधोपायरूपप्रवृत्तिचिन्तावसरः । तत्र—

'प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिरित्यभिधीयते'

इत्यानुमानिकपादीयानुव्याख्यानसुधायां "मुख्यवृत्तिरपि त्रेधा भवति । योगो रूढिर्योगरूढि" रित्यादिवाक्यानि विवृण्वानो वृत्तिसामान्यलक्षणमग्रे विवक्षुर्विभागेन तावन्निर्दिशति—**अस्य चेति** । यस्य शब्दस्यान्वितार्थाभिधायकत्वादिरूपोर्थोऽभिहित अस्येति सङ्गतिं सूचयति । जात्यभिप्रायमेकवचनम् ॥

यद्वास्येति लौकिकेष्वर्थेषु व्यवह्रियमाणस्य न तु विष्णावित्यर्थः । विष्णौ व्यवह्रियमाणशब्देषु वृत्तिभेदस्य चन्द्रिकायां व्युत्पादनात् । अतो न वक्ष्यमाणोपष्टम्भकानानुगुण्यमिति ध्येयम् । गौण्या

लक्षणा गौणी चेति । तदुक्तमनुव्याख्याने—

"तस्मात्परममुख्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यता ।
उपलक्षणा च गौणी च तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः" ॥

इति । तत्राद्या मुख्यवृत्तिरित्युच्यते । द्वितीयतृतीये त्वमुख्यवृत्ती इति ॥

वृत्तिश्च शब्दस्य[1] तात्पर्यरूपमर्थप्रतिपादकत्वम् । न तु मण्युक्तरीत्या शाब्दबोधानुकूलपदार्थोपस्थितिहेतुः [2] पदार्थसम्बन्धः । वाक्यस्थं पदं न स्मारकमित्युक्तत्वेन शाब्दा[3]न्वयबोधानुकू-

---

लक्षणातो ज्यायस्त्वेप्यनुव्याख्यानानुरोधेनायं निर्देशः । **तदुक्तमिति** । आनुमानिकपादे । अन्यत्र तिस्रः शब्दस्य वृत्तय इत्यन्वयः । गौणी चेत्यनन्तरमिति शब्दोऽध्याहार्यः ॥

ननु—तत्र मुख्यतेत्येवोच्यते नत्वभिधेति तत्कथं संमतिरित्यत आह—**तत्राद्येति** । मुख्यतेत्युक्त्या लब्धार्थमाह—**द्वितीयतृतीये त्विति** । का नाम वृत्तिरित्यतस्तत्सामान्यलक्षणमुक्त्वा तत्साधयति—**वृत्तिश्चेति** । अत एव प्रागेवानुक्तिः । प्रतिपादकत्वं प्रतिपत्तिजनकत्वम् । **मण्युक्तेति** । शक्तिवादे । **शाब्देति** । शाब्दबोधपदं अन्वयबोधपरम् । शाब्दान्वयबोधानुकूला या पदार्थोपस्थितिस्मृतिरूपा तद्धेतुः पदपदार्थनिरूपितः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥

उक्तत्वेनेति । भाट्टाभिमताभिहितान्वयभङ्गे । तथाचासंभवि लक्षणमिति भावः । प्रकारान्तरेण मण्युक्तलक्षणस्य वृत्तावसंभवमाह—

---

[1] स्यार्थ–रा. सु. [2] पदेत्यधिकम्–ग. रा. सु. [3] ब्दबोधान्व–नं.

लायाः स्मृतिरूपायाः पदार्थोपस्थितेर[1]भावात् । अयं शब्दोनेन सम्बन्धेनात्रार्थे वर्तत इति सम्बन्धस्य वृत्तिहेतुत्वव्यवहाराच्च । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गाशब्दस्य प्रवाहे वृत्त्यभावव्यवहाराच्च॥

तत्र शक्त्या प्रतिपादकत्वमभिधा । न तु मण्युक्तरीत्या शक्तिरेव । गङ्गायां घोष इत्यत्रापि गङ्गाशब्दस्य तीरे शक्तिसद्भावेन तदभिधत्त इति व्यवहारापातात् । तत्र शक्तेर्मूकीभूतत्वान्न तथा

अयमिति । अनेनेति । शक्तिसंबन्धेन लक्षणासबन्धेनेति शक्त्यादिपरामर्शः । वर्तते वृत्तिमान्भवतीत्यर्थः ॥

ननु—गजेन धनवानित्यादौ गजरूपधनवानित्यर्थवत् शक्तिसबन्धरूपवृत्तिमानित्यर्थोस्त्वितिवादिनं प्रत्याह—**गङ्गायामिति** । लाक्षणिकस्थळे प्रवाहादौ वृत्तिहीनेपि गङ्गादिशब्दे शाब्दबोधानुकूलतीरादिपदार्थोपस्थितिहेतुभूतस्य तीरसबन्धस्य प्रवाहे सत्त्वेन त्वदुक्तलक्षणसत्त्वाद्गङ्गादिपदेपि प्रवाहे वृत्तिः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । तथा व्यवहाराभावात् । प्रत्युत वृत्यभावव्यवहार एवास्तीति त्वदुक्तलक्षणमतिव्याप्तमिति भावः ॥

एवं सामान्यलक्षणविभागविशेषोद्देशौ च प्रदर्श्याभिधालक्षणं तावदाह—**तत्र चेति** । वृत्तित्रयमध्ये । **तीरे शक्तिसद्भावेनेति** । प्रवाहगोचरशक्तेस्तीरं प्रत्यप्रतिहतत्वेन शब्दगतशक्तिमात्रस्याभिधात्वे तीरमभिधत्त इति स्यात् । शक्त्याभिधायकत्वमभिधेति पक्षे तु नायं

[1] रेवा-**ग. रा. सु.**

व्यवहार इति । अप्रतिपादकत्वातिरिक्तस्य मूकीभावस्याभावेन प्रतिपादकत्वस्यैवाभिधात्वसिद्धेः ॥

अभिधापि त्रेधा । रूढिर्योगो योगरूढिश्चेति । तत्राखण्डशक्तया प्रतिपादकत्वं रूढिः । यथा घटादिशब्देषु । न च तेष्वौणादिकप्रत्ययान्तत्वाद्यौगिका इति शङ्क्यम् । अर्थानुगमादर्शनेन व्याकरणस्य साधुत्वमात्रपरत्वात् । अन्ततः प्रकृतिप्रत्ययोरपि स्वार्थे रूढेराश्रयणीयत्वाच्च । न तु समुदायशक्ती रूढिः । एकाक्षर[1]प्रत्ययादौ[2] समुदायाभावात् । योगविवक्षया प्रयुक्ते मण्डपादिशब्दे रूढिव्यवहारापाताच्च । अवयवशक्तिसापेक्षा वृत्तिर्योगः । यथा कुम्भकारौपगवराजपुरुषादि-

दोषः । तीरप्रतिपादने प्रवाहशक्तेरकिंचित्करत्वादिति भावः । शक्तिरेवेत्यस्य ज्ञानजननसामर्थ्यमेवेत्यर्थः । तीरे शक्तीत्यस्य तीरज्ञानजनने सामर्थ्यसद्भावेपीत्यर्थ इत्येके । **अखण्डेति** । अवयवशक्त्यर्थप्रतिपादके योगेऽतिव्याप्तिनिरासायाखण्डेत्युक्तिः । अखण्डा वृत्ती रूढिः अवयववृत्तिर्योगः इति प्रमाणलक्षणटीकोक्तेरपि अयमेवार्थो ध्येय इति भावः । रूढ्यभावमाशङ्क्य निराह—**नचेति** । **मण्डपादीति** । मण्डं पिबतीत्यर्थविवक्षया प्रयुक्तेपि शब्दे गृहविशेषविषयसमुदायशक्तेः सत्त्वादिति भावः । यद्वा मण्डशब्दपशब्दयोरपि प्रत्येकसमुदायरूपत्वेन समुदायशक्तेस्तत्रापि भावादिति भावः । **वृत्तिरिति**।

[1] पदादौ–नं. [2] तदभावात्–खु.

शब्देषु । न चात्रापि व्याकरणं साधुत्वमात्रपरम् । अर्थानुगमदर्शनात् । यद्यपि कुम्भप्रातिपदिककरोतिधात्वण्प्रत्ययाः स्वस्वार्थेऽन्यानपेक्षा रूढा एव । तथापि समुदायः कुम्भकर्तृ[1]रूपे विशिष्टेऽर्थेऽवयवशक्तिसापेक्षः । न त्वश्वकर्णादिशब्दो वृक्षविशेष इव तन्निरपेक्ष इति यौगिकः । न च वाक्यस्यापि स्वार्थबोधने स्वावयवभूतपदशक्तिसापेक्षत्वाद्योगवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । अवयवशब्देन पदा-

---

अर्थप्रतिपादकत्वं योग इत्यर्थः । कृदन्ततद्धितान्तसमासशब्दानां त्रिविधानां यौगिकानां सुधोक्तानामेवोदाहरणानामुक्तिर्यथा कुम्भकारेत्यादि । कुम्भं करोतीति कुम्भपदे कर्मण्युपपदे 'डुकृञ् करणे' इत्यस्मात् 'कर्मण्यण्' इत्यण्प्रत्यये[2] कुम्भकारेति रूपम् । उपगोरपत्यमित्यपत्यार्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यण्प्रत्यये औपगवेति रूपम् ॥

शाकटायनाभिमतं योगवृत्त्यभावमाशङ्क्य प्रत्याह—**न चात्रापीति** । घटादिशब्देष्विवेत्यपेरर्थः ॥

ननु—कुम्भादिपदानां प्रत्येकं रूढत्वात्कथं यौगिकत्वमित्याशङ्कामनूद्य प्रत्याह—**यद्यपीति** । योगलक्षणस्यातिव्याप्तिमाशङ्क्य निराह—**न च वाक्यस्यापीति** । **पदावयवस्येति** । न चैवं राजपुरुष इत्यादौ यौगिकत्वं न स्यात् । पदसमुदायरूपत्त्वात्तस्येति वाच्यम् । ऐकपद्यमैकस्वर्यमैकविभक्तिकत्वं समासप्रयोजनमित्युक्त्या समस्तस्याप्येकपदत्वेन तदवयवस्यापि पदावयवत्वसत्त्वादिति भावः । पक्षान्तरं

---

[1] तृत्वरू-नं. क. रा. सु.　[2] "अचो ञ्णितीति वृद्धौ" इत्यधिकम्-उ. नं.

वयवस्य विवक्षितत्वात् । न त्ववयवशक्तिरेव योगः । एकैकस्या अवयवशक्ते रूढित्वात् । शक्तिमेलनस्यावयवे समुदाये चाभावात् । रूढिविवक्षया प्रयुक्ते मण्डपादिशब्दे योगव्यवहारापाताच्च । अवयवशक्तिसापेक्षसमुदायशक्त्यार्थप्रतिपादकत्वं योगरूढिर्यथा पङ्कजादिशब्देषु । अयं ह्यवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वं, समुदायशक्त्या पद्मत्वं च बोधयति । न तु वृत्त्यन्तरं योगरूढिः । निरसिष्यमाणत्वात् । यत्तु सुधायाम्—

"प्रयोगमात्रबाहुल्यं रूढिरित्यभिधीयते ।"

निराह—**न त्विति** । किमवयवशक्तिरेकैकैव योगो अथ तत्समुदाय इति कल्पौ क्रमेण निराह—**एकैकस्या इति** । **योगव्यवहारापातादिति** । तत्राप्यवयवशक्तेः सत्त्वात् । सिद्धान्ते तु तत्सत्त्वेपि तत्रावयवशक्तेर्मूकीभावेन तया समुदायस्यार्थप्रतिपादकत्वाभावान्न दोष इति भावः । **अवयवेति** । अवयवशक्तिसापेक्षया समुदायशक्त्येत्यर्थः । केवलरूढ्यादावतिव्याप्तिनिरासाय द्वयोरुक्तिः । **वृत्त्यन्तरमिति** । योगवृत्तिरूढिवृत्तिभ्यामन्या नेत्यर्थः । किंतु तत्समाहाररूपैवेति भावः । **निरसिष्यमाणत्वादिति** । योगरूढिसमर्थनवादान्ते । 'नन्वयववृत्तिर्योगः रूढिस्त्वखण्डवृत्तिरित्यादिना ग्रन्थेनेति भावः ॥

उक्तरूढिलक्षणे योग[1]रूढिलक्षणे चानुमानिकपादीयसुधोक्तिं विवृण्वान एव तद्विरोधमाशङ्क्य तत्तात्पर्योक्त्या निराह—**यत्त्विति** । तदिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । सुधावाक्यानां विशकलितानां निष्कृष्यानुवादो—

---

[1] रूढिपदं न—उ.

इत्यनुव्याख्यानानुसारेण यस्य यत्रावयवार्थमुख्यार्थसादृश्यसंबन्धानपेक्षः प्रयोगस्तस्य तत्र रूढिः। तत्रावयवार्थानपेक्षत्वोक्त्या योगयोगरूढिभ्यां मुख्यार्थसादृश्यसंबन्धानपेक्षत्वोक्त्या गौणलक्षणाभ्यां च व्यवच्छेद इत्युक्तम्। तदखण्डशक्तौ प्रमाणमप्युक्तः प्रयोगोऽसाधारणत्वाल्लक्षणं च भवतीत्यभिप्रेत्य। न तु शक्तिर्नास्तीति। अनुव्याख्याने—

'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे शब्दानामनुभूयते।'

इति गवादिशब्देष्वपि शक्त्युक्तेः—

'बहुळातिप्रयोगतः। रूढमित्येव साध्यं स्यात्'

इति प्रयोगेण रूढिसाधनाच्च। सुधायामपि—

यस्य यत्रेत्यादि। **अवयवार्थेति**। अवयवार्थानपेक्षः मुख्यार्थसादृश्यानपक्षेःमुख्यार्थसंबन्धानपेक्ष इत्यर्थः। **तदिति**। इत्यभिप्रेत्येत्यन्वयः। **उक्तः प्रयोग इति**। अवयवार्थमुख्यार्थसादृश्यसंबन्धानपेक्ष इत्युक्तः प्रयोगः अनुमानविधया अखण्डशक्तौ प्रमाणमपि लक्षणं च भवतीत्यभिप्रेत्येत्यर्थः। तत्र हेतुरसाधारणत्वात् अतिव्याप्त्यादिशून्यत्वादिति॥

एवमभिप्रायोक्तौ बीजमाह—**शक्त्युक्तेरिति**। जिज्ञासाधिकरण उक्तेरित्यर्थः। प्रमाणमपीत्युक्तार्थे ज्ञापकमाह[1]—**बहुलेति**। **रूढिसाधनाच्चेति**। अनुव्याख्यान इत्यनुषङ्गः। आनन्दमयनयानुव्याख्यान इत्यर्थः। न तु शक्त्यभावमभिप्रेत्येत्युक्तार्थे ज्ञापकमाह—

[1] ह–"प्रयोगयुक्तेति। आनुमानिकपादीयानुव्याख्याने इत्यर्थः"। इत्यधिकम्–उ.

'प्रयोगयुक्तसादृश्य' मित्यनुव्याख्यानस्थप्रयोगशब्दस्य सामर्थ्यमर्थ इत्युक्तत्वाच्च ॥

यदपि सुधायां "प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षा वृत्तिर्योग इत्युक्तं तत्र प्रवृत्तिनिमित्तशब्देनावयवार्थोऽ[1]भिप्रेतः। रूढेरपि घटत्वादि[2]निमित्तापेक्षत्वात्। सुधायामेव रूढिलक्षणे प्रवृत्तिनिमित्तपदस्थानेऽवयवार्थपदप्रयोगाच्च ॥

अत एवानुव्याख्याने "तस्मादि"त्यादिश्लोके वृत्तितद्विशेषरूढ्यादिलक्षणानां प्रतिपादकत्वगर्भितत्वस्य विवक्षितत्वादेव गौणी[3]लक्षणालक्षणपरे—

"प्रयोगयुक्तसादृश्यं [4]संबन्धोवाप्यमुख्यतः।

प्रयोगयुक्तेति। आनुमानिकपादीयानुव्याख्यान इत्यर्थः। समग्रश्लोकोऽग्रे व्यक्तः। प्रयोगः सामर्थ्यमित्युक्तस्य प्रयोगशब्दस्य सामर्थ्यमर्थ इत्युक्तत्वादिति फलितानुवादः ॥

स्वोक्तयोगलक्षणेपि सुधाविरोधमाशङ्क्य निराह—**यदपीति**। इत्युक्तं–आनुमानिकपादे "प्रयोगमात्रबाहुल्य" मित्येतदवतारिकायामुक्तमित्यर्थः। **रूढिलक्षणे इति**। यस्य यत्रावयार्थेत्याद्युक्तलक्षण इत्यर्थः ॥

अत एवेत्यस्य विवरणं विवक्षितत्वादेवेत्यन्तम्। घटत इत्यनेनान्वयः। **इत्यादिश्लोक इति**। "तस्मात्परममुख्यत्व" मित्यादिप्रागुदाहृतश्लोक इत्यर्थः। **गौणेति**। गौण[5]लक्षणयोर्लक्षणपर इत्यस्य

---

[1] विवक्षितः–सु. क. [2] 'रूपप्रवृत्ति' इत्यधिकं–सु. [3] णल–नं ग. क. सु. [4] श्यसं–नं. ग. सु. [5] लाक्षणिकयोर्ल–उ.

वृत्तिहेतुरितिज्ञेयः पूर्वायोगे परग्रहः" ॥
इति[1] श्लोके सादृश्यसंबन्धयोः प्रतिपादकत्वरूप-वृत्तिहेतुत्वोक्तिः, सुधायां संबन्धं निमित्तीकृत्य वृत्तिर्लक्षणेत्याद्युक्तिश्च घटते ॥

केचित्तु—शाब्दबोधानुकूलः शब्दस्यार्थेन संबन्धो वृत्तिः, अखण्डशक्तीरूढिः, सखण्डशक्तिर्योगः अवयवशक्तिसापेक्षा समुदायशक्तिर्योगरूढिरिति शाब्दबोधानुकूलसंबन्धसामान्यस्यैव वृत्तित्वं तद्विशेषाणामखण्डशक्त्यादीनामेव च रूढ्यादित्वं तस्मादित्यादिश्लोके विवक्षितम् । वृत्तिहेतुरित्यत्र वृत्तिशब्दः[2]प्रयोग[3]परो न तु "तिस्रः शब्दस्य वृत्तय" इत्यत्रेव संबन्धपर इत्याहुः ॥

तस्मादभिधा रूढ्यादिभेदेन त्रिविधा ॥

रूढ्यादिवृत्तित्रयलक्षणम् ॥ ६० ॥

श्लोक इत्यनेनान्वयः । श्लोकार्थस्तु—प्रयोगयुक्तस्य सामर्थ्ययुक्तस्य मुख्यार्थस्य तस्य सादृश्यं संबन्धो वा मुख्यतः शब्दवृत्तिहेतुः गौणलक्षणा वृत्तिहेतुः पूर्वस्य मुख्यस्यायोगे गौणग्रहः गौणस्याप्ययोगे लक्षणाग्रहः इति ॥

केचित्त्विति । अत्रारुचिबीजं तु संबन्धादिपक्षे प्रागुक्तमेव दूषणं ध्येयम् ॥

रूढ्यादिवृत्तित्रयलक्षणम् ॥ ६० ॥

---

1 त्यादिश्लो–तु, क. 2 प्रायेत्याधिकम्–क. 3 मात्रेत्यधिकम्–नं. क.

अथ योगरूढिसमर्थनम् ॥ ६१ ॥

अत्र केचित्—पङ्कजादिशब्दास्तामरसे पद्मशब्दवद्रूढा एव। कोशेषु पद्मपर्यायत्वेन पाठात्। योगस्य[1] कुमुदादावतिप्रसक्तत्वेनानतिप्रसङ्गाय रूढेरपि स्वीकारे आवश्यकत्वाद्रूढ्यैवोपपत्तेश्च। 'सप्तम्यां जनेर्डः' इत्याद्यनुशासनं च "गमेर्डो" इत्यादिवच्छब्दसाधुत्व[2]मात्रपरमित्याहुः।[3] तन्न।

अथ योगरूढिसमर्थनम् ॥ ६१ ॥

यत्तु सुधायां विरोधाद्वैफल्याच्च योगरूढिरयुक्तेति केचिदित्यादिना आनुमानिकपादे योगरूढिमाक्षिप्य तत्समाधानं कृतं तद्विवरितुमाह—अत्र केचिदिति। अभिधात्रैविध्यविषये योगरूढ्यपलापवादिन इत्याहुरित्यन्वयः। कोशेषु अमरादिनिघण्टुग्रन्थेषु॥ योगवादिनोपि रूढिरावश्यकीत्याह—योगस्येति। नन्वेवं योगवृत्त्यपलापे पाणिनिस्मृतिविरोध इत्यत आह—सप्तम्यामिति। सप्तम्यन्ते उपपदे जनीप्रादुर्भावे इत्यस्माद्धातोः कर्तरि डप्रत्यये पङ्के जायत इति पङ्कजमिति तृतीयाद्यपादे व्युत्पादनापर्यायानुशासनं च गमेर्धातोर्डोप्रत्ययो भवतीत्यौणादिकगोशब्दव्युत्पादनवत्साधुत्वमात्रपरमित्यर्थः। न हि गोशब्दे अवयवार्थनिमित्तकत्वमस्ति। तथात्वे महिष्यादावपि गोशब्द-

[1] स्यच-सु. [2] अन्वाख्यानेत्यधिकम्-सु. व्याख्यानेत्यधिकम्-रा. नं. ग. क. [3] त्साध-नं.

पङ्कजपदेनौपगवादिपदैरिवावयवार्थस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्यापि प्रतीतेः। गोशब्देन तु गमनकर्तृत्वस्याप्रतीतेः। कोशपाठस्ये[1]न्द्रपर्यायशचीपत्यादिशब्दानामिव यौगिकत्वेप्युपपत्तेः। [2]प्राभाकरा[3]स्तु—पङ्कजपदे रूढिः पद्मत्वभानार्थं वा कुमुदाद्यभानार्थं वा। आद्येपि भानं स्मृतिरनुभूतिर्वा। नाद्यः। पद्मत्वस्य पङ्कजपदाशक्यत्वेप्यदृष्टादिना वा पद्मत्वाधिकरण एव नियतप्रयोगरूपसम्बन्धयुक्तेनाशक्तेनैव पदेन वोद्बुद्धसंस्कारादेव तत्स्मृतेः। नान्त्यः। उक्तरीत्या स्मृतं पद्ममादाय

प्रयोगापत्तिरिति भावः। यत्तु सप्तम्यामित्यादि तत्तावदुद्धरति—**पङ्कजपदेनेति। अप्रतीतेरिति।** गोत्वप्रतीतेरेवानुभवात्प्रतीत्यनुरोधेनैव वृत्तिकल्पनात् गोशब्दस्य केवलरूढत्वेपि पङ्कजादिपदानां योगरूढत्वमेवोपेयमिति भावः। कोशपाठान्यथानुपपत्तिमुद्धरति—**कोशेति।** 'वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः' इति यौगिकस्यापि रूढेन्द्रादिशब्दपर्यायत्वेन यथापाठस्तथोपपत्तेरित्यर्थः। **प्राभाकरास्त्विति।** रूढ्यपलापमाहुरित्यर्थः। तत्प्रकारमाह—**पङ्कजेति।** यदप्येतन्मतं अत्र मीमांसका इत्यादिनानूद्य मणावेव योगिरूढिवादे दूषितम्। तथापि तदुक्तदूषणप्रकारमप्रीयमाणः स्वयं निष्कृष्य तन्मतमनूद्य प्रकारान्तरेण दूषयितुमिमं प्रयत्नमकरोदित्यदोषः। अदृष्टादेः कल्प्यत्वं मन्वानः पक्षान्तरमाह—**पद्मत्वाधिकरण एवेति।** **उक्तेति।** अदृष्टादिना वेत्युक्त-

---

[1] स्य चेन्द्र-नं. क. [2] अत्रेत्यधिकम्-सु [3] स्त्वाहु.-नं. ग. क.

व्यक्तिवचनन्यायेन पङ्कप्रातिपदिकजनिधातुडप्रत्ययरूपैरवयवैः पङ्कजनिकर्तृपद्ममित्या[1]द्यनुभवसम्भवात् । न चैवं गामानयेत्यादौ गोशब्दस्यापि गवि शक्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । तथात्वे गोशब्दवैयर्थ्यात् । इह तु पङ्कजपदमुक्तकर्तृ-

रीत्येत्यर्थः । **व्यक्तीति** । व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमादिति न्यायेनेत्यर्थः । न्यायस्यायमर्थः । किंचिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां शब्दानां बुद्धिस्थव्यक्तिविशेषपरत्वादिति । यथाग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत 'इत्यत्राग्नेर्ढक्' इति सूत्रविहितढक्प्रत्ययान्ताग्नेयीशब्देन ज्योतिष्टोमप्रकरणसन्निहितैवाग्निप्रकाशिका अग्नआयाहिवीतय इत्यादिका ऋगुपस्थाप्यत इत्युक्तं तृतीयाध्यायद्वितीयपादीयाष्टमाधिकरणे, यथावा घटेन जलमाहरेत्यादौ सन्निहितं घटादि तथा पङ्कजपदमपि किंचिद्व्यक्तितात्पर्यकतया प्रयुक्तमिति पङ्कजपदगतावयवैः पङ्कज् [2]अ इत्येवंरूपैर्बोध्यमानं पङ्कजनिकर्तृत्वं स्मर्यमाणतया बुद्धिस्थे पद्म[3] एव बोध्यते । पङ्कजनिकर्तृपद्ममिति तथाचान्यथै[4]वानुभवोपपत्तौ किं समुदायशक्त्येति भावः । एवं तर्हि रूढिमात्रविलय इति भावेनाशङ्क्य निराह—**नचैवमिति** । अदृष्टादिना वा गोत्वाधिकरण एव नियतप्रयोगरूपसम्बन्धयुक्तेन गोशब्देनैव वोक्तरीत्या गोपिण्डस्मृतिसम्भवात् न गोपदस्य गविशक्तिः कल्प्येत्यर्थः । **वैयर्थ्यादिति** । गोपदादिना गोत्वादेरनुपस्थितावन्यथोपस्थिते गोपिण्डे अवयवार्थसमर्पणरूपेणापि सार्थक्य[5]सम्भवाद्गोपदस्य रूढत्वादिति भावः । पङ्कजादियोगरूढस्थलेप्येवमस्त्वित्यत आह—**इह त्विति** ।

[1] आदिपदं न—**नं. क.** [2] अमित्ये—**उ.** [3] दद्वय—**नं** [4] थोभयो -**नं.**
[5] क्यासं—**नं. ए.**

त्व[1]स्योपस्थित्यर्थम् । नचैवमदृष्टादिनेति पक्षे पङ्कजपदप्रयोगकाले कदाचिददृष्टादिना कुमुदस्यापि स्मृतौ तदादायावयवैः पङ्कजनिकर्तृ कुमुदमित्यनुभू[2]येतेति वाच्यम्। तत्काले पद्मस्यैव नियतस्मृतिदर्शनेन फलबलेन पद्मसंस्कारस्यैवोद्बोधकल्पनात्। न च प्रयोगसम्बन्धपक्षे पङ्कजपदेन[3] प्रयोगविषये पद्मत्ववत्तद्व्यापकस्य कुसुमत्वादेस्तद्व्याप्यस्य पुण्डरीकत्वादे[4]रपि सत्त्वात्तयोरपि स्मृतिः स्यादिति वाच्यम्। तयोः प्रयोगेण सह समानियमाभावात्। नापि कुमुदाद्यभानार्थमिति द्वितीयः। पङ्कजं कुमुदमानयेत्यादौ कुमु-

पद्मत्वादिस्मृत्यनुभवयोर्या द्वेधोपपत्तिरुक्ता तद्द्वयं क्रमेणाक्षिप्य समाधत्ते— **न चैवमिति। न च प्रयोगेति च। तयोरपीति।** तथाच—कुसुमं[5] पङ्कजनिकर्तृ पुण्डरीकं पङ्कजनिकर्तृ इत्यपि धीः स्यात्। न तु पद्मं पङ्कजनिकर्तृ इत्येव[6]। पद्मत्वापेक्षयाधिकन्यूनधर्माधिकरणेष्ववयवार्थान्वयप्रसङ्गः इति भावः। **समानियमेति।** पद्मत्ववत्येव पङ्कजपदप्रयोगः तत्प्रयोगवति पद्मत्वमितिवत्कुसुमत्ववत्येव पुण्डरीकवत्येव वा पङ्कजपदप्रयोगाभावान्न पङ्कजपदप्रयोगविषये तयोः स्मृतिरिति भावः। पद्मं पङ्कजपदशक्यं तच्छक्तिप्रश्नोत्तरविषयत्वात् सामान्यव्याप्त्या सम्मतवत्। पङ्कजपदं वा पद्मे शक्तं तद्वाचकपद्मादिशब्दपर्यायत्वेन कोशेषु पठ्यमानत्वाल्लोके पद्मादिशब्दैः सहाप्रयुज्यमानत्वाद्वा सम्मतवदिति प्रयोग-

[1]त्वोप—नं. ग. [2]भाव्येतेति—नं. ग. क. सु. [3]दप्र—सु. नं. ग क. [4]देश्च—नं. ग. क. [5]कुमुदं—उ. [6]त्येवम्—नं. इति. ए.

दादेरपि भानात्। किंच[1]पद्मप्रतीत्यर्थं तत्प्रत्यायकयो[2]ग एव कल्प्यः। न तु पद्मत्वे रूढिः। तस्मात्पङ्कजपदं पद्मे यौगिकमेव। इति। उच्यते। पङ्कजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे शक्त्यभावे किं पङ्कजपदशक्यमिति प्रश्ने पद्ममित्यभियुक्तानां प्रतिवचनं कोशकाराणां पद्मपर्यायतया पाठश्च न स्यात्। पङ्कजं पद्ममिति कदाचित्सहप्रयोगश्च स्यात्। न च प्रतिवचनं ज्ञापकत्वमात्रेण युक्तम्। शक्तेरेव पृष्टत्वात्। न च कोशपाठो भ्रमराशक्तस्यापि द्विरेफशब्दस्य भ्रमरपर्यायतया पाठ इव युक्तः। स हि रेफद्वययुक्तभ्रमरशब्दरूपमुख्यार्थसम्बन्धाद्भ्रमरे लाक्षणिक इति वाच्यम्। द्विरेफशब्देन मुख्यार्थानुपपत्त्यपुरस्कारेणैव भ्रमरप्रतीतेः।

त्रयं मन्वानो हेतूनामप्रयोजकत्वनिरासाय हेतूच्छित्तिरूपबाधकं तावदाह—**पङ्कजपदस्येत्यादिना**। आद्यप्रयोगस्यान्यथोपपत्तिमाशङ्क्य निराह—**न च प्रतिवचनमिति**। **शक्तेरेवेति**। अन्यथा प्रश्नप्रतिवचनयोर्वैरूप्यापत्तेरिति भावः। द्वितीयहेतोर्वा द्वितीयतर्कस्य वान्यथोपपत्तिमाशङ्क्य निराह—**न च कोशपाठ इति**। **पाठ इवेति**। 'द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः' इत्यमरादौ पाठ इवेत्यर्थः। भ्रमराशक्तत्वं व्यनक्ति—**नहीति**। द्विरेफशब्द इत्यर्थः। दृष्टान्ता[3]सम्मत्या दूषयति—**द्विरेफेति**। क्लृप्त[4]योगमुखलक्षणयैवोपपत्तौ समुदायशक्ति-

[1] तदप्र–सु. नं. ग. क. [2] गाभाव ए–सु, प्रयोगाभाव ए–नं. ग. क.
[3] न्तासंग–उ. [4] प्तल–नं.

योगस्य रेफद्वययुक्तशब्दान्तरेतिप्रसक्तत्वेन भ्रमरशब्देपि रूढेरावश्यकतया भ्रमर एव रूढेरौचित्याच्च। सहाप्रयोगोप्यनन्यथासिद्ध एव। न हि पङ्कजपदावयवाः क्लृप्तया प[1]ङ्कजपदनिष्ठया शक्त्योपस्थितं पद्ममादाय पङ्कजनिकर्तृ पद्ममिति नानुभावयन्ति। किंतु कल्प्येनादृष्टादिना वाशक्तेनैव पङ्कजपदेन वोपस्थितमेवानुभावयन्तीत्यत्र हेतुरस्ति। येन पद्मपदं प्रयुज्येत। किंचास्य पाचकपदवदरूढत्वे पद्मत्वविशिष्टे समुदाय[2]व्युत्पत्ते[3]रपेक्षा न स्यात्। अस्ति च सा। अवयवव्युत्पन्नस्यापि पुंसः समुदायाव्युत्पन्नस्य पद्मत्वाप्रतीतेः। अवयवाव्युत्पन्नस्यापि वृद्धव्य-

---

कल्पनं गुर्विति वादिनं प्रत्याह—**योगस्येति**। शब्दान्तरे—रामचन्द्रहरिश्चन्द्रादि[4]शब्दे। तृतीयहेतोरन्यथासिद्धिं निराह—[5]**सहाप्रयोगोपीति**। नन्वदृष्टादिनावेत्युक्तरीतिद्वयेनोपस्थित एवपद्मे पङ्कजपदा[6]वयवार्थान्वयेन पद्मपदाकाङ्क्षाविरहादस्तु पद्मपदस्या[7]सहप्रयोगानियमः। न तु द्वयोः शक्तत्वेन पर्यायतेत्यतः कथमन्यथासिद्धत्वमित्यत आह—**न हीति**। हेतुरस्तीत्यनेनान्वयः। समुदायव्युत्पत्त्यपेक्षान्यथानुपपत्त्या च पद्मे शक्तिः पङ्कजपदस्येतिभावेनाह—**किंचेति**। इष्टापत्तिं निराह—**अस्ति च**[8]**सेति**। व्यतिरेकान्वयावाह—**अवयवेति**।

---

[1] पद्मम्द—सु. नं ग. क. [2] वृत्त्यपे—सु. [3] रपे—नं. ग. क.
[4] ब्दान्तरे—नं. [5] सहेति नास्ति—नं. ए. [6] पद्मावय—ए. [7] स्यसह—ए.
[8] चेति—नं. ए.

वहारादिना समुदायव्युत्पन्नस्य तत्प्रतीतेश्च । न च नियतप्रयोगरूपसंबन्धग्रहार्थं वृद्धव्यवहारापेक्षा न तु शक्तिग्रहार्थमिति वाच्यम् । गोशब्दादावपि तत्प्रसङ्गात् । यत्त्वत्रोक्तं तथात्वे गोशब्दवैयर्थ्यं स्यादिति । तन्न । मया तद्वैयर्थ्यस्यैवापादनात्[1] । कृतिराख्यतार्थ इति पक्षे करोतीत्यत्र धातोरिव गोप्रातिपदिकस्य कर्मत्वाद्युपस्थापकविभक्त्यनुग्रहार्थत्वोपपत्तेश्च । पङ्कजपदाप्रयोगकाले पद्मत्वस्येव गोपदाप्रयोगकालेऽदृष्टादेः संस्कारानुद्बोधकत्वकल्पनेन गोपदस्य सार्थ[2]कत्वसंभवाच्च । किंचावैयर्थ्याय शक्तिकल्पने लाक्षणिकेपि तत्प्र-

एतच्चावयवव्युत्पत्त्यान्यथासिद्धिनिरासायोक्तम् । समुदाये व्युत्पत्त्यभावे वृद्धव्यवहारापेक्षा नस्यादिति बाधकसूचनाय वृद्धव्यवहारादिनेत्युक्तम् । अत एव तदन्यथासिद्धिमाशङ्क्य निराह—**न चनियतेति** । **तत्प्रसङ्गादिति** । शक्तिग्रहार्थत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः— **धातोरिवेति** । यथा कृधातोरपि तत्र कृतिवाचित्वे वैयर्थ्यात्प्रत्ययानुग्रहार्थत्वं केवलप्रत्ययप्रयोगायोगेन धातुसाहित्येनैव प्रत्ययप्रयोगात्तद्वदिहापीत्यर्थः । अदृष्टादिनेत्यादिनोक्तदिशा जायमानगोपिण्डोपस्थितिर्गोपदप्रयोगे सत्येव नान्यथा । अतोपि सार्थक्यमित्याह—**पङ्कजेति** । **पद्मत्वस्येवेति** । यथा पद्मत्वगोचरस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकत्वमदृष्टादेवेति कल्प्यते तथेत्यर्थः— **संस्कारेति** । गोत्वगोचरसंस्कारानुद्बोधकत्वेत्यर्थः—**लाक्षणिकेपीति** । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदेन विना तीरोपस्थितौ गङ्गा-

[1] मयेत्यादिकं नास्ति–सु. ग. [2] र्थक्यसं–नं. ग. क.

सङ्गः। शक्तिप्रमाणस्य वृद्धव्यवहारस्याभावात्त-त्राशक्तिश्चेत्तत्प्रमाणस्य[1] पङ्कजशब्दे भावाच्छक्ति-रस्तु। यदि च गवादिशब्देष्वपि न स्मृत्यर्थं शक्तिः किन्त्वनुभवार्थं तर्हि पङ्कजशब्दे[2] तदर्थ-मेवा[3]स्तु। स्मृतपद्मत्वविशिष्टकर्तृत्वानुभवो यो-गेनैव चेद्गामानयेत्यत्रापि स्मृतगोविशिष्टानयना-नुभव आनयेत्यनेनैवास्तु। त्वत्पक्षे लक्षणास्थल-वत्। ननु व्युत्पत्त्यादेस्तौल्येनायनपदवद्गोपदमपि स्वार्थानुभावकम्। अन्यथा वैपरीत्यं स्यात्। गङ्गा-पदं तु न नदी[4] तीरे व्युत्पन्नमिति चेत्पङ्कजमा-

---

पदवैयर्थ्यापत्त्या गङ्गापदस्य तीरे गोपदस्य गोपिण्ड इव शक्तिः स्यात्। तथाच लक्षणोच्छेद इति भावः—**तत्रेति**। लाक्षणिके गङ्गा-दिशब्दे शक्तिर्न चेदित्यर्थः—**तत्प्रमाणस्येति**। शक्तिग्राहकप्रमाणस्य वृद्धव्यवहारस्येत्यर्थः। न हि गवादिशब्दे स्मृत्यर्थं शक्तिः किं त्वनु-भवार्थमित्यादिना मण्युक्तप्रभाकराशयमनूद्य सममित्याह—**यदि चेत्या-दिना**। ननु पङ्कजशब्दसमुदायवृत्तिं विनैव पद्मेवयवार्थविशिष्टानुभवो-वयववृत्त्यैव भवष्यतीत्याशङ्क्य एतदपि गोपदे सममिति तत्रापि रूढिर्न-स्यादिति भावेनाह—**स्मृतेति**। त्वत्पक्ष इति। लाक्षणिकं पदं नानुभावकमिति[5]तार्किकमते गङ्गायां घोष इत्यत्र घोषपदस्यैव तीरान्व-यानुभावकत्वं यथा तथैवास्तु गोपदस्य पिण्डे शक्तिर्मास्त्विति भावः। लक्षणास्थलवैषम्यमाशङ्क्य निराह—**नन्विति**॥

---

1 तस्येत्यधिकम्—नं. ग. 2 ब्देपि—नं. ग. 3 वमास्तु—नं ग. 4 नदी पदं नास्ति—नं. क. 5 तार्किकपदं नास्ति—नं

नयेत्यत्रापि तत्तौल्येन द्वयमप्यनुभावकम् । ननु पङ्कजपदे यौगिकार्थानुभावकत्वेनापि तदुपपन्नं गोपदे तु न तदस्तीति चेत्तर्हि जातिविशिष्टव्यक्तौ व्युत्पन्नं गोपदमनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वादिविशिष्टे धर्मिणि व्युत्पन्नं कारणादिपदं च स्वार्थैकदेशस्यैवानुभावकं स्यात् । अथ यावत्यर्थे व्युत्पत्तिः स सर्वोऽप्यनुभाव्यः । व्युत्पत्तिविषयत्वतौल्यादिति चेत्तद्वयवव्युत्पत्तेः पङ्का[1] दिवत्समुदायव्युत्पत्तेः पद्मत्वं विषय एवेति तदप्यनुभाव्यमेव । इयांस्तुभेदः । गोशब्दे कारणादिशब्देचैकैव शक्तिरिह तु नानेति । किंच त्वदुक्तरीतिद्वयेन

तत्तौल्येनेति । क्रियायामानयनपदस्येव पङ्कजपदसमुदायस्यापि पद्मे व्युत्पत्तिसाम्येनानयनत्वविशिष्टानयनानुभावकं यथानयनपदं तथा पङ्कजपदमपि पद्मत्वविशिष्टपद्मानुभावकमेव। न तु पद्मत्वेन स्मृतपद्मेवयववृत्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वमात्रानुभावकमित्यर्थः। गामानयेत्येतद्वैषम्यमाशङ्क्य निराह—**ननु पङ्कजेति** । **तर्हीति** । व्युत्पत्तिबलेन पद्मत्वपङ्कजनिकर्तृत्वोभयविशिष्टानु[2]भावोपि एकदेशानुभवाङ्गीकोर सतीत्यर्थः । **कारणादीत्यादि**पदेन कार्यादिग्रहः । परमुखेनैव समाधिं वाचयित्वा समं पङ्कजपद[3]मपीत्याह—**अथेति** । ननु केवलरूढगवादिपदैः कथं पङ्कजपदस्य साम्योक्तिरित्यत अह—**इयांस्तिति** । **इह त्विति** । पङ्कजपदा[4]वयवसमुदायभेदे[5]नेत्यर्थः । प्रतिबन्द्यापि योगरूढिं साधयितुं प्रतिबन्दिमुपादत्ते—**किंचेति** । **रीतिद्वयेनेति** । अदृष्टादिना वा पङ्कजनिकर्तृत्वेव नियत-

[1] ङ्कजादिकमिव–नं. ग. क. [2] भवेपि–उ. ए. [3] देपी–उ. ए.
[4] देव–उ ए. [5] न नाने–ए.

स्मृतकर्तृत्वान्वितपद्मानुभवो रूढ्यैवास्त्विति योगो न सिध्येत् । यदि चावयवमात्रव्युत्पन्नस्य कर्तृत्वप्रतीतेर्योगसिद्धिस्तर्हि समुदायमात्रव्युत्पन्नस्य पद्मत्वप्रतीते रूढिसिद्धिरित्युक्तम् । तस्मादश्वकर्णादिशब्दवद्व्युत्पत्तिद्वयसापेक्षत्वाद्योगरूढोयम् । एतावांस्तु विशेषोऽश्वकर्णादिषु योगरूढी भिन्नविषये इह त्वेकविषये इति । अपि च पद्मत्वविशिष्टस्य पङ्कजपदवृत्त्यविषयत्वे पङ्कजमानयेत्यादौ विभक्त्यर्थान्वयः शाब्दानुभवप्रवेशश्च न स्यात् । विभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधायित्वस्य शाब्देनैव शाब्दान्वयस्य च व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । शिष्टं शब्दाध्याहारप्रस्तावे वक्ष्यते ।

प्रयोगसंबन्ध[1]युक्तेनावयवशक्तिशून्यपदपङ्कजपदेनैवाबुद्धसंस्कारादेव पङ्कजनिकर्तारि स्मृति[2] तत्र समुदायशक्त्या पद्मत्वविशिष्टानुभव इति पूर्वोक्तवैपरीत्यं किं नस्यादित्यर्थः । प्रतिबन्घुद्धारमाशङ्क्य सममित्याह—**यदि चेति । भिन्नविषय इति ।** वृक्षविशेषरूढिः अश्वकर्णसदृशकर्णवति पशुविशेष[3]योग इति भिन्नविषय इत्यर्थः । विभक्त्यर्थाद्यन्वयानुपपत्त्या च रूढिसिद्धि[4]माह—**अपि चेति ।** उभयत्र हेतुमाह—**विभक्तीनामिति ।** नन्वन्वयप्रतियोग्यलाभादन्वयानुपपत्तिरित्यन्वयाप्रतियोगिलाभेनैव भाव्यम् न तु तस्य शब्दशक्त्यैव लाभेनैवेति नियम इत्यत आह—**शिष्टमिति ।** तदुक्तहेतू प्रकृते स्त इत्याशङ्क्य निराह—

---

[1] इत्युक्त–उ. [2] तेस्त–उ. [3] षेप्रयो–उ. [4] सिद्धिपदं न–ए.

न च पङ्कजपदेन स्मृते पद्मे पद्मत्वस्य प्रकृत्यर्थत्व-शाब्दत्वे स्त इति वाच्यम् । ते हि न यथाकथंचित्प्रकृतिशब्दजन्यधीविषयत्वे । कार्यकारणसंबन्धात्स्मृते आकाशादौ साहचर्यात्स्मृते पटशब्दे आश्रयाश्रयिसंबन्धात्स्मृतायां घटपदनिष्ठायां शक्तौ च तयोः सत्त्वेन विभक्त्यर्था[1]न्वयाद्यापातात् । नापि ते नियतप्रयोगसंबन्धेन प्रकृत्यादिजन्यधी-विषयत्वे । शक्तिलक्षणादिसंबन्धेन तज्जन्यधीविषये वाच्ये लाक्षणिकादौ विभक्त्यर्थानन्वया[2]द्यापातात् । पङ्कजशब्दे शक्तिकार्यस्य विभक्त्यर्थान्वयादेः शक्तिग्राहकप्रयोगेणैव निर्वाहाच्छक्तित्यागे गो-शब्दादावपि तेनैव तन्निर्वाहाच्छक्तित्यागोपत्तश्च । प्रयोगसंबन्धस्य विभक्त्यर्थान्वयादौ तन्त्रत्वे तस्य

न च पङ्कजेति । प्रकृत्यर्थत्वादिकं किं कार्यकारणसम्बन्धेन प्रकृति-जन्यधीविषयत्वम् अथ साहचर्यसम्बन्धेन उताश्रयाश्रयिसम्बन्धेन वा नियतप्रयोगरूपसम्बन्धेन वा । न चतुष्टयमपि युक्तमिति क्रमेण निराह— **ते हीत्यादिना तस्मादित्यन्तेन ।** ते इति द्विवचनम् । [3]कार्यकारणतया स्मृते आकाशकालादावित्यर्थः । **साहचर्यादिति ।** आनय पङ्कजं पट[4]व-दित्यादिवाक्ये पूर्वस्मात्पङ्कपदात्साहचर्यसम्बन्धेन स्मृते पटपदे इत्यर्थः । **तयोरिति ।** प्रकृत्यर्थशाब्दत्वयोरित्यर्थः । आदिपदस्य शब्दानुभवा-पातादित्यर्थः । **नापि ते इति ।** प्रकृत्यर्थशाब्दत्व इत्यर्थः ।

---

[1] र्थाद्य–नं. क. [2] याषा–नं. ग. [3] " धीविषयत्वे धीविषयत्वरूपे । कार्यकारणेति । पङ्कजमानेयत्यादौ पङ्कजादिशब्दस्य न्यायमते आकाशकार्यत्वेन तत्कारणे " इत्यधिकम्–उ. ए. [4] टेनेत्या–उ. ए.

लक्षणादिवद्वृत्त्यन्तरत्वापत्तेश्च । नचेष्टापत्तिः । क्लृप्तशक्त्यैवोपपत्तेः । गोशब्दादावपि तस्यैव वृत्त्यन्तरत्वापत्तेश्च । अन्यथाननुगमात् । ननु गोशब्दादौ शक्तिं विना नियतः[1] प्रयोग एवायुक्तः अन्धपरंपरात्वापातादिति चेत्समं प्रकृतेपि । तस्मात्क्लृप्तवृत्तिविषयत्वरूपं प्रकृत्यर्थत्वादिकमेव विभक्त्यर्थान्वयादौ तन्त्रम् । पाचकमानयेऽत्यत्रापि पाककर्तुः पाचकपदयोगवृत्तिविषयत्वादेव कर्मत्वान्वयादिकम् । पद्मत्व-

तस्यैवेति । प्रयोगरूपसम्बन्धत्वेन तु रूढिरूपस्येत्यर्थः । **अन्यथेति** । पङ्कजादि[2]प्रयोगसम्बन्धेन [3]जन्यधीविषयत्वप्रकृत्यर्थत्वादिकं गवादिशब्दे तु समुदायशक्यतज्जन्यधीविषयत्वं प्रकृत्याद्यर्थत्वमित्यननुगमादित्यर्थः । **तन्त्रमिति** । तथा च पङ्कजमानयेत्यादौ तद[4]भावाद्विभक्त्यर्थान्वयशाब्दान्वयपद्मत्वविशिष्टश्च न स्यात् इति सुस्थमिति भावः । ननु नेदं तत्र[5] पाच[6]कादियौगिकशब्दे समुदायशक्त्याविषयस्यापि विभक्त्यर्थान्वयादर्शनाद्यौगिकपदस्य वाक्यरूपतया वृत्त्यभावेनावयववृत्तेरप्यविषयत्वात्तत्रावयववृत्तिविषयत्वेन विभक्त्यर्थान्वये वा पङ्कजादावपि तथात्वमस्त्वित्यत आह—**पाचकमिति** । शक्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितिर्हि प्रकृत्यर्थे प्रत्ययान्वयः । पद्मत्वस्य च समुदाये शक्त्यभावपक्षे शक्यतावच्छेदकत्वात्तेन रूपेण कर्मत्वाद्यन्वयो न स्यात् । न चेष्टापत्तिः ।

[1] तत्र—**क. नं.** [2] दौप्र—**उ. ए.** [3] तज्जन्य—**उ. ए.** [4] थाऽभावाद्विभक्त्यर्थान्वयः शाब्दान्वयश्च पद्मत्वविशिष्टस्य न स्यात् इत्यस्ति—**उ.** [5] तत्रम् **उ. ए.** [6] पङ्कजा—**उ.**

विशिष्टस्तु न पङ्कपदयोगाविषयः । किं तु कर्तृत्वविशिष्ट एव । येषां तु तार्किकाणां यौगिकं पदं वाक्यं तेषां वाक्ये वृत्त्यभावात्पाचकस्य कर्मत्वाद्यन्वयो न स्यादेव । किंच योगमात्रं चेत् कुमुदादावपि प्रतीतिप्रयोगौ स्याताम् । न च नियता पद्मोपस्थितिस्तत्प्रतिबन्धिका । रूढिं विना तस्या एवायोगात् । नापि पूर्वपूर्वाप्रयोगः प्रतिबन्धकः । प्रयोगहेतौ सत्यप्रयोगस्यैवायोगात् । नापि ग्राम[1]-ग्रामादिशब्दस्येव पङ्कजपदस्य कुमुदेऽसाधुत्वग्रहः

अनुभवविरोधादिति भावः । **कर्तृत्वमिति** । [2]जनिकर्तृत्वविशिष्ट इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं यौगिके अवयववृत्त्यभ्युपगमवादिनाम् सिद्धान्तिनां मते । न्यायमते तु कथमित्यत आह—**येषामिति** । कुमुदादौ प्रयोगप्रत्यययोरभावान्यथानुपपत्त्या पङ्कजादौ रूढिं साधयति—**किंचयोगेति** । ननु कुमुदादौ अवयवशक्तौ सत्यामप्यप्रयोगादिप्रतिबन्धादिति चेत् । तत्किं प्रतिबन्धकं मण्याद्युक्तदिशा नियतपद्मोपस्थितिः वृद्धानां तत्राप्रयोगो वा तत्रासाधुत्वग्रहो वा पङ्कोत्तरजपदादिकं वा । आद्यमाशङ्क्य निराह—**न चेति** । द्वितीयं प्रत्याह—**नापीति** । तृतीयं निराह—**नापीति** । **ग्राम**[3]**गामीति** । तृतीये 'कर्मण्यणिति' सूत्रे कर्मण्युपपदे अण्प्रत्ययो विहितः कुम्भकार इत्यादिरूपसिद्ध्यर्थम् । ग्रामगा[4]मीत्यादि त्वसाधु । ग्रामं गच्छतीत्यादौ नेत्युक्तत्वादिति भावः । ननु [5]जातौ साधुत्वग्रहेपि कुमुदव्यक्तौ तद्ग्रहो नेत्यत आह—

1 गम्यादि–**क.** 2 पङ्केत्यधिकम्–**उ. ए.** 3 ग्रामग्रामादिति–**नं.** 4 ग्राम इत्यादिस्त्वसाधुः–**ए. उ.** 5 सजातीये–**उ. ए.**

प्रतिबन्धकः। तस्य ग्रामगमनकर्तृजातीय एवासाधुत्वग्रहात्। अस्य तु पङ्कजनिकर्तृजातीये पद्मेऽसाधुत्वग्रहात्। प्रतिपदार्थं च साधुत्वग्रहस्य प्रयोगहेतुत्वे[1] नवे पाचके पाचकपदप्रयोगो न स्यात्। यत्तु नयविवेके यदिशब्दादिकं विधिशक्तेरिव पङ्कोत्तरजपदादिकं कुमुदेऽवयवशक्तेः प्रतिबन्धकं क्लृप्तस्य योगस्य प्रतिबन्धकत्वरूपधर्ममात्रकल्पनं हि लघीयः रूढी रूढेर्योगप्रतिबन्धकत्वशक्तिश्चेति शक्तिद्वयकल्पना तु गरीयसीत्युक्तम्। तन्न। अवयवमात्रव्युत्पन्नस्यापि कुमुदादावप्रयोगापातात्। रूढिं विना पद्मत्वप्रतीतेरनिर्वाहाच्च। अत एव रसे चक्षुष इव कुमुदेऽवयवशक्तेः कुण्ठनं स्वभावादेवेति निरस्तम्। अवयवमात्रव्युत्पन्नस्यापि कुमुदादावप्रयोगापा-

प्रतिपदार्थं चेति। **नवइति।** नूतन इत्यर्थः। चतुर्थं शङ्कते—**यत्त्विति। रूढिरिति।** कल्प्येति शेषः। शक्तिश्चेत्यत्रापि कल्प्येति ध्येयम्। **इत्युक्तमिति।** नामधेयपादे तथा निर्मथ्य इति दशमेधिकरणे। **रूढिं विनेति।** तदुपायानुक्तेरिति भावः। **कुण्ठनमिति।** अभिभवोऽप्रवृत्तिरेव वा। ननु कुमुदादावप्रयोगो न प्रतिबन्धात्। येनोक्तदोषः। किं तु पद्मत्वरूपस्य प्रयोगोपाधेरभावाद्वा प्रतीतिनियामकस्य वा प्रयोगग्रहरूपस्य वा सहकारिणोऽभावाद्वेत्यत आद्यमाशङ्क्य

[1] त्वेच पा--नं. त्वेन पा--ग. क.

तात् । न च यथाधेनुप[1]धेनुपदे धानकर्मत्वमात्रस्य निमित्तत्वेपि गोत्वं शक्तेः प्रयोगस्य चोपाधिः । तथा पद्मत्वमशक्यमेव तयोरुपाधिरिति युक्तम् । कारणादिपदैरिव धेनुपदेनापि विशिष्टस्यैव प्रतीत्या गोत्वविशिष्ट एव तस्य शक्तेः । अन्यथा घटादिपदेपि घटत्वादिरपि तयोरुपाधिः स्यात् । न च यथाहमादिपदे आत्ममात्रशक्तेपि शक्तिग्रहसहकारितया स्वरूपसदेवोच्चारयितृत्वादिकं धीनियामकम् । तथा पद्मत्व-

निराह—**न च यथेति** । **धानकर्मत्वस्येति** । पीयमानत्वरूपपानकर्मत्वस्येत्यर्थः । धेट् पाने इत्यस्य 'धेट इच्चे'ति धेटो नुप्रत्यये धातोरिकारादेशे च गुणे च सति धेनुरिति रूपात् । **निमित्तत्वेपि** । प्रवृत्तिनिमित्तत्वेपीत्यर्थः । उपाधिर्नियामक इत्यर्थः । अशक्यमेव पङ्कजादिपदशक्त्यविषय एव । तयोः शक्तिप्रयोगयोर्नियामकः । अतो न कुमुदे तयोः प्रसङ्ग इति भावः । दृष्टान्तासंमत्या दूषयति—**कारणादीति** । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वादिविशिष्टमेव कारणकार्यादिपदैः प्रतीयते । तथा गोत्वविशिष्टमेव धेनुपदेन प्रतीयत इति प्रतीतिबलाद्गोत्वविशिष्ट एव धेनुपदस्य शक्तिग्रहादित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्क्य प्रत्याह—**न च यथेति** । **धीनियामकमिति** । तत्ता[2]दात्म्यप्रतीतिनियामकम् । तथा पङ्कजपदात्पङ्कजनिकर्तृप्रतीतौ पद्मत्वं नियामकम् । कुमुदे च तदभावान्न पङ्कज-

[1] धेनुपेति नास्ति–**नं. ग. क.** [2] तत्तदात्म–**उ.** तदात्म–**नं.**

मपीति युक्तम्। तत्रानुच्चारयितरि प्रयोगप्रत्यययोः कदाप्यभावादिह त्वपद्मेपि तयोः पङ्कजं कुमुदमिति दर्शनात्। न च धातोः प्रकर्षादिबोधने प्रादिरुपसर्ग इव पङ्कजपदस्य पद्मबोधने पद्मे प्रयोगग्रहः स्वरूपस[1]देवोपसन्दानमिति युक्तम्। घटादिशब्देष्वपि तत्प्रसङ्गात्। प्रकर्षादौ तु प्रादिसम्बन्धाद्धातोरेव वा प्रादेरेव वा शक्तिः। विवरणे तु कुमुदसाधारणेनापि योगेन पद्मस्यैव द्राग्धीरनेकार्थेनापि गोशब्दादिना सास्नादिमद्व्यक्तेरेव प्रयोगप्राचुर्याद्युक्तेत्युक्तम्। तदप्यनेनैव निरस्तम्। कर्तृत्वेन बुद्धेर्योगेन द्राक्सिद्धावपि पद्मत्वेन बुद्धेरूढिं विनायोगात्। गोशब्दवत्पङ्कजशब्दस्यापि निरुप-

पदात्ताद्दृशकर्तृत्वेन कुमुदप्रतीतिरिति भावः। दृष्टान्तवैषम्येण निराह—**तत्रेति**। अहमादिपदे। **दर्शनादिति**। तथा च व्यभिचारान्नपदत्वमुक्तकर्तृत्वधीनियामकमिति भावः। तृतीयमाशङ्क्य पराचष्टे—**न च धातोरिति**। **उपसन्दानमिति**। द्योतकरूपं[2] सहकारीत्यर्थः। **तत्प्रसङ्गादिति**। तथा[3] च घटपदस्यापि घटे शक्तिर्न स्यादिति भावः। न्यायमतरीत्याह—**धातोरे[4]वेति**। स्वमतरीत्याह—**प्रादेरेवेति**। पङ्कजपदान्नियमेन पद्मप्रतीतौ नियामकान्तरमनूद्य निराह· **विवरणे त्विति**। प्राभाकरग्रन्थे। **कर्तृत्वेनेति**। पङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकबुद्धेरित्यर्थः। निरुप-

[1] न्नेवो–नं. ग. क. [2] पस–उ नं. [3] थात्वे–उ. थापि–नं. [4] रेव च–उ. ए.

पदस्यार्थान्तरे प्रयोगापाताच्च। सास्नादिमद्व्यक्ताव-साधारण्यस्य रूढस्य शब्दान्तरस्याभावेन पद्मे तु तादृशस्य पद्मशब्दस्य भावेन वैषम्याच्च। तस्मा-त्केवलयौगिकत्वे कुमुदादिषु प्रयोगादिकं दुर्वारम्। तस्मात्पद्मोपस्थितिनियमो वा पूर्वपूर्वाप्रयोगो वा कुमुदे पङ्कजशब्दस्यासाधुत्वं वा पङ्कोत्तरजपदा-दिकं वा प्रतिबन्धकमिति पक्षचतुष्टयं कुमुदेऽवयव-शक्तेः कुण्ठनं पद्मत्वस्य शक्तिप्रयोगौ प्रत्युपाधित्वं पद्मत्वस्य स्वरूपसत एव धीनियामकत्वं पद्मे प्रयोगग्रहः स्वरूपसन्नेवोपसन्दानं प्रयोगप्राचुर्या-त्पद्मस्यैव द्राग्धीरिति पक्षपञ्चकं चायुक्तम्। तदे-तदभिप्रेत्योक्तं सुधायां भेकादिष्वपि प्रयोगप्रसङ्गा-दिति। अस्य च भेकादिष्ववयवशक्तिप्रतिबन्धार्थं रूढिरङ्गीकार्येति नाभिप्रायो येन प्रतिबन्धकत्वे शक्तित्वं पारिभाषिकं स्यादिति शङ्क्येत। किं तु

पदस्य कुमुदाद्युपपदरहितस्य। किंच योगमात्रं चेत्यादिनोक्तमुपसंहरति—**तस्मादिति**। **उक्तं सुधायामिति**। आनुमानिकपादे वृत्तिनिरूपण-प्रस्तावे पङ्कजादिशब्दाः केवलयौगिका इति पक्षे "भेकादिष्वपि-प्रयोगप्रसङ्गादित्युक्तमित्यर्थः। प्राचीनतार्किकरीत्या कुमुदेऽवयवशक्ति-प्रतिबन्धार्थं रूढिरिति मण्युक्तरीत्या च प्रतिबन्धार्थं रूढ्युपादानमिति भ्रमनिरासाय तस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह—**अस्य चेति**। पारिभाषिकं

रूढ्या पद्मत्वमपि बोध्यमेवेति । यत्र तु[1] ब्रह्म-शब्दादौ योगो नातिप्रसक्तः रूढिबोध्यं धर्मान्तरं च नास्ति तत्रापि तदेव परमं ब्रह्माहुरित्यादिश्रुत्या विष्णुव्यक्तौ रूढिसिद्धिरित्याद्यूह्यम् । तस्मात्प्रति-वचनं कोशपाठः सहप्रयोगाभावः समुदायव्युत्पत्त्य-पेक्षा योगस्यैवापलापप्रसङ्गः पद्मत्वविशिष्टस्य विभ-

न्यायमत इवेति भावः । **पद्मत्वमपीति** । न केवलं योगेन पङ्कजनिक-र्तृत्वमित्यपेरर्थः । नन्वेवं ब्रह्मादिपदे रूढता न स्यात् । अवयवशक्ते-रन्यत्र[2] प्रसङ्गेन तत्प्रतिबन्धरूपस्य धर्मान्तरबोधरूपस्य वा रूढि-फलस्य[3] भावादित्यत आह—**यत्रेति । धर्मान्तरं चेति** । न च गुण-पूर्तितोऽवयवार्थादन्यद्विष्णुत्वमेव पद्मत्वमिव ब्रह्मपदबोध्यमिति शङ्क्यम् । विष्णुत्वस्यापि गुणपूर्णत्वादिरूपत्वेनाखण्डधर्मत्वाभावात् । इति भावः । "तदेवर्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्" इति श्रुतिगत-पदानामन्वयमुखेनायमनुवाद इति न क्रमव्यत्यासदोषः शङ्क्यः । **आहुरिति** । प्रयोगबाहुल्येन समुदायशक्तेरनुमानाच्छ्रुत्या रूढिसिद्धिरित्यु-क्तम् । यद्वा प्रयोगबाहुल्यं रूढिरिति मताभिप्रायेण श्रुत्येत्युक्तम् । एवं विष्णुशब्दाक्षरादिशब्देष्वपि द्रष्टव्यमित्याह—**इत्याद्यूह्यमिति** । उक्तं सर्वं बुद्ध्यारोहाय संग्रहेणानुवदन्नुपसंहरति—**तस्मादिति** । किं पङ्कज-पदशक्यमिति प्रश्ने पद्ममिति प्रतिवचनमित्यर्थः । किं चास्यपाचकपदव-दित्यादिनोक्तमाह—**समुदायव्युत्पत्त्यपेक्षेति** । किंच त्वदुक्तिरितिद्वये-नोक्तमाह—**योगस्यैवेति** । अपि च पद्मत्वेत्यादिनोक्तमाह—**पद्मत्वेति** ।

[1] तु इति नास्ति—**नं. ग**　[2] न्यत्रानति प्र—**उ. नं. ए.**　[3] स्याभा—**ए.**

क्त्यर्थान्वयः शाब्दानुभवप्रवेशो योगमात्रं चेत्कुमुदादावपि प्रयोगप्रसङ्ग इति युक्तयष्टकेन योगरूढिसिद्धिः। नन्ववयववृत्तिर्योगो रूढिस्त्वखण्डवृत्तिस्ते चैकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे विरुद्धे इत्यसमाहाररूपं वृत्त्यन्तरमेवेदमस्त्विति चेन्न। योगरूढ्योर्यथाक्रमं कर्तृत्वपद्मत्वरूपभिन्नधर्मनियतयोरपि तद्वारैकस्मिन्धर्मिणि सैन्धवशब्दवृत्त्योरिव समाहारसम्भवात्। उभयकार्यदर्शनस्य समाहारेणैवोपपत्तौ वृत्त्यन्तरकल्पने गौरवाच्च। न चैवमसिद्धिबाधसमाहारोपि हेत्वाभासान्तरं स्यादिति वाच्यम्। तत्रैकैकेनैवोद्देशस्य दुष्टत्वबोधस्य सिद्धेः। इह तु पङ्कजपदेनोद्देशस्य कर्तृत्वविशिष्टपद्मत्वबोधस्यैकैकेनासिद्धेः। अत एव

शाब्दानुभवप्रवेश इत्यत्रापि प्रकृत्यर्थस्येत्यनु[1]कर्षः। तथाच युक्तयष्टकेनेति युक्तम्। किञ्च योगमात्रं चेत्यादिनोक्तमाह— **योगमात्रं चेदिति**। सुधोक्तं योगरूढिसमाहाराक्षेपमनूद्य समाधत्ते— **नन्वित्यादिना**। कर्तृत्वे[2]ति पङ्कजनकर्तृत्वे[3]त्यर्थः। **सैन्धवेति**। सिन्धुसम्बन्धित्वाश्वत्वादिधर्मनियतयोरप्यवयवाखण्डवृत्त्योर्धर्मद्वारैकस्मिन्धर्मिणि समाहारस्तथेत्यर्थः। **उभयेति**। अवयवशक्तिसमुदायशक्तिरूपोभयकार्यस्य कर्तृत्वस्मृतिपद्मत्वस्मृतिरूपस्य यद्दर्शनं तस्येत्यर्थः। वृत्तिद्वयसमाहारो योगरूढिरित्यत्रानुमानिकपादीयाचार्योक्तिं संवादयति— **अतएवेति**। योगरूढेः समाहाररूपत्वादेवेत्यर्थः। तत्र गाम् विष्णु-

[1] षङ्ग.—उ [2] पि—नं. [3] पीत्य—नं.

"विद्वद्रूढिं च तत्रगाम् । बहुशो दर्शयत्यञ्ज स्तात्पर्यात्सानिरुक्तिकम्" इत्यनुव्याख्याने रूढे-र्योगसाहित्यं सनिरुक्तिकमित्यनेनोक्तम् । सन्नया-यरत्नावल्यामपि न चावयववृत्त्यखण्डवृत्त्योरेकस्य शब्दस्यैकास्मिन्नर्थे विरुद्धत्वाद्योगरूढिर्नाम वृत्ति-र्नास्तीति वाच्यम् । तस्याः पङ्कजादिशब्देषु दृष्टत्वादिति समाहार एवोक्तः। यत्तु सुधायां न हि योगरूढ्योः समाहारो योगरूढिर्येन विरोधः स्यात् । किं नाम रूढलक्षणालक्षणामात्रादि-वेयं योगरूढिवृत्तिर्योगमात्रात्प्रयोगबाहुल्याद्भिन्ना तृतीया वृत्तिरित्युक्तम् । तत् प्रयोगमात्रबाहुल्य-मित्यनुव्याख्यानस्थबाहुल्यशब्दस्य प्रयोजनं वक्तुम् अनेनापि प्रकारेण वृत्तित्रित्वसिद्धिरित्य-

निष्ठां तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चदित्यादिका ऐतरेयोपनिषत् सनिरुक्तिकं योगवृत्तिसाहित्येन दर्शयतीत्यर्थः । **सन्नयायरत्नावल्यामिति** । पुरा-तनानुव्याख्यानटीकायाम् । सुधाविरोधमाशङ्क्य समाधत्ते -- **यत्त्विति** । **इयमिति** । पङ्कजादिपदनिष्ठा योगवृत्तिः कुम्भकारादियोगमात्राद्भिन्ना । कुतः । प्रयोगबाहुल्याद्धेतोरित्यर्थः । **इत्यनुव्याख्यानस्थेति** । तत्रोक्तरूढिलक्षणस्यैवाधिकप्रक्षेपेण योगरूढिलक्षणत्वेनोक्तेरिति भावः । **अनेनेति** । योगसहितप्रयोगबाहुल्यरूपेणा[1]पि प्रकारेणेत्यर्थः । न केवलं योगसहितसमुदायशक्तिरूपेणेत्यपेरर्थः । **वृत्तित्रित्वेति** । मुख्य-

[1] अपि पदं न--उ. णेत्यर्थ --ए.

भिप्रेत्य वा एकत्रधर्मे समाहारो नेत्यभिप्रेत्य वेति द्रष्टव्यम्। अतएव सुधायां "विद्वद्रूढिं च तत्र गाम्" इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसरे सनिरुक्तिकं योगवृत्तिसाहित्येन तत्र गां परमेश्वरविषयां सर्वशब्दानां विद्वद्रूढिं दर्शयतीत्युक्तम् ॥ इति ॥

इति योगरूढिसमर्थनम् ॥ ६१ ॥

अथ मण्युक्तयोगरूढिसमर्थनभङ्गः ॥ ६२ ॥

मणौतु—पदमेव पदार्थस्मारकम्। दृष्टानुविधा-

वृत्तित्रित्वेत्यर्थः। एवं तात्पर्यकल्पने ज्ञापकमाह—अत एवेति। एतच्चोपलक्षणम्। समाहार[1]रूपवृत्तयो हि ता इत्यानन्दमयाधिकणान्त्य-भागसुधावाक्यमपि ज्ञापकं ध्येयम्। एतेन पूर्वोत्तरविरोधोपि प्रत्युक्तः॥

इति योगरूढिसमर्थनम् ॥ ६१ ॥

अथ मण्युक्तयोगरूढिसमर्थनभङ्गः ॥ ६२ ॥

मणौ त्विति। इति योगरूढिः साधितेत्यन्वयः। शब्दखण्डे योगरूढिवादासिद्धान्ते अस्ति व्युत्पन्नस्य पदज्ञानानन्तरमन्वयप्रतियोगिस्मृति[2]रित्यादिनोक्तं निष्कृष्या[3]नुवदति—**पदमेवत्यादिना**। दृष्टेति।

---

[1] रूपपदं न—नं. उ. ए [2] त्यादिरि—ए. [3] ध्याप्य—ए.

नत्वाद्गवादिशब्देष्वनुगतत्वात् एकत्वेन लघुत्वाच्च। न तु प्रतिपदार्थस्मृतिः। तत्तत्कालायात मदृष्टचरमननुगतं अनन्तमदृष्टादिकम्। पदं च नासंबद्धं स्मारकम्। न च नियतप्रयोग एव संबन्धः। गवादिशब्देष्वपि तत्प्रसङ्गात्। न च लाक्षणिक इव वृत्त्यन्तररूपः संबन्धोस्ति। तथा च गवादिपदानां गवादिष्विव पङ्कजपदस्यापि पद्मत्वस्मृत्यर्थमेव संबन्धत्वेन रूढिरावश्यकीति योगरूढिः साधिता। तन्न। वाक्यस्थात्पदात्पदार्थस्यानुभूतिरेव न स्मृतिरपीत्यन्विताभिधानप्रस्तावे उक्तत्वात्। त्वन्मते तु[1] पदार्थस्मृतिहेतौ शक्तिस्मृ-

पदज्ञानानन्तरमेव पदार्थस्मृतेर्दृष्टत्वादितिभावः। **गवादीति**। तत्र रूढ्या पदस्यैव स्मारकत्वाङ्गीकारादिति भावः। [2]पदमेवेत्येवकार[3]व्यावर्त्यमाह—**न त्विति**। ततः किमित्यत आह—**पदंचेति**। पदस्यस्मारकत्वे हि तदन्यथानुपपत्त्या शक्तिसिद्धिस्तदेव नेत्याह—**वाक्यस्थादिति**। केवल[4]पदस्य स्मारकत्वमप्यस्तीत्यभ्युपगमाद्वाक्यस्थादित्युक्तम्। नन्ववाक्यस्थस्य स्मारकत्वम[5]स्तीति तदन्यथानुपपत्त्या शक्तिसिद्धिरिति चेन्न। हस्तिना हस्तिपस्मृतेरिव पदेन पदार्थस्मृतेरपि व्युत्पत्तिकाले सहानुभूतत्व[6]रूपसंबन्धादेव[7]संभवेन शक्तेरनपेक्षितत्वादिति भावः। **उक्तत्वादिति**। भाट्टाभिमताभिहितान्वयभङ्ग उक्तत्वादित्यर्थः। यद्यप्यदृष्टादिकं न स्मारकमननुगमादिति तन्निराह—**त्वन्मत इति**॥

[1] 'तु' इति नास्ति–**सु. ग.** 'अपि'–**क.** [2] गवादीति इत्यादि नास्ति–**नं.** [3] रस्य व्या–**ए.** [4] लस्य प–**ए. नं.** उ. [5] मप्य–उ. [6] तित्वसं–**उ.** [7] स्मरणेति पूरित मस्ति–**ए.**

तावदवश्याङ्गीकार्यस्याननुगतादृष्टादिजन्यत्वस्यादावेव पदार्थस्मृतावङ्गीकर्तुमुचितत्वाच्च । किंच न पदार्थस्मृतिमात्रं शक्तिसाध्यम् । सादृश्या[1]दृष्टादिनापि तत्स्मृतेः । नापि पदजन्या तत्स्मृतिः शक्तिसाध्या वृत्तिसाध्या[2]वा इह तु परिशेषाच्छक्तिसिद्धिरिति वाच्यम् । गङ्गापदात्तीरस्मृतौ

नन्ववनन्यगत्या शक्तिस्मृतावननुगतादृष्टाद्यङ्गीकारेऽपि न पदार्थस्मृतौ पदस्यैव सर्वत्रानुगतस्य संभवान्न तत्रादृष्टादिकं स्मृतिहेतुत्वेनाङ्गीकार्यमिति वदन्तं प्रत्याह—**किंचेति** । अस्तु पदादेव पदार्थस्मृतिस्तथापि न तदर्थं पदे शक्तिकल्पना युक्ता । तथाहि । किमविशेषितपदार्थस्मृतिः पदशक्तिसाध्येति शक्तिसिद्धिं मन्यसे अथ पदजन्यपदार्थस्मृतिः शक्तिसाध्येति यद्वा पदजन्यपदार्थस्मृतिः पदवृत्तिसाध्या पङ्कजपदे च लक्षणागौणवृत्त्योरयोगाच्छाक्तिसिद्धिरिति पराधीनानियता पदार्थस्मृतिः शक्तिसाध्येति वा उक्तरूपा स्मृतिर्नियतसंबन्धसाध्येति वा शब्दानुभवहेतुः स्मृतिः शाब्दानुभवप्रवेशप्रयोजकस्मृतिर्वा शक्तिसाध्ये[3]ति । अद्यं निराचष्टे—**न पदार्थेति** । अन्यथोपपत्तिमाह—**सादृश्येति** । द्वितीयतृतीये आशङ्क्य निराह—**नापीति** । ननु वृत्तिसाध्यापदार्थस्मृतिः कथं शक्तिं विनानुपपन्ना । येन शक्तिः सिध्येदित्यत आह—**इहतु परिशेषादिति** । पङ्कजमानयेत्यादौ गौणलक्षणावृत्त्यजन्यत्वे सति-पङ्कजपदवृत्तिजन्या पदार्थस्मृतिः शक्तिं विना न युक्तेति शक्तिसिद्धिरित्यपि न वाच्यमित्यर्थः । आद्ये व्यभिचारमाह—**गङ्गापदात्तीरस्मृताविति** । तत्र सा पदजन्यपदार्थस्मृतिर्भवति न शक्तिसाध्येति

[1] श्यदर्शनात् अदृ–**सु.** [2] ध्या च--**क.** [3] ति वा–**नं. उ. ए.**

कार्यकारण[1]संबन्धेनाकाश[2]पदादिजन्यायामाकाशादिस्मृतौ च व्यभिचारात्। अनुभवस्यैव पदानुविधानदर्शनेन स्मृतेः पदाजन्यत्वाच्च। एतेन पदाधीना नियता पदार्थस्मृतिः शक्तिसाध्या, गङ्गादिशब्दात्तीरादिस्मृतिश्च न नियतेति निरस्तम्। पदाधीनत्वस्यैव निरस्तत्वात्। शक्तेरपि संबन्धत्वेनैव स्मारकत्वात्। व्युत्पत्तिकाले चेदमत्र शक्तमित्येकबुध्युपारूढत्वरूपसंबन्धस्य सत्त्वेन तेनैव

व्यभिचारः इत्यर्थः। यत्तु शक्तिसाध्येत्यस्य शक्तिप्रयोज्येति व्याख्यानाददोष इति तन्न। तथात्वेऽवयवशक्तिप्रयोज्यत्वेनाप्युपपत्त्या रूढ्यसिद्धेः लाक्षणिकेपि शक्तेः प्रयोजकत्वे मानाभावाच्च शक्त्यार्थस्मृतावेवोपक्षयात्। द्वितीये व्यभिचारमाह— **कार्येति**। दृष्टानुविधानत्वादिति हेतुं च निराह— **अनुभवस्यैवेति**। यद्वा पदजन्या तत्स्मृतिरिति विशेषणमसंभवीत्याह—**अनुभवस्यैवेति**। **पदेति**। वाक्यस्थपदाजन्यत्वात् अवाक्यस्थपदजन्यत्वेपि वृत्तिं विनैव साहचर्यमात्रेण तज्जन्यत्वस्यान्विताभिधानप्रस्ताव एवोक्तत्वात्॥

चतुर्थं निराह—**एतेनेति**। एतेनेत्युक्तमाह—**पदाधीनत्वस्येति**। सादृश्यादृष्टादिनापि तत्स्मृतेरित्युक्तदिशेति भावः। पदाधीनानियता पदार्थस्मृतिः शक्तिसाध्येत्यत्राप्रयोजकत्वं वक्तुमाह—**शक्तेरपीति**। **संबन्धत्वेनेति**। हस्तिहस्तिपादौ तथा क्लृप्तत्वाच्छक्तित्वेन स्मृतिहेतुत्वस्याक्लृप्तत्वादिति भावः। ततः किमित्यत आह—**व्युत्पत्तिकाले चेति**। अवयवशक्तिग्रहणकाल इत्यर्थः। **एकेति**। शब्दार्थयोः

[1] णादिसं -सु. क. [2] शादिपदा–सु. क.

स्मृतिसंभवाच्च। शक्तिस्मृतौ व्यभिचाराच्च। सापि हि नियता। त्वन्मते पदार्थस्मारकत्वात्। मन्मते तदनुभावकत्वात्॥

न च शक्तिरूपसंबन्धस्मृतिर्न शक्योपस्थितिहेतुः। संबन्धज्ञानस्य शक्यरूपप्रतिसंबन्धिज्ञानाधीनत्वे[1]नान्योन्याश्रयात् किंतु संबन्धितावच्छेदकेन गोपदत्वादिनैवेति वाच्यम्। विस्मृतशक्तिकस्य पुंसः शाब्दबोधाभावात्॥

नचान्योन्याश्रयः। त्वन्मते शक्तिस्मृतिपूर्वकाले वृत्तिनिरपेक्षा शक्यस्याशाब्दी स्मृतिः

समूहालम्बनैकज्ञानविषयत्वरूपसंबन्धस्येत्यर्थः। तथाच न [2]शक्तिसिद्धिरिति भावः। **शक्तिस्मृताविति**। पदनिष्ठशक्तिस्मृतिरपि पदाधीना तथापि न शक्तिसाध्या। तद्धेतुभूतशक्त्यन्तराभावात्। परोक्षज्ञानविषयस्याहेतुत्वात्। विषयत्वेन हेतुत्वेपि संबन्धत्वेनाहेतुत्वाच्च व्यभिचार इति भावः॥

ननु तत्र नियतेत्युक्तविशेषणाभावान्न व्यभिचार इत्यत आह— **सापिहीति**। कथमित्यतो व्यनक्ति—**त्वन्मत इति**। पदार्थस्मृतेर्वाक्यार्थबोधाहेतुत्ववादिनो मत इत्यर्थः॥

त्वन्मत इत्यादिनोक्तमसिद्धमिति शङ्कते—**न चेति**। वाच्यमित्यन्वयः। [3]**विस्मृतेति**। तथा च[4] शक्तिस्मृतिः शक्यस्मारकत्वानियतैवेति भावः। मतद्वयेपि न प्रागुक्तान्योन्याश्रयदोष इत्याह— **न चेति**। **वृत्तिनिरपेक्षेति**। अदृष्टाद्यधीनत्वाद्वृत्तिसापेक्षत्वे हि वृत्ति-

---

[1] त्वेन्योन्या–रा. ग. [2] समुदायेत्यधिकम्–ए. [3] स्मृतीति–उ. [4] च–उ. ए.

अनन्तरं तु तत्सापेक्षा शाब्दी स्मृतिः। मन्मते तु तत्काले शक्यस्य शक्तयवच्छेदकत्वेन स्मृतिः, अनन्तरन्तु स्वतन्त्रस्यैवा[1]नुभव इति ज्ञानव्यक्तिभेदात्॥

एतेनैव—पदान्वियता स्मृतिः नियतसंबन्धसाध्या। शक्त्यापि समं पदस्य शक्त्याश्रयत्वमेव संबन्ध इति निरस्तम्। शक्येनापि समं संबन्धान्तरं क्लृप्तमित्युक्तत्वात्॥

एतेनैव शाब्दानुभवहेतुः स्मृतिः शाब्दानुभवप्रवेशप्रयोजिका स्मृतिर्वा शक्तिसाध्येति निरस्तम्। अनुभवहेतुत्वादिप्रयोजकस्य स्मृतौ जातिभेदस्याभावात्। प्राप्ताप्राप्ताविवेकेनानुभवस्यैव शक्तिसा-

ज्ञानस्य तत्सापेक्षत्वादन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः॥

नन्वेवमनन्तरमपि तथैवास्तु। तथाच शक्तिज्ञानस्य नैयत्याभावान्न व्यभिचार इत्यत आह—**अनन्तरं त्विति**। विस्मृतशक्तिकस्यशाब्दबोधाभावदृष्टेरिति भावः। तत्र हेतुगर्भमशाब्दीशाब्दीति। तत्काले शक्तिस्मृतिकाले। शक्तिस्मृतौ व्यभिचारवारकं मण्युक्तं पञ्चमं साध्यान्तरं च प्रत्याह—**एतेनैवेति**। **नियतसंबन्धसाध्येति**। अत्रापि नियतप्रयोगादिसंबन्धस्य दूषणाल्लक्षणादेरभावात्परिशेषाच्छक्तिसिद्धिरिति भावः। प्रागुक्तव्यभिचारं निराह—**शक्त्यापीति**। **उक्तत्वादिति**। एकबुद्ध्युपारूढत्वसंबन्धस्य सत्त्वेनेत्यनेनोक्तत्वादित्यर्थः॥

षष्ठसप्तमौ निराह—**एतेनैवेति**। **प्राप्ताप्राप्तेति**। पदार्थस्मृतेः

[1] व शाब्दफलीभूतानु—सु. क.

ध्यत्वसिद्धेश्च । आद्यपक्षे शक्तिस्मृतौ व्यभिचारात् ॥

तस्माद्गवादिशब्दे गोत्वस्येव पङ्कजशब्देपि पद्मत्वस्य स्मृत्यर्थमेव शक्तिरिति मण्युक्तस्यायुक्तत्वाच्छब्दद्वयेपि तयोरनुभूत्यर्थमेव शक्तिरित्यस्मद्रीत्यैव योगरूढिसिद्धिः ॥

इति मण्युक्तयोगरूढिसमर्थनभङ्गः ॥ ६२ ॥

अथ पङ्कजादिशब्दानां कुमुदादौ लक्षणाभङ्गः॥६३

यत्तूक्तं मण्या[1]दौ पङ्कज[2]कुमुदमानयेत्यत्र

प्रागुक्तैकबुद्ध्युपारूढत्वसंबन्धेनापि प्राप्ततयानुभवस्य केनाप्यप्राप्ततया तस्यैव शक्तिसाध्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । **शक्तिस्मृताविति** । तदावश्यकत्वस्य व्युत्पादितत्वादिति भावः । **तयोरिति** । गोत्वपद्मत्वयोरित्यर्थः ॥

इति मण्युक्तयोगरूढिसमर्थनभङ्गः ॥ ६२ ॥

अथ पङ्कजादिशब्दानां कुमुदादौ लक्षणाभङ्गः ॥ ६३ ॥

यत्तूक्तमिति । योगरूढिसमर्थनवादान्ते उक्तमित्यर्थः ।

[1] मणौ प—रा. क. [2] जं कुमु—रा. सु. ग.

पङ्कजसमुदायस्य स्वार्थपद्मत्वसम्बन्धिनि कर्तृत्वे लक्षणा। न च कुमुदे पद्मत्वस्यायोग्यतयानन्वये योगेनैव कुमुदे कर्तृत्वं बोध्यत इति वाच्यम्। एकपदोपादानरूपयान्तरङ्गप्रत्यासत्त्या कुमुदान्वयात्प्रागेव [1]पद्माश्रितत्वेनो[2]पस्थितस्य कर्तृत्वस्या[3]श्रयाकाङ्क्षाभावेन पुरोडाशकपालपदे तुषोपवापान्वयार्थमधिष्ठानस्येवेहापि कुमुदान्वययोग्यस्य स्वतन्त्रस्य कर्तृत्वस्योपस्थित्यर्थं लक्षणाया आवश्यकत्वात्। स्थलपद्मं तु [4]चम्पकादिवद्विजातीयमेव। पद्मसंस्थानसाम्यात्पङ्कजपदस्य[5] तत्र समुदायलक्षणासाजात्येप्युक्तविधया स्थलान्वययोग्यस्य स्वतन्त्रस्य पद्मत्वस्योपस्थित्यर्थ[6]मेवावयवलक्षणेति॥

पङ्कजसमुदायस्येति। पङ्कशब्द[7]जशब्दसमुदायस्य स्वार्थो हि पद्मत्वं तत्समानाधिकरणतया तत्सम्बन्धि यत्पङ्कजनिकर्तृत्वं तन्मात्रं कुमुदे बोधयितुं पङ्कजेति पदद्वयस्य लक्षणाङ्गीक्रियत इत्यर्थः। लक्षणाबीजोक्त्यर्थं सम्बन्धिनीत्युक्तम्॥

योग एवास्त्वित्याशङ्क्य निराह— **न चेति।** कर्तृत्वं पङ्कजनिकर्तृत्वम्। एवमग्रेपि। **पुरोडाशेति।** पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति वाक्येन पुरोडाशनिवर्तककपाले तुषाणां स्थापनान्वयार्थं पुरोडाशकपालेनेत्यस्याधिष्ठानभूतकपाले इत्यर्थबोधाय यथा लक्षणा तथेत्यर्थः। **स्वतन्त्रस्येति।** पद्मत्वं विनाकृतस्य। **अवयवेति।**

---

[1] 'पद्मा' इत्याधकम्—**रा.** [2] नैवोपस्थापि—**सु.** [3] स्या काङ्क्षा—**नं. क. रा. सु.** [4] पङ्कजा—**नं रा. सु.** [5] तत्रेति नास्ति—**रा. ग.** [6] एवेति नास्ति—**सु. क.** [7] ङ्कजश—**नं. ए.**

तन्न । मण्डपं भोजयेत्यादौ यौगिकार्थपरे मण्डपपदे रूढ्येवात्रापि रूढ्या पूर्वं स्वार्थोपस्थानेपि पश्चात्कुमुदान्वयार्थं रूढेर्मूकीभावे सति योगेनैव स्वतन्त्रस्य कर्तृत्वस्योपस्थित्याकाङ्क्षासम्भवेन[1] लक्षणानपेक्षणात् ॥

लक्षणापक्षेपि हि समुदायशक्तेः स्वार्थं प्रति शाब्दानुभवाप्रवेशकत्वलक्षणो मूकीभाव आवश्यकः। अधिकश्चापुनरुक्तयेऽवयवशक्तेरपि मूकीभावः ॥

गङ्गाशब्दादौ तच्छक्तेर्मूकत्वेन प्रवाहानुपस्थितावपि तीरोपस्थित्यर्थं लक्षणा। इह तु समु-

---

अवयवयोरित्यर्थः। योगिकार्थपरेति। मण्डं पिबतीति मण्डपमिति व्युत्पत्त्या मण्डपानकर्तारमित्येवंरूपयौगिकार्थतात्पर्येण प्रयुक्ते वाक्ये- रूढ्या पूर्वं [3]गृहविशेषोपस्थापनेपि भोजनान्वयार्थं रूढेर्मूकीभावे सति योगेनैव मण्डपानकर्त्रुपस्थितिर्यथा तथेत्यर्थः ॥

ननु यौगिकार्थान्वयपक्षे रूढेर्मूकीभावाश्रयणं दोषः स्यादित्यतस्तवापि सम इत्याह—लक्षणेति। तावता साम्यमेवेत्यत आह—अधिकश्चेति। अपुनरुक्तय इति। पङ्कजनिकर्तृत्वस्य लक्षणया बोधितत्वात्पुनरवयवशक्त्यापि बोधने पौनरुक्त्यापत्तेस्तन्निरासार्थमित्यर्थः ॥

नन्वेवं गङ्गायां घोष इत्यादावपि लक्षणा न स्यादित्यतो वैषम्यमाह—गङ्गेति। तच्छक्तेः गङ्गापदशक्तेः। लक्षणेति। तस्य

[1] वेल-सु. क. [2] वं ग्रह-नं उ.

दायशक्तेर्मूकत्वेन पद्मानुपस्थितावयवशक्त्यैव स्वतन्त्रकर्तृत्वोपस्थितिसंभवात्किं लक्षणया ॥

अन्यथा [1]योगेन सिध्यन्नपि समुदायो [2]न लक्षणीय इति निर्बन्धे मण्डपशब्देपि समुदायस्य मण्डपानकर्तरि लक्षणा स्यात् ॥

यत्तु—स्वतन्त्रकर्तृत्वोपस्थित्यर्थं पङ्कजपदस्य पुनरनुसन्धानादिकं कल्प्यम्। ततो वरं लक्षणैव लघुत्वादिति। तन्न। लक्षणार्थमपि पुनरनुसंधेयत्वात् ॥

पुनरननुसन्धानेपि तात्पर्याल्लक्षणेति चेत् स्वतन्त्रोपस्थितिरपि तथैवास्तु। पुरोडाशकपालपदे तु कपालमात्रार्थकत्वे पुरोडाशपदवैयर्थ्यम्। आधिष्ठानकपालार्थकत्वे तु तच्छक्तः शब्दो नास्तीति लक्षणा। इह तु कर्तृत्वमात्रार्थकतायां न पदान्तरवैयर्थ्यम्। नापि तच्छक्तशब्दाभाव इति वैषम्यम् ॥

रूढशब्दत्वेनावयवशक्त्या तीरबोधासंभवादिति भावः। अन्यथेत्यस्य विवरणं यौगिकेनेत्यादि। **लक्षणा स्यादिति**। सा च नेष्टा। क्वचिद्यौगिकार्थान्वयसंभवेपि रूढिपूर्विका लक्षणा यथा मण्डपं भोजयेत्यादिना लक्षणापक्षं पूर्वपक्षयित्वा त्वया तस्य निरासात् ॥

एकपदोपादानेत्यादिना प्रागुक्तमनूद्य निराह—**यत्त्विति**। कथं तर्हि पुरोडाशकपालेनेत्यत्राधिष्ठानलक्षणेत्यत आह—**पुरोडाशेति**। दृष्टा-

---

[1] यौगि केन—रा. ग.   [2] ये न ल-रा   येल—ग.

न च [1]यथा जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तस्य गोपदस्य गौर्द्रव्यमित्यादावेकदेशे व्यक्त्यादौ लक्षणा तथा कर्तृत्वविशिष्टपद्मव्यक्तौ शक्तस्य पङ्कजशब्दस्य कर्तृत्वमात्रे लक्षणैव युक्तेति वाच्यम्। तत्र शक्तेरेकत्वेन मूकामूकविभागासंभवात्। इह त्वनेकत्वेन तत्संभवात्॥

अन्यथा नानार्थस्यैकस्मिन्नर्थे लक्षणा स्यात्। स्थलपद्ममप्यबाधितपद्मत्वानुभवात्पुण्डरीकादिवत्पद्मजातीयमेव। एवं च रूढार्थपरमण्ड[2]पपद इवात्राप्यवयवशक्तेः स्थलान्वयार्थे मूकीभावे रूढ्यैव-स्वतन्त्रस्य पद्मत्वस्योपस्थितिसंभावान्न लक्षणा॥

न्तान्तरमाशङ्क्य तद्वैषम्यमाह—**न च यथाजातीति**। **एकदेशे-व्यक्त्यादाविति**। गोत्वजातौ द्रव्यत्वान्वयायोगादिति भावः। **एकत्वेनेति**। व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इत्येकवचनप्रयोगरूपज्ञापकेन तथैव त्वयापि स्वीकृतत्वादिति भावः। **अन्यथेति**। [3]शक्तिनानात्वेपि लक्षणोपगमे इत्यर्थः। **नानार्थस्येति**। शब्दस्येति योज्यम्। गवादिशब्दानां जलादौ स्वर्गादिविषयशक्तेर्मूकीभावाल्लक्षणा स्यादित्यर्थः॥

एवं रूढ्यर्था[4]नन्वयस्थले लक्षणा नत्युक्त्वा अवयवार्थानन्वयस्थलेपि [5]न लक्षणेत्याह—**स्थलेति**। [6]**न लक्षणेति**। स्थलपङ्कजमानयेत्यादि पङ्कजपदस्येति योज्यम्॥

[1] च तथा—**रा. ग.** [2] पादि—**सु. क.** [3] शक्यमात्रेपि लक्ष—**उ. नं. प.**
[4] र्थान्वय—**उ.** [5] नेतिन—**उ.** [6] नेतिन—**उ.**

अत एव—

"तेषुतेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यतः ।
प्रयोजनबहुत्वेन तस्यतस्याविरोधतः" ॥

इत्यनुव्याख्याने विष्णौ योगरूढानामप्याकाशादि-शब्दानामन्यत्र रूढ्यादिकमेव स्वीकृतम् । न तु

एवमुपपादितस्यार्थस्योपयोगो मूलग्रन्थोक्तसमर्थनमेवेति भावेनाह—**अत एवेति** । यद्वा किमेवं कल्पनायां ज्ञापकमित्यत आह—**अत एवेति** । योग[1]रूढशब्दानामेकैकार्थान्वयस्थलेप्युक्तादिशा शक्तिसंभवेन लक्षणाया अयुक्तत्वादेवेत्यर्थः । सर्वेषां शब्दानां भगवति यौगिकत्वादिना शक्तावङ्गीकृतायां भगवति व्युत्पत्त्ययोगः, अवयवानां विष्ण्वर्थत्वात् कर्मानुष्ठान[2]लोपश्चेत्यतः प्रवृत्तं **तेषुतेष्विति** वाक्यम् । अस्यार्थः । ज्योतिष्टोमादिशब्दानां योगेन हरौ व्युत्पत्त्युपपत्तिः, कर्मानुष्ठानसंभवः लोकव्यवहारानुच्छेदश्चेत्येवं प्रयोजनानां बहुत्वेन कारणेन तेषु तेषु तत्तच्छब्दवाच्यतया निगमनिघण्टुव्याकरणादिप्रसिद्धेष्वर्थेषु तत्तच्छब्दानां रूढिरङ्गीकृता यतस्तस्मात् तस्यतस्याविरोधतः तं तमर्थमपरित्यज्योपदेशलिङ्गप्रकरणादिबलेन सर्वशब्दानां विष्णौ[3] च विष्णावपि शक्तिर्महायोगविद्वद्रूढिरूपा शक्तिर्गृह्यत इति । अनुव्याख्याने आनुमानिकपादीयानुव्याख्यान इत्यर्थः । अन्यत्र भूताकाशादावित्यर्थः । 'य एषोन्तर्हृदय' आकाश इति तैत्तिरीये 'दहरोस्मिन्नन्तराकाश' इति छान्दोग्यादौ च तत्रतत्र भूताकाशवाय्वग्न्यादिशब्दानां भगवन्निष्ठविद्वद्रूढ्यर्थस्य महायोगार्थस्य चानन्वयेपि रूढ्यर्थमात्रस्य योगार्थमात्रस्य वान्वयसंभवेन शक्तिरेव स्वीकृतेत्यर्थः ॥

ननु — श्लोके रूढिरङ्गीकृतेत्येवास्ति तत्कथं रूढ्यादिकमित्युक्त-

---

[1] योगपदं न—उ.　[2] नादिलोपादिश्चे—ए.　[3] विष्णौ इति नास्ति—उ.

लक्षणा । रूढिपदेन योगस्याप्युपलक्षणात् ॥

पङ्कजादिशब्दानां[1] कुमुदादौ लक्षणाभङ्गः ॥ ६३ ॥

अथ लक्षणागौण्योर्लक्षणम् ॥ ६४ ॥

(मुख्यार्थसंबन्धो वा तं निमित्तीकृत्य वृत्तिर्वा

मित्यत आह—**रूढिपदेनेति** । यद्यपि सुधायां रूढिरित्युपलक्षणं वृत्तिरङ्गीकृता यत इति व्याख्यातम् । तथापि वृत्तिपदं रूढियोगरूपवृत्तिद्वयमात्रपरम् । न तु लक्षणादिसाधारणम् ।

"रूढियोगौ विना कश्चिन्नैवार्थो वेदगो भवेत्"

इत्यादिविरोधादिति भावेन योगस्येत्येवोक्तम् । प्रकृताभिप्रायेण योगस्येत्युक्तिरित्येके ॥

पङ्कजादिपदाना कुमुदादौ लक्षणाभङ्गः ॥ ६३ ॥

अथ लक्षणागौण्योर्लक्षणं ॥ ६४ ॥

शब्दस्य वृत्तिस्त्रेधा[2], अभिधा लक्षणा गौणी चेति पूर्वं निर्दिष्टाभिधावृत्तिं सप्रभेदं निरूप्य निर्देशक्रमेण लक्षणागौण्योर्लक्षणमाह-- **मुख्यार्थेति** । परशब्दस्य परत्र वृत्तिहेतुत्वेन प्रसिद्धस्य सबन्धस्य वृत्तिविशेषलक्षणात्वायोगादरुच्या —

"प्रयोगयुक्तसादृश्यं संबन्धो वाप्यमुख्यतः ।

वृत्तिहेतुरिति ज्ञेयः"—

इत्यनुव्याख्यानसुधयोरुक्तयनुरोधेनाह—**तं निमित्तीकृत्य वृत्तिर्वेति** ।

[1] दिपदानां—क. [2] त्रिधा—ड.

लक्षणा । तत्सादृश्यं वा तन्निमित्तीकृत्य वृत्ति-र्वा गौणी । द्वे अपि रूढारूढभेदेन प्रत्येकं द्विविधे ॥

तत्र रूढलक्षणा यथा,[1] मञ्चाः क्रोशन्तीति । अरूढलक्षणा यथा, गङ्गायां घोष इति । रूढ-गौणी यथा, मृदङ्गवादौ गवादिशब्दस्य । अरूढि[2]-गौणी यथा, सिंहो देवदत्त इति ॥

न तु मण्युक्तरीत्या अशक्योपस्थितिर्वा, शक्य-संबन्धादशक्यासदृशान्वय[3]परोपस्थितिर्वा अश-क्योपस्थितिहेतुः शक्यसंबन्धो वा, अशक्यासदृ-शान्वयप्रतियोग्युपस्थितिहेतुः स्वशक्यसंबन्धो वा,

---

वृत्तिरर्थप्रतिपादकत्वम् । एवमग्रेपि ॥

आनुमानिकपादीयन्यायविवरणाद्युक्तयनुरोधेनाह—**द्वे अपीति** । **गङ्गायामिति** । पावित्र्यसामीप्यादिप्रतिपादनेच्छयैव गङ्गायां घोष इत्यादिप्रयोगादिति भावः । **सिंहो देवदत्त इतीति** । देवदत्ते क्रौर्याद्युप-पादनेच्छया तादृशप्रयोगोक्तिरिति भावः । **मण्युक्तरीत्येति** । लक्षणा-वादे मण्युक्तेत्यर्थः । **अशक्येति** । शक्त्यविषयस्य पदार्थस्योपस्थिति-रित्यर्थः । गौण्यामतिव्याप्तेर्लक्षणान्तरोक्तिः । **शक्येति** । शक्तिविषय-पदार्थसंबन्धान्निमित्ताद्या उपस्थितिस्तन्मात्रस्य शक्यादावतिप्रसङ्गात् सा किंरूपेत्यत उक्तमशक्येत्यादि । शक्त्यविषयो यः शक्तिविषयेणा-सदृशश्चार्थः तन्निरूपितान्वयबोधप्रयोजनिकेत्यर्थः । **स्वेति** बुद्धिस्थो

---

[1] संभवाः क्रो—**क.**　[2] ढगौ—**रा. सु. क.**　[3] यप्रतियोग्युप—**क.**

लक्षणा। चतुर्ष्वपि पक्षेष्वाभिप्रेतान्वयपरा स्मृतिरूपोपस्थितिरेव नास्तीत्युक्तत्वात् ॥

आद्ययोरात्मनिष्ठाया उपस्थितेः[1] शब्दनिष्ठलक्षणात्वायोगाच्च। आद्ये घटशब्दात्कारणत्वेनाकाशोपस्थितौ गौण्यां चातिव्याप्तेश्च ॥

द्वितिये शक्येन सदृशे सम्बद्धे च वस्तुनि सम्बन्धस्य विवक्षया या लक्षणा तस्यामव्याप्तेश्च ॥

तृतीयचतुर्थयोः[2] शब्दस्य परत्र वृत्तिहेतुत्वेन प्रसिद्धस्य संबन्धस्य वृत्तिविशेषलक्षणात्वायोगाच्च॥

गङ्गायां मत्स्य इत्यत्रापि गङ्गाशब्दस्य तीरे

गङ्गादिशब्दो गृह्यते। लक्षणा न त्विति पूर्वेणान्वयः। **उक्तत्वादिति**। भट्टाभिमताभिहितान्वयभङ्ग उक्तत्वादित्यर्थः ॥

शक्तिस्मरणवाक्यार्थबोधयोर्मध्ये पदार्थस्मरणमस्तीति न्यायमतरीत्यापि दोषोस्तीति भावेनाह—**आद्ययोरिति**। उपस्थितिहेतुत्वादिना केनचित्सम्बन्धेनोपस्थितेः शब्दनिष्ठत्वं मन्वानं प्रत्याह—**आद्य इति**। यद्वा चतुष्टयसाधारणं तत्राप्याद्यद्वयसाधारणं दोषमुक्त्वा आद्यद्वयेपि प्रत्येकं दोषमाह—**आद्य इत्यादिना** ॥

परमते शब्दं प्रत्याकाशस्य कारणत्वात्कारणत्वेनेत्युक्तम्। कारणतारूपसम्बन्धेन निमित्तेनेत्यर्थः। अलाक्षणिकत्वाभिप्रायेण प्रयुक्तस्य घटशब्दस्याकाशे लक्षणाभावादतिव्याप्तेरित्युक्तम्। लक्षणस्या-

---

1 'शब्दनिष्ठाया उपस्थितेः' इत्यधिकम्—रा. 2 परेत्याधिकम्—सु. क.

शक्तिद्वारकसम्बन्धस्य[1] परत्र वृत्तिहेतुत्वेन प्रसिद्धस्य सम्बन्धस्य सत्त्वेन लक्षणापाताच्च ॥

एतेन लक्षणास्थले सम्बन्ध एव वृत्तिः शाब्दोपस्थितिहेतुत्वात्, शक्तिवदिति मण्युक्तं निरस्तम्। शक्त्या[2]प्रतिपादकत्वस्यैवाभिधावृत्तित्वोक्तेः ॥

अत एव—

'अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते'

इति निरस्तम्। अविनाभूते[3] सादृश्यविवक्षया या

सत्त्वोपपादनाय सदृश इत्युक्तम्। **शक्तिद्वारकेति**। शक्तिविषयप्रवाहसम्बन्धस्य सत्त्वादशक्यतीरोपस्थितिहेतुत्वाच्च। तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। सम्बन्धं निमित्तीकृत्य प्रतिपादकत्वं लक्षणेत्युक्तौ तु न दोष इति भावः। **सम्बन्ध एवेति**। शक्यसम्बन्ध एवेत्यर्थः। **शक्तिवदिति**। ईश्वरसङ्केतरूपसम्बन्धस्यैव शक्तित्वादिति भावः। दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमिति भावेनैतेनेत्युक्तं व्यनक्ति - **शक्त्येति**। **उक्तेरिति**। रूढ्यादिलक्षणोक्तिप्रस्ताव इत्यर्थः ॥

एवं मण्युक्तलक्षणचतुष्टयं निरस्य यानि वाद्यन्तरोक्तानि; अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्वा, परम्परासम्बन्धघटकप्रतीतिर्वा, मुख्यार्थसम्बन्धिनिवृत्तिर्वा, अशक्ये तात्पर्यं वा, अशक्यासदृशे तात्पर्यं वा, वक्त्रभिप्रायो वेति, षड्लक्षणावृत्तिलक्षणानि तानि क्रमेण निराह—**अत एवेत्यादिना**। **अभिधेयेति**। अभिधेयस्य प्रवाहादेरविनाभूतस्य तीरादेः प्रतीतिरित्यर्थः ॥

अत एवेति परामृष्टं हेतुं व्यनक्ति—**अविनाभूत इति**।

[1] न्धस्य सत्त्वेन—**ल. रा. सु. क. ग.** [2] क्याप्र—**सु. क.** [3] 'अपि' इत्यधिकम्- **सु.**

गौणी तस्यामतिव्याप्तेः । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावव्याप्तेश्च । क्रोशनसमये मञ्चपुरुषयोरविनाभावेपि धूमोस्तीतिवाक्यबुद्धधूमजन्यवह्न्यनुमितावतिव्याप्तेश्च ॥

अविनाभावशब्दस्य लक्ष्येण सह परंपरासंबन्धघटकत्वविवक्षायां [1] नियतसंबन्धरूपाविनाभावांशेन सबन्धेनैव तद्घटनान्नियमांशवैयर्थ्यम् ।

वामहस्तो दक्षिणहस्त इत्यादाविति भावः । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणा न स्यात् स्याच्च शब्दात्प्रतीतेन लिङ्गेनानुमितार्थस्येति सुधोक्तिं विवृण्वानो दोषान्तरमाह—**मञ्चा इति** । तत्र मञ्चपुरुषयोरविनाभावाभावादिति भावः ॥

ननु तत्रापि तदानीमविनाभावोस्ति तथैव मण्युक्तेरित्यत आह—**क्रोशेनेति** । **अनुमिताविति** । तस्याभिधेयधूमाविनाभूतवह्निगोचरप्रतीतित्वेन तत्र लक्षणसत्त्वादिति भावः ॥

ननु—गङ्गादिशब्दस्य तीरादिप्रतीतिजनने न साक्षात्संबन्धोस्ति । किंतु साक्षात्स्वसम्बन्धवदभिधेयसम्बन्धवत्त्वरूपपरंपरासम्बन्ध एव । तथा च शब्दस्याभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेत्यस्य परंपरासंबन्धप्रतीतिर्लक्षणेत्यर्थः । न च लक्षितलक्षणायामव्याप्तिः । तस्यापि परंपरासबन्धवत्त्वादिति भावेन द्वितीयमाशङ्क्य निराह—**अविनाभावशब्दस्येति** । अविनाभावांशेन—अविनाभावशब्दार्थैकदेशेनेत्यर्थः । मुख्यार्थसंबन्धिनि वृत्तिर्लक्षणेत्युक्त्यैव सामञ्जस्यादिति भावः ॥

[1] तु इत्यधिकम्—रा. सु. ग.

अत एव न मुख्यार्थसंबन्धिनि वृत्तिर्लक्षणा। तस्मिन्नेव सादृश्यविवक्षया या गौणी तस्यामतिव्याप्तेः। नाप्यशक्ये वा शक्यासदृशे वा तात्पर्यं लक्षणा। आद्ये गौण्यामतिव्याप्तेः। अन्त्ये सदृशे संबद्धे च सम्बन्धविवक्षया लक्षणायामव्याप्तेः। [1]उभयत्रापि गाव्यादिशब्दतात्पर्येष्वतिव्याप्तेश्च। नापि स्वार्थसम्बन्धेनेदं पदममुमर्थं बोधयिष्यतीति वक्तुरभिप्रायो लक्षणा। [2]वेदे तदभावात्। लघुत्वाच्छब्दधर्मत्वाच्च। सबन्धेन बोधकत्वस्यैव

लक्षणान्तरं च प्रत्याह–**अत एवेति**। अत एवेति परामृष्टदोषं व्यनक्ति—**तस्मिन्नेवेति**। मुख्यार्थसंबन्धिन्येवेत्यर्थः। प्रवाहवत्तीरस्यापि पावित्र्यादिसादृश्यविवक्षया तीरं गङ्गेति यत्र प्रयुज्यते तत्रेति भावः। या तु मुख्यार्थसम्बन्धिन्यर्थान्तरे वृत्तिरिति प्रमाणलक्षणटीकोक्तिः सा सुधारीत्यैव व्याख्येयेति भावः। **अशक्येवेति**। तात्पर्यमित्यन्वयः। **गौण्यामिति**। सिंहश्चैत्र इत्यादावशक्ये चैत्रे सिंहपदस्य गौणस्य तात्पर्यसत्त्वादिति भावः। **सादृश्य इति**। चैत्रमैत्रगृहयोः सदृशयोश्चैत्रगृहसंबन्धमेव मैत्रगृहं [3]न दूर इति वक्तुं चैत्रगृहमेव मैत्र[4]गृहमिति प्रयोगस्तत्राव्याप्तेरित्यर्थः। अशक्यत्वेऽप्यसदृशत्वाभावादिति भावः। **गाव्यादीति**। वृत्तिशून्यापभ्रष्टशब्देषु गोपिण्डादितात्पर्यकेष्वित्यर्थः॥

नापि स्वार्थेति। शक्यादिस्थले अतिव्याप्तिनिरासाय स्वार्थसंन्बधेनेत्युक्तम्। सादृश्यं न संबन्ध इति भावः। **वेदे तदभावा-**

[1] नाप्यशक्ये इत्यारभ्य नास्ति–**रा. ग.** [2] तदेत–**रा. ग.** [3] होन–**उ. नं.** [4] अत्र सर्वत्र 'ग्र' इत्यस्ति–**नं. उ. ए.**

लक्षणात्वसम्भवे तद्विपरीतस्याभिप्रायस्य तत्त्वायोगाच्च। अन्यथा शक्तचेदं पदममुमर्थं बोधयिष्यतीत्यभिप्रायोऽभिधा स्यात्। यद्यपि शक्तिं सादृश्यं [1]चा निमित्तीकृत्यार्थप्रतिपादकत्वं लक्षणा शक्तिं संबन्धं [2]चानिमित्तीकृत्य वृत्तिर्गौणीत्यपि वक्तुं शक्यम्। तथापि लाघवार्थं प्रतिपादने हेतुकथनार्थं चानुव्याख्याने सबन्धसादृश्यमुखमेव लक्षणमुक्तम्। गामुच्चारयेत्यत्रापि लक्ष्यस्य गोशब्दस्य शक्येन गवा शक्तिरूपः संबन्धोस्त्येवेति नाव्याप्तिः॥

दिति। वेदापौरुषेयत्वस्य प्रथमपरिच्छेदे समर्थनेन तत्र वक्तुरभावादित्यर्थः। तद्विपरीतस्य लघुत्वशब्दधर्म[3]हीनस्येत्यर्थः। अन्यथेति। गौरवादेरदोषत्व इत्यर्थः॥

एवं स्वमते लक्षणमुक्त्वा परोक्तलक्षणानि च निरस्य स्वोक्तलक्षणे दोषमाशङ्क्य समाधत्ते — यद्यपीति। वृत्तिरर्थप्रतिपादकत्वम्। लाघवार्थमिति। अभा[4]वाघटितत्वादिति भावः। प्रतिपादन इति। वृत्तिसत्त्व इत्यर्थः॥

नन्वथापि शक्यसंबन्धं निमित्तीकृत्य वृत्तिर्लक्षणेति लक्षणमव्याप्तमित्यत आह—गामिति। पिण्डस्योच्चारणकर्मत्वायोगाद्गामिति द्वितीयान्तस्य गोपदस्य गोशब्दमित्यर्थो लक्षणया गृह्यते। तत्र च द्वितीयान्तगामिति पदस्य शक्यो गोपिण्डः तत्सम्बन्धो वाचकत्वरूपोस्त्येव

---

[1] च नि–सु. रा. वा–क. [2] वा–क. [3] त्वविपरीतस्ये–नं. उ. ए. [4] वध–नं ए.

तत्र[1] च शक्तिर्न शक्तित्वेन हेतुः। किंतु शक्यसम्बन्धित्वेने[2]ति नाभिधात्वम्। जबगडदशमाहेत्यादिलक्षणायामपि वर्णानां प्रत्येकमुच्चारणकर्मत्वात्प्रत्येकं चाक्षराणामेकाक्षरकोशेष्वर्थवत्त्वावगमाच्छक्यसम्बन्धोस्त्येव ॥

तस्मान्मण्याद्युक्तानि चत्वार्यन्यानि षडिति लक्षणालक्षणदशकमयुक्तमित्यनुव्याख्यानोक्तमेव लक्षणं युक्तमित्याद्यूह्यम् ॥

गोशब्दस्येति न तत्र संबन्धाभाव इत्यर्थः। पुल्लिङ्गोप्यस्ति गोशब्द इति शक्येन गवेत्युक्तम् ॥

नन्वेवं शक्तिरूप एव चेच्छक्यसंबन्धस्तर्हि घटपदस्य घट इवाभिधा वृत्तिः स्यादित्यत आह--**तत्र चेति। न शक्तित्वेनेति।** अभिधायां तु तथैव हेतुरिति भावः। **एकाक्षरकोशेष्विति।** 'जं कटीभूषणे पल्लयामिति, बं कुंभे वरुणे बिंदा' विति, गं गीते गा च गाथायामिति, डः पुमान्विषये शंभाविति, दं क्लीबे पानवैराग्यकलत्रेष्वित्यर्थवत्त्वावगमादित्यर्थः। **लक्षणालक्षणेति।** लक्षणावृत्तिलक्षणेत्यर्थः ॥

एवं गौणवृत्तेरपि परोदीरितलक्षणानि निरस्यानीति भावेनाह— **इत्याद्यूह्यमिति।** तथा हि— गौर्वाहीक इत्यादिगौणवृत्तौ स्वार्थसहचारिणो गुणाः जाड्यमान्द्यादयः लक्ष्यमाणा गोशब्दस्य वाहीके वृत्तौ निमित्तमित्येके ॥

---

1 'तु' इत्यधिकम्-सु. ग.　　2 नैवे-रा. सु. क.

एतेन गङ्गाशब्देन बोधितस्य पूरस्य तीरबोधकत्वे तीरस्य सप्तम्यर्थान्वयो न स्यात् विभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधायित्वादिति निरस्तम् । परंपरासंबन्धेन शब्दस्यैव तीरबोधकत्वात् । अत एवानुव्याख्याने प्रयोगयुक्तपदेन शक्तिसंबन्धो दर्शितः ॥

लक्षणागौण्योर्लक्षणम् ॥ ६४ ॥

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता इति ।

तन्न । तथात्वे गौण्या लक्षणातो भेदाभावप्रसङ्गात् । गोशब्दस्य वाहीके वृत्तौ लक्ष्यमाणगुणानां निमित्ततायाश्चोपपत्तिशून्यत्वात् । लक्ष्यमाणगुणसादृश्याद्गुणान्तरं लक्ष्यते ततो गुणी लक्ष्यते इत्यनानुभविकम् ॥

यत्तु—स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगतगुणा एव लक्ष्यन्त इति तत्तु गुणानां भेदस्याक्षादिमानसिद्धत्वेनापेशलम् । तस्मात्सदृशगुणाश्रयत्वं निमित्तीकृत्य वृत्तिर्गौणीत्येव युक्तमिति । पदार्थस्यैव करणत्वमिति मतोक्तदोषमनूद्य स्वमते नेत्याह—**एतेनेति** । **सप्तम्यर्थेति** । आधारत्वरूपेत्यर्थः । **प्रकृत्यर्थेति** । पदार्थकरणत्वपक्षे तीरस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादिति भावः । **परंपरेति** । शक्यसंबन्धेनेत्यर्थः ॥

लक्षणागौण्योर्लक्षणम् ॥ ६४ ॥

अथ लक्षणादिहेतूक्तिः ॥ ६५ ॥

अन्ये तु—

"मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोथ प्रयोजनात् ।
अन्यार्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया"।

इति लक्षणादौ हेतुत्रयमाहुः । तन्न ।

अथ लक्षणादिहेतूक्तिः ॥ ६५ ॥

एवं लक्षणादिवृत्तेर्लक्षणमुक्त्वा प्रयोगयुक्त्यनुव्याख्यानोक्त[1]-शक्यसंबन्धशक्यसादृश्ययोरेव लक्षणादिबीजत्वं मुख्यार्थबाधादेः पूर्वा-योगे परग्रह इत्युक्तप्रकारेणामुख्यार्थग्रहणहेतुत्वं च समर्थयमानः काव्यप्रकाशिकाद्युक्तमनूद्य निराह—**अन्ये त्विति । रूढित इति ।** मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ गङ्गायांघोष इत्यादौ पावित्र्यादिज्ञापनप्रयोजनात् अन्यार्थोऽमुख्यार्थो यत् यस्माद्व्यापाराल्लक्ष्यते ज्ञायते सा आरोपिता क्रिया आरोपितः शब्दव्यापारो लक्षणेत्यर्थः । शब्दव्यापारस्यारोपितत्वं च मुख्यार्थव्यवहितार्थनिष्ठत्वं ज्ञेयम् । लक्षणादौ लक्षणागौण्योः । गौणवृत्तिपक्षे तद्योग इत्यत्र तत्सदृश इति ध्येयम् । **बाधे तद्योग इति ।** निमित्तार्थे सप्तम्यौ ॥

रूढितोथ प्रयोजनादित्यस्य वैकल्पिकैकहेतुपरत्वाद्रूढित इत्यस्य लक्षणाप्रभेदत्वेनाहेतुरूपत्वाद्वा मुख्यार्थबाधतद्योगाभ्यां सह त्रयो हेतव इति भावेनाह—**हेतुत्रयमिति** ॥

---

[1] क्तश–उ.

गङ्गाशब्दो ह्यशक्यतीरबोधनेतिप्रसङ्गान्नियामकं शक्तिस्थानीयं शक्यसंबन्धमेवापेक्षते। वक्ताप्यनेन संबन्धेन गङ्गापदं तीरं बोधयिष्यतीत्यभिप्रेत्यैव प्रयुङ्क्ते । न तु मुख्यानुपपत्तिर्बोधनार्थं शब्देन प्रयोगार्थं वक्त्रा वापेक्ष्यते । अनुपपत्तिदर्शनस्य बोधकशब्दप्रयोगोत्तरकालीनत्वात् । तस्य प्रथमोपस्थितमुख्यार्थत्यागमात्रहेतुत्वेन तीरबोधनेऽनपेक्षितत्वाच्च । किं तु प्रतिपत्त्रा मुख्यार्थत्यागाया-

मुख्यार्थबाधरूपहेतुं तावन्निराचिकीर्षुः स किं शब्देनापेक्ष्यमाणत्वाद्वा हेतुरुत वक्त्रा प्रयोगार्थमपेक्ष्यमाणत्वात्प्रतिपत्त्रा वा लक्ष्यप्रतिपत्त्यर्थमपेक्ष्यमाणत्वादिति कल्पान् हृदि कृत्वाद्यं निराह—**गङ्गाशब्दो-हीति** । आवश्यके वक्तृश्रोत्रपेक्षिते तीरबोधन इत्यर्थः । आशङ्क्येति क्वचित्पाठः ॥

द्वितीयं निराह—**वक्त्रापीति** । उभयत्रैवकारव्यावर्त्यमाह—**न त्विति । बोधनार्थम्**—तीरादिबोधनार्थम् । शब्देनापे[1]क्ष्यत इत्यन्वयः । यथोक्तं सुधायाम्—न शब्देनापेक्ष्यते नापि प्रयोक्त्रा किंतु प्रतिपत्त्रैवेत्यादिना । अपे[2]क्ष्यत इत्यत्र सुधोक्तमेव हेतुमाह—**अनुपपत्तीति** । न केवलमुत्तरकालीनत्वात्तदनपेक्षा किंत्वन्यत्रोपक्षीणत्वेन सर्वथा तदपेक्षाभावाच्चेत्याह—**तस्येति** ॥

तृतीयमभ्युपेत्य तदपेक्षायाः सुधोक्तदिशान्यत्रोपयोगमाह—**किं त्विति** । मुख्यार्थबाधरूपहेतुं निरस्य प्रयोजनादित्युक्तहेतुं च

[1] क्षते—**नं.** क्षित-**उ.** [2] क्षते—**नं.** क्षित—**उ.**

पेक्ष्यते। प्रयोजनमपि न शब्देनापेक्ष्यते। अचेतनत्वात्। प्रयोजनस्य बोध[1]कार्यत्वेन बोधाहेतुत्वाच्च। किं तु सति मुख्ये स्वायत्ते च शब्दप्रयोगे कस्मादमुख्यं प्रयोक्तव्यमिति वक्त्रा श्रोत्रा वानुसन्धीयत इति प्रतिपादकत्वरूपायां वृत्तावनुव्याख्यानोक्तोनुगतः सम्बन्ध एव हेतुः। अनुपपत्तिस्त्वमुख्यार्थे तात्पर्यज्ञानहेतुः॥

यद्यपि प्रतिपादकत्वमेव तात्पर्यम्। तथापि सम्बन्धस्तत्स्वरूपे हेतुः। अन्वयानुपपत्तिस्तु तज्ज्ञप्ताविति विवेकः॥

सुधोक्तदिशा निराह—**प्रयोजनमपीति**। **अनुव्याख्यानेति**॥

'प्रयोगयुक्तसादृश्यं [2]सम्बन्धो वाप्यमुख्यत'।

इत्यनुव्याख्यानोक्त इत्यर्थः। **सम्बन्ध एवेति**। तद्योगपदोक्तशक्यसम्बन्ध एवेत्यर्थः। कुतस्तर्हि मुख्यार्थानुपपत्तिर्मृग्यत इत्यतः सुधोक्तंसमाधिमाह—**अनुपपत्तिस्त्विति**। मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः॥

ननु—'वाचकत्वं हि तात्पर्यं यदर्था अखिला रवाः'। इति ज्ञानपादीयानुव्याख्याने 'न च वाचनिकस्तात्पर्यार्थ इति विशेषः। तन्मानाभावादि'ति कर्मनिर्णये 'तात्पर्यवृत्तिर्नातिरिच्यत' इत्यानुमानिकपादीयसुधाद्युक्त्या, चोक्तवृत्तिव्यतिरिक्ततात्पर्यवृत्तेरभावात् तात्पर्यज्ञानहेतुत्वोक्त्यैवोक्तलक्षणावृत्तिहेतुत्वं प्राप्तं[3] तथा च सम्बन्ध एव हेतुर्नत्वनुपपत्तिरित्ययुक्तमित्याशङ्कामनूद्य निराह—**यद्यपीति**। वेदापौरुषे-

---

[1] धनार्थत्वे–रा. धकका–सु. [2] श्यस–नं. उ. [3] अनन्तरं 'इत्याशङ्का' मित्याद्येवास्ति–ए.

केचित्तु—छत्रिणो गच्छन्ति, यष्टीः प्रवेशय, काकेभ्यो दधि रक्ष्यतां, इत्यादावन्वयानुपपत्तेरभावात्तात्पर्यानुपपत्तिरेव हेतुरित्याहुः । तन्न । अपौरुषेयवेदानुगतं तात्पर्यं तत्प्रमितिशेषत्वरूपतत्प्रतिपादकत्वातिरिक्तं नास्तीत्युक्तत्वेनात्माश्रयात् । अन्वयानुपपत्तिमज्ञात्वा तात्पर्यानुपपत्तेर्दुर्बोधत्वेनान्वयस्य विषयतया तात्पर्यनिरूपकत्वेन चान्वयानुपपत्तेः प्रथमोपस्थितत्वाच्च ॥

यत्ववादोक्तदिशा तत्प्रमितिशेषत्वरूपं प्रतिपादकत्वमित्यर्थः । सम्बन्धः शक्यसम्बन्धः । तीरादिप्रतिपादकत्वं, शब्दस्य सम्पादयति । मुख्यार्थभूतप्रवाहघोषाद्यन्वयानुपपत्तिद्वारिस्तु प्रतिपादकत्वज्ञानहेतुरित्यर्थः । नचैवं तस्य प्रथमोपस्थितमुख्यार्थस्यागमात्रहेतुत्वेनेति पूर्वोक्तविरोधः । तस्यास्तद्वारा वृत्तिज्ञानहेतुत्वेनेत्यर्थकत्वेनाविरोधात् । इति संप्रदाय इति । मण्युपन्यस्तमतमनूद्य निराह—**केचित्त्विति । अभावादिति ।** [1]छात्रिणि गमनान्वयस्य यष्टिषु प्रवेशान्वयस्य काकेषु-रक्षणाव[2]धित्वान्वयस्य सम्भवादिति भावः । **उक्तत्वेनेति ।** वेदापौरुषेयत्ववादे उक्तत्वेन प्रतिपादकत्वानुपपत्त्या प्रतिपादकत्वरूपवृत्तिकल्पनमित्यात्माश्रयादित्यर्थः ॥

मण्युक्तदोषं चाह—**अन्वयेति ।** प्रवाहे घोषान्वयानुपपत्तिमज्ञात्वा गङ्गायांघोष इति प्रयोक्तुराप्तस्य प्रवाहे तात्पर्यानुपपत्तेर्ज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थः । **विषयतयेति ।** अन्वयो हि शाब्दज्ञानविषयः ।

---

[1] पुरुषेषु—नं. छत्रिषु-उ. [2] णावधि—नं. ए.

न चाव्याप्तिः। प्रकरणादिना गच्छन्तीत्यस्यै-क[1]सार्थवाहित्वेन छत्रयच्छत्रिगमनमर्थः, प्रवेशये-त्यत्र[2]भोजनप्रयोजन[3]प्रवेशनमर्थः, रक्ष्यतामित्यस्य च दध्युपघातकमात्राद्रक्षणमर्थः, इत्यवगतत्वेन तत्राप्यन्वयानुपपत्तेः सत्त्वात् ॥

ननु -- लक्षणायामन्वयानुपपत्तिवदयोग्यत्वनै-राकाङ्क्ष्ये अपि स्त इति ते बीजे कस्मान्न स्याताम्। घोषस्य निबिडाधाराकाङ्क्षिणः प्रवाहे

तात्पर्यं च तत्परंप्रधानप्रतिपाद्यं यस्य तस्य भावस्तात्पर्यमिति व्युत्पत्त्या-न्वयनिरूप्यत्वात्तात्पर्यानुपपत्तिं ज्ञातुं पूर्वमेवान्वयानुपपत्तेर्ज्ञातव्यत्वादिति भावः ॥

प्रागुक्तदोषं मण्युक्तदिशोद्धरति—न चाव्याप्तिरिति। छत्रि-णो गच्छन्तीत्यादावन्वयानुपपत्त्यभावदोषो नेत्यर्थः। प्रकरणादिनेत्या-दिपदेन प्रत्यक्षादिमानान्तरग्रहः। सार्थः समूहः। छत्र्यछत्रिसमूहक[2]-त्वेनेत्यर्थः। तत्राप्यन्वयानुपपत्तेरिति। छत्रिणि सार्थवाहिगमना-न्वयस्य यष्टिषु भोजनार्थप्रवेशान्वयस्य, काकेषु यावद्दध्युपघातकावधिक-रक्षणान्वयस्य चानुपपत्तेः सत्त्वादित्यर्थः ॥

अन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाङ्गसौ हेतुरित्युक्तमयुक्तमिति भावेन मण्युक्तचोद्यमेवानूद्य निराह—नन्वित्यादिना। प्रवाहस्य घोषा-न्वये प्रवाहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगोगित्वप्रमाविशेष्यत्वादिरूपायोग्यता व्यक्तेति तामुपेक्ष्य नैराकाङ्क्ष्यं व्यनक्ति—घोषस्येति। किं मिळितं

[1] पदार्थसाहित्येन–सु. ग.　[2] त्यस्य भो–रा. सु. ग.　[3] नकप्र–सु.ग.
[4] हृकर्तृत्वे–नं.　हकर्तृकार्थकत्वे–ए. उ.

नैराकाङ्क्ष्यादिति चेन्न । नोभयं निमित्तम् । अन्यतरज्ञानेपि लक्षणादर्शनात् । नाप्येकैकमननुगमात् । अन्वयानुपपत्तिव्याप्यत्वेन चानुगमेऽन्वयानुपपत्तेरेव तद्बीजत्वात् ॥

एतेन—यथा[1] गङ्गायामित्यादावन्वयानुपपत्तिः छत्रिण इत्यादौ तु तात्पर्यानुपपत्तिरेवं क्वचिदयोग्यत्वं क्वचिन्नैराकाङ्क्ष्यं बीजमस्तु । न चाननुगमः । अनुपपत्तेर्ज्ञापकत्वेन वह्नौ धूमालोकादेरिवाननुगमेप्यदोषात् । यदि छत्रिण इत्यादावन्वयानुपपत्तिः कल्प्यते तर्हि गङ्गायामित्यादौ तात्पर्यानुपपत्तिः कल्प्यताम् । इति निरस्तम् । ज्ञापकेप्यनुगमसंभवे त्यागायोगात् । अन्वयानुपपत्तेः प्रथमोपस्थितत्वाच्च ॥

अत एवानुव्याख्याने पूर्वस्यान्वितस्य मुख्या-

द्वयं निमित्तं प्रत्येकं वेति कल्पौ क्रमेण निराह--**नोभयमिति** । **अन्वयानुपपत्तीति** । अन्वयाभावव्याप्यत्वेनेत्यर्थः । **अनुपपत्तेरिति** । अमुख्यार्थप्रतिपादकत्वज्ञापकत्वेनेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । **धूमेत्यादि** । **कल्प्यत इति** । प्रागुक्तदिशेति भावः । 'पूर्वायोगे परग्रह' इति पूर्वोदाहृतश्लोके शेषस्यार्थमाह---**पूर्वस्येति** । स्वोक्तिसंवादायोक्तं—**अन्वितस्येति** । [2] लक्षितलक्षणै[3]वनेतिकेचित् । मुख्यार्थबाध इत्युक्त-

---

[1] योगमित्याधिकम्--**रा. ग.** [2] स्वोक्तीत्यादिनास्ति-**नं. उ.** [3] णैव चेति भावेन सुधोक्तमेवाह–**अत्रेति**–**नं. उ. ए.**

र्थस्यायोग इति सुधायामपि मुख्यार्थानुपपत्ति-दर्शनमित्युक्तम्। अत्र मुख्यायोग इति वक्तव्ये यत्पूर्वायोग इत्युक्तं तल्लक्षितलक्षणासंग्रहार्थम्। तत्र लक्ष्यानुपपत्तेरपि हेतुत्वात् ॥

लक्षणादिहेतूक्तिः ॥ ६५ ॥

अथ लक्षणादेरभिधातो भेदसमर्थनम् ॥ ६६ ॥

ननु गङ्गाशब्दस्य पूर इव तीरेपि, सिंहशब्दस्य च सिंह इव माणवकेपि शब्दान्तरे क्लृप्ता शक्ति-

त्वात्। अन्यथा मुख्यामुख्यार्थबाध इत्युच्येतेति। तदसदिति भावेन-सुधोक्तमेवाह—अत्रेति। अनुव्याख्यानशेषे ॥

लक्षणादिहेतूक्तिः ॥ ६५ ॥

अथ लक्षणादेरभिधातो भेदसमर्थनम् ॥ ६६ ॥

पूर्वायोगे परग्रह इत्यस्य सुधोक्तदिशा अमुख्यवृत्तिसत्त्वोपपा-दनपरत्वरूपमर्थान्तरं मत्वा सुधोक्तिं साधयिष्यन्नाक्षिपति—**नन्विति**। यद्यप्येतन्मणिकृतैव लक्षणावादे आशङ्क्य निरस्तम्। तथापि तदुक्त-युक्तिमरोचमानो व्युत्पादनार्थमाधिकयुक्तिविवक्षार्थं च पुनरत्रोपक्षिप्त-वानित्यदोषः। **शब्दान्तर इति**। तीर[1]माणवकादिशब्दान्तरे[2] नानार्थकाक्षादिशब्दान्तर इति[3] वार्थः ॥

[1] तीरपदं न—उ. [2] रे नाना—उ. [3] ति चा—उ.

रेवास्तु । किं लक्षणाकल्पनेनेत्यक्षादिशब्दवन्नानार्थतैवेति चेन्न । तीरादिशक्तौ प्रमाणस्य [1] मध्यमवृद्धव्यवहारदर्शनादेरभावेप्यनुसंहितलक्षणान्यायस्य पुंसो गङ्गादिशब्देन तीरादिप्रतीतेः ॥

न च घोषादिपदसमभिव्याहार एव तत्र प्रमाणमिति वाच्यम् । इन्द्रियस्य रूपादिनेव गङ्गाशब्दस्य तीरेण क्लृप्तात्परंपरासंबन्धादेव बोधकत्वोपपत्तौ समभिव्याहारस्य साक्षात्संबन्धरूपशक्त्यकल्पकत्वात् । अन्यस्मिन् [2] शब्दे क्लृप्तादपि स्वस्मिन्क्लृप्तस्यान्तरङ्गत्वात् । अक्षादि-

तर्ह्यनेकार्थत्वं गङ्गादिशब्दस्य स्यादित्यतोस्तु तदित्याह— **अक्षादीति । मध्यमेति** । तद्व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वादिति भावः । दर्शनादेरित्यादिपदेन प्रागुक्तव्याकरणोपमानकोशादिग्रहः। **अनुसंहितेति**। लक्षणास्थले यो न्यायो मुख्यार्थबाधादिस्तदनुसंधानवतः पुंस इत्यर्थः ॥

ननूक्तस्थले गङ्गापदात्तीरधीर्घोषपदसमभिव्याहारादेव पदान्तरसमभिव्याहारेण पदाज्जायमानार्थधीश्च शक्त्यैवेत्याशङ्क्य निराह— **न चेति** । न तु लक्षणान्यायानुसन्धानमित्येवकारार्थः । **इन्द्रियस्य रूपादिनेवेति** । संयुक्तसमवायरूपपरंपरासंबन्धाद्यथा बोधकत्वं तथा शक्यसंबन्धरूपक्लृप्तपरंपरासंबन्धादेव बोधकत्वोपपत्ताविन्यर्थः ॥

शब्दान्तरे क्लृप्तशक्तिरेवास्त्वित्युक्तस्योत्तरमाह — **अन्यस्मिन्निति** । स्वस्मिन् गङ्गाशब्द इत्यर्थः । शक्यसंबन्धस्य क्लृप्तत्वादिति भावः । अक्षादिशब्दवन्नानार्थतेत्युक्तं तन्निराह— **अक्षादीति** ।

[1] मध्यमपदं न—क. [2] अन्यत्र क्लृप्ता—क.

शब्दार्थास्तु नान्योन्यं संबद्धाः ॥

किं च तीराद्यनन्तैः सह क्लप्त[1]पूररूपैकशक्यसंबन्धेषु वृत्तित्वरूपधर्ममात्रकल्पनं लघु । तेष्वनन्ताः शब्दनिष्ठाः शक्तिरूपा[2] धर्मिणस्तद्ग्राहका वृद्धव्यवहारास्तद्ग्रहास्तत्स्मृतयश्चेत्यनेककल्पना गुर्वी ॥

मणौ तु तीराद्यनन्तेषु शक्यसंबन्ध[3]स्त्वेकः शक्तयस्त्वनन्ता इति लाघवमुक्तम् । तन्न । शक्यसंबन्धानामपि संयोगादित्वेनानन्तत्वात् ।

अन्योन्यसंबन्धत्वे हि प्रवाहसंबन्धतीरे गङ्गाशब्दस्येवाक्षादिशब्दस्यापि क्वचिच्छक्तिः तत्संबद्धे चार्थे लक्षणेति स्यात् न चैवमित्यर्थः । यद्यपि दिङ्नेत्रघृणिभूजलादीनामस्ति संयोगः संबन्धः । तथापि तत्र कस्य शक्तता कस्य शक्यसंबद्धतेति विनिगमकाभावात्सर्वस्य शक्ततैवेति भावः ॥

लाघवयुक्त्या च लक्षणैव युक्तेत्याह—**किंचेति** । [4]**पूररूपेति** । [5]पूरादिरूपेत्यर्थः । नद्यां घोष इत्यत्र पूरसंबन्धस्तीरे मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चसंबन्धः पुरुषे मार्गाश्चलन्तीत्यत्र मार्गसंबन्धः प्राणिष्वित्यादिरूपसंबन्धेष्वित्यर्थः । **तेष्विति** । तीरादिषु विषय[6] इत्यर्थः । **उक्तमिति** । लक्षणावाद उक्तमित्यर्थः । **संयोगादित्वेनेति** । यत्र गुण्यादिपदेन गुणादेर्लक्षणा तत्र लक्ष्येण सह संबन्धस्य समवायत्वेन[7] विषयेण विषयिणो लक्षणास्थले स्वरूपसंबन्धत्वेनेत्यादिरादिपदार्थः ॥

[1] प्ररू—क. ग. [2] पध—क. [3] न्ध ए—क. ग. [4] पूर्वरू—उ. पूरेति शोधितमस्ति—मु. पररू—नं. [5] पराादि—नं. उ. [6] येष्वित्य—उ. [7] यित्वे—उ. ए.

संबन्धत्वेनैक्ये तु शक्तित्वेनैक्यमिति समम् । प्रत्युत त्वन्मते ईश्वरेच्छारूपा शक्तिः स्वरूपेणै-वैका, शक्यसंबन्धास्तु स्वरूपेणैव नानेति विपरीतं लाघवम् ॥

किं च तीरमात्रशक्तावतिप्रसङ्गेन गङ्गातीरे शक्तेर्वक्तव्यतया नागृहीतविशेषणान्यायेन तीरार्थे प्रयोगेपि पूरशक्तिरावश्यकी ॥

अपि च गङ्गाशब्दस्यानेकार्थत्वेऽ[1]नुपपत्तिपुरस्सरं

प्रकारान्तरेण तीरादौ न शक्तिर्गङ्गादिपदस्येत्याह—**किं च तीरमात्रेति** । 'नागृहीतविशेषणा विशेष्येषु बुद्धिरुत्पद्यत' इति न्यायेन प्रथमोपस्थितत्वेन तत्र शक्तेरावश्यकत्वे सति शक्यसंबन्धादेव तीरधीसंभवान्न शक्तिकल्पनेति भावः ॥

ननु—यथा लक्षणापक्षे पूरेणोपलक्षणेन व्यावृत्ततीरविशेषस्या न्वयो न तीरान्तरस्य तथा पूरोपलक्षिततीरे शक्तिरस्तु न तु तीरे पूरे चेति (चेत् ।) गङ्गापदशक्तौ पूरस्य शक्यत्वेन विशेषणत्वे संभवति नोपलक्षणत्वं युक्तम् । विशेषणत्वासंभवे सत्येवोपलक्षणत्वात् । अतः पूर एव शक्तिः । किं च तीरशक्तावुपलक्षणत्वं पूरस्य न शक्यतावच्छे-दकत्वम् । नापि धेनुपदे गोत्वस्येव शक्त्युपाधित्वम् । गौरवादिति भावः ॥

लक्षणानभ्युपगतौ बाधकान्याह—**अपि चेति** । ननु—गोशब्दस्य नानार्थत्वेपि नास्ति संदेहजनकत्वमिति तद्वत्स्यादित्यत

---

[1] त्वे पूरा–**रा. ग.**

तीरधीर्न स्यात्। न ह्यक्षादिशब्देषु तथाधीः। गङ्गां पश्येत्यादौ तीरं पूरं वेति संदेहश्च स्यात्। अक्षा[1]न्यस्येत्यादौ तद्दर्शनात्। गां पश्येत्यादावपि सास्नादिमद्व्यक्तौ बाणादौ च शक्तिस्मृतावस्त्येव संदेहादिः॥

गङ्गां पश्येत्यादौ तु तीरे वृत्तिज्ञानेऽपि न संदेह इति विशेषः। अन्यथा शक्तिरूपसाक्षात्संबन्धमादाय परंपरासंबन्धरूपलक्षणापलापे; कुठारस्य काष्ठेन, व्रीह्यादिद्रव्यस्य यागेन, श्रोत्रस्य च शब्देन साक्षात्संबन्धो दृष्ट इति; हस्तस्य काष्ठेन द्रव्यसंस्कारस्य यागेन चक्षुषो घटरूपेण च स स्यात्। रूढिमादाय योगापलापश्च स्यात्। द्वारशब्दस्यैव द्वारविशिष्टापिधाने च शक्तिकल्पनेनाध्याहारश्च न सिध्येत्॥

आह[2]—**गंगां पश्येत्यादावपीति**। अन्यथेत्यस्यैव विवरणं **शक्तिरूपेत्यादि**। **व्रीह्यादिद्रव्यस्येत्यस्य**—पुरोडाशाज्यादिद्रव्यस्येत्यर्थः। तस्यैव साक्षाद्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपयागान्वयात्। **हस्तस्येति**। कुठारादि[3]ग्राहिण इत्यर्थः। **द्रव्यसंस्कारस्येति**। प्रोक्षणविलापनादेः। **स इति**। साक्षात्संबन्धः। **योगेति**। अवयवशक्तिरूपयोगस्यावयवार्थद्वारा समुदायार्थबोधकत्वेन परंपरासंबन्धरूपत्वाद्रूढेः साक्षात्संबन्धत्वादिति भावः। योगापलापश्चेत्यनन्तरं कार्य इति शेषः। तेनादायेति साधु। **अध्याहारश्चेति**। पिधेहिपदाध्याहार इत्यर्थः॥

[1] न्यश्य-रा. ग. [2] ह-गांप-नं. उ. ए. 'गं' इति पूरितम्-मु. [3] ग्रा-नं. ए.

ननु—रूढिरूपैकविशेषणानुसारिरीत्यैव न शब्दसामान्यवृत्तिनिर्णयः; किंतु सर्वविशेषानुसारिरीत्यैवेति चेत्समं प्रकृतेपि ॥

यद्यपि येन पुंसा गङ्गायां घोष इति तीर एव प्रथमप्रयोगो गृहीतः । तस्य तत्र शक्तिग्रहोस्ति ।

रूढिमादाय योगापलापश्च स्यादित्युक्तदोषे परिहारमाशङ्कते—**नन्विति** । निर्णय इत्यनन्तरं येन योगापलापः स्यादिति योज्यम् । **सर्वविशेषेति** । साक्षात्संबन्धस्य वृत्तित्वकल्पनं रूढिरूपैकविशेषानुसारि तथा च शब्दसामान्यवृत्तिकल्पने घटादिशब्दनिष्ठरूढिरूपविशेषानुसारिरीतिरिव कुम्भकारादिशब्दनिष्ठपरंपरासंबन्धरूपयोगरूपविशेषानुसारिरीतिरप्यनुसर्तव्या । अन्यथा तत्र शब्दादर्थाप्रतीत्यापातात् । एवं च तद्रीत्या वृत्तिनिर्णये योगादिवृत्तिरावश्यकीति चेत् । तर्हि मुख्यवृत्तिरूपविशेषानुसारिरी[1]तेरिव मुख्यार्थधीपूर्वकप्रतीतिस्थलीयलक्षणादिविशेषानुसारिरीतेरप्यनुसर्तव्यत्वात् । तद्रीत्या लक्षणादिवृत्तिरभ्युपेयेति भावेनाह—**समं प्रकृत्येकेपीति** ॥

ननु—पूर इव तीरेपि गङ्गापदस्य व्युत्पत्तिग्रहे[2]णार्थप्रत्ययसाम्येऽपि कुतो न मुख्यता तीरे गङ्गाशब्दस्य। न च शक्तिग्रहो भ्रमः। तज्जन्यार्थप्रतीतेः संवादेन प्रमात्वानुभवादित्यत आह—**यद्यपीति** । यद्वा प्रागपि चेत्यादिनोक्तं पक्षं मणावन्येत्वित्यादिनानूद्य लक्षणायामव्युत्पन्नो बाह्य इत्यादिना तत्र दूषणं यदुक्तं तदनूद्य निराह—**यद्यपीत्यादिना** ॥

---

[1] रीतिरि–**नं. उ.** [2] हृणार्थ–**नं उ.**

तथापि तेन गङ्गायां मत्स्यः तीरे घोषः तीरं न गङ्गा इत्याद्युत्तरबहुप्रयोगदर्शनात्स[1]भ्रम एव। पूर्वं मम तीरधीस्तु असाधुशब्दादिव शक्तिभ्रमादिति निश्चीयते। तस्याः प्रमात्वमपि वह्निमति धूमभ्रमजन्याया अनुमितेरिव यादृच्छिकम् ॥

एतेन संबन्धसादृश्ययोस्तद्धितमुत्पाद्य तस्य लुप्य[2]भिधयैव सर्वं सेत्स्यति किममुख्यवृत्त्येति निरस्तम्। तथात्वे पूरानुपपत्तिपुरस्सरं तीरप्रतीत्यादेरयोगात्। न हि हरीतक्यादिशब्दा[3]द्वृक्षानुपपत्तिपुरःसरं फलधीः ॥

यत्तु सुधायां 'पूर्वायोगे परग्रहः' इत्यस्यार्थान्तरं[4] वक्तुं सादृश्यसंबन्धयोस्तद्धितमुत्पाद्य तस्यापि लुपि कृत इत्यादिना लक्षणादिवृत्त्यपलापचोद्यमनूद्य निरस्तं तन्निष्कृष्याह—**एतेनेति**। गङ्गासंबन्धीत्यर्थे सिंहसदृश इत्यर्थे च गङ्गादिशब्दात्तस्येदमिति सूत्रेण वा 'तद्धितार्थ' इति सूत्रेण वाण्प्रत्यये तस्य लुपि कृते 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचन' इति सूत्रेण पूर्ववल्लिङ्गवचनयोः प्राप्तत्वेन गङ्गासंबन्धीत्यर्थे गङ्गायामितिशब्देन लक्षणां विनैव गङ्गासंबन्धितीरप्रतीतेः सिंहसदृशमाणवकप्रतीतेश्चोपपत्तेः। यथा हरीतक्यादिशब्दात्फलेर्थेऽण्प्रत्यये तस्य लुप्चेति सूत्रेण लुपि सति लुपियुक्तवद्व्यक्तिभावे हरीतकीति रूपम्। तद्वदिति भावः। लुपीत्यनन्तरं कृते सतीति शेषः। तेनोत्पाद्येति ल्यबन्तप्रयोगस्य साधुत्वं ज्ञेयम्। कचित्कृत इत्यपि पाठः ॥

---

[1] त्सत्त्वाद्भ्रम-**सु.** त्स तत्र-**क.** [2] पि कृतेभिधयै-**सु. क.** [3] ब्दे वृ-**क.** [4] 'वक्तुं' इति नास्ति-**उ.**

तस्माद्गङ्गा[1]शब्दस्य तीरादिशक्तौ प्रमाणाभावाद्गौरवात्पूरादिशक्तेरावश्यकत्वात्पूरानुपपत्तिपुरःसरमेव तीरादिबोधकत्वादसन्देहादतिप्रसङ्गाच्चेति हेतुषट्कान्न तीरादौ शक्तिः ॥

न च तीरशूर[2]शब्दाध्याहार एव तर्ह्यस्त्विति वाच्यम् । निराकाङ्क्षत्वात् । गङ्गासिंहशब्दयोर्वैयर्थ्या[3]च्च । अवैयर्थ्याय गङ्गायां मत्स्यस्तीरे घोष इत्याद्यध्याहारे च गौरवम् । प्रतीतैकवाक्यताभङ्गश्च ॥

द्वारमित्यादावध्याहार एव । न तु द्वारशब्दस्य पिधाने लक्षणा । साकाङ्क्षत्वात् । अवैयर्थ्याद्द्वारबोधकाभावाच्च । तद्बोधार्थं शब्दान्तराध्याहारे तु ———द्वारशब्दस्वारस्याविरोधिपिधेहि[4]शब्दाध्याहार एव युक्तः ॥

प्रागुपपादितदूषणषट्कं संग्रहेण बुद्ध्यारोहायानुवदन्नुपसंहरति– **तस्मादिति** । तस्य विवरणं गङ्गेत्यादि पञ्चम्यन्तषट्कम् ॥

प्रकारान्तरेण लक्षणाद्यमुख्यवृत्त्यपलापमाशङ्क्य निराह – **न च तीरेति** । घोष इत्यत्र तीर घोष इत्यन्वयाय तीरपदस्य, सिंहश्चैत्र इत्यत्र शूरश्चैत्र इत्यन्वयाय शूरपदस्य, अध्याहारः द्वारमित्यादाविव । अन्यथा तत्रापि लक्षणादि स्यादिति भावः ॥

---

[1] ङ्गादिश–**क.** [2] पूर–**क. सु.** [3] र्थ्यप्रसङ्गात्–**सु.** र्थ्यापातात्–**क.**
[4] हि पदा–**सु. ग.**

ननु—तथाप्यर्थापत्त्यैव तीरशूरधीरस्तु वक्तुराप्तेः प्रतीता[1]र्थानुपपत्तेश्च विरोधे[2]नार्थान्तरकल्पनादिति चेन्न। लक्षणाद्यकल्पनेऽबोधकं पदं प्रयुञ्जानस्याप्तत्वानिश्चयेनाप्तत्वरक्ष[3]णार्थमेव तत्कल्पनात् ॥

तदेतदभिप्रेत्योक्तमनुव्याख्याने 'पूर्वायोगे परग्रहः' इति ॥

अस्य चाक्षादिशब्दवन्नानार्थत्वपक्षे तद्धितलोपपक्षे पूर्वस्य प्रथमप्रतीतस्य[4] पूरस्यायोगे परस्य चरमप्रतीतस्य तीरस्य ग्रहः प्रत्ययो दृश्यते स न स्यात्। [5]इति। अध्याहारपक्षे पूर्वस्य क्लृप्तस्य पदस्यायोगेऽभावे परस्य कल्प्यस्याध्याहार्यस्य पदस्य ग्रहो[6] द्वारमित्यादौ ॥

अत्र तु गङ्गापदं विद्यत इति अर्थापत्तिपक्षे पूर्वस्य प्रथमप्रतीतस्यायोगेऽनुपपत्तौ प्राप्तायां पर-

---

यदपि सुधायां 'नन्वत्रानुपपत्तेरर्थप्रतीतिहेतुत्वे अर्थापत्तिरेवास्त्वि'त्यादिना लक्षणाद्यपलापचोद्यं प्रकारान्तरेणानूद्य समाहितं, तन्निष्कृष्य दर्शयति—**ननु तथापीति** ॥

प्रागुक्तपक्षचतुष्टये उक्तदोषाणां मूलारूढतां व्यनक्ति—**अस्य चेति**। अनुव्याख्यानशेषस्ये[7]त्यर्थः। इत्यर्थ इत्यनेनान्वयः। स न

---

[1] अर्थपदं न–**क.** [2] धिनो–**क.** [3] क्षार्थ–**रा. सु. ग.** [4] रूपस्या–**रा. ग.** [5] 'इति' इति नास्ति–**सु.** [6] हो भवति–**सु. ग.** हो भवतीति–**क.** [7] स्य चेत्य–**उ.**

स्यास्तन्निर्वाहिकायाः लक्षणायाः ग्रहः स्वीकार इत्यर्थः । तस्माद्गङ्गाशब्दादेस्तीरादौ लक्षणादिरेव न शक्तिः ॥

ननु शब्दस्यार्थे शक्तिर्नाम तज्ज्ञानजनकत्वम्। तच्च गङ्गाशब्दादेस्तीरादाव[1]स्तीति चेन्न। अत्र शक्तिशब्देन जनकत्वप्रयोजकस्य शब्दस्यार्थेन सह साक्षात्संबन्धस्याभिप्रेतत्वात् । उक्तं ह्यनु-व्याख्याने—

नित्ययोगेपि शब्दानामर्थेनैव निवार्यते ।

इति ॥

लक्षणादेरभिधातो भेदसमर्थनम् ॥ ६६ ॥

अथ लाक्षणिकादेरनुभावकत्वसमर्थनम् ॥ ६७ ॥

यत्तु मणावुक्तम्—

वाचकमेवानुभावकम् । लाक्षणिकादिकं तु

स्यादितीत्यत्र विद्यत इतीत्यत्र चार्थपदं योज्यम् । नानार्थत्वपक्षे गङ्गा-दिपदस्येति योज्यम् । मण्यादिरीत्या शङ्कते — **ननु शब्दस्येति** । **उक्तं हीति** । आनुमानिकपादे ॥

लक्षणादेरभिधातो भेदसमर्थनम् ॥ ६६ ॥

अथ लाक्षणिकादेरनुभावकत्वसमर्थनम् ॥ ६७ ॥

मणावुक्तमिति । लक्षणावादे । **वाचकमिति** । गङ्गायां घोषः

[1] स्त्येवेति-सु.

स्मारकमेव । शक्तत्वस्यैवानुभावकत्वे तन्त्रत्वात् । न च सम्बन्धमात्रं तत्र तन्त्रम् लाघवादिति वाच्यम् । घटशब्दस्यापि कार्यकारणसम्बन्धेनाकाशानुभावकत्वापातात् ॥

नापि वृत्तिमात्रं तन्त्रम्। वृत्तित्वं हि शाब्दानुभवानुकूलपदपदार्थसंबन्धत्वम् । तथा च शाब्दानुभवानुकूलत्वे ज्ञाते तद्घटितवृत्तित्वज्ञानम्, वृत्तित्वे च ज्ञाते तदवच्छेदेन शाब्दानुभवानुकूलत्वज्ञानम्, इत्यन्योन्याश्रयात् ॥

तीरस्यानुभवस्तु गङ्गापदस्मारिततीरान्वितघोषानुभावकेन घोषपदेनैव । एतेन लाक्षणिकमेवानुभावकं न तु वाच[1]निकमिति वैपरीत्यशङ्कानिरस्ता । सर्वत्र वाक्ये शक्तपदनियमवल्लाक्षणिकपदनियमाभावेन शक्ते[2] अनुभावकताया आवश्यकत्वादिति । तन्न ॥

पदं न स्मारकमित्युक्तत्वेन गङ्गापदस्यानु-

सिंहश्चैत्र इत्यादौ गङ्गादिपदं घोषादिपदार्थान्विततीरादिरूपस्वार्थानुभावकं नेत्यर्थः । केन तर्हि घोषाद्यन्विततीराद्यनुभव इत्य[3]त आह— **तीरस्येति** । एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति—**सर्वत्रेति** । **पदमिति** । वाक्यस्थं पदं न पदार्थस्मारकमिति भट्टाभिमताभिहितान्वयभङ्गे उक्त-

---

[1] चकमि–रा. सु.　[2] क्तेरनु–सु. क.　[3] त्युक्त आ–उ.

भावकता[1]यामबोधकत्वापातात् । लक्षणादेरनुभावकत्वातन्त्रत्वे स्मारकमात्रस्य कार्यकारणसम्बन्धस्येवावृत्तित्वप्रसङ्गाच्च ॥

न च शाब्दानुभवानुकूलस्मृतिहेतुत्वमात्रेण वृत्तित्वमिति वाच्यम् । उक्तस्मृतिहेतुत्वेपि वृत्तित्वादेस्तन्त्रत्वेऽन्योन्याश्रयादिप्रसङ्गेन शक्तत्वमेव तन्त्रमिति सुवचत्वात्साक्षात्परंपरासाधारणशक्ति[2]संबन्धित्वं वृत्तित्वमिति निरुक्तौ चान्योन्या-

त्वेनेत्यर्थः । **अबोधकत्वेति ।** स्मृत्यनुभवान्यबोधाभावादिति भावः ॥ **अवृत्तित्वप्रसङ्गाच्चेति ।** अन्यथा घटादिशब्दस्यापि त्वन्मते कार्यकारणसम्बन्धेनाकाशस्मारकत्वादाकाशे वृत्तिमत्त्वप्रसङ्गादिति भावः । **हेतुत्वमात्रेणेति ।** लक्षणादेरित्यनुकर्षः । **उक्तस्मृतिहेतुत्वेपीति ।** शाब्दानुभवानुकूलस्मृतिहेतुत्वेपि । लक्षणादेरित्यनुषङ्गः । तस्येति शेषः । उक्तरूपस्मृतिहेतुत्वस्य वृत्तित्वलक्षणात्वगौणीवृत्तित्वतंत्रत्वे सति शाब्दानुभवानुकूलत्वे ज्ञाते तद्घटितवृत्तित्वज्ञानं वृत्तित्वे च ज्ञाते तदवच्छेदेन शाब्दानुभवानुकूलत्वज्ञानमिति प्रागुक्तान्योन्याश्रयप्रसङ्गेनादिपदोक्तेन तस्यैव वृत्तित्वे स्वज्ञाने स्वज्ञानापेक्षेत्यात्माश्रयप्रसङ्गेन चेत्यर्थः । तन्त्रमित्युपलक्षणम् । शक्तत्वमेवोक्तरूपस्मृतिहेतुत्वामिति सुवचत्वादित्यपि ध्येयम् ॥

का तर्हि वृत्तित्वनिरुक्तिर्निर्दोषा लक्षणादिसाधारणी । यद्वृत्तित्वमनु[3]भावकतायां तन्त्रं स्यादित्यत आह—**साक्षादिति । परंपरेति ।**

[1] तया–**रा. ग.** [2] क्तिरूपसं–**रा. सु. क.** [3] मेवानुभा–**ए.**

श्रयाभावात् । गङ्गाशब्दस्य च तीरे परंपराशक्तिसंबन्धस्य सत्त्वात् । साक्षात्वेन विशेषणे[1] गौरवात् । गङ्गापदात्स्मराम्येव घोषपदात्त्वनुभवाम्यपीत्यननुव्यवसायेन घोषान्विततीरानुभवार्थं गङ्गापदेऽप्यनुभावकत्वस्यावश्यकत्वाच्च ॥

अन्यथा गामानयेत्यत्रापि एकमनुभावकं न स्यात् । श्रुतमेवानुभावकं न त्वध्याहृतम् रूढमेवानुभावकं न तु यौगिकमिति च स्यात् ॥

अत एव लक्षणादिस्थलेपि शक्तेरेव परंपरयापि व्यापारादेवानुव्याख्याने लक्षणादिसाधारणतात्पर्य

शक्यार्थद्वारको वा लक्ष्यार्थद्वारको वा परंपरासंबन्धो ध्येयः । तथाच लक्षितलक्षणायां नाव्याप्तिः । **शक्तिसम्बन्धित्वं** । शक्तिरूपसम्बन्धवत्त्वमित्यर्थः । गङ्गायां घोष इत्यादावव्याप्तिरित्यत आह—**गङ्गेति** । लक्षितलक्षणायामपि न दोष इत्यपि ध्येयम् ॥

ननु — साक्षाच्छक्तिरूपसंबन्धवत्त्वमेवानुभावकतायां तन्त्रभूतं वृत्तित्वम् । एवं च लक्षणादेर्न तादृशवृत्तित्वप्रसङ्ग इत्यत आह—**साक्षात्वेनेति** । कुत एवं निर्बन्ध इत्यत आह—**गङ्गेति** । विपक्षे बाधकानि चाह -**अन्यथेति** । अनुव्यवसायाभावेपि स्मारकत्वमात्रकल्पन इत्यर्थः ॥

स्वोक्तनिरुक्तौ संवादमाह—**अत एवेति** । तस्यैव विवरण[2] लक्षणादिस्थल इत्यादि[3] । **अनुव्याख्यान इति** । ज्ञानपादीयानुव्याख्यान

---

[1] च गौ—**सु. क.** [2] णमाह—लक्ष—**ए.** [3] दिना -**ए**

निरुक्तौ वाचकत्वं हि तात्पर्यमित्युक्तम् । सुधायामपि लक्षणामधिकृत्यावश्यं शक्तिराश्रयणीयेत्युक्तम् ॥

केचित्तु–गङ्गापदस्याननुभावकत्वे व्युत्पत्तिसिद्धं घोषपदेन सह संभूय कारित्वं न स्यात् । अनुभवे गङ्गापदस्याव्यापारात् । स्मृतौ च पदानामन्यनैरपेक्ष्यादित्याहुः । तन्न । प्रोक्षणादीनां व्रीह्यादिद्वारा याग इव गङ्गापदस्यापि स्मृतिद्वारा गङ्गान्वितघोषानुभवे व्यापारेण संभूयकारित्वसंभवात् ॥

लाक्षणिका[1]देर[2]नुभावकत्वसमर्थनम् ॥ ६७ ॥

इत्यर्थः । **सुधायामपीति** । 'पूर्वायोगे परग्रह' इत्यानुमानिकपादीयानुव्याख्यानसुधायाम् । लक्षणाद्यमुख्यवृत्तिर्नोपेया सादृश्यसंबन्धयोस्तद्धितोत्पत्त्यैव सर्वनिर्वाहादर्थापत्तिरेव वा गङ्गायां घोष इत्यादावस्त्वित्याशङ्क्य तत्र दूषणानुक्त्वोपसंह्रियते अवश्यं शक्तिराश्रयणीयेति । तत्र लक्षणादिवृत्तिरवश्यमाश्रयणीयेत्युपसंहर्तव्ये शक्तिरित्युपसंहारोत्र प्रागुक्ताभिप्रायक एव । अन्यथासङ्गतः स्यादिति भावः । समाध्यन्तरं नादरणीयमिति भावेन तदनूद्य निराह—**केचित्त्विति** ॥

लाक्षणिका[1]देर[2]नुभावकत्वसमर्थनम् ॥ ६७ ॥

---

[1] कत्वादे–उ. [2] रानुभाविकत्व–ए.

अथ लाक्षणिकादेः शक्यसम्बन्धित्वादिनैव लक्ष्याद्युपस्थापकत्वसमर्थनम् ॥६८॥

यच्चोक्तं मणौ—गङ्गाशब्देन वस्तुगत्या यद्गङ्गासंबन्धि तीरं तदेव तीरत्वेनोपस्थाप्यते। न तु गङ्गासंबन्धित्वेन। युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्। गङ्गासंबन्धे गङ्गासंबन्धाभावाच्चेति। तन्न। गङ्गायां घोषो मत्स्यश्चेत्यादौ युगपद्वृत्तिद्वयदर्शनात्। छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र छत्रच्छात्रिसमुदायस्येवेहापि

अथ लाक्षणिकादेः शक्यसम्बन्धित्वादिनैव लक्ष्याद्युपस्थापकत्वसमर्थनम् ॥ ६८ ॥

यच्चोक्तमिति । लक्षणावाद एव । लक्षणया तीरत्वेनो-[1]पस्थितौ तीरान्तरेऽन्वयोऽपि स्यात् । गङ्गातीरत्वेनोपस्थितौ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः । गङ्गोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वादित्याशङ्कयोक्त[2]मित्यर्थः । **गङ्गासंबन्धित्वेनेति**। गङ्गासंबन्धितीरत्वेनेत्यर्थः। **वृत्तिद्वयेति**। शक्त्या पूरस्य लक्षणया तीरस्य चोपस्थाप्यत्वादिति भावः—**गङ्गेति**। पूरे शक्तस्य गङ्गापदस्य पूरसंबन्धोपस्थापने तत्र शक्तेरभावेन पूरसंबन्धरूपशक्यसंबन्धद्वारकलक्षणावृत्तेरेव वाच्यत्वात्पूरसंबन्धे च पूरसंबन्धाभावाच्च न तदुपस्थापकमित्यर्थः ॥

[3]तन्त्रावृत्तिं मन्वानं प्रत्याह—**छत्रिण इति** । उक्तं च पक्षधरेपि । न च वृत्तिद्वयविरोधः गङ्गाया अपि लक्षणयैवोपस्थितेरित्यादि ।

---

[1] त्वोप—उ. [2] क्तं नि—उ. [3] तन्त्रावृ—उ. ए. तन्त्र वृ—नं.

गङ्गासंबन्धितीरस्य लक्षणयैवोपस्थितेश्च । गङ्गायास्तीरेण सह संयोगस्येव संयोगरूपेण स्वसंबन्धेन सह[1] समवायरूपसंबन्धस्य सत्त्वाच्च ॥

ननु—यथा पदहस्तिनोर्ज्ञानात्पदार्थहस्तिपयोः स्मृतिर्न पदहस्तिविषया । तथा गङ्गा[2]ज्ञानात्तीरस्मृतिर्न स्मारकगङ्गा[3]विषयेति कथं तत्संबन्धविषयेति चेन्न । पदं न स्मारकमित्युक्तत्वात् । अनुभवश्च न तीरत्वेनैव । किंतु गङ्गासंबन्धितीरत्वेन । अन्यथा वक्त्रभिप्रेतस्य पावित्र्यादेरसिद्धेः । श्रोतुश्च गङ्गातीर एव प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेश्च ॥

न च लक्षणास्थले गङ्गासंबन्धस्य सन्निकर्षत्वाच्चक्षुर्घटसंयोगवद्वृत्तित्वाच्च शक्तिवन्न तज्जन्यधीविषयत्वमिति वाच्यम् । रूपी घट इत्यत्र सन्निकर्षकोटेरपि समवायस्य गौणी[4]स्थले वृत्ते-

गङ्गासंबन्धे गङ्गासंबन्धाभावाच्चेत्युक्तदोषं निराह—**गङ्गाया इति** । मण्युक्तमेवाशङ्कते—**नन्विति** । गङ्गासंबन्धित्वेनोपस्थितिर्नेत्यत्रानुभवविरोधश्चेति भावेनाह—**अनुभवश्चेति** । अन्यथेत्येतच्छ्रोतुश्चेत्यत्राप्यन्वेति । प्रकारान्तरेण गङ्गासंबन्धित्वेनानुपस्थितिमाशङ्क्य निराह—**न च लक्षणास्थल इति** । सन्निक[5]र्षत्वाद्वृत्तित्वाच्चेत्युक्तहेतुद्वयस्य क्रमेण व्यभिचारमाह—**सन्निकर्षकोटेरिति** । **समवायस्येति** ।

[1] संयोगस्येव संयोगरूपेण स्वसंबन्धेन सह-**रा.** [2] ज्ञापदात्ती-**सु. क.** [3] पदादिवि-**क.** [4] णस्य-**रा. सु. क. ग.** [5] र्षाद्य-**नं. उ.**

रपि सादृश्यस्य च तज्जन्यधीविषयत्वदर्शनात् । लक्षणायां [1]चाशक्यत्वेन सजातीयगौणीरीतिरेव युक्ता । न तु विजातीयाभिधारीतिः ॥

किंच संबन्धो न वृत्तिः । किंतु तद्धेतुरेव । घटत्वादिरपि घटादिशब्दवृत्तौ हेतुः ॥

एतेन शक्तिस्थले वृत्तिविषयतावच्छेदकस्य घटत्वादेरेव घटादिशब्दजन्यधीविषयत्वदर्शनादत्रापि गङ्गासंबन्धस्य शाब्दधीविषयत्वे वृत्तिविषयतावच्छेदकत्वं वाच्यम् । तच्चायुक्तम् । इह गङ्गासंबन्धस्यैव वृत्तित्वेन स्वस्य स्वविषयतावच्छेदकत्वायोगादिति निरस्तम् । संबन्धो न वृत्तिरित्युक्तत्वात् ॥

अन्यथा रूपीति विशिष्टज्ञानं न स्यात् । संबन्धाविषयकत्वात् । न चैकदेशस्य [2]भानेपि सन्निकर्षतापर्याप्त्यधिकरणस्य न तज्जन्यधीविषयत्वमिति वाच्यम् । हेत्वभावेनाप्रयोजकत्वात् । **वृत्तेरपि** । वृत्तिरूपस्यापीत्यर्थः । **सादृश्यस्य चेति**[3] । न केवलं समवायस्येति चार्थः । शक्तौ नोपलब्धेयं रीतिरित्यत आह—**लक्षणायां चेति** । वृत्तित्वादिति हेतोरसिद्धिरिति भावेनाह—**किंचेति** । एतच्च प्रागेव वृत्तिलक्षणोक्तिप्रस्तावे व्यक्तम् । वृत्तिहेतोः शाब्दधीविषयत्वं क्वोपलब्धमित्यतो घटत्वादावुपलब्धमिति[4] भावेनाह—**घटत्वादिरपीति** । **एतेनेति** । अवृत्तित्वकथनेनेत्यर्थः । **उक्तत्वादिति** । वृत्तिलक्षणोक्तिप्रस्तावे किंचेत्यादिपूर्वग्रन्थे चेत्यर्थः ॥

[1] वा मुख्यत्वेन-**रा. ग.** चामुख्यत्वेन-**सु. क.** [2] भावेपि-**न. उ. ए.**
[3] पदस्य चेति । न के-**उ.** [4] "वृत्तिरर्थप्रतिपादकामिति-" इत्यधिकम्-**ए.**

आकाशशब्दशक्तिविषयता[1]नवच्छेदकस्या[2]पि शब्दसमवायित्वस्येवेहापि वृत्तिविषयतानवच्छेदकस्यापि गङ्गासंबन्धस्य शाब्दधीविषयत्वोपपत्तेश्च ॥

किंच घटत्वादेर्घटादिपदजन्यज्ञाने प्रकारत्वानुभवाद्धि घटादिपदशक्तिविषयतावच्छेदकता कल्प्यते । कल्पकान्तराभावात् । इहापि गङ्गापदजन्यज्ञाने गङ्गासंबन्धित्वस्य प्रकारत्वं किं नानुभवसि । येन तस्य गङ्गापदवृत्तिविषयतावच्छेदकतां न कल्पयसि । तथात्वे तीरं गाङ्गमन्यद्वेति कदाचित्संदेहादि स्यात् ॥

न च स्वस्य स्वविषयतावच्छेदकत्वायोगः । तीरगतायाः पदनिष्ठवृत्तिविषयताया अवच्छेद्यत्वात् । तीरगतस्य गङ्गासंयोगस्य चावच्छेदकत्वात् ॥

ननु—न्यायमते आकाशशब्दस्याकाशे शक्तेरेवाभावेन वा ततोऽन्यस्याकाशरूपधर्मस्याभावेन वास्त्वगत्यात्र भानमिह तु नैवमित्यतोऽवच्छेदकत्वमेव सोपपत्तिकमाह—**किंचेति** । **तथात्व इति** । तीरस्य गङ्गासंबन्धित्वेनाननुभवे सतीत्यर्थः । स्वस्य स्वविषयतावच्छेदकत्वायोगादिति प्रागुक्तं निराह—**न चेति** । एवं संबन्धस्याभ्युपेत्यावच्छेदकत्वं शाब्द-

---

[1] ताव–**रा. ग.** [2] स्य शब्दसमवा–**सु. क.** स्यापि शब्द–**ग.**

मास्तु वावच्छेदकत्वम् । तथापि तीरधी-रूपफलबलेन लक्षणावद्गङ्गासंबन्धधीरूपफलबलेन गङ्गाशब्दतीरयोः संबन्धघटकसंबन्धत्वस्यैव लाक्षणिकशब्दजन्यधीविषयत्वे तन्त्रत्वं कल्प्यताम् ॥

यद्वा क्षीरमाधुर्ये क्षीरसंबन्धमनन्तर्भाव्यैव माधुर्यावान्तरविशेष इव गङ्गातीरेपि गङ्गासंबन्धमनन्तर्भाव्यैव गङ्गासंबन्धव्याप्य[1]संस्थानविशेषो वातिपूततीरत्वादिर्वा तीरान्तरव्यावृत्तोऽसाधारणधर्मो येनयेन पुंसा [2]प्रयोगेऽनुभूतस्तस्यतस्य सस वृत्तितज्जन्यज्ञानयोर्विषयतावच्छेदक इति न कोपि दोषः ॥

धीविषयत्वमुपपादितमिदानीमवच्छेदकत्वाभावेप्यन्यदेव शाब्दधीविषयत्वनियामकमस्त्वित्याह—**मास्त्वित्यादिना** । गङ्गाशब्दात्तीरधीरूपफलबलेन गङ्गाशब्दे लक्षणावृत्तिकल्पनवदित्यर्थः । **गङ्गासंबन्धधीरूपेति** । तद्धियः प्रागेवोपपादितत्वादिति भावः । **संबन्धेति** । गङ्गाशब्दतीरयोः परंपरारूपो हि संबन्धः शब्दस्य पूरेण शक्तिरूपः पूरस्य तीरेण संयोगः । तत्र गङ्गातीरयोः संयोगस्तदेकदेशभूतत्वात्तद्घटको भवतीति गङ्गाशब्दतीरयोः संबन्धघटकसंबन्धत्वस्यैवेत्युक्तम् । ननु संबन्धस्यानवच्छेदकत्वादन्यस्यावच्छेदकस्याभावात्कथं वृत्तिविषयताग्रह इत्यत आह—**यद्वेति** । **न कोपीति** । तीरान्तरेन्वयप्रसङ्गदोषो वा अवच्छेदकाभावदोषो वा, संबन्धस्यावच्छेदकत्वकल्पनादोषो वा नास्तीत्यर्थः ॥

[1] प्यः सं—**रा. सु. ग.**   [2] यो योनुभूतस्त—**रा. सु. क. ग.**

यद्वा लक्षकपदेन योयोर्थो भासते तावत्पर्यन्तः परंपरासंबन्धो लक्षणावृत्तिः। अत एव लक्षितलक्षणापि लक्षणैव। एवं च रूपसमवायी घट इत्यत्र यथा घटरूपसमवायैः सह संयोग[1]समवायस्वरूपाणि सन्निकर्षास्तथा तीरेण सह प्रवाहसंबन्धः संबन्धेन सह संबन्धसंबन्धो वृत्तिः। तद्विषयता च तीरे तीरत्वेनेव संबन्धे संबन्धत्वेनावच्छिद्यते ॥

न चानवस्था। तीरसंबन्धस्येव संबन्धसंबन्धस्याप्रती[2]त्या तस्य स्वरूपसत एव वृत्तित्वात्।

ननु—वृत्त्यविषयस्य सम्बन्धस्य संस्थानविशेषादेर्वा कथं शाब्दधीविषयतेत्यतो वृत्तिविषयत्वमपि तस्य तदनुगुणं लक्षणावृत्तिलक्षणोक्तिपूर्वमाह—**यद्वेति**। **अत एवेति**। प्रतीतिपर्यन्तपरंपरासंबन्धस्य लक्षणावृत्तित्वादेवेत्यर्थः। प्राग्विरुद्धा राजान इदानीमेकीभूता इत्यादिर्लक्षितलक्षणा। अन्यथा सा पृथग्वृत्तिः स्यादिति भावः ॥

अस्त्वेवं तावता गङ्गासंबन्धस्य कथं वृत्तिविषयतेत्यत आह—**एवं चेति**। **संयोगेति**। यथाक्रमं घटेन संयोगो रूपेण समवायः, समवायेन विशेषणतादिरूपस्वरूपसंबन्ध इत्यर्थः। **सन्निकर्षा इति**। चक्षुरादेरिति योज्यम्। तथेत्यनन्तरं शब्दस्येति शेषः। **प्रवाहसंबन्ध इति**। वृत्तिरित्यन्वयः। **सम्बन्धेनेति**। संयोगादिरूपप्रवाहतीरादिसंबन्धेन सह संबन्धसंबन्धः संयोगादिनिरूपितसमवायादिरित्यर्थः। **न चानवस्थेति**।

---

[1] संयुक्तत्यधिकम्—**स्**. गः संयुक्तसमवाय· संयुक्तसमवेतविशेषणतासान्निक—**क**. [2] तीतस्य—**स्**.

नहि रूपसमवायी[1] घट इत्यत्र समवायस्वरूपसबन्धोपि सबन्धान्तरेण संबद्धो भासते[2] ॥

तस्माद्वृत्तिद्वयविरोधः, संबन्धे संबन्धान्तराभावः, स्मारकस्य स्मार्यकोट्यप्रवेशनियमः, वृत्तेर्वृत्तिजन्यज्ञानाविषयत्वनियमः, वृत्तेरेव वृत्तिविषयत्वावच्छेदकत्वासंभव, इति बाधकपञ्चकस्योद्धृतत्वाद्गङ्गाशब्दो गङ्गातीरत्वेनैव ती[3]रार्थोपस्थापक इत्यस्य पञ्चधोपपादितत्वाच्च[4] न कश्चिद्दोषः ॥
अत एव—

"स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरपि ।
सादृश्ये चैकवाक् सम्यक् सावकाशा यथेष्टतः" ॥

इत्यनुव्याख्याने लक्षणानिमित्तस्य स्वातन्त्र्यादेः संबन्धस्य गौणीनिमित्तस्य सादृशस्य चाभेदश्रुत्यर्थतोक्ता ॥

एतेनाखण्डे ब्रह्मणि वेदान्तानां लक्षणेत्यद्वैति-

संबन्धसंबन्धेनापि शब्दस्य संबन्धसंबन्धसंबन्धो वृत्तिरिति वाच्यम् । तत्राप्येवमित्यनवस्थेत्यर्थः । **न कश्चिद्दोष इति** । अतिप्रसङ्गादिति वृत्त्यविषयस्य कथं भानमिति दोषश्च नेत्यर्थः । पूर्वोक्तवृत्तिहेतोः शाब्दधीविषयत्वे ज्ञापकमाह—**अत एवेति** ॥

ननु वेदानां गुणान्विते भगवति शक्तिरित्युपपादनप्रस्तावे लक्षणादिवृत्तेर्लक्षणाद्युक्तेरुपयोगाप्रतीतेराह—**एतेनेति** । उक्तं चेक्षतिनये-

---

1 र्यीत्यत्र समवायः स्वरूपसंबन्धेनेव स्वरूपसं-**रा. सु. क. ग.** 2 इति इत्यधिकम्-**रा.** इति न कश्चिद्दोषः इत्यधिकम्-**सु.** 3 रोपस्था-**रा.क.** 4 तस्मादित्यारभ्य नास्ति-**रा** इति इत्यधिकम्-**सु. क. ग.**

मतं निरस्तम्। लक्षकस्य शक्यसंबन्धित्वेनैवोपस्थापकत्वात्॥

लाक्षणिकादेः शक्यसंबन्धित्वादिनैव लक्ष्याद्युपस्थापकत्वसमर्थनम्॥ ६८॥

अथ स्वमते गौण्या लक्षणातो भेदप्रकारः॥ ६९॥

अथ परशब्दस्य परत्र वृत्तित्वाविशेषात्कथं गौणी लक्षणातो भिन्ना। सादृश्यस्यापि सबन्धत्वात्। न हि संयोगादिरेव संबन्धो लक्षणा-

---

"अमेयं चेन्न शास्त्रस्य तत्र वृत्तिः कथंचन"।

इत्येतद्व्याख्यावसरे सुधायां न हि तीरं स्वरूपतो गङ्गासंबन्धित्वेन च प्रमाणतोऽप्रतिपन्नो गङ्गाशब्देन तज्ज्ञाप्यत इत्यादीति भावः॥

लाक्षणिकादेः शक्यसंबन्धित्वादिनैव लक्ष्याद्युपस्थापकत्वसमर्थनम्॥ ६८॥

अथ स्वमते गौण्या लक्षणातो भेदप्रकारः॥ ६९॥

यत्तु सुधायां कश्चिदाह—गौणी नाम वृत्तिर्नास्तीत्यादिना लक्षणागौण्योरभेदमाशङ्क्य भेदसमर्थनं कृतं तद्विवृण्वानः प्रागुक्तामुख्यवृत्तिभेदं तावदाक्षिपति—**अथेति**। **परशब्दस्येति**। अन्यवाचकस्येत्यर्थः। संबन्धसादृश्यरूपनिमित्तभेदाद्भेद इत्यत आह—**सादृश्यस्यापीति**। संयोगसमवायादिरूपत्वाभावात्कथं संबन्धत्वमित्यत आह—**न हीति**। गङ्गायां घोष इत्यत्र संयोगः, यत्र गुणा-

बीजम् । किं तु विशिष्टधीनिर्वाहकं संबन्धमात्रम् । अस्ति चेहापीदमनेन सदृशमिति विशिष्टधीरिति-चेन्मैवम् ॥

यथाहीदमनेन संयुक्तमिति प्रतीत्या संयोगो विशेषणविशेष्ययोः संबन्धतया न सिध्यति, दण्डीत्यत्र दण्डस्येवेह संयोगस्यैव विशेषणत्वात्, किंतु संयोगस्य संयोगिना सह समवाय एव सिध्यति, तथोक्तप्रतीत्या सादृश्यस्य धर्म्यादिना सहान्यः संबन्धः सिध्यतु । सादृश्यस्य संबन्धत्वे किमायातम् ॥

न हि तन्निरूप्यत्वमेव तत्संबन्धत्वम् । दैर्घ्यादेरपि ह्रस्वादिसंबन्धत्वापातात् । किं तु त[1]न्निरूप्यत्वव्याप्यं तत् ॥

दिना गुण्यादिर्लक्ष्यते तत्र समवायः, विषयादिना विषयादिर्लक्ष्यते तत्र स्वरूपसंबन्ध इत्यननुगमापत्तेरिति भावः । **यथेति** । तथेत्यनेनान्वयः । **विशेषणविशेष्ययोरिति** । संयोगसंयोगिनोरित्यर्थः । **सिध्यतीति** । संबन्धतयेत्यनुषङ्गः । **उक्तप्रतीत्येति** । इदमनेन सदृशमिति प्रतीत्येत्यर्थः ॥

ननु——सादृश्यस्येदमनेनेत्युभयनिरूप्यत्वादुभयसंबन्धत्वमित्यत आह—**न हीति** । किंनाम संबन्धत्वमिति प्रश्नोत्तरमाह—**निरूप्यत्वव्याप्यमिति** ॥

[1] तत्संबन्धवत्त्वव्याप्य—**क.**

यदितु संबन्धान्तरं विना संयोगादिनैव चैत्रो दण्डी रूपी ज्ञातश्चेति धीवत्सादृश्येनैव सिंहवान्देवदत्त इति धीः स्यात् तदा सादृश्यस्य संबन्धत्वं सिध्येदपि । सातु नास्ति ॥

ननु—सादृश्यमात्रं निमित्तं चेदतिप्रसङ्गः । स्वसंबन्धिचेदावश्यकत्वात्संबन्ध एव निमित्तमस्त्विति चेन्न । संबन्धे स्वसंबन्धित्वस्यैव

ननु—सादृश्यस्य संबन्धत्वेन धीप्रकारः इदमनेन सदृशमित्युक्तरूपे प्रतीत्याकारव्यतिरेकेण नोपदर्शयितुं शक्य इतीयमेव संबन्धत्वप्रतीतिरित्यत आह—यदि त्विति । संयोगादिनैवेति । संयोगसमवायस्वरूपसंबन्धैर्यथाक्रमं दण्डीचैत्रः रूपीघटः ज्ञातो घटः इति धीवदित्यर्थः । सिध्येदपीत्यनास्थोक्तिः । तत्रापि गोमानित्यादिवत् संबन्धान्तरस्यापि संभवादिति भावः । अस्तु तथैव धिया संबन्धत्वसिद्धिरित्यत आह–सा त्विति । तथाच न संबन्धत्वं सादृश्यस्येतिभिन्ननिमित्तत्वाल्लक्षणागौण्योर्भेद इति भावः ॥

प्रकारान्तरेण गौण्या अपि संबन्धनिमित्तकत्वमाशङ्कते—नन्विति । अतिप्रसङ्ग इति । यत्किंचित्सादृश्यस्य सर्वत्र संभावत्सर्वस्य शब्दस्य गौण्या सर्वार्थप्रत्यायकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः—स्वसंबन्धीति । गौणशब्दवाच्यार्थसंबन्धिभूतं सादृश्यं निमित्तमित्यर्थः [1] । संबन्ध [2] एवेति । तथाचैकनिमित्तकत्वान्न लक्षणागौण्योर्भेद इति भावः ।

---

[1] 'स्वसंबन्धीति' इत्यारभ्य नास्ति–उ. ए. [2] न्धत्व–ए उ.

साद्दश्येपि स्वसंबन्धित्वस्या पेक्षायामपि मुख्यार्थ-संबन्धस्यानेन हेतुत्वासिद्धेः । अपि चेमौ सदृशा-वेव न तु संबद्धाविति[1] धीर्न स्यात् ॥

किंचेमौ संबद्धौ सदृशौ चेति प्रतीत्योर्विषय-कृतवैलक्षण्यं सर्वसाक्षिकम् । किंचैवं यदि साद्द-श्यं संबन्धविशेषस्तर्हि संबन्धोऽपि एकदेशस्थ-

---

साद्दश्येति । प्रसङ्गभङ्गकतयोपात्तो[2] मुख्यार्थसंबन्धो न वृत्तौ निमित्तं भवितुमर्हति । किंतु साद्दश्यमेवातो भिन्ननिमित्तकत्वाल्लक्षणागौण्योर्भेद इति भावेन सदृष्टान्तमाह —**संबन्धे संबन्धित्वस्येवेति** । यथा लक्षणावृत्तौ न संबन्धमात्रं निमित्तम् अतिप्रसङ्गात् किंतु मुख्यार्थ-संबन्धिसंबन्धित्वम् तथापि तत्र मुख्यार्थसंबन्धित्वं संबन्धे विद्यमानं लक्षणावृत्तौ न निमित्तं तथेत्यर्थः । **अनेनेति** । अतिप्रसङ्गभङ्गनार्थ-मुपात्तेन मुख्यार्थसंबन्धित्वरूपसाद्दश्यविशेषणेनेत्यर्थः । साद्दश्यस्य संबन्धत्वे बाधकं चाह—**अपिचेति** ॥

ननु—संबद्धाविति धीः संयोगादिरूपसंबन्धविशेषाभावविषया । न तु संबन्धसामान्याभावविषया । येन साद्दश्यं न संबन्धः स्यादिति चेन्न । सामान्यविशेषविषयत्वकल्पकाभावात् । साद्दश्यस्य संबन्धत्वधीरेव कल्पिकेति चेन्न । तदभावस्योक्तत्वात् । प्रत्युतासंबन्धत्वधीरेवानुभव-सिद्धेत्याह—**किं चेति** । सुधोक्तं बाधकं चाह—**किंचैवमिति** । तस्यै-वार्थः साद्दश्यमित्यादि—**एकदेशेति** । संबद्धौ [3]ह्येकदेशे वर्तेते इति

---

[1] त्यादि–सु. क.　[2] त्तो अमु–उ त्तेत्यमु–ए.　[3] न्धोह्येकदेशे वर्तते–नं. ए.

[1]त्वात्सादृश्यविशेषः किं न स्यात्। नैवं लौकिकी-धीरिति चेत्समं प्रकृतेति ॥

तदुक्तं सुधायाम्—तत्किं सादृश्यं संबन्धत्वेन प्रतियन्ति लौकिका इति ॥

तस्माद्यत्र मुख्यार्थसंबन्धो निमित्तं सा लक्षणा। यत्र तु सादृश्यं निमित्तं सा गौणीति ॥

[2]स्वमते गौण्या लक्षणातो भेदप्रकारः ॥ ६९ ॥

एकप्रदेशविशेषे वर्तमानत्वं द्वयोः संबद्धयोरन्यतरस्येवान्यतरस्याप्यस्तीति[3] संबन्धोपि सादृश्यविशेषः स्यात् । तथाच गौणीवृत्तिरेवास्ति न लक्षणेति वैपरीत्यमपि स्यादिति भावः । **प्रकृतेपीति** । सादृश्यस्यापि संबन्धत्वधीर्लौकिकी नास्तीत्यर्थः । **तदुक्तमिति** । आनुमानिकपादे वृत्तिलक्षणोक्तिप्रस्तावे । तत्किमिति काकुः । प्रतियन्ति जानन्तीत्यर्थः । न प्रतियन्तीति यावत् ॥

अनुव्याख्यानोक्तदिशा निमित्तभेदेनोपपादितं वृत्तिभेदमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥

स्वमते गौण्या लक्षणातो भेदप्रकारः ॥ ६९ ॥

---

1 त्वादिसादृश्य–**सु.** स्थानादिसादृश्य–**क.** 2 अत्र प्रकरणविभागोनास्ति–**रा. सु. ग.** 3 ति सादृश्यमपि संबन्धविशेषःस्यात्–**उ. ए.** श्यमपिसंबन्धविषयः स्या–**नं.**

अथ परोक्तस्य गौण्या लक्षणातो भेदस्य भङ्गः ॥७०

अन्येतु सिंहनिष्ठशौर्यादिगुणा लक्ष्यमाणाः सिंहशब्दस्य माणवके वृत्तौ निमित्तमित्याहुः । तन्न । व्यधिकरणानां[1] गुणानां माणके वृत्तौ निमित्तत्वायोगात् । लक्ष्यमाणगुणसादृश्या द्गुणान्तरं ततो गुणी लक्ष्यत इति गौणी लक्षितलक्षणैवेति[2] तु नानुभवानुसारि । किंचावश्यकत्वाल्लाघवाच्च सिंहेन सह माणवके यत्सादृश्यं तदेव निमित्तं युक्तम् ॥

अथ परोक्तस्य गौण्या लक्षणातो भेदस्य भङ्गः ॥ ७० ॥

परोक्तभेदप्रकारमनूद्य सुधोक्तदिशा निराह—**अन्येत्वित्यादिना**। **लक्ष्यमाणेति** । सिंहो माणवक इत्यादौ ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तिरिष्टातु गौणता ।

इति काव्यप्रकाशिकाद्युक्तदिशा सिंहशब्देन लक्ष्यमाणसिंहनिष्ठगुणानां माणवके सिंहशब्दवृत्तौ निमित्तत्वं न युज्यते । अन्यनिष्ठगुणानामन्यत्र शब्दवृत्तौ निमित्तत्वेऽतिप्रङ्गात् । [3]सिंहनिष्ठगुणसदृशाः क्रौर्यादयो माणवकनिष्ठा लक्षणीयाः । तैश्च गुणी माणवको लक्ष्यत इति लक्षितलक्षणैव । न तु शुद्धलक्षणेति । लक्षणागौण्योरयमेव भेद इत्यर्थः। अनुभवे विवादिनं प्रत्याह—**किंचेति** । **आवश्यकत्वादिति** । गुणान्तरलक्षणार्थं मुख्यार्थनिष्ठगुणसादृश्यस्य त्वयाप्युक्तत्वादिति भावः ॥

[1] सिंहनिष्ठेत्यधिकम्–**सु. क. ग.** [2] तन्ना–**रा. ग.** [3] एवं चेत्यधिकम्–**उ. नं. ए.**

केचित्तु सादृश्यस्य संबन्धविशेषत्वेपि यत्र संबन्धत्वेन हेतुता सा लक्षणा, यत्र तु सादृश्यत्वेन हेतुता सा गौणीत्याहुः। तन्न। सादृश्यं संबन्धविशेषो नेत्युक्तत्वेन क्लिष्टकल्पनायोगात्। यत्र संयोगत्वादिना हेतुता तस्या वृत्त्यन्तरत्वापाताच्च॥

इतरे तु यत्रोपस्थापकस्यापि वाक्यार्थेऽन्वयः सा गौणी। तत्र सादृश्यस्यापि प्रतीतेः। [1]यत्र तु न तस्य वाक्यार्थेन्वयः सा लक्षणा। तत्र संबन्धस्याप्रतीते रित्याहुः। तन्न[2]। लक्षणायामपि संबन्धप्रतीतेरुक्तत्वात्॥

अन्ये तु यत्र धर्मे तात्पर्यं सा गौणी। सिंहो देवदत्त इत्यत्र धर्मिणो देवदत्तपदेनैवोक्तेः। यत्र तु धर्मिमात्रे तात्पर्यं सा लक्षणा। तत्र तीरस्य

लक्षणागौण्योः प्रकारान्तरेण भेदमनूद्य निराह—**केचित्त्वित्यादिना**। हेतुतावच्छेदकभेदाद्भेदेऽतिप्रसङ्गमाह—**यत्र संयोगत्वादिनेति। उपस्थापकस्यापीति।** सादृश्यसंबन्धयोरमुख्यरूपार्थान्तरोपस्थापकयोः शाब्दबोधे भानाभाननिमित्तवाक्यार्थान्वयानन्वयाभ्यां गौणलक्षणयोर्भेदमाहुरित्यर्थः। **उक्तत्वादिति।** शक्यसंबन्धित्वेनैव लक्ष्याद्यर्थकत्वसमर्थनवादे उक्तत्वादित्यर्थः। लक्षणावृत्तिलक्षणं गौण्यामप्य-

---

[1] त्र. सादृश्यस्य न वा–**क** त्रतु तस्य न वाक्या–**ग.** [2] सिंहनिष्ठ क्रौर्यादिगुणा लक्ष्यमाणा सिंहशब्दस्य माणवके वृत्तौ निमित्तमित्याहुः। तन्न। इत्यधिकम् ततः " व्यधिकरणानामपि संबम्–**रा. ग.**

पदान्तरेणानुक्तेरित्याहुः । तन्न । सिंहमानयेति गौण्यामपि धर्मिवाचिपदाभावात् ॥

अपरे तु सामानाधिकरण्ये गौणी, वैयधिकरण्ये लक्षणेत्याहुः । तन्न । अग्नेरध्यनं गङ्गा घोषवतीत्यपि दर्शनात् ॥

[1] परोक्तस्य गौण्या[2] लक्षणातो भेदस्य भङ्गः ॥ ७० ॥

अथ रूढ्यादिवृत्तित्रयस्य बलाबलनिर्णयः ॥ ७१ ॥

[3] अत्र मुख्यवृत्तित्रये पङ्कजादिशब्देषु

स्तीत्याह—**सिंहमानयेति** । सिंहसदृशमाणवकमानयेत्यर्थके वाक्य इत्यर्थः । **सामानाधिकरण्य इति** । पदस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । एवमग्रेपि । सिंहश्चैत्र इत्यादावेकविभक्तित्वेन सामानाधिकरण्यं, गङ्गायां घोष इत्यादौ भिन्नविभक्तिकत्वेन वैयधिकरण्यमिति भावः । माणवकस्याध्ययनमितिवाक्ये माणवके पावित्र्यादिसूचनायाग्निसादृश्यं वक्तुमग्नेरध्ययनमित्यादिवाक्यप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥

परोक्तस्य गौण्या लक्षणातः भेदस्य भङ्गः ॥ ७० ॥

अथ रूढ्यादिवृत्तित्रयस्य बलाबलनिर्णयः ॥ ७१ ॥

एवमस्य शब्दस्य वृत्तिस्त्रेधेत्यादिना प्रकरणदशकेन विभागलक्षणपरीक्षाभिर्वृत्तिस्वरूपाणि निर्धार्येदानीं बलाबलं निरूपयितुं मुख्यवृत्तीनां तावत्तदाह—**अत्रेति** । प्राङ्निरूपितमुख्यामुख्यवृत्तिमध्ये

---

[1] अत्र " गौण्यालक्षणातो भेदोक्ति " इति नाम लिखितमस्ति-रा. ग. तस्मात्परोक्तपक्षषट्कमप्ययुक्तम्-इत्यधिकं च-सु. क. [2] गौण्या इत्यधिकम्-क. [3] तत्र-सु. क.

रूढेर्योगाच्च योगरूढिः प्रबला। रूढार्थस्य पद्मशब्देनापि, यौगिकार्थस्य च कर्दमजातशब्देनापि, प्रतीतिसंभवेनाप्तप्रयुक्तानामवयवानां समुदायस्य च सार्थक्यायोभयानुग्रहस्यौचित्यात् ॥

अत एव लोके निरुपपदेन पङ्कजशब्देनोत्सर्गतो जलकमलस्यैव धीः । न तु स्थलकमलस्य । [1] न वा कुमुदस्य। एवं वेदेपि ब्रह्मादिशब्दैर्न रूढिमात्राज्जीवादेर्धीः । नारायणादिशब्दैरपि न योगमात्रादवयनवस्तुमात्रस्य ॥

यन्मुख्यवृत्तित्रयं तस्मिन्नित्यर्थः । पङ्कजमानयेत्यादौ रूढितः स्थलकमल[2]स्य योगात्कुमुदादेर्योगरूढितो जलकमलस्य ग्रहणप्रसक्तौ कस्य ग्रहणमित्यत आह—**रूढेर्योगाच्चेति** । प्राबल्ये हेतुमाह—**रूढार्थस्येति** । **वेदेपीति** । "तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्म" इत्यादौ. श्रुतब्रह्मशब्दादेः "अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति । बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणाः" इत्यादिश्रुत्या, "तदेव ब्रह्म परमं" [3] इत्यादिश्रुत्या च योगरूढैर्ब्रह्मादिशब्दैरित्यर्थः । व्यक्तमेतज्जन्माधिकरणचन्द्रिकायाम् ॥

आदिपदे "नात्मा वारे द्रष्टव्यः" इत्यादावात्मादिशब्दग्रहः । तथान्तराकाशप्राणाद्यधिकरणोदा[4]हरणभूतेन्द्रामित्राग्न्याकाशप्राणादिशब्दानां च ग्रहः । तेषामपि देवादौ रूढि[5]मात्राद्विष्णौ योगरूढिमत्त्वात् । रूढितो योगरूढेः प्राबल्ये उदाहरणमुक्त्वा योगात्तत्प्राबल्ये आह— **नारायणेति** ॥

---

[1] 'न वा कुमुदस्य' इति नास्ति—**ग.** [2] स्यायो—**नं. ए.** [3] कवीनां इत्याधिकम्—**नं. उ.** [4] दाहृतभू—**उ.** [5] ढमा—**नं. उ.**

रूढियोगयोस्तु योगाद्रूढिः प्रबलेति तया योगस्यापहारः । यथा वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यत्र रथकारशब्दे संकरजातौ रूढ्या रथकर्तरि योगस्य । यथा वा मण्डपं पश्येत्यत्र गृहविशेषे रूढ्या मण्डपानकर्तरि योगस्य ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

इति स्मृत्या "विष्णुर्नारायणः कृष्ण" इत्यभिधानेन[1]च विष्णौ योगरूढेर्नारायणादिशब्दैः "नारायणं महाज्ञेयं" इत्यादौ जलाश्रयमात्रवस्तुनो न प्रतीतिः किंतु विष्णोरेवेत्यर्थः । एवं रूढेर्योगाच्च योगरूढेर्बलवत्त्वमुपपाद्य योगाद्रूढेस्तदाह—**रूढियोगयोस्त्विति** । **वर्षासु**—वर्षर्तौ । शब्दस्वाभाव्यात् स्त्रीलिङ्गं बहुवचनं च । **संकरजाताविति**—

शूद्रायां करभो वैश्यान्महिष्यो विट्स्त्रियां नृपात् ।
रथकारस्तु माहिष्यात्करभ्यां यस्य संभवः ॥

इत्युक्तसंकरजातावित्यर्थः । **योगस्येति** । अपहार इत्यनुषङ्गः । एवमग्रेपि । अत एव षष्ठे वचनाद्रथकारस्याधानमित्याद्यपादीयोपान्त्याधिकरणे रथकर्तृत्वयोगेन त्रैवर्णिकपरत्वं रथकारशब्दस्याशङ्क्य रूढ्या संकरजातिपरत्वमुक्तमिति भावः । **मण्डपानेति** । मण्डं घनीभूतदधिखण्डविशेषं पिबतीति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

---

[1] न योगरूढनारायणशब्दैः–उ. नं.

ननु—

रूढेः प्राबल्यं न तावत्समुदायात्परया विभक्त्या स्वार्थस्य कर्मत्वादेः समुदायार्थे बोधनादवयवार्थे त्वबोधनादिति युक्तम् । यौगिकार्थे प्रकरणादिसत्त्वेपि तया तत्र तदबोधनप्रसङ्गात् । रूढावखण्डनसमुदायादिव योगेपि सखण्डसमुदायात्परत्वस्य सत्त्वाच्च ॥

अन्यथा पाचकमानय पङ्कजमानयेत्यादौ कर्मत्वादेर्यौगिकार्थान्वयो न स्यात् ॥

योगाद्रूढेः प्राबल्यमुपजीव्यत्वादिनेत्युपपादयिष्यन् प्रकारान्तरेण प्रसक्तप्राबल्ये[1]हेतुचतुष्टयं पूर्वपक्षिमुखेनानूद्य निराचष्टे---**नन्वित्यादिना उच्यत** इति पर्यन्तेन । **यौगिकार्थेति** । यौगिकार्थग्राहकप्रकरणलिङ्गासवाक्यादिसत्त्वेपि तया समुदायात्परया विभक्त्या कर्मत्वकर्तृत्वाद्यबोधप्रसङ्गात् । अवयवार्थे तदबोधनादिति त्वयोक्तत्वात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधादिति भावः ॥

यदि समुदायात्परविभक्त्या स्वार्थभूतकर्मत्वादेर्बोधनमवयवार्थेन स्यात् तर्हि केवलयौगिकस्थले प्रोक्षणीरासादयेत्यादावपि विभक्त्यर्थकर्मत्वादेरन्वयो न स्यात् । तत्रापि विभक्तेः समुदायात्परत्वात् । नन्वखण्डसमुदायात्पराविभक्तिरेवावयवार्थे स्वार्थं न बोधयति रथकारमानयेत्यादौ प्रोक्षणीरित्यादिसखण्डसमुदायात्परा तु बोधयत्येवेति चेन्न । तत्र प्रकरणादिनाऽवयवार्थविवक्षायामप्यबोधनापातादित्युक्तत्वात् । विपक्षे बाधकं चाह—**अन्यथेति** । सखण्डसमुदायात्परयापि विभक्त्या

[1] ल्यहे—नं. उ.

नापि—रूढौ शाब्दानुभवकारणीभूता वर्णसमुदायगोचरा स्मृतिरेकेति शीघ्रा। एकशक्त्याधारवर्णेष्वेकैव स्मृतिरिति फलबलेन कल्पनात्; योगे तु अनेकशक्त्याधारा अनेकावयवगोचरा तु नानेति विलम्बितेति रूढेः प्राबल्यमिति युक्तम्। समुदायगोचराया एव स्मृतेरवयवगोचरत्वात्॥

अत एव शाब्दानुभवेतिकर्तव्यताभूता समुदायनिष्ठैकशक्तिस्मृतिः शीघ्रा। अवयवनिष्ठनानाशक्तिस्मृतिस्तु विलम्बितेति रूढेः प्राबल्यमिति निरस्तम्। समुदायशक्तिस्मारक[1]वर्णसमुदायगोचराया एवोपस्थितेरवयवविषयतया तज्जन्याया अवयवनिष्ठनानाशक्तिसमूहालम्बनस्मृतेर्विलम्बा-योगात्। प्रत्युतसमुदायज्ञानस्यावयवज्ञानपूर्वकत्वादवयवैरेव[2] पूर्वं शीघ्रं स्वशक्तिस्मारणं युक्तम्॥

अत एवैकशक्तिस्मृतिजन्या समुदायार्थस्मृतिरेकेति शीघ्रा। अनेकशक्तिस्मृतिजन्यावयवार्थ

अवयवार्थे स्वार्थाबोधन इत्यर्थः। **नापीति**। युक्तमित्यन्वयः। स्मृतिरेकेत्येतद्व्यनक्ति—**एकशक्तीति**। **फलेति**। शाब्दानुभवरूपफलबलेनेत्यर्थः। **समुदायगोचराया एवेति**। तथाचैकत्वात्स्मृतेः कथं शीघ्रत्वविलम्बितत्ववैषम्यमिति भावः। अत एवेत्युक्तं व्यनक्ति—**समुदायेति**। **तज्जन्याया इति**। अवयवविषयोपस्थितिजन्याया इत्यर्थः। **अवयवैरिति**।

[1] 'वर्णसमुदाय शक्तिस्मारक' इत्यधिकम्—**सु.**　[2] पूर्वं इति नास्ति—**रा. सु. क. ग.**

स्मृति[1]र्नानेति विलम्बितेति परास्तम् । पदं न स्मारकमित्युक्तत्वात् । स्मारकत्वेप्यवयवनिष्ठशक्तिस्मृतावविलम्बस्योक्तत्वाच्च ॥

तस्माच्चतुर्धा[2]पि न रूढेर्योगात्प्राबल्यमिति । उच्यते ॥

अवयवे रूढिं विना समुदाये योगासंभवेनोपजीव्यत्वाद्रूढेः प्राबल्यं, शीघ्रत्वाच्च । तथा[3]च रूढार्थानुभवो वर्णानुभवश्च वर्णश्रवणमात्राद्भव[4]तीति शीघ्रः ॥

किंचा[5]खण्डत्वेन परस्परान्वयनिरपेक्षस्य तस्य विभक्त्यर्थान्वयः क्रियान्वयोपि शीघ्रः । यौगि-

स्मृतिविषयभूतैरित्यर्थः । **चतुर्धापीति** । विभक्त्यर्थस्य समुदायार्थबोधनेन, वर्णसमुदायगोचरस्मृतेः शीघ्रत्वेन, शक्तिस्मृतेः शीघ्रत्वेन, पदार्थस्मृतेः शीघ्रत्वेन, वा चतुर्धापीत्यर्थः ॥

"रूढि[6]मेव समाश्रित्य विभज्यार्थान्यथाक्रमम् ।
विशेषगुणपूर्त्यर्थं विष्णौ योगार्थमानयेत्" ॥

इति ऋग्भाष्योक्तिं हृदि कृत्वाह— **अवयवे[7] रूढिं विनेति** । अवयवस्यापि यौगिकत्वे तदवयवस्याप्येवमित्यनवस्थापातेन पूर्वपूर्वयोगासिद्ध्योत्तरोत्तरयोगासिद्धेर्मूलक्षतेः। 'अनवस्थानिवृत्त्यर्थं यौगिके रूढिकल्पने'ति कर्मनिर्णयोक्तेरिति भावः । वाक्ये पदात्पदार्थस्मृतेरनभ्युपगमाद्रूढार्थानुभव इत्युक्तम्। **परस्परेति** । अवयवार्थानामन्योन्यान्वयनिरपेक्षस्येत्यर्थः। **तस्येति** ।

[1] स्तुना–रा. ग. [2] अपिपदं न–रा. ग. [3] थाहिरू–रा. सु. क. ग. [4] वतीति–रा. सु. क. ग. [5] किंच इति नास्ति–रा. ग. [6] पमे–नं उ. [7] वरू–उ. ए.

कार्थानुभवस्तूपपदधातुप्रत्ययविभागज्ञानपूर्वक इति विलम्बितः । तेषां परस्परान्वयज्ञानपूर्वकः क्रियान्वयो[1]पि विलम्बितः । एवं च शीघ्रया रूढ्या प्रतिबन्धाद्वा शीघ्रोपस्थितेन रूढार्थेनान्वितस्य पदान्तरस्य यौगिकार्थे नैराकाङ्क्ष्याद्वानन्वयः ॥

यद्यपि समुदायोपस्थितिरेवावयवगोचरा तथापि सा वर्णत्वरेफत्वादिनैव तद्गोचरा । सा च न यौगिकार्था[2]नुभवहेतुः । या तु यौगिका[3]र्थानुभवहेतु[4]रूपपदत्वादिनोपस्थितिः सा विलम्बिता । पङ्कजादौ त्वविरोधादवयवार्थेपि प्रयोगप्राचुर्येणप्रतिब[5]ध्यत्वे तन्त्रस्य तदप्राचुर्यस्याभावाच्च न रूढ्या तदपहारः ॥

रूढार्थस्येत्यर्थः । उपपदेति । कुम्भकारेत्यादौ कुम्भाद्युपपदं[6] पाचकेत्यादौ पचिधा[7]त्वर्थकप्रत्ययविभागः, यद्वा पङ्कजशब्दादौ पङ्कजाद्युपपदजनिधातुडप्रत्ययानां विभाग तज्ज्ञानपूर्वक इत्यर्थः ॥

ननु उपपदादिज्ञानपूर्वकत्वेन योगे विलम्बोक्तिरयुक्ता समुदायोपस्थितिरेवावयवोपस्थितिरित्युक्तत्वादिति प्रागुक्तचोद्यमनूद्य निराह—**यद्यपीति** ॥

नन्वेवं योगरूढिस्थलेपि रूढ्या योगापहारः स्यात् । तथाच पङ्कजपदाज्जलकमलधीर्न स्यात् । इत्यत आह—**पङ्कजादौ त्विति । तदप्राचुर्यस्येति ।** प्रयोगाप्राचुर्यस्येत्यर्थः । एवं योगाद्रूढेरुपजीव्यत्व-

---

[1] अपि इति–**रा. ग.** [2] र्थोपस्थितिहे–**ग.** [3] र्थोपस्थितिह–ग. [4] रूप–**रा. ग.** [5] द्धत्वे–**रा. ग.** द्धार्थत्वे–**सु.** [6] विभाग. इत्यधिकम्–**नं. उ.** [7] त्वक-**नं. उ.**

अपहारोपि न यौगिकार्थास्मृतिः । स्मारकसंबन्धस्य शक्ते[1] रूढ इव यौगिकेपि सत्त्वात् । नापि प्रथममस्मृतिः। पङ्कजादावपि रूढ्या योगापहारापातात् । स्मारकत्वस्य निरासाच्च । नापि मण्युक्तान्वयबोधबहिर्भावः। भ्रमरूपस्याप्यन्वयबोधस्याभावे रथकाराधिकरणपूर्वपक्षानुदयापातात् । नापि प्रमारूपतद्बहिर्भावः । अनाप्तवाक्ये रूढस्यापि तद्बहिर्भावेन तस्याप्यपहारापातात् ॥

शीघ्रत्वाभ्यां प्राबल्योपपादनेन रूढ्या योगापहार इत्युपपादितम् । तत्रापहारपदार्थे स्वाभिमतं विवक्षुश्चत्वारि पक्षान्तराण्यनूद्य निराह— **अपहारोपीति** । स्मारकसंबन्धस्य शक्तेरिति सामानाधिकरण्यम् । **अस्मृतिरिति** । यौगिकार्थस्येति योज्यम् । **पङ्कजेति** । पङ्कजमानयेत्यादावपि यौगिकार्थस्य प्रथममस्मृत्या तत्र रूढ्या योगापहारापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । जलकमलधीविरोधादिति भावः । **स्मारकत्वस्येति** । वाक्ये पदं न स्मारकमिति भाट्टाभिमताभिहितान्वयभङ्गे प्रतिपादितत्वेन रूढेरपि प्रथमं रूढार्थास्मारकत्वाद्रूढेरप्यपहारापातादिति भावः । अन्वयबोधबहिर्भावः किं भ्रमरूपान्वयबोधाविषयत्वं उत प्रमारूपतदविषयत्वम्। आद्यमसिद्धमिति भावेनाह—**भ्रमेति** । रथकारेति वचनाद्रथकारस्याधानमिति षष्ठाद्यपादीयोपान्त्याधिकरणे रथकारशब्दस्य यौगिकत्वेन रथकर्तृत्रैवर्णिकपरत्वेन पूर्वपक्षकरणादिति भावः । द्वितीयेऽतिप्रसङ्गमाह—**अनाप्तेति** । पङ्कजमस्तीत्याद्यनाप्तवाक्यस्य तार्किकमते बोधकत्वाभावेन तत्र रूढार्थस्य शाब्दबोधाविषयत्वेनेत्यर्थः ॥

[1] क्तः रू–ग. रा.

किंतु तात्पर्य[1]विषयबहिर्भावः । तस्मान्मण्डपं पश्येत्यादौ[2] निरवकाशप्रकरणादेरभावे रूढ्या योगापहारः । भावे तु योगग्रहः । मण्डपं भोजयेत्यादौ रूढस्यायोग्यत्वाद्योगग्रहः ॥

तदुक्तमनुव्याख्याने —“ पूर्वायोगे परग्रह ” इति । उपजीव्यत्वेन शीघ्रत्वेन पूर्वस्या[3] रूढेरयोगे[4] परस्य योगस्य ग्रह इत्यर्थः । न तु तत्र मीमांसकोक्ता लक्षणा । योगस्यापि शक्तित्वेन मुख्यत्वात् । समुदायशक्त्यसंभवेन्तरङ्गक्लृप्तावयवशक्तावेव बुध्यवताराच्च । मुख्यार्थबाधाद्यनुसन्धानानपेक्षत्वेन शीघ्रत्वाच्च । लक्षणायाश्चातथात्वात् ॥

नन्वेवं रूढेः प्राबल्येन तया योगार्थस्य तात्पर्याविषयत्वरूपापहारे सति जन्माद्यधिकरणादौ तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति श्रौतब्रह्मशब्दे रूढजीवत्यागेन यौगिकविष्णुग्रहणं कथमुक्तमित्याशङ्कां परिहरन्नुपसंहरति—**तस्मादिति** । जन्मादिनये तु निरवकाशलिङ्गादेव यौगिकग्रह इति भाव । **तदुक्तमिति** । रूढेरुपजीव्यत्वादिना पूर्वभावित्वात्तदसंभव एव योगग्रहणमित्येतत्पूर्वोदाहृतानुव्याख्याने उक्तमित्यर्थः । **न तु तत्रेति** । मण्डपं भोजयेत्यादौ रूढ्यर्थगृहविशेषस्यान्वयायोग्यत्वाद्रूढार्थगृहसंम्बन्धिपुरुषज्ञानं लक्षणया मण्डपपदेन जायत इति मीमांसकोक्तं न भवतीत्यर्थः । **अतथात्वादिति** । उक्तत्रैविध्यवैपरीत्यादित्यर्थः ॥

---

[1] र्यार्थ–ग. [2] योगे इत्य-सु-ग. [3] स्या.–सु. [4] अप–सु.

न चात्र योगस्य बाधकमस्ति । प्रबलाया रूढेरयोग्यतया निवृत्तेः । तत्पूर्विकाया लक्षणायाश्चोक्तहेतुभिर्योगाद्दुर्बलत्वाच्च ॥

न च रूढिपूर्वकलक्षणया रूढी रक्ष्यते । रूढ्यबाधे लक्षणाया एवानुदयात् । येन प्रबलरूढ्य[1]पेक्षया लक्षणा प्रबला स्यात् ॥

ननु—मुख्यत्वेपि योगस्य त्यागोस्त्वित्यत आह—**न चात्रेति** । यद्वा—अत्राप्यस्ति मुख्यार्थबाधतद्योगानुसंधानमित्यत आह—**न चात्रेति** । तदेव व्यनक्ति—**प्रबलाया इति** । **उक्तेति** । योगस्यापीत्यादिनोक्तहेतुभिरित्यर्थः[2] ॥

ननु—रूढिपूर्वकलक्षणाया रूढ्याश्रयेण बलवत्त्वाद्योगबाधकत्वमस्त्वित्यत आह—**न चेति** । [3]रक्ष्यत इत्यन्वयः । कुतो न रक्ष्यत इत्यत आह—**रूढीति** ॥

नन्वे[4]वमुद्गातृचमसमेकस्य श्रुतिसंयोगादिति तृतीयाध्यायपञ्चमपादीयाष्टमाधिकरणे प्रैतुहोतुश्चमसः प्रब्रह्मणः प्रोद्गातॄणामित्युदाहृत्योद्गायन्तीत्यवयवप्रसिद्ध्या गानकारिणामपसुब्रह्मण्यानां त्रयाणां छन्दोगानां चमसभक्षणमिति पूर्वपक्षयित्वा उत्पूर्वस्य गायतेः समुदायप्रसिद्धिरूपरूढ्या द्वितीयसामभक्तिविषयत्वेनोद्गातुरेव तद्गातृत्वेन ससुब्रह्मण्यानां चतुर्णां लक्षणेति शाबरभाष्ये स्थापितत्वात् । वार्तिककृता चापसुब्रह्मण्यानां त्रयाणां लक्षणेति स्थापितत्वात् कथमेवमुक्तिरित्यतस्त-

---

[1] ढ्याश्रयेण-**रा-ग.** [2] तत्रैव लक्षणेति । नीलवान् घट इति मतुबर्थलक्षणेत्यर्थः । अभेदे । अभेदवादे । भेदे चेति । गुणगुणिनोर्भेदवादे चेत्यर्थः । मतुब्लोपेनेति । तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेण गुणवचनेभ्यो मतुब्लोपो वक्तव्यः इत्यनुशासनात् । इत्यधिकम्-ए. [3] व-**उ. ए.** [4] एवं इति नास्ति-**नं. उ.**

प्रोद्गातॄणामित्यत्राप्युद्गातृशब्दस्योद्गातृप्रस्तो - तृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्येषु [1] चतुर्षु अपसुब्रह्मण्येषु त्रिषु-वोद्गानकर्तृत्वाद्योग एव। न तु ऋत्विग्विशेषे उद्गातरि[2] योगरूढिः। तत्पूर्विका तेषु लक्षणा। यत्र तु रूढिपूर्वकलक्षणायां तात्पर्यं निरवकाश-मानासिद्धं तत्र योगं बाधित्वा सापि भवत्येव ॥

एतदप्युक्तं "पूर्वायोगे परग्रह" इति। पूर्वस्या रूढेरयोगे अनन्तरस्य मुख्यवृत्तिरूपस्य योगस्य ग्रहः। न तु लक्षणायाः। योगस्याप्ययोगश्चेत्प-रस्यामुख्यवृत्तेर्लक्षणाया ग्रह इत्यर्थः ॥

रूढ्यादिवृत्तित्रयस्य बलाबलनिर्णयः ॥ ७१ ॥

अथ लक्षणातो गौण्याः प्राबल्यनिर्णयः ॥ ७२ ॥

अमुख्यवृत्तौ गौणीतो लक्षणा जघन्या।

दुभयोक्तमप्ययुक्तमिति भावेनाह—**प्रोद्गातॄणामिति**। सापि—लक्ष-णापीत्यर्थः। **एतदपीति**। रूढेरसंभवे योगस्यैव ग्रहणं न तु लक्षणाया इत्येतत्। तथा योगस्याप्यसंभव एव लक्षणेत्येतदपीत्यर्थः ॥

रूढ्यादिवृत्तित्रयस्य बलाबलनिर्णयः ॥ ७१ ॥

अथ लक्षणातो गौण्याः प्राबल्यनिर्णयः ॥ ७२ ॥

एवं मुख्यवृत्तित्रये प्राबल्यदौर्बल्ये निरूप्यामुख्यवृत्त्योरपि ते आह—**अमुख्यवृत्ताविति**। जातावेकवचनम्। जघन्या—निकृष्ट-

---

[1] चतुर्ष्विति नास्ति–रा. ग. [2] तर्यादौ–रा. सु. ग.

ननु—

न तावद्गौण्यां प्रथमोपस्थितसादृश्य एव-तात्पर्यम् लक्षणायां तु प्रथमोपस्थितसंबन्धद्वारा पूतत्वादाविति लक्षणा विलम्बितत्वाज्जघन्येति युक्तम्। लक्षणायामपि मञ्चाःक्रोशन्तीत्यादौ मञ्चसंबन्ध एव तात्पर्यात् ॥

नापि गौण्यां तात्पर्यविषये सिंहसादृश्ये निरूपकतया सिंहोनुप्रविष्टः, लक्षणायां तु तात्पर्यविषये पूतत्वादौ गङ्गा नानुप्रविष्टेति लक्षणा मुख्यार्थासंस्पर्शिनीति जघन्या। काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादावपि काकशब्देन दध्युपघातकस्यैव विवक्षितत्वान्न मुख्यार्थसंस्पर्श इति युक्तम्। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावपि संबन्धनिरूपकतया मञ्चानुप्रवेशात् ॥

त्यर्थः। स्वयं प्रधानबाधादिना लक्षणाया जघन्यत्वं विवक्षुर्लक्षणाजघन्यत्वे प्रकारान्तरेण प्रसक्तं हेतुचतुष्टयं क्रमेणानूद्य निराह—**ननु न तावदित्यादिना अत्रोक्तं सुधायामिति पर्यन्तेन**। उक्तं विलम्बितत्वं लक्षणायामसिद्धमित्याह—**लक्षणायामपीति**। **नापीति**। युक्तमित्यन्वयः। क्वचिदजहत्स्वार्थलक्षणादावस्ति मुख्यार्थकाकादिसंस्पर्श इत्यत आह—**काकेभ्य इति**। **संबन्धेति**। मञ्चसंबन्धिपुरुषाः क्रोशन्तीत्यर्थतया मञ्चानां संबन्ध[1]निरूपकत्वेन लाक्षणिकार्थेनुप्रवेशादित्यर्थः ॥

[1] न्धिनि-नं. उ.

नापि—सिंहशब्दस्य येन माणवकेनान्वयानुपपत्तिः तत्रैव माणवके वृत्तेर्गौण्याः[1] शैघ्र्यम्। गङ्गाशब्दस्य तु येन घोषेणान्वयानुपपत्तिस्तं विहायान्यत्र तीरे वृत्तेर्लक्षणाया[2] मान्द्यम्। न च नीलो घट इत्यादौ गुणवाचिनो नीलशब्दस्य येन घटेनान्वयानुपपत्तिस्तत्रैव लक्षणा दृष्टेति वाच्यम्। गुणगुणिनोरभेदेऽ[3]नुपपत्त्यभावेन भेदे च मतुब्लोपेन तत्र लक्षणाया एवाभावात्। लाङ्गलं जीवनमित्यादौ यद्यपि जीवनशब्दस्य येनलाङ्गलेनान्वयानुपपत्तिस्तत्रैव लाङ्गले वृत्तिस्तथापि अतिप्रियत्वादिना सादृश्याज्जीवनशब्दो लाङ्गले गौण एव न तु लाक्षणिक इति युक्तम्। गौण्यामपि सिंहस्याध्ययनमित्यादौ अध्ययनान्वयानुपपत्त्या माणवकपरत्वे[4] मान्द्यात्॥

नापीति। युक्तमिति दूरेन्वयः। **अन्वयेति**। अभेदादिरूपान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः। **घोषेणान्वयेति**। आधाराधेयरूपान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः। **तत्रैव लक्षणेति**। नीलवान्घट इति मतुबर्थलक्षणेत्यर्थः। **अभेदे**। अभेदवादे। **भेदे चेति**। गुणगुणिनोर्भेदवादे चेत्यर्थः। **मतुब्लोपेनेति**। "तदस्यास्त्यस्मिन्निति" सूत्रे "गुणवचनेभ्यो मतुबो लुग्वक्तव्यः" इत्यनुशासनादिति भावः। **लाङ्गलेनान्वयेति**। अभेदान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः। **सादृश्यादिति**। जीवनं यथातिप्रियं लाङ्गलमप्येवमिति सादृश्यादित्यर्थः। **गौण्यामपीति**। मान्द्यादित्य-

---

[1] ण्यांशै—सु. ग. [2] यां मा—रा. सु. ग. [3] देन्वयानु—सु. [4] त्वेन-मान्द्या—रा. सु. ग.

नापि नयविवेकोक्तरीत्या सिंहो माणवक इत्यत्र सिंहपदं न माणवकमात्रपरम्। पुनरुक्तेः। नापि सादृश्यमात्रपरम्। माणवकपदेन सामानाधिकरण्यायोगात्। किंतु सादृश्यविशिष्टपरमिति पदतात्पर्यपूर्विका वाक्यतात्पर्यधीः। गङ्गायां घोष इत्यत्र तु गङ्गापदं तीरमात्रपरम्। तीरवाचिपदान्तराभावात्[1]। गङ्गासंबन्धस्तु द्वारमित्यादौ द्वाररूपेणार्थेन पिधानमिव घोषरूपेणार्थेनोपस्थापितस्तमादाय संबन्धे वाक्यतात्पर्ये ज्ञाते पदानां संभूयकारित्वाद्गङ्गापदस्य संबन्धे पश्चात्तात्पर्यधीरिति लक्षणा विलम्बितेति युक्तम्। लक्षणायां

न्वयः। यथालक्षणायां येनान्वयानुपपत्तिस्तं विहायान्यत्र वृत्तिरिति मान्द्यमुक्तमेवं सिंहस्य गुरूच्चारणानूच्चारणरूपाध्ययनान्वयानुपपत्त्या सिंहपदस्य सिंहसदृशमाणवकपरत्वस्य वाच्यत्वान्मान्द्यं सममेवेत्यर्थः। **नापीति**। अत्रापि युक्तमिति दूरेन्वयः। **पदतात्पर्येति**। सिंहसादृश्यविशिष्टे सिंहपदस्य च[2] तात्पर्यं तद्धीपूर्विका सादृश्यविशिष्टस्य माणवकस्य चाभेदरूपवाक्यार्थे पदद्वयसमभिव्याहाररूपवाक्यस्य [3]यत्तात्पर्यं तद्धीरित्यर्थः। **संबन्ध इति**। विषयसप्तमी। घोषरूपार्थोपस्थापितसंबन्धयुक्ते वाक्यतात्पर्ये ज्ञात इत्यर्थः। **विलम्बितेति**। वाक्यतात्पर्यज्ञानानन्तरमेव लाक्षणिकपदस्य तात्पर्यज्ञानमिति विलम्बः। गौण्यां तु पूर्वमेव पद-

---

[1] 'किंतु' इत्यादिकं नास्ति–रा. ग. [2] स्ययत्ता–इति स्यात्.* [3] यादिति नास्ति–नं.ए.

वाक्यतात्पर्यबुद्धेः प्राथम्योक्तौ वाक्यार्थप्रमारूप-फले लक्षणाया एवाग्रेसरत्वेन तस्या एव प्राबल्या-पातात् । सति गङ्गापदे संबन्धस्य प्रथममर्थेनोप-स्थापनासंभवाच्च ॥

अन्यथा द्वारं पिधेहीत्यादावपि प्रथमं द्वार-रूपार्थोपस्थापितं पिधानमादाय वाक्यतात्पर्ये ज्ञाते पश्चात्पिधेहिपदस्य पिधाने तात्पर्यधीरिति स्यात् ॥

[1]तस्माच्चतुर्धापि लक्षणा गौणीतो न जघन्येति ॥

अत्रोक्तं सुधायाम्—

"अतो भेदवदेवैताः श्रुतयः प्रवदन्ति हि ।
पौराणानि च वाक्यानि सादृश्याभेदसंश्रयात्" ॥

तात्पर्यधीरिति गौणी श्लाघ्येति भावः । **अग्रेसरत्वेन** । प्रथमप्रवृत्तत्वे-नेत्यर्थः ॥

यदपि गङ्गासंबन्धो घोषरूपार्थेनोपस्थित इति कथनं तदपि नेत्याह—**सतीति** । **अन्यथेति** । सत्यपि पदेर्थेनैव पदार्थोपस्थापनाङ्गी-कार इत्यर्थः । **चतुर्धा[2]पीति** । गौण्यां प्रथमोपस्थितसादृश्य एव तात्पर्यं मुख्यार्थसंस्पर्शित्वं अनुपपद्यमानान्वयप्रतियोगिवृत्तित्वेन शीघ्रत्वं पूर्वमेव गौणप[3]दतात्पर्यज्ञानमित्येवं चतुःप्रकारेण गौण्याः श्रेष्ठत्वं उक्त-

---

[1] तस्मादिति नास्ति–रा. ग.   [2] चतुर्थापीति–**ए.**   [3] ण्यं शता–**उ. ए.**

इत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरे —— तत्त्वमसीत्यत्र गौणी चेत्प्रधानं पदद्वयं मुख्यार्थम् । अप्रधानं सामानाधिकरण्यमात्रं सादृश्ये[1]गौणम् । पररीत्या लक्षणा चेत्पदद्वयममुख्यार्थं, सामानाधिकरण्यमात्रं मुख्यमिति प्रधानबाधादनेकबाधाच्च लक्षणा जघन्येति ॥

अयं च न्यायो यद्यपि तत्त्वमस्यादि वाक्य एव । सिंहश्चैत्र इत्यत्र सिंहसंबन्धिनि सिंहसदृशे च चैत्रे च लक्षणा चेत्सिंहप्रातिपदिकस्यैव बाधे नानेकबाधाभावात् । तथाप्येकस्यापि प्रधानस्य बाधात्तत्रापि लक्षणा जघन्येति ज्ञेयम् ॥

चतुष्टयवैपरीत्याल्लक्षणायां जघन्यत्वमित्येतन्नेत्यर्थः । **अनुव्याख्यानेति** । वियत्पादे "पृथगुपदेशादि"त्येतदनुव्याख्याने[2]त्यर्थः ॥

अद्वैतवादिभिः खलु तत्त्वंपदयोर्विरुद्धस्वार्थैकदेशलक्षणाया सामानाधिकरण्यमात्रं मुख्यमङ्गीकृतमित्यादि सुधावाक्यार्थं निष्कृष्यानुवदति—**तत्त्वमसीत्यत्रेति । जघन्येति ।** इतिशब्दस्येत्युक्तंसुधायामिति पूर्वेणान्वयः ॥

नन्वत्र द्वितीयो हेतुर्न सार्वत्रिक इति कथं सर्वत्र लक्षणाया जघन्यत्वं साधयेदित्याशङ्कामनूद्य क्वाचित्काभिप्रा[3]यिक एवायं हेतुरिति परिहरति—**अयं चेति ।** द्वितीयो हेतुरित्यर्थः । वस्तुतो लक्षणास्थलेऽपि नानेकबाध इति दर्शयितुं सिंहसंबन्धी[4]त्युक्तम् । गौणस्थलेपि लक्षणा

---

[1] श्यात्–**रा. ग.** [2] न इ–**उ.** [3] प्राय एव–**नं.** त्कोभिप्राय एवायं हे–उ प्राय एवायं–हे. **ए.** [4] न्धिने–**नं.** नन्धिनी–**उ.**

न च सामानाधिकरण्यस्य[1] बाधेप्यनेकविभक्तिबाध इति वाच्यम् । नीलं घटमानयेत्यादौ विशेष्यविभक्त्या घटगतकर्मत्वादेरुक्त्या विशेषणविभक्तेरेवाभेदार्थकत्वेन तन्मात्रबाधात् । वक्ष्यमाणरीत्या तस्या अप्यबाधाच्च । बहुत्वप्रयुक्तबला-

स्वीकारेयं न्यायो[2] नेति दर्शयितुं सिंहसदृशे चेत्युक्तम् । सिद्धान्तेप्यनेकबाधमाशङ्क्य निराह—**न चेति । अनेकेति ।** पूर्वोत्तरपदगतप्रथमाविभक्त्योर्मुख्याभेदार्थत्वादिति भावः । इति न च वाच्यमित्यस्य तन्मात्रबाधादित्युत्तरम् । कुतो विशेषणभूतसिंहप्रातिपदिकनिष्ठविभक्तिमात्रबाध इत्यतो [3]यथा विभक्त्या मुख्याभेदो लभ्यते तन्मात्रस्यैव सादृश्या[4]भेदार्थकत्वे मुख्यार्थत्यागेन बाधः । अभेदावगमश्चै[5]कयेत्युक्तम् । **विशेषणेति ।** कुत एतदित्यत उक्तं इत्यादौ विशेष्येत्यादि । **वक्ष्यमाणेति ।** शूरत्वेनाभेदे सतीत्यादिग्रन्थेन वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥

अनेकविभक्तिबाधं गौण्यामभ्युपेत्यापि लक्षणाया जघन्यत्वमाह—**बहुत्वेति । स्वभावबलस्येति ।** प्रातिपदिकबलस्यानन्यप्रयुक्तत्वात्स्वभावबलस्येत्युक्तम्—

द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावतः ।
तयोः स्वभावो बलवान् . . . . ॥

इति तत्त्वनिर्णयोक्तेरिति भावः ॥

ननु—प्रधानबाधाल्लक्षणा जघन्येत्युक्तिरयुक्ता, प्रातिपदिकप्राधान्य-

[1] ण्यबा—सु. क. [2] येनेति—उ. [3] तस्तथा—नं. उ. थेःयथा—ए. [4] श्यमे—उ. [5] श्चैकधेत्युक्तत्वात्—नं उ.

दपि स्वभाव[1]बलस्य बलवत्त्वाच्च। प्रातिपदिक-प्राधान्यं च प्रयाजशेषेणेत्यादौ सिद्धम्॥

न च लक्षणायामपि गङ्गापदं मुख्यार्थमेव, सप्तम्येव प्रवाहस्यैव परम्परया घोषाधारताया ममुख्येति वाच्यम्। प्रवाहस्य परम्परयाप्यनाधारत्वात्। [2]तीराधारताया एवाभिप्रेतत्वाच्च।

स्यासिद्धेरित्यत आह—**प्रातिपदिकेति**। **प्रयाजेति**। चतुर्थेभि[3]घारणे विप्रकर्षादनुयाजवदभेदः स्यादित्याद्यपादीयत्रयोदशाधिकरणे प्रयाज-शेषेण हवींष्यभिघारयतीति वाजपेयगतवाक्ये श्रुतमभिघारणं किं हविः संस्कारार्थमुत प्रतिपत्तिरिति संदिह्य हवींषीति द्वितीयया शेषेणेति तृतीय-याच प्रधानोपसर्जनभावावगमात् हविःसंस्कारार्थमिति पूर्वपक्षयित्वा शेषस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वाच्छेषपदप्रतिपादकस्वारस्येन प्रयाजशेषं हविःषु क्षारयेदिति प्रतिपत्तिरेवाभिघारणमिति सिद्धान्तितत्वादिति भावः॥

नन्वत्र न प्रातिपदिकत्वनिमित्तं तत्प्राधान्यं किं तु शेषपदत्व-प्रयुक्तमिति चेत्। किं तावता। प्रातिपदिकप्राधान्यानिरासात्। अथैतावता न परितुष्यसि तर्ह्यदितिपदोपात्तोऽदितिः पाशान्प्रमुमु[4]क्त्वित्यादिरन्यो दृष्टा-न्तो[5]स्तु। तत्र बहुवचनानुरोधेन बहुपाशयुक्तेषु पशुगणेषु पाशमन्त्र-स्योत्कर्षमकृत्वा प्रातिपदिकानुरोधेनैकपाशयुक्ताग्नीषोमीयपशुप्रकरण एव निवेश इति नवमे व्युत्पादितत्वादिति ध्येयम्॥

लक्षणायां गौणीतौल्यमाशङ्क्य निराह—**न चेति**। घोषाधार-तीरसंबन्धवत्त्वमेव परंपरया तदाधारत्वमिति वादिनं प्रत्याह—**तीरेति**।

---

[1] वप्रयुक्तबल—**क.** [2] तीरानुकूलमात्रस्याधा—**ग.** [3] चतुर्थेति—**नं. उ.** [4] मोक्तु—**नं. उ** [5] अस्तु इति न—**नं. उ.**

अनुव्याख्यानोक्तं सादृश्यस्य गौणाभेदत्वं तु चैत्रे शूरत्वेन सिंहाभेदे सत्यपि औत्सर्गिकस्य पदार्थतावच्छेदकसिंहत्वेनाभेदस्याभावात् ॥

उक्तं ह्यनुव्याख्याने—

"चेतनत्वादिसादृश्यं यद्यभेद इतीष्यते ।
अङ्गीकृतं तदस्माभिर्न स्वरूपैकता क्वचित्" ॥

इति ।

सन्न्यायरत्नावल्यां तु-तत्त्वमसीत्यत्रापि जगत्स्रष्टृपरामर्शिनस्तच्छब्दस्यैव त्वंशब्दवाच्ये जीवे-गौणवृत्त्याश्रयणेन तत्त्वंपदयोरुभयोरपि लक्षणाश्रयणस्य पराहतत्वादिति तत्पदस्यैव गौणत्व-

---

तीरस्य घोषं प्रत्याधारताया इत्यर्थः । तथाच लक्षणायां प्रधानप्रातिपदिकार्थस्यैव बाधात्सा जघन्येति भावः ॥

ननु—सिंहश्चैत्र इत्यत्र गौण्या[1] सिंहसदृशश्चैत्र इत्यर्थः । तत्र सादृश्यविशिष्टचैत्रयोरभेदस्य मुख्यत्वादभेदस्य गौणतोक्तिरयुक्तेत्यत आह—अनुव्याख्यानेति । अभेदवदैवता इत्यादि प्रागुदाहृतानुव्याख्यानोक्तमित्यर्थः । पदार्थतावच्छेदकादन्येन धर्मेणाभेदोस्तीत्यत्र संमतिमाह—उक्तं हीति । "पृथगुपदेशादि"त्यधिकरणानुव्याख्यान इत्यर्थः ॥

सुधापक्षे प्राचीनटीकाविरोधनिरासाय तदुक्तमनूद्य तदभिप्रायमाह—न्यायरत्नावल्यां त्विति । तत्पदस्यैव गौणत्वमुक्तमित्यन्वयः । न तु सुधापक्ष इव सामानाधिकरण्यं गौण[2]मित्युक्तमित्येव-

[1] ण्यां सि—ए. उ.　[2] ण्यमित्यु—ए. नं.

मुक्तम् । तदपि तत्त्वमसीत्यादिप्रस्तुतपरमेव । फलतः सुधोक्तसादृश्याभेदपर्यवसितं च ॥

सुधामतेपि सिंहस्याध्ययनमित्यादौ सामानाधिकरण्याभावात्सिंहप्रातिपदिकमेव सदृशे गौणम् । अत एव न्यायामृते तत्पदस्यैव गौणत्वमुक्तमस्माभिः ॥

[1] तर्हि लक्षणाया जघन्यत्वे अनुगतो हेतुः क इति चेदुच्यते । गौण्यां सादृश्यान्तर्गणिकभेदे सत्यपि सादृश्यत्व[2]रूपेणानुगते तात्पर्यमित्यै[3]कार्थ्य[4]घटादि[5]पदादाविव तात्पर्यविषये द्राग्धीः । लक्षणायां तु क्वचित्संबन्धे तात्पर्यं, क्वचित्तद्द्वारा-

कारार्थः । प्रस्तुतेति । तेन सिंहश्चैत्र इत्यादौ पदद्वयास्वारस्याभावादव्यापकत्वं न्यायस्य न दोष इति भावः । सुधोक्तसादृश्याभेदेति । सामानाधिकरण्यं गौणमित्यस्यापि सादृश्याभेदाभिप्रायकत्वादिति भावः । कुत एव[6]मित्यत आह—सिंहेति । तर्हीति । गौण्यामेकमेव पदमस्वरसं लक्षणायां पदद्वयमित्यस्य तत्त्वमसीति प्रस्तुतवाक्यमात्रपरत्वे गङ्गायां घोष इत्याद्यनुगतो हेतुः क इत्यर्थः । गौण्यामिति । तात्पर्यविषये द्राग्धीरित्यन्वयः । अन्तर्गणिकभेद इति । शूरत्वेन पवित्रत्वेन ज्ञानानन्दाद्यात्मकत्वेनावयवसंस्थानविशेषत्वादिरूपेण नानात्वेपीत्यर्थः । संबन्ध इति । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ संबन्धे गङ्गायां

[1] अतएवेत्यादिनास्ति–सु. क. [2] तेनानु–सु. [3] त्येका–सु. ग. [4] र्थ–सु. र्थेघ–ग. क. [5] शब्दादवत्तात्प–रा सु क. दिशब्दवत्ता–सु. [6] एवमिति नास्ति–ङ.

पूतत्वे, क्वचित्सी[1]तलत्वादाविति, वैरूप्यान्नानार्थाक्षादिशब्दा[2]दाविव विलम्बेन तद्धीरिति लक्षणा जघन्या ॥

केचित्तु गौण्यां सादृश्यं सर्वत्र विशेषणं, लक्षणायां संबन्धस्तु क्वचिदेवेति लक्षणा जघन्येत्याहुः ॥

अन्येतु—पूर्वपक्षोक्तौ विलम्बौ मुख्यार्थासंस्पर्शश्च लक्षणायां प्रायिकत्वाज्जातिप्रयुक्तौ। गौण्यां तु काचित्कत्वान्न तत्प्रयुक्ताविति गौणीजातीया-

---

घोष इत्यादौ पूतत्वे, इदं गङ्गोदकमित्यादौ शीतलत्वादावित्यर्थः ॥

स्वमते जघन्यत्वमुपपाद्य परोक्तं जघन्यत्वप्रकारत्रयमाह— **केचित्त्वित्यादिना** । **विशेषणमिति** । वृत्तिजन्यधीविषय इत्यर्थः । **क्वचिदेवेति** । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावित्यर्थः । गङ्गायां घोष इत्यादौ पूतत्वादेरेव विशेषणत्वादिति भावः । अत्रारुचिबीजं तु—मुख्यार्थसंबन्धोपि सर्वत्र विशेषणमेवेत्यर्थस्य लाक्षणिकादेः शक्यार्थसंबन्धित्वा[3]दिनैव लक्ष्याद्युपस्थापकत्वसमर्थनवादे व्यक्तत्वादिति ध्येयम् । **पूर्वपक्षोक्ताविति** । पूर्वपक्षग्रन्थे सिंहशब्दस्य येन माणवकेनान्वयानुपप[4]त्तिस्तत्रैवेत्यादिना नयविवेकोक्तरीत्येत्यादिना चोक्तो[5] विलम्ब[6] इत्यर्थः । **मुख्यार्थासंस्पर्शश्चेति** । पूर्वपक्षोक्त इति विपरिणामेनानुषङ्गः ।

---

[1] च्छी–**ग. क.** [2] दिवद्धि–**रा. सु. ग. क.** [3] न्धत्वा–**नं. उ.** [4] त्यादिना नयविवे–**उ.** [5] क्तौवि–**उ. ए.** [6] म्बौ इ–**उ. ए.**

ल्लक्षणाजातीयं जघन्यमित्याहुः ॥

अपरे तु न क्वापि लक्षणायां मुख्यार्थसंबन्धे तात्पर्यम् । किं तु तत्परिचायिते तीरादिगते विशेषे। एवं चोक्तौ विलम्बौ मुख्यार्थस्य तात्पर्या-संस्पर्शश्च लक्षणायां सार्वत्रिकाः। गौण्यां तु न क्वचिदपीति गौणी ज्यायसी । सिंहस्याध्ययन-मित्यादावप्येकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थ इति न्याया-

---

प्रायिकत्वात् बाहुल्यात् । जातिप्रयुक्तौ औत्सर्गिकौ, मुख्यार्थासंस्पर्शो जातिप्रयुक्त इत्यपि योज्यम्। **न तत्प्रयुक्ताविति।** सिंहस्याध्ययनमित्या-दिना लक्षणाया एवाग्रेसरत्वेनेत्यादिना च पूर्वपक्षोक्तौ विलम्बावित्यनु-कर्षः। अत्रापि स्वोक्तदिशा गौणीमात्रतो न लक्षणामात्रस्य जघन्यत्वम्। यत्र गौण्यां विलम्बस्तत्र[1] जघन्यत्वाभावात्। किं तु तज्जातीया[2]तज्जातीय-स्येत्यरुचिबीजं ध्येयम् । **तत्परिचायितेति** । तटस्थ[3]भूतेन तेन व्यावर्तित इत्यर्थः। **विशेष इति**। पूतत्वशीतलत्वादिरूप इत्यर्थः। **उक्ताविति**। पूर्वपक्षदशायामुक्तावित्यर्थः ॥

ननु—सिंहस्याध्ययनमित्यादौ अध्ययनान्वयानुपपत्त्या माण-वकपरत्वेन मान्द्यादिति गौण्यामपि विलम्ब उक्तः पूर्वपक्षग्रन्थ इत्यत आह—**सिंहस्येति**। शास्त्रार्थ इत्यनन्तरमपरत्रेति शेषः। एवं प्रकृतेपि सिंहो माणवक इत्यत्र निर्णीतः शास्त्रार्थो माणवकान्वयानुपपत्त्या माणवकपरत्वरूपोपरत्र सिंहस्याध्ययनमित्यादावपि ग्राह्य इत्यर्थः ॥

---

[1] तोज–**उ. ए.** [2] चतज्जा–**ए.** [3] स्थीभूतेन व्यावर्ति–**उ.**

द्बुद्धिस्थमाणवक[1]परत्वम्। गौडमठे चैत्रगृहे मैत्रो वसतीत्यादावप्यव्यवहितत्वसादृश्याद्गौडमठशब्द-श्चैत्रगृहे गौण एव। न तु सबन्धाल्लाक्षणिकः। उक्तरीत्या बाधलाघवादित्याहुः॥

तस्माद्गौणीतो लक्षणा जघन्या।

तदुक्तं सन्न्यायरत्नावल्याम् 'पूर्वायोगे परग्रहः' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसरे–परममुख्यार्था[2]-संभवे मुख्यार्थः स्वीकार्यः। तदसंभवे गौणार्थः। तदसंभवे लाक्षणिक इति॥

अत्र चानुव्याख्यानोक्त[3]पूर्वत्वं,

". . . . विष्णावन्यत्र मुख्यता।

यत्तु गौडमाठ इत्यस्य गौडमठसामीप्यलक्षणकत्वमुक्तं तन्नेत्याह–**गौडमठ इति**। गौडमठैकदेशो गौडमठाव्यवहितो यथा तथा चैत्र-गृहमपीत्यर्थः। **उक्तरीत्येति**। नीलंघटमानयेत्यादौ विशेष्यविभक्ते-रित्यादिनोक्तरीत्या चैत्रमठपदगतविभक्तिमात्रबाधादित्यर्थः। अत्रापि मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ मुख्यार्थसंबन्धे तात्पर्यदृष्टेर्न[4]क्वापि तत्र तात्पर्य-[5]मित्ययुक्तमित्यादि ध्येयम्। सुधादावस्फुटत्वादाह—**तदुक्तमिति**॥

ननु–सन्न्यायरत्नावल्युक्तिरयुक्ता। "तस्मात्परममुख्यत्वं विष्णा-वन्यत्र मुख्यते" ति श्लोके गौणीतो लक्षणायाः पूर्वमुद्दिष्टत्वात्तदनुरोधेन लक्षणायोगे गौणग्रह इत्येव वक्तव्य[6]त्वादित्यत आह—**अत्र चेति**।

---

[1] कान्वयानुपपत्त्यैव माणव–रा. सु. ग. क. [2] ख्यासं–सु. क. [3] क्तं पू–रा सु.ग.क. [4] नक्वा-उ. [5] र्यमित्याा ध्ये–नं. उ. [6] व्यमित्यत–नं. उ. ए.

उपलक्षणा च गौणी च त्रिस्रः शब्दस्य वृत्तयः"।
इति न व्यवहितोद्देश्याभिप्रायेण । किंतु,
"प्रयोगयुक्तसादृश्यं संबन्धो वाप्यमुख्यतः"।
इति अव्यवहितलक्षणोक्त्यभिप्रायेण । अत एव तत्रो[1]त्तरत्र—

"मुख्यमात्रतया रूढं सर्वमभ्युपगम्यते ।
सर्वेषामपि शब्दानां गौणाद्यं तद्योगतः ॥"

इति गौणस्य प्राथम्योक्तिः । न्यायविवरणेपि रूढोपचारो रूढलक्षणा उपचारो लक्षणेति गौण्याः प्राथम्योक्तिः । गौण्यामपि अनिरूढगौणी निरूढ-गौणीतो जघन्या । एवं लक्षणायामपि द्रष्टव्यम् ॥

लक्षणातो गौण्याः प्राबल्यनिर्णयः ॥ ७२ ॥

अव्यवहितेति । पूर्वत्रिपाद्या प्रकृतलक्षणेत्यर्थः । कुत एवं व्यवहिता-देशाभिप्रायेण गौण्या[2] जघन्यत्वोक्तिरनुव्याख्यानाभिमता किं न स्या-दित्यत आह—**अत एवेति** । गौण्या ज्यायस्त्वादेवेत्यर्थः । न्यायविव-रणनिर्देशादपि सूचितमित्याह- [3]**न्यायविवरणेपीति** । **गौण्यामपीति** ॥

एतेनामुख्यवृत्तिष्वपि स्वीकारे तारतम्यमस्ति अर्थप्रतीतिसन्नि-कर्षविप्रकर्षाभ्यामिति सुधोक्तिरपि व्याख्याता भवति ॥

लक्षणातो गौण्या. प्राबल्यनिर्णय ॥ ७२ ॥

---

[1] तत्रैवोत्त–**सु. ग. क.** [2] गौण्या इति न–**उ.** [3] न्यायविवरणेपीति इति नास्ति–**नं. उ. ए.**

तत्पुरुषे लक्षणादिभङ्गः ॥ ७३ ॥

यदुक्तं मणौ राजपुरुष इत्यादितत्पुरुषे राजपदस्य संबन्धे संबन्धिनि वा लक्षणेति । तन्न । त्वन्मते नीलोत्पलमिति कर्मधारये नीलोत्पलयोरभेदस्येवेहापि राजपुरुषयोः संबन्धस्य वृत्तिं

तत्पुरुषे लक्षणादिभङ्गः ॥ ७३ ॥

लक्षणादिस्वरूपं तत्प्राबल्यादिकं च निरूप्येदानीं तस्य विषयव्यवस्थां[1] दर्शयितुं परोक्तं निराह—**यदुक्तमिति।** शब्दखण्डे बहुव्रीहिनिरूपणानन्तरमुक्तमित्यर्थः । कर्मधारयस्यापि तत्पुरुषत्वात्तत्र च[2] लक्षणानुक्तेराह—**राजपुरुष इत्यादि** । **तत्पुरुष इति** । षष्ठ्यर्थसंबन्धे निरूढलक्षणयैव राजसंबद्धपुरुषबुद्ध्युपपत्तेरिति मण्युक्तेराह—**संबन्ध इति** । लाघवयुक्तयेति भावः । व्याख्यातृवचनानुरोधेनाह—**संबन्धिनि वेति।** वृत्तिरेवान्यलभ्यसंबन्धादावयुक्ता कुतस्तद्विशेषलक्षणावकाश इति भावेनाह—**त्वन्मत इति** । **कर्मधारयेति** । कर्मधारये तु न शक्तिर्न वा लक्षणा तेन विनापि विवक्षितार्थान्वयो[3]पपत्तेरिति मण्युक्तेरिति भावः ॥

[1] स्थादि—**ए.**　[2] च इति नास्ति—**नं. उ**　[3] यानुप—**नं. उ.**

विनैवान्वयतया भानोपपत्तेः । मन्मते च पुरुषपदेनैव राजान्वितपुरुषाभिधानसंभवात् । अन्यथा कर्मधारयेप्यभेदेऽभिन्ने वा नीलपदस्य लक्षणा स्यात् ॥

न च विरुद्धविभक्त्य[1]नवरुद्धनामार्थयोरभेदेनैवान्वयनियमान्न संबन्धोन्वयतया भातीति वाच्यम् । घटो न पटश्चन्द्र इव मुखमित्यादौ पट नञ्पदार्थयोः पटाभावयोः, चन्द्रेवशब्दार्थयोः चन्द्रसादृश्ययोः, चाभेदाभावात् ॥

तस्मात्कर्मधारये अभेदस्येव विग्रहसमानार्थे षष्ठीतत्पुरुषेपि संबन्धस्य योग्यतादिवशादन्वय-

ननु—भवन्मतेऽन्वयतया भानानङ्गीकाराल्लक्षणयैव सबन्धधीर्वाच्येत्यत आह—**मन्मत इति** । अन्विते शक्त्युपगमादिति भावः । अन्वयबोधस्य वृत्तिं विना लाभेपि न विवक्षितार्थान्वयधीलाभः अतो लक्षणा युक्तेत्याशङ्क्य निराह—**न च विभक्त्यनवरुद्धेति** । नीलोत्पलं राजपुरुष इत्यादौ श्रुतविभक्तिः समुदायादुत्पन्नैव न तु समासावयवप्रातिपदिकात् तत उत्पन्नं पूर्वोत्तरपदस्थं विभक्तिद्वयं तु "सुपो धातुप्रातिपदिकयो"रिति लुप्तमिति विभक्त्यनवरुद्धेत्युक्तम् । विभक्त्यर्थानवरुद्धेति पाठे सामानाधिकरण्यायोग्याभिन्नाविभक्त्यर्थेनाप्रतिबद्धेत्यर्थः । नायं नियमो व्यभिचारादित्याह—**घट इति** । न[2] घट इत्यत्र नञोव्ययत्वेन लुप्तविभक्तिकतया विभक्त्या वा तदर्थेन वानवरुद्धं नेति पदम् । तथा चन्द्र इवेत्यत्रापि ध्येयम् । **विग्रहेति** । राज्ञः पुरुष

[1] क्त्यर्थानव–**रा. सु. ग.** [2] प–**उ. ए.**

तयैव भानमस्तु। नानाविधो ह्यन्वयः। कर्मधारये दर्शनमात्रेण तत्पुरुषेऽभेदान्वयापादने च विपरीतं किं न स्यात्॥

किंचैवं पाचक इत्यादिकृदन्तेषु पचिधातोरेवाकाद्युक्तकर्त्रादिना औपगव इत्यादितद्धितेषु उपगुशब्दस्यैवाणाद्युक्तापत्यादिना घटमित्यादा-

इति समासार्थप्रदर्शकवाक्यसमानार्थ इत्यर्थः। बहुव्रीहौ नित्यसमासविधानेन विग्रहसमासयोर्भिन्नार्थत्वेपि विभाषाधिकारे विहितषष्ठीतत्पुरुषस्य विग्रहतुल्यार्थत्वात् विग्रहे च संबन्धस्य भानात् समासेपि तद्भानमाकाङ्क्षायोग्यतादिवशात्स्यादिति भावः। राजत्वविशिष्टपुरुषस्यानयनाद्ययोग्यत्वेनाभेदस्य बाधात्संबन्धस्य योग्यतादिवशादन्वयतयैवेत्युक्तम्। अभेदान्वयस्य[1]बाधात् कोनामान्वय इत्यत आह—**नानाविध इति**। तत्स्वामिकत्वादिरूपोनेकविध इत्यर्थः। **विपरीतमिति**। तत्पुरुष इव कर्मधारयेपि संबन्धित्वरूपान्वयधीः [2]स्यादित्यर्थः॥

यदि संबन्धोऽन्वयतया न भायात्तर्हि कृत्तद्धितकारकविभक्त्यन्तेष्वपि प्रातिपदिकस्य लक्षकता स्यादित्याह—**किंचैवमिति**। डुपचष् पाक इत्यस्मात् 'ण्वुल्तृचा'विति सूत्रेण कर्त्रर्थे ण्वुल्प्रत्यये तस्य 'युवोरनाका'वित्यकादेशे 'अत उपधाया' इति वृद्धौ च पाचक इति रूपम्। तत्र ण्वुल्प्रत्ययस्य 'कृदतिङिति' सूत्रेण कृत्संज्ञिकत्वात्कृदन्तेष्वित्युक्तम्। **औपगव इति**। उपगुशब्दादपत्येर्थे

[1] स्य बो—ए.　　[2] यः स्या—नं. उ.

वपि घटादिप्रातिपदिकस्यैव द्वितीयोक्तकर्मत्वादिना सह संबन्धे लक्षणा स्यात् ॥

एतेन—राजपुरुषं राज्ञः पुरुषं राजसंबन्धिनं पुरुषमानयेत्यादेः पर्यायत्वात्तत्पुरुषे राजसंबन्धी[1] अन्वये प्रतियोगितया भाति राजसंबन्धिनः पुरुषाभेदस्तु अन्वयतया अन्वयप्रतियोग्युपस्थितिश्च न वृत्तिं विनेति वृत्त्यर्थं लक्षणा । नीलोत्पलमित्यत्र तु नीलाभिन्नं नान्वयप्रतियोगि किंतु नीलपदोक्त[2]नीलमेव नीलाभेदस्त्वन्वय[3] एवेति न तत्र लक्षणेति निरस्तम् । नीलोत्पलं नीलमुत्पलं नीलाभिन्नमुत्पलमित्यादेरपि पर्यायत्वात्तत्रापि नीलाभिन्नमन्वयप्रतियोगि

'तद्धिता' इत्यधिकारे 'तस्यापत्यमिति' सूत्रेणाण्प्रत्यये[4] आदिवृद्धौ गुणावादेशयो रूपम्। **द्वितीयोक्तेति**। 'कर्मणि द्वितीये' त्यनुशासनादिति भावः। षष्ठ्यन्तानां लक्षणेत्यनेन, तृतीयान्तानां च सहेत्यनेनान्वयः। तत्रान्वयस्यान्यलभ्यत्वान्न लक्षणा चेत्तर्हि तत्पुरुषेपि तथा स्यात्। समास एवायं नियमो न त्वन्यत्रेत्यस्य नियामकशून्यत्वादिति भावः। प्रागुक्तदृष्टान्तवैषम्यमनूद्य निराह—**एतेनेति**। निरस्तमित्यन्वयः। **अन्वयप्रतियोग्युपस्थितिश्चेति**। राजपदेन राजसंबन्धीत्यर्थस्य राजपदे लक्षणावृत्तिं विना अलाभादित्यर्थः। **नीलमेवेति**। नीलगुणयुक्त-

1 न्धोन्वय-सु. 2 क्तं नी-रा. सु. ग. 3 यतयेति-रा. सु. ग.
4 तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृ-नं. उ.

नीलाभिन्नस्योत्पलाभेदस्तु अन्वय इत्यपि सुवच-त्वात् ॥

तस्माद्व्यासे यः संबन्धो विभक्ति[1]सापेक्षो भासते स एव समासे तदनपेक्षोऽन्वयतया भासत इत्यु[2]क्तम् ॥

वस्तुतस्तु दधि पश्येत्यादौ लुप्तया द्वितीययेव गर्गा हरीतकीत्यादौ लुप्तेन तद्धितेनेव, अस्यापत्यं इः इत्यादौ लुप्तेन अ इति प्रातिपदिकेनेव, व्यतिस इत्यादौ लुप्तेनास्तिधातुनेवेहापि लुप्तया स्मृतया षष्ठ्यैव स्वार्थोपस्थितिः। अन्यथा ह्यलु-

मेवेत्यर्थः । तस्मादिति । कर्मधारयादिवैषम्यायोगादित्यर्थः । व्यास इति । विग्रहवाक्ये ॥

ननु—व्यासे विभक्तिसापेक्षः कथं समासे तन्निरपेक्षो भासेत । अन्यथा व्यासेपि तथा भायादित्यनुशयादाह—वस्तुतस्त्विति । लुप्तयेति । स्वमोर्नपुंसकात् इति सूत्रेण लुग्विधानाल्लुप्तयेत्युक्तम् । गर्गा इति । गर्गस्य गोत्रापत्यानीत्यर्थे "गर्गादिभ्यो यञ्" इति यञि कृते यञञोश्च इति बहुत्वे यञो लुकि सति गर्गा इति रूपम् । गार्ग्यः गार्ग्यौ गर्गा इति । हरीतकीत्ययं शब्दः प्राग्लक्षणादेरभिधातो भेदसमर्थनवादे विवृतः । अ इति कस्यचिन्नाम । अस्य अकारनामकस्यापत्यमित्यर्थे अत इञ् इति इकारप्रत्यये यस्येति चेति सूत्रेण प्रातिपदिकाकारलोपे इरिति प्रत्ययस्यैव सुबन्तस्य श्रवणम् । व्यतिस इति । विवृतमेतदुपसर्गाणां वाचकत्वोक्तिवादे । स्वार्थेति । संबन्धोपस्थितिरित्यर्थः ॥

[1] क्त्यादि-सु.　[2] त्यस्तु-रा. सु. ग.

म्रस्य दधिप्रातिपदिकादेरेव कर्मत्वादौ लक्षणा-स्यात् ॥

यदि च दधि कर्मत्वं दर्शनं कृतिः इत्यादा-वन्वयाप्रतीतेः कर्मत्वं विभक्त्यैवाभिधेयं तर्हि राजा संबन्धः पुरुषः इत्यादाव[1]न्वयाप्रतीतेः संबन्धोपि षष्ठ्यैवाभिधेयः ॥

न च काष्ठकरणकतण्डुलकर्मकपाककृतिरित्या-दिसमासे विभक्त्यनभिहित[2]स्यान्वयो दृष्ट इति

दधि पश्येत्यादि वैषम्यमाशङ्क्य साम्येन निराह—यदि चेति । संबन्धोपि षष्ठ्यैवाभिधेय इति । प्रकृते षष्ठ्याः लुप्तत्वेपि स्मृतया तया[3]भिधेय इत्यर्थः ॥

एतेन मणौ राज्ञःपुरुष इति विग्रहे समासविधानात्स्मृता लुप्ता षष्ठी संबन्धस्मारिकेति पक्षमनूद्य राजपुरुषमानयेत्यस्मात्पूर्वं नियमेन विग्रहास्मरणादिति यद्दूषणमुक्तं तन्निरस्तम् । दधि पश्येत्यादिष्वपि तथात्वापरिहारादित्यग्रे व्यक्तत्वात् । दधि पश्येत्यादावसमासे विभक्त्युप-स्थितस्य संबन्धस्य[4] भाननियमेपि समासे नियमो नास्ति । क्वचिद्विभ-क्त्यनुक्तस्यापि अन्वयप्रतीतेरिति भावेनाशङ्क्य निराह—न चेति । काष्ठैस्तण्डुलान्पचतीत्यस्यार्थकथनं काष्ठेत्यादि । समास इति । स्वादु दधीत्यादिकर्मधारयसमास इत्यर्थः । क्वचित्समासे विभक्त्य-नभिहितस्याप्यन्वयदर्शनेन स्वादु दधीत्यादावपि स्मृतविभक्त्यनुक्तस्यापि

---

[1] वप्य–सु. क. [2] स्याप्यन्व–रा. सु. ग. [3] यैवाभि–उ. [4] भानं समास इति नियमो -उ.ए. नं

वाच्यम् । स्वादुदधिपश्येत्यादिसमासे दधिपदस्यैव कर्मत्वे लक्षणापातात् । दधिकर्मत्वदर्शनकृतय इत्यादिसमासेपि विभक्तिं विनान्वया प्रतीतेः । काष्ठकरणकेत्यादिसमासेऽन्वयधीस्तु विभक्त्यर्थोपरक्तधर्मिणोभिधानात् । इह तु धर्मिणः पुरुषपदेनैवोक्ततया विग्रहे षष्ठ्या निष्कृष्टस्य संबन्धस्यैवोक्ततया च तदेकार्थे समासेपि तस्यैव लक्षणीयत्वात् । पुरुषस्य संबन्धं प्रत्या-

---

कर्मत्वस्य दधिपदाल्लक्षणयोपस्थितस्यान्वयसंभवेन दधिपदस्य लक्षकत्वं स्यादित्यर्थः । यद्वतं कर्मत्वं विभक्त्यभिधेयमित्युक्तम् तद्वाचिपदस्यैवेत्येवकारार्थः । स्वाव्याघातकमेतादिति भावः ॥

विभक्त्यनभिहितस्याप्यन्वयदृष्टेर्विभक्त्या[1]भिधानं संबन्धस्य नापेक्षितमिति यथोच्यते त्वया तथा क्वचित्समासे विभक्तिं विनान्वयाप्रतीतेः स्मृतविभक्त्या[2]भिधानमावश्यकमित्यपि वक्तुं शक्यमेवेति भावेनाह—**दधीति** । कथं तर्हि काष्ठकरणकेत्यादावन्वयधीरित्यत आह—**काष्ठेति** । राजपुरुषेत्यादावपि तथैवास्तु । किं स्मृतषष्ठ्या[3]संबन्धबोधाङ्गीकारेणेत्यत आह—**इह त्विति**। षष्ठ्यापि धर्मिणो अभिधाने समासे षष्ठीस्मृतिर्नापेक्षिता । अन्यतोपि धर्मिणो लाभादित्यत आह—**षष्ठ्येति** । निष्कृष्टस्य धर्मि[5]विनाकृतस्य । **लक्षणीयत्वादिति** । सा च लक्षणा दधिपश्येत्यादाविव न युक्तेति स्मृतयैव षष्ठ्या संबन्धोऽभिधेय इति भावः ॥

नन्वेवमपि तत्पुरुषे लक्षणावश्यमाश्रयणीया विभक्त्यभिहित संबन्धाश्रयतावाचिनः कस्य चिदभावादित्यत आह—**पुरुषस्येति** ॥

---

[1] क्त्यभि-**नं. उ. ए.** [2] क्त्याप्यभि-**नं. उ. ए.** [3] स्मैतेत्यधिकम्-**उ.**
[4] णावि-**नं. उ.**

श्रयता राज्ञः पुरुष इत्यत्रैवान्वयतया भासताम् ॥

न चैवं नीलघट इत्यत्रापि नीलरूपं प्रत्याश्रयतान्वयतयैव भासेतेति नीलपदं नीलरूपाश्रयलक्षकं न स्यादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः ॥

अन्यथा व्यतिस इत्यादावपि लुप्तस्यास्तिधातोरर्थः व्यतीत्युपसर्गेण वा सेप्रत्ययेन वा लक्ष्येत। समासश्रवणकाले विग्रहस्थषष्ठ्याः स्मरणनैयत्ये च दधि पश्येत्यादौ[1] द्वितीयादिस्मरण[2]वत्तदर्थधीरेव मानम्।

किञ्च षष्ठीस्मृत्यभावे त्वदभिमता लक्षणैव न सिध्येत्। तथाहि—संबन्धे संबन्धिनि वा लक्षणा नतावद्वृत्तिं विनैव संसर्गमर्यादया प्रती-

अन्यथेति। समभिव्याहारलभ्यस्यापि लक्ष्यत्व इत्यर्थः। **लक्ष्य[3]तेति**। न चेष्टापत्तिः। उपसर्गप्रत्ययसमभिव्याहारेण वा स्मृतधातुना वा व्यत्यस्तोसीत्यर्थस्योपगमादिति भावः। षष्ठीस्मरणनैयत्यं नेत्युक्तं मणावित्यत आह—**समासेति**। **तदर्थधीरेवेति**। सा लक्षणयोपपन्ना चेद्दधि पश्येत्यादावपि तथा स्यादिति भावः ॥

लक्षणावादिनापि समासे षष्ठीस्मृतिरवश्यं वाच्येति वक्तुमाह—**किञ्च षष्ठीति**। **न सिध्येदिति**। तात्पर्यानुपपत्तिव्यतिरिक्तत्तद्बीजाभावात्तत्र च पक्षे षष्ठीस्मृतेरावश्यकत्वं वक्ष्यामि इति भावः। प्रतीतान्वयानुपपत्तिर्वा आनयनानुपपत्तिरेव वा बीजमस्त्वित्यत आद्य आह—**न तावदिति**। अभेदान्वयसंभवेनान्वयानुपपत्तिर्नेति भावे-

[1] श्येदित्या–रा. ग [2] ण इव–रा: सु. ग. क. [3] क्ष्ये–ग.

तान्वयानुपपत्त्येति युक्तम् । त्वन्मते विभक्त्य[1]-नवरुद्धप्रातिपदिकार्थयोरभेदरूपेऽन्वये व्युत्पत्तेः । इह च राज्ञोऽपि पुरुषत्वेन राजपुरुषयोरभेदाबाधात् । नीलघट इत्यत्र तु त्वन्मते नीलरूपं न घट इति नील[2] रूपे लक्षणास्तु । न त्वत्र ॥

किं च यदि राजपुरुषयोः संबन्ध एवं वृत्तिं विना संसर्गमर्यादया भासेत कथं तर्हि संबन्धे लक्षणावृत्तिः ॥

नापि राज्ञोऽस्मदादिकर्तृकानयनान्वयानुपपत्त्या लक्षणा । राजपुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ तदभावात् ॥

तस्माद्राजपदस्य संबन्धिनि निरूढतात्पर्यानुपपत्त्यैव निरूढलक्षणा वाच्या । इह चोक्ततात्पर्यग्राहकस्यान्यस्याभावाद्राजपदस्य तत्पुरुषस्थत्व-

---

नाह—त्वन्मत इति । व्युत्पत्तेरिति । नीलोत्पलमित्यादाविति-भावः । राजपुरुषमित्यत्र नीलोत्पलमित्यादाविव श्रुतविभक्तेः समासादुत्पन्नत्वेन प्रातिपदिकद्वयस्य विभक्तिद्वयस्यापि समासावयवस्य लुप्तत्वेन विभक्त्यनवरुद्धप्रातिपदिकयोरित्युक्तम् । यदि व्युत्पत्तिवशादभेदान्वयस्तर्हि नीलघट इत्यादावपि रूपरूप्यभेदधीः स्यादित्यत आह—नीलेति । लक्षणेति । नीलाश्रये लक्षणेत्यर्थः ॥

द्वितीयं निराह—नापीति । एवं प्रसक्तं निरस्य प्रतिज्ञातं सहेतुकमुपसंहरति—तस्मादित्यादिना । लोपाज्ञस्य समासेऽर्थबोधो

---

[1] त्यर्थान-रा. क. [2] लशब्दे-रा. लपदे-सु. ग.